

नेपाल राष्ट्र बैंक

समाचार

६८ औं वार्षिकोत्सव विशेषाङ्क

वैशाख १४, २०७६

Monetary Survey

(Rs. in million)

Monetary Aggregates	2017 Jul	2018 Mar	2018 Jul (R)	2019 Mar (P)	Changes during eight months			
					2017/18		2018/19	
					Amount	Percent	Amount	Percent
1. Foreign Assets, Net	1014634.9	1003101.4	1054291.7	1005578.1	-24729.9 ^{1/}	-2.4	-58985.4 ^{2/}	-5.6
1.1 Foreign Assets	1107823.5	1080486.7	1133295.2	1094229.3	-27336.8	-2.5	-39065.9	-3.4
1.2 Foreign Liabilities	93188.6	77385.3	79003.5	88651.2	-15803.3	-17.0	9647.7	12.2
a. Deposits	90339.6	75205.7	77178.3	84987.4	-15133.9	-16.8	7809.2	10.1
b. Other	2849.0	2179.6	1825.2	3663.7	-669.4	-23.5	1838.5	100.7
2. Net Domestic Assets	1577067.1	1823977.9	2040174.9	2348980.8	260107.2 ^{1/}	16.5	319077.7 ^{2/}	15.6
2.1 Domestic Credit	2177792.0	2431564.1	2755893.0	3114627.4	253772.0	11.7	358734.3	13.0
a. Net Claims on Government	149489.0	85473.8	272630.3	240152.5	-64015.2	-42.8	-32477.8	-11.9
Claims on Government	255761.1	359499.1	362128.1	372096.9	103738.0	40.6	9968.8	2.8
Government Deposits	106272.1	274025.3	89497.8	131944.4	167753.2	157.9	42446.6	47.4
b. Claims on Non-Financial Government Enterprises	9225.9	10664.9	10034.3	9683.5	1439.0	15.6	-350.9	-3.5
c. Claims on Financial Institutions	21917.1	27201.6	30444.4	39468.4	5284.5	24.1	9023.9	29.6
Government	4286.2	3833.2	3827.2	2904.7	-453.1	-10.6	-922.5	-24.1
Non-Government	17630.9	23368.4	26617.3	36563.7	5737.5	32.5	9946.4	37.4
d. Claims on Private Sector	1997160.0	2308223.8	2442784.0	2825323.0	311063.8	15.6	382539.0	15.7
2.2 Net Non-Monetary Liabilities	600724.9	607586.2	715718.1	765646.6	-6335.2 ^{1/}	-1.1	39656.6 ^{2/}	5.5
3. Broad Money (M2)	2591702.0	2827079.2	3094466.6	3354558.9	235377.2	9.1	260092.3	8.4
3.1 Money Supply (a+b), M1+	1623172.5	1738625.9	1878960.2	1931641.4	115453.4	7.1	52681.2	2.8
a. Money Supply (M1)	569402.4	605667.1	669395.0	664418.3	36264.7	6.4	-4976.6	-0.7
Currency	361745.9	403873.0	415985.4	422263.8	42127.0	11.6	6278.3	1.5
Demand Deposits	207656.4	201794.1	253409.5	242154.5	-5862.3	-2.8	-11255.0	-4.4
b. Saving and Call Deposits	1053770.1	1132958.8	1209565.3	1267223.1	79188.7	7.5	57657.8	4.8
3.2 Time Deposits	968529.5	1088453.4	1215506.4	1422917.5	119923.9	12.4	207411.1	17.1
4. Broad Money Liquidity (M3)	2682041.6	2902284.9	3171644.9	3439546.4	220243.4	8.2	267901.4	8.4

1/ Adjusting the exchange valuation gain (+)/loss (-) of Rs. 13196.4 million

2/ Adjusting the exchange valuation gain (+)/loss (-) of Rs. 10271.9 million

R= Revised, P = Provisional

Memorandum Items

Money multiplier (M1)	0.867	0.927	0.943	1.020	0.1	7.0	0.1	8.2
Money multiplier (M1+)	2.471	2.661	2.647	2.966	0.2	7.7	0.3	12.1
Money multiplier (M2)	3.945	4.327	4.359	5.151	0.4	9.7	0.8	18.2

नेपाल राष्ट्र बैंक

समाचार

६४ औं वार्षिकोत्सव विशेषाङ्क

वैशाख १४, २०७६

सम्पादकीय

२०७६ वैशाख १४ गते नेपाल राष्ट्र बैंक आफ्नो स्थापनाको ६३ वर्ष पूरा गरी ६४ औं वर्षमा प्रवेश गरेको छ। मुलुकमा बैंकिङ विकास गर्ने मुल उद्देश्य राखी स्थापना भएको नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रयास स्वरूप यस अवधिमा देशभरि बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सञ्जाल विस्तार भएको छ। वाणिज्य बैंकको उपस्थिति मात्र हेर्ने हो भने पनि देशका ७५३ स्थानीय तहमध्ये ७२५ स्थानीय तहमा बैंक शाखा विस्तार भएको छ। मुलुकका सबै स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंक शाखा विस्तार गर्ने कार्य चालु आर्थिक वर्ष २०७५/७६ सम्ममा सम्पन्न हुने अपेक्षा गरिएको छ।

पछिल्लो समय नेपालको बैंकिङ क्षेत्र लगानी योग्य कोषको अभावसँगै देखिएको व्याजदर वृद्धिको कारण चर्चामा रह्यो। सरकार र केन्द्रीय बैंकको प्रयास स्वरूप कोषको आपूर्तिमा केही राहत देखिए पनि निक्षेप वृद्धिको तुलनामा बैंकिङ क्षेत्रबाट बढी कर्जा प्रवाह हुने क्रम नरोकिएको कारण समस्याको पूर्ण समाधान हुन सकेको छैन। बढ्दो वस्तु व्यापार घाटाको कारण नेपालको बाह्य क्षेत्रमा प्रतिकूल स्थिति देखा पर्दै गएको छ। बढ्दो वस्तु आयातको कारण भुक्तानी सन्तुलन अनुकूल बन्न सकेको छैन। विदेशी विनिमय सञ्चिति घट्दो क्रममा रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को आठ महिनाको आयातलाई आधार मान्दा बैंकिङ क्षेत्रसँग रहेको विदेशी विनिमय सञ्चितिले ९.१ महिनाको वस्तु आयात र ७.९ महिनाको वस्तु तथा सेवा आयात धान्न पर्याप्त रहने देखिन्छ।

बैंकको वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा नेपाल राष्ट्र बैंक समाचारको वार्षिकोत्सव विशेषाङ्क प्रकाशन गर्ने विगतदेखिको परम्परा अनुरूप यो विशेषाङ्क प्रकाशित भएको छ। यस विशेषाङ्कमा सदाभै बैंकको वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा गभर्नरज्यूले दिनुभएको वक्तव्यको पूर्ण पाठ समावेश गरेका छौं। नेपालको भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धी व्यवस्था, आर्थिक समृद्धि हासिल गर्न चाल्नु पर्ने कदमहरू, नेपाल सरकारले हालै घोषणा गरेको प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम, वैदेशिक लगानी, विश्व व्यापार संगठन, खाद्य सुरक्षा, कृषि कर्जा, विकासको अर्थराजनीति, क्रेडिट रेटिङ, प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र कर्जा, पूर्वाधार विकास बैंकको स्थापना तथा सञ्चालन व्यवस्था, केन्द्रीय बैंकको जोखिम व्यवस्थापन र आन्तरिक लेखापरीक्षण, पुनरकर्जा व्यवस्था, वित्तीय साक्षरता, कर्मचारी तालिम तथा विकास, नेपालको अबको कृषि र सार्वजनिक संस्थान लगायतका विषयवस्तु प्रस्तुत विशेषाङ्कमा समेटिएका छन्। साथै, आर्थिक, मौद्रिक, बैंकिङ, वित्तीय तथा व्यवस्थापनका विविध विषयमा लेखिएका साढे तीन दर्जन बढी लेख रचना समावेश रहेको यो विशेषाङ्क ती विषयमा जानकारी राख्ने सबैका लागि उपयोगी हुने विश्वास लिएका छौं। लेखकको निजी विचार व्यक्त भएका लेखहरूलाई यस विशेषाङ्कमा लेखकको नामको वर्णानुक्रम अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ। स्थानाभावका कारण हामीलाई प्राप्त सबै लेख रचनालाई यस विशेषाङ्कमा स्थान दिन असमर्थ भएका छौं। विशेषाङ्क प्रकाशनका लागि लेख रचना उपलब्ध गराएर सहयोग पुऱ्याउनु हुने सबै विद्वान लेखकहरू र प्रकाशन कार्यमा सहयोग गर्ने सबैलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं।

प्रकाशक

नेपाल राष्ट्र बैंक
गभर्नरको कार्यालय

सल्लाहकार

डा. नेफिल मातङ्गि मास्के

प्रधान सम्पादक

भीष्मप्रसाद उप्रेती

सम्पादक

रामकाजी खाइजू

सह-सम्पादक

विष्णुदत्त पाण्डेय

सहयोगी

समिता श्रेष्ठ
नविना ताम्राकार
प्रभा अर्याल
गायत्री सापकोटा

आवरण

सुन्दर श्रेष्ठ
(आइडियल डिजाइनर्स)

मुद्रक

लुम्बिनी बुद्ध प्रिन्टर्स
नयाँ बानेश्वर, काठमाडौं
फोन नं. ०१-४१५५४५२

विषय सूची

क्र.सं.	विषय	नाम	पृष्ठ
	नेपाल राष्ट्र बैंकको ६४ औं वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा गभर्नर डा. चिरंजीबि नेपालले दिनुभएको वक्तव्यको पूर्ण विवरण ।		I-XX

नेपाली खण्ड

१.	नेपालको भुक्तानी प्रणाली : एक चर्चा	आनन्द पौड्याल	१
२.	नेपालमा कर्जाको ब्याजदर निर्धारणको बहस	कृष्ण प्रधान	६
३.	नेपालको खाद्य सुरक्षामा देखिएका समस्या समाधानका उपायहरू	गम्भीरबहादुर हाडा	१०
४.	बैंकिङ क्षेत्रमा उठेका केही मुद्दाहरू	डा. गुणाकर भट्ट	१९
५.	नेपालमा कृषि कर्जाको पहुँच र विद्यमान अवस्था	गुरुप्रसाद पौडेल	२५
६.	नेपालमा विकास र यसको अर्थ-राजनीति	डा. गोपीकृष्ण खनाल	३९
७.	संघीयता, घरदैलोका सरकार र विकास	गोपीकृष्ण ढुंगाना	४९
८.	लेखा प्रणालीमा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मानहरूको सम्मिलन	टिकाराम खतिवडा	५६
९.	बहुपक्षीय व्यापारमा विश्व व्यापार संगठनको भूमिका	ढुनबहादुर बुढाथोकी "संघर्ष"	६२
१०.	नेपालको आर्थिक विकासमा वैदेशिक लगानीको महत्त्व	दिलिपकुमार श्रीवास्तव	७३
११.	प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जाको स्थिति र औचित्य	नन्दकुमार ढकाल	८०
१२.	नेपालमा मौद्रिक नीतिको अभ्यास र अबको कार्यदिशा	नरबहादुर थापा	८६
१३.	राष्ट्र निर्माणमा सहकारी क्षेत्रको भूमिका	नारायणप्रसाद आचार्य	९४
१४.	नेपालमा पूर्वाधार विकास बैंकको स्थापना, सञ्चालन र नियमन व्यवस्था	नारायणप्रसाद पौडेल	१००
१५.	केन्द्रीय बैंकका जोखिमहरूको व्यवस्थापन र आन्तरिक लेखापरीक्षण	नीलम तिम्सिना	१०५
१६.	नेपालको अबको कृषि	डा. प्रकाशकुमार श्रेष्ठ	११०
१७.	रोजगारीको हक र प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम	विनोद नेपाल	११४
१८.	बढ्दो चिनीको माग र उखु खेती	विश्वनाथ खरेल	१२१
१९.	वित्तीय साक्षरता : आवश्यकता र चुनौती	भीष्म उप्रेती	१२६
२०.	छिमेकका दुई प्रमुख बैंकिङ दूर्घटना : सिक्नु पर्ने पाठ	भुवन कडेल	१३१
२१.	कर्मचारी तालिम तथा विकास: एक विवेचना	मुक्तिनाथ सापकोटा	१३४
२२.	नेपालको सन्दर्भमा आर्थिक कूटनीति	रविन्द्र महर्जन	१३९

क्र.सं.	विषय	नाम	पृष्ठ
२३.	बढ्दो वित्तीय अपराध र यसका कारक तत्वहरू	राजनविक्रम थापा	१४४
२४.	बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई प्रवाह गरिने पुनरकर्जा सुविधा	रामकाजी खाइजू	१४९
२५.	आर्थिक स्थायित्वमा वित्त नीति र मौद्रिक नीतिको भूमिका	रामेश्वरी पन्त	१५८
२६.	बैंक कर्जाको क्रेडिट रेटिङ र यसका सवालहरू	लक्ष्मीनारायण ताम्राकार	१६३
२७.	सार्वजनिक संस्थानको महत्व र यसका चुनौतीहरू	लक्ष्मीप्रपन्न निरौला	१६८
२८.	वित्त नीतिको उद्देश्य र विकासशील देशमा यसको भूमिका	सुषमा रेग्मी रिजाल	१७५
२९.	एकै पुस्तामा आर्थिक समृद्धि सम्भव छ ?	हिमप्रसाद न्यौपाने	१८०

English Eection

S.N	Subject	Name	Page No.
1.	History of Income Tax in Nepal	Abhiyan Upadhyay	185
2.	Nepalese Financial System and Development Strategy	Chinta Mani Siwakoti	193
3.	Implementation of NFRSs in Bank and Financial Institutions: Regulator's Perspective	Jagdish Kumar	196
4.	Efficiency of Banking Sector: An Empirical Review	Kishor Hakuduwal, PhD	202
5.	Measuring Poverty and Inequality	Mila Barahi	208
6.	Nepal's Trade with USA	Mukti Bahadur Khatri	214
7.	Priority Sector Leanding and Deprived Sector Lending	Pitambar Sapkota	220
8.	Corporate Social Responsibility- Nepalese Perspective	Pratibha Thapa	226
9.	Economic Challenges and Way Forward	Prem Prasad Acharya	231
10.	Budget Deficit and Sources of Deficit Financing in Nepal	Prof. R.K. Shah, Ph.D	236
11.	Monetary Transmission in a Base Rate Rooted Lending Rate System	Sarthak Karki	244
12.	Periodic Strategic Plan in Nepal Rastra Bank	Dr. Shankar Prasad Acharya	250
13.	Are You a Courageous Follower?	Srijana Shrestha	257
14.	Contribution of WTO for Multilateral Trading System: A Reference of Nepal	Suman Acharya	261

समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व तथा वित्तीय विस्तार मार्फत उच्च आर्थिक वृद्धिमा योगदान पुऱ्याउने नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रतिबद्धता*

गभर्नर डा. नेपाल

१. नेपाल राष्ट्र बैंक आफ्नो स्थापनाको ६३ औं वर्ष पूरा गरी ६४ औं वर्षमा प्रवेश गरेको सुखद अवसरमा यस बैंकको उद्देश्य प्राप्तमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने बैंकको सञ्चालक समिति र सम्पूर्ण कर्मचारीहरूलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु। बैंकको जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने क्रममा महत्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउने नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय लगायत अन्य निकायहरू, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाहरू, सञ्चार माध्यम तथा शुभेच्छुकहरू प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु।

वित्तीय पहुँच विस्तार र स्थायित्वको लागि भएका प्रयास

२. विगत केही वर्षयता बैंकिङ्ग क्षेत्रको सुदृढीकरण, विकास तथा समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वका लागि भएका प्रयासहरू उल्लेखनीय रहेका छन्। यस बैंकले लिएको नीतिगत पहलकदमीको परिणामस्वरूप वित्तीय पहुँच विस्तार भएको छ भने कृषि, ऊर्जा, पर्यटन लगायतका क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह बढेको छ। यस बीचमा भुक्तानी प्रणालीलाई आधुनिकीकरण गर्ने दिशामा पूर्वाधार निर्माणका महत्वपूर्ण कामहरू अगाडि बढेका छन्।

३. बैंक तथा वित्तीय संस्थाको पुँजीगत आधार सुदृढ भएको छ। यसका साथै, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू एक-आपसमा गाभिई संस्थागत सवलीकरण र संख्यात्मक व्यवस्थापनमा सहयोग पुगेको छ।

गाभने/गाभिने प्रक्रियाका कारण वित्तीय संस्थाहरूको संख्या घटे तापनि शाखा संख्यामा उल्लेख्य विस्तार भएको छ।

४. २०७५ चैत मसान्तमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाका शाखा संख्या ८२०५ पुगेको छ भने प्रति शाखाले सेवा प्रदान गर्नसक्ने जनसंख्या ३५६० भएको छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थामा रहेको निक्षेप खाताको संख्या २०७५ फागुनमा २ करोड ५७ लाख पुगेको छ। सबै स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंकको शाखा पुऱ्याउने कार्यलाई प्राथमिकता दिइएको छ। फलस्वरूप, गत दुई वर्षको अवधिमा मात्र दुई गुणा भन्दा बढी स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंकको उपस्थिति विस्तार भई ७२४ स्थानीय तहमा बैंकका शाखा पुगेका छन्।

५. वित्तीय साधन परिचालनमा उल्लेख्य प्रगति भएको छ। २०७५ फागुन मसान्तमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको निक्षेप रु. ३००९ अर्ब पुगेको छ भने कर्जा लगानी रु. २७४९ अर्ब रहेको छ।

६. वित्तीय सेवालाई समावेशी बनाउन प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र कर्जा, पुनरकर्जा, विपन्न वर्ग कर्जा तथा पहाडी र हिमाली दुर्गम जिल्लामा शाखा खोल्न प्रोत्साहन गर्ने कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा रहेका छन्। भौतिक पूर्वाधारका क्षेत्रमा लगानीको आवश्यकता पूरा गर्ने उद्देश्यले पूर्वाधार विकास बैंक स्थापना भई सञ्चालनमा आएको छ।

* नेपाल राष्ट्र बैंकको ६४ औं वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा गभर्नर डा. चिरंजीवि नेपालले दिनुभएको वक्तव्यको पूर्ण विवरण।

७. संघीयता कार्यान्वयनमा सहयोग पुऱ्याउन नेपाल राष्ट्र बैंकको संस्थागत ढाँचामा परिवर्तन गर्ने क्रममा कर्णाली प्रदेशमा यस बैंकको कार्यालय स्थापना गर्ने प्रक्रिया अगाडि बढेको छ ।
८. २०७२ वैशाखको विनाशकारी भूकम्पले ध्वस्त भएका यस बैंकका बालुवाटार तथा थापाथलीस्थित भवनहरूको निर्माण कार्य नेपाल सरकारसँगको समन्वयमा अगाडि बढाइएको छ । आगामी २ वर्षभित्र भवन निर्माण सम्पन्न हुने योजना रहेको छ ।
९. मुलुक उच्च आर्थिक वृद्धिको मार्गमा अगाडि बढेको छ । तीन वर्ष लगातार ७ प्रतिशतको हाराहारीमा आर्थिक वृद्धि हुनुले नेपालको उत्पादन सम्भाव्यता बढेको देखाउँछ । शोधनान्तर स्थिति दबाबमा रहे तापनि समष्टिगत आर्थिक व्यवस्थापन सकारात्मक रहेको छ ।
१०. अब म विगत १ वर्षमा सम्पादन भएका काम कारवाहीको बारेमा विस्तृत जानकारी गराउन चाहन्छु ।

कानुनी तथा नियामकीय सुधार

११. आर्थिक क्रियाकलापमा भएको विस्तारसँगै वित्तीय साधनको मागमा परेको दबाबलाई सम्बोधन गर्न नीतिगत व्यवस्था गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले विदेशबाट ऋण ल्याउन सक्ने, स्वदेशी मुद्रामा दीर्घकालीन प्रकृतिका ऋणपत्र जारी गर्नसक्ने, अन्तरबैंक सापटीलाई कर्जा/स्रोत परिचालन अनुपात (Credit to Core Capital and Deposit Ratio-CCD Ratio) गणना प्रयोजनमा समावेश गर्नसक्ने तथा स्थानीय तहको वाणिज्य बैंकमा रहेको रकमको ५० प्रतिशत रकम निक्षेपको रूपमा परिचालन गर्नसक्ने व्यवस्था कार्यान्वयनमा आएका छन् । त्यसैगरी, नेपाल सरकारद्वारा स्वीकृत “सहूलियतपूर्ण कर्जाका लागि ब्याज अनुदान सम्बन्धी एकीकृत कार्यविधि, २०७५” अनुसार बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट प्रवाह हुने सहूलियतपूर्ण कर्जालाई CCD गणना

गर्ने प्रयोजनका लागि कुल कर्जा सापटमा समावेश गर्नु नपर्ने नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ ।

१२. प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रतर्फ कर्जा लगानी तथा निर्यात विस्तारमा समेत सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले कार्यान्वयनमा रहेको पुनरकर्जा सुविधाको उपयोगलाई प्रभावकारी बनाउन नीतिगत व्यवस्था मिलाइएको छ । यसै क्रममा यस बैंकमा रहेको पुनरकर्जा कोषको सीमा वृद्धि गरी रु. ५० अर्ब पुऱ्याउने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसैगरी, पुनरकर्जाका दरहरूमा कटौती गरी ब्याजदर स्थायित्व कायम गर्ने प्रयास गरिएको छ ।
१३. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले संकलन गरेको निक्षेप तथा प्रवाह गरेको कर्जाको न्यायोचित मूल्य कायम होस् भन्ने उद्देश्यले कर्जा तथा निक्षेप बीचको ब्याजदर अन्तर निश्चित सीमाभित्र राख्नुपर्ने व्यवस्था अनुसार २०७६ असार मसान्तसम्ममा यस्तो अन्तर वाणिज्य बैंकको हकमा ४.५ प्रतिशत र विकास बैंक तथा वित्त कम्पनीहरूको हकमा ५.० प्रतिशत कायम गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
१४. बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सुदृढीकरणका लागि मर्जर, एक्विजिसन तथा पुँजीगत आधार सुदृढीकरण गर्ने कार्यलाई निरन्तरता दिइएको छ । त्यसैगरी, मौद्रिक व्यवस्थापनलाई थप प्रभावकारी बनाउन ब्याजदर करिडोरलाई साँघुरो बनाइएको छ ।
१५. वाणिज्य बैंकहरूले २०७५ पुस मसान्तसम्ममा प्रत्येक प्रदेशमा एक/एक वटाका दरले प्रादेशिक कार्यालयहरू स्थापना गर्नुपर्ने र विगतमा स्थापित क्षेत्रीयस्तरका कार्यालयहरू भए त्यस्ता कार्यालयलाई समेत प्रादेशिक कार्यालयमा रूपान्तरण गरी सम्बन्धित प्रदेश अन्तर्गतका शाखाहरूसँगको समन्वय, संस्थागत सुशासन, जोखिम व्यवस्थापन एवम् गुनासो सुनुवाई जस्ता

कार्यहरू प्रादेशिक कार्यालयको कार्यक्षेत्रभित्र समेट्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

१६. नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ र बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३ मा आवश्यक संशोधनको प्रस्ताव नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयमा पेश गरिएको छ ।
१७. संस्थापक समूहको स्वामित्वमा रहेको सेयर सर्वसाधारण सेयरमा परिणत गर्दा पुँजी बजार, बैंकिङ्ग लगायत समग्र वित्तीय क्षेत्रमा पर्ने प्रभावलाई विचार गरी एक पटकमा बढीमा १० प्रतिशत बिन्दुसम्म गर्न सकिने र यसरी परिणत गर्ने कार्य बढीमा २ पटकसम्ममा गर्नुपर्ने नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ ।
१८. धितोपत्र व्यवसायीलाई नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लिमिटेडको सिफारिसमा यस बैंकबाट Margin Trading सम्बन्धी कारोबारका लागि नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ७६ बमोजिम कर्जा प्रदान गर्न स्वीकृति दिने व्यवस्था गरिएको छ ।

समष्टिगत आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति

विश्व अर्थतन्त्र

१९. अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले सन् २०१८ मा ३.६ प्रतिशतले वृद्धि भएको विश्व अर्थतन्त्र सन् २०१९ मा ३.३ प्रतिशतले वृद्धि हुने प्रक्षेपण गरेको छ । अमेरिकी अर्थतन्त्र सन् २०१८ मा २.२ प्रतिशतले वृद्धि भएकोमा सन् २०१९ मा १.८ प्रतिशतले वृद्धि हुने प्रक्षेपण छ । कोषको प्रक्षेपण अनुसार सन् २०१८ मा ४.५ प्रतिशतले वृद्धि भएको अनुमान गरिएको उदीयमान तथा विकासोन्मुख देशहरूको अर्थतन्त्र सन् २०१९ मा ४.४ प्रतिशतले वृद्धि हुने प्रक्षेपण रहेको छ । छिमेकी मुलुकहरू भारत र चीनको आर्थिक वृद्धि सन् २०१९ मा क्रमश ७.३ प्रतिशत र ६.३ प्रतिशत रहने कोषको प्रक्षेपण छ ।

आन्तरिक आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति

वास्तविक क्षेत्र

२०. आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को आठ महिनासम्मको तथ्याङ्क तथा परिसूचकहरूको विश्लेषण गर्दा विगत २ वर्ष यताको उच्च आर्थिक वृद्धिको प्रवृत्तिले चालु वर्ष पनि निरन्तरता पाउने देखिन्छ ।
२१. नेपाल सरकार, कृषि, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालयका अनुसार धान र मकैको उत्पादन क्रमशः ८.९ प्रतिशत र १.८ प्रतिशतले वृद्धि हुने तथा गहुँ र चनाको उत्पादनमा क्रमशः ४.४ प्रतिशत र ५.५ प्रतिशतले ह्रास आउने अनुमान रहेको छ ।
२२. ऊर्जा आपूर्तिमा आएको सुधार, औद्योगिक कच्चा पदार्थको आयातमा भएको विस्तार, उद्योगहरूको क्षमता तथा क्षमता उपयोगमा भएको वृद्धि र पुनर्निर्माणको कार्य अगाडि बढेका कारण औद्योगिक उत्पादन तथा निर्माणजन्य गतिविधिमा विस्तार आएको छ ।
२३. पर्यटक आगमनमा भएको वृद्धि, व्यापारिक तथा बैंकिङ्ग गतिविधिमा आएको विस्तार तथा संघीयता कार्यान्वयनमा देखिएको तदारुकताका कारण सेवा क्षेत्रको वृद्धि उत्साहजनक रहेको अनुमान छ ।

मूल्य स्थिति

२४. २०७५ चैतमा वार्षिक बिन्दुगत उपभोक्ता मुद्रास्फीति ४.४ प्रतिशत रहेको छ । यस्तो मुद्रास्फीति २०७४ चैतमा ५.३ प्रतिशत रहेको थियो । समीक्षा अवधिमा खाद्य तथा पेय पदार्थ समूहको मुद्रास्फीति २.८ प्रतिशत र गैर-खाद्य तथा सेवा समूहको मुद्रास्फीति ५.७ प्रतिशत रहेको छ ।
२५. दोस्रो थोक मूल्य सर्वेक्षण पश्चात् आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को मूल्य तथ्याङ्कलाई आधार वर्षको तथ्याङ्क मानी २०७५ साउन महिनादेखि

नयाँ आधार अनुसार थोक मूल्य सूचकाङ्क प्रकाशन गर्न सुरु गरिएको छ । यस अनुसार २०७५ फागुन महिनामा वार्षिक बिन्दुगत थोक मुद्रास्फीति ५.० प्रतिशत रहेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो मुद्रास्फीति २.३ प्रतिशत रहेको थियो ।

२६. २०७५ फागुन महिनामा वार्षिक बिन्दुगत राष्ट्रिय तलब तथा ज्यालादर सूचकाङ्क १०.० प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा उक्त सूचकाङ्क ७.८ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो । समीक्षा अवधिमा तलब सूचकाङ्क ६.६ प्रतिशत र ज्यालादर सूचकाङ्क ११.० प्रतिशतले वृद्धि भएको छ ।

सरकारी वित्त स्थिति

२७. २०७५ चैत मसान्तसम्ममा बैकिङ्ग कारोबारमा आधारित सरकारको वित्त स्थिति रु. १७ अर्ब २९ करोडले बचतमा रहेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा सरकारी वित्त स्थिति रु. ११२ अर्ब ७५ करोडले घाटामा रहेको थियो ।
२८. २०७५ चैत मसान्तसम्ममा बैकिङ्ग कारोबारमा आधारित संघीय सरकारको कुल खर्च रु. ५९६ अर्ब ६२ करोड पुगेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा कुल सरकारी खर्च रु. ६४३ अर्ब ६४ करोड रहेको थियो । अघिल्लो वर्ष संघ, प्रदेश र स्थानीय तह समेतको खर्च समावेश भएको र यस वर्ष संघीय सरकारको मात्र खर्च समावेश भएकोले अघिल्लो वर्षको तुलनामा नेपाल सरकारको कुल खर्च कम देखिएको हो ।
२९. २०७५ चैत मसान्तसम्ममा बैकिङ्ग कारोबारमा आधारित संघीय सरकारको चालु खर्च रु. ४४७ अर्ब ५५ करोड पुगेको छ । यो बजेट अनुमानको ५२.९ प्रतिशत हो । त्यसैगरी, समीक्षा अवधिमा सरकारको पुँजीगत खर्च रु. १०३ अर्ब ४९ करोड रहेको छ । यो बजेट अनुमानको ३३.० प्रतिशत हो ।

३०. २०७५ चैत मसान्तसम्ममा बैकिङ्ग कारोबारमा आधारित राजस्व संकलन (प्रदेश तथा स्थानीय तहमा बाँडफाँड हुने रकम समेत) १९.५ प्रतिशतले वृद्धि भई रु. ६०४ अर्ब ६० करोड पुगेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा सरकारको कुल राजस्व २०.८ प्रतिशतले वृद्धि भई रु. ५०५ अर्ब ९० करोड रहेको थियो ।

३१. २०७५ चैत मसान्तसम्म संघीय सरकारले आन्तरिक ऋण परिचालन गरेको छैन । अघिल्लो वर्षको चैत मसान्तसम्ममा नेपाल सरकारले रु. १३५ अर्ब ६८ करोड आन्तरिक ऋण परिचालन गरेको थियो ।

३२. २०७६ वैशाख ६ मा यस बैंकमा रहेका सरकारका विभिन्न खाताहरूमा रु. १३७ अर्ब ५८ करोड (स्थानीय तहको खातामा रहेको रु. ५२ अर्ब ५० करोड समेत) नगद मौज्जात रहेको छ ।

वैदेशिक व्यापार तथा शोधनान्तर स्थिति

३३. आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को आठ महिनामा कुल वस्तु निर्यात १४.६ प्रतिशतले वृद्धि भई रु. ६१ अर्ब २२ करोड पुगेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो निर्यात १०.८ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो । गन्तव्यका आधारमा भारततर्फ २६.३ प्रतिशत र अन्य मुलुकतर्फ १.३ प्रतिशतले निर्यात वृद्धि भएको छ भने चीनतर्फको निर्यातमा २७.६ प्रतिशतले कमी आएको छ । वस्तुगत आधारमा पोलिष्टर यार्न, जस्तापाता, जुटका सामान, ऊनी गलैँचा, दाल लगायतका वस्तुहरूको निर्यात बढेको छ भने अलैँची, जुत्ता तथा चप्पल, प्रशोधित छाला, तयारी पोशाक, रोजिन लगायतका वस्तुहरूको निर्यात घटेको छ ।
३४. आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को आठ महिनामा कुल वस्तु आयात २३.८ प्रतिशतले बढेर रु. ९४९ अर्ब ११ करोड पुगेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो आयात २२.० प्रतिशतले बढेको थियो । वस्तु आयात गरिने मुलुकका

आधारमा भारतबाट भएको आयात २२.० प्रतिशत, चीनबाट भएको आयात ३७.८ प्रतिशत र अन्य मुलुकबाट भएको आयात २०.८ प्रतिशतले बढेको छ। वस्तुगत आधारमा पेट्रोलियम पदार्थ, तयारी पोशाक, एम.एस. बिलेट, हवाईजहाज तथा पार्टपुर्जा, विद्युतीय सामग्री लगायतका वस्तुको आयात बढेको छ, भने सिमेन्ट, दूरसञ्चारका उपकरण तथा पार्टपुर्जा, कच्चा भटमासको तेल, स्वास्थ्य उपकरण तथा औजार, सुपारी लगायतका वस्तुहरूको आयात घटेको छ।

३५. समीक्षा अवधिमा कुल वस्तु व्यापार घाटा २४.५ प्रतिशतले विस्तार भई रु. ८८७ अर्ब ८८ करोड पुगेको छ। देशगत रूपमा हेर्दा कुल वस्तु व्यापारमा अघिल्लो वर्षको सोही अवधिको तुलनामा भारतसँगको व्यापार घाटा २१.७ प्रतिशतले, चीनसँगको व्यापार घाटा ३९ प्रतिशत र अन्य मुलुकसँगको व्यापार घाटा २३.७ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ।
३६. २०७५ फागुन महिनामा भन्सार तथ्याङ्कमा आधारित निर्यातको एकाइ मूल्य सूचकाङ्क (Unit Value Index) वार्षिक विन्दुगत आधारमा १.५ प्रतिशत र आयात मूल्य सूचकाङ्क ४.३ प्रतिशतले बढेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही महिनामा ४.२ प्रतिशतले घटेको व्यापारको शर्त (Terms of Trade) समीक्षा महिनामा २.७ प्रतिशतले घटेको छ।
३७. अघिल्लो आर्थिक वर्षको आठ महिनामा ०.७ प्रतिशतले घटेको खुद ट्रान्सफर आय समीक्षा अवधिमा २२.९ प्रतिशतले वृद्धि भई रु. ६६२ अर्ब ७० करोड पुगेको छ। चालु ट्रान्सफरतर्फ अघिल्लो वर्ष ४.९ प्रतिशतले बढेको विप्रेषण आप्रवाह समीक्षा अवधिमा २३.४ प्रतिशतले वृद्धि भई रु. ५८२ अर्ब १९ करोड पुगेको छ।
३८. आयातमा भएको उल्लेख्य वृद्धिका कारण समीक्षा अवधिमा चालु खाता रु. १९१ अर्ब १२ करोडले घाटामा रहेको छ। समग्र शोधनान्तर स्थिति रु.

५८ अर्ब ९९ करोडले घाटामा रहेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो घाटा क्रमशः रु. १५४ अर्ब ९९ करोड र रु. २४ अर्ब ७३ करोडले घाटामा रहेको थियो।

३९. कुल विदेशी विनिमय सञ्चिति २०७५ असार मसान्तमा रु. ११०२ अर्ब ५९ करोड रहेकोमा २०७५ फागुन मसान्तमा रु. १०६१ अर्ब ७१ करोड कायम भएको छ। २०७५ फागुन मसान्तको कुल विदेशी विनिमय सञ्चितिमा भारतीय मुद्राको अंश २४.१ प्रतिशत रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को आठ महिनाको आयातलाई आधार मान्दा बैकिङ्ग क्षेत्रसँग रहेको विदेशी विनिमय सञ्चितिले ९.१ महिनाको वस्तु आयात र ७.९ महिनाको वस्तु तथा सेवा आयात धान्न पर्याप्त रहने देखिन्छ।
४०. २०७५ असार मसान्तमा नेपाली रूपैयाँको विनिमय दर प्रति अमेरिकी डलर रु. १०९.३४ रहेकोमा २०७५ चैत मसान्तमा ०.९२ प्रतिशतले अवमूल्यन भई प्रति अमेरिकी डलर रु. ११०.३५ कायम भएको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा नेपाली रूपैयाँ अमेरिकी डलरसँग ०.६ प्रतिशतले अवमूल्यन भएको थियो।
- मौद्रिक स्थिति, तरलता व्यवस्थापन र ब्याजदर**
४१. आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को आठ महिनामा विस्तृत मुद्राप्रदाय ८.४ प्रतिशतले बढेको छ भने सञ्चित मुद्रा ८.३ प्रतिशतले घटेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा विस्तृत मुद्राप्रदाय ९.१ प्रतिशतले र सञ्चित मुद्रा ०.५ प्रतिशतले घटेको थियो।
४२. आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को आठ महिनामा कुल आन्तरिक कर्जा १३.० प्रतिशतले बढेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो कर्जा ११.७ प्रतिशतले बढेको थियो। वार्षिक विन्दुगत आधारमा २०७५ फागुन मसान्तमा कुल आन्तरिक कर्जा २८.१ प्रतिशतले बढेको छ।

- त्यसैगरी, मौद्रिक क्षेत्रको निजी क्षेत्रमाथिको दावी १५.७ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो दावी १५.६ प्रतिशतले बढेको थियो। वार्षिक विन्दुगत आधारमा निजी क्षेत्रमाथिको दावी २०७५ फागुन मसान्तमा २२.४ प्रतिशतले बढेको छ।
४३. आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को आठ महिनामा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको निक्षेप ९.७ प्रतिशत र निजी क्षेत्रतर्फ प्रवाहित कर्जा १४.६ प्रतिशतले बढेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा निक्षेप ८.१ प्रतिशत तथा कर्जा १४.४ प्रतिशतले बढेको थियो। वाणिज्य बैंकहरूको निक्षेप ८.२ प्रतिशत, विकास बैंकहरूको १४.७ प्रतिशत र वित्त कम्पनीहरूको ७.८ प्रतिशतले बढेको छ। त्यसैगरी, निजी क्षेत्रतर्फ प्रवाहित कर्जामध्ये वाणिज्य बैंकहरूको कर्जा १३.४ प्रतिशतले, विकास बैंकहरूको २४.५ प्रतिशत र वित्त कम्पनीहरूको कर्जा प्रवाह १३.० प्रतिशतले बढेको छ।
४४. आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को नौ महिनासम्ममा वाणिज्य बैंकहरूले रु. ११६५ अर्ब र अन्य वित्तीय संस्थाहरू (वाणिज्य बैंकहरू बीच बाहेक) ले रु. १९९ अर्ब ३३ करोडको अन्तर-बैंक कारोबार गरेका छन्।
४५. आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को नौ महिनासम्ममा यस बैंकले पटक-पटक गरी रु. १०० अर्ब ३५ करोड तरलता प्रशोचन गरेको छ। समीक्षा अवधिमा निक्षेप बोलकबोल मार्फत रु. ७९ अर्ब ६५ करोड र रिभर्स रिपो मार्फत रु. २० अर्ब ७० करोड तरलता प्रशोचन गरिएको छ।
४६. आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को नौ महिनासम्ममा यस बैंकले रिपो मार्फत पटक-पटक गरी रु. ३९ अर्ब ५३ करोड तरलता प्रवाह गरेको छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले २०७५ साउनदेखि चैत मसान्तसम्ममा रु. ९ अर्ब ७२ करोड स्थायी तरलता सुविधा उपयोग गरेका छन्।
४७. आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को नौ महिनासम्ममा यस बैंकले विदेशी विनिमय बजार (वाणिज्य बैंकहरू) बाट अमेरिकी डलर २ अर्ब २१ करोड खुद खरिद गरी रु. २५२ अर्ब २२ करोड खुद तरलता प्रवाह गरेको छ। त्यसैगरी, समीक्षा अवधिमा अमेरिकी डलर ३ अर्ब १६ करोड, यूरो ४ करोड ९० लाख, पाउण्ड स्टर्लिङ २ करोड, जापानी येन २२ अर्ब र चिनियाँ युआन २० करोड बिक्री गरी रु. ३९३ अर्ब ७७ करोड बराबरको भारतीय रूपैयाँ खरिद गरिएको छ।
४८. ९१-दिने ट्रेजरी बिलको भारत औसत ब्याजदर २०७४ चैतमा ४.९८ प्रतिशत रहेकोमा २०७५ चैतमा ४.४४ प्रतिशत रहेको छ। त्यसैगरी, वाणिज्य बैंकहरू बीचको अन्तर-बैंक कारोबारको भारत औसत ब्याजदर २०७४ चैतको ४.१२ प्रतिशतको तुलनामा २०७५ चैतमा ५.२८ प्रतिशत रहेको छ। अन्य वित्तीय संस्थाहरू बीचको अन्तर-बैंक कारोबारको भारत औसत ब्याजदर २०७४ चैतको ५.७३ प्रतिशतको तुलनामा २०७५ चैतमा ५.०६ प्रतिशत कायम भएको छ।
४९. २०७५ फागुनमा वाणिज्य बैंकहरूको कर्जाको भारत औसत ब्याजदर १२.३३ प्रतिशत र निक्षेपको भारत औसत ब्याजदर ६.६२ प्रतिशत रहेका छन्। त्यसैगरी, २०७५ फागुनमा औसत आधार दर ९.६५ प्रतिशत रहेको छ।

पुँजी बजार

५०. नेप्से सूचकाङ्क वार्षिक विन्दुगत आधारमा ७.३ प्रतिशतले ह्रास आई २०७५ चैत मसान्तमा ११८४.०२ विन्दुमा रहेको छ। २०७४ चैत मसान्तमा उक्त सूचकाङ्क १२७७.५५ थियो।

वित्तीय पहुँच

५१. २०७५ चैत मसान्तमा “क” वर्गका बैंक २८, “ख” वर्गका ३२, “ग” वर्गका २४ र “घ” वर्गका ९१ गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको कुल

संख्या १७५ रहेको छ। समीक्षा अवधिमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको शाखा उल्लेखनीय रूपमा विस्तार भएको छ। २०७५ चैत मसान्तमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको शाखा संख्या ८२०५ पुगेको छ। यस अन्तर्गत वाणिज्य बैंकहरूको शाखा ३३०९, विकास बैंकहरूको १२२४, वित्त कम्पनीहरूको २०३ तथा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको शाखा ३४६९ पुगेका छन्। यसबाट प्रति बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको शाखाबाट औसतमा करिब ३५६० जनसंख्याले सेवा प्राप्त गर्नसक्ने देखिन्छ। अघिल्लो वर्ष यस्तो संख्या ४९३७ रहेको थियो।

५२. वित्तीय पहुँच कम भएका स्थानहरूमा वित्तीय पहुँच अभिवृद्धिका लागि शाखारहित बैंकिङ्ग सेवाको स्वीकृति दिने नीतिलाई निरन्तरता दिइएको छ। २०७५ फागुन मसान्तसम्ममा शाखा रहित बैंकिङ्ग सेवाको संख्या १३४५ पुगेको छ। त्यसैगरी, निक्षेप तथा कर्जाको पहुँचमा समेत वृद्धि हुँदै गएको छ। २०७५ फागुन मसान्तमा “क”, “ख” र “ग” वर्गका वित्तीय संस्थाहरूमा निक्षेप खाता संख्या २ करोड ५६ लाख ५८ हजार र ऋणी संख्या १३ लाख ६० हजार रहेको छ।

५३. देशका कुल ७५३ स्थानीय तहमध्ये २०७५ चैत मसान्तसम्ममा ७२४ तहमा वाणिज्य बैंकहरूको उपस्थिति रहेको छ भने बाँकी तहमा यसै आर्थिक वर्षभित्र शाखा स्थापना हुने योजना छ।

५४. मर्जर तथा प्राप्ति सम्बन्धी विनियमावली लागू भएदेखि २०७५ चैत मसान्तसम्ममा १६५ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू गाभने/गाभिने तथा प्राप्तिको लागि सहभागी भएकोमा सो मध्ये १२३ वटा संस्थाहरू विलय भई ४२ वटा संस्था कायम भएका छन्।

सहूलियतपूर्ण तथा उत्पादनशील क्षेत्र कर्जा

५५. “सहूलियतपूर्ण कर्जाका लागि ब्याज अनुदान सम्बन्धी एकीकृत कार्यविधि, २०७५”

बमोजिम २०७५ फागुन मसान्तसम्ममा १४,११३ ऋणीहरूलाई प्रवाह भएको रु. २३ अर्ब ४१ करोड बराबरको व्यावसायिक कृषि तथा पशुपंक्षी कर्जाका लागि रु. ९३ करोड ५८ लाख ब्याज अनुदान प्रदान गरिएको छ।

५६. शीतघर तथा खाद्यान्न भण्डारण घर स्थापना कार्यक्रमका लागि ब्याज अनुदान मापदण्ड, २०७३ मा भएको व्यवस्था बमोजिम विभिन्न ८ वटा शीतघर तथा खाद्यान्न भण्डारण घरलाई रु. ५ करोड ४८ लाख ब्याज अनुदान प्रदान गरिएको छ।

५७. भूकम्प पीडितहरूलाई आवासीय घर निर्माणको लागि सहूलियतपूर्ण कर्जा प्रदान गर्न यस बैंकबाट बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई उपलब्ध गराइएको पुनरकर्जाको बक्यौता २०७५ फागुन मसान्तमा रु. २ अर्ब ६८ करोड रहेको छ। यस्तो कर्जा १,५७७ जना ऋणीले उपयोग गरेका छन्।

५८. बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आवासीय घर पुनर्निर्माण गर्न प्रदान गर्ने ऋणको पुनरकर्जाको अवधि समाप्त भएपश्चात् यस्तो कर्जामा बढीमा थप ८ वर्षका लागि यस बैंकबाट ब्याज अनुदान प्रदान गरिने व्यवस्था गरिएको छ।

५९. २०७४ चैत मसान्तदेखि २०७५ फागुन मसान्तसम्ममा विभिन्न बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई उत्पादनमूलक क्षेत्रतर्फ प्रवाहित असल कर्जाको धितोमा साधारण पुनरकर्जा रु. २४ अर्ब ६६ करोड, निर्यात पुनरकर्जा रु. २ अर्ब ४९ करोड र भूकम्प पीडितलाई प्रदान गरिएको पुनरकर्जा रु. १ अर्ब ३६ करोड गरी कुल रु. २८ अर्ब ५१ करोड १० लाखको पुनरकर्जा प्रदान गरिएको छ। २०७५ फागुन मसान्तमा साधारण पुनरकर्जा रु. २० अर्ब ३७ करोड, निर्यात पुनरकर्जा रु. १ अर्ब ४७ करोड र भूकम्प पीडितलाई प्रदान गरिएको पुनरकर्जा रु. २ अर्ब ६७ करोड गरी कुल रु. २४ अर्ब ५२ करोड पुनरकर्जा बक्यौता रहेको छ।

६०. यस बैंकमा रहेको रु. १९ अर्ब ७५ करोडको पुनरकरजा कोषमा आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को मुनाफाबाट छुट्याइएको रकम र नेपाल सरकारको पुनरुद्धार कोषबाट रु. ४ अर्ब ७५ करोड रकम थप गरी रु. ३० अर्ब ७५ करोडको पुनरकरजा कोष बनाइएको छ।
६१. “क”, “ख” र “ग” वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले तोकिएका प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा न्यूनतम क्रमशः २५, १५ र १० प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। २०७५ फागुन मसान्तसम्ममा वाणिज्य बैंकहरूले प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा १८.६१ प्रतिशत कर्जा प्रवाह गरेका छन्।

लघुवित्त तथा ग्रामीण वित्तीय सेवा

६२. २०७४ चैत मसान्तदेखि २०७५ फागुन मसान्तसम्ममा २८ संस्थाहरूलाई “घ” वर्गको लघुवित्त वित्तीय संस्थाको रूपमा वित्तीय कारोबार गर्ने इजाजतपत्र प्रदान गरिएको छ।
६३. सीमित बैंकिङ्ग कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाहरूलाई २०७५ साउन १ गतेदेखि लागू हुने गरी सीमित बैंकिङ्ग कारोबार गर्ने अनुमतिपत्र रद्द गरी यस बैंकको नियामकीय तथा सुपरिवेक्षकीय दायराबाट अलग गरिएको छ।
६४. नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषदको मिति २०४७ फागुन १७ गतेको निर्णयबाट स्थापना भएको ग्रामीण स्वावलम्बन कोष समीक्षा अवधिसम्म ग्रामीण स्वावलम्बन कोष सञ्चालन निर्देशिकाको अधिनमा रही नेपाल राष्ट्र बैंकबाट सञ्चालन हुँदै आएकोमा नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषदको मिति २०७५ मंसिर २४ गतेको निर्णयबाट उक्त कोषलाई साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्था लिमिटेडमार्फत् सञ्चालन गर्ने सैद्धान्तिक सहमति भए अनुसार ग्रामीण स्वावलम्बन कोष कर्जा कार्यविधि, २०७५ स्वीकृत भई उक्त कोष हस्तान्तरण गर्ने प्रक्रिया अगाडि बढेको छ।

६५. ग्रामीण क्षेत्रमा वित्तीय पहुँच कार्यक्रमको निरन्तरता स्वरूप Sustainable Economic Development in Rural Areas and Semi-Urban Areas MSME Finance Phase II (SEDRA II) मा जर्मन सरकारले Re-finance Facility मा यूरो ६० लाख र Accompanying Measure (Technical Assistance) का लागि यूरो १० लाख उपलब्ध गराउने सम्बन्धी Minutes of Meeting (MoM) मा नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, यस बैंक र KfW (Credit Institute for Reconstruction) बीच मार्च ६, २०१९ मा सम्झौता भएको छ। उक्त कार्यक्रम सञ्चालनका लागि साभेदार बैंक छनौट लगायत Accompanying Measure अन्तर्गतका आवश्यक कार्य गर्न Global Tender मार्फत् Consultant छनौट गर्ने कार्य KfW ले अगाडि बढाएको छ।
६६. विश्व बैंक समूहको अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगम (International Finance Corporation -IFC) ले नेपालमा वित्तीय पहुँचका सम्बन्धमा राष्ट्रियस्तरको अध्ययन-सर्वेक्षण गर्ने, लघु, मझौला तथा साना उद्यमका लागि वित्तीय रणनीति तर्जुमा गर्ने गरी Access to Financial Services Project सञ्चालन गर्न Advisory Agreement for Access to Financial Services Project सञ्चालन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगम र लघुवित्त प्रवर्द्धन तथा सुपरिवेक्षण विभाग बीच मार्च २२, २०१९ मा हस्ताक्षर सम्पन्न भएको छ। उक्त रणनीति कार्यान्वयनका सन्दर्भमा फेब्रुअरी २०१९ देखि डिसेम्बर २०२१ सम्म नेपाल राष्ट्र बैंकका कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने कार्यक्रम समेत रहेको छ। सो परियोजना सन् २०२१ डिसेम्बरसम्ममा सम्पन्न हुने लक्ष्य रहेको छ।
६७. नेपाल सरकार र डेनमार्क सरकार बीच UNNATI-Inclusive Growth Program कार्यान्वयनमा ल्याउने सम्बन्धमा भएको द्विपक्षीय सम्झौता बमोजिम यस बैंकसँगको सहकार्य र संयुक्त राष्ट्र

संघीय पुँजी विकास कोषको प्राविधिक सहयोगमा सन् २०१४-२०१८ सम्मका लागि सञ्चालन भएको वित्तीय सेवाको पहुँच (Access to Finance-A2F) कार्यक्रम सन् २०१८ को डिसेम्बरमा समाप्त भएको छ। सो कार्यक्रमले पूर्वी पहाडी ७ जिल्लाका करिब १ लाख ५० हजार साना किसानहरूलाई Agro Value Chain Activities मा सहयोग पुऱ्याएको छ।

वित्तीय क्षेत्र सुधार तथा नियमन

६८. आर्थिक वर्ष २०७५/७६ देखि “ख” र “ग” वर्गका वित्तीय संस्थाहरूले आफ्नो वित्तीय विवरण Nepal Financial Reporting Standard (NFRS) बमोजिम तयार गर्नुपर्ने नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ।
६९. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका लागि जोखिम व्यवस्थापन मार्गदर्शन, २०७५ लागू गरिएको छ।
७०. इजाजतपत्र प्राप्त “क”, “ख” र “ग” वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका लागि वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिम मार्गदर्शन, २०७५ जारी गरिएको छ।
७१. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले ओभरड्राफ्ट लगायतका प्रयोजन नखुलेका व्यक्तिगत कर्जाहरू प्रवाह गर्दा प्रति ग्राहक रु. ७५ लाखसम्म प्रवाह गर्न सक्ने सीमालाई परिमार्जन गरी प्रति ग्राहक रु. ५० लाखसम्म कायम गरिएको छ।
७२. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले रु. ५० करोड वा सो भन्दा बढीको कर्जा उपयोग गर्ने ऋणीलाई कर्जा प्रवाह वा नवीकरण गर्दा ऋणी संस्थाको क्रेडिट रेटिङ एजेन्सीबाट गरिएको रेटिङलाई कर्जा मूल्याङ्कनको आधारको रूपमा लिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।
७३. इजाजतपत्र प्राप्त “क”, “ख” र “ग” वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका लागि आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को सुरु देखि लागू हुने गरी

Uniform Chart of Accounts जारी गरिएको छ।

७४. विद्युतीय माध्यमबाट बैंकिङ क्षेत्रमा हुनसक्ने साइबर अपराध न्यूनीकरण गर्दै साइबर सुरक्षालाई प्रवर्द्धन गर्न वाणिज्य बैंकहरूले अनिवार्य रूपमा आर्थिक वर्ष २०७५/७६ देखि सूचना प्रविधि प्रणालीको लेखापरीक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।
७५. हायर पर्चेज कर्जा दिने कम्पनीलाई स्वीकृति दिने नीतिगत एवम् प्रक्रियागत व्यवस्था, २०७० (दोस्रो संशोधन २०७५) जारी गरी उक्त संशोधनबाट कम्पनीहरूले रु. ३० करोड चुक्ता पुँजी पुऱ्याउनु पर्ने गरी पुँजी वृद्धि गरिएको, निवेदन दिने प्रक्रियालाई व्यवस्थित गरिएको, नवीकरणको व्यवस्था, मार्जिन ब्याजदरको परिपालना लगायत लेखापरीक्षण तथा कर्जा सूचना लिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।
७६. २०७४ चैतदेखि २०७५ फागुनसम्ममा ६ वटा बैंकहरूलाई दीर्घकालीन प्रकृतिको श्रोत परिचालनका लागि रु. १३ अर्ब ५० करोडको ऋणपत्रहरू जारी गर्न स्वीकृति प्रदान गरिएको छ।
७७. २०७४ चैतदेखि २०७५ फागुन मसान्तसम्ममा जम्मा १८१ वटा गुनासा तथा उजुरी परेकोमा ३० वटा गुनासो उपर सुनुवाई भइसकेको छ, भने बाँकी उजुरीको सम्बन्धमा सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्थासँग आवश्यक पत्राचार गरिएको छ। बाँकी गुनासो बारे निवेदक तथा सम्बन्धित पक्षसँग समन्वय गराई क्रमशः सहमति गर्न पहल गरिएको छ। उक्त अवधिमा अनौपचारिक रूपमा प्राप्त करिब २०० भन्दा बढी उजुरीहरूको समाधानको लागि तत्काल आवश्यक पहल गरी समस्याको समाधान गरिएको छ।

निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण

७८. वाणिज्य बैंकहरूले प्रत्येक आर्थिक वर्षको लागि निक्षेप, दायित्व तथा कर्जा सापट सहितको वार्षिक कार्ययोजना सञ्चालक समितिबाट स्वीकृत गराई साउन मसान्तभित्रमा यस बैंकको बैंक सुपरिवेक्षण विभाग समक्ष अनिवार्य रूपमा पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। साथै, बैंकहरूको

- कार्ययोजनामा भएको प्रगति त्रैमासिक रूपमा सम्बन्धित बैंकको सञ्चालक समितिबाट समीक्षा गरी यस बैंकलाई जानकारी गराउन निर्देशन जारी गरिएको छ ।
७९. नेपाल राष्ट्र बैंक निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण विनियमावली, २०७४ को आधारमा Compliance-based Supervision का साथै Risk-based Supervision को अवधारणा बमोजिम निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण कार्य निरन्तर भइरहेको छ । २०७५ फागुन मसान्तसम्म १० वाणिज्य बैंकहरूको समष्टिगत स्थलगत निरीक्षण तथा ७ वाणिज्य बैंकहरूको लक्षित निरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ । साथै, विभिन्न निकाय तथा सेवाग्राहीबाट प्राप्त निवेदन तथा उजुरीका आधारमा ७ वाणिज्य बैंकहरूको विशेष निरीक्षण गरिएको छ ।
८०. २०७५ फागुन मसान्तसम्ममा राष्ट्रियस्तरका १० वटा र जिल्लास्तरका ४ गरी जम्मा १४ विकास बैंकहरूको समष्टिगत स्थलगत निरीक्षण गरिनुका साथै विभिन्न स्रोत/निकायबाट प्राप्त उजुरी तथा गुनासोका आधारमा ८ संस्थाहरू र AML/CFT को कार्यान्वयनको अवस्था सम्बन्धमा ८ वटा संस्थाको विशेष स्थलगत निरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ ।
८१. २०७४ फागुन मसान्तसम्ममा १६ वित्त कम्पनीको स्थलगत निरीक्षण, ५ वित्त कम्पनीको विशेष स्थलगत निरीक्षण तथा ३ वित्त कम्पनीको अनुगमन निरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ । त्यस्तै, सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण सम्बन्धमा यस बैंकले जारी गरेको एकीकृत निर्देशन र सो सम्बन्धी ऐनको पालना गरे/नगरेको सम्बन्धमा २०७५ फागुन मसान्तसम्मको अवधिमा १२ संस्थाहरूको विशेष निरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ ।
८२. तोकिएको अनिवार्य नगद मौज्जात कायम नगर्ने २ वित्त कम्पनी तथा विपन्न वर्गमा तोकिएको कर्जा प्रवाह नगर्ने १ वित्त कम्पनीलाई हर्जाना लगाइएको छ ।

भुक्तानी प्रणाली

८३. देशमा सुरक्षित, स्वस्थ तथा सक्षम भुक्तानी प्रणालीको विकास गर्ने सन्दर्भमा सोसँग सम्बन्धित कार्यको नियमन, सुपरिवेक्षण र निगरानी गर्ने उद्देश्यले तयार गरिएको “भुक्तानी तथा फछ्यौट ऐन, २०७४” संसदबाट पारित भई लागू भएको छ ।
८४. नेपालमा RTGS (Real Time Gross Settlement) प्रणाली लागू गर्ने सन्दर्भमा UKaid Sakchyam को सहयोगमा सन् २०१९ को सेप्टेम्बरसम्ममा सो प्रणाली स्थापना गरी सञ्चालनमा ल्याउने योजना अनुरूप कार्य अगाडि बढिरहेको छ ।
८५. भुक्तानी सेवा प्रदायकको कार्य गर्न अनुमति माग गरेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमध्ये २८ वाणिज्य बैंकहरूलाई कार्ड सेवा (स्वदेशी मुद्रा), इन्टरनेट बैंकिङ्ग, एसएमएस बैंकिङ्ग जस्ता सेवा सञ्चालन गर्न र १२ विकास बैंकलाई मोबाइल बैंकिङ्ग, एसएमएस बैंकिङ्ग जस्ता सेवा सञ्चालन गर्न अनुमति प्रदान गरिएको छ । त्यसैगरी, ५ वित्त कम्पनीलाई डेबिट कार्ड (स्वदेशी मुद्रा), मोबाइल बैंकिङ्ग, एसएमएस बैंकिङ्ग सेवा सञ्चालन गर्न अनुमतिपत्र प्रदान गरिनुका साथै लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूलाई भुक्तानी सेवा प्रदायकको रूपमा सेवाग्राहीलाई विद्युतीय माध्यमबाट भुक्तानी सम्बन्धी सेवा प्रदान गर्न सक्ने नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ ।
८६. भुक्तानी सेवा प्रदायक तथा भुक्तानी प्रणाली सञ्चालक सम्बन्धी कारोबार गर्न अनुमतिपत्र प्रदान गर्ने व्यवस्था अनुरूप ३ भुक्तानी प्रणाली सञ्चालक र ४ भुक्तानी सेवा प्रदायक गरी ७ संस्था/संयन्त्रलाई अनुमतिपत्र प्रदान गरिएको छ ।
८७. भुक्तानी सेवा प्रदायक/सञ्चालकको कार्य गर्ने प्रयोजनार्थ आवश्यक पूर्वाधार तयारीको लागि आशयपत्र प्रदान गर्ने व्यवस्था

अनुरूप संस्था स्थापना गर्न १६ र संयन्त्र स्थापना गर्न १५ गरी हालसम्म जम्मा ३१ (जसमध्ये २४ वटा भुक्तानी सेवा प्रदायक र ७ वटा भुक्तानी प्रणाली सञ्चालक रहेका) संस्था/संयन्त्रलाई आशयपत्र (LoI) प्रदान गरिएको छ ।

८८. सुरक्षित, स्वस्थ र सक्षम भुक्तानी प्रणालीको विकास गर्ने सन्दर्भमा Develop and Implement Regulation related to E-commerce, E-invoicing Support for Capacity Building र Retail Payment Strategy सम्बन्धमा विश्व बैंक समूह अन्तर्गतको International Finance Corporation बाट प्राविधिक सहायता लिने सम्बन्धी समझदारी पत्रमा २०७५ फागुन ६ मा हस्ताक्षर भएको छ ।

राष्ट्र ऋण व्यवस्थापन

८९. २०७५ चैत मसान्तसम्म नेपाल सरकारको कुल तिर्न बाँकी आन्तरिक ऋण दायित्व रु. ३८३ अर्ब २७ करोड ५६ लाख रहेको छ। यसमा ट्रेजरी बिलको रु. १४४ अर्ब ८४ करोड ७९ लाख, विकास ऋणपत्रको रु. २२९ अर्ब ६० करोड, नागरिक बचतपत्रको रु. ८ अर्ब ३७ करोड ६२ लाख र वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको रु. ४५ करोड १५ लाख ऋण दायित्व रहेको छ ।
९०. नेपाल सरकारद्वारा निष्काशित ऋणपत्रहरू मध्ये २०७४ चैतदेखि २०७५ चैत मसान्तसम्म ट्रेजरी बिल रु. २२ अर्ब २७ करोड, विकास ऋणपत्र रु. ६ अर्ब ३० करोड, नागरिक बचतपत्र रु. ३४ करोड २ लाख, राष्ट्रिय बचतपत्र रु. ९० करोड ६५ लाख र वैदेशिक रोजगार बचतपत्र रु. ११ करोड ९३ लाख गरी जम्मा रु. २९ अर्ब ९३ करोड ६० लाख नेपाल सरकारबाट भुक्तानी भएको छ ।

विदेशी विनिमय व्यवस्थापन

९१. इजाजतपत्र प्राप्त मनिचेञ्जरहरूले बैंक वित्तीय संस्थासँग सम्झौता गरी Point of Sale

(PoS) मार्फत विदेशी पर्यटकलाई तोकिएका कागजातहरू लिएर निर्दिष्ट प्रक्रियाहरू पूरा गरी Visa, Master Card लगायतका अन्तर राष्ट्रिय कार्ड मार्फत विदेशी मुद्रा सटही सुविधा दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

९२. भारतबाट हुने भा.रु. ५ करोडभन्दा बढीको वस्तु आयात अनिवार्य रूपले प्रतीतपत्र मार्फत गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
९३. नेपाल सरकारले जारी गरेको यात्रा अनुमति पत्रको आधारमा विदेश भ्रमणमा जानुपर्दा राहदानी सुविधा वापतको विदेशी मुद्रा माग गर्नेहरूलाई स्थलगत मार्ग प्रयोग गरे सरह अमेरिकी डलर १,००० सम्मको सटही सुविधा दिने व्यवस्था गरिएको छ ।
९४. नेपाल सरकारका विकास आयोजना सञ्चालन गर्ने सरकारी निकायले स्वीकृत सेवा खरिदका लागि प्रतीतपत्र खोल्दा सम्बन्धित निकायको अनुरोध पत्र सहित निवेदन प्राप्त भएमा यस बैंकको स्वीकृति लिनु नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । वाणिज्य बैंकहरूले औद्योगिक कच्चा पदार्थ आयात गर्न विदेशी मुद्रामा प्रवाह गर्ने कर्जाको अवधि ९० दिनबाट बढाई १८० दिन पुऱ्याइएको छ ।
९५. विप्रेषण कारोबार गर्ने बैंक, वित्तीय संस्था तथा विप्रेषण कम्पनीहरूले बेनिफिसियरीलाई भुक्तानी दिनुपर्ने रकम अनिवार्य रूपमा अग्रिम रूपमा प्राप्त गर्नुपर्ने वा सो बराबरको बैंक ग्यारेण्टी लिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
९६. कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेड वा राष्ट्रिय बीउ विजन कम्पनी लिमिटेडले ग्लोबल टेण्डर मार्फत स्वीकृत गरेको बोलपत्रबाट मल, बीउ आयात गर्दा तेस्रो मुलुकमै निर्मित भई तेस्रो मुलुकबाटै Shipment हुने अवस्थामा ग्लोबल टेण्डर पर्ने भारतीय फर्म कम्पनीको नाममा पनि विद्यमान व्यवस्था बमोजिम परिवर्त्य विदेशी मुद्रामा भुक्तानी गर्ने गरी प्रतीतपत्र खोल्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।

९७. विदेशी लगानीमा स्थापना भएका तोकिएका उद्योग तथा परियोजनामा विदेशी लगानीकर्ताले भित्र्याएको परिवर्त्य विदेशी मुद्राको रकम नेपालका वाणिज्य बैंकहरूमा निक्षेप राखी सोको धितोमा नेपाली मुद्रामा कर्जा लिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
९८. तेस्रो मुलुकबाट अमेरिकी डलर ४० हजार भन्दा माथिको सामान आयात गर्नुपर्दा अनिवार्य रूपले प्रतीतपत्र मार्फत् गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेकोमा सोलाई परिमार्जन गरी अमेरिकी डलर ३० हजारभन्दा माथिको सामान आयात गर्नुपर्दा अनिवार्य रूपमा प्रतीतपत्र मार्फत गर्नुपर्ने र टी.टी.मार्फत् सटही प्रदान गर्दा अमेरिकी डलर २५,००० भन्दा बढी विदेशी मुद्राको सटही उपलब्ध गराउँदा Beneficiary को Business Credibility Information लिने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
९९. भारत बाहेक अन्य मुलुकको भ्रमणमा जाने नेपाली नागरिकलाई राहदानी वापत प्रति पटक अमेरिकी डलर २,५०० वा सो बराबरको परिवर्त्य विदेशी मुद्रासम्म सटही सुविधा दिन सक्ने व्यवस्था रहेकोमा सोलाई परिमार्जन गरी १५०० कायम गरिएको छ । साथै, स्थलमार्गबाट चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बत (नियमानुसार सीमा ओहोर दोहोर गर्ने व्यक्तिहरू बाहेक), सार्क मुलुकहरू (भारत बाहेक) मा निजी भ्रमणमा जाने व्यक्तिलाई सम्बन्धित देशको प्रवेशाज्ञा (Visa) भएमा एक पटकमा बढीमा अमेरिकी डलर ५०० (पाँच सय) सम्म र एक आर्थिक वर्षमा बढीमा अमेरिकी डलर १,००० (एक हजार) सम्मको सटही सुविधा उपलब्ध गराउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
१००. यस बैंकबाट इजाजतपत्र प्राप्त वाणिज्य बैंकहरूले सूचनामा उल्लिखित शर्तहरूको पालना गर्ने गरी जलविद्युत उत्पादन तथा प्रसारण लाईन, सडक, सुरुङ्ग मार्ग, विमानस्थल, केवलकार, पुल जस्ता भौतिक पूर्वाधार (हाउजिङ्ग, जग्गा विकास जस्ता रियल स्टेटको क्षेत्र बाहेक), विदेशी मुद्रा आर्जन गर्ने पर्यटन, कृषि क्षेत्र र लघु वित्त क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्ने प्रयोजनको लागि वित्तीय साधनको प्रबन्ध गर्न विदेशी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट आफ्नो प्राथमिक पुँजीको शतप्रतिशतसम्म विदेशी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट परिवर्त्य विदेशी मुद्रामा ऋण लिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
१०१. भारतमा होटल, हस्पिटल र औषधि पसलमा गरिने भुक्तानी बाहेक Credit, Debit तथा Prepaid Cards लगायत Electronic Card को माध्यमबाट POS वा अन्य विद्युतीय माध्यम मार्फत वस्तु तथा सेवा खरिद गर्दा गरिने भुक्तानीको हकमा एकै पटक वा पटक-पटक गरी मासिक भा.रु. १ लाखसम्म मात्र भुक्तानी गर्न सकिने गरी सीमा तोकिएको छ ।
१०२. शिक्षा, आप्रवासन, स्वास्थ्य लगायतका प्रयोजनका लागि अमेरिकी डलर ५,००० भन्दा बढीको परिवर्त्य विदेशी मुद्रा माग गर्ने नेपालीले अनिवार्य रूपमा स्थायी लेखा नम्बर (PAN) पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
१०३. भारत सरकार तथा भारतीय रिजर्व बैंकले ९ नोभेम्बर २०१६ सम्म चलनचल्तीमा रहेका भा.रु. ५०० र १००० दरका नोटहरू चलनचल्तीबाट हटाएको हुँदा त्यस्ता भा.रु. ५०० र १००० दरका नोटको कारोबार गर्न र हाल भारतमा चलनचल्तीमा रहेका नयाँ भा.रु. २००, ५०० र २००० दरका नोट साथमा राख्न, ओसार-पसार गर्न र कारोबार गर्न नपाइने व्यवस्था गरिएको छ । साथै, भा.रु. १०० र सोभन्दा कम दरका भारतीय नोट तथा मुद्रा प्रचलित व्यवस्था बमोजिम ल्याउन लैजान तथा सटही गर्न सकिने एवम् नेपाली नागरिकले भारतीय रूपैयाँ भारत बाहेक अन्य मुलुकमा लैजान वा अन्य मुलुकबाट नेपाल ल्याउन नपाइने व्यवस्था गरिएको छ ।
१०४. नेपाल सरकारको सम्बन्धित निकायबाट श्रम स्वीकृति लिई वैदेशिक रोजगारीमा जाने नेपाली नागरिकलाई राहदानी वापत अधिकतम अमेरिकी

डलर २०० (दुई सय) सम्म सटही सुविधा उपलब्ध गराउन सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।

१०५. परिवर्त्य विदेशी मुद्रा आर्जन हुने गरी निर्यात कारोबार गर्ने निर्यातकर्ताबाट परिवर्त्य विदेशी मुद्रामा Pre-shipment तथा Post-shipment कर्जा माग गरेमा प्रचलित व्यवस्था अन्तर्गत कर्जा उपलब्ध गराउँदा यस्तो कर्जामा बढीमा One Year Libor दरमा अधिकतम १.२५ (एक दशमलब दुई पाँच) प्रतिशत थप गरी हुन आउने दरले ब्याज लिन सकिने र सोको साँवा/ब्याज परिवर्त्य विदेशी मुद्रामा नै असुल उपर गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
१०६. औद्योगिक कच्चा पदार्थ र मेशिनरी सरसामान प्रतितपत्र मार्फत आयात गर्दा Sight LC को भुक्तानीको लागि वाणिज्य बैंकहरूले परिवर्त्य विदेशी मुद्रामा ऋण प्रवाह गर्दा Six Month LIBOR Rate मा अधिकतम १.२५ (एक दशमलब दुई पाँच) प्रतिशतसम्म थप गरी ऋण प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
१०७. २०७५ फागुन १३ गते राजपत्रमा प्रकाशित “हेजिङ्ग सम्बन्धी नियमावली, २०७५” कार्यान्वयनमा आएको हुँदा मिति २०७५ फागुन २६ गते सो सम्बन्धमा सार्वजनिक सूचना प्रकाशित गरिएको छ ।
१०८. विप्रेषण सम्बन्धी कार्य गर्ने फर्म तथा कम्पनीको संख्या २०७५ फागुन मसान्तमा ५१ र इजाजतप्राप्त मनिचेञ्जरहरूको संख्या ३८० रहेको छ ।
१०९. २०७५ फागुन मसान्तसम्ममा विदेशी मुद्राको कारोबार गर्न स्वीकृति लिएका फर्म/कम्पनीहरूमा होटेल १५३, ट्रेकिङ्ग १४५८, ट्राभल एजेन्सी ८५३, विदेशी एयरलाइन्सका जी.एस.ए/पी.एस.ए. ७३, कार्गो कुरिएर ५८ र अन्य संघ/संस्था २ छन् ।
११०. यस बैंकबाट २०७४ चैतदेखि २०७५ फागुन मसान्तसम्म रु. २० अर्ब ९८ करोड प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी स्वपुँजीको रूपमा भित्र्याउन

अनुमति प्रदान भएको छ । त्यसैगरी, उक्त अवधिमा अमेरिकी डलर ८ करोड २५ लाख, युरो ३ लाख ३७ हजार, जापनीज येन १ करोड १० लाख तथा भा.रु. ६ करोड ६७ लाख ऋणस्वरूप प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी भित्र्याउन अनुमति प्रदान भएको छ । उक्त अवधिमा रु. १६ अर्ब २३ करोड बराबरको पुँजीस्वरूपको विदेशी लगानी र अमेरिकी डलर ४ करोड ६७ लाख, युरो ५० हजार र भा.रु. ९८ लाख ४४ हजार ऋणस्वरूपको विदेशी लगानी लेखाङ्कन भएको छ । साथै, उक्त अवधिमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी फिर्ता, ऋणमार्फत भित्रिएको प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीको साँवा र ब्याज भुक्तानी तथा लगानीको लाभांश वापत अमेरिकी डलर ७ करोड ९५ लाख, भा.रु. ७१ लाख तथा ने.रु. २९ अर्ब ९८ करोड बराबरको Repatriation स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

मुद्रा व्यवस्थापन

१११. नेपाली नोटको गुणस्तर वृद्धिका लागि नोटको आयु बढ्ने र सुरक्षण विशेषताहरू स्तरोन्नति हुने गरी नोट छपाई प्रक्रिया अगाडि बढाइएको छ । यसै क्रममा रु. ५० दरको २३ करोड थान र रु. १०० दरको ४० करोड थान नयाँ नोट छपाईका लागि अन्तर्राष्ट्रिय बोलपत्र आह्वान भई न्यूनतम मूल्याङ्कित सारभूतरूपमा प्रभावग्राही बोलपत्र पेश गर्ने कम्पनीहरूसँग करार सम्भौता भएको छ । अन्य दरको नयाँ नोट छपाईका लागि “नोट छपाई कार्यको गुरु योजना, २०७५” बमोजिम छपाई कार्य अगाडि बढाइएको छ ।
११२. विद्यमान मुद्रा व्यवस्थापन पद्धतिलाई क्रमशः आधुनिकीकरण तथा यान्त्रिकीकरण गर्दै जाने लक्ष्य अनुरूप बैंक नोट श्रेडिङ्ग सिस्टम खरिदका लागि बोलपत्रको कागजातलाई अन्तिम रूप प्रदान गर्ने क्रममा रहेको छ । साथै, यसै आर्थिक वर्षभित्र उक्त श्रेडिङ्ग मेशिन खरिदको लागि टेण्डर आह्वान गर्ने योजना रहेको छ ।
११३. बैंकले सफा नोट नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि इजाजतपत्र प्राप्त बैंक तथा

वित्तीय संस्थाहरूसँगको सहकार्यलाई निरन्तरता दिने क्रममा देशका विभिन्न भागमा रहेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाका शाखाहरूसँग समेत सफा नोट नीति सम्बन्धी अन्तरक्रिया कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएका छन् ।

११४. नोट राष्ट्रको सम्पत्ति भएको हुँदा यसको हिफाजतकासाथ प्रयोग गर्ने सम्बन्धी विभिन्न जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने कार्यलाई निरन्तरता दिइएको छ ।
११५. “नेपाल राष्ट्र बैंक नोट छपाई तथा सिक्का टकमरी सम्बन्धी निर्देशिका, २०६५ (पहिलो संशोधन, २०७५ समेत मिलाइएको रूपमा)” स्वीकृत भई कार्यान्वयनमा रहेको छ ।
११६. टक्सार महाशाखाबाट हुने सुनचाँदी तथा अन्य धातुको खरिद, चलनचल्तीको सिक्का बाहेक अन्य सिक्काहरू टकमरी र बिक्री गर्ने कार्यलाई व्यवस्थित गर्न “सुनचाँदी तथा अन्य धातु खरिद, टकमरी र बिक्री सम्बन्धी कार्यविधि, २०७५” स्वीकृत भएको छ । यस कार्यविधिको अधिनमा रही पुराना स्मारिका सिक्काहरूलाई क्रमशः पुनर्मूल्याङ्कन गर्दै बिक्री गर्ने कार्य प्रारम्भ गरिएको छ ।

जनशक्ति व्यवस्थापन

११७. बैंकमा मानव संसाधनको व्यवस्थापन गर्न जनशक्ति योजना तयार गरी कर्मचारी भर्ना, तालिम, विकास, सरुवा, बहुवा, अवकाश लगायतका कार्यहरू नियमित रूपमा सम्पन्न गरिएका छन् ।
११८. २०७५ फागुन मसान्तसम्ममा बैंकमा कार्यरत १,०४५ कर्मचारीहरू मध्ये अधिकृतस्तरका ५३८, सहायकस्तरका ३८२ र श्रेणीविहिन कार्यालय सहयोगीस्तरका १२५ कर्मचारीहरू रहेका छन् । त्यसैगरी, ८८ जना सुरक्षाकर्मी, ११ जना चिकित्सक, २ जना इन्जिनियर, १ जना सब-इन्जिनियर तथा प्राविधिक १० जना, फर्मासिष्ट १ जना र चालक २७ जना गरी जम्मा १४० जना

करारमा कार्यरत रहेका छन् । कार्यरत कर्मचारीहरू मध्ये अधिकृतस्तरका कर्मचारी र सहायकस्तरका कर्मचारी बीचको अनुपात १:०.७१ तथा सहायक र कार्यालय सहयोगीस्तरका कर्मचारी बीचको अनुपात १:०.९४ रहेको छ ।

११९. स्वीकृत दरबन्दीको आधारमा पदपूर्ति गरिने रिक्त पदहरू मध्ये प्रशासन सेवातर्फको कार्यकारी निर्देशक (अधिकृत विशिष्ट श्रेणी) पदमा ३ जनालाई बहुवा गरिएको छ । त्यसैगरी, २०७५ असार मसान्तसम्म रिक्त रहेका विभिन्न पदहरू मध्ये कार्यक्षमता मूल्याङ्कन बहुवाको माध्यमबाट प्रशासन सेवातर्फको निर्देशक (अधिकृत प्रथम) पदमा ११ जना, उप-निर्देशक (अधिकृत द्वितीय) पदमा ३६ जना, सहायक निर्देशक (अधिकृत तृतीय) पदमा ४ जना, प्रधान सहायक (सहायक प्रथम) पदमा २५ जना र सहायक (सहायक द्वितीय) पदमा ८ जनाको बहुवा गरी पदस्थापन गरिएको छ । आन्तरिक प्रतियोगितात्मक लिखित परीक्षाको माध्यमबाट प्रशासन सेवातर्फको निर्देशक (अधिकृत प्रथम) पदमा ४ जना, उप-निर्देशक (अधिकृत द्वितीय) पदमा १० जना, सहायक निर्देशक (अधिकृत तृतीय) पदमा ३ जना र प्रधान सहायक (सहायक प्रथम) पदमा ८ जनालाई बहुवा गरिएको छ । साथै, २०७५ असार मसान्तसम्ममा रिक्त रहेको कार्यालय सहयोगी (प्रथम) पदमा १० जनाको बहुवा गरिएको छ । २०७५ असार मसान्तसम्ममा रिक्त रहेको विभिन्न पदहरूमध्ये आन्तरिक प्रतियोगितात्मक परीक्षाको माध्यमबाट पूर्ति गर्ने सिलसिलामा विभिन्न ५ तहका ५३ पदहरूको लागि लोक सेवा आयोगले २०७५ माघ १६ र १७ गते लिखित परीक्षा सम्पन्न गरेको छ ।
१२०. प्रशासन सेवातर्फको सहायक निर्देशक (अधिकृत तृतीय) पदमा ४४ जना २०७५ कात्तिक ७ देखि र सहायक (सहायक द्वितीय) पदमा ९६ जना २०७५ माघ १८ गते नयाँ नियुक्ति गरी पदस्थापन गरिएको छ, भने प्राविधिक सेवातर्फको

- सहायक (सहायक द्वितीय-सूचना प्रविधि) पदमा १० जनालाई नियुक्त गरी पदस्थापन गरिएको छ । खुला प्रतियोगितातर्फ २०७५ असार मसान्तसम्ममा रिक्त रहेको प्रशासन तथा प्राविधिक सेवातर्फको विभिन्न ५ तहका (सहायक निर्देशक-कानून २ जना, सहायक निर्देशक-लेखा/लेखापरीक्षक १० जना, सहायक निर्देशक-प्रशासन २१ जना, सहायक (सहायक द्वितीय) ६८ जना र सहायक (सहायक द्वितीय-सूचना प्रविधि) १३ जना गरी कुल ११४ पदहरूको लागि लिखित परीक्षा सम्पन्न भएको छ ।
१२१. २०७४ चैत १ गतेदेखि २०७५ फागुन मसान्तसम्मको अवधिमा कुल १७५ जना कर्मचारीहरू बैंक सेवाबाट निवृत्त भएका छन् । यसरी निवृत्त हुनेमध्ये १५० जना सेवा अवधिको आधारमा र १४ जना उमेर हदको आधारमा अवकाश भएका छन् भने यसै अवधिमा ४ जनाको मृत्यु भएको, ३ जनाको राजिनामा स्वीकृत भएको तथा ४ जना कर्मचारीलाई सेवाबाट हटाइएको छ ।
१२२. बैंकको सेवाबाट निवृत्तीभरण पाउने गरी अवकाश प्राप्त कर्मचारीहरूको औषधोपचार खर्च सम्बन्धी विद्यमान व्यवस्थामा पुनरावलोकन गरी उपचार खर्चको बिल बमोजिमको रकम वा रु. २ लाखमध्ये जुन कम हुन्छ, सोही रकम औषधोपचार सहायता कोषमा खर्च गरी भुक्तानी गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ ।
१२३. बैंकबाट सेवानिवृत्त भई नेपाल सरकारद्वारा हाल जेष्ठ नागरिक भनी तोकिएको ७० वर्ष पूरा भएका पूर्व गभर्नरहरूले आफ्नो निजी सवारी साधन चलाउन बैंक समक्ष सवारी चालक उपलब्ध गराइदिन अनुरोध गरेमा सो सुविधा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएको छ ।
१२४. हाजिरी एवम् बिदा व्यवस्थापन (Login and Attendance) लगायतका कार्य विद्युतीय माध्यम मार्फत गरी क्रमशः जनशक्ति व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित अन्य सूचनाहरूलाई अभिलेखीकरण गर्ने काम HRMISS मार्फत गर्दै आइएकोमा यस बैंकको जनशक्ति व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित काम कारवाहीलाई थप प्रभावकारी एवम् आधुनिकीकरण गर्न नयाँ HRIS Software खरिद गरी २०७६ वैशाख १ गतेदेखि लागू गरिएको छ ।
१२५. २०७५ फागुनसम्ममा बैकिङ्ग कार्यालय, मुद्रा व्यवस्थापन विभाग, वित्त व्यवस्थापन विभाग, सामान्य सेवा विभाग, राष्ट्र ऋण व्यवस्थापन विभाग तथा काठमाडौं उपत्यका बाहिरका सम्पूर्ण कार्यालयहरूको नियमित लेखापरीक्षण कार्य सम्पन्न गरिएको छ भने सोही अवधिमा बैंकका सम्पूर्ण ढुकुटीहरूको निरीक्षण कार्य सम्पन्न भएको छ ।
१२६. नेपाल राष्ट्र बैंकको आन्तरिक लेखापरीक्षण गर्ने कार्यलाई थप प्रभावकारी बनाई उक्त कार्यलाई जोखिममा आधारित (Risk Based) बनाउने प्रक्रियाका लागि निर्देशिका निर्माण, कार्यविधि तर्जुमा, विभागका कर्मचारीलाई सो सम्बन्धमा पर्याप्त ज्ञान र दक्षता अभिवृद्धि गर्ने गरी पूर्वाधार तयार गर्न मार्च २०१८ मा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषसँग प्राविधिक सहायता प्राप्त गरी बैंकमा जोखिममा आधारित लेखापरीक्षण लागू गर्न "Internal Audit Transformation" परियोजना सञ्चालन भइरहेको छ ।
१२७. आन्तरिक लेखापरीक्षण बडापत्र (Charter) तथा लेखापरीक्षण समिति बडापत्र (Charter) बैंकको सञ्चालक समितिबाट स्वीकृत भई कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।
१२८. आन्तरिक लेखापरीक्षण विभागमा कार्यरत कर्मचारीहरूले लेखापरीक्षण कार्यमा संलग्न हुनुपूर्व घोषणा गर्नुपर्ने लेखापरीक्षण आचारसंहिता र स्वायत्तताको घोषणा (Declaration of Code of Ethics and Independence) तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।

१२९. लेखापरीक्षण पद्धतिमा परिवर्तन हुने क्रममा प्रविधिको विकासलाई समेत मान्यता दिई आन्तरिक लेखापरीक्षण कार्यलाई थप प्रभावकारी बनाउन विद्यमान आन्तरिक लेखापरीक्षण तथा निरीक्षण विनियमावली, २०५९ मा आवश्यक संशोधन गरिएको छ ।

वित्त व्यवस्थापन

१३०. आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को वित्तीय विवरण Nepal Financial Reporting Standard (NFRS) को पूर्ण पालना गरी प्रकाशन गरिएको छ । आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा विगत वर्षका सबै कैफियत तथा बेरुजुहरूको सुधार भई महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट Unqualified Audit Report प्राप्त भएको छ ।

१३१. निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोषको चुक्ता पुँजी साविकको रु. २ अर्बबाट वृद्धि गरी रु. ८ अर्ब कायम गर्ने निर्णय बमोजिम उक्त संस्थामा रहेको यस बैंकको शेयर लगानी रकम वृद्धि गरी निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोष ऐन, २०७३ अनुसार चुक्ता पुँजीको दश प्रतिशतले हुने गरी लगानी रकम रु. ८० करोड पुऱ्याइएको छ ।

१३२. नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ७ मा भएको व्यवस्था बमोजिम यस बैंकले विभिन्न संस्थाहरूको शेयरमा गरेको लगानी विनिवेश गर्ने कार्य जारी रहेको छ ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण तथा वित्तीय जानकारी

१३३. IT Software System goAML प्रयोगमा ल्याउन आवश्यक Hardware खरिद कार्य सम्पन्न भएको छ ।

१३४. वित्तीय जानकारी इकाईमा सूचक संस्थाहरूबाट प्राप्त शंकास्पद कारोबार (Suspicious Transaction Report - STR) र सीमा कारोबार (Threshold Transaction Report - TTR) को विवरणको संख्या र गुणस्तरमा अभिवृद्धि हुनुका साथै कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायमा

पठाइएका सूचनाहरूको अनुसन्धानमा महत्व बढ्दै गएको छ । आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा सूचक संस्थाहरूबाट ४५,९३,८१७ वटा सीमा कारोबार र ८८७ वटा शंकास्पद कारोबार प्राप्त भएकोमा २०७५ फागुन मसान्तसम्ममा ३३,४२,१७७ वटा सीमा कारोबार र ८०३ वटा शंकास्पद कारोबार प्राप्त भएका छन् ।

१३५. वित्तीय जानकारी इकाईले यस बैंकले United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) सँग गरेको नयाँ सम्झौता अनुरूप goAML Software Implementation को आन्तरिक एवम् बाह्य तयारीको कार्य गर्दै आएको छ ।

१३६. वित्तीय जानकारी इकाईले हालसम्म १४ वटा विदेशी वित्तीय जानकारी इकाईहरूसँग सूचना आदान प्रदान गर्ने समझदारी पत्र (Memorandum of Understanding- MOU) मा हस्ताक्षर गरेको छ । आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा यस इकाईबाट EGMONT Group of FIU सँग २४ पटक सूचना आदान प्रदान भएको छ । साथै, नेपालको आयोजनामा २१ औं APG Annual (Plenary) Meeting २१-२७ जुलाई २०१८ मा काठमाडौंमा सम्पन्न भएको छ ।

१३७. वित्तीय स्थायित्व, पारदर्शिता र वित्तीय अपराध नियन्त्रण गर्ने उद्देश्य रहेको AML/CFT प्रणालीका सम्बन्धमा नेपालको समग्र कानुनी, संस्थागत, कार्यान्वयनको अवस्था, निकायगत क्षमता र कार्य प्रभावकारिता लगायत समग्र प्रणालीको अवस्था र स्तर मूल्याङ्कन गर्न राष्ट्रिय जोखिम मूल्याङ्कन र स्वमूल्याङ्कन सम्पन्न भएको छ ।

बैंकिङ्ग कारोबार आधुनिकीकरण तथा सूचना प्रविधि

१३८. नेपालको संविधान, २०७२ अनुसार संघीय संरचना अवलम्बन गरे अनुरूप तय भएका ७५३ वटै स्थानीय तहमा बैंक शाखा पुऱ्याई सबै कारोबार बैंकिङ्ग प्रणाली मार्फत गराउने नीति अनुरूप हालसम्म ६७३ स्थानीय तहमा सरकारी

कारोबार सञ्चालन गर्ने स्वीकृति प्रदान गरिएको छ। सरकारी कारोबारलाई नियमन तथा निर्देशन गर्ने सरकारी कारोबार निर्देशिका, २०७१ लाई संघीयताको संरचना अनुरूप संशोधन गर्ने गरी मस्यौदा तयार गरिएको छ।

१३९. बैंकको थापाथली परिसरको भूकम्पले क्षतिग्रस्त भवन भत्काई उक्त स्थानमा नयाँ भवन निर्माण कार्य जारी रहेकाले बैंकिङ्ग कार्यालयलाई २०७५ मंसिर १६ देखि बालुवाटार परिसरमा स्थानान्तरण गरिएको छ।
१४०. बैंकमा रहेका विभिन्न पुराना Software System हरूलाई Web-based System ले प्रतिस्थापन गरिएको छ। साथै, Real Time Gross Settlement (RTGS) सञ्चालन गर्न Hardware जडान गरी प्रारम्भिक कार्य सुरु गरिएको छ।
१४१. Cyber Security Policy तथा IT Service Management Policy कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ भने बैंकको साविक IT Policy, IT Guideline तथा IT Code of Conduct मा आवश्यक परिमार्जन गरिएको छ।
१४२. DFID को सहयोगमा निर्माण भएको यस बैंकको Disaster Recovery Site (DR Site) पूर्ण सञ्चालनमा आएको छ। साथै, Blade System लाई DR Site मा जडान गरी सञ्चालनमा ल्याइएको छ।
१४३. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू र भुक्तानी सेवा प्रदायकहरूले तयार पारेका सूचना प्रविधिसँग सम्बन्धित भौतिक पूर्वाधारहरूको स्थलगत निरीक्षण गर्ने गरिएको छ।

सम्पत्ति व्यवस्थापन तथा सामान्य सेवा

१४४. २०७२ वैशाख १२ को विनाशकारी भूकम्पले क्षतिग्रस्त बालुवाटार र थापाथलीस्थित भवनहरू पुनर्निर्माण गर्न बैंक र नेपाल सरकार, शहरी विकास मन्त्रालय, केन्द्रीय आयोजना

कार्यान्वयन इकाई (भवन) बीच २०७३/०३/२९ मा MOU सम्पन्न भएको थियो। स्वीकृत Master Plan, Drawing, Design बमोजिम नियुक्त परामर्शदाताहरूद्वारा तयार गरिएको थापाथलीस्थित भवन निर्माणको लागि पुनर्निर्माण प्राधिकरण केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन इकाई (भवन) र निर्माण व्यवसायी BILIL-Contech JV बीच निर्माण सम्झौता सम्पन्न भए अनुसार २०७५/०६/०५ गते भवनको शिलान्यास भई निर्माण कार्य प्रारम्भ भएको छ। साथै, बालुवाटार स्थित परिसरको भवन निर्माणका लागि निर्माण व्यवसायी (CICO-Samanantar JV) छनौट भई कार्यदेश जारी गरिएको छ।

१४५. बैंकको थापाथली परिसरमा रहेका बैंकिङ्ग कार्यालय र मुद्रा व्यवस्थापन विभागहरूलाई त्यस परिसरमा रहेको भूकम्पले क्षतिग्रस्त भवनको पुनर्निर्माणका क्रममा बालुवाटार परिसरमा स्थानान्तरण गरी बैंक, वित्तीय संस्था तथा सर्वसाधारणलाई आवश्यक सेवा प्रदान गर्न बालुवाटार परिसरमा रहेको मौजुदा Block A भवनमा काउन्टर, प्लेटफर्म, ढुकुटी, सर्टिङ्ग हल लगायतका ती विभागहरूसँग सम्बद्ध सांगठनिक संरचना अनुसारका पूर्वाधारहरूको नयाँ निर्माणका साथै आवश्यक मर्मत सम्भारको कार्य सम्पन्न गरिएको छ।
१४६. बैंकको केन्द्रीय कार्यालय बालुवाटार परिसरमा रहेको अनुसन्धान विभाग र आन्तरिक लेखापरीक्षण विभागलाई राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड रहेको पुल्चोकस्थित भवनको पहिलो र दोश्रो तलामा र बैंक सुपरिवेक्षण विभागलाई तत्कालिन NIDC (हाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक) को भवनमा स्थानान्तरण गरिएको छ।
१४७. बैंकको भक्तपुर, सानोठिमीस्थित जग्गामा गभर्नर तथा डेप्युटी गभर्नरको आवास, आवासीय प्रशिक्षण केन्द्र, मिनी मिन्ट निर्माण गर्न आवश्यक पर्ने Drawing, Design, Cost Estimate, Tender

Document तयार गर्न एवम् उक्त निर्माण कार्यको सुपरिवेक्षण गर्न नियुक्त गरिएको परामर्शदाताले तयार पारेको Drawing, Design स्वीकृत भएको छ ।

अध्ययन/अनुसन्धान/तालिम/विश्लेषण

१४८. २०७४ चैत १ देखि २०७५ फागुन मसान्तसम्मको अवधिमा यस बैंकका ३ जना कर्मचारीहरूलाई विदेशमा उच्च अध्ययनको लागि अध्ययन बिदा स्वीकृत गरिएको छ ।

१४९. सरकारी ऋणपत्रको कारोबारलाई थप प्रभावकारी बनाउनको निमित्त बजार निर्माताका काठमाडौं उपत्यकास्थित केन्द्रीय तथा शाखा कार्यालयका कर्मचारीहरूको सहभागितामा सरकारी ऋणपत्रहरूको प्राथमिक तथा दोस्रो बजार कारोबार सम्बन्धी अन्तरक्रियात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनुका साथै वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको प्राथमिक कारोबारमा संलग्न बिक्री एजेण्टहरूलाई बचतपत्रको निष्काशन प्रक्रियाका बारेमा जानकारी प्रदान गर्ने उद्देश्य अनुरूप काठमाडौं उपत्यकाभित्र एक-दिने गोष्ठीको आयोजना गरिएको छ ।

१५०. राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान मार्फत बैंकिङ कसूर तथा सजाय ऐन र सम्बन्धित बैंकिङ सम्बद्ध कानून अन्तर्गतका कसूर नियन्त्रण तथा अन्य दामासाहीसँग सम्बन्धित मुद्दाहरूको सम्बन्धमा देखिएका समस्या तथा समाधान सम्बन्धी विषयको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि सर्वोच्च अदालतका सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश, न्यायाधीशहरू, उच्च अदालतका मुख्य न्यायाधीशहरू र वाणिज्य इजलाससँग सम्बन्धित न्यायाधीशहरूको सहभागितामा आधा दिने अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न भएको छ ।

१५१. राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान मार्फत बैंकिङ कानून सम्बन्धमा जिल्ला न्यायाधीशहरू, सरकारी वकिल र अदालतका अधिकृत लगायत न्याय निरोपण कार्यसँग सम्बद्ध

पदाधिकारीहरूको सहभागितामा बैंकिङ कानून विषयमा डडेलधुरा र बाँकेको कोहलपुरमा छुट्टाछुट्टै अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न गरिएको छ । साथै, बैंकिङ कानून सम्बन्धी वाणिज्य इजलासका न्यायाधीशहरूका लागि पाँच दिने कार्यक्रम सञ्चालन भएको छ ।

१५२. बैंकको अनुसन्धानमूलक जर्नल Economic Review को Volume 30-II प्रकाशित गरिएको छ, भने Working Papers अन्तर्गत २०७४ वैशाखदेखि २०७५ चैतसम्म २ वटा अनुसन्धानात्मक पेपरहरू वेबसाइटमा राखिएका छन् । बैंकको अनुसन्धान विभाग तथा उपत्यका बाहिरका कार्यालयहरूले समेत आर्थिक तथा वित्तीय क्षेत्रका विविध विषयमा विशेष अध्ययनहरू गर्दै आएका छन् ।

१५३. २०७४ चैत १ गतेदेखि २०७५ फागुन मसान्तसम्ममा कुल ४२३ जना अधिकृतस्तरका कर्मचारीहरू वैदेशिक सेमिनार, गोष्ठी, बैठक, सम्मेलन, अध्ययन भ्रमण तथा तालिमहरूमा संलग्न भई लाभान्वित भएका छन् ।

१५४. यस अवधिमा बैंकसँग प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा सम्बन्ध रहेका विभिन्न संघ/संस्थाहरूले स्वदेशमा सञ्चालन गरेका सेमिनार, गोष्ठी, तालिम आदि कार्यक्रमहरूमा बैंकका ३८ जना कर्मचारीहरू सहभागी भई लाभान्वित भएका छन् । यसै अवधिमा बैंकसँग प्रशिक्षण केन्द्रले सञ्चालन गरेका विभिन्न विषयमा १५ र पूर्व सेवाकालिन तालिम गरी २१ वटा तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ । यी तालिममा बैंकमा कार्यरत ३४१ जना, १४७ जना पूर्व सेवाकालीन र बैंक बाहिरका ६९ जना कर्मचारीहरू सहभागी भई लाभान्वित भएका छन् ।

१५५. बैंकको अनुसन्धान विभागले २०७५ वैशाखदेखि २०७५ चैतसम्ममा Nowcasting of Macroeconomic Variables विषयक अध्ययनको प्रारम्भिक प्रतिवेदन तयार गरेको छ, भने SMEs Financing in Nepal विषयक अध्ययनको लागि

स्थलगत सर्वेक्षणको कार्य सम्पन्न भएको छ । यसैगरी, Cross-country Experience on Macropudential Policies सम्बन्धी अध्ययन सम्पन्न हुने क्रममा छ ।

१५६. घरजग्गाको मूल्यमा भइरहने उतारचढावलाई प्रतिविम्बित गर्ने गरी घरजग्गा मूल्य सूचकाङ्क तयार गर्ने क्रममा प्रारम्भिक सर्वेक्षण कार्यहरू भइरहेको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध

१५७. अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध विस्तार तथा सुदृढ गर्ने दिशामा विगतको वर्षमा समेत महत्वपूर्ण उपलब्धि हासिल भएका छन् । यस बैंकबाट भएका उच्चस्तरीय भ्रमणहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकाय एवम् केन्द्रीय बैंकका प्रतिनिधिहरूले गरेको नेपाल भ्रमणका समयमा द्विपक्षीय आर्थिक र वित्तीय विकासका विषयमा छलफल भएका छन् । यस बैंकबाट सहभागिता जनाइएका अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष एवम् विश्व बैंकका वार्षिक बैठकहरू, एसियन क्लियरिङ युनियन तथा सार्कफाइनान्स बैठकहरू, बैंक फर इन्टरनेशनल सेटलमेण्टको वार्षिक बैठक, APRACA बैठक, SEACEN, SEANZA लगायतका फोरममा भएका उच्चस्तरीय अन्तर्राष्ट्रिय भ्रमणहरूबाट नीति निर्माणका सम्बन्धमा सहयोग पुग्न गएको छ ।

१५८. सन् २०१८ को लागि एसियन क्लियरिङ युनियनको अध्यक्षको हैसियतमा ४७ औं बोर्ड अफ डिरेक्टर्स मिटिङ सन् २०१८ जुन २७ देखि २९ सम्म काठमाडौंमा आयोजना गरिएको छ ।

१५९. "Developing a Common Platform for Strengthening Digital Payment Systems in the SAARC Region" विषयमा जुन २७-२९, २०१८ मा १४ औं सार्कफाइनान्स गभर्नर्स सिम्पोजियम र ३६ औं सार्कफाइनान्स ग्रुप मिटिङ काठमाडौंमा आयोजना गरिएको छ ।

१६०. बैंक अफ कोरियाको सहयोगमा Bank of Korea Knowledge Partnership Program (BOK-KPP) 2018 अन्तर्गत "Payment and Settlement System Development" विषयमा KPP सम्पन्न गरिएको छ । सो अनुसन्धानात्मक कार्यक्रम अन्तर्गत नेपालको भुक्तानी प्रणालीमा गर्नपर्ने सुधारहरूको बारेमा सुझाव सहितको प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।

१६१. Alliance For Financial Inclusion (AFI) बाट Financial Literacy Framework तयार गर्न Policy Grant स्वीकृत भई Financial Literacy Framework तयार गर्ने कार्य भइरहेको छ ।

१६२. अन्तर्राष्ट्रिय निकाय तथा बाह्य विकास साभेदारहरूबाट प्राप्त गरिने प्राविधिक सहायता व्यवस्थित गर्ने सम्बन्धमा विदेशी प्राविधिक सहायता व्यवस्थित गर्ने सम्बन्धी मार्गदर्शन, २०७५ जारी गरिएको छ । प्राविधिक सहायता सम्बन्धी मिसनहरूबाट प्राप्त सुझावहरूको कार्यान्वयन स्थितिको त्रैमासिक अनुगमन गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

विविध

१६३. देशका विभिन्न स्थानमा यस बैंकको पूर्व कर्मचारी संघ, गैर-सरकारी संस्थाहरू तथा यस बैंकको आफ्नै संलग्नतामा वित्तीय साक्षरता सम्बन्धी विविध कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा रहेका छन् ।

१६४. बैंकले सम्पादन गर्ने महत्वपूर्ण क्रियाकलापहरूलाई सूचीकृत गरी यस्ता क्रियाकलापहरूको प्राथमिकता निर्धारण गरिएको छ । प्राकृतिक वा मानव सृजित कारणबाट आइपर्ने आकस्मिक वा पूर्वानुमान गरिएका विपत्तिहरूबाट यस्ता क्रियाकलापहरूमा पर्नसक्ने अवरोधलाई न्यूनीकरण गरी बैंकको काम कारवाहीलाई यथाशक्य छिटो पूर्ववत् रूपमा सञ्चालनमा ल्याउने उद्देश्यले बैंकको व्यवसाय निरन्तरता योजनाको मस्यौदा तयार गरिएको छ ।

१६५. संयुक्त राष्ट्र संघीय पुँजी विकास कोषको सहयोगमा सम्पन्न भएको संघीय राज्य प्रणालीमा केन्द्रीय बैंकको भूमिका तथा कार्यहरू विषयक अध्ययन प्रतिवेदन प्राप्त भई प्रतिवेदन उपर छलफल अगाडि बढाइएको छ ।

१६६. कर्णाली प्रदेशको राजधानी वीरेन्द्रनगर, सुर्खेतमा यस बैंकको कार्यालय स्थापना गर्ने सम्बन्धमा अध्ययन सम्पन्न भई उक्त स्थानमा कार्यालय स्थापना गर्ने प्रक्रिया अगाडि बढाइएको छ ।

अन्त्यमा,

१६७. देशमा राजनीतिक स्थायित्व कायम भएसँगै आर्थिक क्रियाकलापले गति लिन थालेको छ । कृषि उत्पादनमा भएको वृद्धि, ऊर्जा आपूर्तिमा देखिएको सुधार, पुनर्निर्माणले लिएको गति तथा पर्यटन क्षेत्रमा भएको आशालाग्दो प्रगतिले चालु आर्थिक वर्षको आर्थिक परिदृश्य उत्साहजनक रहेको छ ।

१६८. आर्थिक गतिविधिको विस्तारसँगै सर्वसाधारणको विकासको तीव्र आकांक्षा पूरा गर्न आवश्यक स्रोतसाधनको व्यवस्थापन गर्न, उच्च, समावेशी र दिगो आर्थिक वृद्धिका लागि वित्तीय क्षेत्रको विकास गर्न र आर्थिक स्थायित्व मार्फत मुलुकको समग्र विकासमा सहयोग पुऱ्याउन नेपाल राष्ट्र बैंक प्रतिबद्ध छ । उच्च आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने क्रममा समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्दै

अगाडि बढ्नु पर्ने चुनौती छ । यसर्थ, समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्दै वित्तीय क्षेत्रबाट परिचालन हुने स्रोत साधन उत्पादनशील क्षेत्रतर्फ निर्देशित गर्ने, वित्तीय उपकरण एवम् पूर्वाधारहरूको समयसापेक्ष विकास गर्ने र वित्तीय ग्राहक संरक्षण गर्नेतर्फ नेपाल राष्ट्र बैंक केन्द्रित रहेको छ ।

१६९. बैंकको उद्देश्य प्राप्तमा संलग्न हुने सबै कर्मचारीहरू धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । वार्षिकोत्सवको यस अवसरमा बैंकका सम्पूर्ण कर्मचारी र अन्य सम्बद्ध सबैलाई हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दै यस बैंकले लिएका उद्देश्य प्राप्तमा आगामी दिनमा अभि क्रियाशील हुँदै बैंकको गरिमा उच्च राख्ने गरी बैंकको तर्फबाट सेवा प्रदान गर्न/गराउन सम्पूर्ण कर्मचारीहरूलाई आह्वान समेत गर्दछु ।

१७०. यस बैंकको काम कारबाहीमा निरन्तर सहयोग गर्ने नेपाल सरकारका विभिन्न निकायहरू, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, निजी क्षेत्रका संघ संस्थाहरू, सञ्चार क्षेत्र, प्रबुद्ध वर्ग, दातृ निकाय लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरू र सर्वसाधारण सबैमा यस अवसरमा म धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । आगामी दिनमा पनि सम्बद्ध सबैबाट बैंकलाई निरन्तर सहयोग प्राप्त हुने विश्वास लिएको छु ।

धन्यवाद !

१४ वैशाख २०७६

नेपालको भुक्तानी प्रणाली : एक चर्चा

● आनन्द पौड्याल*

विषय प्रवेश

कुनै पनि भुक्तानी उपकरणको माध्यमबाट सेवाग्राही संस्था वा बैंकबीच हुने जुनसुकै प्रकारको भुक्तानी, दाबी वा दायित्वको भुक्तानी, समाशोधन वा फछ्यौट गर्ने प्रणालीलाई भुक्तानी प्रणाली भनिन्छ। यसै गरी, भुक्तानी प्रणाली अन्तर्गत स्वचालित विद्युतीय प्रणालीको माध्यमबाट वास्तविक समयमा बैंकले तोके बमोजिमको ठूलो मूल्यको भुक्तानी र अति जरुरी भुक्तानी सम्बन्धी प्रत्येक कारोबारको अलग अलग हिसाब मिलान गर्ने गरी सम्बन्धित पक्षको बैंक खातामा रकम जम्मा वा खर्च गरी हिसाब मिलान गरिने प्रणालीलाई रियल टाइम ग्रस सेटलमेन्ट सिष्टम भनिन्छ।

पछिल्लो समयमा सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा विश्वले निकै ठूलो फड्को मारिरहेको छ। आधुनिक युग भनेको नयाँनयाँ सूचना प्रविधिको विकास तथा सोको व्यापक प्रयोग हुँदै आएको युग हो। यस युगका जल्दाबल्दा विषयहरूमा मानव संसाधनको प्रयोग, जलविद्युत क्षेत्रको विकास, कृषि र पर्यटन क्षेत्रको विकास, बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रको विकास, औद्योगिक तथा व्यापारिक क्षेत्रको विकास, सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको चरम विकास, सुरक्षित, स्वस्थ, सक्षम भुक्तानी प्रणालीको विकास तथा विविध क्षेत्रको विकास लगायतका विषयहरू पर्दछन्। भुक्तानी प्रणालीको क्षेत्रमा विश्वमा प्रयोग भइरहेका उपकरणको प्रयोगलाई बढावा दिँदै सोको विकास र विस्तारमा नेपाल पनि अघि बढिरहेको अवस्था छ।

नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ मा उल्लिखित बैंकका उद्देश्यहरू मध्येको एउटा महत्वपूर्ण उद्देश्य भुक्तानी प्रणालीलाई स्वस्थ, सुरक्षित र सक्षम बनाउनु रहेको छ। यो उद्देश्य पूरा गर्नको निम्ति नेपाल सरकार, नेपाल राष्ट्र बैंक,

बैंक तथा वित्तीय क्षेत्र तथा संस्था संयन्त्र समेतबाट धेरै महत्वपूर्ण योगदान भइरहेको छ। यसै सन्दर्भमा विगतमा भुक्तानी प्रणाली विभागको कार्य बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभागमा रहेको एउटा एकाइबाट सम्पादन सुरु भएको थियो। नेपाल राष्ट्र बैंकको आवश्यकता, विश्वमा विकसित हुँदै आएको आधुनिक भुक्तानी प्रणालीको विकास तथा विस्तारलाई अनुशरण गर्दै नेपालको भुक्तानी प्रणालीलाई समय सापेक्ष रूपमा आधुनिकीकरण गर्दै जानुपर्ने वस्तुतथ्यलाई महसुस गरी भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धी नियमन, अनुगमन, निगरानी (ओभरसाइट) तथा निरीक्षण लगायतका सम्पूर्ण कार्य सम्पादन गर्ने गरी २०७२ असार १७ गते नेपाल राष्ट्र बैंकको एक विभागको रूपमा भुक्तानी प्रणाली विभागको स्थापना भएको हो। हाल यही विभागले भुक्तानी प्रणालीसँग सम्बन्धित संस्था/संयन्त्रको नियमन, ओभरसाइट, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण लगायतका कार्यहरू सम्पादन गर्दै आएको छ।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

नेपालको भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धी ऐतिहासिक पृष्ठभूमिलाई विश्लेषण गर्दा वस्तु विनिमय प्रणालीको समयमा सुन तथा सुनका मुद्राहरूको प्रयोग, भुक्तानीको प्रक्रियालाई सरल बनाउन मुद्राको आविष्कार, नगद व्यवस्थापन, चेकको कारोबार, बैंक ड्राफ्ट, हुलाक बचत बैंकिङ कारोबार, टेलीग्राफिक ट्रान्सफर, स्वीफ्ट सेवा, डेबिट, क्रेडिट तथा प्रिपेड कार्डको प्रयोग, पोस/पोट मेसिनको प्रयोग, इन्टरनेट तथा वायर ट्रान्सफर, अनलाइन पेमेन्ट, मोबाइल बैंकिङ भुक्तानी, अन्तरबैंक भुक्तानी, वालेट र इलेक्ट्रोनिक चेक क्लियरिङसम्मको कार्यलाई समेट्नु पर्ने हुन्छ। साथै, भविष्यमा भुक्तानी प्रणालीको क्षेत्रमा आउन सक्ने नयाँनयाँ प्रयोग समेतलाई अत्यन्तै चनाखो भई

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

अनुशरण हुनुपर्ने आवश्यकतालाई समेत मध्यनजर गर्न सकिन्छ । यसै गरी, भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धमा संसारका उत्कृष्ट प्रयोग तथा नयाँनयाँ आविष्कार भई आउन सक्ने उपकरण तथा प्रयोगको सम्बन्धमा समय समयमा अध्ययन गरी प्राप्त सुझाव समेतलाई मध्यनजर गरी लागू गर्दै जानुपर्ने हुन्छ ।

नेपालमा सर्वप्रथम सन् १९९० मा नबिल बैंक लिमिटेडले क्रेडिट कार्ड सुरु गरेको थियो । नेपालमा विगत करिब ७० वर्षसम्म कागजी मुद्राको मात्र कारोबार सञ्चालन भएको पाइन्छ । क्रमशः सन् १९९५ र २००४ मा हिमालयन बैंक लिमिटेडबाट एटिएम र डेबिट कार्डको सुरुवात भएको पाइन्छ । इन्टरनेट बैंकिङ सन् २००२ मा कुमारी बैंक लिमिटेडबाट र मोबाइल (एसएमएस) बैंकिङ सेवा लक्ष्मी बैंक लिमिटेडले सन् २००४ बाट सुरु गरेको देखिन्छ । बैंकिङ टेक्नोलोजीको क्षेत्रमा सन् २००३ देखि कार्ड मार्फत भुक्तानी सेवाको कार्य गर्ने पहिलो संस्था स्मार्ट च्वाइस टेक्नोलोजिज (एससीटी) हो । सन् २००० मा हेल्लो पैसा नामक संस्थाको स्थापना भए पश्चात् एफ वान सफ्टले ई-सेवाको सुरुवात गरेको मानिन्छ । सन् २००९ मा नबिल बैंक लिमिटेडबाट एनी बैंक रियल टाइम पेमेन्टको सुरुवात भएको पाइन्छ । सन् २०११ देखि नेपाल क्लियरिङ हाउस लिमिटेडको स्थापना भई इलेक्ट्रोनिक चेक क्लियरिङ कार्य काठमाडौं उपत्यकाबाट सुरु भएको हो । यसरी उक्त संस्था मार्फत सन् २०१२ को अक्टोबरदेखि इलेक्ट्रोनिक चेक क्लियरिङको सम्पूर्ण कारोबार नेपाल क्लियरिङ हाउस लिमिटेड नामक संस्था मार्फत सम्पादन हुँदै आएको छ । हाल भुक्तानी सेवा प्रदायक तथा भुक्तानी सेवा सञ्चालकको रूपमा विभिन्न संस्था/संयन्त्रहरू स्थापना भई नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजतपत्र पत्र प्राप्त गरी सेवा प्रदान गरिरहेका छन् भने केही संस्था/संयन्त्रहरू स्थापना हुने क्रममा छन् ।

विद्यमान कानुनी व्यवस्था

नेपालको भुक्तानी प्रणालीसँग सम्बन्धित विभिन्न कानून रहेका छन् । उक्त कानून अन्तर्गत नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८, कम्पनी ऐन, २०६३, बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३, सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण ऐन, २०६४, विद्युतीय इलेक्ट्रोनिक कारोबार ऐन, २०६३, सुरक्षित कारोबार ऐन, २०६३, बैंकिङ कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४, करार ऐन, २०५६, वित्तीय मध्यस्थताको काम गर्ने संस्था सम्बन्धी ऐन, २०५५, विनिमेय अधिकारपत्र

ऐन, २०३४, सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३, आयकर ऐन, २०५८, भुक्तानी तथा फछ्यौट विनियमावली २०७२, भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गर्ने संस्था/संयन्त्रलाई प्रदान गरिने अनुमति सम्बन्धी नीति २०७३, नेपाल राष्ट्र बैंक विप्रेषण सम्बन्धी विनियमावली २०६७, भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धी ओभरसाइट फ्रेमवर्क, नेपाल पेमेन्ट सिष्टम डेभलपमेन्ट स्ट्राटेजी, अन्तरबैंक भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धी कार्यविधि २०७३, नेपाल राष्ट्र बैंकबाट जारी भएका विभिन्न निर्देशन तथा परिपत्रहरू लगायतका कानुनी व्यवस्था रहेका छन् । भुक्तानी प्रणालीसँग सम्बन्धित मुल ऐनको रूपमा लिइएको भुक्तानी तथा फछ्यौट ऐन तर्जुमाको अन्तिम चरणमा रहेको छ ।

नेपालको भुक्तानी प्रणालीलाई आधुनिकीकरण गर्ने सम्बन्धमा नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ४ मा रहेका उद्देश्यहरू मध्येको एक उद्देश्य सुरक्षित, स्वस्थ तथा सक्षम भुक्तानी प्रणालीको विकास गर्ने भन्ने रहेको छ । यसै गरी सोही ऐनको दफा १०३ मा रहेको भुक्तानी, क्लियरिङ र सेटलमेन्ट सम्बन्धी व्यवस्था अन्तर्गत बैंकले चेक, भुक्तानी आदेश, अन्तरबैंक भुक्तानी तथा बैंकले तोकेको मुद्रामा भए गरेको सुरक्षण कारोबार तथा अन्य कुनै भुक्तानी उपकरणको क्लियरिङ तथा सेटलमेन्टको व्यवस्था गर्न र सोको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण कार्य समेत गर्नेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ ।

सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूको आर्थिक हित सुनिश्चित गरी भुक्तानी प्रणालीलाई जोखिम रहित बनाई सरल र सुलभ रूपमा सञ्चालन गराउन भुक्तानी तथा फछ्यौट ऐन तर्जुमाको अन्तिम चरणमा रहेको छ । सोही ऐनको परिधिभित्र रहने गरी भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धी ओभरसाइट विनियमावली तयारीको क्रममा रहेको छ । ऐन कार्यान्वयनमा आउनु भन्दा पहिले संस्था/संयन्त्रलाई नियमन गर्न भुक्तानी तथा फछ्यौट विनियमावली, २०७२, भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गर्ने संस्था/संयन्त्रलाई प्रदान गरिने अनुमति नीति, २०७३ र विद्युतीय भुक्तानी प्रणालीसँग सम्बन्धित ७ वटा निर्देशनहरू जारी गरिसकिएको अवस्था छ । नियामक निकायले नीति, नियम र निर्देशनहरू जारी गरेपछि सोसँग सम्बन्धित क्षेत्रले गरेको काम कारवाही, कार्यान्वयनको अवस्था र समस्याहरू उत्पन्न भए समस्याको निराकरणको निमित्त समय समयमा अन्तरक्रियात्मक कार्यक्रम पनि सञ्चालन गर्ने प्रचलन रहेको छ । भुक्तानी प्रणाली अन्तर्गत स्थापना भएका संस्था/संयन्त्रहरूको दैनिक रूपमा निगरानी

गर्ने कार्यको साथसाथै प्रत्यक्ष स्थलगत भ्रमणमा गएर ओभरसाइट, सुपरिवेक्षण, निरीक्षण तथा अनुगमन सम्बन्धी कार्य पनि सम्पादन हुँदै आएको छ ।

भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धी संस्था/संयन्त्रहरू

२०७५ पुस मसान्तसम्ममा नेपालमा २८ वाणिज्य बैंक, ३३ विकास बैंक, २४ वित्त कम्पनी, ६८ लघु वित्त वित्तीय संस्थाहरू, २० गैरसरकारी संस्था (लघु कर्जा कारोबार गर्ने) तथा १० अन्य संस्थाहरू गरी १५६ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू तथा २६ वटा गैरसरकारी संस्थाहरू र अन्य संस्थाहरू गरी जम्मा १८२ वटा वित्तीय संस्थाहरूले नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजतपत्र प्राप्त गरी वित्तीय कारोबार सञ्चालन गरिरहेको पाइन्छ । यसै गरी, भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धी सेवाहरू उपलब्ध गराउन भुक्तानी सेवा प्रदायक तथा सञ्चालक संस्था/संयन्त्रहरूलाई अनुमति दिने क्रम समेत बढिरहेको अवस्था छ । समीक्षा अवधिमा २८ वटा वाणिज्य बैंक, १२ वटा विकास बैंक, ५ वटा वित्त कम्पनी, ३ वटा भुक्तानी प्रणाली सञ्चालक र ४ वटा भुक्तानी प्रणाली सेवा प्रदायक गरी जम्मा ५२ वटा संस्था/संयन्त्रले नेपाल राष्ट्र बैंकबाट भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धी कारोबार गर्ने अनुमतिपत्र प्राप्त गरी कारोबार सञ्चालन गरिरहेका छन् ।

परम्परागत रूपको भुक्तानी प्रणालीलाई क्रमशः आधुनिकीकरण गर्ने सिलसिलामा नगदरहित कारोबार सञ्चालन गर्न वित्तीय प्रविधिको प्रयोगमा वृद्धि र विस्तार हुँदै गएको छ । नेपालमा डिजिटल वित्तीय सेवाको रूपमा मोबाइल वित्तीय सेवा, भुक्तानी कार्ड, पोइन्ट अफ सेल्स, इन्टरनेट बैंकिङ, मोबाइल वालेट लगायतका भुक्तानी प्रणालीका आधुनिक प्रविधिमा आधारित उपकरणहरूको प्रयोग गर्ने ग्राहकहरूको संख्या क्रमिक रूपमा वृद्धि हुँदै गएको छ । ग्राहकको अनुरोध बमोजिम इन्टरनेट, मोबाइल तथा एसएमएस मार्फत प्रदान हुने सेवाहरूमा मौज्जात रकमको जानकारी दिने, रकम जम्मा गर्ने र रकमान्तर गर्ने, स्टेटमेन्ट प्रदान गर्ने, चेकबुक माग गर्ने, खाता रोक्का तथा पासवर्ड परिवर्तन गर्ने, वस्तु खरिद वा सेवा खरिद गरे वापतको रकम भुक्तानी गरेको जानकारी दिने लगायतका सेवाहरू प्रवाह भइरहेको देखिन्छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू बाहेक भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गर्ने अन्य संस्था/संयन्त्रलाई इजाजतपत्र प्रदान गरिने विद्यमान नीतिगत व्यवस्था अनुसार भुक्तानी सेवा प्रदायक र भुक्तानी सेवा सञ्चालक गरी दुई भागमा विभाजन गरी

कारोबार गर्ने क्षेत्र तथा सीमा निर्धारण गरिएको छ । यस अनुसार भुक्तानी सेवा प्रदायक (पीएसपी) को कार्य गर्ने संस्थाहरू अन्तर्गत रही कार्य सञ्चालन गरिरहेका संस्थाहरू ई-सेवा फोन पे प्राइभेट लिमिटेड, आईएमई डिजिटल सोलुसन लिमिटेड, सेलकम प्राइभेट लिमिटेड र सीजी पे नेपाल लिमिटेडले विद्युतीय कार्ड मार्फत हुने कारोबार र दुरसञ्चार सञ्जाल मार्फत हुने कारोबार अन्तर्गत रही मध्यस्थता गरी लिने/दिने कार्य, स्वदेशमा गरिने मनी ट्रान्सफर जस्ता कारोबारहरू सञ्चालन गर्ने गरी नेपाल राष्ट्र बैंकबाट अनुमतिपत्र प्राप्त गरेका छन् । नेपाल राष्ट्र बैंकले संस्था/संयन्त्र मार्फत भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गर्ने सम्बन्धमा विभिन्न शीर्षकमा कारोबारको सीमा पनि निर्धारण गरेको छ ।

यसै गरी भुक्तानी सेवा सञ्चालक (पीएसओ) अन्तर्गत रही कार्यसम्पादन गरिरहेका संस्थाहरूमा नेपाल क्लियरिङ हाउस लिमिटेड, प्रभु टेक्नोलोजी लिमिटेड तथा स्मार्ट च्वाइस टेक्नोलोजी लिमिटेडहरूले गर्ने कार्यहरूमा भुक्तानी सम्बन्धी क्लियरिङ तथा स्वचालित क्लियरिङ हाउस सम्बन्धी कार्य, तोकिए बमोजिमको ठूलो सानो भुक्तानी सम्बन्धी कार्य, विद्युतीय कार्डहरूको सञ्जालबाट गरिने कार्य, भुक्तानी स्वीच तथा गेट वे सम्बन्धी कार्य गर्न सकिने व्यवस्था उल्लेख गरिएको छ । स्मरण रहोस्, एउटै संस्था/संयन्त्र (बैंक तथा वित्तीय संस्था बाहेक) लाई भुक्तानी सेवा प्रदायक र भुक्तानी प्रणाली सञ्चालक अनुमतिपत्र प्रदान नहुने नीतिगत व्यवस्था छ ।

भुक्तानी प्रणालीका आधुनिक उपकरणहरू

भुक्तानी प्रणालीको क्षेत्रमा संलग्न रहेका बैंक/वित्तीय संस्था तथा अन्य गैरबैंक वित्तीय संस्थाहरूले परम्परागतदेखि अत्याधुनिक उपकरणहरूको माध्यमबाट भुक्तानी सम्बन्धी कार्य सम्पादन गर्दै आएको पाइन्छ । यसरी भुक्तानी प्रणालीमा रहेका उपकरणहरूमा नगद, चेक, विद्युतीय बैंकिङ (ई-बैंकिङ), भुक्तानी कार्ड (डेबिट, क्रेडिट तथा प्रिपेड कार्ड, स्वीफ्टको माध्यमबाट हुने भुक्तानी, अन्तरबैंक भुक्तानी, ई-मनी (वालेट), मोबाइल बैंकिङ लगायतका अन्य भुक्तानी उपकरणहरू प्रयोगमा रहेका छन् । प्रविधिको विकास र भुक्तानी कार्यलाई अभि सहज तथा प्रभावकारी बनाउने सन्दर्भमा भुक्तानी कार्यसँग सम्बन्धित अन्य नयाँनयाँ उपकरणहरू पनि आगामी दिनमा आविष्कार भई भुक्तानीको कार्यमा प्रयोग हुन सक्ने उपकरणलाई समेत स्वीकार गर्दै जानु पर्ने अवस्थालाई समेत नकार्न सकिदैन ।

भुक्तानी प्रणालीलाई आधुनिकीकरण गर्न चालिएका प्रयासहरू

आवश्यकता अनुसार एउटा सानो एकाइदेखि विभागको रूपमा भुक्तानी प्रणाली विभाग स्थापना भई सो विभागको पहलमा कतिपय उपर्युक्त कानुनी व्यवस्थाको निर्माण, आवश्यकता अनुसार नीति, निर्देशन तथा परिपत्रहरू जारी गरी उक्त कानुनी व्यवस्थाको अधीनमा रही भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य भइरहेको छ। आधुनिक भुक्तानी प्रणालीको विकास तथा विस्तारलाई बढावा दिई सोको प्रयोगमा जागरुकता ल्याउने र सकेसम्म नगद कारोबारमा कमी गरी विद्युतीय भुक्तानी सेवालाई दूरदराजसम्म पुऱ्याउन विशेष प्रयास भइरहेको छ। सोको निम्ति नयाँ नयाँ सेवा र सुविधा प्रदान गर्न प्रतिस्पर्धी सेवा सञ्चालन गर्न प्रोत्साहन भइरहेको देखिन्छ। नेपालमा उपयोगिता सम्बन्धी सेवा जस्तै: नेपाल विद्युत् प्राधिकरण, नेपाल खानेपानी संस्थान, दूरसञ्चार कम्पनी लगायतको विलको भुक्तानी संस्था/संयन्त्रमार्फत विद्युतीय माध्यमबाट गर्न सकिने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। नेपालमा भुक्तानीका आधुनिक उपकरण प्रयोगकर्ताको संख्या दैनिक रूपमा बढिरहेको देखिन्छ। बैंक तथा वित्तीय संस्था र गैरबैंक वित्तीय संस्थाहरूलाई नियमन, अनुगमन, सुपरिवेक्षण तथा निगरानी (ओभरसाइट) गर्नु पर्ने नीतिगत व्यवस्था अनुसार सो सम्बन्धी कार्य भइरहेको देखिन्छ। नेपाल क्लियरिङ हाउस लिमिटेडलाई इसीसी र आईपीएस सेवा लगायत कर राजस्व पनि विद्युतीय माध्यमबाट भुक्तानी गर्ने व्यवस्थाको लागि कनेक्ट आईपीएस सेवा, वेबवेस र मोबाइलमा समेत सञ्चालन गर्न सक्ने गरी अनुमति प्रदान भएको देखिन्छ। यसै गरी, २०७५ साल साउनदेखि लागू हुने गरी कारोबारको सीमा सम्बन्धी निर्देशन जारी भएको देखिन्छ। चालु आर्थिक वर्षको मौद्रिक नीतिमा भएको व्यवस्था बमोजिम तोकिएको मापदण्ड पूरा गरेका घ वर्गका लघु वित्त वित्तीय संस्थाहरूलाई समेत विद्युतीय भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गर्ने सम्बन्धी निर्देशन जारी भएको पाइन्छ।

भुक्तानी प्रणालीलाई सरल, सहज, सुरक्षित, स्वस्थ, सक्षम बनाई सोको आधुनिकीकरण गरी विस्तार गर्न तथा वास्तविक समयमा ठूलो मूल्यको भुक्तानी गर्न आरटीजीएस (रियल टाइम ग्रस सेटलमेन्ट सिष्टम) को कार्य अघि बढिरहेको देखिन्छ। आरटीजीएस प्रणाली स्थापनाको लागि खरिद सम्झौता भई सन् २०१९ को सेप्टेम्बरमा सञ्चालनमा आउने गरी कार्य अघि बढिरहेको देखिन्छ। सेन्ट्रल सेक्युरिटीज

डिपोजिटरी सिष्टम (CSDS) तथा राष्ट्रिय भुक्तानी स्वीच स्थापना गर्ने सम्बन्धमा अध्ययन गरी खरिद प्रक्रिया अघि बढाउने कार्य भइरहेको पाइन्छ। भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धमा सम्बन्धित सरोकारवाला पक्षहरूलाई थाहा दिने र डिजिटलाइजेसनको कार्यलाई पहिलो प्राथमिकता दिई सो सम्बन्धी आवश्यक कार्यलाई बढावा दिई अघि बढिरहेको देखिन्छ। भुक्तानी प्रणाली अन्तर्गतका विद्यमान कानुनी व्यवस्थालाई आवश्यकता अनुसार संशोधन, परिमार्जन तथा आवश्यक कानूनको निर्माण गर्न अथक प्रयास भइरहेको देखिन्छ। भुक्तानीको कार्यलाई छिटो, छरितो, सुरक्षित, स्वस्थ, सक्षम तथा प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न बढी भन्दा बढी डिजिटल आउटलेटहरूको विकास र विस्तारमा आ-आफ्नो क्षेत्रबाट सम्बन्धित पक्षहरूले आवश्यक प्रयास गरिरहेको देखिन्छ।

नेपाल राष्ट्र बैंकबाट जारी भएको तेस्रो रणनीतिक योजनाले तय गरेको भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धी मार्गदर्शनको कार्यान्वयनलाई बढावा दिई आएको छ। वित्तीय एवम् भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धी साक्षरता अभियानलाई साथसाथै अघि बढाउन पहल भइरहेको छ। भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धी संस्था/संयन्त्रको नियमन, निरीक्षण, सुपरिवेक्षण र ओभरसाइट सम्बन्धी कार्यहरू सम्पादन भएको देखिन्छ। युटीलिटी, खरिद तथा अन्य सेवा लगायतका भुक्तानीका कार्यलाई डिजिटलको प्रणालीबाट सम्पन्न गर्ने कार्यलाई प्राथमिकताका साथ अघि बढाइरहेको देखिन्छ। विद्यमान कानुनी व्यवस्थालाई समय सापेक्ष रूपमा थप/संशोधन तथा नयाँ कानूनको निर्माणमा समेत आवश्यकता अनुसार प्राथमिकता दिई आएको देखिन्छ। भुक्तानी प्रणालीमा आउन सक्ने जोखिम प्रति विशेष सजग भई कारोबारको क्रममा आउन सक्ने जोखिमलाई कम गर्ने नीति अवलम्बन भएको देखिन्छ। नेपालको भुक्तानी प्रणालीलाई आधुनिकीकरण गर्न नेपाल सरकार, नेपाल राष्ट्र बैंक, सम्बन्धित विदेशी निकायहरू, बैंक तथा वित्तीय क्षेत्र, गैरबैंक वित्तीय क्षेत्र, निजी क्षेत्र लगायतको सहभागिता तथा सहकार्य निरन्तर रूपमा भइरहेको छ। भुक्तानी प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउन राष्ट्रिय भुक्तानी बोर्ड, ओभरसाइट समिति तथा गुनासो व्यवस्थापन समिति समेतको व्यवस्था गरिएको देखिन्छ।

विद्युतीय भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धमा भविष्यमा सम्पादन हुनुपर्ने महत्वपूर्ण कार्यहरू

भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धी ऐनको तर्जुमा र सो

अन्तर्गतका सबै कानुनी व्यवस्थाको परिमार्जन गर्नुपर्न अवस्था रहेको छ । यसको साथै, समय सापेक्ष रूपमा कानुनको निर्माण तथा आवश्यकता अनुसार नीति निर्देशन जारी गर्नु पर्ने देखिन्छ । आरटीजीएस प्रणालीको स्थापना गरी तोकिएको समय सीमाभित्र उक्त प्रणाली सञ्चालनमा ल्याउनु पर्ने देखिन्छ । नेशनल पेमेन्ट स्वीच र पेमेन्ट गेटवेको स्थापना सम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य पूरा गर्नु पर्ने अवस्था रहेको छ । अहिले सञ्चालनमा रहेको भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धी कार्य शहरमा मात्र सीमित भएकोले यसका सम्पूर्ण ग्राहकहरूलाई सो कार्य सम्बन्धमा थाहा दिई सोको प्रयोग मुलुकका दूरदराजसम्म पुऱ्याउनु पर्ने आवश्यकता रहेको देखिन्छ । नगदको प्रयोगलाई कम गर्दै क्रमिक रूपमा डिजिटलाइजेशनको निम्ति प्रयास हुनु पर्ने र विद्युतीय भुक्तानी प्रणालीमा रहेका सबैजसो कार्डको प्रयोगलाई विस्तार गरी नोट छुपाई गर्दा लाग्ने खर्च समेत घट्न गई भुक्तानी गर्नु पर्ने तथा भुक्तानी कारोबार हुने स्थानमा पोस मेसिनको स्थापना गर्न विशेष ध्यान दिई सम्बन्धित सरोकारवाला पक्षहरूलाई प्रोत्साहन गर्नु पर्ने देखिन्छ । यसै गरी, डिजिटल सेवा विस्तार र कन्ट्याक्टलेस कार्ड आदि सम्बन्धमा पनि विशेष ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

चुनौती तथा समस्याहरू

भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धी पूर्वाधार विकासमा अत्यधिक खर्च लाग्नु, समयमा भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धी ऐन बन्न नसकेकोले सोसँग सम्बन्धित अन्य कानुनको

निर्माण हुन नसक्नु, भुक्तानी प्रणालीका उपकरण र सोको प्रयोग सम्बन्धमा अधिकांश सरोकारवालाहरूमा आवश्यक ज्ञानको अभाव हुनु, आधुनिक भुक्तानी सेवा सञ्चालक तथा भुक्तानी सेवा प्रदायक संस्था/संयन्त्र र उपकरणबाट हुने विद्युतीय कारोबार नयाँ भएकोले सो कार्यमा सरोकारवाला सबै विश्वस्त हुन नसक्नु, भुक्तानीको नयाँ क्षेत्रमा ग्राहकहरू प्रवेश गर्न हिचकिचाउनु, आवश्यकता अनुसार विभिन्न नियामक निकायहरूबीच समन्वय नहुनु, अभैसम्म पनि भुक्तानी प्रणाली तथा वितीय साक्षरता सम्बन्धी कार्यक्रम पर्याप्त मात्रामा विस्तार हुन नसक्नु, बैकिङ प्रणाली तथा भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धी विषयहरू पाठ्यक्रमा समावेश हुन नसक्नु, सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा रहेको साइबर क्राइम, ह्याकिङ तथा कारोबारको क्रममा आउन सक्ने जोखिम रहनु, भुक्तानी प्रणालीका उपकरण तथा सोको प्रयोग सम्बन्धी विषयमा ग्राहकहरूलाई पर्याप्त जानकारी नहुनु, उपकरणको प्रयोग प्रति ग्राहक उत्साहित हुन नसक्नु लगायतका विविध प्रकारका जल्दावल्दा समस्याहरू भुक्तानी प्रणालीको क्षेत्रमा विद्यमान रहेको देखिन्छ । यसै गरी, कम्प्युटर सफ्टवेर, हार्डवेयर, भौतिक र आन्तरिक तथा वाह्य वातावरणीय समस्या लगायतका अवरोध तथा समस्याहरू पनि रहेको देखिन्छ । उपर्युक्त चुनौती/समस्याहरू लगायत भुक्तानी प्रणालीको क्षेत्रमा आउन सक्ने अन्य नयाँ नयाँ चुनौती/समस्याको समाधानको निम्ति सम्बन्धित पक्षबाट निरन्तर रूपमा सजग तथा सचेत भई प्रयास जारी राख्नु जरुरी देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

- नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ ।
- भुक्तानी तथा फछ्चौट विनियमावली, २०७२ ।
- भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गर्ने संस्था/संयन्त्रलाई प्रदान गरिने अनुमति नीति, २०७३ ।
- भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धी अन्य कानुनी व्यवस्थाहरू ।
- बैंकबाट जारी भएका विभिन्न निर्देशनहरू तथा परिपत्रहरू ।

नेपालमा कर्जाको ब्याजदर निर्धारणको बहस

● कृष्ण प्रधान*

आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को सुरुदेखि अर्थात् २०७५ भदौ महिनादेखि नै नेपाली वित्तीय बजारका खेलाडी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू बीच एक खाले ब्याजदरको लडाइँ देखिएको थियो । त्यसले नेपाली वाणिज्य बैंकहरू बीच एक खालको वैमनस्यता ल्याउनुका साथै नेपाली वाणिज्य बैंकहरूका प्रमुख कार्यकारी अधिकृतहरू सम्मिलित संगठन नेपाल बैंकर्स संघका सदस्यहरू बीच नै फाटो ल्याउने काम गर्‍यो । एउटा बैंकको निक्षेप अर्को बैंकले तान्ने होडबाजी चल्दा आवधिक निक्षेपको ब्याजदर वार्षिक १५ प्रतिशतसम्म पुगेको थियो । तर बैंकहरूमा संकलित कुल निक्षेपको ४० प्रतिशत भन्दा बढी हिस्सा ओगटेको बचत निक्षेपको ब्याजदर भने बढाइएको थिएन । यति गर्दा पनि तरलताको कुलोमा पर्याप्त पानीको बहाव हुन सकेको थिएन अर्थात् मुद्दति निक्षेपको ब्याजदर बढाउँदा पनि बैंकिङ क्षेत्रमा अपेक्षा गरे अनुरूप निक्षेप बढ्न सकेको थिएन ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा रहेको निक्षेपको संरचना (प्रतिशतमा)

निक्षेप	असार मसान्त			माघ मसान्त	
	२०७३	२०७४	२०७५	२०७४	२०७५
चल्ती	९.१	८.७	९.३	८.२	८.७
बचत	४३.३	३५.४	३४.५	३६.६	३३.५
मुद्दती	३०.५	४३.२	४४.८	४३.९	४७.६
अन्य	१७.०	१२.७	११.३	११.३	१०.२

यसका अनेक कारण थिए । तर देखाउनी बैंकहरू बीचको ब्याजदरको होडबाजी थियो । त्यो बेला केन्द्रीय बैंकको नैतिक दबाव पनि कामयाबी हुन सकेको थिएन । फलस्वरूप केन्द्रीय बैंकले प्रत्यक्ष तर अनौपचारिक रूपको हस्तक्षेप गरेपछि ती बैंकहरू केही शान्त भएका थिए । ब्याजदरको त्यस खाले उतार चढावबाट आम निक्षेपकर्ताहरू पनि अल्मलिएका थिए । यसले नेपाली वित्तीय बजारमा के देखाएको थियो भने या त बैंकहरू अटेरी देखिएका हुन् या त केन्द्रीय बैंकको नीतिगत अडान फितलो देखिएको हो ।

ब्याजदरको लडाइँको यो तरङ्ग बजारबाट सेलाउन नपाउँदै नेपालको वित्तीय बजारमा ब्याजदरकै विषयलाई लिएर अर्को खाले दबाव सडकमा देखिन थाल्यो । त्यो दबाव हेर्दा के अनुमान गर्न सकिन्छ भने अब नेपाली वित्तीय बजारमा ब्याजदरको निर्धारण कोषको माग र आपूर्तिले निर्धारण नगरेर सडक आन्दोलनबाट पो निर्धारण हुने समय आएको । वास्तवमा यस्तो हुने हो भने तमाम् अर्थशास्त्रले पनि काम नगरेकै अवस्था हो भनेर मान्नु पर्ने हुन्छ । त्यस बेला हामीले पढिआएको ब्याजदर निर्धारणको सिद्धान्त पनि काम नलाग्ने साबित हुन आउला । हालैको यस खाले सडक आन्दोलन र सडक आन्दोलनरूपी आगामी धमासबाट ब्याजदरको निर्धारण पुँजीको आपूर्तिकर्ता अर्थात् कर्जा दिने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू र कर्जा लिने ग्राहकको मागको पारस्परिक सन्तुलनले होइन कि कर्जा लिएका तथा लिने ऋणीहरूले सडकबाट आफ्नै तरिकाले ब्याजदर निर्धारण गर्ने दिन पो आउन लाग्यो कि ? भन्ने एक खाले विभ्रम

* पूर्व कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

पनि छरिन थालेको अनुभूत हुँदैछ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले कर्जामा चर्को ब्याजदर लिन थाले, जुन आठ प्रतिशत (एकल बिन्दु ?) मा भन्नु पर्छ भन्ने माग उद्यमी व्यवसायीहरूले राख्न थाले । बैंकहरूले हाल लिँदै आएको चर्को ब्याजदरलाई उनीहरूले बैंकिङ कालो बजारीको उपमा दिएका छन् । माग लिएर आन्दोलित उद्योगपति, व्यापारी तथा व्यवसायीहरू नेपाल राष्ट्र बैंकका प्रदेशस्थित कार्यालयमा धर्नारत पनि रहे । आफ्ना मागको समयमै सम्बोधन गरियोस् भनी ती कार्यालयका प्रमुखहरूलाई ज्ञापन पत्र पनि बुझाए । त्यस सम्बन्धी गतिविधि देशका छापा तथा विद्युतीय सञ्चार माध्यमहरूबाट समाचारको रूपमा आम जनता माझ मुखरित भएकै हुन् । आन्दोलित व्यवसायीहरूको बुझाइमा ती मागको सम्बोधन नभए भोलि आन्दोलनले देशव्यापी रूप पनि लिनेछ भन्ने थियो । कतिले त यो आन्दोलनलाई सम्बन्धित संघको आगामी चुनावी रणनीतिका रूपमा पनि बुझ्न थालेका थिए ।

भट्ट हेर्दा ब्याजदरकै विषयलाई लिएर सडक नै तताउनु पर्ने स्थिति भने आउनु हुँदैनथ्यो । ब्याजदरको विषयलाई लिएर कर्जा उपभोगकर्ता ऋणीहरू सडकमा जानु पर्ने स्थिति नआउनु पर्ने हो । तर आयो र आइरहेको छ । देशको पूर्वाञ्चल क्षेत्रबाट सुरु भएको यस खाले आन्दोलन तथा दबाव कार्यक्रम भैरहवा हुँदै पश्चिममा सुर्खेत र अरु स्थानतिर पनि फैलिएको थियो भने सरकारको दबावमा केही काललाई मत्थर जस्तो देखिएको भए पनि आन्दोलित व्यवसायीहरूको माग सम्बोधन भैसकेको अवस्था भने छैन । भुसको आगो जस्तै त्यो भित्रभित्रै सल्किँदो अवस्थाको भएकोले त्यसले मौद्रिक अधिकारीलाई निश्चय पनि नयाँ खाले चिन्ता थपेको हुनु पर्छ । त्यसैको परिणाम स्वरूप हाल केन्द्रीय बैंकले आफ्ना नियमन सम्बन्धी निर्देशनहरूलाई पनि छिटो छिटो परिवर्तन गरिरहेको पनि देखिएको छ । उता बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू भने परिवर्तित नियमनका कारण केही अप्ठ्यारो स्थितिमा समेत परेका छन् । एकल बिन्दुको निक्षेपको ब्याजदरले निक्षेप परिचालन (संकलन) मा थप दबाव सृजना हुन थालेको छ भने कर्जामा ब्याजदर घटाउनु परेको कारण मुनाफा लगायत कर्जा आपूर्तिमा पनि सम्भावित असन्तुलनको स्थिति देखा पर्न थालेको छ । बैंकको ब्याजदर आकर्षक नभैकन बैंकमा निक्षेप आउँदैन । अर्कोतिर, कर्जा चाहीं सस्तो ब्याजदरमा दिनु पर्ने बाध्यता

हुने हो भने बैंकिङ क्षेत्रमा तरलताको अभाव भैरहेको हालको स्थितिमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले साधनको सन्तुलन मिलाउनु भन्दा पनि गुमाउने सम्भावना चाहीं बढी छ । निक्षेप तथा कर्जाको ब्याजदरको कुरा नितान्त माग र आपूर्तिकै खेल हो । कर्जा दिनु पहिले भन्दा पनि कर्जा दिएपछि कुनै पनि जोखिम सुरु हुने भएकोले जहिले पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले त्यस खाले जोखिममा बढी ध्यान दिनु र चिन्ता प्रकट गर्नु स्वाभाविक हो । त्यसलाई अन्यथा भन्न मिल्दैन । अर्कोतिर, नेपालका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको साधनको प्रमुख स्रोत भनेकै निक्षेप हो । त्यस बाहेकको अन्य विकल्प जस्तै: बोण्ड आदि भए पनि तिनले नेपाली वित्तीय बजारमा व्याप्ती पाउन सकेका छैनन् ।

यो आन्दोलनले वित्तीय क्षेत्रमा एउटा नयाँ शब्दावली- बैंकिङ कालो बजारीको आविष्कार गरेको देखियो । कर्जाको ब्याजदर घटाउनु पर्छ (त्यो पनि आठ प्रतिशतको दरमा) भनेर बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले कालो बजारी गन्यो भन्दै सडक नै तताउनु पर्ने अवस्था आउनु भनेको वित्तीय क्षेत्रका लागि शुभ संकेत भने होइन । यस्तो स्थिति काखी बजाउनेहरूका लागि केही रमिता जस्तो देखिए पनि वास्तवमा त्यसले दिने सन्देश चाहीं शुभ छैन । मुख्य कुरो के हो भने ब्याजदर जस्तो विषयमा सडकबाट दबाव सृजना हुन थाल्नु पक्कै पनि वित्तीय क्षेत्र स्थायित्वको लागि पनि शुभ संकेत होइन । यसलाई केन्द्रीय बैंकले कसरी लिन्छ वा लिँदैछ, त्यो त आगत दिनबाट स्पष्ट हुने कुरा हो । तथापि, यो स्थिति आउनु भनेकै कतै भित्रभित्रै बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रलाई नियन्त्रणमुखी बनाउँदै जाने तर्फको दबाव त होइन भन्ने आशंका पनि यति बेला उठ्न थालेको छ । आखिर त्यस्तो हुन थाल्यो भने त्यसले यो क्षेत्रलाई कुनै दिन राष्ट्रियकरणकै अभ्यास गराउन पनि बेर नलगाउला ।

हालैको यो दृश्य वा परिघटनालाई आन्दोलित व्यवसायीहरूका तर्फबाट विश्लेषण गर्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले कर्जामा लिने गरेको ब्याजदर चर्को भएकोले कर्जा लिइसकेका ऋणी व्यवसायीहरूलाई ब्याज तिर्न नै सकस परिरहेको छ भने नयाँ व्यवसायीलाई नयाँ व्यवसाय गर्न नै महङ्गो पर्ने हुँदा नयाँ व्यवसायीहरू जोखिम मोल्न नचाहने र त्यसले उद्योग व्यवसाय नै धरापमा पर्ने संकेतको अनुमान गर्न सकिन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको तर्फबाट विचार गर्दा तिनले विगतमा महंगो ब्याजदरमा

Structure of Interest Rates

Year	2018 Feb	2018 Mar	2018 Apr	2018 May	2018 Jun	2018 Jul	2018 Aug	2018 Sep	2018 Oct	2018 Nov	2018 Dec	2019 Jan	2019 Feb
Interbank Rate (Commercial Banks)	4.31	4.87	4.12	4.53	4.18	2.96	1.88	1.68	1.86	1.68	1.20	2.84	5.82
Weighted Average Deposit Rate (Commercial Banks)	6.38	6.45	6.64	6.61	6.61	6.49	6.40	6.30	6.57	6.61	6.62	6.72	6.67
Weighted Average Lending Rate (Commercial Banks)	11.9	11.96	12.10	12.32	12.42	12.47	12.47	12.31	12.26	12.26	12.32	12.29	12.34
Base Rate (Commercial Banks)	10.19	10.36	10.40	10.32	10.41	10.47	10.12	10.03	10.23	10.21	10.30	9.80	9.69

(करिब १० देखि १३.५ प्रतिशत वार्षिक ब्याजदरमा) निक्षेप संकलन गरेको हुँदा र अन्य लागत समेतको कारण तिनको आधार दर नै एकल बिन्दु भन्दा माथि रहेकोले कर्जाको ब्याजदर आन्दोलनरत पक्षले भने जस्तो गरेर घटाउन सकिँदैन भन्ने देखिन्छ । भ्रष्ट हेर्दा दुवै पक्ष आ-आफ्नो ठाउँमा ठीक देखिन्छन् । सामान्यतया कर्जा लिनेले कम तिर्न पाए हुन्थ्यो र कर्जा दिनेले केही बढी लिन पाए हुन्थ्यो भन्ने त आम मानसिकता नै हो । यसै गरी, निक्षेपमा जुन दरले ब्याज दिइन्छ, त्यही दरमा कसैले पनि कर्जा लगानी गर्न सक्दैन । ब्याजदरका अतिरिक्त अनेक थरी नियामकीय लागत अर्थात् रेगुलेटोरी कष्टका कारण बैंकहरूको अन्य लागत तिनीहरूले लिने ब्याजदरमा जोडिनु अस्वाभाविक मानिँदैन । यस्तै, लगानी भैसकेको कर्जाको जोखिम पक्षलाई पनि ध्यान दिँदा त्यसमा अन्य लागत पनि जोडिन जान्छ । यसैले आन्दोलनरत पक्षले भने जस्तो आठ प्रतिशतमा कर्जा प्रवाह गर्ने कुरा हालको सन्दर्भमा सम्भव देखिँदैन । वर्तमान आधार दरलाई हेर्दा नेपालका कुनै पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आठ प्रतिशत ब्याजदरमा कर्जा प्रवाह गर्ने अवस्था हाल देखिएको छैन । 'आधार दर भन्दा पनि कम गरेर लगानी गर' भनेर सरकार वा केन्द्रीय बैंकले ती बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई भन्ने अवस्था चाहीं अर्को खाले वित्तीय व्यवस्थाको परिकल्पना हो, त्यसका लागि के सबै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू तयार होलान् त ? यहाँनिर अर्को स्मरणीय कुरा के पनि छ भने शेयरधनीहरू बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको पुँजी वृद्धिपछि उनीहरूले पाउने प्रतिफलसित खासै सन्तुष्ट देखिएका छैनन् । उनीहरूलाई उच्च प्रतिफल चाहिएको छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट कर्जा लिने ऋणी व्यवसायीहरूका नजरमा बैंक तथा वित्तीयहरू 'काला बजारीया' का रूपमा देखिन लागेका हुँदा यहाँ दुई खाले द्वन्द्व सृजना हुने देखिएको छ । तिनका नजरमा बैंक भनेको मुनाफाखोर नै हुन्, पहिले पहिलेका मनि लेण्डर जस्तै । अब यस्तो अवस्थामा निकास के त ? निकास भनेको के सडक तताउनु मात्र हो त ? के व्यवसायीहरू सडकमा जाँदैमा बैंकहरूले कर्जाको ब्याजदर घटाउलान् ? निक्षेपकर्ताहरूको चाहना जहिले पनि अधिक ब्याजदर नै हो । के कम ब्याजदरमा बैंक निक्षेप आकर्षित होला ? यस्ता प्रश्नहरू यतिखेर उठ्नु स्वाभाविकै हो । केन्द्रीय बैंकको हस्तक्षेपपछि बैंकहरू निक्षेपको ब्याजदर घटाउन सहमत त भए, त्यसले बैंकको निक्षेप वृद्धिमा सघायो भने त ठीकै होला, होइन भने तिनको हालको पुँजी कोष तथा निक्षेपसँगको कर्जाको अनुपात अर्थात् सीसीडी अनुपात (अधिकांश बैंकको तोकिएको अधिकतम सीमा ८० प्रतिशत नजिक रहेको अवस्था) हेर्दा भने तिनीहरूले आन्दोलित पक्षले माग गरे जस्तै कर्जा प्रवाह गरिहाल्लान् भन्न सकिन्छ । अहिलेकै अवस्थामा पनि साढे नौ/पौने दश प्रतिशतको ब्याजदरमा निक्षेप लिएर आठ प्रतिशतमा कर्जा लगानी हुनु पर्छ भन्ने वर्तमान आन्दोलनको मुल मुद्दाले कतै अब ब्याजदरको मामला सडकबाट तय हुनु पर्छ, बजारको माग र आपूर्तिको अवस्थाले होइन भन्ने सन्देश जान लागेको त होइन ? यो प्रश्न यतिखेर तिखेर भएर आएको छ ।

ब्याजदरको मामलामा नेपाली वित्तीय क्षेत्रको सर्वोच्च निकाय केन्द्रीय बैंक नेपाल राष्ट्र बैंक हुँदाहुँदै यस खाले अवस्था आउनु पनि राम्रो संकेत होइन । अब केन्द्रीय

बैंकलाई पनि बाध्य पार्ने आन्दोलित व्यवसायीहरूको अदृश्य अभीष्ट हो भने निश्चय नै कर्जाको ब्याजदर घटाउनका लागि सडक तताएर समाधान निस्कन्छ, भन्नु पनि बुद्धिमानी होइन । हो, बैंकहरूले पक्कै पनि आफ्नो लागतको पुनरावलोकन अर्थात् रिभ्यू गर्नु पर्छ । कुनै लागत घटाउन सकिने अवस्था रहेसम्म घटाउनु पर्छ । सरकार र केन्द्रीय बैंकले तोकेको क्षेत्रमा केही प्रतिशत बिन्दुले ब्याजदर कम गरेर लैजान सकिने अवस्था छ भने त्यसलाई जानकारीमा ल्याउनु पर्छ र पारदर्शी पार्नु पर्छ । तोकिएको क्षेत्रमा लगानी गर्ने हो भने सरकार र केन्द्रीय बैंकले त्यसको साधनको विकल्प जुट्ने अवस्था पनि सृजना गरिदिनु पर्छ । उदाहरणको लागि जलविद्युत् क्षेत्रमा दीर्घकालीन लगानीको आवश्यकता हुन्छ । बैंकहरूले एक दुई वर्षे निक्षेप लिएर दीर्घकालसम्म लगानी गर्न सक्दैनन् । त्यसका लागि स्रोतको विकल्प के ? बैंकहरूलाई मात्र समस्या तेर्साएर हुन्न । हो, निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले खोलिएका उद्योग तथा व्यवसायमा बैंकहरूले तुलनात्मक रूपमा अन्य कर्जाको भन्दा कम ब्याजदरमा लगानी गर्न आँट गर्ने पर्छ । त्यसका लागि सरकारले पनि बैंकहरूलाई अन्य तरिकाबाट प्रोत्साहित गर्न नसक्ने होइन । घटेको ब्याजदरमा थप निक्षेप आकर्षित भएन भने त्यसको विकल्प के छ ? के हुन सक्छ ? त्यो प्रश्न भन्ने पेचिलो बनेको छ । अर्कोतिर, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई अहिले सबै स्थानीय तहमा जानु पर्ने बाध्यताले गर्दा उनीहरूको लागत पनि बढ्दो देखिन्छ ।

किन भने त्यहाँ उनीहरूले व्यवसायको सम्भावनालाई भन्दा पनि उपस्थितिका लागि शाखा कार्यालय खोलेर भए पनि चित्त बुझाउनु पर्ने अवस्था देखिएको छ ।

अहिले 'कर्जाको ब्याजदर आठ प्रतिशत गर' भनेर चर्किन थालेको आन्दोलनले भोलि फलाना फलानालाई कर्जा दिनु पर्छ भन्दै सडक नतातिने प्रत्याभूति कसैले पनि दिन सक्दैन । अहिले एक थरी उद्योगपति तथा व्यापारी वर्ग आन्दोलनमा छन् । भोलि त्यसैको सिको किसान र अन्य वर्गका कर्जा उपभोगकर्ताले पनि नगर्लान् भन्न सकिँदैन । लघु वित्त क्षेत्रमा त तिनका कर्जा प्रदायकहरूलाई 'नयाँ साहुकार' कै न्वारान गरिदिएका छन् । ती पनि आन्दोलित भए भने लघु वित्त क्षेत्र नै तहस नहस हुन जान्छ । उसै गरी, आम निक्षेपकर्ताहरू पनि बढी ब्याजदरको माग सहित सडक तताउनपट्टि लागे भने त्यस बेला भन्ने कस्तो रमिता होला !

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू भनेको विश्वासका आधारमा चल्ने संस्था भएकाले निक्षेपकर्ता र कर्जा उपभोगकर्ता दुवैको विश्वास गुम्न थालेपछि ती कुनै हालतमा पनि चिरस्थायी हुन सक्दैनन् । ब्याजदर पनि माग र आपूर्तिको संघटन प्रक्रियाबाटै तय हुने आर्थिक तथा बैंकिङ चर हो, सडक आन्दोलनबाट कथम् कदाचित् बैंकहरूको ब्याजदर निर्धारण हुने संस्कार बस्यो भने त्यसले समग्र बैंकिङ प्रणालीलाई नै दूर्घटनातिर लैजाने पक्का छ ।

नेपालको खाद्य सुरक्षामा देखिएका समस्या समाधानका उपायहरू

● गम्भीरबहादुर हाडा*

विषय प्रवेश

गाँस, बास र कपडा हरेक मानिसको नैसर्गिक आवश्यकता हो । न्यूनतम मानवीय आवश्यकताको अभावमा मानव जीवनको अस्तित्व नै रहन सक्दैन । मानिसले खाना, आवास, कपडा, शिक्षा र स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत आवश्यकता परिपूर्तिकै लागि प्राथमिकताका साथ काम गर्ने गर्दछ । त्यस मध्ये पनि खाद्य वस्तुको आवश्यकता पूरा गर्न मानिसले शारीरिक तथा मानसिक शक्ति बढी लगाउनु पर्दछ । त्यसैले भन्ने गरिन्छ 'के का लागि काम गर्ने, यही पेट पाल्नका लागि न हो ।' यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि खाद्यान्न मानिसको पहिलो आवश्यकता हो र यसको अभावमा जीवन चलनै सक्दैन । खाद्य सुरक्षा यस्तो शब्द हो जसलाई विश्वव्यापी रूपमा ग्रहण गरी लोकप्रियताका साथ प्रचलनमा ल्याइएको छ । विश्वका सरकारदेखि गैरसरकारी संस्थासम्म, अन्तर्राष्ट्रिय दातृ संस्था र गैरसरकारी संस्थासम्म, बहुराष्ट्रिय सहयोग नियोगदेखि विकसित, धनी र अनुदान सहयोग प्रदान गर्न सक्षम मुलुकसम्म सबैले खाद्य सुरक्षाको विषयलाई अगाडि सारेको पाइन्छ । खाद्य सुरक्षालाई मानव अधिकारको एक आधारभूत अंगको रूपमा लिइएको छ ।

विश्व खाद्य सम्मेलन, १९९६ का अनुसार प्रत्येक व्यक्तिको सधैं पर्याप्त, स्वच्छ तथा पोषणयुक्त र आवश्यकता तथा चाहना अनुरूपको खानामाथि भौतिक तथा आर्थिक पहुँच भएमा मात्र खाद्य सुरक्षा भएको मान्न सकिन्छ । खाद्य सुरक्षा भन्नाले मानिसले खाने कुरा जस्तै: चामल, दाल, तरकारी, फलफूल, विभिन्न जडीबुटी र अन्य खाने अन्नको पहुँच, संरक्षण, उत्पादन र दिगो उपयोग भन्ने

बुझिन्छ । विश्वका विभिन्न देशमा समय समयमा देखा पर्ने खाद्य संकट अर्थात् भोकमरीले गर्दा खाद्य सुरक्षाको आवाज उठ्ने गरेको छ । खाद्य सुरक्षाका लागि कृषि, वन र पशुपालनको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । यसको संयोजन गर्नु सरकार र उपभोक्ता दुवैको साझा दायित्व हो । खाद्य उत्पादनमा कृषकको सबैभन्दा ठूलो भूमिका रहन्छ ।

नेपालको कृषि उपजको उत्पादकत्व दक्षिण एसियामै न्यून भएको कारणले प्रति व्यक्ति खाद्यान्न उपलब्धता कम छ भने उत्पादित खाद्यान्नको वितरण प्रणाली व्यवस्थित हुन सकेको छैन जसले गर्दा हिमाल, पहाड र तराईका दुर्गम ठाउँमा बस्ने मानिसहरूलाई पर्याप्त खाद्यान्न उपलब्ध हुन सकेको छैन । नेपालको भौगोलिक विविधता तथा विकटताको कारणले खाद्यान्न वितरण प्रणाली व्यवस्थित गर्न समस्या भएको छ । उपभोक्ताको दैनिक खानपान प्रणालीमा धान, गहुँ, मकै र कोदोको प्रयोग बढी हुने तर तरकारी, फलफूल तथा अन्य प्रोटिनयुक्त वस्तुको उपभोग कम हुनाले सन्तुलित आहारको मात्रा पुग्दैन । कृषि उपजको बाली कटानी पश्चात्को नोक्सानी (Post-harvest loss) २० देखि ४० प्रतिशतसम्म (बाली अनुसार फरक फरक हुने जस्तै: तरकारीमा ३०-४० प्रतिशत) हुने गरेको छ । भण्डारणको असुविधाले गर्दा कृषकले उत्पादनको समयमा लिएको ऋण तिर्न अन्न थन्क्याउने बित्तिकै सस्तो मूल्यमा खाद्यान्न बेच्नुपर्ने बाध्यता छ । नेपालका ४३ जिल्ला खाद्य सुरक्षामा कमजोर छन् । तापनि राज्यले भोक तथा कुपोषण रहित वातावरणको सृजना गर्न सकिरहेको छैन । नेपालमा खाद्य सुरक्षाको प्रबन्ध मिलाउन कृषि क्षेत्रको विकासलाई बढी

* सह-प्राध्यापक (अर्थशास्त्र), भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस ।

ध्यान दिनु आवश्यक छ । नेपालको संविधान २०७२ ले पनि खाद्य सम्प्रभुतालाई आधारभूत मानव अधिकारको मान्यता प्रदान गरेको छ । नेपालको करिब ३५ प्रतिशत जनसंख्याले खाद्य पदार्थको अभाव महसुस गर्नु, उपलब्ध खाद्य पदार्थको गुणस्तर निश्चित नहुनु र पोषण सचेतता कम हुनु, खाद्य पदार्थको वितरणमा लिङ्ग, उमेर, वर्ग र जातका आधारमा विभेद रहनु, खाद्य सुरक्षाबारे राष्ट्रियस्तरमा पर्याप्त ध्यान पुग्न नसक्नु, सुगम यातायात नपुगेका ठाउँमा ढुवानी लागत उच्च हुनु र खाद्यान्न वितरणको अनिश्चितता हुनु लगायतका समस्याहरू बढ्दै गएको पाइन्छ । भण्डै ४९ प्रतिशत जनसंख्या दैनिक निर्धारित क्यालोरीको न्यूनतम मात्रा उपभोग गर्नबाट वञ्चित रहेको अवस्थामा सुधार ल्याउनु मुख्य चुनौती देखिएको छ ।

खाद्य सुरक्षा भनेको के हो ?

खाद्य सुरक्षा भनेको के हो त ? यस विषयमा भिन्नाभिन्नै प्रकारले व्याख्या भएको पाइन्छ । यथार्थमा प्रत्येक व्यक्तिलाई आवश्यक पर्ने खाद्यान्नको व्यवस्था मिलाएर कसैले खानाको अभावमा भोकमरीको चपेटामा परेर ज्यान गुमाउनु नपर्ने अवस्था सिर्जना गर्नु नै खाद्य सुरक्षा हो । हरेक व्यक्तिको शारीरिक स्वस्थता र क्रियाशीलताको लागि आवश्यक गुण र परिमाणमा सुरक्षित र पोषणयुक्त खानाको उपलब्धता र त्यसमा सबैको पहुँचलाई सुनिश्चित गर्नु खाद्य सुरक्षा हो । परिवार, समाज, देश र अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्था, दातृ निकाय तथा समुदायको हरेक तहमा यस्तो सुरक्षा प्रणाली अपनाउन सकिन्छ । न्यूनतम आवश्यकता पूर्तिका लागि निश्चित समयसम्म धान्न सक्ने अन्न तथा खाद्यान्न सुरक्षित राख्नु तथा व्यवस्थित गर्नु नै खाद्य सुरक्षाको मुलभूत पक्ष हो । खाद्य सुरक्षा भनेको पर्याप्त खाद्यान्न उत्पादन र विद्यमान तथा भावी दिनमा आउने जनसंख्याको लागि आवश्यक पर्ने खाद्यान्नको सहज प्राप्ती र समुचित वितरण तथा सञ्चय क्षमताको विकास पनि हो । यसको विपरित स्थितिलाई खाद्य असुरक्षा पनि भन्ने गरिन्छ । मानिसहरूलाई आफ्नो प्रत्येक खुराकमा जहिले पनि पर्याप्त, स्वस्थ र पोषणयुक्त खाद्य पदार्थ माथिको भौतिक, सामाजिक र आर्थिक पहुँचको अवस्था हुनु नै खाद्य सुरक्षा हो । खाद्य पदार्थमाथि भौतिक पहुँच भन्नाले सडक सञ्जाल, सुगमता, भौतिक पूर्वाधार र खाद्य वितरण प्रणाली हुन् । यस्तै सामाजिक रूपमा कुनै खाद्य वस्तुमाथिको पहुँचमा कुनै बाधा अवरोध नहुने

अवस्था खाद्य सुरक्षा हो । खाद्यान्नको पहुँचलाई मानिससँग भएको स्रोत साधन तथा रोजगारीले प्रभावित गर्ने गर्दछ । संक्षेपमा खाद्यान्नको उपलब्धता र त्यसमा हुने सहज पहुँच नै खाद्य सुरक्षा हो । परिवारका कुनै पनि सदस्य भोकमरीको त्रासमा बाँच्न नपर्ने अवस्था नै खाद्य सुरक्षा हो ।

मानिसलाई आवश्यक पर्याप्त र स्वस्थकर खाद्य पदार्थको उत्पादन, सञ्चय, वितरण तथा उपलब्धता र पहुँचलाई खाद्य सुरक्षा भनिन्छ । खाद्य सुरक्षाको अवधारणाको विकास सन् १९७० को दशकबाट सुरु भएको मानिन्छ । सन् १९९६ मा भएको विश्व खाद्य सम्मेलनले खाद्यान्नको उत्पादन, उपलब्धता, पहुँच, उपभोग र स्थायित्वलाई खाद्य सुरक्षा अन्तर्गत समावेश गरेको थियो । कुनै पनि व्यक्ति अर्थात् परिवार भोकमरीको त्रासमा बाँच्न नपरोस् भन्ने मान्यता विश्व खाद्य सम्मेलनले जोडदार रूपमा उठाएको छ । खाद्य सुरक्षाको कुरा गर्दा केही महत्वपूर्ण पक्षहरू सँगसँगै गाँसिएर आउने हुन्छ । खाद्य सुरक्षा पृथक नभई विविध पक्षसँग गाँसिएर रहेको हुन्छ । यसका कतिपय सन्दर्भ प्राकृतिक विषयवस्तुसँग पनि गाँसिएको हुन्छ । तर वर्तमान समयमा मानवीय गतिविधि, चाहना र आवश्यकता, युद्ध, सामाजिक द्वन्द्व, बढ्दो जनसंख्या, अवैज्ञानिक कृषि प्रणाली, घट्दो उत्पादन, उत्पादनको असन्तुलित वितरण जस्ता कुराले खाद्य सुरक्षाको स्थितिलाई कमजोर पारिरहेको छ ।

विश्वमा वृद्धि भइरहेको जनसंख्याका लागि दैनिक आवश्यकता पूर्ति गर्न खाद्यान्नको उत्पादन त्यसै अनुपातमा बढाउँदै लैजानु आवश्यक हुन्छ । अहिलेकै अवस्थामा कतिपय मुलुक खाद्यान्नको अभावका कारण आफ्ना नागरिकको जीवन बचाउन असफल भइरहेको समाचार सञ्चार माध्यममा आउने गरेको छ । विकसित र धनी राष्ट्रले खाद्यान्नबाट प्राप्त हुने क्यालोरी, त्यसको गुणस्तरका विषयमा पनि ध्यान दिन्छन् तर अविकसित, गरिब र साधन स्रोत न्यून भएका, जनसंख्या वृद्धिको चापमा परेका मुलुकमा खाद्यान्नको गुणस्तरमा भन्दा त्यसको उपलब्ध परिमाणमा चित्त बुझाउनु पर्ने अवस्था रहेको छ । प्रत्येक वर्ष भोकमरीबाट हजारौं मानिसले अकालमै ज्यान गुमाउनु परिरहेको तीतो यथार्थ वर्तमान विश्वले भोगिरहेको छ । यसमा सुधार ल्याउनका लागि खाद्य सुरक्षाको उपाय अपनाउनु अति आवश्यक छ ।

खाद्य सुरक्षाका विशेषताहरू

खाद्य सुरक्षाका विशेषताहरूलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- (क) खाद्य सुरक्षालाई मानव अधिकारको एक आधारभूत अंगको रूपमा लिइएको ।
- (ख) आवश्यकता अनुसार खाद्यान्न उत्पादन र उपलब्ध हुनुपर्ने ।
- (ग) खाद्यान्नमा पहुँच राख्न आर्थिक, सामाजिक र शारीरिक सामर्थ्य हुनुपर्ने ।
- (घ) खाद्यान्नको भण्डारण र वितरणमा उपयुक्त संयन्त्रको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- (ङ) खाद्यान्न सुरक्षामा खाद्य उपलब्धता, पहुँच, प्रयोग र स्थिरता जस्ता चार पक्षलाई ध्यान दिइएको ।
- (च) प्रत्येक व्यक्तिको सधैं पर्याप्त, स्वच्छ, तथा पोषणयुक्त र आवश्यकता तथा चाहना अनुरूपको खानामाथि भौतिक तथा आर्थिक पहुँच हुनुपर्ने ।
- (छ) वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग, जाती, भाषाको आधारमा हुने विभेद समाप्त गरी खाद्यान्नको अधिकार समान रूपले प्रदान गरिनु पर्ने ।
- (ज) खाद्यान्नको उत्पादन र व्यापार पारदर्शी हुनुपर्ने ।

पोषण तत्वको आवश्यकता

खाना मानिसको पहिलो आवश्यकता हो । खाना बिना मानिस हुर्कन र बढ्न सक्दैन भने राम्रोसँग काम पनि गर्न सक्दैन । मानिसले के कति खाना खान्छ, त्यही अनुसार उसको शारीरिक र बौद्धिक विकास हुन्छ । राम्रो पोषिलो खाना खाने मान्छे स्वस्थ हुन्छ, उसको बुद्धि विकास पनि राम्रो हुन्छ, र बढी काम र मेहनत गरी बढी आमदानी गर्न सक्दछ । तर खाना राम्रो छैन भने ऊ अस्वस्थ हुन्छ, काम गर्न पनि सक्दैन र कम आमदानी हुन्छ । खाना एक दुई चोटी राम्रो खाएर हुने होइन, बच्चादेखि नै पोषिलो र सन्तुलित आहारा खान पाए राम्रो हुन्छ । विश्वका अधिकांश मानिसहरूलाई दुई छाक पर्याप्त खाना खान मुस्किल छ, भने सन्तुलित र पोषिलो खाना सधैंभरि खान पाउन धेरै मेहनत गर्नुपर्ने हुन्छ । पहिले नै खाना नपुग्ने समस्या भएकोमा यो समस्या जनसंख्या वृद्धिले चर्काएको छ । नराम्रो स्वास्थ्य हुनुका कारणहरू मध्ये कुपोषण पनि एक हो । मानिसले आफ्नो सम्पूर्ण आधारभूत प्रक्रियाहरू सुचारु रूपले कायम गर्न र सन्तुलित राख्न ठिक मात्रामा ठीक

प्रकारको खाद्य पदार्थ सेवन गर्नु अति वाञ्छनीय हुन्छ । मानिसको शरीरलाई खानाले विभिन्न तरिकाबाट गहिरो असर गरिराखेको हुन्छ । स्वस्थ एवम् दीर्घायु जीवनको लागि पोषिलो र सन्तुलित खानामा ध्यान दिनु जरुरी छ ।

खाद्यविद्हरूले सम्पूर्ण खाद्य पदार्थलाई ६ थरिका पोषण तत्वहरूमा बाँडफाँट गरेका छन् । ती कार्बोहाइड्रेट, फ्रुट्स, भिटामिन, प्रोटीन, खनिज पदार्थ, लवण तथा पानी हुन । विकासोन्मुख देशहरूमा बढिरहेको जनसंख्या वृद्धिलाई परम्परागत खाद्य पदार्थको उत्पादनले मात्र सन्तुलनमा राख्न नसकिने हुनाले हालसम्म मुख्य खानाको रूपमा उपयोग नगरिएका अरु पदार्थहरूलाई पनि उपयोगमा ल्याउन विज्ञान र प्रविधिले निकै सहयोग पुऱ्याएको छ । एकातिर बालकको शारीरिक एवम् मानसिक स्थितिमा द्रुततर वृद्धि भइरहेको हुन्छ भने अर्कोतिर आमाको दुध उत्पादनको परिमाणमा ह्रास हुँदै जान्छ । तसर्थ, बढ्दो शिशुको निमित्त आमाको दुधमा पाइने प्रोटीन, चिल्लो पदार्थ, भिटामिन र लवणहरू जस्ता पौष्टिक तत्वहरू आवश्यक मात्रा भन्दा कम हुने हुनाले बालकलाई आमाको दुधको अतिरिक्त अन्य खाना खुवाउनु जरुरी हुन्छ । अन्यथा बालकको आँखाको तेज घट्नुको साथै रगत विग्रने, तन्तुहरूको वृद्धि नहुने, दाँत र हाड बलियो नहुनुका साथै बालकको रोग निरोधक क्षमता शिथिल हुन गई विभिन्न रोगहरूबाट आक्रमण हुन सक्ने सम्भावना रहन्छ । मानव शरीरलाई स्वस्थ राख्न २,५०० देखि ३,००० क्यालोरी (पौष्टिक आहारको मात्रा नाप्ने मापदण्ड) प्रतिदिन आवश्यक पर्दछ । तर कडा शारीरिक मेहनत गर्नेको लागि प्रत्येक दिन ४,००० क्यालोरी खाद्य पदार्थको आवश्यकता पर्दछ । तर विश्वका सबै मानिसले दैनिक व्यवहारमा २,००० क्यालोरी भन्दा बढी खाद्य पदार्थ उपभोग गर्न पाइएको अवस्था छैन । उपभोग नगरी नहुने दुई हजार क्यालोरी खाद्य पदार्थ जनसंख्या वृद्धिले गर्दा घट्दै जाने क्रम देखिन्छ । यही कारणले गर्दा खाद्यान्न उत्पादन कम हुने मुलुकहरूले खाद्यान्न आयात नगरी सुख छैन ।

नेपालको खाद्य सुरक्षा स्थिति

नेपालको कुल जनसंख्याको भन्डै ६६ प्रतिशत जनता प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा कृषि पेशामा आधारित छन् । केही वर्षयता कृषिमा आश्रित जनसंख्यामा कमी आएको पाइए तापनि अत्याधिक जनसंख्याको मूल पेशा कृषिमै आधारित छन् । अहिलेसम्म विकासका पूर्वाधार पुग्न नसकेको विकट ठाउँमा खाद्य सुरक्षा बढी सरोकारको विषय

बन्दै आएको छ । नेपालको सन्दर्भमा खाद्य सुरक्षाको कुरा गर्दा निरपेक्ष (Absolute) रूपमा भन्दा सापेक्ष (Relative) रूपमा व्याख्या गर्नु बढी सान्दर्भिक हुने देखिन्छ । कृषि प्रधान मुलुक भएर पनि नेपाल खाद्य सुरक्षामा कमजोर छ । नेपालको जनसंख्या र खाद्यान्न उत्पादनको स्थितिको आधारमा खाद्यान्न संकट नै आउने सम्भावना नदेखिए पनि केही पहाडी र हिमाली जिल्लामा खाद्यान्न वितरण प्रणाली प्रभावकारी हुन नसक्नाले यदाकदा भोकमरीको अवस्था सिर्जना हुने गरेको छ, भने निरपेक्ष गरिवीको रेखामुनि रहेका कतिपय परिवारले उचित समयमा आवश्यक खाद्यान्नको जोहो गर्न नसक्नाले समस्या उब्जिने गरेको पाइन्छ ।

भौगोलिक जटिलता, यातायातको कठिनाइ र सामाजिक द्वन्द्वले नेपालमा उत्पादित खाद्यान्नको समानुपातिक वितरण हुन सकिरहेको छैन । खाद्यान्नको आपूर्ति सुगम क्षेत्रमा गर्दा बढी लाभ प्राप्त हुने हुँदा निजी क्षेत्रबाट दुर्गम क्षेत्रमा खाद्यान्नको विक्री वितरणको व्यवस्था मिलाउन रुचि देखाएको पाइँदैन । यस अवस्थामा खाद्यान्नको न्यून उत्पादन हुने क्षेत्रमा खाद्य सुरक्षामा अवरोध उत्पन्न भई भोकमरीको अवस्था उत्पन्न हुन सक्छ । नेपालको तराई क्षेत्रमा उत्पादन भएको बढी खाद्यान्न भारततर्फ निकासी हुन्छ, भने खाद्यान्न उत्पादन न्यून हुने उच्च पहाडी र हिमाली जिल्लामा खाद्यान्न ढुवानी गर्न कठिन हुने भएकोले वर्षेपिच्छे खाद्यान्न संकट तथा भोकमरीको अवस्था सिर्जना हुने गरेको छ । भोको मानिस सामाजिक सम्पत्तिको रूपमा रहेको सांस्कृतिक सम्पदाको चोरी र बेचबिखन गरेर पेट भर्न समेत तमिसिन्छ । उदाहरणको रूपमा खाद्यान्न कम मात्र रहेका उच्च पहाडी तथा हिमाली जिल्ला र अन्य क्षेत्रबाट अनमोल पुरातात्विक महत्वका वस्तु एवम् धार्मिक ग्रन्थ चोरिनुलाई लिन सकिन्छ । कतिपय मानिसले एक पाथी चामल-पिठोमा करोडौं मूल्य पर्ने धार्मिक ग्रन्थका पाण्डुलिपि, प्राचीन मूर्ति, धातुका सामान साटेर पेट पालेको यथार्थ सुन्न पाइन्छ । पेट पाल्नकै लागि धेरैले आफ्नो संस्कृति, चालचलन विर्सेर विदेशिनु परेको र नारकीय जीवन बिताउनु परेको अवस्था समेत रहेको छ । अतः यस्तो अवस्था निरन्तर चलिरहे मौलिक परम्परा र मान्यता हराउँदै जाने मात्र होइन, सामाजिक सभ्यताले नकारात्मक बाटो लिने डर रहन्छ । त्यसैले भनिएको छ- 'भोकाएकोले जुनसुकै अपराध पनि गर्न सक्दछ (विभूक्षित किं नकरोति: पापम्) ।

देशको खाद्यान्न उत्पादन र उपभोगको स्थिति सम्बन्धी तथ्यांक अनुसार नेपालको खाद्यान्न वासलातमा कुल खाद्यान्न

बचतको अवस्थामा रहेको भए पनि विशेषत कर्णाली क्षेत्र लगायत दुर्गम क्षेत्रका २६ जिल्लाहरू अझै पनि खाद्य सुरक्षामा कमजोर रहेका छन् । नेपालको सन्दर्भमा दुर्गम जिल्लाहरूमा सरकारले नेपाल खाद्य संस्थान मार्फत खाद्यान्न वितरणको व्यवस्था गरे पनि ती जिल्लाहरूमा खाद्यान्नको आपूर्ति आवश्यकताको तुलनामा ज्यादै नै अपुग (१ किलो प्रति व्यक्ति भन्दा कम) रहेको छ । खाद्यान्न उपलब्ध गराउने अन्य उपायको रूपमा कामको लागि खाद्यान्न, स्कूल खाजा कार्यक्रम आदि जस्ता कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आए तापनि दुर्गम ग्रामीण क्षेत्रको अधिकांश भागमा खाद्यान्नको पहुँच न्यून छ । त्यसैले त नेपालको संविधान २०७२ मा खाद्य सुरक्षालाई मौलिक हकको रूपमा उपयोग र स्थिरतामा समयानुकूल सुधार गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

नेपालको चालु चौधौं योजना २०७३/७४-७५/७६ मा खाद्य सुरक्षा तथा खाद्य पोषण सम्बन्धमा देहायको कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने उल्लेख छ ।

चौधौं योजना २०७३/७४-७५/७६ मा खाद्य सुरक्षा तथा खाद्य पोषण विकास कार्यक्रम

सोच

सधैं र पर्याप्त सुरक्षित तथा पोषणयुक्त खाद्य उपलब्धताको अवस्था सिर्जना ।

लक्ष्य

दिगो रूपमा कृषि तथा पशुपन्छी उत्पादन/उत्पादकत्व बढाई खाद्य वस्तुमा पहुँच र उपयोग वृद्धि गरी खाद्य तथा पोषण सुरक्षा हासिल गर्ने ।

उद्देश्य

१. खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको सुनिश्चितता कायम गर्न कृषि तथा पशुजन्य उत्पादन वृद्धि गरी आधारभूत खाद्यवस्तुको आपूर्ति बढाई खाद्य तथा पोषण उपभोग स्थितिमा सुधार ल्याउने ।
२. खाद्य सुरक्षाको दृष्टिले जोखिममा रहेका क्षेत्र र समूहहरूको पहिचान गरी गुणस्तरयुक्त खाद्य वस्तुमा पहुँच बढाउँदै खाद्य सुरक्षाको सुनिश्चितता प्रदान गर्ने ।
३. समानुपातिक तथा समन्यायिक खाद्य तथा पोषणको वितरण प्रणाली स्थापित गर्ने ।

रणनीति

१. खाद्य तथा पोषण असुरक्षित क्षेत्र र समूहमा अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन रूपमा खाद्य संकट समाधान गर्न

- आवश्यक व्यवस्था मिलाउने ।
२. कृषि जैविक विविधताको संरक्षण, संवर्द्धन र सदुपयोग, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन प्रविधिहरूको विकास र विस्तार गरी खाद्य वस्तुको उपलब्धता, उपयोगमा स्थिरता र निरन्तरता कायम गरी खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने ।
 ३. खाद्य उपलब्धता वृद्धिका लागि कृषिमा विविधीकरण र विशिष्टीकरण गर्दै जाने ।
 ४. प्रशोधन तथा उपयोग प्रविधिको विस्तार गर्दै खाद्यान्नमा आधारित पोषण र खाने व्यवहार परिवर्तनमा जोड दिने ।

नेपालमा खाद्यान्न उत्पादन तथा परिचालन स्थिति

नेपालको जनसंख्या र खाद्यान्न उत्पादनको तुलनात्मक अध्ययन अनुसार मुलुक खाद्यान्न अभाव तथा भोकमरीको प्रकोपमा पर्ने अवस्थामा रहेको देखिँदैन । यद्यपि उत्पादित खाद्यान्नको वितरण र बजार व्यवस्थापनमा निकै कमजोरी रहेको छ । कठिन भौगोलिक अवस्थिति र यातायातको कठिनाइले उत्पादित खाद्यान्न विकट ग्रामीण क्षेत्रसम्म समानुपातिक रूपमा वितरण हुन सकेको देखिँदैन । मनसुनमा आधारित कृषि प्रणाली रहेको नेपालमा जलवायु परिवर्तनको कारण समयानुकूल वर्षा नहुँदा कृषि उत्पादनमा उतारचढाव आएको पाइन्छ । नेपालको बढ्दो जनसंख्याको अनुपातमा कृषि उत्पादन वृद्धि हुन नसक्नाले भविष्यमा भोकमरीको चपेटामा पर्न सक्ने आशंका भने बढ्दै गएको छ । हालको स्थितिमा नेपालको खाद्यान्न आवश्यकता, उत्पादन स्थिति र सरकारले नेपाल खाद्य संस्थान मार्फत ढुवानी अनुदान दिई दुर्गम जिल्लाहरूमा खाद्यान्न वितरण गरिरहेको हुँदा

धेरै अभाव भएको देखिँदैन । सुगम जिल्लामा पनि नेपाल खाद्य संस्थानले आफ्नै स्रोतबाट खाद्यान्न वितरण गरेर निजी क्षेत्रबाट वृद्धि हुन सक्ने बजार मूल्य स्थिर राख्न योगदान दिइरहेको छ । खाद्यान्नको उत्पादन र वितरणमा सबै क्षेत्रबाट पुगेको योगदानबाट नेपालमा हालसम्म खाद्यान्न आपूर्तिमा सन्तुलन कायम हुँदै आएको देखिन्छ ।

नेपालमा उत्पादन हुने कृषि बालीको प्रतिलब्धिक (Recovery) आधारमा खाद्यान्नको माग र उपलब्धताको विश्लेषण गर्न सकिन्छ । नेपालमा उत्पादित बालीमा धानबाट चामल, मकैबाट पिठो, गहुँबाट मैदा/पिठो, कोदोबाट पिठोको उत्पादन दरको विश्लेषण गर्दा हामीसँग खाद्यान्नको न्यूनता होइन, बचत हुनुपर्ने देखिन्छ । निकासीजन्य र सोभै उपभोग गरिने खानेकुरा (Instant food) जस्तै: चिउरा, चाउचाउ, बिस्कुट, बेकरी जस्ता तयारी खाद्य पदार्थको उत्पादनमा पनि खाद्यान्नको प्रयोग हुने गर्दछ । ग्रामीण र शहरी क्षेत्रमा घरायसी तथा औद्योगिक रूपमा रक्सी पार्न, पशु आहारका रूपमा प्रयोग गर्न र यज्ञयज्ञादिमा चरुका रूपमा होम गर्न पनि ठूलै परिमाणमा खाद्यान्न खेर फालिन्छ । यस्ता विविध कारणले खाद्य असुरक्षाको अवस्था आएको हो कि भन्ने आभास मिल्दछ । तर, चामलको परिमाणमा आउने कमीलाई मात्र आधार मानेर खाद्य सुरक्षा तथा असुरक्षाको निर्णय गर्नु भने व्यावहारिक मान्न सकिन्न । यस प्रकार खेतीबाट उत्पादन भएको कोरा कृषि उत्पादनलाई प्रशोधन गरी उपभोग्य खाद्य वस्तु तयार गर्दा प्राप्त हुने प्रतिलब्धिले पनि नेपालको खाद्यान्नको यथार्थ स्थिति थाहा पाउन सकिन्छ ।

नेपालको खाद्यान्न सन्तुलनको स्थिति यस प्रकार रहेको छ ।

तालिका १: EDIBLE CEREAL GRAIN PRODUCTION AND REQUIREMENT

(Unit in Mt.)

YEAR	RICE	MAIZE	WHEAT	MILLET	BARLEY	BUCKWHEAT	PRODUCTION	REQUIREMENT	Balance
2010/11	2,473,991	1,432,172	1,399,970	248,334	8,345	7,208	5,570,019	5,235,551	334,468
2011/12	2,820,915	1,469,236	1,452,122	258,539	11,288	8,195	6,020,295	5,077,134	943,161
2012/13	2,455,136	1,408,017	1,518,631	248,168	10,174	5,419	5,648,265	5,239,823	408,442
2013/14	2,808,160	1,557,507	1,452,482	249,492	9,680	8,455	6,085,776	5,295,886	789,890
2014/15	2,555,123	1,251,563	1,449,145	225,894	10,107	8,897	5,500,728	5,345,170	155,558
2015/16	2,374,389	1,436,184	1,302,750	223,548	8,820	9,541	5,355,232	5,426,631	-71,399
2016/17	2,857,568	1,781,781	1,511,488	230,381	7,830	9,300	6,398,348	5,500,233	898,115

Source: STATISTICAL INFORMATION ON NEPALESE AGRICULTURE 2073/74 (2016/17), <http://www.moad.gov.np/en/publication>

तालिका न २: Cereal Balance Sheet of FY 2073/2074 (2016/2017)

(in '000 Mt.)

Region	Paddy	Maize	Finger millet	Buck wheat	Wheat	Barley	Available	Requirement	Surplus or Deficit
High hill	77.37	136.81	40.71	4.27	55.79	4.32	319.27	356.59	-37.32
Hill	692.27	1319.38	184.14	3.71	459.28	3.16	2661.94	2479.12	182.82
Terai	2087.93	325.59	5.53	1.32	996.42	0.35	3417.14	2664.52	752.62
Nepal	2857.57	1781.78	230.38	9.30	1511.49	7.83	6398.35	5500.23	898.11

Source: Status Report on Food and Nutrition Security in Nepal, Ministry of Agriculture, Land Management and Cooperatives, Kathmandu, Nepal, June 2018.

आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा सुख्खा पहिरो एवम् बाढीको प्रकोपको कारणले खाद्यान्न बालीको क्षेत्रफलमा २.१ प्रतिशतले ह्रास आएको छ। हिउँदको सिजनमा लगाइने तरकारी बाली र माछा पालनका लागि पोखरी निर्माणको क्षेत्रफलमा भने वृद्धि भएको छ। उक्त आर्थिक वर्षमा उत्पादन र उत्पादकत्वमा क्रमशः २.४ र १.५ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ, भने मुख्य खाद्यान्न बालीको कुल उत्पादन १ करोड ९ हजार मेट्रिक टन रहेको छ। धान तथा गहुँ बाली लगाइएको क्षेत्रफल ५.० प्रतिशतले घटेको छ, भने फापर तथा जौ बाली लगाइएको क्षेत्रफल क्रमशः ७.० र १०.० प्रतिशतले ह्रास आएको छ। कोदो बाली लगाइएको क्षेत्रफल सीमान्त रूपमा कम भए पनि मकै लगाइएको क्षेत्रफल भने ३.२ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ। उक्त आर्थिक वर्षमा धानको उत्पादन अधिल्लो आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को तुलनामा १.५ प्रतिशतले कमी आई ५१ लाख ५२ हजार मेट्रिक टनमा सीमित भएको छ। बाढी, कटान लगायतका प्राकृतिक प्रकोपका कारण धान उत्पादन प्रभावित भएको हो। यद्यपि धानको उत्पादकत्व भने अधिल्लो आर्थिक वर्षको तुलनामा ४.१ प्रतिशतले बढेर ३.५ मेट्रिक टन प्रतिहेक्टर पुगेको छ। फापर तथा जौको उत्पादन क्रमशः ४.५ र ११.० प्रतिशतले घटेको छ, भने मकै, गहुँ तथा कोदोको उत्पादन क्रमशः ९.४, ५.० र २.४ प्रतिशतले बढेको छ। धान, मकै तथा गहुँ बालीको उत्पादकत्व औसत ३.० मेट्रिक टन प्रतिहेक्टर रहेको छ। मुसुरो, चना, अरहर, मास भटमास, गहत लगायतका दलहन बालीको उत्पादन ४.४ प्रतिशतले वृद्धि भई ३ लाख ६९ हजार मेट्रिक टन पुगेको छ। दलहन बालीको उत्पादकत्व प्रतिहेक्टर १.२ मेट्रिक टन पुगेको अनुमान छ, जुन अधिल्लो वर्षको तुलनामा ८.६ प्रतिशतले बढी हो। कुल उत्पादित दलहन बालीमा मुसुरोको हिस्सा

करिब ५० प्रतिशत रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा तेलहन बाली २ लाख १२ हजार मेट्रिक टन उत्पादन भएकोमा आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा १६.१ प्रतिशतले वृद्धि भई २ लाख ४६ हजार मेट्रिक टन पुग्ने अनुमान छ। तेलहन बाली लगाइएको क्षेत्रफल ४.२ प्रतिशतले कमी भए पनि उत्पादनमा भएको वृद्धिबाट उत्पादकत्वमा सुधार आई प्रतिहेक्टर १.१ मेट्रिक टन कायम भएको छ। अधिल्लो वर्षको तुलनामा यो २१.१ प्रतिशतले बढी हो।

आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा आलुको उत्पादन १२.१ प्रतिशतले वृद्धि भई ३० लाख ८८ हजार मेट्रिक टन पुग्ने अनुमान छ। साना कृषकहरूको समेत आय स्रोत बन्न पुगेको मह उत्पादन १८.४ प्रतिशतले वृद्धि हुन गई ४,१४५ मेट्रिक टन हुने अनुमान छ। तरकारी तथा फलफूलको उत्पादन १.५ प्रतिशतले कमी हुने अनुमान छ। नगदे बाली मध्ये तेलहन, आलु र तरकारी बाली लगाइएको क्षेत्रफल करिब ४.० प्रतिशतले र फलफूल लगाइएको क्षेत्रफल ०.९ प्रतिशतले कमी आएको छ। मह उत्पादनको लागि प्रयोग गरिएको जमिन ५.६ प्रतिशतले बढेको छ। औद्योगिक बालीहरू मध्ये उखु तथा जुट बालीको उत्पादन क्रमशः १२.७ र १५.० प्रतिशतले बढेर ३५ लाख ५८ हजार मेट्रिक टन र ११,१५९ मेट्रिक टन पुग्ने अनुमान छ। कपास बालीको उत्पादन १.५ प्रतिशतले कमी आई १२५ मेट्रिक टन हुने अनुमान रहेको छ। विगत ३ आर्थिक वर्षको उखु, जुट तथा कपास बालीको औसत उत्पादकत्व क्रमशः ४५ मेट्रिक टन, १.५ मेट्रिक टन र १० मेट्रिक टन प्रतिहेक्टर रहेको छ। निर्यातको पर्याप्त सम्भावना रहेको चिया र कफी बालीको उत्पादन आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा क्रमशः ०.२ र १८.० प्रतिशतले घटी क्रमशः २४,६५३ मेट्रिक टन र ४७५ मेट्रिक टनमा सीमित हुने देखिन्छ। कफीको उत्पादकत्वमा कुनै भिन्नता नदेखिए पनि चियाको

उत्पादकत्वमा भने २५.० प्रतिशतले कमी आई ०.९ मेट्रिक टन प्रतिहेक्टर पुग्न गएको छ । माछाको उत्पादन ४१.६ प्रतिशतले वृद्धि भई ७७ हजार मेट्रिक टन पुग्ने अनुमान छ । विगत ३ वर्षको प्रतिहेक्टर माछा उत्पादन औसत ५ मेट्रिक टन रहेको छ । अदुवा, अलैंची, लसुन, बेसार, खुसानी जस्ता मसला बालीको उत्पादन आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा १.७ प्रतिशतले वृद्धि भई ४ लाख ७४ हजार मेट्रिक टन पुग्ने देखिएको छ । विगत ३ वर्षमा मसला बालीको औसत उत्पादकत्व प्रतिहेक्टर ७.० मेट्रिक टन रहेको छ । अलैंची र लसुन लगाइएको क्षेत्रफल क्रमशः ८.२ र १६.१ प्रतिशतले तथा खुसानी लगाइएको क्षेत्रफल ३५.५ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । साथै, अदुवा र बेसार लगाइएको क्षेत्रफल क्रमशः ५.४ र ८.६ प्रतिशतले घटेको छ । आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा कुल ६७ हजार ३ सय हेक्टर जमिनमा मसला बाली लगाइएको छ । देशको कुल वस्तु व्यापारमा कृषि उत्पादनको आयातको वृद्धिदर बढ्दो देखिएकोले समग्र कृषि प्रणालीमा पुनरावलोकन गरी कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्नुपर्ने देखिएको छ ।

नेपालको खाद्यान्न समस्या समाधानका उपायहरू

नेपालमा हाल विद्यमान खाद्यान्न समस्या र खाद्य असुरक्षालाई समाधान गर्न निम्न उपायहरू अपनाउन सकिन्छ ।

- जनसंख्या वृद्धिलाई नियन्त्रण गरेर पनि खाद्यान्नको अभाव हटाउन सकिन्छ । आवश्यकता अनुसार विभिन्न वैज्ञानिक तरिका अपनाएर खाद्यान्न उत्पादन वृद्धि गरिनु पर्छ । खुला सीमानाबाट हुने चोरी निकासीलाई नियन्त्रण गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था लागु गरिनु पर्छ ।
- खाद्यान्नको सम्भार र सञ्चयका लागि वैज्ञानिक प्रणाली अवलम्बन गरिनु पर्छ । खाद्यान्न वितरणको प्रक्रियालाई सरल, सुलभ, सन्तुलित र विस्तार गर्न यातायात तथा सञ्चार व्यवस्थाको पर्याप्त विकास गरिनु आवश्यक छ । जनताको क्रयशक्ति बढाउने खालका साना तथा मझौला उद्योगहरूको स्थापना गरी खाद्यान्न खरिद गर्नुपरेमा आफै खरिद गर्न सक्ने बनाउनु पर्दछ । साथै, स्थानीय उत्पादित वस्तुहरूको उचित मूल्य र बजारको व्यवस्था हुनुपर्छ । खाद्यान्न उत्पादनमा हालसम्म कार्यक्रम पक्षमा मात्र ध्यान केन्द्रित गरिरहेको पाइन्छ । तर कार्यान्वयन पक्षलाई

अभ्र प्रभावकारी ढंगबाट सञ्चालन गर्न सम्बन्धित संगठनलाई पनि प्रभावकारी बनाउनु पर्दछ ।

- जन प्रतिनिधिहरू आफूलाई खाद्यान्न आपूर्ति गर्ने कार्यमा मात्र सीमित नराखी जनताहरूलाई स्थानीय उत्पादन वृद्धिमा जोड दिन र प्रोत्साहित गर्न परिचालित हुनुपर्ने आवश्यकता छ । स्थानीय उत्पादनलाई जोड दिई त्यहाँका जनतालाई आत्मनिर्भर बनाउने खालका कार्यक्रमहरू तर्जुमा गर्नुपर्ने देखिन्छ । प्रचार प्रसारका विभिन्न माध्यम तथा सरकारी स्तरबाट जनतामा खानपिनको बानीमा परिवर्तन गराउने नीति अपनाउनु पर्दछ । यसले विभिन्न खाद्यान्नबाट आवश्यकता पूरा हुन गई आवश्यक क्यालोरी शक्ति पनि प्राप्त हुन जान्छ ।
- खाद्य एवम् पोषण सुरक्षा एक बहुआयामिक र बहुपक्षीय समस्या भएको कारणले यसको समाधान पनि बहुआयामिक तवरबाट नै गर्नु पर्दछ । खाद्यान्न उत्पादनमा वृद्धि, वितरण प्रणालीमा सुधार, भौतिक संरचनाको निर्माण एवम् उपभोक्ताको सन्तुलित उपभोग गर्ने व्यवहारमा परिवर्तन गरेर यो समस्या समाधान गर्न सकिन्छ ।
- खाद्यान्न भण्डार एवम् शित भण्डारको व्यवस्था गरी कृषि उपज कटानीपछि तुरुन्तै यस्ता भण्डारण गृहमा भण्डार गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ । प्रत्येक प्रदेशको तराई क्षेत्र जसलाई खाद्यान्न भण्डार पनि भनिन्छ त्यहाँ कम्तीमा १ लाख टन खाद्यान्न भण्डार गर्न सकिने किसिमको भण्डारण गृह बनाउनु पर्दछ । कृषकको उत्पादन कटानी पश्चात कृषकले त्यस भण्डार गृहमा भण्डारण गर्ने र बजारमा उपजको कमी हुनासाथ बिक्री गर्न सके एकातर्फ कृषकले आफ्नो उत्पादनको सुनिश्चित बजार पाई समुचित मूल्य प्राप्त गर्दछ भने अर्कोतर्फ बजारमा त्यस्ता वस्तुको मूल्यमा स्थिरता आउँछ । यसैगरी पहाड र हिमालका जिल्लाहरूमा पनि साना तिना भण्डार गृहको व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ । यसलाई सहकारी संस्था मार्फत सञ्चालन हुने व्यवस्था गरेमा समग्र कृषक, व्यवसायी एवम् उपभोक्ता सबैलाई फाइदा पुग्ने हुन्छ ।
- भण्डार गृह निर्माणका लागि नेपाल सरकारले शतप्रतिशत व्याज अनुदान दिने व्यवस्था गरे तापनि

यस्तो सुविधाको लाभ वास्तविक कृषकहरूले पाउन नसकी ठूला ठूला व्यापारीहरूले यसको फाइदा उठाइरहेको जानकारी विभिन्न सञ्चार माध्यमहरूमा आउने गरेको पाइन्छ । तसैले यस्ता किसिमका भण्डार गृह स्थापना गर्ने सन्दर्भमा कृषि उत्पादनका पकेट क्षेत्रमा स्थापन गर्नु पर्दछ, जसको समग्र लाभ कृषकहरूमा हुनु पर्दछ ।

- कालाबजारी र कार्टेलिड जस्ता बजार विकृतिलाई पूर्ण रूपमा अन्त्य गरी व्यवस्थित बजारीकरण र वितरण प्रणालीको वातावरण मिलाउनु पर्दछ । दुर्गम क्षेत्रमा सन्तुलित भोजन (Balanced diet) को बारेमा प्रचारप्रसार एवम् जानकारी अभिवृद्धि गर्ने र दैनिक खानपान प्रणाली (Daily food consumption habit) मा समेत सुधार गरी सन्तुलित भोजन उपयोग गर्ने बानीको विकास गराउन जरुरी छ । उत्पादन कटानीपछि हुने गरेको अत्याधिक ह्रासलाई न्यूनीकरण गर्ने प्रविधिको विकास गर्नु पर्दछ । साथै, उत्पादित वस्तुहरू (जस्तै: मकै, कोदो आदि) लाई उत्पादन विविधीकरण (Product Diversification) गरी उपयुक्त खाद्यान्नको रूपमा उपयोग गर्न प्रोत्साहित गर्नु पर्दछ ।
- कृषि उपजलाई प्रशोधन मूल्य अभिवृद्धि (Value Addition) गर्नाले यसको भण्डारण अवधि (Storability) बढ्दछ । यस कार्यले एकातर्फ मूल्यमा स्थिरीकरण गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ भने अर्कोतर्फ खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा सहयोग पुऱ्याउँदछ ।

अन्तमा, विश्व खाद्य सम्मेलन १९९६ ले खाद्य सुरक्षालाई परिभाषित गरे अनुसार प्रत्येक व्यक्तिको स्वस्थ र सक्रिय जीवन यापनको लागि आवश्यकता र चाहना अनुरूप सधैं पर्याप्त, स्वच्छ र पोषणयुक्त खानामाथिको भौतिक र आर्थिक पहुँच पुगेको अवस्था खाद्य सुरक्षा हो । नेपालको संविधान २०७२ ले खाद्य सम्प्रभुतालाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरेको सन्दर्भमा खाद्य सुरक्षाका मुख्य चार स्तम्भहरू खाद्यान्न उपलब्धता, पहुँच, उपयोग

र स्थिरतामा समयानुकूल सुधार गर्नु, भन्डै ४१ प्रतिशत जनसंख्या दैनिक निर्धारित क्यालोरीको न्यूनतम मात्रा उपभोग गर्नबाट वञ्चित रहेको अवस्थामा सुधार ल्याउनु, खाद्य सुरक्षाका दृष्टिले जोखिममा रहेका समूह र क्षेत्रको पहिचान गरी उक्त समूह र क्षेत्रको आयस्तर बढाई खाद्य वस्तुमा आत्मनिर्भर बनाउनुका साथै स्वस्थकर खानपान र व्यवहार परिवर्तन केन्द्रित कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु, अनियन्त्रित रूपमा बढेको जीवनाशक विषादिको प्रयोग घटाई खाद्य गुणस्तर सुधार गर्नु र जलवायु परिवर्तनको कारणले खाद्य सुरक्षामा देखिएको जोखिम न्यून गर्नु नेपालको खाद्य सुरक्षा क्षेत्रमा देखिएका चुनौतीहरू हुन् । अवसर, आम जनताको क्रयशक्ति र जनचेतनाको स्तरमा क्रमिक रूपमा वृद्धिसँगै खानपानमा आइरहेको परिवर्तन, यातायात र सञ्चारमा भैरहेको विकासले खाद्यान्न पहुँचमा वृद्धि हुनु, बजार लगायत कृषि पूर्वाधारमा सुधार हुँदै जानु एवम् दिगो विकास लक्ष्यमा विश्वबाट नै भोकमरी अन्त्य गर्ने लक्ष्य लिनु, नेपालको संविधानले व्यवस्था गरेको खाद्य सम्बन्धी हक तथा कृषि विकास रणनीति लगायत अन्य नीति तथा कार्यक्रममा खाद्य सुरक्षालाई उच्च प्राथमिकता दिनु, खाने बानीमा परिवर्तन आउनु यस क्षेत्रको अवसरको रूपमा देखिएको छ । खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको आवश्यकतालाई महशुस गरी नेपालको संविधानले खाद्य सम्प्रभुताको प्रत्याभूति हुने व्यवस्था गरेको छ । देशको कुल खाद्यान्न उत्पादन र उपभोगको स्थिति सम्बन्धी तथ्यांक अनुसार खाद्यान्न वासलातमा कुल खाद्यान्न बचतको अवस्थामा रहेको भए तापनि विशेषतः कर्णाली क्षेत्र लगायत दुर्गम क्षेत्रका २६ जिल्लाहरू अझै पनि खाद्य असुरक्षामा रहेका छन् । संविधान प्रदत्त खाद्य सम्बन्धी हक अनुसार प्रत्येक नागरिकलाई खाद्य वस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित राख्नका साथै कृषि विकास रणनीति एवम् बहुक्षेत्रीय पोषण योजना र खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्ययोजना लगायत क्षेत्रगत नीति र योजनाहरूले लिएका लक्ष्य र उद्देश्य अनुसार खाद्य तथा पोषण सुरक्षा हासिल गर्न उपरोक्त रणनीति र कार्यनीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु अपरिहार्य छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- राजेश यादव, 'किटनाशक विषदीको कुप्रभावबाट बच्ने उपायहरू' 'किसान', (त्रैमासिक), २०४९ (माघ-चैत्र) सामुदायिक कल्याण तथा विकास संस्था काठमाडौं, वर्ष ३, अंक ३
- आर्थिक सर्वेक्षण २०७४/७५ नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, २०७५ असार ।

- आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को बजेट वक्तव्य, नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, २०७५ असार ।
- नयाँ वाणिज्य नीति, २०७२, वाणिज्य मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं, नेपाल ।
- बर्तमान चौधौं त्रिवर्षिय योजना २०७३/७४,–२०७५/७६ नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोग काठमाण्डौ, २०७३ असार ।
- तेया ज्ञवाली, विश्वव्यापीकरण , विश्वव्यापार संगठन र नेपालको अन्तराष्ट्रिय व्यापार ,सोपान मासिक २०६९, मंसिर ।
- आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को बजेट वक्तव्य, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, २०७५
- यमुना पोखरेल, 'शिक्षामा लैङ्गिक सम विकास शिक्षा', वर्ष १८, अंक १८, २०७४ आषाढ, शिक्षा विभागबाट प्रकाशित वार्षिक प्रकाशन,
- कमला ज्ञवाली', 'शिक्षामा लैङ्गिक समानता र समानताको विश्लेषण',
- डा. डिल्लीराम रिमाल, 'प्राविधिक तथा व्यवसायिक शिक्षा र तालीम नीति' 'शिक्षा' अर्ध वार्षिक शैक्षिक पत्रिका वर्ष ३४, अंक १ संख्या ४६, २०७४ नेपाल सरकार, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र सानोठिमी, भक्तपुर,
- सुशील उप्रेती, 'शिक्षामा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि र नेपाल, 'शैक्षिक स्मारिका', 'भदौ २३, २०७४, शिक्षा विभाग, सानो ठिमी, भक्तपुर ।
- विपद पश्चात शवको व्यवस्थापन–उदारकर्ताहरूको लागि स्थलगत निर्देशिका', ICRC Plan American Health Organization, International Federation of Redcross and Red Societies, WHO Washington D.C. २००९
- नेपालका संरक्षित क्षेत्रहरू' राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, बबरमहल, काठमाडौं २०७४
- Youth Vision- 2025 and Ten Year Strategic Plan', Government of Nepal Ministry of Youth and Sports', Singh Durbar, Kathmandu
- राष्ट्रिय युवा परिषद् ऐन २०७२, नेपाल सरकार, युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं
- जेष्ठ नागरिकले जान्ने पर्ने कुरा, Help Age International, age helps

बैंकिङ क्षेत्रमा उठेका केही मुद्दाहरू

● डा. गुणाकर भट्ट*

पृष्ठभूमि

संसारभरि राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको व्यवस्थापनको बारेमा राज्य निर्देशित अर्थतन्त्र कि बजार निर्धारित अर्थतन्त्र भन्ने विचार फेरि एक पटक बहसमा आएको छ। सन् १९९० अघि पनि यस्तै दुई थरी विचार बीच तीव्र प्रतिस्पर्धा चलेको थियो। तत्कालीन समयमा यी आर्थिक विचारहरू राजनीतिक विचारको प्राधिकारको रूपमा स्थापित भएका थिए। उदाहरणको लागि सन् १९७० मा ३५ वटा देशमा निर्वाचित सरकार गठन हुने अभ्यास रहेकोमा सन् २००० को दशकको प्रारम्भमा १२० देशमा यस्तो अभ्यास स्थापित भइसकेको थियो। यस्तै अभ्यासको क्रममा बजार निर्देशित अर्थतन्त्रको पक्षमा संसारभरि माहौल बन्दै गएको थियो।

सन् १९९० देखि विश्वभरि सुरु भएको राजनीतिक विचारको केन्द्रीकरणसँगै आर्थिक विचारमा समेत एकाधिकार स्थापना हुने अभ्यास प्रारम्भ भयो। विश्वभरि चलेको आर्थिक उदारीकरणको लहर यसैको उपज थियो। परन्तु सन् २००८ को विश्वव्यापी वित्तीय संकटले यस प्रकारको आर्थिक विचारको एकाधिकारलाई चुनौती दियो। त्यसैको परिणाम स्वरूप वित्तीय क्षेत्रमा राज्यको भूमिकाको बलियो उपस्थिति खोज्ने अभ्यास प्रारम्भ भएको पाइन्छ। यसै क्रममा सन् २०१६ मा बेलायतमा Brexit को पक्षमा भएको मतदान तथा संयुक्त राज्य अमेरिकामा भएको राष्ट्रपतीय निर्वाचनको परिणामले वित्तीय क्षेत्रमा राज्यको भूमिका बढाउने अभ्यासलाई थप बल पुऱ्यायो। यद्यपि विश्व संरक्षणवादी नीतिको अभ्यासमा लाग्ने क्रमले व्यापारमा संकुचन आएको कारण आर्थिक वृद्धि समेत प्रभावित हुने विषय मुखरित भएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (IMF) र आर्थिक सहयोग तथा विकासका लागि विकासित मुलुकहरूको संस्था (Organisation for Economic Co-

operation and Development- OECD) ले सन् २०१९ मा र आगामी वर्ष विश्वको आर्थिक वृद्धिमा कमी आउने प्रक्षेपण गरिसकेका छन्। सन् २०१८ मा संयुक्त राज्य अमेरिकाले विगत १० वर्षयताकै सबैभन्दा बढी व्यापार घाटा व्यहोनु परेको तथ्यले उसले पछिल्लो समय चीनसँग सुरु गरेको व्यापारिक मोलमोलाई अर्थात् चीनबाट हुने अमेरिकी आयातमा उच्च भन्सार दर लगाउने नीतिले काम नगरेको विषय बाहिर आएको छ। अमेरिकाले चीनसँग लिएको कठोर व्यापार नीतिको फाइदा बरु बंगलादेश, कम्बोडिया, इण्डोनेसिया र भियतनाम लगायतका मुलुकहरूले लिएको देखिन्छ।

उदार अर्थव्यवस्थाको फाइदा कसले लिने र नियन्त्रित अर्थव्यवस्थाको लागत कसले व्यहोर्ने भन्ने विषय फेरि एक पटक विश्वभरि नै बहसमा आएको छ। उदार अर्थव्यवस्थाले सिर्जना गर्ने नवप्रवर्तन, प्रतिस्पर्धा र छनौटको स्वतन्त्रता खुला समाजका मानक पनि हुन्। आर्थिक उदारीकरणसँगै यी मानकहरूबाट प्राप्त हुने अवसरको लाभ समाजका सबै वर्गले लिन नसकेमा राज्य फेरि नियन्त्रित अर्थव्यवस्थामा फर्किने डर हुन्छ। आज विश्वभरि र केही हदसम्म नेपालमा चलेको बहस पनि यसैको उपज हो।

बैंकिङ क्षेत्र

आर्थिक विचार (Ideology) को चक्रको बहस गर्नुको मुख्य उद्देश्य नेपालको बैंकिङ क्षेत्रले लिएको बाटो, यसको सम्भावित चुनौती र तत्कालको जिम्मेवारीको विवेचना गर्नु नै हो। पछिल्लो समयमा नेपालमा धेरैले भन्न थालेका छन् कि नेपाली बैंकिङ क्षेत्र नियन्त्रित दिशामा जान थाल्यो, ब्याजदर तोकिन थाल्यो र बैंकले लिने सेवा शुल्क समेत तोकिने अवस्था आयो। समष्टिगत आर्थिक नीति होस् वा क्षेत्रगत आर्थिक नीति, यी नीति तर्जुमा गर्दा तीन वटा

* कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

विकल्प हुन्छन् । एउटा उदार र प्रतिस्पर्धी नीतिको बकालत गर्दै अगाडि बढ्ने, बजारले सबै थोक राम्रै गर्छ भन्ने कुरामा विश्वस्त हुने, बजार असफलताको लागत सार्वजनिक रूपमा व्यहोर्ने र फेरि बजार आफै सुध्ने समय कुर्ने । यो विचार आदर्शतम धारणाबाट प्रेरित छ । यस विचारले एक प्रकारको युटोपियन समाजको परिकल्पना गरेको हुन्छ । अर्को विचार नियमनमा अत्यधिक जोड दिनु पर्छ भन्ने हो । यसमा निजी क्षेत्रको कारण बजार असफलता भइरहने भएकोले सरकारको बलियो उपस्थिति आवश्यक हुन्छ भन्ने मान्यता राख्छ । सरकारले अत्यावश्यक सेवासँग सम्बन्धित संस्थानहरू समेत आफै चलाउनु पर्दछ भन्ने धारणा यसै विचारबाट प्रेरित छ । यी दुई धारणाको बीचको बाटो भनेको सम्भौता हो । यसमा कहिले कुनै पक्ष हावी हुन सक्छ भने कहिले कुनै । बैंकिङ क्षेत्र र समग्र आर्थिक क्षेत्र नै संसारभरि बीचको बाटोबाट हिडिरहेको हुन्छ । नियन्त्रण वा स्वतन्त्रता मुलुकको समग्र परिवेश, अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थिति र अर्थतन्त्रका हिस्सेदारहरूको भूमिकामा निर्भर हुने विषय बन्न पुग्छ । यस धारणामा आवश्यकता अनुसार बजारलाई स्वतन्त्रता दिने वा सरकारी हस्तक्षेपको मात्रा बढाउने भन्ने विषय अगाडि आउँछ ।

बैंकको महत्वपूर्ण काम भनेको आर्थिक गतिशीलताको निर्माण हो । जसरी प्रजातन्त्रले राजनीतिक र सामाजिक गतिशीलतालाई प्रवर्द्धन गर्दछ, त्यसै गरी बैंकिङ क्षेत्रले आर्थिक परिचालनको ढोका खोली दिएको हुन्छ । नेपालमा आर्थिक उदारीकरणको ढोका खोलिएसँगै बैंकिङ पहुँच विस्तार भएको र बैंकिङ क्षेत्र प्रतिस्पर्धी भएको कुरामा दुई मत छैन । यसै क्रममा तीन दशक अगाडिको तथ्यलाई केलाउँदा हामी के पाउँछौं भने आर्थिक वर्ष २०३९/४०, २०४०/४१ र २०४१/४२ मा नेपालले भोगेको भुक्तानी असन्तुलन सम्बन्धी समस्या पश्चात् नेपाल अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको संरचनात्मक समायोजन सुविधा कार्यक्रममा सहभागी भयो । यसै क्रममा देशले आर्थिक उदारीकरण र मुलभूत रूपमा वित्तीय क्षेत्रमा उदारीकरणको नीति अवलम्बन गर्‍यो । विदेशी बैंकहरूले संयुक्त लगानीमा नेपालमा बैंकहरू खोल्न थाले । २०४१ असार २९ गते नेपाल अरब बैंक लिमिटेड (हाल नविल बैंक) को स्थापना भई नेपाली बैंकिङ प्रणालीमा संयुक्त लगानीमा निजी क्षेत्रको बैंकको प्रवेश प्रारम्भ भएको हो । तत्पश्चात् २०४२ फागुन २६ गते नेपाल इण्डोस्वेज बैंक (हाल नेपाल इन्भेष्टमेन्ट बैंक) र २०४३ माघ १६ गते नेपाल ग्रिण्डलेज बैंक (हाल

स्ट्यान्डर्ड चार्टर्ड बैंक नेपाल) स्थापना भई देशको बैंकिङ प्रणालीमा प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण सिर्जना हुँदै आएको हो ।

केही वर्ष पहिले आफूसँग भएको रकम बैंकमा जम्मा गर्न जाँदा वा बैंक खातामा रहेको रकम भिक्न जाँदा घण्टौं लाइनमा बस्नु पर्ने अवस्था थियो । आज तुलनात्मक रूपमा त्यो अवस्थामा ठूलो परिवर्तन आएको छ । बैंकिङ कारोबारका लागि टाढा टाढा धाउनु पर्ने अवस्थामा सुधार हुँदै आएको छ । दुर्गम स्थानमा बैंकका शाखाहरू पुगेका छन् । देशका कुल ७५३ स्थानीय तह मध्ये २०७५ फागुनसम्ममा ७१३ स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंकको शाखा पुगिसकेको छ । आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को ८ महिनामा मात्रै देशभर बैंक तथा वित्तीय संस्थाका १४०४ वटा नयाँ शाखा स्थापना भएका छन् । पाँच-सात वर्ष पहिले कर्जा लिन बैंक धाउनु पर्ने अवस्थाको अन्त्य हुँदै पछिल्लो समयमा बैंकहरूले ग्राहक खोज्नु पर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ । २०७५ फागुनमा करिब ६३ हजार जना नेपाल राष्ट्र बैंकले नियमन गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा जागिरे भएका छन् । यी सबै आर्थिक उदारीकरण नीतिकै उपज हुन । बैंकिङ क्षेत्र प्रतिस्पर्धात्मक ढंगले अगाडि बढेकै कारण दश वर्ष पहिले एक लाख रूपैयाँ बचत जम्मा नभई खाता खोल्नै भन्ने कतिपय बैंकहरू आज निक्षेपकर्ता खोज्दै हिडिरहेका छन् । यी सबै तथ्यका बाबजूद बैंकिङ क्षेत्रको बारेमा आज पनि केही मुद्दाहरू उठिरहेकै छन् ।

नेपालको बैंकिङ क्षेत्र के आज प्रतिस्पर्धी ढंगले चलेको छ ?, बैंकहरूको नियमनमा के थप कडाई हुँदैछ ?, बैंक र व्यापारी बीच देखिएको भनिएको द्वन्द्वको वास्तविक आवरण के हो ?, ब्याजदर निर्धारण सरकारले गर्ने हो कि निजी क्षेत्रले गर्ने हो, सर्वसाधारण ऋणी र असंगठित निक्षेपकर्ताको हितको प्रत्याभूति गर्ने जिम्मा कस्को हो ? भन्ने लगायतका विषयको सम्बोधनको बारेमा भने आज सबैतिर उत्सुकता जागेको छ । यसै प्रसंगमा यी लगायतका केही विषय उपर यस आलेखमा विचरण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

ब्याजदर

विगत दुई वर्षदेखि नेपालको अर्थतन्त्रमा सबैभन्दा बढी बहस र विवाद भएको विषय ब्याजदर हो । ब्याजदरको बारेमा पनि आ-आफ्नै धारणा र मान्यता छन् । उद्योगी व्यापारीका लागि जहिले पनि ब्याजदर बढी भएकै हुन्छ, भने बचतकर्ताहरूले सधैं ब्याजदर कम भएको महसुस गर्दछन् । यो संसारभरिकै अनुभव हो । ब्याजदरको महत्वपूर्ण

निर्धारक भने साधनको माग र आपूर्ति नै हो । उदाहरणको लागि आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा रेमिट्यान्सको वृद्धिसँगै बैंकहरूमा निक्षेपको वृद्धि उच्च रहेको थियो । २०७२ वैशाख १२ को भूकम्प पश्चात् आर्थिक गतिविधिमा शिथिलता आयो । भन् २०७२ असोजदेखि माघसम्मको भारतीय नाकाबन्दीले अर्थतन्त्र थला नै पऱ्यो र सोही क्रममा कर्जाको माग नबढ्दा ब्याजदर न्यून रहन गएको थियो । २०७३ असारमा निक्षेपको भारित औसत ब्याजदर ३.२८ प्रतिशत थियो भने कर्जाको भारित औसत ब्याजदर ८.८६ प्रतिशत थियो । २०७५ फागुनमा यी दरहरू क्रमशः ६.६२ प्रतिशत र १२.३३ प्रतिशत पुगेका छन् । राजनीतिक स्थायित्व कायम हुनु, उर्जा आपूर्ति नियमित भएका कारण औद्योगिक र सेवा क्षेत्रका गतिविधि विस्तार हुनु तथा छिमेकी मुलुकहरू भारत र चीनको अर्थतन्त्र मजबुत भएसँगै ती मुलुकबाट नेपाल भ्रमणमा आउने पर्यटकको संख्या बढेका कारण नेपालको अर्थतन्त्रको विस्तार उच्च दरमा भएको देखिन्छ । उदाहरणको लागि नेपालको आर्थिक वृद्धिदर आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा ७.९ प्रतिशत र आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा ६.३ प्रतिशत कायम भएको थियो भने आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा पनि ७ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धि हासिल हुने अनुमान छ । आर्थिक गतिविधिमा विस्तार भएसँगै कर्जाको माग बढेको छ र यसको प्रभाव ब्याजदरमा परेको छ ।

यद्यपि पछिल्लो समय बजारमा चर्चा भएभै ब्याजदर बढेको भने देखिँदैन । उदाहरणको लागि २०७५ असारमा

यस प्रसंगमा तीन वटा पक्ष अत्यन्तै विचारणीय छन् । पहिलो, देशमा १० प्रतिशतको हाराहारीमा मूल्यवृद्धि भइरहेको समयमा कर्जाको ब्याजदर नै ८ प्रतिशत हुनु भनेको वितीय साधनको बाँडफाँटमा कमजोरी रहेको अवस्था हो । यसले स्रोतको गलत बाँडफाँट (Misallocation of Resource) को सम्भावनालाई देखाउँछ । दोस्रो, न्यून ब्याजदरको फाइदा सर्वसाधारण ऋणीले पाउने भन्दा पनि सीमित टाठाबाठा ऋणीले त्यस्तो ब्याजदरको फाइदा लिएको हुन सक्छ । कतिपय अर्थशास्त्रीहरूले न्यून ब्याजदरको फाइदा समाजका पहुँचवालाहरूले बढी लिने कुरा उल्लेख गरेका छन् । पछिल्लो तीन वर्षयता प्रवाह भएको कर्जाको प्रकृति हेर्दा ओभरड्राफ्ट, चालू पुँजी, रियल स्टेट र शेयर धितो शीर्षकमा ठूलो परिमाणमा कर्जा विस्तार भएको देखिन्छ । यी क्षेत्रमा विस्तार भएको कर्जाको फाइदा कसलाई बढी भयो भन्ने चाहीं विश्लेषणको विषय हुन सक्छ । ब्याजदरको बारेमा बहस गर्दा तेस्रो ध्यान दिनु पर्ने विषय चाहीं कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) सँग कुल गार्हस्थ्य बचत (GDS) को अनुपात पनि हो । तीन वर्षपहिले निक्षेपमा प्राप्त हुने वास्तविक ब्याजदर (Real Interest Rate) ऋणात्मक रहेको थियो । सोही समय अर्थात् आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा कुल गार्हस्थ्य बचत अनुपात ४.१ प्रतिशत मात्रै थियो । निक्षेपको ब्याजदर बढेसँगै कुल गार्हस्थ्य बचत अनुपातमा पनि वृद्धि भएको छ । आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा गार्हस्थ्य बचत अनुपात १५ प्रतिशत पुगेको छ ।

वाणिज्य बैंकहरूको ब्याजदर

ब्याजदर (भारित औसत)	२०७१ असार	२०७२ असार	२०७३ असार	२०७४ असार	२०७५ असार	२०७५ फागुन
निक्षेप	४.१	३.९	३.३	६.२	६.५	६.६
कर्जा	१०.६	९.६	८.९	११.३	१२.५	१२.३
औसत आधार दर	८.४०	७.९०	६.५०	९.९०	१०.४७	९.७

कर्जाको भारित औसत ब्याजदर १२.४७ प्रतिशत रहेकोमा २०७५ फागुनमा सो दर १२.३३ प्रतिशत रहेको छ । यस तथ्यांकले ब्याजदरमा वृद्धि भएको देखाउँदैन । तथापि, ब्याजदर वृद्धिको सम्बन्धमा उठिरहेको आवाज तीन वर्ष अगाडिको अवस्थसँग तुलना गरिएको भने पक्कै हो । तीन वर्ष अगाडि कर्जाको भारित औसत ब्याजदर ८ प्रतिशतको वरिपरि हुनुले कतिपय शीर्षकका कर्जाको ब्याजदर ८ प्रतिशत भन्दा पनि तल रहेको इंगित गर्दछ ।

पछिल्लो समयको तथ्यांकलाई हेर्दा ब्याजदर स्थायित्व कायम भएको देखिन्छ । ब्याजदर कम र बढी भन्ने विषय साधनको माग र आपूर्तिमा भर पर्ने हुन्छ । तीन वर्ष पहिले बजारमा ऋणात्मक ब्याज पाइरहेका निक्षेपकर्ताहरूको पक्षमा बोलिदिने कतै कोही नभएको अवस्था थियो । त्यसको ठीक विपरित बैंकहरूले २०७२ कात्तिक-मंसिरतिर निक्षेप स्वीकार गर्न नमानेको समाचार सार्वजनिक भएकै हो । सोही समयमा कतिपय टाठाबाठाहरूले ६ प्रतिशतसम्म

ब्याजदरमा ऋण लिएर आज उक्त ऋणको ब्याज १२ प्रतिशत पुग्यो भन्ने गुनासो गरेका समाचार आइरहेका छन् । मुद्रास्फीति ९.९ प्रतिशत (आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को औसत) रहेको समयमा ६ प्रतिशतमा ऋण लिने र दिने दुवैले अर्थशास्त्रको rational expectations hypothesis लाई पूर्णतया नजर अन्दाज गरेको सहजै बुझ्न सकिन्छ । बचतकर्ता र ऋणी दुवैको हितमा हुने विषय भनेको ब्याजदर स्थायित्व हो । ब्याजदर स्थायित्व हासिल भएमा अपेक्षा (expectations) लाई अंकुश लगाउन सजिलो हुन्छ । अबको समग्र प्रयास यसैतर्फ केन्द्रित हुनु पर्ने देखिन्छ । यस क्रममा बैंकका व्यवस्थापकहरूले केन्द्रीय बैंकले तोकेको स्प्रेड दर सम्बन्धी व्यवस्थाको पालना गर्ने वा शेयरधनीहरूको उच्च लाभांशको दबावमा मात्र काम गर्ने भन्दा पनि अरु मुलुकहरूको अभ्यास हेर्ने र आफ्नो गतिविधि त्यसै अनुसार परिवर्तन गर्नु पर्ने देखिन्छ । उदाहरणको लागि अधिकांश मुलुकहरूमा तोकिएको ब्याजदर स्प्रेड पालना गर्नु पर्ने बाध्यकारी व्यवस्था नभए तापनि बैंकहरू आफैले न्यून स्प्रेड कायम गरेका छन् । कर्जा र निक्षेपको भारित औसत ब्याजदर मात्रलाई आधार मान्दा दक्षिण एसियाका बंगलादेश, भारत, श्रीलंका र पाकिस्तानमा नेपालको भन्दा कम स्प्रेड दर रहेको देखिन्छ । उदाहरणको लागि सन् २०१७ मा बंगलादेशमा ३.९३ प्रतिशत र पाकिस्तानमा ३.७३ प्रतिशत ब्याजदर स्प्रेड रहेको देखिन्छ ।

कर्जा प्रवाह

बैंकिङ क्षेत्रमा उठेको अर्को विषय कर्जा आपूर्ति हो । कतिपयले पछिल्लो दुई वर्षमा नेपालमा तरलता संकट वा कर्जा संकटको अवस्था भनी व्याख्या गर्दै पनि आएका छन् । पछिल्ला केही तथ्यांकलाई हेर्ने हो भने यस्तो विश्लेषणसँग सहमत हुन भने नसकिने हुन्छ । २०७२ असारमा वाणिज्य बैंक, विकास बैंक र वित्त कम्पनीको लगानीमा रहेको कर्जा रु. १३३९ अर्ब थियो । २०७५ माघमा त्यस्तो कर्जा रु. २७३५ अर्ब पुगेको छ । यसरी साढे तीन वर्षमै रु. १३९६ अर्ब थप कर्जा विस्तार भएको छ । लघु वित्त वित्तीय संस्थाहरूको कर्जा प्रवाहलाई जोडने हो भने यो रकम अझै बढ्ने हुन्छ । नेपालमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूले समेत कर्जा प्रवाह गर्ने गर्दछन् । यी तथ्यले के देखाउँछ भने नेपालमा कर्जा प्रवाह निरन्तर बढी नै रहेको छ ।

चालु आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को सात महिनाको तथ्यांक हेर्दा मात्र पनि कर्जा प्रवाह उच्च दरमा बढेको

देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा बैंकिङ क्षेत्रबाट २० प्रतिशतले निजी क्षेत्रमा कर्जा विस्तार गर्ने लक्ष्य मौद्रिक नीतिले राखेको थियो । यो भनेको थप रु. ४८८ अर्ब ५६ करोड थप कर्जा विस्तार हो । सात महिनामै बैंकिङ क्षेत्रको निजी क्षेत्रमाथिको दाबी रु. ३५५ अर्बले विस्तार भइसकेको छ । अघिल्लो आर्थिक वर्षको सात महिनामा यस्तो कर्जा रु. २८१ अर्बले मात्र विस्तार भएको थियो । पहिलो सात महिनामा विस्तार भएको अनुपातमा बाँकी पाँच महिनामा कर्जा विस्तार हुने हो भने आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा २५ प्रतिशतले अर्थात् रु. ६०९ अर्बले कर्जा विस्तार हुने देखिन्छ । मौद्रिक नीतिले प्रक्षेपण गरेको भन्दा बढी हुने कर्जा विस्तारको प्रत्यक्ष प्रभाव शोधनान्तर स्थितिमा पर्ने र पहिलो सात महिनामा रु. ४९ अर्ब ३२ करोडले घाटामा रहेको शोधनान्तर स्थिति थप घाटामा जाने देखिन्छ ।

कर्जा विस्तारमा सबैतिरबाट सिर्जना भएको दबावको स्रोत के हो भनी विश्लेषण हुनु पनि आवश्यक छ । यस सन्दर्भमा तीन वटा पक्षलाई ध्यानमा राख्नु पर्ने देखिन्छ । कर्जा विस्तारमा परेको दबावको पहिलो स्रोत विगत तीन वर्षमा भएको उच्च दरको कर्जा वृद्धि नै हो । साढे तीन वर्षमा एक सय प्रतिशत भन्दा बढी दरले कर्जा विस्तार हुनुको प्रभाव कर्जा भुक्तानीमा परेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले पटक पटक उठाई रहेको कर्जाको हरितिकीकरण (Evergreening of Loan) पनि यसैसँग जोडिएर आउँछ । उच्च दरमा कर्जा प्रवाह हुँदा कतिपय कर्जाको दुरुपयोग पनि भएको हुन सक्ने र त्यसैको परिणाम स्वरूप कर्जा भुक्तानी गर्न नसक्ने भएपछि फेरि नयाँ कर्जा लिएर पुरानो कर्जा तिर्ने प्रवृत्ति हावी भएको हुन्छ । निक्षेपको तुलनामा कर्जाको वृद्धि उच्च दरमा भएको समयमा पुरानो कर्जा तिर्ने बैंकले नयाँ ऋण दिन नसक्ने भएपछि बैंक र नियामक निकायमाथि दबाव सिर्जना गर्ने प्रवृत्तिको रूपमा पछिल्लो समयमा भइरहेको कर्जा मागलाई लिनु पर्ने देखिन्छ ।

कर्जाको मागमा परेको दबावलाई केवल कर्जा तिर्ने कर्जाको माग भइरहेको प्रवृत्तिको रूपमा मात्र लिइएमा समग्र कर्जा मागको विश्लेषण एकांकी र अपुरो हुने हुन्छ । यसर्थ, कर्जा मागमा परेको दबावको अर्को स्रोत आर्थिक गतिविधिमा भइरहेको विस्तार हो । ४ प्रतिशतको हाराहारीमा विस्तार भइरहेको अर्थतन्त्रमा नयाँ उद्यमशीलताका लागि र पुरानो व्यवसाय विस्तारका लागि समेत कर्जाको माग बढेको छ । विस्तार भइरहेको अर्थतन्त्रमा यो स्वाभाविक हो र यस्तो मागलाई सम्बोधन गर्नु पर्ने चुनौती भने

विचारणीय छ । यस प्रकारको कर्जा प्रवाहमा अवरोध नआओस् भनेर बैंक, नियामक निकाय र सरकार सबैले चनाखो हुनु पर्ने अवस्था छ । कर्जा मागमा सिर्जना भएको दबाबको तेश्रो स्रोत आपूर्ति पक्षसँग सम्बन्धित छ । विगत दुई वर्षमा भएको बैंक शाखा विस्तारलाई आधार मान्ने हो भने आपूर्ति पक्षबाट समेत कर्जाको माग बढाउन मद्दत पुगेको छ । उदाहरणको लागि २०७४ असारमा २९६ स्थानीय तहमा मात्रै बैंक शाखा पुगेकोमा २०७५ फागुनमा ७१३ स्थानीय तहमा बैंक शाखा पुग्नुले समग्र बैंक शाखा विस्तारको अवस्था देखाउँछ । बैंक शाखा विस्तार हुँदा नया उद्यमी थपिने र कर्जाको माग बढ्ने हुन्छ । कर्जा प्रवाहको व्यवस्थापनको कुरा गर्दा ऋण तिर्नको लागि ऋणको माग गर्ने, आर्थिक क्रियाकलाप विस्तार भएका कारण ऋणको माग हुने र बैंकिङ पहुँच बढेका कारण ऋणको माग बढ्ने जस्ता तीनै पक्ष बीच तालमेल मिलाउनु पर्ने आवश्यकता देखिएको छ ।

पुनरकर्जा

पछिल्लो समय सर्वाधिक माग, चासो र चर्चा भएको विषय नेपाल राष्ट्र बैंकले दिने पुनरकर्जा सुविधा पनि हो । नेपाल राष्ट्र बैंकसँग हाल पुनरकर्जा प्रयोजनको लागि रु. ३० अर्ब ७५ करोडको पुनरकर्जा कोष रहेको छ । पुनरकर्जा कोष विगत ४ वर्षमा ठूलो परिमाणमा विस्तार भएको छ । २०७२ असारमा यो कोष रु. ५ अर्ब ७४ करोडको मात्र थियो । नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंकहरूलाई प्रदान गरेको पुनरकर्जा रकम पनि २०७२ असारमा रु. ३ अर्ब २६ करोड मात्र थियो । २०७५ फागुनमा यो रकम रु. २४ अर्ब ५५ करोड पुगेको छ । आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को मौद्रिक नीतिको अर्द्ध-वार्षिक समीक्षाले पुनरकर्जा कोषलाई रु. ५० अर्ब पुऱ्याउने घोषणा गरिसकेको छ । पुनरकर्जा भनेको सहूलियतपूर्ण कर्जा हो । हाल यस अन्तर्गत १ प्रतिशत ब्याजदरको विशेष पुनरकर्जा, ४ प्रतिशत ब्याजदरको साधारण पुनरकर्जा, निर्यात पुनरकर्जा र साना तथा मझौला उद्यम पुनरकर्जा सुविधा रहेका छन् ।

पुनरकर्जाको सम्बन्धमा उठिरहेको अहम् प्रश्न यसको आकार बढाउँदै लैजानु उपयुक्त हो होइन, यसको फाइदा कसले लिएका छन्, यस्तो सुविधा एउटै समूह वा व्यक्तिले कति पटकसम्म लिने र यसमा निश्चित समय सीमा (sunset limit) हुनु पर्छ, कि पढेन भन्ने नै हुन् । पुनरकर्जा सुविधाको निरपेक्ष फाइदा लिइरहेको वर्गले स्वाभाविक रूपमै निरन्तर यसको आकार बढाउन माग र लबिङ गर्ने

नै हो । तर पुनरकर्जाको आकार बढाउँदै लैजाँदा यसले बजारमा कस्तो असर गर्छ, कर्जा प्रवाहको नियमित प्रक्रिया (Channel) र बजार निर्देशित ब्याजदरको अवस्थालाई नजर अन्दाज गर्दाको परिणाम के हुन्छ, भन्ने विषयमा बैंक र नियामक निकाय दुवैले विचार पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ ।

मुख्यतया पुनरकर्जा लगायतका सुविधाको निश्चित समय सीमा हुनु पर्छ । यो अविच्छिन्न रूपमा सधैँभरि दिइने सुविधा होइन । यो सुविधा सापेक्षिक रूपमा कमजोर वर्ग वा तुलनात्मक लाभ भएको अर्थतन्त्रको क्षेत्रलाई दिइने हो । यसको फाइदा सीमित टाठाबाठाले लिने अवस्था हुनु हुँदैन । यसको आकार निरन्तर विस्तार गरिने विषय पनि होइन । यो मौद्रिक नीतिको गैरपरम्परागत (Unconventional) अभ्यास समेत भएको कारण यसको आकार र समय सीमा सम्बन्धमा केही कठोर (conservative) बन्नु पर्ने हुन्छ । अन्यथा यसले मौद्रिक नीतिको नियमित अभ्यासलाई बाधा (Distort) गर्ने जोखिम रहन्छ । नेपालको सन्दर्भमा पनि पुनरकर्जाको माग उठाउँदा यी विषयमा गहन चिन्तन गर्नु पर्ने हुन्छ । लहलहैमा दिइने पुनरकर्जा र यसको आकारको विस्तारले वित्तीय प्रणालीलाई नै विसंगत र टुक्रे (fragmented) बनाउने अवस्था आउँछ । उदाहरणको लागि एउटा बैंकले एउटै वर्गका दुई जना किसान मध्ये एक जना किसानलाई ४ प्रतिशतमा र अर्को किसानलाई १४ प्रतिशत ब्याजदरमा कर्जा दिने हो भने वित्तीय साधनको वितरण र त्यस्तो साधनको लागतमा जानीजानी विभेदकारी पद्धति निर्माण गरेको आरोप खेप्नु पर्ने हुन्छ । यसर्थ, बैंकिङ क्षेत्रको व्यवस्थापनको सन्दर्भमा आज उठिरहेको अर्को महत्वपूर्ण विषय पुनरकर्जा सुविधाको समुचित र समयबद्ध (time bound) उपयोगको सुनिश्चितता पनि हो । निश्चित समयपछि निश्चित व्यक्ति, समुदाय र अर्थतन्त्रको क्षेत्रलाई दिइएको पुनरकर्जा बन्द गर्नु पर्ने हुन्छ ।

वित्तीय क्षेत्रको रोजगारी

नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा दुई लाख भन्दा बढी मानिसले रोजगारी पाएको देखिन्छ । यसमा बीमा क्षेत्रका करिब १ लाख ४० हजार अभिकर्ता पनि समावेश छन् । बैंकिङ क्षेत्रमा मात्रै पनि ६० हजार भन्दा बढी मानिस क्रियाशील छन् । उपलब्ध तथ्यांकलाई आधार मान्ने हो भने निजामती, प्रहरी, सेना, शिक्षक, वित्तीय क्षेत्र र निजी क्षेत्रका केही संगठित क्षेत्रमा गरी करिब १३ लाख मानिस रोजगार छन् । यसरी हेर्दा संगठित क्षेत्रको रोजगारीको १६ प्रतिशत हिस्सा वित्तीय क्षेत्रले ओगटेको छ । रोजगारीको ठूलो हिस्सा ओगटेको,

प्रविधि तथा सीपयुक्त योग्य जनशक्तिको आवश्यकता हुने र कर्मचारीकै कारण सञ्चालन जोखिमको उच्च सम्भावना हुने बैकिङ क्षेत्रमा कर्मचारी छनौटलाई थप व्यवस्थित बनाउनु पर्ने आवश्यकता छ। बैक सञ्चालक, व्यवस्थापक र अन्य केही प्रमुख सरोकारवालाका लागि वित्तीय क्षेत्रको सेवा प्रवेशलाई व्यवस्थित बनाउने कुरा चासोको विषय देखिँदैन। यद्यपि, सर्वसाधारणको लागि भने यो सर्वाधिक महत्वको विषय रहेको छ। निरन्तर विस्तार भइरहेको वित्तीय क्षेत्रमा रोजगारीको अवसर सिर्जना भइरहेको तर यी अवसरको व्यवस्थापनमा थप पारदर्शिता र तटस्थता सुनिश्चित हुनु पर्ने माग बलियो रूपमा उठ्दै आएको छ।

यसै तथ्यलाई ध्यानमा राखी नेपाल सरकारले २०६५ सालको आर्थिक सर्वेक्षणमै यो विषय समावेश गरेको थियो (आर्थिक सर्वेक्षण, २०६४/६५, पृष्ठ ८४)। वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति (२०७२-२०७७) मा पनि वित्तीय सेवा आयोग गठन गर्ने विषय उल्लेख भएको छ। नेपालको वित्तीय क्षेत्र विकासको क्रम अगाडि बढी नै रहेको छ। वित्तीय विस्तारका सूचकहरू उत्साहजनक रहेका छन्। साथै यो क्षेत्र आफै रोजगारी सृजनाको महत्वपूर्ण स्रोतको रूपमा स्थापित भइसकेको छ। यसर्थ, वित्तीय क्षेत्रमा सेवा प्रवेशको तटस्थ, निष्पक्ष र पारदर्शी व्यवस्था सुनिश्चित गर्नु पर्ने आवश्यकता खट्किँदै आएको छ। बीमा, पुँजी बजार र बैकिङ क्षेत्रमा रहेका सरकारी संस्थाहरूको जनशक्ति छनौटको जिम्मा लोक सेवा आयोगमा भए तापनि निजी क्षेत्रका लागि व्यवस्थित विधि स्थापित गर्नु पर्ने र यसैका लागि वित्तीय सेवा आयोग आवश्यक रहेको देखिन्छ। यस प्रसंगमा निजी क्षेत्र आफैले काम गरिरहेकै छ भन्ने तर्क नआउने होइन। तर समग्र वित्तीय क्षेत्र अन्य निजी क्षेत्र जस्तो होइन। यसमा अधिकांश रकम चाहे त्यो शेयर पुँजी होस् वा निक्षेप, सर्वसाधारणको रहेको हुन्छ।

वित्तीय क्षेत्रका प्रवर्द्धकहरूको शेयर पुँजी सर्वसाधारणको निक्षेप अथवा प्रिमियमको तुलनामा न्यून मात्र हुने भएको कारण वित्तीय क्षेत्रको सफल परिचालन र समग्र वित्तीय

स्थायित्वका लागि यस क्षेत्रमा छनौट गरिने जनशक्तिको न्यूनतम योग्यता परीक्षा लिने जिम्मेवारीको लागि वित्तीय सेवा आयोग गठन गरिनु उपयुक्त देखिएको छ। वित्तीय सेवा आयोगले तय गरेको न्यूनतम योग्यता परीक्षा उत्तीर्ण भएका जनशक्ति मध्येबाट बैक, बीमा कम्पनी लगायतका वित्तीय संस्थाले आफ्नो आवश्यकता हेरी थप छनौट परीक्षा लिएर प्रवेश तहमा जनशक्ति भर्ना गर्ने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त देखिन्छ। यस व्यवस्थाले भनसुनको गुञ्जायस न्यून हुने, योग्य जनशक्तिको छनौट सुनिश्चित हुने, वित्तीय क्षेत्र थप पारदर्शी र समावेशी बन्ने तथा योग्यता पुगेका जनशक्तिमा वित्तीय क्षेत्रको कर्मचारी छनौट प्रक्रियाप्रति भरोसा जाग्ने हुन्छ। वित्तीय सेवा आयोग गठनले निजी क्षेत्रका संस्थाको कर्मचारी छनौटको अधिकार खोसिने नभई निजी क्षेत्रलाई समेत कर्मचारी छनौटमा थप सजिलो हुने देखिन्छ।

निष्कर्ष

नेपालको बैकिङ क्षेत्रले हासिल गरेको उपलब्धि उल्लेख्य रहेका छन्। विशेष गरी विगत केही वर्षयता भएको बैक शाखा विस्तारले वित्तीय पहुँचलाई व्यापक बनाएको छ। दुर्गम ग्रामीण भेगसम्म आधुनिक बैकिङ सेवा पुग्नुमा निजी क्षेत्रको सार्थक उपस्थिति भक्तिएको छ। वित्तीय पहुँच विस्तारका बावजुद ब्याजदर, कर्जा प्रवाह, पुनरकर्जाको वितरण, बैकिङ क्षेत्रको सेवामा प्राप्त हुने अवसर लगायतका विषयमा सबै सरोकारवालाले गम्भीर ढंगले सोच्नु पर्ने बेला आएको छ। आम सर्वसाधारणमा वित्तीय प्रणालीप्रति विश्वास जगाई राख्ने वातावरण बनाउन ब्याजदर स्थायित्व सुनिश्चित गर्ने, राज्यले प्राथमिकता तोकेका क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह बढाउने, बैकिङ विस्तार सँगसँगै प्रतिस्पर्धालाई बढावा दिने कार्यमा सहयोगी बन्ने र बैकिङ क्षेत्रलाई नाफा दोहन गर्ने क्षेत्रको रूपमा भन्दा पनि लगानीको सामाजिक प्रतिफल दर बढाउने क्षेत्रको रूपमा विकास गर्ने दिशामा सबैको प्रयास केन्द्रित हुनु पर्ने बेला आएको छ।

नेपालमा कृषि कर्जाको पहुँच र विद्यमान अवस्था

● गुरुप्रसाद पौडेल*

कार्यकारी सारांश

कृषि क्षेत्रले नेपालको अर्थतन्त्रको करिब २८ प्रतिशत हिस्सा ओगटेको छ (आर्थिक सर्वेक्षण, २०७४/७५) । मुलुकमा सक्रिय श्रमशक्ति मध्ये करिब ६४ प्रतिशत यस क्षेत्रमा संलग्न छन् (पन्ध्रौं योजना, अवधारणा पत्र) । यद्यपि कृषि क्षेत्रको वृद्धिदर एवम् उत्पादकत्व तुलनात्मक रूपमा न्यून रहेको छ । मुलतः यस क्षेत्रमा नयाँ प्रविधि भित्र्याउन नसक्नु, युवा जगतमा कृषि क्षेत्र र पेशा प्रति सकारात्मक धारणाको विकास हुन नसक्नु, जग्गाको खण्डीकरण बढ्दै जानु, आवश्यक पूर्वाधारको विकास गर्न नसक्नु, मौसममा निर्भर खेती प्रणाली विद्यमान रहनु, कृषि अनुसन्धान एवम् प्राविधिक विकासमा भइरहेको सुस्तता, कृषि बजारको प्रत्याभूति दिन नसक्नु र आवश्यकता अनुसारको वित्तीय लगानीको अभाव आदि कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व नबढ्नुका प्रमुख कारकका रूपमा देखिएका छन् (नेपाल राष्ट्र बैंक, २०६८) । मुलुकमा करिब ६० लाख भन्दा बढी जनसंख्या निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहँदा सबैभन्दा बढी गरिबी कृषि क्षेत्रमै देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा मुलुकमा प्रमुख खाद्यान्न करिब ९७ लाख ७२ हजार मेट्रिक टन उत्पादन भयो तर उक्त अवधिमा नेपालको जनसंख्यालाई औसत खाद्यान्न १ करोड १३ लाख मेट्रिक टन आवश्यकता पर्ने देखिन्छ (कृषि तथा पशुपंछी विकास मन्त्रालय, २०७५) । न्यून खाद्यान्न आपूर्तिको लागि उक्त अवधिमा करिब १५ लाख ५७ हजार मेट्रिक टन खाद्यान्न आयात गर्नुपर्ने देखिएको थियो । आम्दानीको ठूलो हिस्सा खाद्यान्न आयातमा खर्चिनु परेबाट कुल लगानीको तुलनामा कुल गार्हस्थ्य बचत न्यून हुन पुगेको छ । आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा कुल

आन्तरिक बचत १५ प्रतिशत र कुल लगानी ५१.७ प्रतिशत रहेकाले बचत र लगानी बीचको फरक ३६.७ प्रतिशत रहेको देखिन्छ (आर्थिक सर्वेक्षण, २०७४/७५) ।

विश्व खाद्य तथा कृषि संगठन (FAO) का अनुसार सन् २००१ मा विश्वको कुल सरकारी खर्चमा कृषि क्षेत्रको अंश १.६ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०१५ मा आइपुग्दा १.३ प्रतिशतमा झरेको देखिन्छ । तर, त्यतिखेर विश्व अर्थतन्त्रको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको अंश भने ४ प्रतिशतबाट बढेर ५ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ । विकासोन्मुख राष्ट्रहरूको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान तुलनात्मक रूपमा बढी छ । तथापि यी राष्ट्रले विकसित राष्ट्रको भन्दा कृषिमा सरकारी खर्च उल्लेखनीय रूपमा बढाउन सकेनन् । बैंकिङ क्षेत्रबाट प्रवाह हुने कर्जामा समेत कृषि क्षेत्र पछाडि परेको छ । नेपालको सरकारी बजेटमा कृषिको अंश आर्थिक वर्ष २०३४/३५ मा ७.३४ प्रतिशत रहेकोमा विभिन्न वर्षमा घटबढ हुँदै आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा ३.०५ प्रतिशत छुट्याइएको पाइयो ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले वि.सं. २०३१ सालदेखि नै कृषि क्षेत्रका लागि निर्देशित कर्जाको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गर्ने मौद्रिक नीतिमा कृषि क्षेत्रका लागि तोकेरै निश्चित प्रतिशत कृषि क्षेत्रमा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसका अतिरिक्त नेपाल सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंकले युवा बेरोजगारीलाई सम्बोधन गर्न एवम् कृषिमा व्यावसायीकरण गरी कृषि आयात प्रतिस्थापन गर्दै निर्यात प्रवर्द्धन गर्न अनुदान सहितको व्यावसायिक कृषि तथा पशुपंछी कर्जा कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याएको पाइन्छ । यो कर्जा सुविधा २०७५ पुस मसान्तसम्म करिब १० हजार ५०० व्यक्तिले करिब रु. १८.५ अर्ब उपयोग गरी करिब

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

रु. ८८ करोड व्याज अनुदान उपयोग गरिसकेका छन् ।

उपर्युक्त व्यवस्थाका बाबजुद नेपालको कृषि क्षेत्रमा यथोचित कर्जा प्रवाह हुन नसक्नुमा माग पक्ष (किसान तथा कृषि फार्म), आपूर्ति पक्ष (बैंक तथा वित्तीय संस्था) र कृषि क्षेत्रकै अन्तर्निहित समस्याहरू छन् । ती समस्याहरू समाधानका लागि नेपाल सरकार, केन्द्रीय बैंक, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू एवं कृषकहरू स्वयम् नै जागरुक हुन आवश्यक छ । यदि हामीले कृषि क्षेत्रमा विद्यमान समस्याहरू हटाउँदै कृषिमा पर्याप्त वित्तीय लगानी जुटाउन सकेनौं भने हाम्रो खाद्य परिनिर्भरता बढ्दै जानेछ । त्यसका लागि आगामी अरु केही वर्ष सरकारी बजेटमा कृषिका लागि थप बजेट विनियोजन हुनु आवश्यक छ भने नेपाल राष्ट्र बैंकले पनि कृषि क्षेत्रका लागि निर्देशित कर्जाको हालको सीमामा केही वृद्धि गरी त्यसलाई लागु गराउनु पर्ने देखिन्छ । व्यक्तिगत कर्जा भन्दा व्यावसायिक फर्म तथा कम्पनी खोली कर्जा उपभोग गर्न प्रश्रय दिइनु पर्दछ भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाका सबै शाखाहरूबाट यस्तो कर्जा प्रवाह गर्न आन्तरिक व्यवस्थापन बैंक तथा वित्तीय संस्थाले गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

पृष्ठभूमि

कृषि प्रधान देश नेपालमा कृषि उपजले आफ्नो गुजारा चलाउन नसक्ने कृषकहरूको संख्या धेरै छ । अर्थतन्त्रको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान करिब २८ प्रतिशत छ (आर्थिक सर्वेक्षण, २०७४/७५) । मुलुकमा क्रियाशील श्रमशक्ति मध्ये करिब ६४ प्रतिशत यस क्षेत्रमा संलग्न छन् (पन्ध्रौं योजना, अवधारणापत्र) । यद्यपि कृषि क्षेत्रको वृद्धिदर एवम् उत्पादकत्व तुलनात्मक रूपमा न्यून रहेको छ । मूलतः यस क्षेत्रमा नयाँ प्रविधि भित्र्याउन नसक्नु, युवा जगतमा कृषि क्षेत्र र पेशाप्रति सकारात्मक धारणाको विकास हुन नसक्नु, जग्गाको खण्डीकरण बढ्दै जानु, आवश्यक पूर्वाधारको विकास गर्न नसक्नु, मौसममा निर्भर खेती प्रणाली विद्यमान रहनु, कृषि अनुसन्धान एवम् प्राविधिक विकासमा भइरहेको सुस्तता र आवश्यकता अनुसारको वित्तीय लगानीको अभाव आदि कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व नबढ्नुको प्रमुख कारकको रूपमा देखिएका छन् (नेपाल राष्ट्र बैंक, २०६८) । देशको आर्थिक वृद्धि तथा समग्र विकास नै कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्वमा निर्भर रहनु पर्नेमा कृषिलाई नै पेशा बनाउनेहरू सबैभन्दा बढी गरिब छन् । अहिले पनि नेपालमा २१.६ प्रतिशत जनसंख्या (करिब ६० लाख) निरपेक्ष गरिवीको रेखामुनि

रहेको तथ्यले यही कुरालाई पुष्टि गर्दछ । आम्दानीको ठूलो अंश खाद्यान्न आयातमा खर्चिनु परेबाट कुल लगानीको तुलनामा कुल गार्हस्थ्य बचत न्यून हुन पुगेको छ । आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा कुल आन्तरिक बचत १५ प्रतिशत र कुल लगानी ५१.७ प्रतिशत रहेकाले बचत र लगानी बीचको फरक ३६.७ प्रतिशत रहेको छ (आर्थिक सर्वेक्षण, २०७४/७५) ।

उपर्युक्त तथ्यलाई मननु गरी नेपालका मुख्य राजनैतिक दलहरूले आफ्नो राजनीतिक दस्तावेजमा कृषिलाई उच्च स्थानमा राखेको पाइन्छ । नेपाल सरकारले कृषिलाई व्यावसायीकरण गर्ने कार्यक्रमहरू अगाडि सार्दै पाँच वर्षमा कृषिको उत्पादन दोब्बर बनाउने लक्ष्य राखेको छ (बजेट वक्तव्य, २०७५/७६) । अहिले देशको प्रमुख लक्ष्य मध्ये दिगो आर्थिक विकासको लक्ष्य पनि एक हो । कृषि र भूमि व्यवस्थापनलाई ओभरलमा पारेर दिगो विकासको लक्ष्य प्राप्त हुन सक्दैन नै । दिगो विकास लक्ष्यले समेटेका १७ मध्येका एक दर्जन जति लक्ष्यहरू कृषि क्षेत्रसँगै गाँसिएका छन् । चाहे गरिवी अन्त्यको विषय होस् वा भोकमरीको अन्त्य, समावेशी र दिगो आर्थिक विकासका विषय हुन् वा पर्यायवरणको संरक्षण र जैविक विविधताको विषय नै किन नहुन्, पाँच वर्षभित्र कृषि उत्पादन दोब्बर पार्ने आफ्नो लक्ष्य प्राप्तिका लागि सरकारी स्तरबाटै कृषि कर्जाको पहुँचलाई अझ व्यापक र विस्तृत पानुपर्ने देखिन्छ,

कृषिलाई व्यावसायीकरण गरी यस क्षेत्रको उत्पादकत्व वृद्धि गर्न व्यापक लगानीको आवश्यकता पर्ने पक्षलाई हृदयंगम गरी नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई आफ्नो कुल लगानीको कम्तिमा १० प्रतिशत कृषि क्षेत्रमा र उर्जा एवम् पर्यटन क्षेत्रमा १५ प्रतिशत गरी कुल लगानीको २५ प्रतिशत उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी गर्नुपर्ने निर्देशनात्मक व्यवस्था गरेको छ । यसै गरी विपन्न तथा गरिब परिवारका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले कुल लगानीको ५ प्रतिशत लगानी गर्ने व्यवस्था छ । यो बाहेक नेपाल सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंकको पहलमा अनुदानमूलक व्यावसायिक कृषि कर्जाको पनि व्यवस्था भएको छ । यही परिवेशको सेरोफेरोमा रहेर व्यावसायिक कृषि कर्जाका विभिन्न आयामहरूको बारेमा यो लेखमा विश्लेषण गर्न खोजिएको छ ।

नेपालको अर्थतन्त्रमा कृषिको महत्व

करिब दुई तिहाई जनसंख्या आबद्ध भएको यो क्षेत्रले नेपाली जनजीविकामा ठूलो महत्व राख्दछ । अर्थतन्त्रको

समग्र विकासका लागि प्राथमिक क्षेत्रको रूपमा रहेको कृषि क्षेत्रको विकास अपरिहार्य छ। कृषि क्षेत्रको विकासले मुलुकबासीका लागि खाद्यान्न आपूर्तिको सुनिश्चितता त दिलाउँछ, नै त्यसका अलावा मुलुकको समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वलाई समेत प्रवर्द्धन गर्दछ। कृषि प्रधान देशमा हामी वर्षेनी अबौं रूपैयाँको खाद्यान्न आयात गरिरहेका छौं। आर्थिक वर्ष २०६९/७० मा कृषिजन्य वस्तुको आयात करिब रु. १०० अर्ब रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा करिब रु. १७५.५९ अर्ब पुगेको छ (राष्ट्रिय अभियान दैनिक, २०७५)। विगत पाँच वर्षमा कृषिजन्य वस्तुहरूको आयात करिब ७७ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ भने सोही अवधिमा मुलुकको समग्र आयात ६० प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ (तालिका १)। यसरी हेर्दा अन्य वस्तुहरूको आयातको तुलनामा कृषिजन्य वस्तुको आयातको अंश बढी रहेको देखिन्छ।

सन् १९९० पछि धेरै लामो समय हामीले आयात

सक्यौं। तुलनात्मक रूपमा हाम्रो निर्यात कमजोर भए पनि हामीले निर्यात गरिने वस्तुहरूमध्ये करिब एक तिहाई कृषि उपज नै रहने गरेको छ। प्रभावकारी आयात प्रतिस्थापन एवम् निर्यात प्रवर्द्धनले विदेशी मुद्राको सञ्चितिमा सघाउ पुऱ्याउन सक्छ। त्यसै गरी, आर्थिक स्थायित्वसँगै गाँसिएको अर्को पक्ष वस्तु तथा सेवाको मूल्यस्तर पनि हो। कृषि क्षेत्रको व्यापक उत्पादन वृद्धि हुन सकेमा त्यसले अनियन्त्रित मूल्य वृद्धिलाई नियन्त्रणमा राख्न सघाउँछ। साथै, उत्पादकत्व वृद्धिका कारण यस क्षेत्रमा लाग्ने किसानहरूको आय आर्जन वृद्धि हुन पुगी गरिबी निवारणमा समेत सकारात्मक प्रभाव पर्न सक्छ। अतः यी सबै पक्षहरूको सकारात्मक संयोगबाट नै मुलुकको समग्र आर्थिक स्थायित्वलाई टेवा पुग्छ।

कृषि उत्पादनको वार्षिक उपलब्धता तथा बढ्दै गएको खाद्य परनिर्भरता

आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा नेपालमा प्रमुख खाद्यान्न करिब ९७ लाख ७२ हजार मेट्रिक टन उत्पादन भयो। तर उक्त

तालिका १: व्यापार घाटाको अवस्था (रकम रु. हजारमा)

आर्थिक वर्ष	निर्यात	आयात	व्यापार सन्तुलन
२०६८/६९	७२,०९८,७००	५०६,६५२,११५	-४३४,५५३,४१५
२०६९/७०	७७,४०२,२६५	६१३,६३५,९४९	-५३६,२३३,६८४
२०७०/७१	८९,६२२,७२७	७१६,१२९,८५३	-६२६,५०७,१२६
२०७१/७२	८५,१९४,७५४	७८६,१९१,४०३	-७००,९९६,६४९
२०७२/७३	७०,२५४,१६५	७७४,७१२,२७७	-७०४,४५८,११२
२०७३/७४	७३,०३६,२४४	९८४,३०२,९४८	-९११,२६६,७०४
२०७४/७५	८१,३५९,७९६	१,२४५,१०३,२२३	-१,१६३,७४३,४२७

स्रोत : भन्सार विभाग, २०७५

प्रतिस्थापनलाई त्यति महत्व नदिएको फलस्वरूप नै यसरी खाद्यान्न आयात बढ्न गएको हो। वि.सं. २०४० सालसम्म नेपालबाट भारत र तेस्रो देशमा कृषिजन्य वस्तु निर्यात हुन्थ्यो। सरकार आफैले निर्यात कम्पनी खोली किसान तथा व्यापारीबाट अन्न खरिद गरी निर्यात गर्थ्यो। आर्थिक वर्ष २०३५/३६ मा नेपालले रु. २४ करोड ३८ लाख ६३ हजार मूल्यको चामल निर्यात गरेको थियो (रेग्मी सुमन, २०७५)। खाद्यान्न आयात बढेको कारण व्यापार घाटा चुलिएको छ। मुलुकको व्यापार घाटालाई नियन्त्रण गर्न प्रभावकारी आयात प्रतिस्थापन नीति नै प्रमुख अस्त्र हुनसक्छ। कम्तिमा पनि हामीले कृषि उपजको मात्र आयात प्रतिस्थापन गर्न सक्यौं भने पनि वर्षेनी अबौं रकम विदेशिनबाट बचाउन

अवधिमा नेपालको जनसंख्यालाई औसत खाद्यान्न १ करोड १३ लाख मेट्रिक टन आवश्यकता पर्ने देखिन्छ (कृषि तथा पशुपंछी विकास मन्त्रालय, २०७५)। न्यून खाद्यान्न आपूर्तिको लागि नेपालले उक्त अवधिमा करिब १५ लाख ५७ हजार मेट्रिक टन आयात गर्नुपर्ने देखिन्छ। यो त प्रमुख खाद्यान्न (धान, मकै, चामल, गहुँ, जौ, फापर र कोदो) को मात्र विवरण हो। मुलुकले उक्त अवधिमा फलफूल, तरकारी, मसलाजन्य धेरै वस्तुहरूको आयात गर्नु परेको देखिन्छ। आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा मुलुकको जनसंख्या करिब २ करोड ८८ लाखलाई आधार मानी उक्त अवधिको प्रमुख कृषि उत्पादनका आधारमा औसत खाद्यान्न उपभोगलाई आधार मानी तयार गरिएको विवरण तालिका २ मा दिइएको छ।

तालिका २: खाद्यान्न उत्पादन तथा आपूर्ति विवरण (आ.व. २०७३/७४)

क्र.सं	वस्तु	उत्पादन	आयात	निर्यात	राष्ट्रिय आवश्यकता	बचत/न्यून
१.१	धान	५२,३०,३२७	९,०७,९९१		६१,३८,३१७	-९,०७,९९१
१.२	मकै	२३,३६,६७५	४,३८,११०	१५	२७,७४,७८४	-४,३८,०९५
१.३	गहुँ	१८,५६,१९१	१,९५,८५६	१०	२०,५२,०४८	-१,९५,८५६
१.४	जौ	३०,५१०	२७४		३०,७८४	-२७४
१.५	फापर	११,८४७	२,३९१	५४१	१४,२३८	-१,८५०
१.६	कोदो	३,०६,२१५	१३,३२४	२४	३१९,५३९	-१३,३००
खाद्यान्न जम्मा		९७,७१,७६५	१५,५७,९४५	५९०	१,१३,२९,१२०	-१५,५७,३५५
२	आलु	२,६९१,०३७	२५६,१४९	५८	२९,४७,१८६	-२५६,०९१
३	सुकेको प्याज	२३७,०१७	७,०६८		२,४४,०८५	-७,०६८
४	सुकेको लसुन	५६,६६८	१,५४१	१	५८,२०९	-१,५४०
५	स्याउ	३८,३१९	८२,९७३	१	१२१,२९२	-८२,९७२
६	सुन्तला	१६४,५९३	२१,५१९		१८६,११२	-२१,५१९
७	केरा	२५९,४८०	२५,७२१		२८५,२०१	-२५,७२१
८	मुसुरो दाल	२५४,३०८	४०,२३७		२९४,५४५	-४०,२३७

श्रोत : कृषि तथा पशुपंछी विकास मन्त्रालय

नोट : समीक्षा अवधिमा नेपालको जनसंख्या २,८८,२५,७०९ भएको अनुमान छ । तालिकाका अंकहरू मेट्रिक टनमा छन् ।

कृषि क्षेत्रमा व्यावसायिक कृषि कर्जाको भूमिका

अर्थतन्त्रको कुनै पनि क्षेत्रको वृद्धिका लागि कर्जाको भूमिका रहन्छ । धेरै देशहरूले कृषि क्षेत्रमा प्रदान गरिने कर्जालाई प्राथमिक क्षेत्र कर्जाभित्र पारेर निश्चित प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेका हुन्छन् । केही देशले व्याज अनुदान मार्फत् यसलाई निर्देशित गरेका हुन्छन्, केहीले कर्जाको निश्चित प्रतिशत अनिवार्य लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेका हुन्छन् । रिजर्भ बैंक अफ इण्डिया, २०१८ का अनुसार कृषि क्षेत्रमा १८ प्रतिशत सहित प्राथमिक क्षेत्रमा ४० प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

हाम्रो कृषि परम्परागत पद्धतिमै रहनु, व्यावसायिकरण र यान्त्रिकीकरण गरी उत्पादकत्व वृद्धि हुन नसक्नुमा यस क्षेत्रमा पर्याप्त वित्तीय लगानी हुन नसक्नु पनि एक हो । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा अझै पनि करिब २८ प्रतिशतको योगदान रहेको यो क्षेत्रका लागि सरकारी बजेटको करिब ३ प्रतिशत मात्र विनियोजन हुनु (हेर्नुस् तालिका नं. ५),

करिब ७२ प्रतिशत रोजगारी उपलब्ध गराउने यो क्षेत्रमा सम्पूर्ण बैंकिङ कर्जाको १० प्रतिशत पनि लगानी नहुनु (हेर्नुस् तालिका नं. ७) ले यो कुरालाई प्रष्ट पार्दछ । कृषि क्षेत्रमा प्रचुर वित्तीय लगानी हुन नसकेको कारण नविनतम प्रविधिको प्रयोगलाई खुम्च्याएको छ, जसले गर्दा यस क्षेत्रको उत्पादकत्व समेत खुम्चिन पुगेको छ । यस क्षेत्रको उत्पादन एवम् उत्पादकत्व बढ्दा सम्बन्धित उद्योगहरूको विकासमा टेवा पुग्थ्यो र अर्थतन्त्रमा थप रोजगारीको सिर्जना हुन पुग्थ्यो ।

अझै पनि हाम्रो कृषिमा मानव साधन र पशुसाधनकै बाहुल्यता छ । परम्परागत हलो, जुवा, कुटो, कोदालोकै भरमा उन्नत उत्पादकत्व प्राप्त गर्ने कुरा कोरा कल्पना मात्र हुन सक्छ । कृषिको यान्त्रिकीकरणलाई सघाउ पुऱ्याउने उद्देश्यले पर्याप्त कृषि औजार कारखानाहरूको विकास हुन सकेको छैन । उन्नत विउ, मल, किटनाशक औषधि जस्ता तत्वहरूको सर्वसुलभता हुन सकेको छैन । कृषि क्षेत्रमा मौलिक अध्ययन अनुसन्धान हुन नसक्दा अधिकांश त

परम्परागत शैलीमै र केहीमा अनुपयुक्त आयातित प्रविधिमा खेतीपाती गरिनु पर्दा उत्पादकत्व बढ्न सकेको छैन । एकातिर उत्पादनसँग सम्बन्धित यी समस्याहरू छन् भने अर्कोतर्फ उत्पादित वस्तुको बजारीकरण, बीमा, ढुवानी, ब्राण्डिङमा समस्या छन् । यी सबै पक्षको निराकरण गर्न सुलभ कर्जाको आवश्यकता पर्दछ । त्यसै गरी अधिकांश कृषक गरिबीको रेखामुनि रहेका छन्, तिनीहरूको आय आम्दानीमा कुनै नियमितता छैन । तर कृषिका लागि तोकिएको समयमा वित्तीय साधन आवश्यक पर्ने भएकोले कृषकका लागि समयमै कर्जाको आवश्यकता पर्दछ ।

राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ अनुसार नेपालमा करिब ५४ लाख २७ हजार ३०२ घरपरिवार रहेको र कृषिगणना, २०६८ ले नेपालमा करिब ७०.६ प्रतिशत कृषक परिवार रहेको देखाएको छ । सर्वेक्षणले २२ प्रतिशत कृषक परिवारले कृषि ऋण उपयोग गरिरहेको देखाएको छ भने ४२ प्रतिशतले कृषि ऋण आवश्यक भएको जनाएका छन् । यसका अतिरिक्त तालिका नं. २ मा देखाइएको अनुसार नेपालमा खाद्य परनिर्भरता बढ्दै गएको सन्दर्भमा व्यावसायिक कृषि कर्जाको सर्वसुलभताले कृषि उत्पादन बढ्न गई खाद्यमा आत्मनिर्भरता प्राप्त गर्न सकिन्छ । अतः कृषि क्षेत्रको विकास र विस्तार गरी कृषकको स्तरोन्नतिका साथै आर्थिक स्थायित्वमा समेत सघाउ पुऱ्याउन सुलभ कृषि कर्जाको उपलब्धता अति आवश्यक देखिन्छ ।

कृषि कर्जा विस्तारमा भएका नीतिगत प्रयासहरू

धेरै देशका केन्द्रीय बैंकहरूले मौद्रिक नीतिका साथसाथै आर्थिक स्थायित्व, आर्थिक वृद्धि एवम् रोजगारीलाई सघाउ पुऱ्याउने उद्देश्यले तत्सम्बन्धी नीतिहरूको तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरेका हुन्छन् । नेपालमा कृषि कर्जाको प्रसारमा नेपाल राष्ट्र बैंकको विशेष भूमिका रहेको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले विगत लामो समयदेखि मौद्रिक, वित्तीय तथा कर्जा नीतिको माध्यमबाट आर्थिक स्थायित्व कायम गर्दै आर्थिक वृद्धिलाई सघाउ पुऱ्याउने उद्देश्यले सो अनुसारको नीतिगत व्यवस्था अवलम्बन गर्दै आइरहेको छ । यसका साथै नेपाल सरकारले वार्षिक बजेट, आवधिक योजनाका साथै विभिन्न नीति तथा कार्यक्रमहरू मार्फत कृषि क्षेत्रको लगानीमा जोड दिएको पाइन्छ ।

सरकारी दस्तावेजहरूको अध्ययन गर्दा कृषि क्षेत्रलाई विगतदेखि नै प्राथमिकतामा राखिँदै आएको र सोही अनुरूपका नीति तथा कार्यक्रमहरू तय हुँदै आएको पाइन्छ । तर यसरी तर्जुमा भएका नीति तथा कार्यक्रमहरू पूर्ण

रूपमा पालना भएको पाइँदैन । हालसम्म कार्यान्वयनमा आएका हरेक पञ्चवर्षीय तथा त्रिवर्षीय योजनाहरूमा कृषि क्षेत्रका लागि कार्यक्रम सहित निश्चित प्रतिशत रकम छुट्याउँदै आइरहेको पाइन्छ । प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा करिब ९५ प्रतिशत जनता कृषि क्षेत्रमा रहेको अनुमान सहित योजनाको कुल अनुमानित बजेट रु. ३३ करोड मध्ये रु. १.२० करोड अर्थात् ३.६३ प्रतिशत यस क्षेत्रका लागि छुट्याइएको थियो (रा.यो.आ.प्रतिवेदन) । यसको अंश बढ्दै गएर छैटौँ योजनाको कुल विकास खर्च रु. ३३.९४ अर्ब मध्ये कृषि, सिंचाइ र वन क्षेत्रमा रु. १०.५७ अर्ब अर्थात् करिब ३१ प्रतिशतसम्म पुऱ्याइएको थियो । त्यसपछिका आवधिक योजनाहरूमा कृषिलाई महत्वका साथ हेरिए तापनि यस्तो अंश क्रमशः घट्दै गई चौधौँ योजनामा ११.७ प्रतिशतमा सीमित हुन पुगेको पाइन्छ । सरकारी बजेट, आवधिक योजना तथा नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गरेका मौद्रिक नीतिहरूमा कृषि कर्जाका सम्बन्धमा लिइएका नीतिगत व्यवस्थाहरू देहाय बमोजिम छन् ।

(१) नेपाल सरकारको वार्षिक बजेटमा कृषि क्षेत्र

एक आर्थिक वर्षभित्र सरकारले सम्पादन गर्न तय गरिएका विभिन्न नीति तथा कार्यक्रमहरूको महत्वपूर्ण दस्तावेज नै बजेट हो । नेपालको आर्थिक विकासको प्रमुख आधारको रूपमा रहेको कृषि क्षेत्रको विकास र विस्तारमा विभिन्न आर्थिक वर्षमा जारी गरिएका बजेटहरूमा कृषि क्षेत्रको विकास र विस्तार सम्बन्धी विशेष कार्यक्रमको व्यवस्था भएको पाइन्छ । यसै बीच सरकारले आर्थिक वर्ष २०७०/७१ को बजेट वक्तव्यमा कृषिको रूपान्तरण गरी कृषिलाई व्यावसायिकरण गर्न थुप्रै कार्यक्रम राखेको देखिन्छ । जस अनुसार प्रांगारिक मल कारखाना स्थापना गर्न ५० प्रतिशत पुँजीगत अनुदान दिने (बुँदा नं. ८०), एक गाउँ एक कार्यक्रमलाई २१ जिल्लाबाट विस्तार गरी ३२ जिल्लामा पुऱ्याउने (बुँदा नं. ९४), व्यावसायिक कृषिमा युवाहरूलाई आकर्षित गर्न तालिम, प्रविधि र विउ पुँजीको व्यवस्था सहित युवा लक्षित कार्यक्रम सञ्चालनमा ल्याइने (बुँदा नं. ९७), कृषि फार्म स्थापना गर्ने कृषि सहकारीलाई बीज पुँजीको रूपमा पुँजीगत अनुदान दिने (बुँदा नं. २२७), कृषि, ग्रामीण र लघु कर्जा विस्तारका लागि राष्ट्रिय सहकारी बैंकको क्षमता विकास गर्ने (बुँदा नं. २२९), काठमाडौँमा कृषि सहकारी बजार विस्तारका लागि सहकारी बहुउद्देश्यीय

व्यावसायिक कम्प्लेक्स निर्माण गरिने (बुँदा नं. २३०), कृषि, फलफूल, तरकारी, माछा व्यवसायको बीमा प्रिमियममा ५० प्रतिशत छुट दिने व्यवस्था (बुँदा नं. ३०३) जस्ता विषयहरू समावेश गरी समग्र कृषि क्षेत्रका लागि रु. २१.४ अर्ब बजेटको व्यवस्था गरेको देखिन्छ।

त्यसै गरी कृषि कर्जा तथा व्याज अनुदानको हिसाबले आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को बजेटलाई महत्वपूर्ण मानिन्छ। बहूदो बेरोजगारी र कृषि क्षेत्रको व्यावसायिकरण एवम् आधुनिकीकरणको माध्यमबाट मुलुकमा रोजगारी सृजना गर्ने साथै मुलुकमा खाद्य सम्प्रभुता कायम गर्दै आर्थिक वृद्धि उच्च बनाउने परिकल्पना बजेटले गरेको छ। यो बजेटमा व्यावसायिक कृषि एवम् पशुपंक्षी कर्जामा प्रदान गरिने व्याज अनुदानका लागि रु. १ अर्बको बजेट व्यवस्था गरिएको थियो भने ६ प्रतिशतमा व्यावसायिक कृषि कर्जा उपलब्ध गराउने जसका लागि ४ प्रतिशतसम्म व्याज अनुदान दिने व्यवस्था गरिएको थियो (बुँदा नं. ७६)। त्यसै गरी बजेटमा करार खेती सम्बन्धी कानूनको तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइने (बुँदा नं. ४५), पशुपंक्षी तथा बाली बीमाको प्रिमियममा ७५ प्रतिशतसम्म अनुदान दिइने (बुँदा नं. ८४), कृषि अनुसन्धानलाई उत्पादन र उत्पादकत्वसँग लक्षित गरी कृषि अनुसन्धानमा रु. १ अर्ब ७८ करोडको बजेट विनियोजन (बुँदा नं. ८३) गरिने जस्ता कार्यक्रमहरू समावेश थिए। यी सबै कार्यक्रमहरू कृषि विकास मन्त्रालयका तर्फबाट कार्यान्वयन गर्न रु. २३.२८ अर्बको बजेटको व्यवस्था गरेको देखिन्छ।

मुलुक संघीय संरचनामा गइसकेपछिको पहिलो बजेट आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा कृषिलाई गरिबी निवारण, बेरोजगारीको अन्त्य र खाद्य सुरक्षाको आधारको रूपमा विकास गरिने उल्लेख भएको छ। सबल अर्थतन्त्र निर्माणका लागि कृषिको व्यावसायिकरण, यान्त्रिकीकरण र मूल्य श्रृंखला विस्तारलाई जोड दिएको यो बजेटले पाँच वर्षमा कृषिको उत्पादन दोब्बर बनाउने लक्ष्य राखेको छ। प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनालाई सबलीकरण गरी थप प्रभावकारी बनाउन रु. ४.७७ अर्ब बजेटको व्यवस्था गरेको छ। कृषि ज्ञान केन्द्रको स्थापना गर्ने साथै वैदेशिक रोजगारीबाट फर्केका युवालाई व्यावसायिक

खेतीतर्फ आकर्षित गर्ने लक्ष्य राखेको यो बजेटले व्यावसायिक कृषि तथा पशुपंक्षी कर्जामा दिने व्याज अनुदान साथै सबै प्रकारका व्यावसायिक कर्जामा दिने अनुदानका लागि रु. ५ अर्ब बजेटको व्यवस्था गरेको छ। साना किसानले साभा सहकारीबाट लिएको तत्कालिन सबै कर्जा मिनाहा गर्ने साथै साना किसान विकास बैंकको कृषि कर्जा कार्यक्रम प्रभावकारी बनाउने उद्देश्य बजेटको रहेको छ। बजेटमा कृषि क्षेत्रसँग सम्बन्धित सबै कार्यक्रमका लागि रु. ४०.१४ अर्ब बजेटको समेत व्यवस्था भएको छ।

(२) मौद्रिक नीति

अल्प विकसित तथा विकासोन्मुख देशहरूमा जनसंख्याको ठूलो हिस्सा कृषि क्षेत्रमा आश्रित रहेको हुन्छ। वित्तीय साधनको अभाव तथा परम्परागत कृषि प्रणालीका कारण उत्पादकत्व कम हुँदा यस क्षेत्रमा लाग्नेहरू अधिकांश गरिबीको दुस्चक्रमा परिरहेको आँकडाले बताउँछ। आर्थिक तथा सामाजिक रूपान्तरणका खातिर कृषि क्षेत्रको विकासका लागि विशेष सम्बोधन हुन आवश्यक सम्झी नेपाल राष्ट्र बैंकले मौद्रिक नीति मार्फत विशेष कर्जा कार्यक्रम अवलम्बन गर्ने गरेको छ। विशेष गरेर नेपाल राष्ट्र बैंकले आर्थिक वर्ष २०२३ देखि मौद्रिक तथा कर्जा नियन्त्रणका उपायहरूको अवलम्बन गर्दै आएको छ (नेपाल राष्ट्र बैंक पच्चिस वर्ष)। वास्तविक किसानसम्म कर्जा पुऱ्याउन नेपाली किसान तथा कृषि बालीको चरित्र सुहाउँदो कृषि कर्जाका प्रकारहरूको व्यवस्था मौद्रिक नीति मार्फत गरिँदै आएको छ। त्यसका लागि कर्जाको माग पक्ष तथा आपूर्ति पक्षका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले उत्प्रेरणात्मक र अनिवार्य दुवै विधि प्रयोग गरेको देखिन्छ। नेपाल सरकारसँगको समन्वयमा कृषि कर्जासँग सम्बन्धित यस्ता कार्यक्रमहरू वि.सं. २०३१ सालदेखि नै सुरु गरिएको थियो। निर्देशित कर्जा कार्यक्रम तथा सघन बैंकिङ कार्यक्रमको सुरुवात यसैका ज्वलन्त उदाहरणहरू हुन्।

(क) विपन्न वर्ग कर्जा

मौद्रिक नीति मार्फत लागू गरिएको महत्वपूर्ण कर्जा कार्यक्रम विपन्न वर्ग कर्जा हो। परम्परागत बैंकिङले व्यापारिक तथा रियल स्टेट कर्जा अझ भनौ उपभोगमुखी कर्जालाई प्रोत्साहन गरेको र धितो हुनेहरू मात्र बैंकिङ कर्जाको उपयोगकर्ता हुने देखिएकोले धितो विहीन

गरिब तथा कृषक परिवारलाई केन्द्रित गरी अनिवार्य कर्जाको रूपमा यो कार्यक्रमको सुरुवात आर्थिक वर्ष २०४८/४९ देखि गरिँदै आएको छ । धितोको अभावमा बैकिङ कर्जाबाट वञ्चित विपन्न तथा गरिब जनताहरू विशेष गरी विपन्न कृषकहरूको आर्थिक तथा सामाजिक उत्थानको लागि यस्तो कार्यक्रमको सुरुवात गरिएको हो । विपन्न वर्ग कर्जा नै त्यस्तो प्रकारको कर्जा हो जुन गरिब किसानहरूसम्म पुग्ने गर्दछ भने लघु वित्त वित्तीय संस्थाहरूको एक प्रमुख वित्तीय स्रोत पनि हो । विगतमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले फरक फरक अनुपातमा विपन्न वर्ग कर्जा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेकोमा अबदेखि वाणिज्य बैंक, विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूले आफ्नो कुल कर्जा लगानीको न्यूनतम ५ प्रतिशत विपन्न वर्गमा अनिवार्य लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था भएको छ, (मौद्रिक नीति २०७५/७६) ।

(ख) प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र कर्जा

वाणिज्य बैंकहरूले प्रदान गर्ने कर्जाहरू मुख्यतः व्यापारिक क्षेत्रतिर उन्मुख भएको पाइएको सन्दर्भमा कृषि तथा उद्योगतर्फ समेत कर्जा प्रवाह गरी यी क्षेत्रको विकास गर्न वि.सं. २०३१ सालमा वाणिज्य बैकिङ ऐनमा समेत संशोधन गरी कृषि, साना उद्योग तथा साना व्यवसायमा सुपरीक्षण कर्जाको सुरुवात गरियो । सुरुमा यस्तो कर्जा कुल निक्षेपको ५ प्रतिशत प्रवाह गर्नुपर्ने निर्देशन भयो भने वि.सं. २०३३ सालमा औद्योगिक, सेवा व्यवसाय तथा सम्पूर्ण कृषि क्षेत्रलाई प्राथमिक क्षेत्र नामाकरण गरी कुल निक्षेपको ७ प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्ने व्यवस्था गरियो (नेपाल राष्ट्र बैंक पच्चिस वर्ष) । प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जा पछिल्लो समयमा कुल कर्जाको १२ प्रतिशत अनिवार्य रूपमा तोकिएको क्षेत्रमा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था कायम गरियो । निर्देशित कर्जाको रूपमा हेरिने यो कर्जा कार्यक्रम वि.सं. २०६४ साउनदेखि हटाइए पनि वि.सं. २०३१ सालदेखि सुरुवात गरिएको निर्देशित कर्जालाई नेपाल राष्ट्र बैंकले कुनै न कुनै रूपले निरन्तरता दिइरहेको छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले आर्थिक वर्ष २०६७/६८ देखि वाणिज्य बैंकहरूलाई कुल कर्जाको २० प्रतिशत कृषि, उर्जा, पर्यटन घरेलु तथा साना उद्योग जस्ता उत्पादनमूलक क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्न निर्देशित

गर्‍यो (एकीकृत निर्देशन, २०६९) भने आर्थिक वर्ष २०६८/६९ मा उक्त २० प्रतिशत मध्ये कृषि र उर्जामा १० प्रतिशत अनिवार्य हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ (एकीकृत निर्देशन, २०७०) । त्यसै गरी आर्थिक वर्ष २०७०/७१ देखि कृषि र उर्जामा यस्तो कर्जाको सीमा १२ प्रतिशत पुऱ्याइयो भने आर्थिक वर्ष २०७१/७२ देखि विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूलाई समेत कुल कर्जाको क्रमशः १५ र १२ प्रतिशत कृषि लगायतका उत्पादनशील क्षेत्रमा प्रवाह गर्नुपर्ने नीतिगत व्यवस्था भयो । आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को मौद्रिक नीतिमा वाणिज्य बैंकहरूले प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा आफ्नो कुल कर्जाको न्यूनतम २५ प्रतिशत कर्जा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको थियो । यस अन्तर्गत कृषि क्षेत्रमा १० प्रतिशत, जलविद्युतमा ५ प्रतिशत, पर्यटन क्षेत्रमा ५ प्रतिशत र बाँकी ५ प्रतिशत अन्य प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा अनिवार्य रूपमा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को मौद्रिक नीतिले केही परिमार्जन गरेको छ । परिवर्तित व्यवस्थाले प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा कुल कर्जाको २५ प्रतिशत कर्जा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई कायम राख्दै कृषि क्षेत्रमा १० प्रतिशत र उर्जा एवम् पर्यटनमा १५ प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था भएको छ । यसका साथै विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूले समेत आफ्नो कुल कर्जाको क्रमशः १५ प्रतिशत र १० प्रतिशत अनिवार्य रूपमा प्राथमिक क्षेत्रमा कर्जा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

(ग) व्याज अनुदान सम्बन्धी व्यवस्था

नेपाल सरकारले आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को बजेटको बुँदा नं. ७६ मा बढ्दो बेरोजगारी र ग्रामीण क्षेत्रबाट युवाहरूको पलायन हुने समस्यालाई सम्बोधन गर्न र युवाहरूलाई कृषिमा आकर्षित गर्न व्यावसायिक तरकारी, पशुपंक्षी पालन, जडिबुटी, तरकारी र फलफूल खेती, दुग्ध व्यवसाय, मत्स्यपालन, च्याउ खेती, कृषि भण्डारण, शीत भण्डारण, पशुबधशाला एवम् मासुजन्य व्यवसायका लागि वाणिज्य बैंकबाट प्रदान गरिने ऋणको व्याजदरमा ४ प्रतिशतसम्म अनुदान दिने नीतिगत व्यवस्था गरेको थियो । यसरी कर्जा प्रवाह गर्दा बैंकहरूले ६ प्रतिशतभन्दा बढी व्याज लिन नपाइने व्यवस्था गरियो । एकातिर वाणिज्य बैंकहरूले कर्जा तथा निक्षेपमा आफ्नो व्याजदर आफै

तय गरी आधार व्याजदरको आधारमा कर्जा प्रवाह गर्नसक्ने व्यवस्था गर्ने अर्कोतर्फ व्यावसायिक कृषि कर्जाका लागि व्याजदर तोकेरै बैंकहरूलाई कर्जा प्रवाह गर्न निर्देशन दिँदा नेपाल राष्ट्र बैंककै निर्देशनमा विरोधाभाष देखियो । यही विषयलाई सम्बोधन गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकले २०७४ माघ १७ गते एक निर्देशन जारी गरी बैंकहरूले व्यावसायिक कृषि कर्जाका लागि आधार व्याजदरमा कर्जा प्रवाह गर्नसक्ने र त्यसमा ५ प्रतिशत नेपाल सरकारले नेपाल राष्ट्र बैंक मार्फत व्याज अनुदान उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरियो । यसै बीच नेपाल सरकारको सहयोगमा नेपाल राष्ट्र बैंकले कृषि तथा पशुपंछी क्षेत्रको व्यवसाय प्रवर्द्धन गरी रोजगारी उपलब्ध गराउन, शिक्षित बेरोजगार युवा तथा वैदेशिक रोजगारीबाट सीप सिकी नेपाल फर्केका युवालाई मुलुकभित्रै व्यावसायिक रोजगारी उपलब्ध गराउने जस्ता उद्देश्य राखी सहूलियतपूर्ण कर्जाका लागि व्याज अनुदान सम्बन्धी कार्यविधि, २०७५ जारी गर्‍यो । यो कार्यविधिमा यसअघि नेपाल राष्ट्र बैंकले ल्याएको व्यावसायिक कृषि तथा पशुपंछी कर्जामा प्रदान गरिने व्याज अनुदान सम्बन्धी व्यवस्था लगायत देहाय बमोजिमका कर्जाहरूमा

निम्न बमोजिमको व्याज अनुदान तथा कर्जा सीमा तोकिएको छ ।

कृषि क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जाको तथ्यांकीय विश्लेषण

(१) कुल सरकारी बजेटमा कृषि क्षेत्रको अंश

विश्व खाद्य तथा कृषि संगठन (एफएओ) ले उपलब्ध गराएको तथ्यांक अनुसार सन् २००१ मा विश्वको कुल सरकारी खर्चमा कृषि क्षेत्रको अंश १.६ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०१५ मा आइपुग्दा १.३ प्रतिशतमा भरेको देखिन्छ । तर उक्त अवधिमा विश्व अर्थतन्त्रको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको अंश भने ४ प्रतिशतबाट बढेर ५ प्रतिशत पुगेको छ । विशेष गरी अफ्रिकी मुलुकहरूमा कृषि क्षेत्रमा सरकारी खर्च कम्तिमा १० प्रतिशत पुऱ्याउने गरी सन् २००३ मा African Union's Maputo Declaration जारी भएको थियो । तर सम्बद्ध राष्ट्रहरूले यस क्षेत्रमा प्रतिबद्धता अनुरूपको सरकारी लगानी गर्न सकेनन् । तथापि सन् २०१४ मा Malabo Declaration जारी गर्दै १० प्रतिशत सरकारी खर्च गर्ने पुनः प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको पाइन्छ ।

विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषिको योगदान तुलनात्मक रूपमा बढी (सन् २०१५ मा ७.१ प्रतिशत) हुने एवम् रोजगारीको मुख्य आधार कृषि नै हुने भए तापनि विकसित राष्ट्रको भन्दा कृषिमा सरकारी

तालिका ३: सहूलियतपूर्ण कर्जाका लागि व्याज अनुदान सम्बन्धी व्यवस्था

क्र.सं.	कर्जाको प्रकार	अधिकतम कर्जा सीमा	कैफियत
१	व्यावसायिक कृषि तथा पशुपंछी कर्जा	रु. ५ करोड (केन्द्रीय अनुगमन समितिले थप ५ करोड स्वीकृत गर्नसक्ने)	व्याज अनुदान ५ प्रतिशत, रु. ५ करोडभन्दा बढीको कर्जामा २ प्रतिशत मात्र ।
२	शिक्षित युवा स्वरोजगार कर्जा	रु. ७ लाख	निवेदकको सक्कल शैक्षिक प्रमाणपत्र धितोको रूपमा रहने
३	विदेशबाट फर्केका युवा परियोजना कर्जा	रु. १० लाख	सम्बन्धित परियोजना धितोको रूपमा रहने
४	महिला उद्यमशीलता कर्जा	रु. १५ लाख	एकल वा सामूहिक जमानी चाहिने, व्याज अनुदान ६ प्रतिशत
५	दलित समुदाय व्यवसाय विकास कर्जा	रु. १० लाख	एकल वा सामूहिक जमानी चाहिने
६	उच्च र प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा कर्जा	रु. ६ लाख	निवेदकको सक्कल शैक्षिक प्रमाणपत्र धितोको रूपमा रहने
७	भूकम्प पीडितहरूको निजी आवास निर्माण कर्जा	रु. ३ लाखसम्म	सामूहिक वा धितो जमानी चाहिने

खर्च उल्लेखनीय बढी भएको (सन् २०१५ मा १.९ प्रतिशत) पाइँदैन । यी राष्ट्रहरूमा कृषिमा सरकारी लगानी सन् २००१ मा ३.७ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०१५ मा १.९ प्रतिशत रहेको पाइँएकाले उल्लेखनीय रूपमा गिरावट आएको पाइँएको छ (FAO, 2015) । एसिया प्यासिफिक क्षेत्रका राष्ट्रहरूमा भने सन् २००१ मा सरकारी लगानी ३.९ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०१५ मा २.९ प्रतिशतमा भरेको छ । त्यसै गरी अफ्रिकी मुलुकहरूमा सरकारी लगानी उक्त अवधिमा ३.८ बाट १.५ प्रतिशतमा भरेको देखिन्छ । उपर्युक्त तथ्यबाट के प्रष्ट हुन्छ भने विकासोन्मुख राष्ट्रहरूको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान बढी भए तापनि तुलनात्मक रूपमा ती देशहरूले कृषिमा सरकारी लगानी कम गरेको देखिन्छ ।

तालिका ४ : कुल सरकारी खर्चमा कृषि क्षेत्रको अंश (%)

विवरण	२००१	२००६	२००८	२०१५
विश्व	१.६	१.४१	१.३८	१.३
एसिया प्यासिफिक	३.९	४.०	४.२	२.९
अफ्रिका	३.८	३.०	३.२	१.५

Source : FAO, 2015

(२) नेपालको कुल सरकारी बजेटमा कृषि क्षेत्रको अंश

विभिन्न वर्षको सरकारी बजेटको अध्ययन गर्दा नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा कृषि क्षेत्रमा सरकारी बजेटको अंश ज्यादै कम रहेको देखिन्छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा करिब २८ प्रतिशत योगदान रहेको कृषि क्षेत्रको लागि सरकारी बजेटको ज्यादै कम अंश प्रयोग गरेकै कारण

तालिका ५ : कृषि क्षेत्रका लागि विनियोजित बजेट

(रु. दस लाखमा)

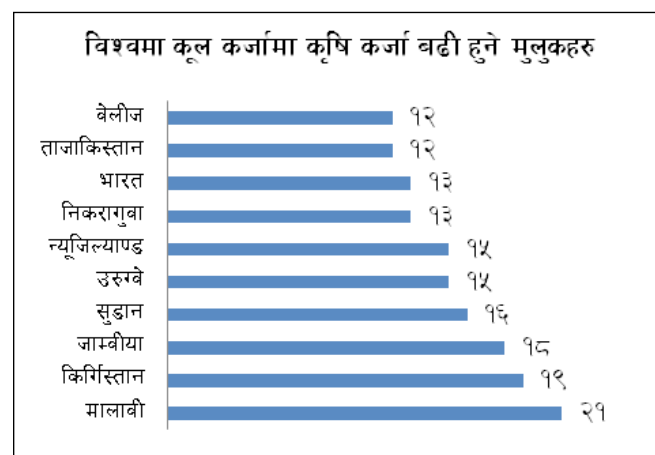
आर्थिक वर्ष	कुल बजेट	विनियोजित बजेट		यथार्थ खर्च	
		रकम	प्रतिशत	रकम	प्रतिशत
२०६८/६९	३८४९००	१२४३१	३.२	१०२९९	८२.९
२०६९/७०	४०४८२५	१२२९७	३.०	११५४७	९३.९
२०७०/७१	५१७२४०	२१४०३	४.१	१८०१२	८४.२
२०७१/७२	६१८१००	२३२८३	३.८	१८८०१	८०.७
२०७२/७३	८१९४६९	२६६८३	३.३	२२०९५	८२.८
२०७३/७४	१०४८९२१	३५९०४	३.४	३२०६५	८९.३
२०७४/७५	१२७८९९५	३९६६५	३.१०		
२०७५/७६	१३१५१६२	४०१४१	३.०५		

स्रोत: अर्थ मन्त्रालय, बजेट वक्तव्य

कृषिमा व्यावसायिकरण, आधुनिकीकरण एवं यान्त्रिकीकरण हुन नसकेको कुरामा कुनै द्विविधा छैन । आर्थिक वर्ष २०३४/३५ मा कृषि क्षेत्रको लागि ७.३४ प्रतिशत बजेट छुट्याइएकोमा घटबढ हुँदै आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा कुल बजेटको ३.०५ प्रतिशत बजेट छुट्याइएको पाइँन्छ, (तालिका ५) ।

(३) कृषि क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जाको विवरण

विश्व खाद्य तथा कृषि संगठन (एफएओ) को तथ्यांक अनुसार विश्वमा वाणिज्य बैंकहरूको कुल कर्जा मध्ये कृषि क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जा सन् २०१६ मा २.४ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०१७ मा २.९ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ । यद्यपि यो अनुपात कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान भन्दा कम हो । RBI, 2018

का अनुसार कृषि क्षेत्रका लागि भारतीय बैंकहरूले १८ प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्नेमा सो अनुसार हुन सकेको छैन । संसारका आधा भन्दा बढी राष्ट्रहरूमा कृषिका लागि ३.२ प्रतिशत कर्जा प्रवाह भएको र करिब २५ राष्ट्रमा त १ प्रतिशत भन्दा कम कर्जा प्रवाह भएको देखिन्छ, (एफएओ, २०१८) ।

देश	प्रतिशत	देश	प्रतिशत
मालावी	२९	न्युजिल्याण्ड	१५
किर्गिस्तान	१९	निकरागुवा	१३
जाम्बिया	१६	भारत	१३
सूडान	१६	ताजकिस्तान	१२
उरुग्वे	१५	बेल्जियम	१२

Source : FAO, 2015

(४) नेपालमा कृषि क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जाको विवरण

कृषि क्षेत्रको लागि पर्याप्त कर्जा प्रवाह हुन आवश्यक छ, भन्ने सम्बन्धमा नेपाल राष्ट्र बैंकले धेरै अघिदेखि अवलम्बन गरेका कार्यनीतिहरूको अध्ययनबाट थाहा पाउन सकिन्छ। नीतिगत व्यवस्था अपनाएर होस् वा संगठनात्मक संरचना नै खडा गरेर किन नहोस् कृषि क्षेत्रको लागि अनिवार्य लगानीका व्यवस्थाहरू भएका छन्। तथापि यो क्षेत्रमा वाणिज्य बैंकहरूबाट प्रवाहित कर्जा अझै पनि न्यून देखिएको छ। आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा नेपालका वाणिज्य बैंकहरूले प्रवाह

अझै यस क्षेत्रमा कुल कर्जाको करिब १.३४ प्रतिशत कर्जा प्रवाह हुनसक्ने अवस्था देखिन्छ।

(५) नेपालमा प्रवाहित विपन्न वर्ग कर्जा विवरण

वाणिज्य बैंकहरूले गर्ने परम्परागत बैंकिङले नेपालको ठूलो जनसमुदाय बैंकिङ क्षेत्रबाट बाहिर पर्ने देखिएकोले सीमान्तकृत वर्गलाई लक्षित गरी ल्याइएको विपन्न वर्ग कर्जा लोकप्रिय बन्दै गएको छ। यो कर्जाको मुख्य उद्देश्य समाजमा पिछडिएका महिला, जनजाति र कमजोर वर्गमा वित्तीय साधनको पहुँच पुऱ्याउनु हो। पछिल्लो समयमा यसको दायरा फराकिलो बन्दै गएको छ।

विशेष गरेर नेपाल राष्ट्र बैंकले ल्याएको आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को मौद्रिक नीतिले सबै वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्था (क, ख र ग वर्ग) ले अनिवार्य रूपमा आफ्नो कुल कर्जाको ५ प्रतिशत विपन्न वर्गमा कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्थाका कारण यसको आकार बढ्दै गएको छ। विगत पाँच

तालिका ७ : वाणिज्य बैंकहरूबाट प्रवाहित कृषि कर्जाको विवरण (रु. दश लाखमा)

आर्थिक वर्ष	कुल कर्जा	कुल कर्जा (कृ.वि.वै.वाहेक)	कृषि क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जा		कृषि क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जा (कृ.वि.वै.वाहेक)	
			रकम	प्रतिशत	रकम	प्रतिशत
२०७०/७१	८७२,७४१	८१०,२८६	५५,०५८	६.३१	३९,२०४	४.८४
२०७१/७२	१,०७६,३४०	१,००४,१२४	९९,२८६	९.२२	७८,२४९	७.७९
२०७२/७३	१,३८९,२२८	१,३०७,६६६	१२१,६९१	८.७६	९७,०१३	७.४२
२०७३/७४	१,७३५,८९९	१,६४३,१८३	१४५,१६७	८.३६	११९,०९६	७.२५
२०७४/७५	२,००७,९३३	१,९१५,२१७	१९१,५६२	९.५४	१६६,०२८	८.६७
२०७५ असोज	२,२७६,४१८	२,१६३,११५	२०६,३४४	९.११	१८०,४३८	८.३४

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक

गरेको कुल कर्जा रु. ८७२ अर्ब मध्ये कृषि क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जा जम्मा रु. ५५ अर्ब मात्र रहेको थियो जुन कुल कर्जाको ६.३१ प्रतिशत हुन आउँछ। केही वर्ष अघिदेखि नेपाल राष्ट्र बैंकले लिएको नीतिगत व्यवस्था एवम् प्रदान गरेको विभिन्न सहूलियतका कारण कृषि क्षेत्रको कर्जा प्रवाह अनुपातमा क्रमशः सुधार हुँदै २०७५ असोजमा आइपुग्दा करिब ९.१ प्रतिशत पुगेको छ।

कृषि क्षेत्रको विकासलाई मध्यनजर गरी वि.सं. २०२४ मा स्थापना भएको कृषि विकास बैंकले मात्र २०७५ असोजको तथ्यांक अनुसार कृषि क्षेत्रमा करिब रु. २६ अर्ब कर्जा प्रवाह गरेको छ, जुन समग्र वाणिज्य बैंकहरूले उक्त अवधिमा यस क्षेत्रमा प्रवाह गरेको जम्मा रु. २०६ अर्ब कर्जाको करिब १३ प्रतिशत हुन आउँछ। नेपाल राष्ट्र बैंकले कृषि क्षेत्रमा कुल कर्जा लगानीको कम्तीमा पनि १० प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था गरेकोमा कृषि विकास बैंक बाहेक अन्य २७ वाणिज्य बैंकले यस अवधिमा ८.३४ प्रतिशत मात्र कर्जा प्रवाह गरेको पाइएकाले

वर्षको सम्पूर्ण बैंक तथा वित्तीय संस्थाले प्रवाह गरेको विपन्न वर्ग कर्जाको स्थिति अध्ययन गर्दा (तालिका ८) यही कुरा पुष्टि हुन्छ।

तालिका ८ : नेपालका क, ख र ग वर्गका संस्थाले प्रवाह गरेको विपन्न वर्ग कर्जा (रु. दश लाखमा)

आ.व	कुल कर्जा (क, ख र ग वर्ग)	विपन्न वर्ग कर्जा (क, ख र ग वर्ग)	
		रकम	प्रतिशत
२०७०/७१	११२९,८०४	५०,५७७	४.५
२०७१/७२	१३६१,३५२	६३,८९०	४.७
२०७२/७३	१६८१,८८१	८१,२३९	४.८
२०७३/७४	१९९४,६४९	१११,९८५	५.६
२०७४/७५	२४२२,९२६	१३७,७२८	५.७
२०७५ असोज	२५९८,१०५	१५२,४५३	५.९

Source : NRB, Monthly Statistics

(६) सहलियतपूर्ण कर्जा विवरण

आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को नेपाल सरकारले परिलक्षित गरेको व्यावसायिक कृषि तथा पशुपंछी कर्जा अन्तर्गत बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले कृषि क्षेत्रसँग सम्बन्धित फर्म, कम्पनी वा व्यक्ति समूहलाई यस्तो कर्जा प्रवाह गर्न सक्छन् । आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को बजेटले यसको दायरा अरु बढी फराकिलो बनाएको छ । २०७४ असोज मसान्तसम्ममा विभिन्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाले व्यावसायिक कृषि तथा पशुपंछी कर्जा शीर्षकमा करिब ६ हजार जनालाई रु. ६.४ अर्ब कर्जा प्रवाह गरी करिब रु. ३ करोड व्याज अनुदान उपलब्ध गराएकोमा २०७५ पुस मसान्तसम्मको विवरण अनुसार करिब १० हजार ५०० जनालाई रु. १८ अर्ब ६३ करोड कर्जा लगानी गरिसकेका छन् र सो वापत सम्बन्धित कृषकहरूलाई करिब रु. ८८ करोड व्याज अनुदान प्रदान भैसकेको छ ।

(७) लघु कर्जा विवरण

विपन्न तथा न्यून आय भएका व्यक्तिलाई व्यक्तिगत, सामूहिक जमानी तथा परियोजनामा आधारित रहेर कर्जा प्रवाह गर्ने उद्देश्यले खुलेका घ वर्गका वित्तीय संस्थाहरूबाट समेत नेपालको कृषि क्षेत्रमा पर्याप्त कर्जा प्रवाह भएको छ । वास्तवमा लघु कर्जामा कृषि क्षेत्रकै कर्जाको बाहुल्यता रहेको छ । चाहे त्यो लघु उद्यम वा व्यवसाय सञ्चालन गर्न सामूहिक जमानीमा प्रति समूह सदस्य तीन लाख/पाँच लाख रूपैयाँ लघु कर्जा उपलब्ध गराउने व्यवस्था होस् वा विपन्न तथा न्यून आय भएका व्यक्तिलाई स्वीकारयोग्य धितोमा लघु उद्यम वा व्यवसाय सञ्चालन गर्न प्रति समूह सदस्य पाँच लाख/सात लाख/दश लाख रूपैया लघु कर्जा उपलब्ध गराउने व्यवस्था होस्, यो व्यवस्थाले धेरै नै लोकप्रियता प्राप्त गरेको छ ।

तालिका ९: लघु कर्जा विवरण

(रु दश लाखमा)

सि.नं	विवरण	रकम
१	कुल बाँकी कर्जा	१४५९५१
२	लघु व्यवसाय कर्जा	९३२५२
३	लघु उद्यम/धितो कर्जा	१६७६१
४	अन्य कर्जा	३५९३८
५	असुल हुन बाँकी व्याज रकम	९८७
६	कर्जा नोक्सानी व्यवस्था	२३९२

Source : NRB, MFP&S Dept.

लघु वित्त वित्तीय संस्थाहरूले प्रवाह गरेको कर्जाको स्रोत अधिकांशतः अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको विपन्न वर्ग अन्तर्गतको अप्रत्यक्ष कर्जा नै हो । समग्रमा थोक कर्जा प्रवाह गर्ने बाहेक नेपालका लघु वित्त विकास बैंकहरूको २०७५ असोज मसान्तसम्मको कुल बक्यौता कर्जा रु. १४५ अर्ब रहेको छ । यस मध्ये लघु व्यवसाय कर्जाको अंश करिब ६४ प्रतिशत छ भने धितो सहितको लघु उद्यम कर्जाको अंश करिब १२ प्रतिशत रहेको छ ।

कृषि क्षेत्रमा कर्जा प्रवाहका समस्याहरू

सन् २००१ देखि सन् २०१५ सम्मको संसारभरिकै तथ्यांकलाई आधार मान्ने हो भने समीक्षा अवधिमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषिको योगदान ४ प्रतिशतबाट बढेर ५ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ, तर त्यति नै बेला कुल सरकारी बजेटको यस क्षेत्रमा अंश १.६ प्रतिशतबाट घटेर १.३ प्रतिशत मात्र विनियोजन भएको देखिन्छ (एफएओ, २०१५) । विश्वका आधा जसो देशमा कुल बैंकिङ कर्जाको ३.५ प्रतिशत मात्र कृषि क्षेत्रमा प्रवाह गरेको पाइन्छ । पछिल्लो दशकमा विश्वको बैंकिङ कर्जा २.२ प्रतिशत (सन् २००६) बाट २.९ प्रतिशत (सन् २०१७) पुगेको छ, यद्यपि यो कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको योगदानको अनुपातको भण्डै आधा मात्र हो (एफएओ, २०१८) । माथि गरिएको विवेचना र विश्लेषणका आधारमा संसारभरि नै कृषि कर्जा उल्लेख्य हुन सकेको देखिँदैन । सरकार तथा केन्द्रीय बैंकहरूले कृषि कर्जालाई प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रभित्र समावेश गरी निर्देशित गर्दा समेत तोकिएको नतिजा आउन सकेको छैन । कृषि क्षेत्रमा यथोचित कर्जा प्रवाह हुन नसक्नुमा माग पक्ष (किसान तथा कृषि फार्म), आपूर्ति पक्ष (बैंक तथा वित्तीय संस्था) र कृषि क्षेत्रकै अन्तर्निहित समस्याहरू छन् । मुख्य मुख्य समस्याहरूलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ ।

(१) बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई कर्जा प्रवाह गर्दा ऋणीको व्यवस्थित अभिलेख आवश्यक पर्दछ । अधिकांश कृषकसँग फर्म दर्ता, व्यवस्थित र पारदर्शी आयव्यय विवरण हुँदैनन् भने परियोजनाको लाभ हानीको यथोचित विश्लेषण गर्नसक्ने क्षमता नभएकोले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू यस क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्न प्रेरित हुँदैनन् । विकासोन्मुख देशहरूको तुलनामा विकसित देशहरूमा बैंकिङ कर्जा उच्च हुनुमा ठूला र व्यवस्थित कृषि फार्महरूको बर्चस्व, पर्याप्त यान्त्रिकीकरण र व्यावसायिक कृषि भएर नै हो (एफएओ, २०१८) ।

- (२) कृषि क्षेत्रका अन्तर्निहित जोखिमहरू धेरै छन् । केही जोखिमलाई बीमाले सम्बोधन गर्न सकिने भए तापनि कतिपय जोखिमहरू सम्बोधन हुँदैनन् । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू जोखिमयुक्त क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्न इच्छुक हुँदैनन् ।
- (३) “कृषि कर्जा र कृषि उत्पादकत्वमा यसको प्रभाव” विषयमा नेपाल राष्ट्र बैंक, धनगढी कार्यालयले सन् २०१२-१३ मा कैलाली जिल्लामा गरेको एक अध्ययनमा कृषि कर्जा, बिउ, मल तथा किटनासक औषधि जस्ता कृषिजन्य आयातमा प्रवाह नगरी अन्य पुँजीगत उपकरणहरू (जस्तै: ट्रक्टर) खरिदमा कर्जा प्रवाह गरिने पाइएको र ती उपकरणको प्रयोग कृषि क्षेत्र भन्दा अन्य क्षेत्रमा भइरहेको पाइएकोले बैंकहरू सुरक्षित धितो र ऋणीको नगद प्रवाह राम्रो भए मात्रै कर्जा प्रवाह गर्ने गरेको देखिएको थियो । त्यस्तै, उक्त अध्ययनले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा उच्च व्याजदर, प्रक्रियागत जटिलता, निर्वाहमुखी कृषि प्रणाली, धितोको अभाव जस्ता कारणले कृषि कर्जाको प्रभावकारिता बढ्न नसकेको देखाएको थियो ।
- (४) नेपालको कृषि व्यावसायिक नभई निर्वाहमुखी भएको, अधिकांश कृषक निरपेक्ष गरिब रहेको र नगद प्रवाह नगण्य हुने भएकाले कृषकहरू बैंकिङ ऋणयोग्य नभएको बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको धारणा रहेको छ ।
- (५) २०७५ असार मसान्तमा नेपालका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले प्रवाह गरेको कुल कर्जा रु. २४२३ अर्ब मध्ये स्थिर धितोको सुरक्षणमा रु. १७८९ अर्ब अर्थात् करिब ७४ प्रतिशत प्रवाहित भएको छ (NRB 2018, Monthly Statistics) । यो तथ्यांकले के देखाउँछ, भने नेपालका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू परियोजनाको आधारमा कर्जा प्रवाह नगरी स्थिर धितोलाई नै बढी प्राथमिकता दिन्छन् जुन कृषि कर्जाका लागि उपयुक्त मानिँदैन ।
- (६) सुपरिवेक्षणीय एवं प्रशासकीय खर्च बढ्ने भएका कारण बैंकहरू साना कर्जा भन्दा ठूला कर्जातर्फ आकर्षित हुने गरेको तर कृषिमा ठूला कर्जा लिने संस्थागत ऋणीहरू नगण्य रहेको कारण कृषि कर्जा विस्तार हुन सकेको छैन ।
- (७) कृषिको प्रकृति तथा किसानको नगद प्रवाह अनुसार बैंकिङ कर्जाको किस्ता सामान्जस्यता हुन नसक्नु पनि

- कृषि कर्जा प्रवाहको समस्याको रूपमा रहेको छ ।
- (८) किसानहरूमा सामान्य वित्तीय साक्षरताको अभाव रहेको छ । अधिकांश कृषकहरूमा व्यावसायिक कृषि सम्बन्धी ज्ञान, कृषि बीमा, अनुदानमा आधारित कृषि कर्जा, कर्जा सदुपयोगिता जस्ता विषयहरूको ज्ञानको अभाव देखिन्छ ।
- (९) सरकारी अनुदान तथा सहूलियत लिन वास्तविक किसान भन्दा अन्य बढी हुने गरेको छ । वास्तविक किसान बाहेककाले कृषि पेशालाई निरन्तरता नदिने भएकाले वास्तविक किसानहरू मर्कामा परेको देखिन्छ ।
- (१०) अधिकांश बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको कर्जा स्वीकृति अख्तियारी केन्द्रीकृत प्रकृतिको छ । अझै पनि साना किसानहरूको पहुँचमा बैंकिङ सञ्जाल पुगेको छैन । मोफसलका सानातिना कृषि कर्जा भन्दा व्यापारिक कर्जातर्फ बैंकहरू केन्द्रित रहेको र बैंकले कर्जा स्वीकृतिको लामो तथा भन्भटिलो प्रक्रियाका कारण कृषि कर्जा प्रवाहमा समस्या देखिएको छ ।

सुझाव

कृषि क्षेत्रले नेपाली जनजीविकामा बहुआयामिक सम्बन्ध राख्छ । जनसंख्याको ठूलो हिस्सा यस क्षेत्रसँग आवद्ध रहेको र मुलुकको गरिबीको ठूलो हिस्सा यही क्षेत्रमा रहेकोले कृषि क्षेत्रको विकास हुनु नै जनताको जीवनस्तर माथि उठ्नु एवम् गरिबी निवारणमा सहयोग पुग्नु हो । यसका अलावा आन्तरिक मूल्य स्थिरता कायम गर्दै समग्र आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न, आयात प्रतिस्थापन गर्दै निर्यात बढाउन, खाद्य परनिर्भरता हटाउँदै खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर बन्न, औद्योगिकीकरणको जग सबल तुल्याउन कृषिको अहम् भूमिका रहेको छ । समग्र तथ्यलाई विश्लेषण गरी समष्टिगत आर्थिक नीति, आवधिक योजना तथा नेपाल राष्ट्र बैंकले लिने नीतिहरूमा कृषिलाई प्राथमिकतामा पारिए तापनि ती नीतिहरूको कार्यान्वयन पक्ष त्यति प्रभावकारी बन्न नसक्दा सोचे जस्तो परिणाम प्राप्त हुन सकेको छैन ।

नेपालमा प्रशस्त अवसर सहितको कृषि क्षेत्र उपलब्ध रहे पनि कृषि क्षेत्रको वित्तीय सेवामा पहुँच भने न्यून रहेको देखियो । नेपाल सरकार तथा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट कृषि क्षेत्रमा वित्तीय लगानीका लागि थुप्रै प्रयासहरू भएका छन् । तथापि यस क्षेत्रमा पर्याप्त वित्तीय लगानी हुन सकेको छैन । विश्व बैंकका अनुसार कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा १ प्रतिशत कृषि क्षेत्रको वृद्धिले अर्थतन्त्रको अन्य क्षेत्रको वृद्धिको अनुपातमा बढी दरले गरिबी निवारणमा सघाउ पुऱ्याउँछ ।

उपर्युक्त सबै पक्षलाई मनन् गरी यस खण्डमा केही सुझावहरू पेश गरिएका छन् । सुझावहरू तयार गर्दा नेपाल राष्ट्र बैंक, विराटनगर कार्यालयले वि.सं. २०७४ मा पूर्वी तराईका जिल्लाहरूमा “कृषि कर्जाको अवस्था एवं प्रभावकारिता” विषयमा गरेको अध्ययन, धनगढी कार्यालयले वि.सं. २०७१ मा कैलाली जिल्लामा “कृषि कर्जा र कृषि उत्पादकत्वमा यसको प्रभाव” विषयमा गरेको अध्ययन, नेपालगञ्ज कार्यालयले २०७४ पुसमा नेपालगञ्जमा सम्पन्न गरेको “व्यावसायिक कृषि कर्जा, सम्भावना र चुनौतीहरू” विषयक कार्यशालामा पेश भएका कार्यपत्रहरू समेतलाई आधार मानिएको छ ।

- (१) कृषि क्षेत्रको विकासका लागि कृषिमा आधुनिकीकरण, यान्त्रिकीकरण र व्यावसायीकरण गर्न आवश्यक देखिएकोले कृषि क्षेत्रको प्रकृति अनुसार कर्जाको उपलब्धता हुन आवश्यक छ ।
- (२) कृषि कर्जाको माग पक्ष अर्थात् कृषकहरू व्यावसायिक र प्रभावकारी नभएसम्म यस क्षेत्रलाई प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जाभित्रै पारेर बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई अनिवार्य लगानी गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ । छिमेकी राष्ट्र भारतमा प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जा कुल कर्जाको ४० प्रतिशत (कृषि क्षेत्रका लागि १८ प्रतिशत सहित) गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको सन्दर्भमा नेपालले साविकको १० प्रतिशतलाई केही प्रतिशत वृद्धि गर्न आवश्यक देखिन्छ ।
- (३) कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब २८ प्रतिशत योगदान रहेको यो क्षेत्रका लागि नेपाल सरकारले वार्षिक रूपमा विनियोजन गर्ने बजेट अपर्याप्त देखिन्छ । सरकारी बजेट विनियोजन गर्दा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा यस क्षेत्रको योगदानलाई समेत मध्यनजर गर्दै थप कार्यक्रम सहित थप बजेट विनियोजन हुन आवश्यक

सन्दर्भ सामग्री

१. अर्थ मन्त्रालय (२०७५), आर्थिक सर्वेक्षण आर्थिक वर्ष २०७४/७५, काठमाण्डौ : नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय ।
२. अभियान राष्ट्रिय दैनिक (२०७५) : कृषि उत्पादनमा आत्मनिर्भरताका आयाम, १० असार २०७५ <http://www.abhiyan.com.np/?p=230288>
३. कारोबार दैनिक (२०७५), डा. सुमनकुमार रेग्मी : कृषि प्रधान देशमा खाद्यान्न आयातको बढ्दो ग्राफ, पुस २९, २०७५ ।
४. नेपाल राष्ट्र बैंक (२०७५), देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति, आ.व. २०७४/७५ को वार्षिक तथ्यांकमा आधारित, काठमाडौं : नेपाल राष्ट्र बैंक ।
५. नेपाल राष्ट्र बैंक, विराटनगर (२०७४), कृषि कर्जाको अवस्था एवम् प्रभावकारिता, पूर्वी तराईका जिल्लाहरूको स्थलगत सर्वेक्षणमा आधारित अध्ययन प्रतिवेदन
६. Nepal Rastra Bank (2014). Agricultural credit and its impact on farm productivity, A case study of Kailali

देखिन्छ ।

- (४) बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले साना किसानहरूका लागि प्रवाह गरेका कर्जाहरू बेला बेलामा सरकारले मिनाहा गर्ने गरेका कारण कृषकहरूमा कृषि कर्जाका सम्बन्धमा Moral Hazard को अवस्था सिर्जना भएकोले ऋण मिनाहा गर्दा आगामी दिनमा पर्नसक्ने प्रभाव समेतको विश्लेषण गरिनु पर्दछ ।
- (५) कुल कर्जाको कम्तीमा पनि १० देखि १५ प्रतिशत कृषि क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने भएकोले प्रभावकारी कर्जा व्यवस्थापनका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले एउटा छुट्टै कृषि सेल खडा गरी विज्ञ कर्मचारी भर्ना गर्न आवश्यक देखिन्छ भने अधिकांश कृषकहरू कृषि व्यावसायिक कर्जाका बारेमा अनभिज्ञ देखिन्छन् । अतः कृषकहरूलाई बैंकिङ कर्जा सम्बन्धी चेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न आवश्यक देखिन्छ ।
- (६) बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले कृषि क्षेत्रका लागि स्थानीय सरकारसँगको समन्वयमा कार्य गर्न आवश्यक छ । कृषि कर्जाको न्यायिक वितरण तथा प्रवाहका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाका सबै शाखाहरूबाट एक निश्चित प्रतिशत कर्जा कृषि क्षेत्रमा प्रवाह गर्नुपर्ने आन्तरिक नीति बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले तय गर्न आवश्यक छ ।
- (७) सरकारी अनुदान तथा सरल कर्जा अवास्तविक किसानहरूले प्रयोग गर्ने परीपाटीलाई निस्तेज पार्न वास्तविक कृषकको स्पष्ट पहिचान हुने गरी परिचयपत्रको व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
- (८) कृषि कर्जाको उपभोग विस्तार गर्न व्यक्तिगत कर्जा भन्दा रजिष्टर्ड फर्म, कम्पनी स्थापना गरी व्यावसायिक कर्जालाई प्राथमिकता दिइनु पर्दछ ।

District, Banking Development and Research Unit, Dhangadhi Office.

७. FAO (2018), Government Expenditure on Agriculture (2001-2015), Food and Agriculture Organization of the United Nations, Statistics Division (FAOSTAT).
८. FAO (2018), Credit to Agriculture, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Statistics Division (FAOSTAT).
९. राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७५), नेपालको दीर्घकालीन सोच, वि.सं. २१०० अवधारणा पत्र, काठमाडौं : नेपाल सरकार (अप्रकाशित) ।
१०. राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७५), आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को वार्षिक विकास कार्यक्रम, काठमाडौं, नेपाल सरकार ।
११. राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७३), चौधौं योजना (आ.व. २०७४-२०७५/७६), काठमाडौं, नेपाल सरकार ।
१२. World Bank: Global Economic Prospects (www.worldbank.org/prospects/)

नेपालमा विकास र यसको अर्थ-राजनीति

● डा. गोपीकृष्ण खनाल*

पृष्ठभूमि

विकास सिद्धान्ततः एक निरन्तर चलिरहने गतिशील प्रक्रिया हो, जसको मूल उद्देश्य भनेको सकारात्मक परिवर्तन ल्याउनु हुन्छ। विकासले राष्ट्रिय समाजमा दिगो र सकारात्मक परिवर्तन ल्याउनु पर्दछ। यसबाट राज्य र जनताको बीचमा विश्वासको अभिवृद्धि हुनु पर्दछ। सकारात्मक तथा नतिजामा आधारित विकासले राज्यको वैधता संस्थागत गर्ने गर्दछ। तर विकासका लागि नागरिक, नागरिक समाज र राज्य संयन्त्र अनुशासित, उद्दमशील र सृजनशील हुन जरुरी छ। यसमा पनि राज्य संयन्त्र यथास्थितिको कारोबारीय शासनको प्रवृत्ति (Transactional Governance) बाट रूपान्तरणीय शासन (Transformational Governance) तर्फ निरन्तर लागि रहनु पर्दछ। अरुको सहयोगमा राष्ट्र निर्माण भएको विश्वमा इतिहास नै छैन। यस्तो इतिहास भविष्यमा लेखिने सम्भावना पनि छैन। यसैले कुनै पनि राष्ट्रको निर्माण सोही राष्ट्रमा रहेका नागरिक र उनीहरूका संस्थाहरूको त्याग, परिश्रम तथा अनुशासनबाट हुने गर्दछ। कुनै पनि राष्ट्र विकसित छ कि छैन भन्ने कुरा त्यो राष्ट्रमा के कस्ता संस्थाहरू (Institutions) छन् भन्नेमा भर पर्दछ। यस लेखमा नेपालमा विकासका सम्भावना तथा चुनौतीहरू तथा यसको अर्थ-राजनीति एवं आगामी दिनमा यसले लिनु पर्ने दिशा बारेमा संक्षिप्त रूपमा चर्चा गरिएका छन्। नेपाली विकास र यसको अर्थ-राजनीतिका सबै पक्ष एक लेखमा समेट्ने कार्य असम्भव भएकोले यसका केही पक्षलाई मात्र यहाँ सूक्ष्म रूपमा विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

विकासको अवधारणागत पक्ष

विकास के हो र के होइन भन्ने विषयमा मतैक्यता पाइन्न। सामाजिक विज्ञानको एक आधारभूत चरित्र भनेको

यसको फरक फरक धार र फरक फरक दृष्टिकोणको संग्रह पनि हो। विकास कुनै जडसूत्र भने होइन। समय, काल र परिस्थिति अनुसार यसको लक्ष्य, स्वरूप र यसका अपेक्षित चरित्रहरू परिवर्तन भई रहन्छन्। यो एक गतिशील प्रक्रिया हो। हाम्रो प्राचीन वैदिक संस्कृतिमा मानव शरीर प्रकृतिका अरु प्राणीका शरीर भन्दा परम तथा दुर्लभ शरीर भएकोले मानवको एक मात्र लक्ष्य ब्रह्म प्राप्त हुनु पर्दछ, भनिएको छ। गायत्री मन्त्रमा भनिएको छ, “त्यस प्राण स्वरूप, दुःखनाशक सुख स्वरूप, श्रेष्ठ, तेजस्वी, पापनाशक, देव स्वरूप, परमात्मालाई हामी अन्तरआत्मामा धारण गरौं र त्यस परमात्माले हाम्रो बुद्धीलाई सत्मार्गमा प्रेरित गरुन्”। भगवान बुद्धले सांसारिक दुःखबाट मोक्ष प्राप्त गर्न शुद्ध विचार, शुद्ध व्यवहार, शुद्ध वाणी, शुद्ध दृष्टिकोण, शुद्ध जीवन यापन, शुद्ध प्रयास, शुद्ध व्यवहार र शुद्ध ज्ञानका पक्षलाई महत्व दिनु भएको थियो। यसरी वैदिक र बौद्धिक कालमा विकासको लक्ष्य आदर्श तथा नैतिकवान् जीवनबाट परमात्माको प्राप्ति गर्नु थियो। यी परम सत्यहरू अहिले पनि हाम्रा लागि उत्तिकै प्रिय छन्।

नेपालमा योजनाका दस्तावेजहरूलाई केलाउँदा विकासको बारेमा सबैभन्दा सटिक बुझाई पहिलो पञ्चवर्षीय योजना (२०१३/१४-२०१७/१८) ले गरेको छ। यस योजनामा बढी सम्पन्न र सन्तोषजनक अवसरको सृजनालाई विकासको रूपमा परिभाषित गरिएको छ। यसले मानव केन्द्रित विकासलाई समेटेको छ। समकालीन नेपाली विकास समाजले मानव विकास (Human Development), दिगो विकास, समावेशी विकासका मुद्दालाई खुला अर्थतन्त्र (Liberal Economy) तथा खुला लोकतन्त्र (Liberal Democracy) को माध्यमबाट संस्थागत गर्न खोजेको छ। नेपालमा राजनीतिक मुद्दाहरू किनारा लागि सकेकाले

* सह-सचिव, राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग।

यति बेला नेपाल सरकारको एक मात्र विकासे मुद्दा समता सहितको आर्थिक समृद्धि (Growth with Equity) को यात्रा हुनु जरुरी छ । यथार्थमा भने नेपाली विकास आकास विप्रेषणको चपेटा र वितरणमुखी सार्वजनिक वित्तको भारले थिचिएको छ । उत्पादन र उत्पादकत्वले प्राथमिकता पाउन सकिरहेको छैन । निजी क्षेत्र एक गतिशील उत्पादनमुखि कर्पोरेट क्षेत्र भन्दा पनि परम्परागत रूपमा व्यापार गर्ने साहुजीको घराना क्लब जस्तो छ । उद्योग र उद्दमी भन्दा पनि व्यापारीहरूको बोलवाला छ । अर्थतन्त्रमा यत्रतत्र भाडा खाने (Rent Seeking) प्रवृत्ति हावी भएको छ । यसमा कमी ल्याउन सकिने अवस्था भए तापनि अगाडिको यात्राको बाटो तय गर्न राजनीतिक तथा प्रशासनिक क्षेत्रले ठूलै हिम्मत गर्नुपर्ने अवस्था छ ।

विकास कसरी हासिल गर्ने भन्ने सम्बन्धमा पनि विभिन्न अवधारणाहरू अघि सारिएका छन् । सन् १९५० को दशकमा पश्चिमा देशहरूले आधुनिकीकरण सिद्धान्त (Modernization Theory) नामको एक अवधारणा अघि सारी आफूलाई विकसित र अरुलाई विकासोन्मुख वा अविकसित भनी वर्ग सृजना गरी विकासोन्मुख तथा अविकसित भनिएकालाई आफूले गरेजस्तै औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, प्रविधिको विकास गरी आर्थिक वृद्धि हासिल गरी अघि बढ्न सल्लाह दिए । पश्चिमा मुलुकको यो मन्त्र त्यति उपयोगी भएन । एक त आर्थिक वृद्धिका लागि जथाभावी गरिएको औद्योगिकीकरणले प्रकृति र प्राकृतिक सन्तुलनलाई तहसनहस बनायो भने अर्कोतिर यसले पश्चिमा देशमा समेत धनी र गरिबका बीचमा ठूलो अन्तर सृजना गर्‍यो । आयको असमानता अहिले पश्चिमा देशका लागि एक क्यान्सर साबित भएको छ भने पश्चिमा औद्योगिकीकरणले आज विश्वव्यापी रूपमा तापमान वृद्धि भई जलवायु परिवर्तन हुन गई विश्वका सबै देश यसको प्रतिकूलताको जन्जिरमा फसेका छन् ।

सन् १९५० कै दशकमा ल्याटिन अमेरिकी देशहरूमा विज्ञहरूले Dependency Theory नामको अर्को अवधारणा पनि ल्याए । यस अवधारणाले पश्चिमा विकासे मोडेललाई आलोचना गर्दै विकासका लागि हरेक देशले आत्मनिर्भरता (Self-Dependency) को बाटो पहिल्याउन सुझाव दिएको थियो । उनीहरू पश्चिमा देशको विकासे नीतिले बाँकी विश्वलाई पश्चिमपट्टिको परनिर्भरता बढाउने र यसले फाइदा नदिने निष्कर्षमा पुगे । सिद्धान्ततः आत्मनिर्भरताको अवधारणा राम्रो मानिए तापनि व्यावहारिक रूपमा यो

अवधारणाले पनि विश्वव्यापी रूपमा पकड जमाउन सकेन । विश्वव्यापीकरणको लहर बढ्न गएपछि यो अवधारणा व्यावहारिक रूपमा उपयोगी पनि देखिएन । तर यसले उठाएको असमानताको मुद्दा अहिले पनि महत्वपूर्ण मानिन्छ ।

सन् १९८० को दशकमा अमेरिकाका तत्कालीन राष्ट्रपति रोनाल्ड रेगन र बेलायतकी तत्कालीन प्रधानमन्त्री मार्गरेट थ्याचरको छत्रछायाँमा नव-उदारवाद (Neo-classical) नामको अर्थशास्त्रीय विकासे अवधारणाले विश्वका धेरै देशलाई प्रभाव पार्‍यो । सन् १९५० पछि पश्चिम र पूर्वका सबै देशहरूमा राज्यको भूमिका बढ्न गएको थियो । दोस्रो विश्व युद्धमा युरोप र एसियाका धेरै देशहरूमा ठूलो क्षति भएकोले पुनरुत्थानको लागि राज्यको लगानी बढ्न गई राज्यको भूमिका व्यापक र विस्तार भएको थियो । राज्यको भूमिका बढेसँगै यसका खराबीहरू समेत देखापर्न थालेका थिए । साधन स्रोतको अधिकतम खपत राज्यबाट गर्दा यसबाट दक्षता (Efficiency) हासिल नहुने र यसले बजारलाई संकुचन पार्ने कुराहरू पनि अघि बढे । यसको व्यवस्थापनको लागि राज्यको भूमिका घटाउनु पर्दछ र बजारबाट दक्षतापूर्वक हुन नसक्ने काममा मात्र राज्यको लगानी जानु पर्दछ भन्ने मान्यता हावी भए । यसै क्रममा विश्व बैंक तथा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले संरचनात्मक समायोजन कार्यक्रम (Structural Adjustment Program) अघि सारी निजीकरण तथा उदारीकरण जस्ता अवधारणामा लगानी गरी यसलाई आफ्नो विकास सहायताको शर्तको रूपमा अघि सारे । नेपालमा पनि सातौँ तथा आठौँ योजना यही अवधारणाबाट निर्देशित भएका थिए । यो अवधारणाले पनि काम गर्न सकेन । बरु यसले उल्टै पुँजीवादको अन्धाधुन्ध प्रयोगमा पश्चिमा देशभित्रै प्रश्न उठ्न थाले । सन् २००७/०८ को आर्थिक मन्दीको मूल कारक यही अवधारणालाई मानिन थाल्यो । एक हदसम्मको नियमन नभएमा बजार स्वेच्छाचारी हुने देखियो ।

सन् १९९० को दशकमा विकासमा दिगो विकास तथा मानव विकासको अवधारणा समेत अघि बढे । यी दुई अवधारणाले अहिले पनि विकासे आकासमा पकड जमाई राखेका छन् । दिगो विकासको अवधारणाले भविष्यको आवश्यकतालाई असर नपर्ने गरी वर्तमान पुस्ताको आवश्यकता पूरा गर्ने कार्यलाई विकासको रूपमा परिभाषित गरी समता सहितको आर्थिक वृद्धि (Growth with Grain), सामाजिक न्याय (Social Justice) र

वातावरणीय संरक्षण (Environmental Protection) लाई विकासको उद्देश्यको रूपमा स्पष्ट गर्न पुग्यो । दिगो विकासको अवधारणाले वर्तमान पुस्ता बीचको समता (Intra-generation Equity) मात्र नखोजी पुस्ता-पुस्ता बीचको समता (Inter-generation Equity) लाई समेत स्थापित गर्न खोज्दछ । यस अवधारणाले प्रकृतिसँग मानवका आवश्यकता (Human Needs) पूरा गर्न क्षमता भए तापनि मानवीय लोभ (Human Greed) पूरा गर्न क्षमता नरहेको स्पष्ट गरेको छ । मानव विकासको अवधारणाले विकासलाई आर्थिक वृद्धि भन्दा फराकिलो दायराबाट हेर्ने गर्दछ । शिक्षा, स्वास्थ्य, आय वृद्धि तथा शासन प्रक्रियामा जनताको सक्रियताको माध्यमबाट मानवीय क्षमताका अभिवृद्धिलाई यसले विकास मान्ने गर्दछ । यस अवधारणामा मानवीय सामर्थ्य, यसको प्रयोग र यसको वृद्धिलाई महत्व प्रदान गरिएको छ । कतिपयले यसलाई अधिकारमुखी विकासको अवधारणा पनि भन्ने गर्दछन् । यस अवधारणाले मानवीय स्वतन्त्रता तथा मानवीय छनोटको दायरा फराकिलो पारी मानवीय जीवनलाई सार्थक बनाउने कार्यलाई विकास भन्ने गर्दछ । यो अवधारणामा मानवलाई दुःख (Destitution), विभेद (Discrimination) र अभाव (Deprivation) बाट मुक्त गरी मानवीय आत्मसम्मान बढाउने प्रयास गरिन्छ ।

मानव विकास र दिगो विकासको जगमा उभिएर यति बेला अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले सन् २०१६-२०३० सम्मको अवधिका लागि १७ वटा दिगो विकासका लक्ष्यहरू अघि सारेका छन्, जसलाई नेपालले समेत आन्तरिकीकरण गरेको छ । यसअघि सन् २००१-२०१५ सम्मका लागि सहस्राब्दी विकासका लक्ष्यहरू अघि सारिएका थिए । राष्ट्रिय योजना आयोगका अनुसार नेपालले दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्न प्रति वर्ष करिब १७ खर्ब ७० अर्ब रूपैयाँ लाग्ने अनुमान गरेको छ ।

नेपालमा विकासको वर्तमान अवस्था

नेपालमा विकासलाई मानव विकास, दिगो विकास र आर्थिक विकासको दायराबाट चिरफार गर्ने प्रयास गरिएको छ । १,४७,१८१ वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफलमा फैलिएको नेपाल एक भूपरिवेष्टित देश हो । सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपमा नेपाल एक प्राचीन सभ्यता भएको देश हो जहाँ बुद्ध जन्मस्थल लुम्बिनी, सीता जन्मस्थल जनकपुर, वाल्मीकि आश्रम, वेदव्यास आश्रम, स्वयम्भू, नमोबुद्ध, लोमाडथाङ, गढीमाई, पौराईबाबाको स्थल जस्ता प्राचीन सम्पदाहरू छन् । धार्मिक दृष्टिकोणले यो वैदिक तथा बौद्धिक सम्पदाको

संगमस्थल पनि हो । यो भूमि नागार्जुन, पद्मसम्भव तथा मिलरेपा जस्ता बौद्ध गुरुको तपोभूमि पनि हो । यो भूमि संस्कृत साहित्यका आचार्य पाणिनि, गायत्री मन्त्रका रचयिता ऋषि विश्वामित्र, उपनिषद्का सूत्र बाहिर ल्याउने गुरु यज्ञ वल्क्य पनि यसै भूभागका उपज मानिएको छ । यो देश पूर्वीय दर्शनको अभूतपूर्व खानी हो जहाँ मुक्तिनाथ, कागभुसुण्डी ताल, दामोदर कुण्ड, पशुपतिनाथ, बौद्धनाथ, जनकपुर, कपिलवस्तु, लुम्बिनी, पनौती, काशिखण्ड, सिम्रौनगढ, चरवन्त जस्ता मानव सभ्यताका प्राचीन सभ्यताहरू रहेका छन् । नेपाली विकासमा यी सभ्यता तथा संस्कृतिको अमिट छाप परेको छ ।

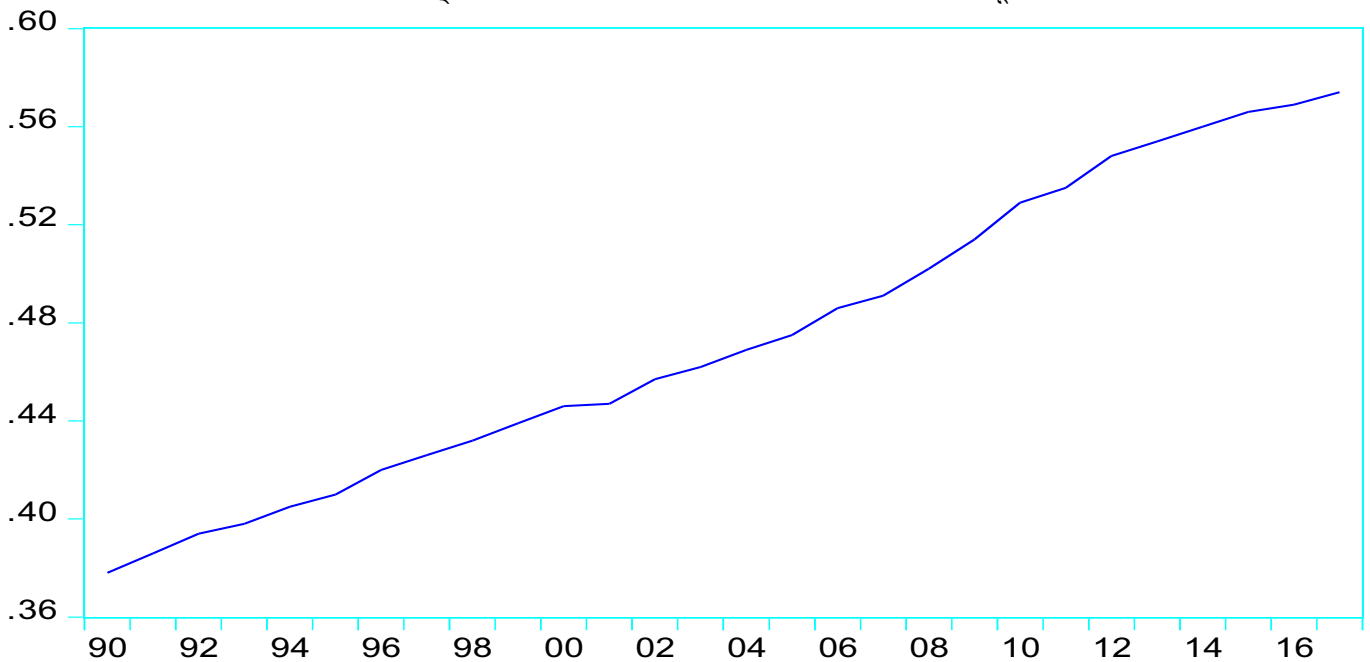
राजनीतिक रूपमा हाम्रो देशले उकाली ओरालीहरू पार गर्दै आएको छ । आधुनिक नेपालको निर्माताको जस राजा पृथ्वीनारायण शाहलाई जाने गर्दछ । उनी र उनैका सन्तानको नेतृत्वमा कुनै बेला देशको सीमाना पूर्वमा टिस्टादेखि पश्चिममा काँगडासम्म फैलिएको थियो । तर सन् १८१६ को सुगौली सन्धिबाट नेपालले महाकाली पारीको, मेची पारीको र दक्षिण तराईको ठूलो भूभाग गुमाउनु पयो । सुगौली सन्धिले आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक तथा सामाजिक सबै दृष्टिकोणले नेपाललाई खुम्च्यायो । राजनीतिक रूपमा २००७ सालमा नेपालमा प्रजातन्त्रको उदय भएपछि मात्र आधुनिक राज्यका आधारशीलाहरू खडा भएका हुन् । २०४६ सालको आन्दोलनले नेपालमा उदार अर्थव्यवस्था र उदार प्रजातन्त्रलाई संस्थागत गर्ने काम गयो भने २०६२/६३ को आन्दोलनले नेपालमा समावेशी लोकतन्त्रलाई अभूतपूर्व रूपमा संस्थागत गरिदियो । २०७२ सालको संविधानले राजनीतिक रूपमा संघीय शासन व्यवस्थालाई ढोका खोलिदियो । २०७४ सालमा भएको तीनै तहको चुनाव पश्चात् नेपालमा संघीय शासन व्यवस्था प्रयोगमा आएको छ । आर्थिक रूपमा २०४६ देखि २०४९ सम्म गरिएको आर्थिक सुधारले उत्पादन तथा रोजगारीको ढोका खोले पनि २०५२ देखि २०६३ सम्म नेपालमा चलेको सशस्त्र द्वन्द्वका कारण लगानी निरुत्साहित हुन पुग्यो । नेपालका युवाहरू रोजगारीको खोजीमा देशबाट बाहिरिने प्रवृत्ति बढ्न गयो । आर्थिक समृद्धिको अभियान चलाउने समयमा देश राजनीतिक द्वन्द्वमा फसेकोले लगानी वातावरण खुम्चिन गयो ।

नेपालमा यति बेला २१.६ प्रतिशत जनता गरिबीको रेखामुनि रहेका छन् । प्रतिव्यक्ति आयको हिसाबले नेपाल गरिब राष्ट्रको दर्जामा पर्दछ । संयुक्त राष्ट्र संघीय विकास

कार्यक्रमका अनुसार Purchasing Power Parity का आधारमा सन् २०१७ मा नेपालको वार्षिक GNP Per Capita अमेरिकी डलर २,४७१ मात्र रहेको छ । जब कि दक्षिण एसियाको औसत ६,४७३ डलर, बंगलादेशको ३,६७७ डलर, पाकिस्तानको ५,३११ डलर, भारतको ६,३५३ डलर र श्रीलंकाको १३,३२६ डलर रहेको छ । आर्थिक पाटोमा दक्षिण एसियामा नेपाल भन्दा पछि केवल अफगानिस्तान मात्र रहेको देखिन्छ । सन् २०१७ को मानव विकास सूचकांकलाई आधार मान्दा नेपालको स्थिति दक्षिण एसियामा कमजोर नै रहेको देखिन्छ । सन् २०१७ को मानव विकास सूचकांक भारतको ०.६४०, बंगलादेशको ०.६०८, पाकिस्तानको ०.५६२, दक्षिण एसियाको औसत ०.६३८, नेपालको ०.५७४, श्रीलंकाको ०.७७० र अफगानिस्तानको ०.४९८ रहेको छ ।

भारत ८१, श्रीलंका ९१, बंगलादेश १४३, अफगानिस्तान १७७, माल्दिभ्स ११२ र पाकिस्तान ११७ औं स्थानमा रहेका छन् । World Economic Forum ले प्रकाशित गरेको The Global Competitive Report 2017-18 अनुसार उक्त सूचकांकमा श्रीलंका ८५, भुटान ८२, नेपाल ८८, भारत ४०, पाकिस्तान ११५, बंगलादेश ९९ र श्रीलंका ८५ औं स्थानमा रहेका छन् । यो सूचकांकले विश्वका १३७ देशहरूको दीर्घकालिन आर्थिक वृद्धिको मापन गरी विश्व अर्थव्यवस्थाको प्रतिस्पर्धा स्तर मापन गर्दछ । यो सूचकांकले देशको उत्पादकत्वको क्षमता देखाउँछ । यी तथ्यांकले स्पष्ट पारेको छ कि नेपालले राजनीतिक रूपमा जे जस्तो उपलब्धि हासिल गरे तापनि विकास र सुशासनको क्षेत्रमा नेपाल पछि नै छ । नेपालको प्रशासन, नागरिक संस्था, राजनीति र बजार संयन्त्रले विकासको आशालाग्दो

नेपालको सन् १९९० देखि २०१७ सम्मको मानव विकास सूचकांक

विश्व बैंकले प्रकाशन गरेको Doing Business Report 2019 अनुसार विश्वका १९० देशहरूमा नेपाल ११० औं स्थानमा छ । यो सूचकांकमा चीन ४६, भारत ७७, भुटान ८१ र श्रीलंका १०० औं स्थानमा रहेका छन् । यसले लगानीको हिसाबले नेपालको अवस्था त्यति राम्रो नभएको स्पष्ट पारेको छ । Transparency International Nepal ले निकालेको Corruptions Perception Index 2017 अनुसार १७५ देशहरूमध्ये नेपाल १२२ औं स्थानमा रहेको देखाएको छ । यो सूचकांकमा दक्षिण एसियाली मुलुक

उपलब्धि हासिल गर्न सकेको छैन ।

नेपाल विकासमा पछि पर्नुको कारण

मानव विकास, आर्थिक विकास र सुशासनको दृष्टिकोणले समस्त दक्षिण एसिया नै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पछि परेको क्षेत्र हो । अफ्रिकाको सब-सहारा क्षेत्रपछि विकासमा पछि परेको क्षेत्र दक्षिण एसिया नै रहेको छ । विकासमा पछि पर्नुका विविध कारणहरू पहिल्याउन सकिन्छ । यसका पछाडि आर्थिक, सामाजिक, ऐतिहासिक र संरचनागत कारणहरू रहेको देख्न सकिन्छ ।

जुद्ध शमशेरले उद्योग क्षेत्रमा गरेको केही छिटपुट योगदान र देव शमशेरले गरेको शिक्षाको सानोतिनो योगदान बाहेक १०४ वर्षे राणाकालमा नेपालको विकास खासै अगाडि बढेको पाइँदैन । राणाहरूको एक मात्र उद्देश्य राज्यशक्तिको प्रयोग गरी राज्यको सम्पत्ति कब्जा गरी भोगविलासको जिन्दगी बिताउनु थियो । त्यस समयमा भारतमा व्यापक रूपमा यातायात र शिक्षाको पूर्वाधार खडा भएका थिए । जनता शिक्षित भएमा सत्ता ढल्लु र देशको विकासमा लगानी गरेमा राज्यको सम्पत्ति आफ्नो बनाउन पाइँन्न भन्ने सोच थियो । राणाहरू मध्ये जंगबहादुर राणा बाहेक बाँकी राणा शासकहरूले नेपालबाट सम्पत्ति विदेश लगेका थिए, जुन वीर शमशेरको पालाबाट सुरु भएको थियो । नेपालमा आधुनिक राज्य सञ्चालनका आधारभूत संस्थाहरूको निर्माण २००७ सालमा प्रजातन्त्रको स्थापनापछि मात्र भएका हुन् । यसअघि सार्वजनिक चरित्र बाहेकका संस्थाहरू लगभग शून्य थियो । भएका संस्थाहरू शासकको व्यक्तिगत भरणपोषणमा बढी केन्द्रित थिए । तर २००७ सालपछि पनि नेपाल राजनीतिक रूपमा स्थिर भने हुन सकेन । वि. सं. २०१७ देखि २०४६ सम्मको पञ्चायती शासन अलि स्थिर जस्तो देखिए तापनि यो लोकतान्त्रिक चरित्रको थिएन । लोकतान्त्रिक चरित्रको नहुँदा नहुँदै पनि यो समयमा नेपालले विकासका केही पूर्वाधार भने स्थापना गरेको थियो । बाह्य रूपमा नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय छवि पनि त्यति कमजोर थिएन । तर पञ्चायती शासन व्यस्थामा आम नागरिकको स्वामित्व र सहभागिता थिएन । यो समावेशी पनि थिएन । यस अलावा यो व्यवस्था २०१५ सालको निर्वाचित लोकतान्त्रिक सरकारलाई हत्या गरेर ल्याइएको थियो । २०४६ सालमा नेपालमा प्रजातन्त्रको पुनः स्थापना भए तापनि त्यसपछिका सरकारहरू स्थिर हुन सकेनन् । वि. सं. २०५२ देखि २०६२ सम्म नेपाल सशस्त्र द्वन्द्वको चक्करमा फस्न गयो । राजा ज्ञानेन्द्रले २०१७ सालमा जस्तै प्रजातान्त्रिक सरकारलाई बर्खास्त गरी सत्ता हातमा लिएकाले २०६२/६३ मा नेपाली जनताले लोकतन्त्रका लागि तेस्रो पटक आन्दोलनमा होमिनु पर्‍यो । २०६२/६३ को आन्दोलनले समावेशी संघीय तथा गणतान्त्रिक लोकतन्त्रलाई पुनस्थापना गर्‍यो । तर सोपछि नेपाल पुनः संक्रमणकालीन राजनीतिको व्यवस्थापनमा जुट्नु पर्‍यो । २०७४ सालको चुनावले संघीय राज्य संरचनालाई क्रियाशील बनाएको छ । वस्तुनिष्ठ भएर भन्नु पर्दा २००७ सालदेखि नै नेपालको विकास राजनीतिक

अस्थिरताको अवस्थाबाट गुञ्जिनु पर्‍यो । विकास र अर्थतन्त्रको निर्माणले अग्रस्थान पाउन सकेन । विश्वव्यापी रूपमा २१ औं शताब्दीमा अर्थतन्त्रको बर्चस्व कायम भएको छ । तर नेपालमा लामो समयसम्म अर्थतन्त्रको एजेण्डा भन्दा राजनीतिक एजेण्डा नै सशक्त बनेको र नागरिकका उर्जा र शक्ति उत्पादन र उद्यमशीलतामा भन्दा पनि राजनीतिक स्वतन्त्रता पुनस्थापनामा खर्च भएको देखिन्छ । तर यति बेला भने समय बदलिएको छ । राजनीतिका सबै धारहरू लोकतान्त्रिकीकरण भएका छन् र आम रूपमा नेपाली समाजले उदार लोकतन्त्र र खुला अर्थतन्त्रलाई आत्मसात् गरेको छ । संवाद तथा बहस र सहमतिबाट सार्वजनिक समस्याहरूको निदान खोज्ने संस्कृति धिमा गतिमा भए पनि विकास हुन थालेको छ । लोकतन्त्रका कमीकमजोरीहरू सच्याउन थप लोकतान्त्रिकीकरण मात्र एक उपाय हो भन्ने विषय संस्थापित भएको छ । एक सभ्य समाज विगतका तीता कुराको पछि लागेर होइन कि भविष्योन्मुख भएर मात्र अघि बढ्छ ।

नेपालको शासन सत्तामा जो पुगे उनीहरूको दर्शन र भुकावको प्रभाव नेपाली विकासमा परेको देखिन्छ । राजनीतिको उत्तरी धार होस् वा दक्षिणी धार होस् वा पुरातनपन्थी धार होस्, अधिकांशले अर्थतन्त्रको समस्याको मूल निदान वितरणको उपायबाट खोजी गरेका देखिन्छ । देशमा असमानताको गम्भीर समस्या भए तापनि यसको समाधान केवल वितरणबाट मात्र सम्भव छैन । नेपालको मूल समस्या भनेको अर्थतन्त्रको आकार सानो हुनु हो । यसको आकार उद्यमशीलता र उद्यमको विकास र विस्तारबाट मात्र बढ्न सक्छ । यसको लागि लगानी र लगानीमैत्री वातावरण आवश्यक पर्दछ । उत्पादन नबढाइकन भएको उत्पादनको वितरणले समाजमा रहेको असमानता घटाउन सकिँदैन । हामीले उत्पादन र उत्पादकत्व बढ्ने उद्यमशीलतामा भन्दा पनि वितरणलाई परिपोषण गर्ने संस्थाहरूमा लगानी बढायौं । बजारलाई गतिशील बनाउने कार्यमा जुट्न सकेनौं । हामीले राजनीतिक समाज त निर्माण गर्‍यौं होला तर उद्यमशील समाज निर्माण गर्न सकेनौं । हाम्रो शिक्षाले पनि आर्थिक भन्दा पनि राजनीतिक समाजमा ज्यादा स्थान दिएको देखियो । वास्तविकता के हो भने उदार लोकतन्त्रको जग वितरणमुखी भन्दा गतिशील तथा उत्पादनशील अर्थतन्त्रमा बलियो हुने गर्दछ । तर आर्थिक वृद्धिले समन्यायिकताको बाटो समेत समाउन सक्नु पर्दछ ।

विकास अर्थतन्त्रमा साना योजना कि ठूला योजना भन्ने बहस जारी छ । हामीलाई विकास योजनाका दाताहरूले जहिले पनि ठूला भन्दा सानामा रम्न सिकाएका छन् । स्थानीय विकासका लागि स-साना योजनाको पनि महत्व हुने गर्दछ । तर मुलुकको आर्थिक विकासको लागि र व्यापक स्तरको रोजगारीको लागि ठूलो योजना नै आवश्यक पर्दछ । जसरी रकेटलाई पृथ्वीको गुरुत्वाकर्षणको क्षेत्रबाट उठाउन ठूलो भुट्का आवश्यक पर्दछ, त्यसै गरी आर्थिक वृद्धिको लागि ठूला योजना आवश्यक पर्दछ । तर हामीले आर्थिक वृद्धि र रोजगारीमा रूपान्तरण ल्याउने ठूला परियोजना उल्लेखनीय रूपमा तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा ल्याउन सकेनौं । भएका योजनाहरू पनि निर्माण व्यवसायमा देखिएका विसंगतिका शिकार भए । त्यति बेला हामीलाई राष्ट्रिय स्तरका ठूला सिँचाई आयोजना, फराकिला लेनका राजमार्गहरू, राष्ट्रिय रेल वे नेटवर्क, ठूल-ठूला जलाशयहरू, ठूला स्तरका जलविद्युत् आयोजनाहरू आवश्यक छन् । तर हाम्रो समय र सोच साना र वितरणमुखी योजनामै बढी केन्द्रित भएको देखिन्छ । हामी वितरणमुखी सार्वजनिक खर्चको चपेटामा परेका छौं ।

विकासको लागि बलिया, सुदृढ र स्वच्छ राजनीतिक, प्रशासनिक, निजी तथा नागरिक संस्थालाई एक शर्तको रूपमा लिने गरिन्छ । पश्चिमा देशहरूले यी संस्थाको निर्माणमा ठूलो लगानी गरे । देशको विकास स्तर सो देशमा समावेशी प्रकृतिको संस्था छ कि दोहनकारी (Extractive) संस्था छ भन्नेमा पनि निर्भर गर्दछ । सार्वजनिक संस्थाहरूमा राजनीतिक संस्थाहरूको सबैभन्दा ठूलो भूमिका विकासमा रहने गर्दछ । दक्षिण एसियामा राजनीति राष्ट्र सेवाभन्दा पनि एक पेशा वा आफ्नो पेशाको सुरक्षा गर्ने माध्यम समेत बनेको छ । राजनीति जब एक राष्ट्र सेवाको औजारभन्दा पनि पेशा जस्तो देखिन थाल्दछ, तब सोमा रहनेले सामाजिक हितको लागि भन्दा पनि आफ्नो शक्ति व्यक्तिगत हितको प्रवर्द्धनमा खर्च गर्ने सम्भावना बढ्न सक्दछ । राजनीतिमा इमान्दार मानिस नभएका होइनन् तर केहीको लागि राजनीति समेत जीविकोपार्जनको माध्यम बन्न थालेको हो कि जस्तो देखिन्छ । संसदमा निर्माण व्यवसायीहरू, व्यापारीहरू, शिक्षा तथा स्वास्थ्यका व्यापारीहरूको उल्लेखनीय प्रभाव रहेको देखिन्छ । चुनावको चर्को खर्चका कारणले राजनीतिक चरित्रका मानिसलाई चुनावमा होमिन समस्या आएको संकेत देखापर्न थालेका छन् । अर्को महत्वपूर्ण संस्था प्रशासनको मनोबल कमजोर

र यसमा दलीयकरणको प्रभाव छ । सिद्धान्ततः यो सक्षम, सुदृढ र निष्पक्ष हुनु पर्ने हो । यसमा पनि सीमित सम्भ्रान्त (Elite) हरूको समय समयमा दबदबा हुने गर्दछ, जुन सत्ता परिवर्तन अनुसार फेरबदल पनि भइरहन्छ । महत्वपूर्ण स्थानमा राजनीतिक आस्था र प्रभावका आधारमा सीमित मानिसहरू घुमिफिरी पुगेका घटना पनि देखिन्छन् । केही अनुसन्धानका अनुसार प्रशासनिक संघसंस्थाहरूको क्षमता र आर्थिक वृद्धिको बीचमा सकारात्मक सम्बन्ध रहने गर्दछ । नेपालमा राजनीतिक अस्थिरताको कारण प्रशासनिक अस्थिरता बढ्न गएको छ । हामीले प्रशासनिक संस्थाको क्षमता विकासमा खासै लगानी गर्न सकेका छैनौं । प्रशासन एक हतियार हो जसलाई निरन्तर तिखो र धारिलो बनाउनु पर्दछ । नत्र यो खिया लाग्छ र भुत्ते बन्न सक्दछ । बलियो राज्यका लागि बलियो नागरिक संस्था समेत आवश्यक पर्दछ । परम्परागत सामुदायिक संस्थाको सामाजिक पुँजी नेपालमा व्यापक रूपमा रहेको छ । तर विगत केही समययता शहरीकरण तथा पश्चिमा संस्कृतिको प्रभावका कारण यस्ता सामाजिक संस्था समेत कमजोर भएका छन् । दिन प्रतिदिन सामाजिक पुँजी घट्दो अवस्थामा छ । बजार र निजी क्षेत्र पनि विकासका महत्वपूर्ण संस्था हुन् । नेपालमा निजी क्षेत्र भनेको परम्परागत साहुजीहरूको सामूहिक भुण्ड जस्तो छ । यो गतिशील Corporate Sector को रूपमा स्थापित हुन समय लाग्नेछ । निजी क्षेत्र सिण्डिकेटको कारण Rent Seeking Institute जस्तो देखिएको छ ।

नेपाल पहिलो पञ्चवर्षीय योजनादेखि नै विकासको लागि विदेशी सहायतामा समेत भर पर्दै आएको छ । विदेशी सहायतामा प्रस्ट हुनु पर्ने एक तीतो सत्य के हो भने आजसम्म विश्वका कुनै पनि देश अरुको सहायताको बलमा माथि उठेको इतिहास छैन । अरुसँग मागेर मानिस धनी बन्न नसकेभैं अरुको सहायताको भरमा कुनै पनि राष्ट्र निर्माण हुन सक्दैन । अफ्ठ्यारो परेको समयमा यसले तत्कालको राहतको काम गर्ला तर दिगो रूपमा यसले देशको आर्थिक सामाजिक रूपान्तरणमा खासै योगदान गर्दैन । बरु यसले विसंगतिहरू भित्र्याउने सम्भावना हुन्छ । यसले परनिर्भरता बढाउने र कतिपय अवस्थामा आन्तरिक द्वन्द्व चर्काउने, व्यापार घाटा बढाउने, देशको अन्तर्राष्ट्रिय छवि कमजोर बनाउने र देशदेश बीचको वर्ग खडा गर्ने सम्भावना हुन्छ । हाम्रो राजनीतिक तथा प्रशासनिक वृत्तमा अरुसँग माग गर्ने वा अरुले बनाई देला भन्ने आश गर्ने मनोबल देखिन्छ । त्यसो भनेर विदेशी

सहायता तत्काल बन्द गर्नु पर्दछ भन्ने होइन । तर दिगो विकासको लागि परनिर्भरता घटाउँदै लैजानु पर्दछ भन्ने हो । वैदेशिक सहायता र लामो समयसम्म विप्रेषण आयमाथिको निर्भरता पनि आर्थिक विकासको लागि राम्रो मानिन्न । अल्पकालमा विप्रेषण आयले वैकल्पिक रोजगार प्रदान गरी गरिवी निवारणमा सघाउने भए तापनि दीर्घकालमा यसले गरिवीको दुष्चक्र (Vicious Cycle) बनाई दिगो आर्थिक विकासलाई समेत नकारात्मक प्रभाव पार्दछ । विप्रेषण आय उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी नभएमा यसले व्यापार घाटा समेत बढाउने गर्दछ । यति बेला नेपाल वितरणमुखी सार्वजनिक खर्च र विप्रेषणमा आधारित उपभोगको कारण व्यापार घाटाको चपेटामा रहेको छ ।

नेपाल विकासमा निरन्तर पछि पर्नुको मुख्य कारण भ्रष्टाचार तथा कमजोर संस्थागत सुशासन पनि हो । यहाँ भ्रष्टाचार एक राजनीतिक, प्रशासनिक तथा व्यावसायिक क्यान्सरको रूपमा रहेको विभिन्न अध्ययनले देखाएको छ । यसले राजनीतिक, प्रशासनिक तथा व्यावसायिक समाजलाई क्षतबिधत बनाउन सक्दछ । यहाँ नीतिगत तहमा (At Policy Level), खर्चको क्षेत्रमा (At Expenditure Level), नियमनको तहमा (At Regulation Level) तथा राजस्व संकलनको क्षेत्रमा (At Revenue Level) मा भ्रष्टाचार हुने गरेको विभिन्न समयमा उजागर भएकै छन् । व्यक्तिगत तथा व्यापारिक फाइदाका लागि राजस्वमा ठूलो नोक्सानी हुने गरी नीति नियम नै परिवर्तन गरिएको उदाहरण पाइन्छ । यहाँ खर्चको तहमा भ्रष्टाचार हुने सार्वजनिक निर्माणको गुणस्तरबाट प्रष्ट हुन्छ । राजस्वको तहमा कर तिर्ने र संकलन गर्ने बीचमा हुने जालो (Nexus) को माध्यमबाट भ्रष्टाचार हुने गर्दछ । तर नेपालको आम समाज भ्रष्टाचारीको पक्षमा भने छैन । नेपाली समाजको आम चरित्र भने भ्रष्टाचार विरोधी नै रहेको छ ।

विकासका लागि अवसरहरू

आशलाग्दो स्तरको विकासमा विभिन्न तगारोहरू भए तापनि नेपालमा आर्थिक तथा सामाजिक रूपान्तरणका लागि अवसरको ढोका पनि खुलेको छ । यहाँ यतिबेला संघीय चरित्रका संस्थाहरू क्रियाशील छन् । २०७४ मा सम्पन्न तीनै तहको सरकारको निर्वाचनले राजनीतिक स्थिरता प्रदान गरेको छ । अब विकासको पछ्यौटेपनका लागि राजनीतिक अस्थिरतालाई दोष दिने ठाउँ छैन । देशका ७५३ वटै स्थानीय तहमा निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरू क्रियाशील भएका छन् । यी निकाय अन्तर्गतका ६,७४३ वटै

वडा कार्यालयहरू सार्वजनिक सेवाको केन्द्रबिन्दुका रूपमा स्थापित भएका छन् । स्थानीय तहहरूमा संघीय बजेटको १५ प्रतिशत भन्दा बढी रकम वित्तीय हस्तान्तरणको रूपमा गएको पाइन्छ । स्थानीय तहमा स-साना योजनाको बाहुल्यता भए तापनि विकास निर्माणको आशलाग्दो लहर आएको छ । प्रदेश सरकारहरू समेत विभिन्न योजना तथा कार्यक्रम सहित स्थानीय विकासमा सरिक रहेका छन् ।

उद्योग तथा व्यापारको क्षेत्रको नयाँ पुस्ताको प्रवेश भइरहेको छ । विश्वविद्यालयको नयाँ पुस्ता होस् वा विदेशमा सीप सिकेर नेपालमै उद्यम गर्न तमिसिएका युवा हुन्, नयाँ पुस्ताको रुचि राजनीतिमा भन्दा पेशा, व्यवसाय र प्रविधिमा बढेको छ । नयाँ नयाँ विधिद्वारा नयाँ नयाँ उद्यम र व्यवसाय फस्टाउन थालेका छन् । देशका शहरहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका होटल तथा रेष्टुरेन्टहरू सञ्चालनमा आएका छन् । प्रशासन र राजनीतिमा पुरानो पुस्ताको पकड भए तापनि उद्यम र व्यापारमा युवा पुस्ताले पकड जमाउँदै छन् । यो विकासको लागि एक शुभ बिहानी पनि हो ।

भारत र चीनको विकासको प्रत्यक्ष असर नेपालमा खासै नपरे तापनि यसले एउटा मनोवैज्ञानिक दबाव भने दिएको छ । छिमेकीले घर रंग्याएमा आफूलाई पनि घर रंगाउन दबाव पर्नु स्वाभाविक हो । भारत र चीनको आर्थिक विकासले नेपालको राजनीतिक प्रशासनलाई दबाव सृजना गरेको छ । अहिलेको युग प्रतिस्पर्धाको युग हो । ठूला र सक्षम राष्ट्रको बीचमा कमजोर भएर रहनु उपयुक्त हुँदै होइन । लामो समयसम्म सम्पन्न राष्ट्रहरूको बीचमा विपन्न राष्ट्र भएर बसेमा यसले अस्तित्वमा समेत संकट पर्न सक्दछ । यसैले भारत र चीनको विकासलाई अवसरको रूपमा लिएर यसको सिकाइबाट राष्ट्र निर्माण गर्ने अवसर नेपाललाई प्राप्त भएको छ ।

आर्थिक रूपमा नेपाल पछि परे तापनि छिटो उक्सिन सक्ने तुलानात्मक लाभका क्षेत्रहरू यहाँ प्रचुर मात्रामा छन् । नेपाल वैदिक र बौद्ध धर्मको जननी भएको र यस्तो दुवै संस्कृति छिमेकी देशमा समेत गाढा रूपमा रहेकोले सांस्कृतिक केन्द्रको रूपमा विकास हुन सक्दछ । यहाँ रहेको पशुपतिनाथ, लुम्बिनी, पद्मसम्भवका गुफाहरू, कपिलवस्तु, व्याँस र वाल्मिकीका आश्रमहरू, रामायणको कथासँग जोडिएका कागभुसुण्डी ताल, दामोदर कुण्ड, मुक्तिनाथ क्षेत्र, परशुरामको आश्रम, आचार्य पाणीनिका आश्रमहरू, स्वयम्भु, बौद्धनाथ, नमोबुद्ध, लोमाडथाङ, महाभारतका पानासँग जोडिएका जुम्ला तथा सिँजा उपत्यका, धार्मिक

स्थलहरू, गोरखनाथ आदि निधिहरू साँस्कृतिक पर्यटनका अनमोल खजानाहरू हुन्। प्राकृतिक रूपमा विश्वको अग्लो चुचुरो सगरमाथा लगायतका हिमाल, हिमाली नदीहरू, तराईका आरक्ष तथा निकुञ्जहरू नेपालका अनमोल आर्थिक साधनहरू हुन्। यसैले पर्यटन, सेवा क्षेत्र, जलविद्युत्, परम्परागत जडीबुटी, जैविक विविधता, साँस्कृतिक विविधता आदिलाई आर्थिक रूपान्तरणको साधनको रूपमा प्रयोग गर्न सकिने प्रचुर सम्भावना छ।

विकासका लागि समानु पर्ने बाटाहरू

नेपालमा आय गरिबी नघट्नुको मुख्य कारण औद्योगिकीकरण सुस्त गतिमा हुनु पनि हो। अर्थ मन्त्रालयले प्रकाशन गरेको आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को आर्थिक सर्वेक्षण अनुसार दुई दशकअघि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा औद्योगिक उत्पादनको योगदान करिब १०.० प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा यो अनुपात ५.४ प्रतिशतमा झरेको छ। जब कि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा विप्रेषण आयको योगदान २३.६ प्रतिशत पुगेको छ। विश्व बैंकका अनुसार सन् २०१७ मा नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा व्यापार घाटाको अंश ३२.२६ प्रतिशत रहेको छ। विप्रेषण आयमाथिको बढ्दो निर्भरता, कहालीलाग्दो व्यापार घाटा तथा खस्कंदो औद्योगिक उत्पादन देशको समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वका लागि खतराका संकेतहरू हुन्। नेपालको विकास औद्योगिकीकरणमा निर्भर रहेको कुरा यस तथ्यांकले देखाएको छ। औद्योगिकीकरणको लागि लगानीमैत्री वातावरण आवश्यक पर्दछ। विश्व बैंकले प्रकाशन गरेको Ease of Doing Business 2017 मा नेपाल १२२ औं स्थानमा रहेको थियो। लगानीमैत्री वातावरणको लागि प्रतिस्पर्धी बजार, बजारको कार्यान्वयन, राम्रो श्रम सम्बन्ध, राजनीतिक स्थिरता, नीतिगत स्थिरता, उर्जा तथा यातायातको भरपर्दो पूर्वाधार तथा लगानीमैत्री नियम तथा कानूनको आवश्यकता पर्दछ। नेपाल सरकारले आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा सबै स्थानीय तहमा एक एक वटा औद्योगिक ग्राम स्थापना गर्ने नीति लिएको छ। हरेक प्रदेशमा एक एक वटा भरपर्दो औद्योगिक क्षेत्र तथा विशेष उत्पादनका औद्योगिक क्षेत्रहरू तथा विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण गर्न सके राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय लगानीबाट औद्योगिक उत्पादन बढाउन सकिन्छ। यसै गरी, प्रदेश सरकारले स्थानीय सरकारसँग सहकार्य गरी साना तथा मझौला उद्योगको विकासमा लगानी गर्नु जरुरी छ। उद्यमीहरूलाई प्राविधिक सहयोग, बजारको सुनिश्चितता

तथा सहूलियतपूर्ण ऋण प्रदान गर्न सकिएमा यस क्षेत्रमा लगानी बढ्न सक्दछ। नेपाल सरकारले औद्योगिक उत्पादन बढाउन व्यापारीसँग भन्दा पनि उद्योगीहरूसँग सहकार्य गर्न जरुरी छ। यसका लागि उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयको संस्थागत विकास तथा गतिशील संस्थागत (Corporate) निजी क्षेत्र पनि जरुरी छ।

विकासको लागि अर्को महत्वपूर्ण पक्ष भनेको सार्वजनिक लगानी व्यवस्थापन गरी सार्वजनिक पूर्वाधार निर्माण हो। गतिलो सार्वजनिक पूर्वाधारले लगानीमैत्री वातावरण बनाउँछ। यसले देशको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि गर्दछ, सार्वजनिक जीवनलाई सजिलो बनाउँछ, र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न प्रत्यक्ष रूपमा योगदान दिने गर्दछ। नेपालबाट बाहिर जानासाथ देश पूर्वाधारको निर्माणमा पछि परेको प्रष्ट देख्न पाइन्छ। भारत र चीनले पूर्वाधारमा धेरै लगानी गरेका छन्। आर्थिक विकासका लागि साना भन्दा पनि ठूला पूर्वाधारमा लगानी गर्नु जरुरी छ। सडक, सिँचाई, हाई वे, रेल नेटवर्क, ठूला सिँचाई, खानेपानी, सहरी पूर्वाधार, जलविद्युत् आयोजना, शिक्षा र स्वास्थ्यका पूर्वाधार, खेल मैदानहरू, सभागृहहरू, नयाँ शहर एकीकृत वस्तीहरू आदिको निर्माणले आर्थिक रूपमा रोजगारी मात्र प्रदान नगरी अर्थतन्त्रको आकार नै ठूलो बनाउँदछ। सार्वजनिक पूर्वाधारमा लगानी सार्वजनिक निजी साभेदारीमा पनि निर्माण गर्न सकिन्छ। यस्ता पूर्वाधारले वस्तु सेवाको माग बढाई औद्योगिक उत्पादन समेत बढ्न जान्छ। अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषका अनुसार कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १०.० प्रतिशतसम्म सार्वजनिक पूर्वाधारमा लगानी गरेको छ। यति बेला नेपालमा ठूला ठूला सडक पूर्वाधार, सिँचाई पूर्वाधार, जलविद्युत्को पूर्वाधार आदिको आवश्यकता छ। पूर्वपश्चिम लोकमार्गलाई मात्र कम्तिमा ६ लेनको बनाउन सके देशको आर्थिक वृद्धिमा ठूलो तथा सकारात्मक परिवर्तन आउन सक्छ। तर सार्वजनिक पूर्वाधारमा गर्ने सार्वजनिक लगानीमा प्रतिफलको अनुपात बढाउनु पर्ने जरुरी छ। सार्वजनिक लगानी दक्षतापूर्वक खर्च गर्नु पर्दछ, र यसलाई उत्पादनशील सार्वजनिक पूर्वाधारमा लगानी गर्न आवश्यक पर्दछ।

एउटा मुलुकको समृद्धिका लागि राज्य स्रोत एउटा प्रमुख साधन हो। राज्यका आवश्यकताहरू जहिले पनि असीमित हुने तर साधन स्रोतहरू सीमित रहने गर्दछ। यसैले मुलुकको विकासको स्तर र सार्वजनिक खर्च संरचनाको गुणस्तरको बीचमा सीधा सम्बन्ध हुने

गर्दछ । यसैले विकासका लागि सार्वजनिक खर्चको पुनर्संरचना एक आधारभूत शर्तको रूपमा लिने गरिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा यो अझ ठूलो चुनौतीको विषय रहेको छ । नेपालको संविधानले कल्याणकारी चरित्र बोकेको छ । यसले मौलिक हक मार्फत ठूलो जिम्मेवारीको बाचा गरेको छ, जुन पूरा गर्न आगामी दिनमा राजनीतिमाथि ठूलो दबाव पर्न जानेछ । सार्वजनिक खर्चको वितरणमुखी बहाव यसले अझ बढाउन सक्नेछ । यसबाट प्रशासनिक चरित्रका साधारण खर्च बढ्न जाने र पुँजीगत खर्चको लागि वित्तीय स्थान साँघुरो हुन सक्दछ । यसको समाधान भनेको खर्चको Rationalization र कर राजस्वको वृद्धि हो । खर्चको पुनःसंरचना राजनीतिक रूपमा सजिलो छैन । राजस्व वृद्धिका लागि देशको आर्थिक वृद्धि उच्च र दिगो हुनु पर्दछ । जनताको प्रति व्यक्ति आय जति बढाउन सक्यो राजस्व पनि सोही अनुपातमा बढ्न जाने हुन्छ । तर आय स्रोत बढाउन पुँजीगत खर्च बढाउनु पर्दछ वा निजी लगानी बढाउनु पर्दछ । यसैले आगामी दिनमा सार्वजनिक वित्तको प्रयोग वित्तीय लोकप्रियता (Fiscal Populism) को क्षेत्रमा वित्तीय मजबुतीकरण (Fiscal Consolidation) मा बढी गरिनु पर्दछ ता कि पुँजीगत खर्चको आकार बढाउन सकियोस् । यसका लागि राजनीतिक चरित्रको संस्थामा भन्दा आर्थिक क्षेत्रमा सार्वजनिक वित्तको प्रवाह बढाउन जरुरी छ । सार्वजनिक वित्तको पुनःसंरचना गरी प्रतिफल दिने क्षेत्रमा यसको प्रयोग गरिनु जरुरी छ ।

दक्षिण कोरिया र सिंगापुर जस्ता पछि विकास भएका देशबाट सिक्ने एक शिक्षा भनेको मानवीय पुँजीको विकास हो । पछिल्लो एक्काइसौं शताब्दीमा प्रगति गरेका अधिकांश देशले मानवीय पुँजीमा ठूलो लगानी गरेका छन् । नेपालको बजार भारत तथा चीनको तुलनामा ज्यादै सानो भएकोले हामीले उत्पादन क्षेत्र (manufacturing sector) मा तुलनात्मक रूपमा प्रतिस्पर्धा गर्न सजिलो छैन । हामीले विकासमा ध्यान दिने क्षेत्र भनेको सेवा क्षेत्र नै हो । कृषि क्षेत्र विकसित देशमा समेत कमजोर भएको अवस्थामा यो क्षेत्रबाट मात्र आर्थिक विकासमा तरक्की गर्न कठिन छ । यसैले हामीले बढाउने क्षेत्र भनेको सेवा क्षेत्र नै हो । सेवा क्षेत्रका लागि सक्षम जनशक्तिको आवश्यकता पर्दछ । मानवीय पुँजी निर्माणको लागि सरकारले शिक्षा र स्वास्थ्यमा ठूलो लगानी बढाउनु पर्ने हुन्छ । यसका लागि सार्वजनिक शिक्षालाई दलीय प्रभावबाट पूर्ण रूपमा मुक्त गरी एक सक्षम र सम्मानजनक क्षेत्रको रूपमा विकास गर्नुपर्ने

हुन्छ । सार्वजनिक स्वास्थ्य आम नागरिकहरूको मौलिक हक भएकोले यसलाई व्यापारीकरण हुनबाट जोगाउनु जरुरी छ । युरोपका सम्पन्न देशले समेत शिक्षा स्वास्थ्यलाई निजीकरण गर्न नसकेको अवस्थामा आम नागरिकको चासोको यो क्षेत्रलाई नाफा नोक्सानको व्यापारको रूपमा नेपालमा फष्टाउन दिनु कदापि युक्तीसंगत देखिन्न । यसमा हामीले सिंगापुर र दक्षिण कोरियाबाट समेत शिक्षा लिन सक्दछौं ।

नेपालको विकासमा छरिएर रहेका बस्तीहरू एक चुनौतीका रूपमा रहेका छन् । यो समस्या तराईमा भन्दा पहाडी क्षेत्रमा व्यापक रहेको छ । छरिएर रहेको बस्तीका कारण विकास खर्च महँगो त छँदैछ, यसले देशको उत्पादनमा समेत प्रतिकूल असर पारेको छ । यसले दिगो विकासका लागि हामीले कठोरतापूर्वक एकीकृत बस्तीको अवधारणालाई कार्यान्वयनमा नल्याई उपाय नै छैन । जोखिम संवेदनशील भूउपयोग योजनालाई कार्यान्वयनमा ल्याई जोखिम रहित क्षेत्रमा एकीकृत विकास गरिनु पर्दछ । छरिएका बस्ती हाम्रो मौलिक परम्परा पनि होइन । हामी एकीकृत बस्तीमा नै बस्दै आएको समुदाय हो । विगत केही समययता बस्ती व्यवस्थापनमा जग्गा प्रणाली र कृषियोग्य भूभागको जथाभावी प्लटिङ्ग जस्ता डरलाग्दा रोग भित्रिएका छन् । सडक निर्माण गर्दा मलिन उपत्यका बीच निर्माण गरिएकाले उचाईमा आरामसाथ बसेका बस्तीहरू तल मैदानमा सरेका छन् । तराईमा समेत जथाभावी प्लटिङ्गका कारण खेतीयोग्य जमिन विनाश भएका छन् । परम्परागत सिँचाइका इलाकाहरू मासिएका छन् । जमिनको खण्डीकरणले पर्यावरण सन्तुलनमा समेत प्रतिकूलता थपेको छ । यसैले आगामी दिनमा भूउपयोगको योजनाको कार्यान्वयन गरी एकीकृत बस्तीको अवधारणालाई कठोरताका साथ कार्यान्वयनमा ल्याउन जरुरी छ । बस्तीहरू विकास गर्दा भूउपयोग जोखिम तथा जल पूर्वाधारको प्रभावलाई समेत विश्लेषण गरिनु पर्दछ ।

एसियाली विकासले सिकाएको एक शिक्षा भनेको विकासका लागि सक्षम र इमानदार नेतृत्व र सक्षम सार्वजनिक संस्थाको जरुरी पर्दछ । यसले भ्रष्टाचार नियन्त्रण, राजनीतिक दलहरूको लोकतान्त्रिकीकरण, निजी क्षेत्रको corporate संस्कृति र प्रतिस्पर्धा, नागरिक समाजको निष्पक्षता, प्रशासनिक संयन्त्रको क्षमता विकास र मनोबलको वृद्धि जस्ता सुशासनको प्रवर्द्धन पनि विकासका लागि आधारभूत पूर्व पूर्वाधारका रूपमा रहने गर्दछ ।

निष्कर्ष

नेपालको इतिहास, भौगोलिक अवस्थिति, यहाँको पानीको स्रोत तथा त्यसमा विद्यमान सामाजिक पुँजीको मूल्यांकन गर्ने हो भने यो देश विकासमा पछि पर्नुपर्ने मुलुक नै होइन । यस पंक्तिकारलाई क्यालिफोर्नियाको एक विश्वविद्यालयका आठ कक्षाका विद्यार्थीले त्यति मिजासिला नागरिक र यति सुन्दर देश किन त्यति गरिब भएको भनेर सोधेका थिए । यस प्रश्नको उत्तर सहज छैन । तर हामी अल्मलिएका छौं । इतिहासको कालखण्डमा यतिबेला हामीलाई आफ्नो देश निर्माण गर्न अभूतपूर्व मौका मिलेको छ । हामीले राजनीतिक

मुद्धारूलाई किनारा लगाएका छौं । अब हाम्रो एक मात्र कार्यसूची भनेको मुलुकको विकास र समृद्धि नै हो । यसका लागि हामीले बलियो सार्वजनिक संस्था निर्माण गर्नु पर्दछ । राष्ट्र निर्माणमा सबै पक्षहरूमा एकता जरुरी हुन्छ । हामी एक विशिष्ट इतिहास, विशिष्ट सभ्यता र पहिचान भएको प्राचीन तर लोकतान्त्रिक देशका नागरिक हौं । हामी किमार्थ पनि विश्व मञ्चमा विपन्न मुलुकको दर्जामा बस्नु हुन्न । तर विकासको लागि सुशासन र बलिया सार्वजनिक संस्था, निष्पक्ष नागरिक समाज र गतिशील एवम् सक्षम निजी क्षेत्र आवश्यक पर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- Asian Development Bank. (2018). Strengthening Public Management in Nepal. Manila.
- Centre for Development and Human Rights. (2004). The right to development: A primer. New Delhi: Sage Publications India Pvt. Ltd.
- नेपाल सरकार, (२०७२), नेपालको संविधान. काठमाडौं, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- नेपाल सरकार, (२०७२), आर्थिक सर्वेक्षण २०७४/७५, काठमान्डौ, अर्थ मन्त्रालय ।
- नेपाल सरकार, (२०७३), चौधौं योजना: आर्थिक वर्ष २०७३/७४ र २०७५/७६, काठमाडौं, राष्ट्रिय योजना आयोग ।
- नेपाल सरकार, (२०७४), स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४. काठमाडौं, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग, (२०७५), राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग जानकारी पुस्तिका, काठमाडौं ।
- संयुक्त राष्ट्र संघीय विकास कार्यक्रम, (१९९८), नेपालमा मानवीय विकास १९९८, काठमाडौं, नेपाल दक्षिण एसिया केन्द्र ।

संघीयता, घरदैलोका सरकार र विकास

● गोपीकृष्ण दुंगाना*

विषय प्रवेश

शासन व्यवस्थाका अनेक आयाम भोगेका नेपालीहरूले एकदलीय पञ्चायती शासन व्यवस्था मात्र होइन, राणाकालीन शासन पनि पचाएकै हुन् । १०४ वर्षे कठोर जहानिया राणा शासनको अग्लो चौघेरो नाघेर २००७ सालमा नेपालीले प्रजातन्त्रको खुला परिवेश महसुस गर्न पाएका हुन् । यो बेलासम्ममा काठमाडौं उपत्यकाभित्र काठमाडौं, ललितपुर र भक्तपुर गरी तीन तथा उपत्यका बाहिर विराटनगर र वीरगञ्ज गरी पाँच नगरपालिका मात्र गठन भएका थिए । यसअघि राणाकालमै भोटाहिटीबाट स्थानीय निकाय सुरु भएको पाइन्छ भने सोही समयमा पाटनमा छेमाडोल अड्डा स्थापना गरेको पाइन्छ । यसपछि क्रमशः पहाडी र तराईका केही जिल्लामा गरी १६७ ग्राम पञ्चायत नाम दिएर स्थानीय निकाय सुरु गरी विकास निर्माणका गतिविधि अघि बढाएको पाइन्छ । मुलुकभर विकास गर्ने योजना अनुरूप ३,६४६ गाउँ पञ्चायत र १४ अञ्चललाई आधार मानेर १४ नगर पञ्चायत बनाई स्थानीय योजनालाई अघि बढाइएको थियो । यो काम एक दशकको प्रजातन्त्रमाथि प्रतिबन्ध लगाए लगत्तै २०१९ सालमा पञ्चायती शासन व्यवस्था लागू भएसँगै कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो । प्रजातन्त्रको पुनःस्थापना लगत्तै २०४८ सालमा ३६ नगरपालिका र ३,९९५ गाउँ विकास समिति बनाएर स्थानीय विकासमा जोड दिइयो ।

यसपछि गाउँ विकास समितिको संख्या घटाउने र नगरपालिका बढाउने नीति नेपाल सरकारले अघि सरेको पाइन्छ । यस बीच दोस्रो जनआन्दोलनले नयाँ जनादेश दिइसकेको थियो । यतिले पनि नपुगेको महसुस गर्दै मुलुकमा संघीयताका लागि ठूलै रस्साकस्सी चल्यो । अन्ततः संविधान सभाबाट नेपालको संविधान २०७२ जारी

भयो । यसले राज्य पुनर्संरचना गर्ने अवस्था आयो, जस अनुरूप हाल मुलुकभर एक संघीय सरकार, सात प्रादेशिक सरकार र ७५३ स्थानीय सरकार सञ्चालनमा छन् । स्थानीय सरकारमा ६ महानगरपालिका, ११ उपमहानगरपालिका, २७६ नगरपालिका र ४६० गाउँपालिका छन् । केन्द्र सरकारले यी सबै स्थानीय तह (यसअघि स्थानीय निकाय भन्ने गरिएको) लाई संविधानतः सरकारको मान्यता दिएको छ । विगतमा विकासका लागि जे जस्ता स्वरूप दिए पनि तिनीहरूलाई पूर्ण अधिकार थिएन । अहिले सबै स्थानीय तहलाई कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिका समेतको अधिकार दिएर 'सिंहदरबार' कै हैसियत दिइएको छ । जनताले अपेक्षा गरेको समग्र विकासलाई अब भने स्थानीय तहले दूरदराजसम्म पुऱ्याउने बाटो खुलेको छ ।

तर जबसम्म समाज शिक्षित हुन्न तबसम्म विकासको अर्थ र महत्त्व पनि हुनु पर्ने जति हुँदैन । शिक्षित समाजका लागि साक्षरता चाहिन्छ । पछिल्लो पुस्ता शिक्षाको अवसरबाट थोरै मात्र वञ्चित होला तर अघिल्लो पुस्ता धेरै संख्यामा शिक्षाबाट टाढा छ, वञ्चित छ । अझ यो सन्दर्भलाई शहर हेरेर आँकलन गर्नु पनि अक्षम्य गल्ती हुनेछ । पूर्वको हिमाली जिल्ला ताप्लेजुङको ग्रामीण र विकट गाउँ-समाज होस् वा हुम्ला, जुम्ला, डोल्पा, कालिकोट आदिका गाउँ-समाज, ती गाउँ-समाज शिक्षामा मात्र होइन समग्र विकासबाट पनि टाढा छन् ।

ग्रामीण गनगन कहिलेसम्म ?

'मोटर एकलै आउँदो रहेनछ, विकास र चेतना पनि सँगै बोकेर ल्याउने रहेछ', जुम्ला चन्दननाथका भैरवबहादुर धरलाले एक वर्षअघि गाउँघरमा मोटर पुग्दा भनेका थिए, 'विकासको जग त सडक नै रहेछ, हिजो सडक नहुँदा निकै दुःख पायौं । एक किलो नुन र तेलका लागि कम्तिमा सात

* अध्यक्ष, विकास पत्रकार मञ्च (फोडेज), नेपाल ।

दिन हिँडेर सुर्खेत र नेपालगञ्जसम्म जानु पथ्यो । फर्किन उक्ति नै समय लाग्यो । गाडी चल्ल थालेपछि त सबै चीज आँगनमै आउन थाल्यो । धरलाले भनेका थिए, 'हामी कर्णालीवासीको भारी बोकेरै जिन्दगी जाने भो भन्ने सोचेका थियौं तर हाम्रा दिन फेरिए । दैलोबाटै गाडी गुड्लान् भन्ने त सोचेकै थिएनौं । सडक खुलेपछि त भाग्य नै खुल्यो हजुर ।' हो, सडकले कर्णालीको परिचय नै बदलिदिएको छ, विकास र समृद्धि समेत प्रवेश भएको छ । अब यस्तै विकास र समृद्धि कर्णालीका गाउँगाउँमा पुग्नु पर्छ । 'स्वर्गकी अप्सरा' मानिएको मुगुको रारा ताल सुन्दा वा पुग्दा जति आनन्द लाग्छ, सोही जिल्लाको मुगुम कर्मारोड गाउँपालिकाको विकटताबारे सुन्दा मनै कुँडिन्छ । अझ त्यहाँ पुग्दाको अवस्था के होला ? राजधानीमा शहरी सुविधा भोगेका नागरिक होस् वा सिंहदरबारमा बस्ने कर्मचारी, दुवै प्रतिनिधि पात्रलाई सायद कर्मारोडको विकटताबारे अनुमान गर्न पनि कठिन पर्नेछ । विश्व परिवेशमा २१ औं शताब्दीको सूचना प्रविधिले हालीमुहाली गरिसकेको बेलामा नेपालका विकट यस्ता सयौं गाउँ विपरित ध्रुव भैँ छन् । विकासको उच्चतम सुविधा भोगिरहेका अमेरिका र युरोपका देशवासीसामू मुगुम कर्मारोड जस्ता गाउँको यथार्थ 'एकादेशको कथा' भन्दा फरक हुने छैन । कर्मारोड गाउँपालिकाकी उपाध्यक्ष छिरिङ तामाङ स्वयम्लाई सदरमुकाम पुग्न तीन दिन पैदल हिड्नु पर्छ ।

विकासको मूल आधार सडक हो । नेपालमा अझै डोल्पा र हुम्लालाई सडकले छुन सकेको छैन । मुलुकभर सात सय ५३ स्थानीय तहमध्ये अझैसम्म ४८ गाउँपालिकाका केन्द्रलाई सडकले जोड्न सकेको छैन । विकासमा फाली अड्किएर रहेको यो विडम्बना आखिर कहिलेसम्म ? जबकी प्रत्येक वर्ष सरकारले खर्च गर्न नसकेर अरबौं रूपैयाँ फ्रिज हुन्छ । मुलुक संघीयतामा गइसकेको छ । यससँगै सडक सञ्जालको कहालीलाग्दो तस्वीर अझै सरकारसँग धुमिल छ । बनिसकेका ग्रामीण सडक पनि बर्खासा हिलो र हिउँदमा धुलोले बाह्रै महिना प्रयोग गर्न नसकिने अवस्थामा छन् । ट्याक खोलिसकेका ग्रामीण सडकलाई सरकारले पोलिस गर्न नसकेको जुत्ताको संज्ञा दिएर फरक पढेन ।

प्रदेश १ मा चार जिल्लाका सात गाउँपालिका केन्द्र र ३७ वडा केन्द्रमा सडक पुगेको छैन भने प्रदेश २ का सबै गाउँपालिका र वडामा सडक सञ्जाल पुगेको छ । प्रदेश ३ का सात जिल्लाका चार गाउँपालिका र १७ वडा केन्द्रमा सडक पुगेको छैन भने गण्डकी प्रदेशका सात जिल्लाका

२४ वडा केन्द्रमा सडक जोडिएको छैन । प्रदेश ५ का तीन जिल्लाका आठ वडा, कर्णाली प्रदेशका नौ जिल्लाका २६ गाउँपालिका र १०७ वडा केन्द्र तथा सुदूरपश्चिम प्रदेशका सात जिल्लाका ११ गाउँपालिका र ६६ वडा केन्द्र सडक सम्पर्क बाहिर रहेका छन् । सडकले नजोडिएका यसअघिका २५९ गाउँ विकास समिति मध्येबाटै ४८ वटा गाउँपालिकाको केन्द्र तोकिएका छन् भने बाँकी गाविस २११ वडामा परिणत गरिएका हुन् ।

मुगु जिल्लामा एउटा नगरपालिका छायानाथ रारा तथा तीन वटा गाउँपालिका मुगुम कर्मारोड, सोरु र खत्याड गाउँपालिका छन् । मुगुम कर्मारोड गाउँपालिकाको क्षेत्रफल बाँकी तीन वटा स्थानीय तहको क्षेत्रफलको दोब्बर भन्दा पनि बढी छ । जिल्ला सदरमुकाममा गाडी पुगे पनि यो गाउँपालिकाका लागि 'सडक' 'सुन' भन्दा कम महंगो बनेको छैन । जता हिँडे पनि कर्मारोडवासीसँग पैदलको विकल्प छैन । उपाध्यक्षलाई जिल्ला सदरमुकाम पुग्नभन्दा छिमेकी देश चीन पुग्न एक तिहाई बाटो छोटो हुन्छ, अर्थात् केवल एक दिन मात्र लाग्छ । कर्णाली प्रदेशका धेरै बस्ती यस्तै विकटतामा रमाउन बाध्य छन् ।

कर्मारोडको विशाल भौगोलिक क्षेत्रफलमा कही कतै विकास भएको छैन । 'स्थानीय सरकार भनेर के गर्नु ?' जनप्रतिनिधिकै मुखबाट आउने आवाज हो यो, 'गाउँ गाउँमा सिंहदरबार भनेको हामीले पनि सुनेका मात्र हौं । भन्नु र हुनुमा फरक भोगेलाई मात्र थाहा हुन्छ होला ।' कर्मारोडमा सडक मात्र होइन, बिजुली पनि छैन । न सञ्चार छ । टेलिकमले दिएको मोबाइलको सुविधा पनि भरपर्दो छैन । जनप्रतिनिधिलाई आधार मान्ने हो भने शिक्षकहरू पनि सदरमुकाममै बसेर तलब मात्र खाने काम गर्छन् । अनि स्वास्थ्य चौकी कम संख्यामा छन्, भएकोमा पनि कर्मचारी एक छिन आएर फर्कन्छन् । घण्टौं बोकेर स्वास्थ्य चौकी पुऱ्याइएका विरामी कर्मचारी र औषधिको अभावका कारण ज्यान गुमाउन बाध्य छन् । मुगुको यो गाउँपालिका सिंहदरबारलाई चुनौती हो, जसजसले संघीयताअघि सिंहदरबारमा बसेर मुगुको विकास कोरे ।

कालीकोटको कालिका गाउँपालिकाका जनप्रतिनिधिलाई चुनावी जीत चुनौती बनेको छ । निर्वाचित हुँदाको खुसी वर्ष दिन नपुग्दै विपरित धारमा छ । उपाध्यक्ष पम्फा शाही नागरिकको भारी अपेक्षाको बीचमा विकास निर्माण कहाँबाट कसरी थाल्ने भन्ने अलमलमा छिन् । तालिमका लागि राजधानी आइपुगेका विकटका उनै जनप्रतिनिधिले

भनिरहेका छन्, 'हामी जननिर्वाचित धेरैलाई न काम, कर्तव्य र अधिकार थाहा छ न कानुनी ज्ञान पूर्ण छ । अलमलमा छौं ।' विकट गाउँपालिकाहरूमा न केन्द्रबाट खटाइएका विषयगत कार्यालयका कर्मचारी पुगेका छन् न सडक र सवारी साधन प्रयोग गरेर धमाधम विकास निर्माणमा जुट्नु । एक दिनभर हिँडेर वारपार गर्नु पर्ने वडा भएका गाउँपालिकामा एक जना वडा सचिवले अभै पनि दुई वटा वडाको जिम्मेवारी सम्हाल्नु परेको छ । यस्तो अवस्थामा कामको अनुगमन र मूल्यांकन कहाँ र कसरी होला ? विकटका स्थानीय सरकार सञ्चालकहरू प्रश्न गर्छन्, 'अतिथि बनेर पुग्ने हामी सञ्चारको अभावमा कार्यक्रम सकिएपछि पुगिरहेका हुन्छौं । ल भन्नेोस् विकास कसरी गर्नु ?'

केही यी परिदृश्यले नेपालको ग्रामीण परिवेशलाई ऐना जस्तै छल्लंग पारेको छ । प्राकृतिक स्रोतले धनी ग्रामीण विकट यी र यस्ता सयौं ठाउँमा सम्भावना नभएको होइन, सम्भावनालाई मूर्त रूप दिने सरकार चाहिएको छ । दीर्घकालीन सोच भएका जनप्रतिनिधि र सोही अनुसार योजना बनाएर बजेट जुटाई समयमै गुणस्तरीय काम गर्ने हो भने सायद यी नेपाली ग्रामीण ठाउँ मुलुकभित्रका कुनै सम्पन्न सहर भन्दा कम हुने छैनन् । यसका लागि संघीय र प्रादेशिक सरकारले तत्तत् गाउँपालिका वा नगरपालिकासँग सहकार्य गर्न हिचकिचाउनु हुँदैन । अन्यथा ग्रामीण नागरिकले सधैं 'गनगन' गरिरहनु पर्ने अवस्था रहिरहन्छ ।

सडकबाटै समृद्धि

म्याक्स बेबरको भनाई यहाँ प्रासंगिक छ, 'उच्च आकांक्षा सहितको कडा परिश्रम गर्ने जनताले नै राष्ट्रलाई समुन्नत बनाउँछन्, चाहे ती देश र जनतामा जस्तो सुकै कठिन परिस्थिति किन नहोस् ।' लाग्छ, बेबरले यो नेपालकै लागि भनेका थिए । सडक सञ्जालको 'क्लाइमेक्स' तिर फड्को मार्दै गरेको दक्षिणतिरको सीमा जोडिएको भारत होस् वा 'सपनाको देश' भनिने अमेरिकासँग टक्कर लिइरहेको उत्तरमा सीमा जोडिएको चीनसँग दुई दुंगाको तरुल बनेर बसेको नेपालको भौतिक विकासको के कुरा ? यद्यपि सम्भावना जहिले पनि बलियै हुन्छ, अपार प्राकृतिक स्रोत-साधन भएर पनि शताब्दियौंदेखि 'विकास' को पर्खाइमा उभिएको नेपाल । जेहोस्, नेपाल बल्ल 'विकास-बहस' मा पाइला टेक्दैछ ।

विकास कस्तो हुनुपर्छ ? विकास कसका लागि ? विकास कसले र कसरी गर्ने ? विकासका लागि 'विकास'

कि 'दिगो विकास' ? विकासका लागि 'थिङ्क ट्याङ्क' चाहिन्छ कि चाहिँदैन ? औद्योगिक विकास र विदेशी लगानी कस्तो हुनु पर्छ ? विकासमा अन्य देशको फड्को कस्तो छ ? पटक पटकको भूकम्प र नाकाबन्दीपछि पनि नेपाल किन परनिर्भर छ ? आत्मनिर्भर बन्नु पर्छ, कि पर्दैन ? वा कसरी बन्ने ? समग्रमा समृद्ध नेपाल कसरी बनाउने ? यस्तै विकासका बहस चलिरहेको छ नेपालमा अहिले ।

संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको तथ्यांक अनुसार, हालसम्म मुलुकभर ५७,९३२ किलो मिटर ग्रामीण सडक छ भने यसमध्ये २५,७२८ किलो मिटर जिल्ला स्तरका सडक र ३१,९०४ किलो मिटर गाउँ स्तरको सडक रहेको छ । कुल ग्रामीण सडकमध्ये २६ प्रतिशत सडक मात्र बाह्रै महिना सञ्चालनमा छ । सरकारले ग्रामीण सडकको समग्र विकासका लागि २०० अर्ब रूपैयाँ खर्चिनु पर्ने एक अध्ययनले देखाएको छ । यस्तै, यी सडकमा अब एक हजार भन्दा बढी पुल बनाउनु पर्ने हुन्छ ।

नेपाल सरकारले सन् २०३० सम्ममा दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गर्न, छिमेकी चीन, भारत र बंगलादेशले यातायात क्षेत्रमा हासिल गरेको प्रगतिबाट फाइदा लिन, मुलुकको अर्थतन्त्रलाई मजबुत बनाउन र रोजगारी सिर्जना गर्न ग्रामीण एवम् स्थानीय यातायात पूर्वाधारलाई पहिलो प्राथमिकता दिन सडक पूर्वाधारमा लगानी गर्नु अत्यावश्यक भइसकेको छ । सडकले आर्थिक एवम् सामाजिक सेवा भरपर्दो बनाउँदै कृषि उत्पादनलाई बजारसम्म सहज पहुँच दिनु पर्छ । सडक र पुलको यो कामपछि देशको अर्थतन्त्र सबल बन्न मद्दत पुग्नेछ भने सबै स्थानीय तहका केन्द्र र प्रदेश जोडिने छन् । भएका सडक सबै कालोपत्रे भइसक्नु पर्छ ।

नेपाल सरकारले पाँच वर्षभित्र स्थानीय तहका केन्द्रलाई कालोपत्रे सडकले जोड्ने घोषणा सार्वजनिक गरेको अवस्थामा अब भने केही राहत हुने देखिएको छ । संघीय संसदमा आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को नीति तथा कार्यक्रम प्रस्तुत गर्दै राष्ट्रपति विद्यादेवी भण्डारीले यस्तो घोषणा गर्नुभएको हो । मुलुकभर ७५३ स्थानीय तहमध्ये अझैसम्म ४८ गाउँपालिकाका केन्द्रलाई सडकले जोड्न सकेको छैन । अबको १० वर्षभित्र देशलाई मध्यम आय भएको मुलुकमा स्तरोन्नति गर्ने नीति सरकारको छ । सरकारले 'समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली' को दीर्घकालीन नीति लिएको छ । सबै नागरिकका लागि समान अवसर र सुरक्षा दिने नीति पनि अधि सारेको छ ।

सडक मात्र भएर पनि समृद्धि सम्भव छैन । नेपालमा भन्डै ६ हजार खोलानाला छन् । तिनका लागि पुल आवश्यक पर्छ । पक्की पुल सबै ठाउँमा सम्भव छैन । तर ग्रामीण जनजीवन २१औं शताब्दीमा समेत 'तुइन जिन्दगी' बाँचिरहेको छ । पहिलो पटक प्रधानमन्त्री भएकै दिन केपी ओलीले दुई वर्षभित्र मुलुकभरिबाट तुइन विस्थापित गर्ने पहिलो निर्णय गर्नुभएको थियो । नौ महिना सरकारको नेतृत्वपछि पुनः केही महिनाअघि प्रधानमन्त्री बन्दा केवल ७५ वटा मात्र तुइन विस्थापित भएका छन् । स्थानीय पूर्वाधार विकास तथा कृषि सडक विभाग (डोलिडार) का अनुसार तत्कालीन समयमा मुलुकभरि १८७ तुइन पहिचान गरिएको थियो ।

ग्रामीण समृद्धिका लागि संघीय सरकारले स्थानीय सरकारसँगको समन्वयमा दुई हजार भन्दा बढी भोलुंगे पुल बनाउनु पर्ने तथ्यांक छ । यसका लागि मन्त्रालयले चार वर्षमा साढे १९ अर्ब रूपैयाँ खर्चिनु पर्ने देखिएको छ । विकट ग्रामीण बस्तीको आर्थिक एवम् सामाजिक रूपान्तरणका लागि दुई हजार तीन सय भोलुंगे पुलले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नेछ । खोलानालाका कारण विकट हजारौं ग्रामीण बस्तीका नागरिक सूचना प्रविधिको यो युगमा पनि कष्टपूर्ण जीवनयापन गरिरहेका छन् भने उनीहरूको बजार, सेवा केन्द्र, शिक्षा र स्वास्थ्य लगायतमा सहज पहुँच छैन । कुनै पनि नदी तर्न एक घण्टा भन्दा बढी फेरो लगाउनु नपरे मात्र पनि ग्रामीण जनजीवन केही सहज हुनेछ ।

एक अमेरिकी राष्ट्रपतिले भनेका थिए, 'हामी धनी भएर सडक बनाएका होइनौं, सडक बनाएर धनी भएका हौं ।' अमेरिकासँग विकासमा प्रतिस्पर्धा गरिरहेको चीनका राष्ट्रपति सि जिन पिङको भनाई पनि यहाँ सान्दर्भिक छ, 'देश निर्माण गर्न चाहनुहुन्छ भने सडकलाई प्राथमिकता दिनुस् ।' नेपालले यसबाट पाठ सिक्न जरुरी छ ।

गरिवी र विकासको बाटो

तीस वर्ष पहिलेसम्म दक्षिण कोरियालाई खाद्यान्न सहयोग गर्ने नेपाल अझै पनिभरताको बाटो हिँडिरहेको छ । यही तीन दशकमै दक्षिण कोरियाले विकासमा आफूलाई 'कायापलट' गरिछाड्यो । कतिसम्म भने त्यहाँ पार्क चुड हीले सन् १९६८ मा राष्ट्रिय बजेटको ६० प्रतिशत रकम छुट्याएर दुई वर्ष चार महिनामै ४१८ किलो मिटरको सिओल-बुसान राजमार्ग बनाए जुन दक्षिण कोरियाको आर्थिक विकासमा कोसेढुंगा साबित भयो । २०३४

सालदेखि निर्माण गर्ने भनिएको नेपालको १०१ किलोमिटरको सगरमाथा राजमार्गको ४० वर्ष बिता पनि डीपीआर तयार हुन सकेको छैन ।

समग्र तराई-मधेसको जनजीवनमा 'कायापलट' ल्याउन सक्ने सम्भावना बोकेको 'हुलाकी राजमार्ग' को कथाव्यथा पनि कम चर्को छैन । ९० वर्षको इतिहास बोकेको 'रेल' को यात्रा शताब्दि बितासम्म घिसिने छाँटकाँट छैन । राष्ट्रिय गौरवको आयोजना भनिएका 'फास्ट ट्राक' होस् वा त्यसले जोड्ने 'निजगढ अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल', यिनको प्रयोग कति दशकपछि गर्न पाउने हुन् नेपाली जनताले ?

विकासका लागि थुप्रै सूचकमा विजय हासिल गर्नु पर्ने हुन्छ । विकाससँग दर्जनौं 'क्रस कटिड इश्यु' जोडिएका छन् । जसमध्ये एउटा र महत्वपूर्ण विषय हो, गरिवी । गरिवी निवारण बिना विकास सम्भव छैन । यसमा परिणाम हात पार्न त्यति सहज पनि छैन । राज्य सञ्चालन भएदेखि हालसम्मका सबै शासन व्यवस्थाले गरिवी निवारण गर्न नचाहेको पनि होइन तर सकेको छैन । यो मुद्दा नेपालको मात्र पनि होइन, विश्वमा विकासले शिखर चुमेका देशले पनि गरिवी निवारण गर्न सकेका छैनन् । यसो भनेर हामी पन्छिन मिल्दैन । यसलाई एउटा निष्कर्षमा पुऱ्याउनु पर्छ किन की सरकारका दृष्टिमा सबै नागरिक समान छन् र हुन् पनि ।

'धनीहरू आफ्नो वैभव देखाउन चाहन्छन्, गरिवहरू दुःख लुकाउन चाहन्छन् । नेपालमा धनीहरू यश आराम गरेर जिन्दगीभरि खानपिन र विलासिताको मस्ती गर्छन्, सुख भोग गर्छन् । यही सुखका कारण यिनीहरूलाई सयौं रोगले गाँजिसकेको हुन्छ, र बडो दुःखका साथ मर्छन् । गरिवहरू जिन्दगीभरि दुःखका साथ बाँच्छन् र मर्दा फुस्स जान्छन् । यस्तो छ नियति ।' तत्कालीन स्थानीय विकास मन्त्रालयका सचिव खेमराज नेपालले नेपालको विकास निर्माण र त्यसबाट देखिएको परिणामबारे आफ्नो लामो अनुभवलाई 'समाज, संस्कार र शासन' नामको पुस्तकमा प्रस्तुत गरेको विषय हो यो । धनी र गरिव बीच ठूलो खाल्डो छ । स्थानीय सरकारले अबका दिनमा जतिसक्दो चाँडो यो खाल्डो पुर्नु पर्छ अन्यथा विकासले गति लिने छैन । गरिवी कसैको पनि जन्मसिद्ध परिचय होइन, सामाजिक विभेदका कारण भनौं वा अवसर एवम् स्रोतमा हुने असमानताका कारण गरिवी सिर्जना हुने र बढ्दै जाने हुन्छ ।

दक्षिण अफ्रिकाका नेता नेल्सन मण्डेलाको भनाई

नेपालका लागि पनि सार्थक छ, 'गरिबी कुनै दुर्घटना होइन, दास प्रथा र रंग भेद जस्ता कुरीति मानिसको कार्यले सिर्जना गरेको हुँदा यसको समाधान पनि मानिसकै कामबाट गर्न सकिन्छ।' अब विशेष गरी गाउँपालिकामा भएका गरिबी उन्मुलनका लागि तत्तत् सरकार (जनप्रतिनिधि) ले सबै सरोकारवालालाई समेटेर विशेष योजनाहरू ल्याएर सापेक्ष गरिबी घटाउने र निरपेक्ष गरिबी हटाउने कार्यमा लाग्नु पर्छ। यसको सुरुवात भइसकेको छ, पाल्पा जिल्लाको रिब्दीकोट, रौनादेवी छहरा र तिनाउ गाउँपालिकाका जनप्रतिनिधिले 'खरछानोमुक्त गाउँपालिका' घोषणा गरेर काम अघि बढाएका छन्। गरिबी घटाउने एउटा न्यूनतम आधार भनेको सडक हो। जब सडक सञ्जालमा नागरिक जोडिन्छन्, बाँकी सबै पूर्वाधार क्रमशः यसले ल्याउने छ। काठमाडौंको नजिकै रहेको काभ्रेस्थित महाभारत गाउँपालिका दोस्रो कर्णाली हो भनेर जनप्रतिनिधिले नै स्वीकारेका छन्। कारण न राजधानी न जिल्ला सदरमुकाम जोड्ने सडक छ, यहाँ। जनप्रतिनिधिले गाउँभर सडक सञ्जाल बनाएर नागरिकलाई कालोपत्रे सडक टेकाउने सपना देखाएका छन्। यसै गरी, पर्वतको महाशिला गाउँपालिकाले सबै दुर्गम वडा समेटेर भण्डै एक सय किलोमिटर लामो चक्रपथ बनाउने काम थालेको छ। यस्तै उदाहरणीय कामले मात्र विकटताबाट नागरिकलाई उन्मुक्ति दिनेछ।

सन् १९२८ मा चीनको चियाडसु प्रान्तको एक अति विपन्न खासी गाउँमा जन्मिएका किसान उ रन पाओले सो गाउँलाई चीनकै सबैभन्दा सुखी र समृद्ध बनाउन सफल भएका थिए। यसै कारण पछि उनी सुविख्यात अग्रज किसान बने। उनले सन् १९६१ मा घोषणा गरी गाउँका करिब तीन सय व्यक्तिसहित दैनिक १५/१६ घण्टा कडा परिश्रममा जुटे। सन् १९८० को दशकमा नै उक्त गाउँलाई चीनको सबैभन्दा समृद्ध गाउँ बनाए। त्यस गाउँमा जसले जति पढे पनि पढाइ शुल्क र विरामी हुँदा उपचार खर्च लाग्दैन। खान पनि लगभग निःशुल्क जस्तै छ।

पर्यटन प्रवर्द्धनका लागि गाउँको आफ्नै सुविधा सम्पन्न ७४ तले लड जी इन्टरनेशनल नामको प्रसिद्ध होटल छ। गाउँका सबै घरमा २-३ वटा अत्याधुनिक कार र घरभित्र अत्याधुनिक उपकरणहरू छन्। त्यस गाउँबाट विदेश पढ्न गएका शतप्रतिशत विद्यार्थी गाउँमा फर्किएर त्यहीँ काम गर्छन्। उ रन पाओले ०.९ वर्ग किलो मिटर क्षेत्रफल भएको उक्त गाउँको समृद्धि पूरा गरेपछि छिमेकी गाउँहरूलाई पनि ठूलो आर्थिक सहयोग गरे।

खासीको समृद्धि देखेर लोभिएका छिमेकीहरू त्यसैमा मिसिन चाहे र एकपछि अर्को गर्दै वरिपरिका १६ वटा गाउँहरू खासीमा मिसिए। हाल यसको क्षेत्रफल ३० वर्ग किलो मिटर भएको छ, भने जनसंख्या ३० हजार पुगेको छ। यसलाई चीनको 'सिंगापुर' र उ रन पाओलाई चीनका 'ली क्वान यू' पनि भनिन्छ। उनले खासी मात्र होइन, आफ्ना अन्य छिमेकी र टाढा टाढाका गाउँहरूको समृद्धिका लागि पनि ठूलो आर्थिक, भौतिक, प्राविधिक र नैतिक सहयोग गरे। खासीको समृद्धि र वैभव हेर्न स्वदेश र विदेशबाट वार्षिक २० लाख भन्दा बढी पर्यटक आउँछन्। त्यसमा विभिन्न देशका सरकार प्रमुख, राष्ट्र प्रमुख, सांसद लगायत उच्चपदस्थ व्यक्ति हुन्छन्।

सन् २०१२ को तथ्यांक अनुसार त्यस गाउँको प्रतिव्यक्ति आय ८८ लाख युआन भन्दा बढी छ। खासीको एक वर्षको आम्दानीले एक सय वटा त्यस्तै नयाँ गाउँहरू निर्माण गर्न सक्ने क्षमता राख्दछ। आधुनिक खेतीको व्यावहारिक ज्ञानबाट विद्वान् बनेका उ रन पाओ, चीनमा देड सियाओ पिङपछिका आर्थिक अभियन्ता मानिन्छन्। यिनले देश र जनतालाई सधैं दिन मात्र जाने, लिन कहिल्यै मानेनन्। पाँच करोड युआनको पुरस्कार पाउँदा सो रकम आफूले नलिएर गाउँ एकाइलाई हस्तान्तरण गरिदिए। १२ वर्षको छोराको निधनबाट शोकाकुल एक छिमेकी दम्पतिलाई आफ्नो १० वर्षको काहिँलो छोरो सदाका लागि दिएर सान्त्वना प्रदान गर्ने उनलाई कलियुगका हरिश्चन्द्र भन्दा फरक पर्दैन।

सह चियायान मिडले लेखेको 'उ रन पाओ' नामक यो कृति सन् २००७ मा सान्तोड पब्लिसिङ हाउस अफ लिटरेचर एन्ड आर्ट, चिनानबाट प्रकाशित एवम् इमोगेन पेज-जर्नेटले अंग्रेजी र डा. भ्रमकप्रसाद शर्माले नेपाली अनुवाद गरी मकालु प्रकाशन काठमाडौंले पाठकसामू ल्याएकोबाट उक्त प्रसंग प्रस्तुत गरिएको हो। यसअघि नै विकास अनेक क्षेत्र र सन्दर्भमा 'क्रस-कटिड' विषयका रूपमा जोडिएको हुन्छ भनिसकेको छु। खासीको समग्र विकास यसैमा जोडिएको उत्कृष्ट उदाहरण हो।

विनास कि विकास ?

एउटा गरिब जाति कोर्वाचोभ रहेको बस्तीमा विकास पुगेको थिएन। भारत सरकारले अन्ततः सीमान्तकृत, आरक्षित र जनजाति मानिएको कोर्वाचोभहरू रहेको उक्त बस्तीमा विकास गर्ने निर्णय गर्‍यो। सरकारले त्यो बस्तीसम्म बाटो बनाउन योजना र बजेट छुट्यायो। सडक बनाउने ठेक्का धनीमानी ठेकेदारले पायो। धनीले

सडकबाटै कमाए पनि । कोर्वाचोभ सडक बन्नुअघि भारी बोकेर जीविकोपार्जन गर्दथे । सडक बनेपछि मोटर गाडीको सुविधा थपियो । मान्छेले बोकेर ओसारपसार गर्ने सामग्री आदि अब सवारी साधनले बोक्न थाल्यो । सडकले अविकसित ठाउँलाई विकास स्वरूप सहरसम्म जोड्यो ।

जसका लागि भनेर सडक बनाइयो, ती गरिब कोर्वाचोभ जातिलाई फाइदा पुग्नुको सट्टा उनको भन्ने पेशा/व्यवसाय नै विस्थापित हुने अवस्था सिर्जना भयो । गरिब भन्ने गरिब हुँदै गए । खान, लाउनकै समस्या हुन थाल्यो । पेशा/व्यवसाय नै लुटियो । जसको नाममा बजेट आयो, अन्ततः उसैको उठिबास भयो । उनीहरूको बसाई-सराईको अवस्था सिर्जना भयो ।

चार/पाँच वर्षअघिको भारतको यो घटना एउटा दैनिक अखबारले समाचार बनायो । सबैतिर यसले चर्चा/परिचर्चा पायो । आखिर 'विकास' ले 'विनाश' निम्त्यायो । विकास विनाशका लागि होइन, विनाशपछि विकास सुरु हुन्छ । छिमेकी राष्ट्र नै सही, यसबाट अतिकम विकसित देश नेपालले पनि पाठ सिक्नै पर्छ । त्यो विकास विकास होइन, जसले विनाश निम्त्याउँछ । योजनाकार र कर्मचारीको अदूरदर्शिताका कारण यस्ता केही नजीर नेपालमा पनि छन् जसबाट योजना र बजेटमा प्रभाव जमाउन सक्नेदेखि नीति निर्मातासम्मले अब दोहोर्न्याउनु कसैका लागि पनि घातक हुनेछ ।

हालसम्म सडकले नछोएका दुई जिल्ला डोल्पा र हुम्लामा हेरे हुन्छ । अझ माथि प्रस्तुत सडक सञ्जालले नछोएका आठ सय ४१ गाउँपालिकालाई अध्ययन गरे हुन्छ । 'दुर्गमभित्रको दुर्गम' यी जिल्ला र गाउँलाई छोडौं, राजधानी रहेको काठमाडौं उपत्यकाको एक ललितपुरको अर्को गोलाढ्य पुगे 'विकटता' को हदका लागि पर्याप्त प्रमाण भेटिन्छन् । २० वर्षपछि संघीयताको अवधारणा अनुरूप स्थानीय तह र तिनमा निर्वाचन भई जनप्रतिनिधि छनोट भइसकेका छन् । करोडौं नेपालीले अब 'विकास' को अपेक्षा गरेका छन् । कम्तिमा पाँच वर्षे सरकारले सात प्रदेश र सात सय ५३ स्थानीय सरकारले तत्तत् ठाउँमा 'विकास' को अनुभूति गराएर नेपाललाई विश्वकै गन्तव्य बनाउनु ।

विकासमा कर्मचारी र कार्यालय

जसरी मानिसका लागि गाँस, बास र कपास न्यूनतम आधारभूत आवश्यकता मानिएको छ, त्यसरी नै सरकार सञ्चालन गर्न कार्यालय भवन, कर्मचारी र स्रोत साधन न्यूनतम आधारभूत आवश्यकता मानिन्छ । माथि प्रस्तुत

गरिएको गरिबीको सन्दर्भमा जसरी उनीहरू वञ्चित छन् त्यसरी नै स्थानीय सरकार भएर सिंहदरवारको हैसियत पाइसक्दा पनि यी न्यूनतम आधारभूत आवश्यकताबाटै वञ्चित छन् । जब व्यक्ति वा संस्था आफैमा 'के खाऊँ के लाऊँ ?' भन्ने अवस्थामा रहिरहन्छ, तबसम्म उसले अरूका लागि के र कति गर्न सक्ला ? आफैमा ठूलो र अस्पष्ट अवस्थाको प्रश्न संघीयतामा छ ।

अधिकांश स्थानीय तहले घर भाडामा लिएर कार्यालय सञ्चालन गर्नु परेको छ । सरकारी कोषबाट ठूलो रकम घरभाडाका रूपमा खर्च भइरहेको छ । न्यूनतम सुविधासहितको संरचना निर्माण गर्न एवम् स्थानीय तहका भवन संरचनामा एकरूपता कायम गर्न संघीय सरकारको यो प्रयास अनुकरणीय हुने देखिन्छ । एकै पटक ठूलो संख्यामा कार्यालय भवन निर्माण गर्न आवश्यक पर्ने रकम सरकार र स्थानीय तह एकलैले व्यवस्थापन गर्न कठिन हुने भएकाले लागत साभेदारीमा कार्य गर्न मन्त्रालयले प्रस्ताव गरेको छ । निर्वाचित जनप्रतिनिधिले काम सम्हालेको वर्ष दिन पुग्दासम्म कार्यालय भवनमा बसेर काम गर्ने वातावरण खास गरी गाउँपालिकाका केन्द्र र वडा तहमा छैन । संघीय सरकारले आफ्नो दायित्व पूरा गर्न एक अध्ययन अनुसार एक खर्ब ३५ अर्ब ९९ करोड रूपैयाँ लगानी गर्नु पर्नेछ । यसमा नगरपालिका, उपमहानगरपालिका र महानगरपालिकाका साथै तिनका वडा पनि छन् ।

अधिकांश स्थानीय तहको आन्तरिक आय न्यून छ । कार्य सञ्चालनका लागि आवश्यक सक्षम वातावरण तयार पार्ने दायित्व संघीय सरकारको हो । संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको तथ्यांक अनुसार, ६ महानगरपालिकाका र ११ उपमहानगरपालिकाका भवन, १५७ नगरपालिकाका लागि नयाँ भवन निर्माणका साथै ११९ नगरपालिकाका निर्माणाधीन भवनको निर्माण सम्पन्न गर्नु पर्ने अवस्था छ । मुलुकभरिका सबै ४६० गाउँपालिकाको भवन निर्माण गर्नु पर्ने अवस्था छ । मुलुकभरिका उपमहानगर र नगरपालिकाका २,८०० वडा कार्यालय बनाउनु पर्नेछ, भने गाउँपालिकाका २,७५० वडा कार्यालय निर्माण गर्नु पर्ने देखिएको छ । मुलुकभरि सबै प्रकारका स्थानीय तहका निर्माण गर्नु पर्ने भवनको संख्या ६,३०३ रहेका छन् ।

प्रदेश २ को सर्लाही जिल्लास्थित विष्णु गाउँपालिकामा जनप्रतिनिधिले जिम्मेवारी सम्हालेदेखि वर्ष दिन पूरा हुञ्जेलसम्म प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतको समेत व्यवस्था संघीय सरकारले गर्न सकेको छैन । एकातिर जनताको

अपेक्षा अर्कोतिर कार्यालय प्रयोजनका लागि भौतिक पूर्वाधार र कर्मचारीको अभाव । विष्णु गाउँपालिकाका जनप्रतिनिधिको जस्तै समस्या लगभग सबै जसो स्थानीय तहले भोगिरहेका छन् । ग्रामीण क्षेत्रका गाउँपालिकाले अझ बढी समस्या भोगिरहेका छन् ।

निष्कर्ष

संघीयताको अभ्यासमा रहेका बेला जनताले तत्काल सुशासन र विकास खोजेका छन् । पर्याप्त तालिमको अभावमा कतिपय जनप्रतिनिधिलाई धेरै कुरा सिक्न समय लागेको छ । पहिलो वर्ष त ऐन कानून निर्माणले नै लिएको छ । स्वअध्ययनबाट गति लिन नसक्ने जनप्रतिनिधिका लागि भोगाइको र अनुभवको समय चाहिन्छ । राजधानी वा शहरमा जस्तो दक्ष र विज्ञ जनशक्ति गाउँमा छैनन् । यस्तो अवस्थामा स्थानीय सरकारको अनुभूति तत्काल कसरी सम्भव छ ?

विकास आफैमा गहन, फराकिलो र जटिल विषय हो । विकासले लामो समय लिन्छ । यसका लागि आर्थिक स्रोत, सामग्री, मेसिन र मानिसको सम्मिश्रण आवश्यक पर्दछ । विकासले समाज बदल्छ र बदल्ने छ समग्र देश । विकास संस्कारदेखि भौतिक निर्माणसम्मको लामो र फराकिलो

अनि गहिरो यात्रा पनि हो । समग्र विकासले अन्ततः मानिसको जीवन स्तर, जीवन शैली र गुणस्तरीय जीवन प्रदान गर्दछ । विकासको एउटा अभिन्न पाटो हो ग्रामीण विकास । जबसम्म गाउँ-गाउँमा विकास हुन्छ तबसम्म समग्र विकासको सपना अपूर्ण हुन्छ । विकासका लागि सामाजिक अध्ययन उत्तिकै आवश्यक छ, यो सामाजिक विकास 'सुनमा सुगन्ध' भएँ छ विकासमा ।

जनअपेक्षा पूरा गर्नु जुनसुकै सरकारको पनि दायित्व हो । यसका लागि मुलुकको अर्थतन्त्र पनि बलियो हुनु पर्छ, आत्मनिर्भर र स्वतन्त्र हुनु पर्छ । वित्तीय विकासका लागि करका दायरा फराकिलो पार्नु पर्छ । जनप्रतिनिधिले स्थानीय तहलाई सरकारको रूपमा सञ्चालन गर्न आधारशिला तयार पार्ने काम संघीय सरकारले गर्नु पर्छ । ग्रामीण जनजीवन र शहरी जनजीवन बीचको खाडल पुर्ने काममा ७६९ वटै सरकार एक ढिक्का भएर अघि बढ्नु पर्ने हुन्छ । विकटमा बस्ने नागरिकप्रति राज्यले भेदभाव गरेको छैन भन्ने महसुस दिलाउन स्वयम् स्थानीय सरकार बढी प्रयासरत हुनु पर्छ । संघीय शासन व्यवस्था भनेकै 'घरदैलोको सरकार' हो, जसलाई जनताकै प्रतिनिधिले सञ्चालन गर्छन्, जनताकै लागि ।

सन्दर्भ सामग्री

- खतिवडा, डा. युवराज, "समष्टिगत आर्थिक नीति र गरिबी निवारण", स्वायत्त शासन (वर्ष ३ अंक १३) २०७३, स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान, नेपाल ।
- हुंगाना, गोपीकृष्ण, "संघीयतामा विकास र वित्तीयताको अवस्था", नेपाल राष्ट्र बैंक समाचार (६२औं वार्षिकोत्सव विशेषांक) २०७४, नेपाल राष्ट्र बैंक, काठमाडौं ।
- हुंगाना, गोपीकृष्ण, "संघीयता, परीक्षा र परिणाम", विकास सञ्चार, २०७३, विकास पत्रकार मञ्च (फोडेज), नेपाल ।
- नेपाल, खेमराज, "संघीयतामा स्थानीय सरकार", विकास सञ्चार, २०७३, विकास पत्रकार मञ्च (फोडेज), नेपाल ।
- नेपाल, खेमराज, समाज, संस्कार र शासन, २०६९, स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान, काठमाडौं ।
- नेपालको संविधान, काठमाडौं : कानून किताब व्यवस्था समिति, २०७२ ।
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, काठमाडौं : कानून किताब व्यवस्था समिति, २०७४ ।
- सह चियान मिड, उ रन पाओ, सान्तोड पब्लिसिड हाउस अफ लिटरेचर एन्ड आर्ट, चिनान, सन् २००७ ।

लेखा प्रणालीमा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मानहरूको सम्मिलन

● टिकाराम खतिवडा*

पृष्ठभूमि

विश्वमा संख्याको आधारमा ८५ प्रतिशत र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको आधारमा करिब ९९ प्रतिशत अर्थतन्त्रहरूले अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मान (International Financial Reporting Standards-IFRS) कार्यान्वयनमा ल्याइसकेका हुनाले सर्वमान्य वित्तीय प्रतिवेदनको भाषाको रूपमा IFRS ले मान्यता पाएको छ। विश्वव्यापीकरण, उदारीकरण र निजीकरणको वर्तमान युगमा विश्वव्यापी मान्यताप्राप्त वित्तीय प्रतिवेदनले लेखा प्रणालीमा उच्चस्तरको महत्व पाउँदै आएको छ। IFRS लाई कार्यान्वयन गरी वित्तीय प्रतिवेदनलाई पारदर्शी र विश्वव्यापी बनाउने सिलसिलामा IFRS लाई प्रत्येक अर्थतन्त्रले जस्ताको त्यस्तै अभिग्रहण गर्ने अवधारणा (Adoption Approach) वा सम्मिलन गर्ने अवधारणा (Convergence Approach) अनुरूप लागू गरिसकेका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा बढ्दो वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानी र अन्तर्राष्ट्रिय व्यावसायिक क्रियाकलापले गर्दा IFRS को स्वीकार्यता सबै अर्थतन्त्र र राष्ट्रहरूमा बढ्दै गएको छ।

अवधारणा

लेखामान तथा वित्तीय प्रतिवेदन मानहरू (Accounting Standards/Financial Reporting Standards) सार्वजनिक हितका लागि एकै प्रकारको (Single Set), उच्च गुणस्तरीय (High Quality), बुझ्न सकिने (Understandable), प्रयोग गर्न सकिने (Enforceable), एक रूपको (Consistent) र संसारभरि मान्यता प्राप्त (Globally Accepted) वित्तीय विवरण तयारी र प्रस्तुतीकरणका आधारभूत संरचनाहरू (Frameworks) हुन्। यस्ता वित्तीय प्रतिवेदन मानहरू सिद्धान्तमा आधारित हुन्छन् र यसले कुनै विशिष्टीकृत कारोबारहरूलाई मुख्य रूपमा लेखा बहीमा कसरी र कहिले

पहिचान (Recognition) गर्ने, मापन (Measurement) गर्ने र वित्तीय प्रतिवेदनमा कसरी खुलासा (Disclosure) गर्ने भन्ने निर्देशित गर्दछ। यस्ता प्रतिवेदन मानहरू बमोजिम तयार गरी प्रस्तुत गरिएका वित्तीय विवरणहरू (Financial Statements) मात्र अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्यता प्राप्त (IFRS Compliant Financial Statements) मानिन्छन्। वित्तीय विवरणहरू भन्नाले देहायका पाँच वटा विवरणहरू बुझ्नु पर्दछ।

- (क) वित्तीय स्थितिको विवरण (Statement of Financial Position), जसलाई पहिले बासलात (Balance Sheet) भन्ने गरिन्थ्यो।
- (ख) समग्र आयको विवरण (Statement of Comprehensive Income), जसलाई पहिले नाफा नोक्सान हिसाब (Profit and Loss Account) भन्ने गरिन्थ्यो।
- (ग) नगद प्रवाह विवरण (Cash Flow Statement)
- (घ) शेयरधनीको कोषमा भएको परिवर्तन (Statement of Changes in Equity)
- (ङ) लेखा नीति तथा लेखा सम्बन्धी टिप्पणीहरू (Accounting Policies and Notes to Accounts)

विश्व परिवेश

IFRS Foundation अन्तर्गतको International Accounting Standards Board (IASB) ले International Financial Reporting Standards विकास गर्ने र जारी गर्ने कार्य गर्दछ। IASB भन्दा पहिला International Accounting Standards Committee (IASC) ले सन् १९७३ देखि २००० सम्म अन्तर्राष्ट्रिय लेखामानहरू विकास गरी जारी गर्ने गर्दथ्यो भने सन् २००१ देखि IASB ले IFRSs विकास गरी जारी गर्ने गरेको छ। विशेष गरी सन्

* उप-निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

२००५ लाई संसारभरि व्यावसायिक जगतमा र वित्तीय प्रतिवेदन तयार गर्ने परिप्रेक्ष्यमा एउटा महत्वपूर्ण समय मानिन्छ जुन समयपछि विश्वका अधिकांश विकसित देशहरूले IFRS Foundation ले विकास गरेका IFRS अन्तर्गत वित्तीय प्रतिवेदनहरू तयार गर्न थाले। सन् २००७-०८ को विश्व वित्तीय संकट (Global Financial Crisis) का कारण एक पछि अर्को ठूला व्यावसायिक वित्तीय गृहहरू धमाधम बन्द भएबाट ती संस्थाहरूले राखेका लेखा प्रणाली र वित्तीय प्रतिवेदनमा पनि केही न केही समस्या छ भन्ने तथ्य स्थापित भयो। विश्व वित्तीय संकटपछिको अवस्था र पुँजीको स्वतन्त्र प्रवाहसँगै विश्वभरि लगानीकर्ताहरूको बढ्दो चासोको कारण एकरूपका वित्तीय विवरण र वित्तीय प्रतिवेदनहरूको आवश्यकता महसुस भए अनुरूप IFRS ले विश्वभरि मान्यता पाउन थाल्यो। यस पृष्ठभूमिमा हाल संसारका १६६ अर्थतन्त्रहरूले वित्तीय प्रतिवेदनको आधारको रूपमा IFRS कार्यान्वयनमा ल्याएका छन्।

सार्क क्षेत्रमा IFRS को कार्यान्वयन अवस्था

सार्क मुलुकहरूको वित्तीय प्रतिवेदनहरूको अवस्थाको विश्लेषण गर्दा कुनै न कुनै रूपमा IFRS कार्यान्वयन भएको देखिन्छ। यद्यपि कुनै देश यस सन्दर्भमा केही अगाडि छन् भने केही भर्खर लागू गर्ने क्रममा देखिएका छन्। सार्क क्षेत्रमा IFRS को कार्यान्वयन अवस्था देहाय बमोजिम रहेको देखिन्छ।

IndAs बमोजिम वित्तीय विवरण तयार गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ, जुन IFRS सँग Substantially Converged भएका छन्। पाकिस्तानमा IFRS 9 को सन्दर्भमा केही Modification गरेर बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले IFRS कार्यान्वयन गरेका छन् भने सबै सूचीकृत कम्पनीहरूले IFRS बमोजिम लेखा राखेका छन्। श्रीलंकाका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू लगायत सबै कम्पनीहरूले SLFRS कार्यान्वयन गरिसकेका छन् भने SLFRS 9 प्रभावकारी भएको पाइएको छैन। बंगलादेशमा सबै बैंक तथा सूचीकृत कम्पनीहरूले BFRS कार्यान्वयन गरेका छन् भने बैंकहरूले कर्जाको लेखांकन भने पुरानै IAS 39 बमोजिम गरिरहेका छन्। मालदिभ्समा सबै सूचीकृत कम्पनीहरूले अनिवार्य रूपमा र सूचीकृत नभएका कम्पनीहरूले ऐच्छिक रूपमा IFRS लागू गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। नेपालले आर्थिक वर्ष २०७५/७६ बाट NFRS पूर्ण रूपमा लागू गर्दैछ। साना तथा मझौला कम्पनीहरूको हकमा NFRS for SMEs विकास हुने क्रममा रहेको छ।

नेपालको अवस्था

नेपालले सन् २०१३ देखि IFRS बमोजिम वित्तीय विवरण तयार गर्न IFRS सँग Convergence Approach अन्तर्गत वित्तीय प्रतिवेदन मानहरू (Nepal Financial Reporting Standards) विकास गरी लागू गर्न थालेको हो। नेपालमा यस्ता प्रतिवेदन मानहरू नेपाल लेखामान

सार्क क्षेत्रमा IFRS को कार्यान्वयन अवस्था

Country	Multinational Company	Domestic Company	Banks	SMEs
Afghanistan	Yes	Yes	Yes	Full IFRS
Bangladesh	Yes	Yes (IFRS adopted as BFRS)	Yes	Yes
Bhutan	Permitted in 2021 for all Co.			
India	IndAs based on and substantially converged with IFRS	Neither adopted nor committed to adopt IFRS	No	No
Nepal	Yes. IFRS adopted as NFRS	Yes	Yes	Full NFRS or NAS
Pakistan	Yes	Domestic Co. IFRS	Yes	Yes
Sri Lanka	Yes	All domestic co. required SLFRSs with some modifications		
Maldives	Yes	Yes	Yes	Yes

Source: www.ifrs.org/use-around-the-world/use-of-ifrs-standards-by-jurisdiction

भारतमा भारतीय बैंक, वित्तीय संस्था र धितोपत्र बजारमा सूचीकृत कम्पनीहरूले १ अप्रिल २०१८ देखि

बोर्ड (Accounting Standard Board- ASB) ले तयार गर्दैछ भने नेपाल चार्टर्ड एकाउण्टेण्ट्स संस्थाले लागू

गर्दछ । नेपाल लेखामान बोर्ड नेपाल चार्टर्ड एकाउण्टेण्टस् संस्था ऐन २०५३ अन्तर्गत २०५९ सालमा स्थापना भएको कानुनी हैसियत भएको स्वतन्त्र निकाय हो, जसको नेतृत्व नेपाल सरकारद्वारा नियुक्त चार्टर्ड एकाउण्टेण्टले गर्ने गर्दछ । यस निकायको प्रमुख दायित्व विश्वमा प्रचलित अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवेदन मानहरूसँग तादात्म्यता हुने गरी नाफा कमाउने उद्देश्यले संस्थापित प्रतिष्ठानहरूका लागि राष्ट्रिय प्रतिवेदन मानहरू विकास गर्नु र जारी गर्नु रहेको छ ।

वि.सं. २०६३ मा नेपाल सरकारले ASB लाई सार्वजनिक क्षेत्रको लागि International Federation of Accountants- IFAC को Public Committee द्वारा जारी अन्तर्राष्ट्रिय सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान (International Public- Sector Accounting Standards) बमोजिम राष्ट्रिय लेखामानहरू Nepal Public-Sector Accounting Standards पनि विकास गरी जारी गर्ने गरी जिम्मेवारी दिए अनुरूप यसले NPASs पनि जारी गरेको छ । यस मानले सरकारी निकायहरूद्वारा नगदमा आधारित सार्वजनिक गरिने General Purpose Financial Statements को लागि आवश्यक लेखांकन र प्रतिवेदन सम्बन्धी सूचना प्रदान गर्दछ । नगदमा आधारित सार्वजनिक गरिने वित्तीय विवरणको प्रस्तुतीकरण तरिकाको व्यवस्था गर्नु यो मानको प्रमुख उद्देश्य हो ।

नेपालमा प्रचलित वित्तीय प्रतिवेदन मानहरू (Nepal Financial Reporting Standards)

नेपाल वित्तीय प्रतिवेदन मानहरू अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रतिवेदन मानहरू (IFRS) जस्तै बृहत शब्दावली हो, जसले नेपाल वित्तीय प्रतिवेदन मानहरू (Nepal Financial Reporting Standards) लाई मात्र जनाउँदैन । यस अन्तर्गत लेखामान बोर्ड (Accounting Standard Board) ले सन् २०१३ भन्दा पहिला जारी गरेका नेपाल लेखामानहरू (Nepal Accounting Standards), २०१३ पछि जारी भएका नेपाल वित्तीय प्रतिवेदन मानहरू (NFRSs), IFRS Foundation अन्तर्गतको तत्कालीन Standard Interpretation Committee (SIC) ले जारी गरेको SIC Interpretations र International Financial Reporting Interpretation Committee ले जारी गरेका IFRIC Interpretations हरू पनि पर्दछन् । छोटकारीमा NFRSs अन्तर्गत देहायका मानहरू पर्दछन् ।

१. Nepal Accounting Standards (NASs)
२. Nepal Financial Reporting Standards (NFRSs)

३. SIC Interpretations

४. IFRIC Interpretations

लेखामान बोर्डले सन् २०१३ पछि नेपाल लेखामान जारी गरेको छैन । तर अहिले जति पनि नयाँ लेखामानहरू जारी गरिन्छन् ती नेपाल वित्तीय प्रतिवेदन मान (Nepal Financial Reporting Standards) को नामबाट जारी गर्ने गरिएको छ । यसर्थ, नेपाल लेखामानहरूलाई नेपाल वित्तीय प्रतिवेदन मानहरूले र SIC Interpretations लाई IFRIC Interpretations हरूले क्रमशः प्रतिस्थापन गर्दै जानेछन् ।

हाल नेपालमा लेखामान बोर्डले देहायका नेपाल वित्तीय प्रतिवेदन मानहरू विकास गरी जारी गरिसकेको छ भने नेपाल चार्टर्ड एकाउण्टेण्टस् संस्थाले कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । त्यस्तै, नेपाल वित्तीय प्रतिवेदन मानहरू नेपाल चार्टर्ड एकाउण्टेण्टस् संस्थाले क्रमशः Phase wise manner मा लागू गर्ने कार्य तालिका तयार गरेको छ । हाल नेपाल चार्टर्ड एकाउण्टेण्टस् संस्थाले देहाय बमोजिमका १३ वटा NFRSs, २७ वटा NASs, १६ वटा IFRICs र ८ वटा SICs लागू गरेको छ ।

नेपाल वित्तीय प्रतिवेदन मान (Nepal Financial Reporting Standards)

NFRS 1: First Time Adoption of Nepal Financial Reporting Standards

NFRS 2: Share-based Payment

NFRS 3: Business Combination

NFRS 4: Insurance Contracts

NFRS 5: Non-Current Assets Held for Sale & Discontinued Operation

NFRS 6: Exploration for and Evaluation of Mineral Resource

NFRS 7: Financial Instruments: Disclosures

NFRS 8: Operation Segments

NFRS 9: Financial Instrument

NFRS 10: Consolidated Financial Statements

NFRS 11: Joint Arrangements

NFRS 12: Disclosure of Interest in Other Entities

NFRS 13: Fair Value Measurement

नेपाल लेखामानहरू (NASs)

NAS 1: Presentation of Financial Statements

NAS 2: Inventories

NAS 7: Statement of Cash Flows	Decommissioning, Restoration and Environmental Rehabilitation Funds
NAS 8: Accounting Policies, Changes in Accounting Estimates and Error	IFRIC 6: Liabilities arising from Participating in a Specific Market waste Electrical and Electronic Equipment
NAS10: Events after the Reporting Period	IFRIC 7: Applying the Restatement Approach under IAS 29 Financial Reporting in Hyperinflationary Economies
NAS 11: Construction Contracts	IFRIC 10: Interim Financial Reporting and Impairment
NAS 12: Income Taxes	IFRIC 12: Service Concession Arrangements
NAS 16: Property, Plant & Equipment	IFRIC 13: Customer Loyalty Programs
NAS 17: Leases	IFRIC 14: The Limit on a Defined Benefit Asset, Minimum Funding Requirements and their Interaction
NAS 18: Revenue	IFRIC 15: Agreements for the Construction of Real Estate
NAS 19: Employee Benefits	IFRIC 16: Hedges of a Net Investment in a Foreign Operation
NAS 20: Accounting for Govt. Grants and Disclosure of Govt. Assistance	IFRIC 17: Distributions of Non-cash Assets to Owners
NAS 21: The Effects of Changes in Foreign Exchange Rates	IFRIC 18: Transfers of Assets from Customers
NAS 23: Borrowing Cost	IFRIC 19: Extinguishing Financial Liabilities with Equity Instruments
NAS 24: Related Party Disclosures	IFRIC 20: Stripping Costs in the Production Phase of a Surface Mine
NAS 26: Accounting & Reporting by Retirement Benefit Plans	Standard Interpretation Committee (SIC)
NAS 27: Consolidated & Separate Financial Statements	Interpretations
NAS 28: Investments in Associates	SIC-7: Introduction of the Euro
NAS 32: Financial Instruments: Presentation	SIC-10: Government Assistance—No Specific Relation to Operating Activities
NAS 33: Earnings per Share	SIC-15: Operating Leases—Incentives
NAS 34: Interim Financial Reporting	SIC-25: Income Taxes—Changes in the Tax Status of an Entity or its Shareholders
NAS 36: Impairment of Assets	SIC-27: Evaluating the Substance of Transactions Involving the Legal Form of a Lease
NAS 37: Provisions, Contingent Liabilities & Contingent Assets	SIC-29: Service Concession Arrangements: Disclosures
NAS 38: Intangible Assets	SIC-31: Revenue—Barter Transactions Involving Advertising Services
NAS 39: Financial Instruments: Recognition & Measurements	SIC-32: Intangible Assets—Web Site Costs
NAS 40: Investment Property	
NAS 41: Agriculture	
IFRIC Interpretations	
IFRIC 1: Changes in Existing Decommissioning, Restoration and Similar Liabilities	
IFRIC 2: Members' Shares in Co-operative Entities and Similar Instruments	
IFRIC 4: Determining whether an Arrangement contains a Lease	
IFRIC 5: Rights to Interests arising from	

**नेपाल वित्तीय प्रतिवेदन मान कार्यान्वयन योजना
(Implementation Roadmap of NFRSs)**

नेपाल चार्टर्ड एकाउण्टेण्ट्स संस्थाले निर्धारण गरेको NFRSs कार्यान्वयन योजना र तिनीहरूको अवस्था देहाय बमोजिम रहेको छ ।

विदेशी सरोकारवालाहरूलाई लगानी सम्बन्धी निर्णय गर्न तिनीहरूले महत्वपूर्ण जानकारी प्रदान गर्ने गर्दछन् ।

नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा NFRS पूर्ण रूपमा लागू गर्न केही चुनौतीहरू देखिएका छन् । हाम्रो जस्तो भर्खरै विकास हुँदै गरेको वित्तीय बजारमा तत्कालै NFRS लागू गर्दा

Type	Entities Requiring adoption of NFRS	NFRS Complied Financial Statements	Implementation Status
A	1. Listed Multinational Manufacturing Companies 2. Listed State Owned Enterprises (SOEs) with minimum paid up capital of Rs. 5 billions (except Banks and Financial Institutions under BAFIA Act, 2006)	2014-15	Complied
B	1. Commercial Banks, including State Owned Commercial Banks; 2. All other Listed State Owned Enterprises (SOEs)	2015-16	Complied by Banks from FY 2017-18
C	All other Financial Institutions not covered under A & B All other SOEs Insurance Companies All other Listed Companies All other Corporate Bodies/Entities not defined as SMEs.	2016-17	B Class FIs from Current FY, Insurance Co., other listed co. and SOEs yet to implement
D	NFRS for SMEs (SMEs as defined and classified by ASB)	2019-20	Yet to implement

स्रोत: नेपाल चार्टर्ड एकाउण्टेण्ट्स संस्था

आगामी कार्यदिशा

नेपाल चार्टर्ड एकाउण्टेण्ट संस्थाको कार्ययोजना बमोजिम नेपाली व्यावसायिक संस्थाहरूमा नेपाल वित्तीय प्रतिवेदन मानहरू क्रमशः लागू गर्दै विश्वव्यापी मान्यता प्राप्त वित्तीय विवरणहरू तयारी तथा प्रस्तुत हुन थालिसकेका छन् । बैकिङ क्षेत्रको हकमा नेपालका बैंकहरूले करिब दुई वर्ष ढिलो भए पनि आर्थिक वर्ष २०७४/७५ देखि NFRS Compliant वित्तीय विवरणहरू तयार गरेका छन् । विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूले आर्थिक वर्ष २०७५/७६ देखि NFRS लागू गर्दैछन् भने बीमा तथा अन्य वित्तीय संस्थाहरूमा हालसम्म NFRS लागू गर्न सकिएको छैन । NFRS बमोजिम तयार पारिएका वित्तीय विवरणहरू उच्च गुणस्तरीय र विश्वव्यापी रूपमा मान्यता प्राप्त वित्तीय विवरणहरू हुने भएका कारण स्वदेशी र

आउन सक्ने अप्ठ्याराहरूलाई सम्बोधन गर्ने गरी नेपाल राष्ट्र बैंकबाट केही मानहरूमा भएको जटिल व्यवस्थालाई सहज तरिकाले लेखांकन गर्न त्यस्ता जटिल प्रावधानहरूमा छुट (Carve Out) प्रदान गर्न लेखामान बोर्डलाई अनुरोध गरे बमोजिम लेखामान बोर्डबाट बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रका लागि सात वटा Carve Out मार्फत लेखांकनका वैकल्पिक तरिकाहरू प्रदान भई सोही बमोजिम वित्तीय विवरणहरू तयार भइरहेका छन् । यस्तो Carve Out केही निश्चित समयको लागि मात्र प्रदान भएको हुँदा संस्थाहरूले क्रमशः वित्तीय विवरणहरू NFRS का सबै व्यवस्थाहरू पूर्ण रूपले पालना गर्ने गरी तयार गर्नु पर्ने हुन्छ ।

नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा विशेष गरी कर्जा नोक्सानी व्यवस्थाको गणना (Impairment of Loan and Advances), ब्याज आमदानीको लेखांकन (Interest Income Recognition),

प्रभावकारी ब्याज गणना (Effective Interest Rate Computation), कर्जाका विभिन्न सेवा शुल्क तथा प्रशासनिक शुल्कको लेखांकन, गैरवासलात कारोबारहरू जस्तै: वित्तीय जमानत, कर्जा प्रतिबद्धता, Letter of Credit को लेखांकन, कर्मचारी सापटीको लेखांकन आदिमा जटिलता देखिएका छन्। वित्तीय संस्थाहरूलाई महत्वपूर्ण प्रभाव पार्ने वित्तीय प्रतिवेदन मानहरू मध्येको NFRS 9: Financial Instruments (यस अन्तर्गत कर्जा तथा सापटको लेखांकन समेत पर्दछ) सन् २०१८ जनवरी १ देखि लागू भैसकेको र लेखामान बोर्डले सो सम्बन्धमा प्रदान गरेको Carve Out समेत क्रमशः सकिँदै जाने भएकोले वित्तीय उपकरणहरूको लेखांकन गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था पालना गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका साथै नियामक निकायले समेत तयारी गर्नु पर्ने देखिन्छ। विशेष गरेर Financial Instruments को Impairment गणना र Provisioning मा केही जटिलता देखिएकोले अन्य मुलुकहरूको अभ्यास समेत अध्ययन गरी उपयुक्त समाधान खोज्न जरुरी देखिएको छ। यस व्यवस्थाले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको कर्जा लेखांकन नीतिमा महत्वपूर्ण परिवर्तन (Significant Departure) गरेको छ।

निष्कर्ष

हालैका वर्षहरूमा IFRS कार्यान्वयनलाई लेखामा महत्वपूर्ण नियामकीय परिवर्तन मानिएको छ। यसले स्थानीय लेखा अभ्यासहरू (Local GAAP) मा व्यापक

परिवर्तन गरिदिएको र संसारभरि समान मानहरूमा आधारित वित्तीय विवरणहरू तयार गर्ने वातावरण सृजना गरिदिएको छ। कसै कसैले IFRS नेपाल जस्तो विकासशील अर्थतन्त्रहरूलाई असान्दर्भिक भएको टिप्पणी गर्ने गरे तापनि नेटवर्क प्रभाव (Network Effect) को उत्पादनको रूपमा सबै देशहरूले यसलाई कार्यान्वयन गरिरहेकाले नेपालले पनि सोको कार्यान्वयन गर्नु पर्ने आवश्यकता भएको हो।

नेपालको बैंकिङ क्षेत्रको वित्तीय प्रतिवेदनहरूमा गर्नुपर्ने परिमार्जनको लागि संस्थाहरूले जनशक्तिको तालिम तथा विकास, सूचना प्रविधिमा सुधार, व्यवस्थापन, सूचना प्रणालीमा परिमार्जन लगायत संस्थाका उच्च व्यवस्थापनदेखि सरोकारवालाहरू सबैमा वित्तीय विवरणको विश्लेषण सम्बन्धी उचित ज्ञान प्रदान गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ।

लेखा व्यवसाय र वित्तीय प्रतिवेदन तयारी तथा प्रस्तुतिमा आगामी दिनहरूमा Transformation Economy ले प्रत्यक्ष तथा गहिरो प्रभाव पार्ने अवस्था निश्चित छ। नयाँ प्रविधिको विकास तथा प्रभाव, लेखा तथा नियामकीय परिवर्तन, Data Automation, Artificial Intelligence को प्रयोग, Block Chain, Cognitive Computing आदिले यस क्षेत्रमा महत्वपूर्ण प्रभाव पार्ने हुनाले वित्तीय तथा लेखा क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिका अतिरिक्त नियामकहरूले त्यस्तो द्रुत परिवर्तनलाई आत्मसात् गर्न सक्ने क्षमता विकास गर्न जरुरी छ।

सन्दर्भ सामग्री

1. Barhade, Shiva ji et.all, Convergence of IFRS in Global accounting system, where SAARC Countries stands for? Journal of Accounting, Finance and Studies.
2. BIS, Memorandum of Understanding for mutual cooperation between the Basel Committee on Banking Supervision and the IFRS Foundation
3. IFRS Adoption : Issues, Challenges and Lessons for Nigeria and other Adopters, Mediterranean Journal of Social Sciences, retrieved from <https://www.researchgate.net>
4. www.ifrs.org/use-around-the-world/use-of-ifrs-standards-by-jurisdiction.
5. Parvathy P.R., IFRS Convergence: Opportunities and Challenges in India, Accounting and Financial Control.
6. The Institute of Chartered Accountants of Nepal: Various issues of The Accountants, retrieved from www.ican.org.np
7. The Institute of Chartered Accountants of India: www.icai.org.in
8. The Institute of Chartered Accountants of Sri Lanka: www.casrilanka.org.sl
9. The Institute of Chartered Accountants of Bangladesh: www.icab.org.bd
10. The Institute of Chartered Accountants of Pakistan: www.icap.org.pk
11. Vítor Constâncio, Accounting and financial reporting by central banks

बहुपक्षीय व्यापारमा विश्व व्यापार संगठनको भूमिका

● दुनबहादुर बुढाथोकी “संघर्ष”*

विषय प्रवेश

दोस्रो विश्वयुद्ध पश्चात् अधिकांश मुलुकहरूले आयात नियन्त्रण गर्न भन्सार महशुल दर वृद्धि गरेका थिए । यसको फलस्वरूप अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार उल्लेखनीय मात्रामा घट्न पुग्यो । त्यसबेला सन् १९३० को जस्तो महामन्दी दोहोरिने खतराबाट विकसित मुलुकहरू त्रसित थिए । उक्त जोखिमबाट मुक्ति पाउन अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार प्रणालीमा सुधार गर्नु पर्छ भन्ने ती देशहरूको ठाने । युद्ध समाप्ती पश्चात् एलाइट मुलुकहरूको सन् १९४४ मा ब्रिटेन उडको हेमेस्फायरमा जमघट भयो, जहाँ विश्व बैंक, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार संस्था स्थापना गर्ने प्रस्ताव गरियो । यसमध्ये सन् १९४५ मा विश्व बैंक र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको स्थापना भयो तर त्यो भन्दा महत्वपूर्ण ठानिएको अन्तर्राष्ट्रिय संस्था स्थापना गर्ने कार्य अधुरै रह्यो । त्यस्तो संस्था निर्माण भइहाल्ने सम्भावना न्यून रहेकोले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार नियमन गर्न भन्सार तथा महशुल सम्बन्धी सामान्य सम्झौता गर्नु आवश्यक ठानियो । सो अनुरूप ३० अक्टोबर १९४७ मा व्यापार तथा महशुल सम्बन्धी सामान्य सम्झौता (ग्याट) भयो । जेनेभामा सम्पन्न उक्त सम्झौतामा भारत, फ्रान्स, अमेरिका, जर्मनी, बेलायत लगायत २३ मुलुकहरूले हस्ताक्षर गरे । अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारका व्यवस्थापन तथा नियमनका दृष्टिले यो सबैभन्दा महत्वपूर्ण कडी थियो ।

१ जनवरी १९४८ देखि कार्यान्वयनमा ल्याइएको पहिलो बहुपक्षीय सम्झौताको मुल उद्देश्य अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई उदार र व्यवस्थित बनाउनु थियो । सदस्य मुलुकबीचको व्यापारमा अतिसौविध्यपूर्ण राष्ट्रको व्यवहार, सदस्य मुलुकको वस्तु तथा सेवा उपर राष्ट्रिय व्यवहार, सदस्य मुलुक बीच गैरविभेदपूर्ण व्यवहार ग्याटको मूल

सिद्धान्त थियो । तथापि ग्याटका निश्चित सीमाहरू थिए । ग्याट कुनै संस्था नभई केवल सम्झौता वा सन्धी मात्र थियो । पहुँचको हकमा भन्सार महशुलसम्म मात्र पहुँच रहेकाले गैरभन्सार अवरोध चाहेर पनि रोक्न सकिँदैनथ्यो । व्यापार क्षेत्रको हकमा कृषि, सेवा, टेक्सटाइल बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकार, व्यापार सम्बद्ध लगानी ग्याटको दायरामा पर्दैनथ्यो । ग्याटमा ग्रान्ड फादर्स राइटको रूपमा चिनिने प्रोटोकल फर प्रोभिजनल एप्लिकेसनले सदस्य मुलुकलाई ग्याटका कतिपय कानुनहरू नमान्न छुट दिएको थियो । विवाद समाधान गर्ने भरपर्दो संयन्त्र नहुँदा विवादको उपचार स्वार्थका आधारमा खोजिन्थ्यो । त्यस्तै ग्याटको बैठक कहिले कहाँ बस्ने कुनै निर्धारित समय सारणी थिएन ।

विश्व व्यापार संगठनको स्थापना

सन् १९८० को दशकमा आइपुग्दा ग्याट हस्ताक्षरकर्ता मुलुकहरूले ग्याटको दायरालाई अभ्र फराकिलो र उदार बनाउन चाहे । सो अनुरूप सन् १९८६ बाट विश्व व्यापार संगठनको स्थापनाको पहल थालनी भयो । उक्त कार्यको लागि अमेरिकी अर्थविद् आर्थर डंकनको संयोजकत्वमा एउटा समिति निर्माण गरियो । अमेरिकी र युरोपेली अर्थविद्हरूको वर्चस्व रहेको उक्त समितिले सन् १९९१ मा विश्व व्यापार संगठनको मस्यौदा तयार पायो । १५ अप्रिल १९९४ मा ग्याटमा आवद्ध १२३ मुलुकहरूले उक्त सम्झौतामा हस्ताक्षर गरे । सम्पूर्ण कुराको चाँजोपाँजो मिले पश्चात् १ जनवरी १९९५ मा विश्व व्यापार संगठन (World Trade Organization- WTO) अस्तित्वमा आयो । यसबाट ग्याटको प्रतिस्थापना मात्र हुन पुगेन, ग्याट फ्रेमवर्कमा समेटिन नसकेका कृषि, टेक्सटाइल, सेवा र व्यापार सम्बद्ध बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकार विश्व व्यापार संगठनको बहुपक्षीय व्यापार प्रणाली अर्न्तगत

* व्यापार अधिकृत, नेपाल टेलिकम ।

समेटिन पुग्यो । अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई नियम संगत, पारदर्शी र बजार उन्मुख बनाउने उक्त संगठनको लक्ष्य तय गरिएको छ । संगठनका सदस्य मुलुकहरूले निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्व र अधिकार पनि किटान गरिएको छ । ग्याट फ्रेमवर्क अर्न्तगत प्रबन्ध गर्न नसकिएका कतिपय विषयहरू विश्व व्यापार संगठनमा प्रबन्ध गरिएको छ । खासगरी अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा सिर्जित विवाद समाधान गर्ने भरपर्दो संयन्त्र ग्याटमा नभएको सन्दर्भमा सो कार्यका निमित्त शक्तिशाली संयन्त्र निर्माण गरिएको छ । ग्याटमा सदस्य राष्ट्र बीच बैठक बस्ने तिथिमिति किटान नभएको सन्दर्भमा प्रत्येक दुई वर्षमा संगठनको मन्त्रीस्तरीय सम्मेलन गर्ने प्रावधान गरिएको छ । ग्याटमा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार नीति पुनरावलोकन गर्ने संयन्त्र नभएको सन्दर्भमा व्यापार नीतिलाई समयसापेक्ष बनाउन व्यापार नीति पुनःमूल्यांकन संयन्त्रको समेत व्यवस्था भएको छ ।

विश्व व्यापार संगठनको उद्देश्य

विश्व व्यापार संगठन बहुपक्षीय व्यापारको नियमन र व्यवस्थापन गर्ने अहिलेसम्मकै शक्तिशाली संस्था मानिन्छ । सदस्य मुलुकबीच वस्तु, सेवा, बौद्धिक सम्पत्तिको व्यापारलाई स्वच्छ, पारदर्शी, नियम संगत र उदार बनाउनु, सदस्य मुलुकहरूलाई व्यापार सम्भौता गर्ने थलो भरपर्दो र वैधानिक थलो प्रदान गर्नु, व्यापार सम्बद्ध विवाद निरूपण गरी व्यापार शान्ति कायम गर्नु, भन्सार तथा गैरभन्सार अवरोध घटाई अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको लागत कम गर्नु, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई बढावा मिल्ने गरी व्यापार नीति निर्माण तथा विकास गर्नु, सदस्य मुलुकबीचको व्यापार विभेदरहित बनाउनु, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा अतिकम विकसित मुलुकहरूको हित तथा साभेदारी अभिवृद्धि गर्नु, दिगो विकासमा टेवा मिल्ने गरी विश्वमा उपलब्ध स्रोतसाधनको उपयोगलाई बढावा दिनु, वस्तु, सेवा र बौद्धिक सम्पत्तिको उत्पादन तथा व्यापारका माध्यमबाट रोजगारी तथा आर्थिक क्रियाकलाप वृद्धि गरी सदस्य मुलुकको जीवनस्तर सुधारमा टेवा पुऱ्याउनु, सदस्य मुलुकको सुशासन, आर्थिक स्थायित्व र आर्थिक समृद्धिमा टेवा पुग्ने आर्थिक क्रियाकलापमा बढावा दिनु यसका उद्देश्यहरू हुन ।

विश्व व्यापार संगठनको महत्व

विश्व व्यापार संगठन मार्फत सदस्य मुलुकहरू बीच बेरोकटोक आफ्नो वस्तु तथा सेवा प्रवाहको वातावरण निर्माण हुन्छ । सदस्य मुलुकलाई व्यापार सम्भौता गर्ने थलो

प्राप्त हुन्छ । सदस्य मुलुकले अतिसौबिध्यपूर्ण सुविधा प्राप्त गर्न सक्दछ । सदस्य मुलुकको वस्तु तथा सेवालाई सदस्य मुलुक बीच राष्ट्रिय व्यवहार हुन जान्छ । सदस्य मुलुक बीच भन्सार तथा गैरभन्सार महशुल कटौतीको लाभ हुँदा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको लागत कटौती हुन जान्छ । सदस्य मुलुक बीच व्यापार विवाद सिर्जना भएमा न्यायिक निरूपण हुन जान्छ । अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार संगठनले तय गरेको नियमभित्र चल्दा विश्व व्यापारमा अनुशासन कायम हुन जान्छ । अन्तत्वगत्वा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई व्यवस्थित, पारदर्शी र पूर्वानुमानयोग्य तुल्याउन मद्दत मिल्दछ ।

विश्व व्यापार संगठनका विशेषताहरू

(क) गैरविभेद (Non-discrimination)

विभेदरहित अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार विश्व व्यापार संगठन (डब्लुटीओ) को पहिलो विशेषता मानिन्छ । डब्लुटीओमा आवद्ध सदस्य मुलुकले अन्य सदस्य मुलुकको वस्तु, सेवा र बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकारको व्यापारमा विभेद गर्न पाउँदैन । वातावरण संरक्षण र राष्ट्रिय सुरक्षा बाहेकको विषयमा सबै सदस्य मुलुकलाई समान व्यवहार गर्नु पर्दछ ।

(ख) अधिक खुला (More Open)

खुला व्यापार प्रणाली डब्लुटीओको दोस्रो विशेषता मानिन्छ । डब्लुटीओका सदस्य मुलुकहरूले व्यापार अझ खुला तुल्याउन भन्सार महशुल दर र गैरमहशुल अवरोधहरू तोकिए बमोजिम कम गर्दै लैजानु पर्दछ । सदस्य मुलुकले भन्सार महशुल, कोटा, लाइसेन्स जस्ता भन्सार तथा गैरभन्सार अवरोध कम गर्दै लैजानु पर्दछ ।

(ग) पूर्वानुमान तथा पारदर्शिता (Predictability and Transparency)

पूर्वानुमान तथा पारदर्शिता डब्लुटीओको तेस्रो विशेषता मानिन्छ । सदस्य मुलुकले अन्य सदस्य मुलुकसँगको व्यापारलाई पूर्वानुमान तथा पारदर्शी बनाउन व्यापार नीति निर्माण तथा संशोधन गर्दा डब्लुटीओलाई जानकारी दिनुका साथै संगठनको प्रावधान प्रतिकूल नहुने गरी निर्माण गर्नु पर्दछ ।

(घ) स्वस्थ प्रतिस्पर्धामा बढावा (Fair Competition)

स्वस्थ प्रतिस्पर्धामा बढावा डब्लुटीओको चौथो विशेषता मानिन्छ । सदस्य मुलुकले व्यापार नीति निर्माण गर्दा स्वस्थ प्रतिस्पर्धा कायम गर्ने हरसम्भव प्रयास गर्नु पर्दछ । स्वस्थ प्रतिस्पर्धा कायम गर्न

सदस्य मुलुकले आन्तरिक उत्पादन र निर्यातमा दिइने अनुदान (Export Subsidy) को सीमा निर्धारण गर्नु पर्दछ । डब्लुटीओको सीमा मिचेर सहूलियत दिनु वा भन्सार तथा गैरभन्सार अवरोध सिर्जना गर्नु हुँदैन ।

(ड) **विकासोन्मुख तथा अतिकम विकसित सदस्य मुलुकहरूको हित (Welfare of Developing and Least Developed Countries)**

विकासोन्मुख तथा अतिकम विकसित मुलुकको हित तथा सशक्तीकरण डब्लुटीओको पाँचौ विशेषता मानिन्छ । विकासोन्मुख तथा अतिकम विकसित मुलुकको हित तथा सशक्तीकरणको लागि भन्सार महशुल कटौती र उपलब्ध गराउन सक्ने सहूलियतमा राहत दिनु पर्दछ, भने निश्चित अवधिसम्म अतिकम विकसित मुलुकलाई विकसित मुलुकले ड्यूटी फ्री, कोटा फ्री सुविधा, व्यापार अनुदान (Aid for Trade) र प्राविधिक सहायता उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।

(च) **वातावरण संरक्षण (Environment Protection)**

वातावरण संरक्षण डब्लुटीओको छैटौ विशेषता मानिन्छ । वातावरण संरक्षणमा सदस्य मुलुकहरू जिम्मेवार हुनु पर्दछ । जन स्वास्थ्य, वनस्पति स्वास्थ्य र वातावरण संरक्षणका खातिर संगठनले सहजीकरण गर्नु पर्दछ ।

विश्व व्यापार संगठनले अवलम्बन गरेका सिद्धान्तहरू

(क) **स्वतन्त्र व्यापार (Free Trade)**

स्वतन्त्र व्यापार डब्लुटीओको पहिलो सिद्धान्त हो । उक्त सिद्धान्त अनुरूप डब्लुटीओमा आवद्ध सदस्य मुलुकहरूले भन्सार महशुल र गैरभन्सार अवरोध कटौती गर्दै लैजानु पर्दछ । सदस्य मुलुकले बीच वस्तु, सेवा, बौद्धिक सम्पत्ति, पुँजी, प्रविधि र श्रमको निर्वाध आवागमनको प्रत्याभूति गर्नु पर्दछ ।

(ख) **अतिसौबिध्यपूर्ण व्यवहार (Most Favored Nation's Treatment)**

अतिसौबिध्यपूर्ण राष्ट्रको व्यवहार डब्लुटीओको दोस्रो सिद्धान्त हो । उक्त सिद्धान्त अनुसार डब्लुटीओमा आवद्ध सदस्य मुलुकले अन्य सदस्य मुलुक उपर अतिसौबिध्यपूर्ण राष्ट्रको व्यवहार गर्नु पर्दछ । सो सिद्धान्त अनुरूप एउटा सदस्य मुलुकले अर्को सदस्य मुलुकलाई उपलब्ध गराएको सेवा सुविधा अन्य सबै सदस्य मुलुकलाई पनि उपलब्ध गराउनु पर्दछ । एउटा सदस्य मुलुकलाई मात्र विशेष सुविधा उपलब्ध गराउनु

हुँदैन । तथापि स्वतन्त्र व्यापार सम्झौता भएको समुदायलाई प्राथमिकता दिन, अतिकम विकसित मुलुकलाई कोटा फ्री तथा ड्यूटी फ्री पहुँच उपलब्ध गराउन र डम्पिङ निषेध गर्न भने बाधा पुगेको मानिँदैन ।

(ग) **राष्ट्रिय व्यवहार (National Treatment)**

राष्ट्रिय व्यवहार डब्लुटीओको तेस्रो सिद्धान्त हो । उक्त सिद्धान्त अनुरूप डब्लुटीओमा आवद्ध सदस्य मुलुकले अन्य मुलुकको वस्तु, सेवा र बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकारको सन्दर्भमा स्वदेशी वस्तुलाई सहर व्यवहार गर्नु पर्दछ । आन्तरिक वस्तु र आयातित वस्तुलाई कानुन र करमा कुनै विभेद गर्नु हुँदैन । जस्तै: कुनै सदस्य मुलुकमा दुई फरक मुलुकबाट मोबाइल सेट आयात हुने गरेको रहेछ भने दुइटै मुलुकबाट भित्रिएका समान तहका मोबाइल सेटमा समान भन्सार दर लगाउनु पर्दछ ।

(घ) **पारस्परिकता (Resiprocity)**

पारस्परिकता डब्लुटीओको चौथो सिद्धान्त हो । उक्त सिद्धान्त अनुरूप डब्लुटीओमा आवद्ध सदस्य मुलुकले पारस्परिक लाभका आधारमा सहूलियत उपलब्ध गराउनु पर्दछ । जस्तै: नेपाल र भारत दुवै डब्लुटीओ आवद्ध मुलुक भएका नाताले तोकिएका कृषि तथा प्राथमिक वस्तु आयातमा नेपालले भन्साररहित सुविधा उपलब्ध गराउँदछ भने भारतले पनि सोही अनुरूप सुविधा उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।

(ङ) **बाध्यात्मक मानक (Compulsory Measures)**

बाध्यात्मक मानक डब्लुटीओको पाँचौ सिद्धान्त हो । उक्त सिद्धान्त अनुरूप डब्लुटीओमा आवद्ध सदस्य मुलुकले डब्लुटीओका हरेक शर्तहरू स्वीकार गर्नु पर्दछ । ग्याटमा जस्तो बाजेको अधिकार (ग्रान्ड फादर्स राइट) को रूपमा कुनै कानुन नमान्न पाउँदैन । सदस्य मुलुकहरूले आवद्ध हुँदाको बखत जनाएका प्रतिबद्धता र डब्लुटीओका कानुनी प्रावधानहरू हुबहु शिरोधार गर्नु पर्दछ ।

(च) **पारदर्शिता (Transperncy)**

पारदर्शिता डब्लुटीओको छैटौ सिद्धान्त हो । उक्त सिद्धान्त अनुरूप डब्लुटीओमा आवद्ध सदस्य मुलुकहरूले व्यापारसँग सम्बद्ध हरेका क्रियाकलापहरू सार्वजनिक गर्नु पर्दछ । व्यापार सम्बद्ध कानुन तथा विनियमावलीहरू प्रकाशित गर्नु पर्दछ । अर्को सदस्य

मुलुकले जानकारी लिन चाहेमा उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।

(छ) सुरक्षा मानक (Security Measures)

सुरक्षा मानक डब्लुटीओको सातौँ सिद्धान्त हो । उक्त सिद्धान्त अनुरूप डब्लुटीओमा आवद्ध सदस्य मुलुकले वातावरण, जन स्वास्थ्य, जनावर, बोटबिरुवाको जीवन रक्षाका लागि आवश्यक सुरक्षा मानक तय गर्नु पर्दछ । सदस्य मुलुकले वातावरण प्रदुषित हुने गरी, जन स्वास्थ्यमा प्रतिकूल प्रभाव पर्ने गरी बोटबिरुवा तथा जनावरको इकोसिस्टममा खलल पर्ने गरी कुनै आर्थिक क्रियाकलाप गर्नु हुँदैन ।

(ज) मापदण्ड परिपालन (Standardization)

मापदण्ड परिपालना डब्लुटीओको आठौँ सिद्धान्त हो । उक्त सिद्धान्त अनुरूप डब्लुटीओमा आवद्ध सदस्य मुलुकले अन्य सदस्य मुलुकलाई निर्यात गर्ने वस्तु तोकिएको गुणस्तर कायम हुने गरी उत्पादन गर्नु पर्दछ । सदस्य मुलुकलाई वस्तुको गुणस्तर तोक्ने र गुणस्तर पूरा नभएमा अस्वीकार गर्ने अधिकार रहन्छ ।

विश्व व्यापार संगठन अन्तर्गत भएका सम्झौताहरू

विश्व व्यापार संगठनलाई अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार सम्झौता गर्ने साझा थलोको रूपमा लिइन्छ । हालसम्म व्यापार सम्बद्ध बौद्धिक सम्पत्ति सम्बन्धी सम्झौता (१९९४), व्यापार सम्बद्ध प्राविधिक अवरोध सम्बन्धी सम्झौता (१९९४), कृषि सम्बन्धी सम्झौता (१९९५), वस्तु व्यापार सम्बन्धी सम्झौता (जनवरी १९९५), सेनेटरी तथा फाइटो सेनेटरी मानक सम्बन्धी सम्झौता (१९९५), व्यापार सम्बद्ध लगानी मानक, अनुदान तथा काउन्टरभेलिड सम्बन्धी सम्झौता, भन्सार मूल्यांकन सम्झौता लगायत ६० भन्दा बढी सम्झौताहरू भएका छन् । तिनीहरूमध्ये वस्तु, सेवा, कृषि र बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकारसँग सम्बन्धित सम्झौता निकै महत्वपूर्ण मानिन्छन् । यस बारे छोटो चर्चा निम्नानुसार गर्न सकिन्छ ।

(क) वस्तु व्यापार सम्बन्धी सम्झौता (Agreement on Trade in Goods)

वस्तु व्यापार विश्व व्यापारको विरासत मानिन्छ । वस्तु व्यापार आफैमा निकै फराकिलो रहेको छ । विश्व व्यापार संगठनमा वस्तु व्यापारसँग सम्बन्धित कार्य वस्तु परिषद्ले गर्दछ । वस्तु परिषद् अन्तर्गत वस्तुको प्रि-सिपमेन्ट निरीक्षण, उत्पत्तिको नियम,

आयात अनुमति पत्र प्रक्रिया, अनुदान, काउन्टरभेलिड मानक, बजार पहुँच, स्यानेटरी तथा फाइटो स्यानेटरी, व्यापार सम्बद्ध अवरोध, व्यापार सम्बद्ध लगानी, एन्टीडम्पिड उपाय, भन्सार मूल्यांकन गरी कुल ११ वटा विशेषीकृत समितिहरू गठन गरिएका छन् । वस्तु व्यापार नियमन तथा व्यवस्थापन गर्न एन्टीडम्पिड, अनुदान, काउन्टरभेलिड, विवाद समाधान आदि क्षेत्रमा बहुपक्षीय सम्झौता भएको छ ।

(ख) कृषि सम्बन्धी सम्झौता (Agreement on Agriculture)

विश्व व्यापार संगठनमा कृषि सम्बन्धी सम्झौतालाई निकै महत्वको रूपमा लिइन्छ । यो संगठनका सदस्य मुलुक बीच कृषि क्षेत्रमा भएको सम्झौता हो, जसमा कृषि क्षेत्रलाई संरक्षण प्रदान गर्दै विस्तारै उदार बनाउने लक्ष्य लिइएको छ । बजार पहुँच, घरेलु समर्थन संयन्त्र र निर्यातमा छुट यो सम्झौताको मुल आधार मानिन्छ ।

(ग) सेवा सम्बन्धी सम्झौता (General Agreement in Services)

सेवा व्यापार वस्तु व्यापार भन्दा नयाँ अवधारण हुँदै हो । विश्व व्यापार संगठनमा सेवा क्षेत्रले विश्व व्यापार संगठनको स्थापना सँगसँगै प्रवेश पाएको हो । वस्तुतः विश्व व्यापार संगठन निर्माणको क्रममा अगाडि सारिएका ४ वटा क्षेत्र मध्ये सेवा क्षेत्र एक महत्वपूर्ण क्षेत्र थियो । मूलतः सेवा क्षेत्रलाई विकसित मुलुकहरूको सरोकारको क्षेत्र मानिन्छ । डब्लुटीओ सचिवालयले सेवा क्षेत्रलाई व्यापार सेवा (व्यावसायिक तथा कम्प्युटर सेवा), सञ्चार सेवा, निर्माण तथा इन्जिनियरिड सेवा, वितरण (एजेन्ट, थोक, खुद्रा, फ्रेन्चाइजिड), शिक्षा सेवा, वातावरणीय सेवा, वित्तीय सेवा (बिमा, बैंकिङ), स्वास्थ्य सेवा, पर्यटन तथा यात्रा सेवा, मनोरञ्जन, संस्कृति तथा खेल सेवा, यातायात सेवा र अन्य सेवा गरी १२ उपवर्गमा विभक्त गरेको छ । सेवा क्षेत्रलाई उदार बनाउँदै लैजानु यो सम्झौताको मुल उद्देश्य हो । सम्झौतामा सेवा क्षेत्रमा अपनाइने प्रक्रिया पारदर्शी हुनुपर्ने, सेवा क्षेत्रमा सदस्य मुलुकले बाह्य लगानी खुला गर्नुपर्ने (प्रगतिशील उदारीकरण) र सदस्य मुलुकलाई अतिसौविध्य राष्ट्र तथा राष्ट्रिय व्यवहार गर्नुपर्ने प्रावधान रहेका छन् ।

(घ) व्यापार सम्बद्ध बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार सम्बन्धी सम्झौता (Agreement on Trade Related to Intellectual Property Right)

विश्व व्यापार संगठन स्थापनाको क्रममा १ जनवरी १९९५ मा अगाडि सारिएका ४ वटा क्षेत्र मध्ये एउटा महत्वपूर्ण क्षेत्र व्यापार सम्बद्ध बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार थियो । अन्ततोगत्वा डब्लुटीओको स्थापना संगसंगै व्यापार सम्बद्ध बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार सम्बन्धी सम्झौता भयो । सम्झौतामा कपी राइट, पेटेण्ट, औद्योगिक डिजाइन, ट्रेड मार्क, जोग्राफिकल आइडेन्टिफिकेशन, ले आउट, डिजाइन, इन्टिग्रेटेड सर्किट लगायतका बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकारको न्यूनतम मानक निर्धारण गरिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा वस्तु व्यापारको सिलसिलामा हुन सक्ने नक्कल नियन्त्रण गर्नु, बौद्धिक सम्पत्तिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा लाग्ने गरेको महशुल र गैरभन्सार अवरोध कटौती गर्दै लैजानु, व्यापार सम्बद्ध बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकारको व्यापारमा अतिसौविध्यपूर्ण व्यवहार र राष्ट्रिय व्यवहार फराकिलो बनाउँदै लैजानु व्यापार सम्बद्ध बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकार सम्बन्धी सम्झौताको मुख्य उद्देश्य हो ।

विश्व व्यापार संगठनबाट सदस्य मुलुकले प्राप्त गर्ने लाभ

व्यापारमा कम्प्युनिटीले निकै महत्व राख्दछ । विश्व व्यापार संगठनमा आबद्ध हुनु भनेको सदस्य मुलुकले व्यापारका लागि ठूलो खुला कम्प्युनिटी प्राप्त गर्नु हो । व्यापार तथा महशुल सम्बन्धी सामान्य सम्झौता (ग्याट) को आर्टिकल १ अनुसार हरेक सदस्य राष्ट्रले एक आपसमा अतिसौविध्य राष्ट्रको व्यवहार गर्नुपर्ने हुँदा सदस्य मुलुकहरूले एक आपसमा बिभेदपूर्ण सहूलियत प्राप्त गर्न सक्दछन् । सदस्य मुलुकले तोकिएको समय सीमाभित्र आफ्नो भन्सार तथा गैरभन्सार महशुल कटौती गर्नुपर्ने हुँदा वस्तु, सेवा र बौद्धिक सम्पत्तिको व्यापार लागत कटौती गर्न मद्दत मिल्दछ । ग्याटको आर्टिकल ३ अनुसार एउटा सदस्य मुलुकले अर्को सदस्य मुलुकको वस्तुलाई स्वदेशी वस्तु सरह व्यवहार गर्नुपर्ने हुँदा एउटा सदस्य मुलुक अर्को सदस्य मुलुकमा लगानी गर्न तत्पर हुन्छन । यसले प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीमा बढावा मिल्दछ । ग्याटको आर्टिकल ५ अनुसार एउटा सदस्य मुलुकले अर्को सदस्य मुलुकको क्षेत्र हुँदै वस्तु तथा सेवा आयात-निर्यात गर्न पाउने अधिकार रहने हुँदा

सदस्य मुलुकले पारवहनको समस्या भेल्लु पर्दैन । सदस्य मुलुकको अर्थव्यवस्था अन्य सदस्य मुलुकको लागि खुला गरिने हुँदा विश्वभरबाट लगानी, श्रम, प्रविधि भित्रिन सक्दछ । विश्व व्यापार संगठनको नियम अनुसार गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा प्रतिस्पर्धी मूल्यमा उपभोग गर्ने अवसर प्राप्त हुन्छ । सदस्य मुलुक बीच कुनै विवाद सिर्जना भएमा न्याय प्राप्त हुन्छ । निश्चित अवधिसम्म विशेष फरक व्यवहार (Special Differential Treatment), कोटा तथा भन्सार रहित सुविधा, व्यापार सम्बद्ध प्राविधिक सहायताको लाभ अतिकम विकसित मुलुकले लिन सक्दछ । अहिलेकै अवस्थामा पनि एउटै सन्धीका आधारमा बाँकी १६३ मुलुकहरूसँग कारोबार गर्ने ढोका खुल्दछ । यसबाट उत्पादन, कर र प्रतिव्यक्ति आयमा सकारात्मक प्रभाव पर्दछ । यसको कारण सदस्य मुलुकको आर्थिक वृद्धि र जीवन सकारात्मक बढोत्तरी हुन जान्छ ।

डब्लुटीओको एउटा सदस्य मुलुकमाथि अर्को सदस्य मुलुकको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा सौविध्यपूर्ण राष्ट्रको व्यवहार, सदस्य मुलुकको वस्तु तथा सेवामाथि राष्ट्रिय व्यवहार नगरेमा, तोकिए बमोजिम भन्सार तथा गैरभन्सार महशुल कटौती नगरेमा, गर्नुपर्ने अनुदान कटौती नगरेमा, आयात निर्यातको लागि छोटो तथा सहज रुट उपलब्ध नराइएमा पीडित मुलुकले विश्व व्यापार संगठनमा नालिस गर्न सक्दछ । यदि पीडित पक्षलाई क्षति भएको रहेछ, भने क्षतिपूर्ति सहित उसको अधिकार उपलब्ध गराउन डब्लुटीओले बाध्य पार्न सक्दछ ।

विश्व व्यापार संगठनमा नेपालको प्रवेश

डब्लुटीओको बडापत्र स्वीकार गर्ने विश्वको कुनै पनि मुलुकले डब्लुटीओमा आबद्धताको लागि आवेदन दिन सक्दछ । यसका निमित्त सदस्यता चाहने मुलुकले आफ्नो मुलुकको कानुनी र संस्थागत अवस्था खुलाई तोकिएको ढाँचामा आवेदन दिनु पर्दछ । आवेदनमा आन्तरिक उत्पादनमा दिइने अनुदान, वस्तु तथा सेवा र बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकारको अवस्था तथा नियमन विधि खुलाउनु पर्दछ । आवेदनकर्ता मुलुकले आर्थिक नीति खुलासा गरी सोसँग बाभिएका नीति नियमहरू डब्लुटीओको प्रावधान अनुरूप हुने गरी संशोधन गर्दै लैजाने प्रतिबद्धता जनाउनु पर्दछ । तथापि, निवेदन प्राप्त हुनासाथ सदस्यता उपलब्ध गराउन डब्लुटीओ बाध्य भने हुँदैन तर पर्यवेक्षक मुलुकको रूपमा सामेल गराउन सक्दछ । यस्तो मुलुक डब्लुटीओमा सहभागी हुन पाए पनि मताधिकार भने हुँदैन । सदस्यताको लागि दुई तिहाई सदस्य मुलुकको समर्थन आवश्यक पर्दछ ।

**विश्व व्यापार संगठनको संगठनात्मक स्वरूप
मन्त्रीस्तरीय सम्मेलन (Ministerial Conference)**

मन्त्रीस्तरीय सम्मेलन डब्लुटीओको नीति निर्माण तहको सर्वोच्च अंग मानिन्छ । सदस्य मुलुकका वाणिज्य मन्त्रीहरू सहभागी हुने यस सम्मेलनमा विगतका कार्यहरूको प्रगति समीक्षा गर्दै भावी नीतिहरू तय गरिन्छन् । कुनै विषयमा निर्णय लिन सम्पूर्ण सदस्यको सहमति आवश्यक पर्दछ । कुनै विषयमा सहमति हुन नसकेमा एक मुलुक एक मतको आधारमा बहुमतीय आधारमा निर्णय लिइन्छ ।

त्यसमा छलफल गरिएका विषय वस्तुलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

मन्त्रीस्तरीय सम्मेलनमा छलफलका क्रममा धेरै कुरा उठान भए तापनि कार्यान्वयन पक्ष भने फितलो देखिएको छ । कतिपय विषयहरू पटक पटक पुनरावृत्ति हुने गरे तापनि निर्णयमा पुग्न सकिएको छैन ।

महापरिषद् (General Council)

डब्लुटीओको महापरिषद् मन्त्रीस्तरीय सम्मेलनको मातहत रहने प्रशासकीय निकाय हो । मन्त्रीस्तरीय सम्मेलनका

क्र.सं.	मिति	स्थान	छलफल गरिएका विषय वस्तु
पहिलो	९-१३ डिसेम्बर, १९९६	सिंगापुर, सिंगापुर	सदस्य मुलुक बीचको व्यापार, विकसित र विकासोन्मुख मुलुक बीचको समस्या, सार्वजनिक खरिद, लगानी प्रवर्द्धन, प्रतिस्पर्धा र भन्सार दर
दोस्रो	१८-२० मे, १९९८	जेनेभा, स्वीट्जरल्याण्ड	दूरसञ्चार, सूचना प्रविधि र विद्युतीय व्यापार
तेस्रो	३० नोभेम्बर- डिसेम्बर ३, १९९९	सियाटल, क्यानाडा	कृषि लगायतका विषय
चौथो	९-१३ नोभेम्बर, २००१	दोहा, कतार	कृषि उत्पादनमा लाग्ने कर र दिइने अनुदान कटौती, व्यापार प्रवर्द्धन, विशेष विभेदात्मक व्यवहार र घरेलु उत्पादनको संरक्षण
पाँचौं	१०-१४ सेप्टेम्बर, २००३	क्यानकुन, मेक्सिको	व्यापार अनुदान लगायतका विषय
छैटौं	१३-१८ डिसेम्बर, २००५	हङकङ, हङकङ	कृषि र टेक्सटाइल
सातौं	सेप्टेम्बर ३० नोभेम्बर-२ डिसेम्बर, २००९	जेनेभा, स्वीट्जरल्याण्ड	विविध आर्थिक मुद्दा सम्बन्धमा
आठौं	१५-१७ डिसेम्बर, २०११	जेनेभा, स्वीट्जरल्याण्ड	विद्युत, वाणिज्य, साना अर्थतन्त्र र व्यापार नीति
नवौं	३-६ नोभेम्बर, २०१३	वाली, इण्डोनेसिया	खाद्य सुरक्षा, कृषि अनुदान, गरिबी निवारण र व्यापार सहजीकरण
दशौं	१५-१९ डिसेम्बर, २०१५	नैरोबी, केन्या	खाद्य सुरक्षा र अनुदान
एघारौं	१०-१३ डिसेम्बर, २०१७	व्युनस आयर्स	सेवा क्षेत्रमा घरेलु नियमन, माछापालनमा अनुदान, विद्युतीय व्यापार, लगानी प्रवर्द्धन, लघु, साना तथा मझौता उद्योगमा लिंगीय मुद्दा, खाद्य सुरक्षा र कृषि

मन्त्रीस्तरीय सम्मेलन प्रत्येक २ वर्षमा कम्तिमा एक पटक हुने गर्दछ । हालसम्म ११ वटा मन्त्रीस्तरीय सम्मेलन सम्पन्न भइसकेका छन् । बाह्रौं मन्त्रीस्तरीय सम्मेलन सन् २०२० को जुन ८ देखि ११ सम्म कजाखस्तानमा गर्ने तय भएको छ । हालसम्म सम्पन्न मन्त्रीस्तरीय सम्मेलन र

निर्णयहरू कार्यान्वयन गराउनु महापरिषद्को मूल कार्य मानिन्छ । महानिर्देशक महापरिषद्को प्रमुख प्रशासकीय अधिकारीको रूपमा रहन्छ, जसको कार्यकाल एक पटकमा ४ वर्ष निर्धारण गरिएको हुन्छ । महापरिषद्को बैठकमा सदस्य देशका राजदूत वा प्रतिनिधि सहभागी हुन पाउने प्रावधान छ ।

विवाद समाधान संयन्त्र महापरिषद् अर्न्तगत व्यवस्था गरिएको महत्वपूर्ण निकाय मानिन्छ। यसले सदस्य मुलुक बीचको विवाद निरूपण सम्बन्धी कार्य गर्दछ। विवाद समाधानका लागि निश्चित नीति नियम र कार्यविधि निर्माण गरिएका छन्। यस संयन्त्रको बैठक प्रत्येक दुई महिनामा बस्ने गर्दछ। व्यापार नीति समीक्षा संयन्त्र महापरिषद् अन्तर्गतको अर्को महत्वपूर्ण निकाय मानिन्छ। यसले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार नीति र सदस्य मुलुकहरूको आन्तरिक व्यापार नीतिको समीक्षा गर्दछ। यसको बैठक प्रत्येक दुई वर्षमा बस्ने प्रावधान छ। यसका अलावा महापरिषद् अर्न्तगत वस्तु व्यापार, सेवा व्यापार र बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकार गरी थप ३ वटा परिषद्को प्रबन्ध गरिएको छ। त्यस्तै, महापरिषद् अर्न्तगत व्यापार तथा विकास, भुक्तानी सन्तुलन, बजेट, वित्त र प्रशासनिक गरी ५ वटा समितिको पनि प्रबन्ध गरिएको छ।

विश्व व्यापार संगठनको वर्तमान अवस्था

ग्याट स्थापना भएको ७२ वर्ष र डब्लुटीओ स्थापना भएको २४ वर्ष पूरा भइरहँदा हाल विश्व व्यापार संगठनमा १६४ मुलुकहरू आवद्ध भएका छन्। लिबिया तथा अफगानिस्तान २०१६ मा आवद्ध भएका पछिल्ला सदस्य मुलुकहरू हुन् भने २२ मुलुकहरू विश्व व्यापार संगठनमा जोडिने क्रममा छन्।

सन् १९९६ मा सिंगापुरमा सम्पन्न डब्लुटीओको पहिलो मन्त्रीस्तरीय सम्मेलनमा सूचना प्रविधि विषयमा सम्झौता भएको थियो भने १९९७ मा सदस्य मुलुकहरू वित्तीय सेवा क्षेत्र खुला गर्न राजी भएका थिए। सन् २००३ क्यानकुनमा सम्पन्न पाँचौँ मन्त्रीस्तरीय सम्मेलनबाट कृषि तथा कटन अनुदानका सन्दर्भमा महत्वपूर्ण निर्णय भएको थियो भने २००५ मा छैटौँ मन्त्रीस्तरीय बैठकबाट व्यापारका लागि सहायता सुरु भएको थियो। सन् २०१३ मा बालीमा सम्पन्न नवौँ मन्त्रीस्तरीय सम्मेलनमा व्यापार सुविधा सम्बन्धी सम्झौता भएको थियो। सन् २०१५ मा नैरोबीमा सम्पन्न दशौँ मन्त्रीस्तरीय बैठकबाट कृषि वस्तु निर्यातमा दिइने अनुदान अन्त्य गर्ने निर्णय भएको थियो भने व्यापार सम्बद्ध बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकार सम्बन्धी सम्झौता संशोधन र व्यापार प्रवर्द्धन सम्बन्धी सम्झौता कार्यान्वयनमा ल्याउने निर्णय सन् २०१७ मा ब्युनस आयर्समा सम्पन्न एघारौँ मन्त्रीस्तरीय सम्मेलनले गरेको थियो।

अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार हिस्साको हकमा, सन् १९९५ ताका ग्याट विश्व व्यापार संगठनमा रूपान्तरण हुँदै

गर्दा विश्व व्यापारको ८८ प्रतिशत हिस्सा यसै फ्रेमवर्क अन्तर्गत हुने गरेको यो हिस्सा २०१९ मा ९८ प्रतिशत पुगेको छ। भन्सार महशुल कटौतीको हकमा सन् १९३१ मा औसत टेरिफ बेल्जियमको १७ प्रतिशत, फ्रान्सको ३८ प्रतिशत, जर्मनीको ४० प्रतिशत, इटालीको ४८ प्रतिशत र बेलायतको १७ प्रतिशत रहेकोमा सन् २००७ मा ५.२ प्रतिशतमा ओर्लिएको छ। त्यस्तै सन् २०१४ सम्ममा भारत औसत भन्सार दर डब्लुटीओका प्रमुख मुलुक मानिने चीनले ४.४ प्रतिशत, अष्ट्रेलियाले ४ प्रतिशत, इयुले ३ प्रतिशत र अमेरिकाले २ प्रतिशतमा ओरालेका छन्। अर्को आँकडा अनुसार सन् १९४५ मा ग्लोबल ड्यूटी ४० प्रतिशत रहेकोमा अहिले २.२ प्रतिशतमा ओर्लिएको छ। सदस्य मुलुकहरूले सन् २०१६/१७ मा ७०० करयोग्य वस्तुहरूमा स्वेच्छक कर कटौती गरेकोमा सन् २०१८ मा यस्तो वस्तुको संख्या ९०० पुगेको छ। विश्व व्यापार सन् १९६० मा ६० अर्ब अमेरिकी डलर रहेकोमा सन् २००० मा ६००० अर्ब डलर हुँदै २००४ मा ८८८० अर्ब डलर पुगेको छ।

मुलुकगत अवस्था

(क) विकसित मुलुकहरू

अतिसौविध्यपूर्ण व्यवहार, राष्ट्रिय व्यवहार, गैरविभेद, परिमाणात्मक बन्देज अन्त्य, भन्सार तथा गैरभन्सार अवरोध कटौती लगायतका प्रावधान रहेको सन्दर्भमा सोको लाभ उत्पादन अधिक र आन्तरिक बजार सानो रहेका अमेरिका, बेलायत, फ्रान्स, जर्मनी, दक्षिण कोरिया जस्ता विश्व व्यापार संगठनका विकसित मुलुकहरूले उठाएका छन्। विकासोन्मुख तथा अति कम विकसित मुलुक चीनको जनसंख्या १.३५ अर्ब, भारतको १.२५ अर्ब, इन्डोनेसियाको २६.६७ करोड, पाकिस्तानको २० करोड, नाइजेरियाको १९ करोड, बंगलादेशको १६.६६ करोड, सुडानको १२ करोड, इथियोपियाको ११ करोड, भियतनामको ९.५५ करोड र नेपालको २.९५ करोड रहेको सन्दर्भमा अमेरिकाको जनसंख्या ३२ करोड, जर्मनीको ८.२१ करोड, बेलायतको ६.६१, फ्रान्सको ६.५० करोड र दक्षिण कोरियाको ५.३३ करोड मात्र रहेको छ।

(ख) विकासोन्मुख मुलुकहरू

विकासोन्मुख मुलुकको हिस्सा सन् २०१७ मा ४३ प्रतिशत रहेकोमा २०३० सम्ममा ५७ प्रतिशत पुग्ने अनुमान गरिएको छ। सन् २०१६ मा कुल निर्यातमा

विकासोन्मुख मुलुकहरूको हिस्सा ५०.५ प्रतिशत रहेको छ। सन् २०१७ मा चीन, कोरिया र हङकङको एकल निर्यात ३४०० अर्ब अमेरिकी डलर पुगेको छ। विकासोन्मुख मुलुक बीचको व्यापार सन् २००० मा ११.१ प्रतिशत मात्र रहेकोमा २०१६ मा २१.४ प्रतिशत मात्र पुगेको छ। त्यस्तै, सेवा व्यापारमा सन् २०१७ मा विकासोन्मुख मुलुकको हिस्सा ३४ प्रतिशत रहेकोमा सोही वर्ष ८ प्रतिशतले बढोत्तरी हासिल गरेका छन्।

(ग) अति कम विकसित मुलुकहरू

माली, बुर्किनाफासो, बेनिन, चाँद, कंगो, अफगानिस्तान, हैटी जस्ता अति कम विकसित मुलुकहरू विश्व व्यापार संगठनको सदस्य भइसकेको सन्दर्भमा यी मुलुकको क्षमता अभिवृद्धि गर्नु पर्दछ भन्ने सोच डब्लुटीओले राखेको छ। सो अनुरूप अति कम विकसित मुलुकलाई विशेष फरक व्यवहारको प्रबन्ध गरिएको छ। अति कम विकसित मुलुकहरूले आफ्ना वस्तु तथा सेवा विकसित मुलुकमा निर्यात गर्न सकून् भन्ने हेतुले निश्चित अवधिका लागि भन्सार रहित र कोटा रहित सुविधा उपलब्ध गराएको छ। त्यस्तै, व्यापार क्षमता अभिवृद्धिको लागि प्राविधिक सहायताको प्रावधान समेत गरिएको छ। अति कम विकसित मुलुकलाई सन् २०१७ मा ३१.८ अर्ब डलरको व्यापार सहायता उपलब्ध गराएको थियो, जुन सन् २००६ को तुलनामा झन्डै दोब्बर हो। त्यस्तै कटनमा अनुदान अन्त्य गर्नुपर्ने, उत्पत्तिको नियमलाई सरलीकरण गर्नुपर्ने, श्रमलाई सेवा क्षेत्रको मान्यता दिनुपर्ने अति कम विकसित मुलुकको माग सम्बोधन हुने अपेक्षा समेत गरिएको छ। तथापि, विकसित मुलुकहरू पुँजी, प्रविधि र जनशक्तिमा नाजुक रहेकाले विश्व व्यापार संगठनबाट स्वाभाविकै रूपमा लाभ लिन सकेका छैनन्। सन् २०१७ मा विश्व व्यापार संगठन अन्तर्गतको वस्तु व्यापारमा यी मुलुकहरूको हिस्सा ०.९५ प्रतिशत र सेवा व्यापारमा ०.६ प्रतिशत मात्र रहनुबाट पनि उक्त कुरा पुष्टि हुन्छ।

विश्व व्यापार संगठनका कमी कमजोरीहरू

विश्व व्यापार संगठनबाट लाभ लिन गुणस्तरीय सामान सस्तो मूल्यमा उत्पादन गर्न सक्नु पर्छ। त्यसका लागि पुँजी, प्रविधि र जनशक्तिमा अब्बलता आवश्यक पर्छ।

चाँद, बुर्किनाफासो, नेपाल, हैटी, कंगो तथा अफगानिस्तान जस्ता अति कम विकसित मुलुकहरूमा पुँजी, प्रविधि र जनशक्तिको अवस्था नाजुक रहेको छ। यसैले यी मुलुकहरू अतिसौविध्यपूर्ण व्यवहार, राष्ट्रिय व्यवहार, गैरविभेद, भन्सार तथा गैरभन्सार अवरोध कटौती, व्यापारका लागि सहयोग, विशेष विभेदयुक्त व्यवहार, ड्यूटी फ्री, कोटा फ्री आदिको लाभसम्म लिन नसक्ने अवस्थामा छन्। जब की यी मुलुकहरूले बाँकी १६३ वटै सदस्य मुलुकका लागि आन्तरिक बजार खुला नै राख्नु पर्ने अवस्था छ। यसको अर्थ अति कम विकसित मुलुकले विश्व व्यापार संगठनबाट लाभ लिन कठिन छ भन्ने हो।

जनसंख्याको आकार र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार बीच स्वाभाविक रूपमै सम्बन्ध रहन्छ। अहिलेसम्मको अवस्था नियाल्ने हो भने पुँजी, प्रविधि र जनशक्तिमा अब्बल रहेका तर जनसंख्या कम रहेका मुलुकहरूले नै विश्व व्यापार संगठनबाट लाभ उठाउने गरेको पाइएको छ। जनसंख्या बढी रहेका चीन, भारत, इण्डोनेसिया, पाकिस्तान, नाइजेरिया, बंगलादेश, सुडान, इथियोपिया र भियतनामको तुलनामा कम जनसंख्या रहेका अमेरिका, जर्मनी, बेलायत, फ्रान्स तथा दक्षिण कोरियाले विश्व व्यापार संगठनबाट अधिक लाभ उठाउन सकेका छन्।

विश्व व्यापार संगठनको कुनै सिद्धान्त तथा शर्त परिपालना नगर्दा त्यसको असर अन्य सिद्धान्त तथा शर्तमा स्वाभाविक रूपमा पर्दछ। एउटा सदस्य मुलुकले शर्त बर्खिलाप कार्य गर्दछ भने अन्य मुलुकले सो वा त्यस्तै शर्त परिपालना गर्नु पर्छ भन्ने बाध्यता रहन्छ। तर कतिपय मुलुकले राजनीतिक दूरीको कारण यस्ता शर्त ठाडै उलंघन गर्दा समेत कारवाही नगरिएको उदाहरण पनि पाइन्छ। भारतले पाकिस्तानलाई अतिसौविध्य राष्ट्रको दर्जा दिए तापनि पाकिस्तानले भारतलाई सो उक्त दर्जा नदिनु यसको ज्वलन्त उदाहरण हो। सेवा क्षेत्रमा भएको सामान्य सम्झौताको मोड ४ अनुसार एउटा सदस्य मुलुकको प्राकृतिक व्यक्ति अर्को सदस्य मुलुकमा पेशा व्यवसाय गर्न स्वतन्त्र हुने भए तापनि अमेरिकाले नयाँ भिसा नीतिको हवाला दिँदै सदस्य मुलुकका नागरिकलाई फिर्ता पठाउन चाहनु पनि यसैको अर्को नजिर हो।

अनुदान तथा काउन्टरभेलिड सम्बन्धी सम्झौता अनुसार प्रति व्यक्ति आय १ हजार अमेरिकी डलर भन्दा कम आय हुने मुलुकले मात्र अनुदान दिन पाउँछ। जब की सन् २०१७ मा १९७८ डलर आय पुगेको भारतले

निजी क्षेत्रलाई बल मिल्ने गरी अनुदान उपलब्ध गराउने गरेको छ। भारतले सदस्य मुलुकमा पठाउने वस्तुमा निजी क्षेत्रलाई उपलब्ध गराएको अनुदानका कारण भारतले ७ अर्ब डलर अतिरिक्त आय आर्जन गरिरहेको अमेरिकाको जिकिर छ।

आयात निर्यात प्रक्रियामा लाग्ने समयले व्यापारको लागतमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ। आयात-निर्यातको कस्ट अफ कम्प्लायन्स सबसाहारा अफ्रिका, उत्तर अमेरिका, एसिया तथा प्रशान्त क्षेत्रको तुलनामा युरोप, मध्य एसिया र ओईसीडी मुलुकहरूको उल्लेखीय रूपमा कम रहेको छ। आयातका लागि सबसाहारा अफ्रिकामा २४० घण्टा, मध्यपूर्व तथा उत्तर अफ्रिकामा २०७ घण्टा, पूर्वी एसिया तथा प्रशान्त क्षेत्रमा १३६ घण्टा लाग्दा युरोप र मध्य एसियामा ५३ घण्टा र ओईसीडी मुलुकहरूमा १२ घण्टा मात्र लाग्ने गरेको छ। त्यस्तै, निर्यातका लागि सबसाहारा अफ्रिकामा १८८ घण्टा, मध्यपूर्व तथा उत्तर अफ्रिकामा १३७ घण्टा, पूर्वी एसिया तथा प्रशान्त क्षेत्रमा १२४ घण्टा लाग्दा युरोप र मध्य एसियामा ५५ घण्टा र ओईसीडी मुलुकहरूमा १५ घण्टा मात्र लाग्ने गरेको छ।

सामान्यतया अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा बचत हुने मुलुकले खुला व्यापारबाट लाभ लिन सक्दछ। कमजोर आर्थिक अवस्था भएका मुलुकहरूका लागि बाहिरबाट आउने सामानमा न त अधिक कर थोपर्न सक्दछन्, न त परिमाणात्मक बन्देज नै लगाउन सक्दछन्। यसको असर आन्तरिक उत्पादनमा पर्न सक्दछ। नेपालमा अर्गानिक स्याउ तथा सुन्तला उत्पादन हुने भए तापनि भारत तथा चीनले हल्का सस्तो मूल्यमा उपलब्ध गराउँदा आन्तरिक उत्पादन प्रभावित हुन गरेको छ।

विश्व व्यापार संगठन र नेपाल

तत्कालीन विश्व व्यापार नियमन गर्ने सम्झौता अर्थात् व्यापार तथा महशुल सम्बन्धी सामान्य सम्झौता (ग्याट) मा आबद्ध हुन नेपालले २१ जुन, १९८९ आवेदन दिएको थियो। नेपाल ग्याटमा आबद्ध हुन नसके तापनि पर्यवेक्षक मुलुकको रूपमा स्वीकार गरिएको थियो। १७ फेब्रुअरी, १९९७ मा नेपालले विश्व व्यापार संगठनको सदस्यताको लागि पुनः अपिल गरेकोमा ११ सेप्टेम्बर २००३ मा मेक्सिकोको क्यानकुनमा सम्पन्न पाँचौं मन्त्रीस्तरीय सम्मलेनले नेपाललाई सदस्यता दिन स्वीकृति जनायो। सो अनुरूप २३ अप्रिल २००४ मा नेपाल विश्व व्यापार संगठनको १४७ औं सदस्य मुलुक बन्यो। यस हिसाबले

नेपाल विश्व व्यापार संगठनमा प्रवेश गर्ने पहिलो अति कम विकसित मुलुक थियो।

विश्व व्यापार संगठन बहुपक्षीय व्यापार प्रणाली भएकोले सदस्य मुलुकले व्यापार सम्बद्ध नियम कानूनहरू विश्व व्यापार संगठनको प्रावधान अनुरूप निर्माण तथा संशोधन गर्नु पर्दछ। सो अनुरूप नेपाल विश्व व्यापार संगठनमा आबद्ध हुने क्रममा भन्सार मूल्यांकन, व्यापार सम्बद्ध प्राविधिक अवरोध, स्यानेटरी एण्ड फाइटो स्यानेटरी मिजर, गैरमहशुल, व्यापार सम्बद्ध बौद्धिक सम्पत्ति सम्बन्धी प्रावधानहरू १ जनवरी २००७ सम्म विश्व व्यापार संगठनको प्रावधान अनुरूप संशोधन गर्ने प्रतिबद्धता जनाएको थियो।

नेपालको संविधान, २०७२ मा राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्व अर्न्तगत आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्द्धनमा सहयोग मिल्ने गरी विदेशी पुँजी तथा प्रविधिलाई पूर्वाधार विकासको क्षेत्रमा लगानी गर्न प्रोत्साहित गरिने व्यवस्था उल्लेख गरिएको छ। वाणिज्य नीति, २०७२ मा सरकार सहजकर्ता, उत्प्रेरक र नियामकको भूमिकामा सीमित हुने किटान समेत गरिएको छ।

विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०४९ मा विदेशी लगानी स्वीकृति नदिने भनी उल्लेख गरिएका क्षेत्र (घरेलु उद्योग, व्यक्तिगत सेवा, हात हतियार तथा खरखजना उद्योग, गोली गट्टा, विकीरणजन्य पदार्थ सम्बन्धी उद्योग, घरजग्गा खरिद व्यवसाय, घरेलु भाषामा चलचित्र निर्माण, सुरक्षात्मक छपाई, मुद्रा तथा सिक्का व्यवसाय, अन्तराष्ट्रिय श्रृंखलाको रूपमा २ भन्दा बढी मुलुकमा कारोबार गरिरहेको खुद्रा व्यवसाय, आन्तरिक कुरियर, आणविक शक्ति, कुखुरापालन, माछापालन, मौरीपालन, व्युटी पार्लर, स्थानीय क्याटरिङ सेवा, ग्रामीण पर्यटन) बाहेकका क्षेत्रमा विदेशी लगानीकर्ताले लगानी गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ। उक्त ऐनमा विदेशी मुद्रामा लगानी गर्ने लगानीकर्ताले विदेशी ऋणको साँवा र ब्याजको भुक्तानीको रूपमा प्राप्त गर्ने रकम, लगानीको केही वा सबै शेयर विक्रीबाट प्राप्त रकम, लगानी वापतको लाभांश नेपाल बाहिर लैजान छुट दिइएको छ। विदेशी लगानीकर्तालाई अध्ययन एवम् अनुसन्धान गर्न ६ महिनासम्म गैरपर्यटकीय भिसा र विदेशी लगानीकर्ता, विदेशी लगानीकर्ताको आश्रित परिवार वा अधिकृत प्रतिनिधि अथवा अधिकृत प्रतिनिधिको परिवारलाई लगानी कायम रहेसम्म आवासीय भिसा दिन सकिने व्यवस्था सो ऐनमा गरिएको छ।

औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७३ मा हात हतियार उद्योग, विष्फोटक पदार्थ उत्पादन, ढुंगा, गिट्टी उत्खनन तथा प्रशोधन, चुरोट, बिडी, खैनी र मदिराजन्य उद्योग, पेट्रोलियम पदार्थ उत्खनन बाहेकका उद्योगधन्दा सञ्चालन गर्न अनुमति लिनु नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। उद्योगको लागि आवश्यक जग्गा लिजमा उपलब्ध गराइने प्रावधान मात्र गरिएको छैन, विगतमा रहेको जग्गाको अधिकतम हदबन्दी हटाइएको छ। त्यस्तै निजी क्षेत्रबाट स्थापित कुनै पनि उद्योग राष्ट्रियकरण नगरिने प्रत्याभूति समेत गरिएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय कारोबार ऐन, २०५४ मा विदेशी बैंक तथा ट्रस्ट कम्पनी, अन्तर्राष्ट्रिय विमा र पुनर्बिमा कम्पनी, विदेशी कम्पनीको अधिकृत कार्यालयको रूपमा काम गर्ने कम्पनी, होल्डिङ कम्पनी, विदेशी वित्तीय कम्पनीले स्थापना गरेको प्रशासकीय वा क्षेत्रीय कार्यालय, अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय कम्पनी, विदेशी रियल स्टेट होल्डिङ कम्पनी, अन्तर्राष्ट्रिय लिजिङ कम्पनी, विदेशी म्युचुयल फण्ड आदिले अन्तर्राष्ट्रिय मर्चेन्ट बैंकको रूपमा नेपालमा कारोबार गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ। जलविद्युत् विकास नीति, २०५८ मा जलविद्युत् क्षेत्रमा विदेशी लगानी प्रोत्साहित गर्न लगानी सम्बन्धी प्रक्रिया पारदर्शी बनाइने उल्लेख छ। सिँचाई नीति, २०६० मा सिँचाई क्षेत्रको विकासमा स्वदेशी तथा विदेशी निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षित गरी निर्माण, सञ्चालन र हस्तान्तरण (BOT) का आधारमा सञ्चालन गर्नसक्ने प्रावधान उल्लेख छ। दूरसञ्चार नीति, २०६० मा दूरसञ्चार क्षेत्रमा बहु सेवाप्रदायको क्रियाशिल हुने वातावरण सिर्जना गरिने, दूरसञ्चार सेवामा सबै सेवा प्रदायक प्रवेश गर्न पाउने गरी खुला अनुमति प्रणाली लागू गरिने प्रावधान उल्लेख छ। भलै यस क्षेत्रमा २० प्रतिशत लगानी भने स्वदेशी हुनुपर्ने प्रावधान छ। हवाई नीति, २०६३ ले अन्तर्राष्ट्रिय वायु सेवामा ८० प्रतिशतसम्म, आन्तरिक वायु सेवामा ४९ प्रतिशत, वायु सेवा प्रशिक्षणमा ९५ प्रतिशत र मर्मत तथा सम्भार सम्बन्धी उद्योगमा ९५ प्रतिशतसम्म बाह्य लगानी स्वीकृति दिनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ। पर्यटन नीति २०६५ मा ठूला प्रकृतिका पर्यटन उद्योगहरूमा बाह्य लगानीकर्ताले लगानी गर्नसक्ने प्रावधान रहेको छ।

त्यस्तै, चालु खातालाई पूर्ण परिवर्त्य बनाइएको छ। उद्योग व्यवसायमा सम्भाव्यता अध्ययन र प्राविधिक कार्यको लागि जनशक्ति उपयोग गर्न कुनै रोकटोक रहेको छैन। कुनै उद्योगधन्दामा स्थानीय श्रमशक्तिको

१५ प्रतिशतसम्म विदेशी कामदार प्रयोग छुट दिइएको छ। रेडियो कम्युनिकेशन सिस्टम, बन्दुक, टेलिभिजन ट्रान्समिटर, एफएम ट्रान्समिटर, बहुमूल्य धातु बाहेकका वस्तु आयात-निर्यातमा लाइसेन्स आवश्यक पर्दैन। अन्य वस्तु आयात निर्यातको लागि स्वचालित लाइसेन्स प्रणालीको प्रावधान छ। नार्कोटिक ड्रग कन्ट्रोल एक्ट, १९७६ ले प्रतिबन्ध लगाएको ६० प्रतिशत भन्दा अधिक अल्कोहल भएको मदिरा, आयात निर्यात ऐन, १९५७ ले प्रतिबन्ध लगाएको हात हतियार उत्पादन गर्न प्रयोग हुने वस्तु तथा विष्फोटक पदार्थ, बन्दुक, वाकीटकी, श्रव्ययन्त्र, सुन, चाँदी र बहुमूल्य धातु, गोरुको मासु बाहेकको वस्तु आयातमा कुनै बन्देज वा बिना कोटा आयात गर्न सकिन्छ। व्यापार सम्बद्ध, नीति, नियम, कानून, एकपक्षीय तथा बहुपक्षीय सन्धी सम्झौताहरू राजपत्र (गजेट) मार्फत सार्वजनिक गर्ने गरिएको छ। सर्वोच्च अदालतको फैसला नेपाल ल जर्नलमा सार्वजनिक गरिन्छ। त्यस्तै हरेक सार्वजनिक निकायले अफिसियल वेबसाईट निर्माण गरेका छन्।

विश्व व्यापार संगठनबाट नेपालले लिन सक्ने लाभ

विश्व व्यापार संगठन आफैमा निकै सम्भावना बोकेको व्यापारिक मञ्च हो। स्वाभाविक रूपले विश्व व्यापार संगठनको सदस्यता प्राप्तीले १६४ सदस्य मुलुकहरूसँग वैदेशिक व्यापार गर्ने ढोका खुलेको छ। यो फराकिलो अवसर हो। त्यसमाथि विश्व व्यापार संगठनले अति कम विकसित मुलुकहरूलाई आर्थिक तथा प्राविधिक सहायता उपलब्ध गराउने हुँदा त्यो लाभ नेपालले लिन सक्छ। एड फर ट्रेड अन्तर्गत सन् २००६ मा १२.५३ करोड अमेरिकी डलर प्राप्त भएकोमा २०१५ मा यो राशी ३९.७९ करोड डलर प्राप्त भएको नजिर छ। त्यस्तै अतिकम विकसित मुलुकले ड्यूटी फ्री तथा कोटा फ्री पहुँचको अवसर उपयोग गर्न सक्दछ। त्यो आफैमा नेपाल जस्तो राजनीतिक संक्रमणको चरण पार गरी आर्थिक समृद्धिको सपना बुनिरहेको मुलुकका लागि निकै ठूलो उत्प्रेरणा हो।

नेपालले चाल्नु पर्ने कदम

लागत प्रतिस्पर्धी नभएसम्म नेपाली वस्तुहरूले विश्व बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्दैनन्। यसका निमित्त लागत कटौती आवश्यक कुरा हो। लागत कटौतीका लागि सडक, रेल वे, गोदाम घर, क्वारेन्टाइन चेक पोष्ट, विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण, भन्सार प्रक्रिया सरलीकरणमा ध्यान दिनुपर्छ। यसको अलावा कारोबार लागत कटौती गर्न एकद्वार प्रणालीको प्रभावकारी प्रयोग, भन्सार प्रक्रियामा अटोमेशन,

निर्यातकर्तालाई छुट, सहूलियत र नगद प्रोत्साहनको व्यवस्था गर्नुपर्छ। नेपालले कृषि वस्तु निर्यातमा प्रयोगशाला परीक्षणको समस्या भोगिरहेको छ। कृषिजन्य उत्पादन चेक जाँच गर्ने मान्यता प्राप्त प्रयोगशाला नेपालमा नभएको कारण भारतको लखनउसम्म पुग्नु पर्ने अवस्था छ। यसर्थ, नेपालमै मान्यता प्राप्त कृषि प्रयोगशाला स्थापना गर्न पहल गर्नु आवश्यक छ। बाह्य मुलुकहरूमा सरसफाई, प्याकेजिङ तथा ब्रान्डिङमा ध्यान दिइन्छ, जसले वस्तुको मूल्य समेत वृद्धि गर्न टेवा पुऱ्याउँछ। नेपालमा कृषि वस्तुको सरसफाई तथा प्याकेजिङ, लेबलिङको महत्वलाई नजरअन्दाज गरिएको छ। यसर्थ निर्यात हुने वस्तुको सरसफाई, प्याकेजिङ, लेबलिङ र ब्रान्डिङमा यथोचित ध्यान पुऱ्याउनु आवश्यक छ।

नेपाली वस्तु सीमित मुलुकमा मात्र निर्यात हुने गरेको छ। कुल व्यापार मध्ये भारततर्फ करिब ६५ प्रतिशत, इयुतर्फ करिब १३ प्रतिशत र चीनतर्फ करिब १२ प्रतिशत निर्यात हुनुले पनि उक्त कुरा पुष्टि हुन्छ। यसो त तुलनात्मक लाभ अधिक रहेका हाते कागज, जडीबुटी तथा सारयुक्त तेल, अदुवा तथा सुठो, प्रशोधित छाला, किमति पत्थर तथा सुनचाँदीका गहना, पुष्प, दाल, अलैची, तरकारीको बिउ, चिया, हस्तकलाका सामान, पश्मिना तथा रेशमजन्य वस्तु, गलैँचा तथा उनी सामान, तयारी पोशाक लगायत करिब २६ वटा वस्तु नेपालको पोल्टामा हुनु सामान्य कुरा होइन। तर यी वस्तुको विविधीकरणतर्फ पहल गर्नु आवश्यक छ।

नेपालको आर्थिक विकासमा वैदेशिक लगानीको महत्व

● दिलिपकुमार श्रीवास्तव*

सारांश

आजको युगमा मुलुकबाट लोक कल्याणकारी अवधारणा भन्दा सहजकर्ताको भूमिकाको अपेक्षा गरिन्छ। यस अवधारणा अनुसार राज्यले व्यापार, लगानी तथा बजारको प्रवर्द्धन तथा सोको लागि आवश्यक मापदण्ड बनाउने, सामाजिक न्याय प्रदान गर्ने, प्रशासकीय कार्य सम्पादनका साथै वैदेशिक सम्बन्ध मार्फत आर्थिक सम्बन्ध सुदृढ गर्ने लगायतका कार्यहरू सम्पन्न गर्ने अपेक्षा राखिन्छ। निजी क्षेत्रले प्रतिस्पर्धामा बढी जोड दिएको पाइन्छ। लगानीको उपयुक्त वातावरण एवम् प्रतिस्पर्धी बजार व्यवस्थापनका लागि स्वदेशी लगानी मात्र पर्याप्त हुँदैन। हाम्रो जस्तो कम विकसित मुलुकका लागि यो असम्भव जस्तै हुन्छ। वैदेशिक लगानीले रोजगारी सृजना गर्ने, प्रविधि तथा ज्ञानको विस्तार गर्ने तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजार पहुँचमा सहयोग गर्ने र प्रतिस्पर्धा अभिवृद्धि गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ। वैदेशिक पुँजी र प्रविधिलाई आकर्षित गर्ने, आर्थिक उपलब्धि को न्यायोचित वितरण गर्न वैदेशिक लगानी भित्र्याउन तथा यसको प्रभावकारी परिचालन गर्न सरकारले आर्थिक कूटनीतिलाई प्रभावकारी बनाई क्षमता अभिवृद्धि गर्न सार्वजनिक निजी साझेदारी मार्फत स्वदेश तथा विदेशबाट हुन सक्ने आर्थिक लगानी परिचालन गर्न वैदेशिक लगानीको प्रवर्द्धन गर्नु आवश्यक रहेको छ।

पृष्ठभूमि

कुनै पनि मुलुकको आर्थिक विकासका लागि वैदेशिक लगानीको समेत महत्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ। यसका लागि पुँजीको अन्तर्राष्ट्रियकरणको माध्यमबाट अति कम विकसित राष्ट्रहरूको गरिबी निवारण एवम् बृहत्तर आर्थिक वृद्धिदर मार्फत आर्थिक विकास सम्भव हुने हुँदा विकसित राष्ट्रहरूले खास गरी पुँजी र प्रविधिको सहायतालाई

तेस्रो विश्व समक्ष विस्तार गरेको पाइन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय संगठनहरू मार्फत उपलब्ध गराइने यस्ता सहायताहरूले उत्तरदायित्वको वितरण, पुँजीको सहजता, अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा आर्थिक लगानी गर्ने संस्था उपर निरीक्षण तथा अनुगमन, बाह्य (सीमापार) व्यापारिक/व्यावसायिक संस्थाहरूको नियमन तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारसँगको आबद्धतालाई सम्बोधन गरेको हुन्छ। पुँजी, प्रविधि र सीपको प्रचुरता नभएको मुलुकमा विदेशी लगानी आवश्यक पर्दछ। विकासोन्मुख राष्ट्रको संरक्षणवादी तथा निषेधात्मक आर्थिक नीतिमा भएको परिवर्तन पश्चात् विदेशी लगानीको ढोका खुल्ने वातावरण बनेको पाइन्छ। विदेशी लगानी भन्नाले कुनै विदेशीले अर्को राष्ट्रको भूभागभित्र गर्ने लगानी भन्ने बुझिन्छ। विशेष गरेर प्रविधि क्षेत्रमा आएको परिवर्तन, विश्वव्यापी रूपमा स्थापित उत्पादन, बजार व्यवस्था र वितरणको एकीकृत संयन्त्र, द्विपक्षीय, क्षेत्रीय तथा बहुपक्षीय स्तरमा भएका लगानी सम्बन्धी सन्धि-सम्झौताको उपस्थिति, बहुपक्षीय विकास बैंक (IBRD, IMF, ADB) ले लगानीका निमित्त तयार गरेका अवधारणाहरूसँगै विदेशी लगानीले प्राथमिकता पाएको हो। विकसित राष्ट्रहरूले विकासशील राष्ट्रहरूका लागि “अनुदान होइन व्यापार” (Not Aid but Trade) को नारा अगाडि सारेका छन्। यसले गर्दा एकलकाँटे आर्थिक नीतिलाई हटाई विदेशी लगानीलाई आकर्षित गर्ने किसिमको वातावरण तयार गरी सोही अनुरूप आर्थिक नीति अवलम्बन गर्नु पर्ने भएको छ। मुलुकको दिगो आर्थिक विकास आन्तरिक स्रोतको परिचालनबाट मात्र सम्भव नहुने भएकोले विदेशी पुँजी, प्रविधि र व्यवस्थापनको प्रयोगद्वारा आर्थिक विकासको गतिलाई अगाडि बढाउनु पर्ने हुन्छ।

* प्रशासकीय अधिकृत, नेपाल विज्ञान तथा प्रविधि प्रज्ञा प्रतिष्ठान, नास्ट।

वैदेशिक लगानीलाई प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष गरी दुई प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी अन्तर्गत पुँजी निर्यातक देशको कम्पनीको शाखा खोल्नु, आफ्नो नियन्त्रण भएको व्यावसायिक कम्पनी खोल्नु, अन्य देशमा कार्य गर्नु, आफ्नो देशमा कम्पनी स्थापना गर्नु, अन्य देशमा स्थिर सम्पत्ति खरिद गर्नु आदि पर्दछन् र यसमा नाफा वा नोक्सान दुवै लगानीकर्तामा जान्छ । अप्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीलाई पोर्टफोलियो लगानी पनि भनिन्छ । यस अन्तर्गत पुँजी आयात गर्ने देशको सरकारले जारी गरेको सेयर, ऋणपत्र जस्ता प्रत्याभूतिहरू विदेशी नागरिकले खरिद गर्दछन् र हिस्सेदारको रूपमा लाभांश प्राप्त गर्दछन् । लगानीकर्ताले जोखिम व्यहोर्नु पर्ने अवस्था न्यून रहन्छ । वैदेशिक लगानीका सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलनमा रहेका Organization for Economic Co-operation and Development (OECD), United Nation Conference on Trade and Development (UNCTAD) जस्ता व्यापारिक निकायहरू यस सम्बन्धी अवधारणालाई मूर्त रूप दिन लागिपरेका छन् भने व्यापारिक विवादको समाधानका लागि UNCITRAL Law तथा UNCITRAL Rule का आधारमा विवादको समाधान गर्न WTO मार्फत् Dispute Settlement Board स्थापना भएको छ । दुई अंकको आर्थिक वृद्धितर्फ उन्मुख भएका दुई ठूला छिमेकी देशको लगानीले मात्र पनि नेपालको आर्थिक विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ ।

वैदेशिक लगानीको महत्व

गरिब तथा अल्पविकसित देशहरूको लागि पुँजी र प्रविधिको माध्यमबाट उच्च आर्थिक वृद्धिदरका साथ आर्थिक समुन्नति हासिल गर्न पुँजीको अन्तर्राष्ट्रियकरण आवश्यक हुन्छ । पुँजीको अन्तर्राष्ट्रियकरण भनेको विकसित मुलुकबाट पुँजी र प्रविधिलाई विकासोन्मुख मुलुकहरूमा प्रवाह गरी सहायता तथा लगानीको क्षेत्र विस्तार गर्नु हो । साथै, सम्बन्धित मुलुकहरू बीचको पारस्परिक सम्बन्ध बढाउने एउटा माध्यमको रूपमा पनि यसलाई लिन सकिन्छ ।

Sir D. Walker का शब्दमा The process of Internationalization in which national barriers are transended by technology, competition and unrestricted flow is basically healthy. This is because it promotes the allocation of capital by competitive merit, through the internationalization of markets and forms that are the most efficient

and provides effective meanings for managing risk (Walker, 1992:21).

लगानीको वातावरण एवम् प्रतिस्पर्धी बजार व्यवस्थाका लागि स्वदेशी लगानी मात्र पर्याप्त हुँदैन । अझ अति कम विकसित मुलुकहरूका लागि यो असम्भव जस्तै हुन्छ । उत्पादित सामानको विश्व बजारसम्म पहुँच पुऱ्याउनका लागि वस्तु तथा सेवाको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता, गुणस्तरीयता, समय सुहाउँदो व्यापारिक प्रचलन जस्ता तत्वहरू आवश्यक हुन्छन् । त्यसको परिपूर्तिका लागि पुँजी, प्रविधि तथा स्रोतको सहज पहुँच आवश्यक हुन्छ । वैदेशिक लगानीले देहायका कार्यहरूमा सहयोग पुऱ्याइरहेको देखिन्छ ।

१. प्रविधियुक्त व्यवस्थापकीय क्षमता अभिवृद्धि गर्न,
२. आर्थिक स्रोत उपलब्ध गराउन,
३. नयाँ प्रविधिमा आधारित दक्ष मानव संसाधन प्राप्त गर्न,
४. स्थानीय उत्पादनमा हुने विदेशी दबावलाई हटाउन,
५. व्यापारिक प्रतिबन्धहरूलाई हटाउन,
६. स्थानीय स्तरका उत्पादनलाई राष्ट्रिय स्तरका बजारसम्म पुऱ्याउन,
७. संयुक्त लगानी तथा स्थानीय स्तरका लगानीकर्ता बीच सहकार्य, संयुक्त बजार प्रबन्ध तथा इजाजत प्रक्रियालाई अवसर प्रदान गर्न,
८. नयाँ बजार तथा बजार सम्बद्ध सञ्जालको विस्तार गर्न,
९. सस्तो उत्पादकीय सुविधा मार्फत् उत्पादकत्व बढाउन,
१०. नयाँ प्रविधिमा पहुँच पुऱ्याउन तथा प्रतिस्पर्धी बजार निर्माण गर्न,

नेपालमा वैदेशिक लगानीको अवस्था

पछिल्लो समय देशमा वैदेशिक लगानी भित्रिने क्रम बढ्दै गएको पाइन्छ । नेपालको आर्थिक वृद्धिदर सन् २०१५ मा ३.४ प्रतिशत मात्र थियो । उक्त वर्ष दुई ठूला छिमेकी देश भारत र चीनको आर्थिक वृद्धिदर क्रमशः ७.३ र ६.९ प्रतिशत रहेको थियो । नेपालको राजनीतिक अस्थिरता, भ्रष्टाचारजन्य क्रियाकलापका कारण विदेशी लगानी आकर्षित हुन नसकेको देखिन्छ । औद्योगिक व्यवसाय ऐन र विशेष आर्थिक क्षेत्र सम्बन्धी ऐन आए पनि निकासी वृद्धि हुन सकेको छैन । प्रस्तावित विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐनमा भएका भ्रष्टाचल प्रावधान पनि अर्को अप्ठ्यारो पाटो हो ।

२०४६ सालदेखि २०७२/७३ सम्म नेपालमा विश्वका ८७ देशका जम्मा ३,५७८ बढी उद्योगले लगानीका लागि स्वीकृति प्राप्त गरेको देखिन्छ। ती मध्ये सबैभन्दा बढी लगानी भारतीय उद्योगको रहेको पाइन्छ। भारतपछि दोस्रोमा चीन र तेस्रोमा अमेरिकाका उद्योगले नेपालमा लगानी र लगानी प्रतिबद्धता गरेको देखिन्छ। औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७३ पछि ठूला अर्थात् रु. २५ करोड भन्दा बढी लगानी भएका उद्योग दर्ता हुने क्रम बढ्दो छ। औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७३ आएपछि साना लगानीका उद्योग दर्ताको संख्या कम हुँदै गएको तथ्यांकले देखाउँछ। पछिल्ला वर्षमा सरकारले उद्योगीका लागि सुविधा बढाएका कारण उद्योग दर्ता संख्या बढेर गएको छ। विदेशी लगानीका साना तथा ठूला सबै खालका उद्योगहरू उद्योग विभागमा दर्ता गर्ने गरिएको छ। औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७३ मा दर्ता भएर सञ्चालनमा नआएका उद्योग स्वतः खारेज हुने व्यवस्था गरिएको छ। वैदेशिक लगानीमा कति उद्योग दर्ता भए वा कति लगानी प्रतिबद्धता मात्र आए भनी हेर्नुको सट्टा कति उद्योग सञ्चालनमा आए, के कति खारेज भए र कतिको लगानी उपयोगमा छन् र कति प्रतिबद्धता कार्यान्वयनमा आए र कति प्रतिबद्धता लगानीको रूपमा आएनन् भन्ने बारे लेखाजोखा गर्नु आवश्यक छ। आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को असोजसम्ममा वैदेशिक लगानीमा रु. ७ खर्ब ३६ अर्ब ७५ करोड लागत बराबरका उद्योगहरू उद्योग विभागमा दर्ता भएको पाइन्छ। यी उद्योगहरूमा सात वटा कृषिजन्य, निर्माणका दुइटा, ऊर्जामूलक ११ वटा र सूचना प्रविधिको तीन वटा छन्। यसै गरी, उत्पादनमूलक २९ वटा, सेवामूलक ३७ वटा तथा पर्यटन क्षेत्रका ५० वटा गरी १३९ उद्योग दर्ता भएका छन्।

विदेशी उद्योग दर्ता प्रक्रिया सहज बनाउन लागू गरिएको अनलाइन दर्ता सुविधाको प्रयोगबाट नेपालमा विदेशी लगानी बढ्ने आशा बढेको छ। देशमा संघीयता लागू भई बन्द हडताल क्रमिक रूपमा कम हुँदै जानुका साथै विद्युत् आपूर्ति नियमित भएकोले लगानीकर्ता उत्साहित हुँदै आएका छन्। यसको प्रत्यक्ष प्रभाव वैदेशिक लगानीमा परेको छ। विदेशी लगानीकर्ताले विश्व बैंकको डुइड विजिनेस प्रतिवेदनका आधारमा विभिन्न देशमा लगानी गर्ने वा नगर्ने निर्णय लिने गरेकोले प्रतिवेदनलाई वैदेशिक लगानी भित्र्याउने सम्बन्धी महत्वपूर्ण दस्तावेज मानिएको छ। नेपालको वैदेशिक लगानी तथा औद्योगिकीकरण

सहितको आर्थिक समृद्धिका लागि नयाँ पहल गर्ने हो भने लगानीलाई सहज बनाउँदै लैजानु पर्दछ।

वैदेशिक लगानी सम्बन्धी व्यवस्थाहरू

१. संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधान २०७२ को राज्यका दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू अन्तर्गत देशको आर्थिक सामाजिक रूपान्तरण एवम् न्यायका साथै देशलाई छिटो समुन्नत र आर्थिक रूपले समृद्धशाली बनाउन एक साभा विकासको अवधारणा निर्माण गर्ने राज्यको दायित्वको रूपमा उल्लेख गरिएको छ। त्यसै गरी, राज्यका नीतिहरू अन्तर्गत निजी एवम् सार्वजनिक उद्यमलाई प्राथमिकता दिने, वैदेशिक पूँजी र प्रविधिलाई आकर्षित गर्ने, आर्थिक उपलब्धिको न्यायोचित वितरण हुने व्यवस्था मिलाउने उल्लेख गरिएका छन्।

२. नीतिगत व्यवस्था

उदार, खुला र बजारमुखी अर्थतन्त्र अनुरूप आर्थिक समृद्धिको प्रक्रिया अधि बढाउन नेपालमा निर्माण, स्वामित्व, सञ्चालन, हस्तान्तरण (Build, Own, Operate, Transfer) नीति, २०५७, वैदेशिक सहायता नीति, २०५९, वैदेशिक लगानी तथा एकद्वार नीति, २०४९, जलविद्युत् विकास नीति, औद्योगिक नीति, २०६७, वाणिज्य नीति, २०६५, पर्यटन नीति, २०६५ लगायतका नीतिगत व्यवस्था गरिएका छन्। यी नियम कानून मार्फत वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्नुका साथै प्रवर्द्धन गर्ने कोसिस गरिएको छ। औद्योगिक नीति, २०६७ ले वैदेशिक लगानी संरक्षण, विविधीकरण र प्रवर्द्धन गर्न गैरआवासीय नेपालीहरूलाई नेपालमा लगानी गर्न प्रोत्साहित गर्ने तथा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी बढी भित्रिने मुलुकमा अवस्थित नेपाली राजदूतावास तथा कूटनीतिक नियोगमा औद्योगिक लगानी प्रवर्द्धनका लागि आर्थिक कूटनीतिक एकाइलाई सबल बनाउने व्यवस्था गरिएको छ।

संस्थागत/कार्यगत व्यवस्था

आजको विश्वव्यापीकरणको समयमा चुनौतीहरूको सामना गर्न एवम् यसबाट सिर्जना हुने अवसरहरूलाई प्रभावकारी उपयोग गर्न नेपालले विश्व व्यापार संगठन, साफ्टा तथा बिमस्टेकको सदस्यता प्राप्त गरेको छ। त्यसै गरी विश्व बैंक, एसियाली विकास बैंकका आवासीय कार्यालय तथा सार्कको सचिवालय समेत नेपालमा स्थापित रहेको अवस्था छ।

वैदेशिक लगानी सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

(क) विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०४९

यस ऐन अनुसार वैदेशिक लगानी भन्नाले सेयरमा गरेको लगानी, सेयरमा गरेको लगानीबाट प्राप्त भएको लगानी, ऋण वा ऋण सुविधाको रूपमा गरेको लगानीलाई बुझाउँदछ। त्यस्तै, प्रविधि हस्तान्तरण भन्नाले उद्योग र विदेशी लगानीकर्ता बीच देहायका विषयमा सम्झौता गरी गरिने हस्तान्तरण सम्झनु पर्दछ।

१. विदेशी उत्पतिको कुनै प्रविधि सम्बन्धी अधिकार, विशिष्टता, फर्मूला, प्रक्रिया, पेटेन्ट वा प्राविधिक ज्ञानको उपयोग गर्ने,
२. विदेशी स्वामित्वको ट्रेडमार्क उपयोग गर्ने,
३. वैदेशिक प्रविधि, सल्लाह तथा सीप, व्यवस्थापन एवम् बजार सेवा उपलब्ध गर्ने।

विदेशी मुद्रामा लगानी गर्ने विदेशी लगानीकर्ताले देहाय बमोजिमको रकम विदेशी मुद्रामा नेपालबाहिर लैजान पाउँछ।

१. विदेशी लगानीको केही वा सबै अंशको सेयर बिक्रीबाट प्राप्त रकम,
२. विदेशी लगानी वापतको लाभ वा लाभांशको रूपमा प्राप्त रकम,
३. विदेशी ऋणको साँवा र व्याज भुक्तानीको रूपमा प्राप्त रकम।

प्रविधि हस्तान्तरण सम्झौता अन्तर्गत प्राप्त रकम सम्बन्धित सम्झौतामा उल्लिखित मुद्रामा नेपाल बाहिर लैजान पाउने व्यवस्था छ। ऐनको दफा ६ मा भिसा सम्बन्धी व्यवस्था, ऐनको दफा ७ मा विवाद समाधानको व्यवस्था र सो अनुसार विवाद समाधान हुन नसके प्रचलित सयुक्त राष्ट्र संघीय अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार कानूनको प्रचलित मध्यस्थता सम्बन्धी नियम बमोजिम हुने गरी व्यवस्था रहेको छ।

(ख) लगानी बोर्ड ऐन, २०६८

आर्थिक विकासका लागि सार्वजनिक-निजी साझेदारी, सहकारी र स्वदेशी तथा विदेशी निजी क्षेत्रको लगानीलाई परिचालन गरी व्यवस्थित रूपमा औद्योगिकीकरणको प्रक्रियालाई तीव्र बनाउन, अत्यावश्यक पूर्वाधार संरचनाको निर्माण तथा विकास गरी सबल, गतिशील तथा प्रतिस्पर्धी अर्थतन्त्र विकास गर्न र रोजगारीका अवसर सृजना गरी गरिवी निवारणमा अर्थपूर्ण योगदान पुऱ्याउन एक अधिकार सम्पन्न लगानी बोर्ड गठन गर्ने मूल उद्देश्य लिई लगानी

बोर्ड ऐन, २०६८ जारी भई कार्यान्वयनमा आएको देखिन्छ। यस ऐनमा लगानीको वातावरण सृजना गरी पूर्वाधार तथा अन्य क्षेत्रमा सार्वजनिक-निजी साझेदारी, सहकारी र स्वदेशी तथा विदेशी निजी लगानी परिचालन गरी व्यवस्थापन गर्न प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा लगानी बोर्ड गठन हुने व्यवस्था छ। यस बोर्डका कार्यहरू निम्नानुसार रहेका छन्।

१. लगानी सम्बन्धी नीति तर्जुमा गर्ने वा गराउने,
२. लगानीका क्षेत्रहरूमा प्रतिस्पर्धात्मक वा प्राथमिकता क्षेत्रको छनोट गर्ने वा गराउने,
३. नेपाल सरकारले तोकेको द्रुत सडक (फास्ट ट्र्याक रोड), सुरुङ्ग मार्ग, रेल मार्ग, रोप वे, टूली बस, अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय स्तरका विमानस्थल आदि निर्माणमा हुने लगानी तथा सञ्चालनमा रहेका विमानस्थलको आधुनिकीकरण एवम् व्यवस्थापनमा हुने लगानी सम्बन्धी कार्य,
४. शहरी क्षेत्रमा फोहोर मैलाको व्यवस्थापन तथा प्रशोधन प्लान्टमा हुने लगानी सम्बन्धी कार्य,
५. रासायनिक मल उत्पादन कारखानामा हुने लगानी सम्बन्धी कार्य,
६. पेट्रोलियम रिफाइनरी प्लान्टमा हुने लगानी सम्बन्धी कार्य,
७. नेपाल सरकारले तोकेका ठूला पुलको निर्माणमा हुने लगानी सम्बन्धी कार्य,
८. ५१ प्रतिशत भन्दा बढी विदेशी लगानीमा स्थापना गरिने बैंक तथा वित्तीय संस्थामा हुने लगानी वा बीमा वा पुनर्विमा कम्पनीको स्थापना र सञ्चालनमा हुने लगानी सम्बन्धी कार्य,
९. मेडिकल कलेज तथा तीन सय शैय्या भन्दा माथिका अत्याधुनिक सुविधायुक्त अस्पताल वा नर्सिङ होममा हुने लगानी सम्बन्धी कार्य,
१०. पाँच सय मेगावाट वा सो भन्दा बढी क्षमताको जलविद्युत् उत्पादन परियोजनामा हुने लगानी सम्बन्धी कार्य,
११. विशेष आर्थिक क्षेत्र, निर्यात प्रवर्द्धन वा निर्यात प्रशोधन क्षेत्र, विशेष औद्योगिक क्षेत्र वा सूचना प्रविधि पार्कको निर्माणमा हुने लगानी सम्बन्धी कार्य,
१२. स्थिर पुँजी १० अर्ब रूपैयाँ वा सो भन्दा बढी परियोजना लागत भएको कुनै पनि पूर्वाधार संरचना वा सेवा उद्योगमा हुने लगानी सम्बन्धी कार्य,
१३. लगानीयोग्य परियोजनाको छनोट गरी प्रस्ताव

आह्वान, प्राप्त प्रस्तावको मूल्यांकन, लगानीकर्तासँग वार्ता, लगानीको स्वीकृति प्रदान, प्रस्तावकसँग तोकिए बमोजिम सम्झौता गर्ने,

१४. लगानीका सम्बन्धमा भएको सम्झौता बमोजिम परियोजना निर्माण, कार्यान्वयन वा सञ्चालन भए वा नभएको अनुगमन गर्ने,
१५. लगानी प्रवर्द्धनका लागि विभिन्न मन्त्रालय, सरकारी तथा स्थानीय निकायबीच समन्वय गर्ने,
१६. परियोजनाहरूको शीघ्र निर्णय र समस्याको छिटो छरितो उपचार प्रदान गर्ने,
१७. लगानी प्रवर्द्धन गर्नका लागि विदेशस्थित नेपाली नियोगहरूको परिचालन गर्ने,
१८. परियोजना विश्लेषण सम्बन्धी मापदण्ड तयारी, लगानीका शर्त निर्धारण तथा लगानीकर्तासँग सम्झौता गराउने,
१९. स्वीकृत लगानीका लागि प्रचलित कानून बमोजिम आवश्यक सरकारी जग्गा उपलब्ध गराउने वा जग्गा उपलब्ध गराउनमा सहयोग गर्ने ।

वैदेशिक लगानी सम्बन्धी अन्य कानूनहरू

श्रम ऐन, २०४८, लेखापरीक्षण ऐन, २०४८, औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०४९, जलस्रोत ऐन, २०४९, निजीकरण ऐन, २०५०, मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५३, मध्यस्थता ऐन, २०५५, करार ऐन, २०५६, आयकर ऐन, २०५८, प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९, सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३, बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३, कम्पनी ऐन, २०६३, प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन तथा बजार संरक्षण ऐन, २०६३, दामासाही सम्बन्धी ऐन, २०६३, भन्सार ऐन, २०६४, गैरआवासीय नेपाली सम्बन्धी ऐन, २०६४ लगायतका कानूनहरू समेत वैदेशिक लगानीलाई आकर्षित गर्ने र सोको प्रभावकारी परिचालनसँग सम्बन्धित रहेको देखिन्छ ।

वैदेशिक लगानीका समस्याहरू

माथि उल्लिखित प्रावधान तथा विभिन्न निकाय र संरचना लगायतका प्रयासहरू हुँदाहुँदै पनि नेपालको आर्थिक विकासका लागि आवश्यक रहेको वैदेशिक लगानी अपेक्षित रूपमा प्राप्त भई फलदायी हुन सकेको देखिँदैन । देशको समुचित आर्थिक विकासको पूर्वाधार निर्माणका लागि सर्वप्रथम वैदेशिक लगानीको लागि मुलुकको राजनैतिक स्थिरता कायम राख्नु तथा लगानीमैत्री वातावरण निर्माण गर्नु आवश्यक छ । मुलुकमा विभिन्न समयमा भएका

राजनैतिक परिवर्तन तथा विश्वव्यापीकरणका कारण नेपालले आर्थिक नीतिमा परिवर्तन गरी विश्व जगतमा एकाकार हुने प्रयत्न गरेको त देखिन्छ तर आर्थिक सुधार मार्फत दिगो र उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न सफल भएको पाइँदैन । यसका समस्याहरू निम्न अनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

१. राजनैतिक तथा सामाजिक अस्थिरता कायम रहनु,
२. वैदेशिक सहायता तथा लगानी अभिवृद्धि गर्नेतर्फ राजनैतिक दलहरूबीच स्पष्ट एवम् एकीकृत अवधारणाको अभाव रहनु,
३. नीतिगत अन्यौल एवम् अस्पष्टताले गर्दा अपेक्षित रूपमा वैदेशिक सहायताको परिचालन तथा लगानी नहुनु,
४. एकद्वार नीतिको अवलम्बन भए तापनि भ्रन्भटिलो र अपारदर्शी कार्यविधिले गर्दा लगानीको लागि उचित वातावरणको विकास गर्न चुनौतीपूर्ण रहनु,
५. ऊर्जा र अन्य भौतिक पूर्वाधारको विकास पर्याप्त नहुनु,
६. नेपाल सरकार र विभिन्न विदेशी कम्पनी बीच भएका सम्झौताहरू माथि संवैधानिक तथा कानुनी प्रश्न उठाई अदालतमा विवाद लैजाने प्रवृत्तिले निरन्तरता पाउनु,
७. प्रतिस्पर्धी व्यवहार तथा उद्यमी व्यवसायीहरूमा अपेक्षित व्यावसायिक इमान्दारिता नदेखिनु,
८. पुँजी बजारको विकास अपेक्षित रूपमा नहुनु तथा आर्थिक क्षेत्र र बजारमा प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणको अभाव हुनु,
९. आन्तरिक बजार सानो भएकोले महत्तम प्रतिफल लिन नसक्नु,
१०. सार्वजनिक निजी साभेदारीको अवधारणाले मूर्त रूप लिन नसक्दा अपेक्षित रूपमा क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय बजारसँग आबद्ध हुन नसक्नु,
११. विश्वव्यापीकरणबाट सृजना हुने चुनौतीलाई सामना गर्ने सामर्थ्य र व्यवस्थित योजनाको अभाव रहनु,
१२. अपेक्षित रूपमा आयात प्रतिस्थापन तथा निर्यात प्रवर्द्धन गर्न नसकिएकोले शोधनान्तर स्थिति खस्कँदै जानु,
१३. दुई ठूला छिमेकी मुलुकहरू भारत तथा चीनसँगको व्यापारलाई विविधीकरण गर्न नसक्नु,
१४. विदेशी पुँजी, प्रविधि, ज्ञान र उद्यमशीलतालाई

स्थानीय स्तरमा साभेदारीको माध्यमबाट परिचालन गर्न नसक्नु,

१५. औद्योगिक सुशासनको अभाव रहनु, श्रम कानून लगानीमैत्री नहुनु, लचिलो श्रम नीतिको अभावले औद्योगिक सम्बन्ध कमजोर रहनु,

१६. द्वन्द्व पश्चात् पनि राजनैतिक अस्थिरता र असुरक्षा कायमै रहनु आदि ।

अब के गर्ने ?

प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी कुनै पनि राष्ट्रको स्वार्थका लागि प्रवाह हुने लगानी होइन । प्रत्यक्ष विदेशी लगानी लगानीकर्ताको स्वार्थसँग गाँसिएको र नाफा उन्मुख हुन्छ । लगानीकर्ता आफ्नो स्वार्थ र उद्देश्यलाई मार्ग निर्देशक सिद्धान्तको रूपमा लिई लगानी गर्दा लगानीको सरलता, लगानीको सम्मान र लगानीको भविष्य हेर्ने गर्दछ । नयाँ बजारको खोजी गर्ने, उत्पादन लागतमा कमी ल्याउने, नयाँ रणनीतिक सहयात्रीको खोजी गर्ने, नयाँ प्रविधिमा पहुँच बढाउने, व्यवसायको अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा विस्तार गर्ने र स्रोत साधन माथि पहुँच बढाउने जस्ता उद्देश्य पूरा गर्न बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू अन्य देशमा लगानी गर्न उत्प्रेरित हुने गर्छन् । यस कारण प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी भित्र्याउनका लागि सरकारले लगानीको प्रवेश, लगानी पछिको कार्य सञ्चालन तथा लगानीको बहिर्गमन प्रक्रिया स्पष्ट र सहज बनाई लगानीकर्ताहरूलाई बुझाउनु पर्छ । विदेशी लगानीलाई प्रभावित गर्ने सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष राजनीतिक स्थायित्व, विश्वास र जवाफदेहिता हो । राजनीतिक स्थायित्व प्राविधिक पक्ष हो । खासमा राजनीतिज्ञहरूको मनोवृत्ति र व्यवहार बदलिनु पर्छ । कर्मचारीतन्त्रीय फ्रन्कट नै विदेशी लगानी भित्र्याउनमा देखिएको सबैभन्दा ठूलो समस्या भएकोले निजामती सेवा सभ्य, सुसंस्कृत र नैतिकवान् बनाइनु पर्दछ । निजामती सेवाको काम गराई सूचना प्राविधिमा आधारित छिटो छरितो हुनु पर्दछ । साथै, विदेशी लगानी आकर्षित गर्न नीतिगत स्थिरता, कार्यप्रणालीमा पारदर्शिता र उत्तरदायित्व, सही सूचना प्रवाहको संस्कृति, भरपर्दो पूर्वाधारको विकास, दक्ष मानव संसाधनको विकास, हार्दिक औद्योगिक सम्बन्ध, लचिलो श्रम कानून, सशक्त पुँजी बजार, भ्रष्टाचारको शुन्यता र जिम्मेवारीपूर्ण व्यावसायिक व्यवहार हुनुपर्छ भने करका सरल प्रावधानहरूको सुविधा दिनु पर्दछ । सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष विदेशी लगानीका कम्पनीको दर्तादेखि खारेजीसम्मको सबै कार्य एकल बिन्दुबाट विश्वका सबै

देशको भन्दा कम समयमा सम्पन्न गर्ने व्यवस्था गर्नु पर्दछ । विवादको व्यवस्थापन अन्तर्राष्ट्रिय कानून अनुसार हुने व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।

लगानी भित्र्याउनु मात्र ठूलो कुरा होइन । लगानीका लागि आएको पैसा शतप्रतिशत नै लगानी गर्नु र विनियोजित बजेट खर्च गर्ने क्षमता बढाउनु ठूलो कुरा हो । विदेशी लगानी ल्याउन सकेमा हामीलाई विदेशी सहयोगका लागि अनुनय विनय गरिरहनु पर्दैन । विदेशी सहयोगमा जस्तो विदेशी लगानीमा दाता पक्षमै ठूलो हिस्सा फर्कने अवस्था पनि रहँदैन । विदेशी लगानीमा उत्पादित वस्तुको बजार खोजीमा स्वयम् लगानीकर्ताले पहल गर्ने भएकोले सरकारले विदेशमा निर्यातको वातावरण र स्वदेशमा लगानीको वातावरण मिलाउँदा नै पर्याप्त हुन्छ । देशको विकास र जनताको कल्याणका लागि देशभित्र लगानी नगरेसम्म विदेशमा रोजगारी गर्ने युवाहरू देशमा बस्ने वातावरण बन्दैन । युवाशक्ति पलायन हुँदासम्म देशको विकास पनि हुँदैन । लगानी गरेर रोजगारी सिर्जना गर्न देशमा उपलब्ध लगानी मात्र पर्याप्त हुँदैन । यस कारण प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी भित्र्याउनु आवश्यक देखिएको हो ।

निष्कर्ष

बजार अर्थतन्त्र र आर्थिक उदारवादको नयाँ विश्व परिवेशमा विदेशी लगानी विकासात्मक कार्यक्रममा बढी प्रभावकारी भएको पाइन्छ । विदेशी लगानीकर्ता र लगानी भित्र्याउने राष्ट्रको हित फल्किने साभ्ना र समन्वयकारी लगानी भित्रिनु पर्दछ । नेपालको परिवेशमा गरिबी निवारण उन्मुख विदेशी लगानी आवश्यक रहेको छ । एक्काइसौं शताब्दीको कल्याणकारी राज्यले व्यापारीको भूमिका निर्वाह गर्ने होइन, अपितु सहयोगीको भूमिका खेल्नु पर्दछ । नेपाल एक भूपरिबेष्ठित तथा अविकसित मुलुक हो । कमजोर पूर्वाधार संरचना, अस्थिर राजनीतिक स्थिति, कच्चा पदार्थको अपर्याप्तता, अविकसित पुँजी बजार, उत्पादनको विविधीकरणमा कमी, सानो बजार, सक्षम जनशक्तिको अभाव, अस्थिर बजार व्यवस्था, स्वदेशी लगानी बढी व्यापार केन्द्रित भएको र भ्रष्टाचारजन्य क्रियाकलाप लगायतका कारणले यहाँ विदेशी लगानी प्रभावकारी बन्न सकेको छैन । राज्यले वैदेशिक लगानी भित्र्याउने नीति लिए पनि मुलुकको वस्तुगत अवस्था विद्यमान लगानी समेत टिकाउन नसक्ने किसिमले प्रतिकूल बन्दै गएको छ । अर्कोतर्फ, २०४६ सालको जनआन्दोलनपछि आएको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ पश्चात अवलम्बन

गरिएको खुला बजार अर्थनीति, विश्व व्यापार संगठनमा प्रवेश, विदेशी लगानी सम्बन्धी नीति, नियम तथा कार्यक्रम र आवधिक रूपमा आउने बजेटले पनि विदेशी लगानीको ढोका खुला गरेको छ । तर नेपालले विदेशी लगानी सम्बन्धी जुन सैद्धान्तिक मान्यता स्थापित गरेको छ, सो बमोजिम उपयुक्त लगानी उन्मुख कार्यान्वयनगत वातावरण बनाउन सकेको पाइँदैन । वि.सं. २०४९ को औद्योगिक नीति, वाणिज्य नीति र विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण नीतिले हालसम्म अपेक्षित लगानी

भिन्त्र्याउन नसकेको सन्दर्भमा आगामी दिनमा लगानीमैत्री वातावरणको सृजना गरी राज्यले प्राथमिकता दिएका क्षेत्रहरूमा विदेशी लगानी भिन्त्र्याउनु अपरिहार्य रहेको छ । विदेशी लगानीसँगै नेपालको प्राकृतिक साधनको प्रचुरता र विविधताको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गरी स्थानीयकरणलाई प्राथमिकता दिने पक्ष पनि महत्वपूर्ण रहेको छ । मुलुकमा आएको वैदेशिक लगानीलाई दिगो बनाउने र नयाँ लगानी आकर्षित गर्ने वातावरण व्यावहारिक रूपमै सुनिश्चित गर्नु पर्ने आजको आवश्यकता हो ।

सन्दर्भ सामग्री

१. गोपीनाथ मैनाली, (२०६६) राज्य सञ्चालनका आधारहरू, सोपान मासिक, काठमाडौं ।
२. आर्थिक वर्ष २०६९/७० को खर्च व्यवस्थाको मध्यावधि समीक्षा प्रतिवेदन, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं ।
३. सार्वजनिक व्यवस्थापन स्रोत सामग्री, अग्रसारथी प्रकाशन, २०६८, काठमाडौं ।
४. नेपाल सरकार तथा भारत सरकारका बीच सम्पन्न लगानी प्रवर्द्धन तथा संरक्षण सम्झौता ।
५. राष्ट्रिय योजना आयोग (२०६७), त्रिवर्षीय योजना (२०६७/६८-२०६९/७०), काठमाडौं ।
६. नेपाल कानून आयोगको वेबसाइटमा राखिएका लगानी बोर्ड ऐन, २०६८ लगायतका विभिन्न आर्थिक ऐनहरू तथा नीतिहरू ।
७. नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय तथा अन्य मन्त्रालयका वेबसाइट ।
८. मिमिरे आर्थिक लेख विशेषांक, अंक ३४०, नेपाल राष्ट्र बैंक, बालुवाटार, काठमाडौं ।
९. निजामती सेवा पत्रिकाका विभिन्न अंकहरू, लोक सेवा आयोग, काठमाडौं ।
१०. प्रशासन पत्रिकाका विभिन्न अंकहरू, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, सिंहदरवार ।
११. Walker, D. (1992), The Internationalization of Capital Markets and the Regulatory Response, Graham and Trotman Ltd.
१२. United Nation, (2008). UNCTAD, XII Accra Accord and the Accra Declaration, United Nation, New work and Geneva.

प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जाको स्थिति र औचित्य

● नन्दकुमार ढकाल*

पृष्ठभूमि

वित्तीय पहुँच बढाउने, आर्थिक वृद्धिलाई सन्तुलित बनाउने एवम् अर्थतन्त्रको रणनीतिक महत्वका क्षेत्रहरूलाई प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले प्राथमिकताप्राप्त कर्जा, निर्देशित कर्जा वा लक्षित कर्जाको नाममा लामो समयदेखि नेपालमा कर्जा कार्यक्रमहरूको व्यवस्था रहिआएको छ। वित्तीय क्षेत्र उदारीकरणले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको कारोबारमा स्वतन्त्रता प्रदान गरेको परिवेशमा यस किसिमको व्यवस्था उपयुक्त नहुने ठहर गरी केही समय यस्तो कार्यक्रम हटाइएको पनि हो। नेपालमा वित्तीय पहुँचको कमजोर अवस्था, वित्तीय पूर्वाधारको वितरणको असमानता, समावेशी आर्थिक विकासको एजेण्डाले पाएको प्रधानता लगायतका कारण पुनः यो व्यवस्था कार्यान्वयनमा आयो र विस्तार हुने क्रममा रहेको छ। छिमेकी मुलुकहरू र अन्य विकसित तथा विकासशील मुलुकहरूमा समेत यस्तो कार्यक्रमको व्यवस्था रहेको पाइएको छ। यस लेखमा प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जा सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास, नेपालमा भएको व्यवस्था र यसको औचित्यका बारेमा संक्षेपमा प्रकाश पारिएको छ। नेपालको सन्दर्भमा यस किसिमको कर्जा कार्यक्रम सैद्धान्तिक एवम् व्यावहारिक दुवै दृष्टिले औचित्यपूर्ण रहेको देखिन्छ।

प्राथमिकताप्राप्त कर्जाको अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

औद्योगिक आधारशीलाको काम गर्ने साना तथा मझौला व्यवसायको वित्तीय साधनमा सहज पहुँच पुऱ्याउन विकासशील तथा विकसित मुलुकका सरकार तथा नियामकीय निकायहरूबाट प्राथमिकताप्राप्त कर्जा कार्यक्रम तथा नीतिको व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यसका लागि तोकिएका क्षेत्रहरूमा कर्जा सुनिश्चितता गर्ने, कर्जा लागतमा अनुदान उपलब्ध गराउने, कर तथा सरकारलाई

भुक्तानी गर्नुपर्ने अन्य दायित्वहरूमा छुटको व्यवस्था गर्ने जस्ता उपायहरू अपनाउने गरेको पाइन्छ।

भारतमा वाणिज्य बैंकहरूले आफूले वार्षिक रूपमा प्रवाह गरेको कुल कर्जा रकमको न्यूनतम ४० प्रतिशत तोकिएका प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रहरू- कृषि, साना तथा मझौला उद्यम र विपन्न समुदायमा अनिवार्य रूपमा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। भारतमा हाल कृषि, साना तथा मझौला उद्यम, निर्यात कर्जा, शिक्षा, आवास, सामाजिक पूर्वाधार, नवीकरणीय ऊर्जा लगायतका क्षेत्रमा तोकिएको शर्त बमोजिम प्रवाह हुने कर्जाहरू प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा समावेश छन्। बैंकहरूलाई प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जाको कुल तथा सहायक लक्ष्य भेटाउन तथा सो कार्य सहज बनाउन प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जा प्रमाणपत्रको प्रावधान समेत रहेको छ। यस अनुसार, कुनै बैंकले आफूले प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जाको कुल वा सहायक लक्ष्य पूरा गर्न नसकेको अवस्थामा यस्तो लक्ष्य भन्दा माथि कर्जा प्रवाह गर्न सफल अर्को बैंकसँग कर्जा जोखिम हस्तान्तरण नहुने शर्तमा खरिद गरी प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जाको कुल वा सहायक लक्ष्य पूरा गर्न सक्ने हुन्छ।

श्रीलंकामा ग्रामीण क्षेत्र, साना तथा लघु उद्यम, स्वरोजगार तथा गरिबी न्यूनीकरणसँग सम्बन्धित व्यवसाय लगायतलाई प्रवर्द्धन गर्न पुनरकर्जाको व्यवस्था रहेको पाइन्छ। साथै, नयाँ बैंक खोल्न जारी भएको निर्देशिकाले साना तथा मझौला व्यवसाय, लघु कर्जा, कृषि कर्जा, आवास कर्जा, पूर्वाधार कर्जा, डिजिटल बैंकिङ, हरित बैंकिङ लगायत क्षेत्रलाई लगानी गर्ने बैंक प्रस्तावलाई प्राथमिकता दिने व्यवस्था गरेको छ।

बंगलादेशमा कृषि, साना तथा मझौला व्यवसाय लगायतका क्षेत्रहरूलाई विभिन्न प्रकारका पुनरकर्जा तथा

* उप-निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

पूर्वव्यवसाय कर्जाको व्यवस्था मार्फत प्रवर्द्धन गरेको देखिन्छ। हाल सञ्चालनमा रहेको ग्रामीण क्षेत्रका कृषिमा आधारित उद्यम पुनरकर्जा, साना उद्यम पुनरकर्जा, नवउद्यम पुनरकर्जा लगायत ९ किसिमका पुनरकर्जाहरू र सरकारले प्रदान गर्ने पूर्वव्यवसाय कर्जाले प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रको प्रवर्द्धन गरेको देखिन्छ।

पाकिस्तानमा साना तथा मझौला उद्यम, पूर्वाधार तथा आवास, कृषि र निर्यात क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह बढाउन पुनरकर्जाको व्यवस्था गर्नुको साथै कर्जाको न्यूनतम सीमा तथा ब्याज अनुदानको व्यवस्था समेत रहेको छ। परम्परागत तथा इस्लामिक बैंकिङ प्रणाली मार्फत प्रवाह गरिने कर्जाले साना मझौला व्यवसायको आधुनिकीकरण हुने, विपद् व्यवस्थापनमा सघाउ पुग्ने साथै कृषि तथा उद्योगको उत्पादन अभिवृद्धि एवम् निर्यात प्रवर्द्धनमा सहयोग पुगेको अनुमान गरिएको पाइन्छ।

इण्डोनेसियामा कुल कर्जा प्रवाहको २० प्रतिशत साना तथा मझौला व्यवसायतर्फ प्रवाह गर्नुपर्ने नीतिगत व्यवस्था छ भने फिलिपिन्समा यस्तो सीमा ८ प्रतिशत रहेको छ। थाइल्याण्डमा कुल निक्षेप संकलनको १४ प्रतिशत कृषिमा र ६ प्रतिशत साना उद्योगमा गरी कुल २० प्रतिशत प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। यसै गरी, भियतनाम, मलेसिया जस्ता देशहरूमा समेत ब्याजदरमा सीमा तोक्ने व्यवस्थामार्फत् प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रको प्रवर्द्धन गरेको देखिन्छ।

डेनमार्क, आयरल्याण्ड, संयुक्त राज्य अमेरिका जस्ता विकसित देशहरूमा साना व्यवसाय, ग्रामीण न्यून आय समुदाय, ग्रामीण पूर्वाधार जस्ता क्षेत्रमा विभिन्न माध्यमबाट कर्जा प्रवाहलाई सुनिश्चित गरेको पाइन्छ। त्यसै गरी, जापान, दक्षिण कोरिया, चीन, रसिया जस्ता विकासशील तथा उदीयमान मुलुकहरूमा पनि निर्यात प्रवर्द्धन, सार्वजनिक संस्थान प्रवर्द्धन, ग्रामीण पूर्वाधार जस्ता क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह बढाउन प्राथमिकता दिएको पाइन्छ।

नेपालमा प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जाको अभ्यास

समावेशी वित्तीय विकास मार्फत् आर्थिक वृद्धिलाई सन्तुलित बनाउन, क्षेत्रीय तथा वर्गीय असन्तुलन कम गर्न र साना तथा मझौला व्यवसायको प्रवर्द्धन मार्फत् औद्योगिक आधारशीला तयार पार्न सहयोग गर्ने उद्देश्यले नेपाल राष्ट्र बैंकले साना क्षेत्र कर्जा, प्राथमिकताप्राप्त कर्जा, उत्पादनशील कर्जा, आदिका नाममा लामो समयदेखि प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रम लागू गर्दै आएको छ। समय

समयमा यस्ता कार्यक्रमहरूको दायरा, सहूलियत, लक्ष्य तथा सञ्चालन व्यवस्थामा परिमार्जन पनि हुँदै आएको छ।

नेपालमा प्राथमिकताप्राप्त कर्जाको अवधारणा वि.सं. २०३१ सालमा सुरु भएको साना क्षेत्र कर्जा कार्यक्रमबाट भएको हो। सो कर्जा कार्यक्रमले कृषि, घरेलु उद्योग तथा सेवा क्षेत्रको विकासको माध्यमबाट ग्रामीण क्षेत्रमा उत्पादन तथा रोजगारी अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्य राखेको थियो। यस अनुसार वाणिज्य बैंकहरूले आफ्नो निक्षेप दायित्वको ५ प्रतिशत कर्जा साना क्षेत्रमा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको थियो। वि.सं. २०३३ सालमा साना क्षेत्र कर्जा कार्यक्रम सुपरिवेक्षकीय कर्जामा परिणत भयो। साथै, वाणिज्य बैंकहरूले तोकिएका क्षेत्रमा आफ्नो निक्षेप दायित्वको ७ प्रतिशत कर्जा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था भयो। वि.सं. २०३८ मा सुपरिवेक्षकीय कर्जालाई सघन कर्जा कार्यक्रमको नाम दिएर पहिलो पटक सामूहिक जमानीमा समूहगत कर्जा कार्यक्रम सुरु भयो। वास्तवमा यो कर्जा कार्यक्रम नेपालमा बिना धितो लघु वित्तको अभ्यासको सुरुवात थियो। यस अनुसार वाणिज्य बैंकहरूले प्रवाह गरेको कुल कर्जाको कम्तीमा ८ प्रतिशत कर्जा तोकिएका उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था भयो। २०४३ सालमा उक्त कर्जाको न्यूनतम सीमा ८ प्रतिशतबाट बढाएर १० प्रतिशत कायम गरियो भने २०४७ सालमा उक्त कर्जा कार्यक्रमलाई प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र नाम दिई तोकिएका क्षेत्रमा प्रवाह गर्नुपर्ने कर्जा अनुपातलाई १२ प्रतिशत कायम गरियो। यसका साथै नेपाल राष्ट्र बैंकबाट तोकिएको अनुपातमा प्राथमिकता क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्न नसक्ने बैंकले हर्जाना तिर्नु पर्ने व्यवस्था समेत गरियो।

आर्थिक वर्ष २०४८/४९ देखि प्राथमिकताप्राप्त कर्जा कार्यक्रम अन्तर्गत नै गणना हुने गरी निश्चित प्रतिशत कर्जा विपन्न वर्गमा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गरियो। यस अनुसार सरकारी स्वामित्वका बैंकहरूले कुल कर्जा लगानीको २.७५ प्रतिशत तथा संयुक्त लगानीका बैंकहरूले ०.५ प्रतिशत कर्जा विपन्न वर्गमा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गरियो।

आर्थिक वर्ष २०५९/६० को मौद्रिक नीति मार्फत प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जा कार्यक्रममा लगानी गर्नुपर्ने अनुपात क्रमशः घटाउँदै पाँच वर्षभित्र हटाउने नीति अवलम्बन गरियो। फलस्वरूप, आर्थिक वर्ष २०६४/६५ को मौद्रिक नीति मार्फत प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जा कार्यक्रमलाई अनिवार्य नगर्ने व्यवस्था गरियो। तथापि, विपन्न वर्ग कर्जा कार्यक्रमलाई भने निरन्तरता दिइयो।

आर्थिक वर्ष २०७०/७१ को मौद्रिक नीति मार्फत् २०७२ असार मसान्तसम्म वाणिज्य बैंकहरूले आफ्नो कुल कर्जा लगानीको न्यूनतम २० प्रतिशत कर्जा उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्नुपर्ने र त्यसमध्ये १२ प्रतिशत कर्जा कृषि तथा ऊर्जा क्षेत्रमा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था गरियो । त्यसै गरी, विकास बैंक तथा वित्त कम्पनीहरूले २०७३ असार मसान्तसम्ममा आफ्नो कुल कर्जा लगानीको क्रमशः १५ प्रतिशत र १० प्रतिशत कर्जा उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था गरियो ।

आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को मौद्रिक नीतिमा उत्पादनशील क्षेत्र सम्बन्धी व्यवस्थामा परिमार्जन गरी कृषि तथा ऊर्जा क्षेत्रमा प्रवाह गर्नुपर्ने कर्जाको न्यूनतम सीमा १२ प्रतिशतबाट बढाएर २०७४ असार मसान्तसम्ममा १५ प्रतिशत पुऱ्याउनु पर्ने व्यवस्था गरियो । विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूको हकमा भने तोकिएका उत्पादनशील क्षेत्रमा क्रमशः १५ प्रतिशत र १० प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई निरन्तरता दिइयो । सोही मौद्रिक नीतिले तोकिएको उत्पादनशील क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह नभएमा हर्जाना लगाउने व्यवस्था समेत गरेको थियो । उक्त मौद्रिक नीतिमा विपन्न वर्ग कर्जा कार्यक्रम अन्तर्गत वाणिज्य बैंकहरूले कुल कर्जा प्रवाहको ५ प्रतिशत (२ प्रतिशत प्रत्यक्ष समेत) प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गर्नुको साथै विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूले क्रमशः ४ प्रतिशत र ३.५ प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गरियो ।

आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को मौद्रिक नीतिमा वाणिज्य बैंकहरूले कृषि क्षेत्रमा १० प्रतिशत, जलविद्युत् क्षेत्रमा ५ प्रतिशत, पर्यटन क्षेत्रमा ५ प्रतिशत र बाँकी अन्य प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा गरी आफ्नो कुल कर्जाको न्यूनतम २५ प्रतिशत कर्जा २०७५ असारसम्ममा अनिवार्य रूपमा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गरियो । विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूले समेत प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा आफ्नो कुल कर्जाको न्यूनतम क्रमशः १५ प्रतिशत र १० प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको थियो । विपन्न वर्ग कर्जा कार्यक्रम अन्तर्गत वाणिज्य बैंकहरूले आफ्नो कुल कर्जा लगानीको ५ प्रतिशत, विकास बैंकहरूले ४.५ प्रतिशत र वित्त कम्पनीहरूले ४ प्रतिशत कर्जा विपन्न वर्गमा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था गरियो ।

आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को मौद्रिक नीतिमा वाणिज्य बैंकहरूले आफ्नो कुल कर्जाको न्यूनतम २५ प्रतिशत प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई

परिमार्जन गरी कृषि क्षेत्रमा न्यूनतम १० प्रतिशत र ऊर्जा तथा पर्यटन क्षेत्रमा न्यूनतम १५ प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूले प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा आफ्नो कुल कर्जाको न्यूनतम क्रमशः १५ प्रतिशत र १० प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई निरन्तरता दिइएको छ । साथै, वाणिज्य बैंक, विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूले आफ्नो कुल कर्जा लगानीको न्यूनतम ५ प्रतिशत विपन्न वर्गमा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंक स्थापना भएकै दशकबाट सुरु भएर हालसम्म निरन्तरता पाएको पुनरकर्जा सम्बन्धी व्यवस्था र नेपाल सरकारले तोकिएका व्यवसायको प्रवर्द्धन गर्न उपलब्ध गराउँदै आएको ब्याज अनुदानलाई एकीकृत गरी यसै वर्ष कार्यान्वयनमा ल्याइएका विभिन्न ७ किसिमका सहूलियतपूर्ण कर्जाहरूको व्यवस्थाले समेत प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रतर्फ कर्जा लगानी विस्तार गर्न प्रोत्साहित गरेको छ ।

नेपालमा प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जाको स्थिति

आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को मौद्रिक नीतिमा प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जा सम्बन्धी व्यवस्था अन्तर्गत वाणिज्य बैंकहरूले प्रवाह गरेको कुल कर्जाको न्यूनतम १० प्रतिशत कृषिमा र न्यूनतम १५ प्रतिशत ऊर्जा तथा पर्यटन क्षेत्रमा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसै गरी, विकास बैंक तथा वित्त कम्पनीहरूले प्रवाह गरेको कुल कर्जाको न्यूनतम १५ प्रतिशत र १० प्रतिशत प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । २०७५ पुस मसान्तमा वाणिज्य बैंकहरूले कृषि क्षेत्रमा ९.९३ प्रतिशत, ऊर्जा क्षेत्रमा ४.२१ प्रतिशत र पर्यटन क्षेत्रमा ४.४० प्रतिशत गरी कुल १८.५४ प्रतिशत कर्जा प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र अन्तर्गत प्रवाह गरेको देखिन्छ ।

उत्पादनशील क्षेत्रतर्फ कर्जा लगानी तथा निर्यात विस्तार गर्न सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले नेपाल राष्ट्र बैंकले मौद्रिक नीति २०७५/७६ को अर्धवार्षिक समीक्षामार्फत् पुनरकर्जा कोषको सीमा रु ५० अर्ब पुऱ्याएको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई ४ प्रतिशत ब्याजदरमा साधारण पुनरकर्जा प्रदान गर्दछ भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले ऋणीबाट ८ प्रतिशत भन्दा बढी ब्याज लिन नपाउने व्यवस्था रहेको छ । यसै गरी निर्यातलाई प्रोत्साहन गर्ने उद्देश्यले नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई १ प्रतिशत ब्याजदरमा निर्यात पुनरकर्जा प्रदान गर्दछ भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले

यस्ता ऋणीसँग ३ प्रतिशत भन्दा बढी ब्याज लिन नपाउने व्यवस्था रहेको छ । २०७५ पुस मसान्तमा कुल रु. १८ अर्ब ८० करोड पुनरकर्जा लगानीमा रहेको छ । पुनरकर्जा सुविधाको व्यवस्थाले प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह बढाउन प्रोत्साहित गरेको छ ।

वाणिज्य बैंक, विकास बैंक र वित्त कम्पनीले आफ्नो कुल कर्जाको न्यूनतम ५ प्रतिशत विपन्न वर्गमा प्रवाह गर्नुपर्ने नीतिगत व्यवस्था रहेकोमा ती संस्थाहरूले २०७५ पुस मसान्तसम्ममा कुल कर्जाको ५.९ प्रतिशत विपन्न वर्गमा कर्जा लगानी गरेका छन् । विपन्न वर्ग कर्जाको व्यवस्थाले समेत प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा कर्जा विस्तार हुँदै गएको छ ।

नेपाल सरकारले कार्यान्वयनमा ल्याएको “सहुलियतपूर्ण कर्जाका लागि ब्याज अनुदान सम्बन्धी कार्यविधि, २०७५” ले समेटेका विभिन्न ७ किसिमका कर्जाहरूको व्यवस्थाले पनि प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह बढाउन प्रोत्साहित गरेको छ । यस व्यवस्था अन्तर्गतको कृषि तथा पशुपंक्षी व्यवसाय कर्जा २०७५ पुस मसान्तसम्ममा १०,४८४ जना ऋणीले उपयोग गरेका छन् । कुल रु. १८ अर्ब ६१ करोड कर्जा लगानी भएको छ भने रु. ८८ करोड ७७ लाख ब्याज अनुदान प्रदान गरिएको छ ।

नेपालमा प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जाको औचित्य

नेपालको परिवेशमा प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जा औचित्यपूर्ण रहेको पुष्टि गर्ने केही सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक आधारहरू मध्ये समावेशीता, मौद्रिक नीतिको फरक प्रयोग, अर्थतन्त्र तथा बैकिङ संरचनामा रहेका कमी कमजोरी हटाउने उपाय र अर्थतन्त्रका विद्यमान चुनौतीका सन्दर्भमा वित्तीय क्षेत्रको भूमिका बारे यहाँ संक्षिप्तमा चर्चा गरिएको छ ।

(१) समावेशी विकासको उपाय (Inclusive Development Measure)

समावेशी विकास आज सर्वस्वीकार्य विकासको मोडेलको रूपमा स्थापित भएको छ । समाजका सबै वर्ग, क्षेत्र, समुदाय आदिलाई विकासको मूल प्रवाहमा समाहित गरी प्राप्त हुने विकास दिगो र न्यायपूर्ण हुने मान्यता छ । यसले विकासको प्रतिफल समाजका सबै पक्षहरूले उपभोग गर्न पाउनु पर्छ भन्ने मागलाई सम्बोधन गर्ने विश्वास गरिन्छ । यस अनुसारको विकास हासिल गर्न वित्तीय पहुँच र समावेशीकरण न्यूनतम शर्त हुने गर्दछ । त्यसैले समावेशी विकासका

लागि वित्तीय पहुँचको विद्यमान कमजोर अवस्थामा उल्लेख्य सुधारको खाँचो छ ।

भौगोलिक विविधता भएको, जनसंख्याको ठूलो अंश ग्रामीण क्षेत्रमा रहेको, वित्तीय साक्षरताको अवस्था कमजोर रहेको परिवेश बीच विकासलाई समावेशी बनाउनु पर्ने लक्ष्य हासिल गर्न ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने, न्यून आय हुने, विपन्न वर्ग, महिला, साना तथा मझौला व्यवसायीलाई वित्तीय सेवामा पहुँच पुर्याउने सम्बन्धमा प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जाको व्यवस्था औचित्यपूर्ण छ ।

त्यसै गरी, नेपाल एकात्मक राज्य प्रणालीबाट संघीय व्यवस्थामा रूपान्तरण भएको र यस्तो रूपान्तरणको एउटा प्रमुख लक्ष्य समावेशीता रहेको सन्दर्भमा वित्तीय क्षेत्रले राज्यले लिएको दीर्घकालीन विकास रणनीतिलाई सहयोग पुर्याउनु पर्ने अवस्था रहेकोमा समावेशीतालाई व्यावहारिक रूपमा लागू गर्ने माध्यम प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जा हुन सक्ने देखिन्छ । खुला र प्रतिस्पर्धी वित्तीय बजारमा वित्तीय सेवामा पहुँच नभएका वर्ग, क्षेत्र र समुदायलाई निश्चित समयसम्म संरक्षण दिने र प्रतिस्पर्धी बनाउने उद्देश्यले प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जाको व्यवस्था औचित्यपूर्ण हुने देखिन्छ ।

समावेशी विकासको माध्यमबाट सामाजिक-आर्थिक सन्तुलन कायम हुने, द्वन्द्वको अवस्था सृजना नहुने, साधन र स्रोतको उपयोग प्रभावकारी रूपमा हुने र आर्थिक असमानता मग्न सहयोग मिल्ने गरेको पाइन्छ ।

(२) फरक धारको मौद्रिक नीतिको प्रयोग (Use of Unconventional Monetary Policy)

प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जाको अभ्यासलाई नेपालको अर्थतन्त्रको अवस्था अनुरूपको फरक धारको मौद्रिक नीतिको प्रयोगको रूपमा पनि लिनु पर्ने अवस्था छ । सन् २००७ को वित्तीय संकटपछि विश्वका विभिन्न मुलुकहरू जस्तै: जापान, स्वीडेन, संयुक्त अधिराज्य अमेरिका आदिले परम्परागत मौद्रिक नीति प्रभावहीन भएको निष्कर्ष निकाल्दै फरक धारको मौद्रिक नीतिको अभ्यास सुरु गरे । यस अनुसार अर्थतन्त्र मन्दीतर्फ उन्मुख भएको अवस्थामा मौद्रिक नीतिको अर्थतन्त्रमा प्रभाव प्रसार गर्ने प्रमुख माध्यमको रूपमा रहेको ब्याजदरको कटौतीले माग सृजना (कर्जा विस्तार)

नभएको र परम्परागत मौद्रिक नीति असफल भएको निष्कर्ष निकालियो । यो समस्यालाई समाधान गर्न फरक धारको मौद्रिक नीति नाम दिई Quantitative Easing, Qualitative Easing, Forward Guidance, Negative Interest Rate Policy जस्ता उपकरणहरू प्रयोगमा ल्याइए ।

वास्तवमा फरक धारको मौद्रिक नीति कर्जाको लागत कम गर्ने तथा वित्तीय साधन सहज रूपमा उपलब्ध गराउने व्यवस्था हो । यस्तो स्रोतको रूपमा केन्द्रीय बैंकले तरलता, कर्जा वा निश्चित आम्दानी दिने सुरक्षण सम्पत्ति मार्फत गराउने गर्दछ । नेपालमा मौद्रिक नीतिको उपकरण प्रयोगबाट आर्थिक विकासको दृष्टिले रणनीतिक महत्वको क्षेत्रमा वित्तीय साधनको उपलब्धता पर्याप्त मात्रामा पुग्न सकिरहेको छैन । साथै, अर्थतन्त्रको विद्यमान संरचनालाई मध्यनजर गर्दा यस्ता क्षेत्रहरूको महत्व उच्च रहेको छ । यी क्षेत्रहरूको उत्पादन प्राप्त हुन समय लाग्ने हुँदा कर्जा लागत भने केही बढी पर्ने हुन्छ । तसर्थ, यस्ता क्षेत्रहरूलाई निश्चित समयसम्म प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रको रूपमा मान्यता दिई सहूलियत प्रदान गर्नु उपयुक्त हुन्छ । अतः मौद्रिक नीति मार्फत समष्टिगत रूपमा ल्याइएका उपायहरूको पुरकको रूपमा ल्याइने प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जा, पुनरकर्जा तथा विपन्न वर्ग कर्जा कार्यक्रमलाई नेपालको सन्दर्भमा फरक धारको मौद्रिक नीतिको अभ्यासको रूपमा लिन सकिने अवस्था छ ।

नेपालमा वित्तीय चेतनाको कमी, न्यून वित्तीय पहुँच, वित्तीय पूर्वाधारको सन्तुलन हुन बाँकी रहेको अवस्था र बजार प्रतिस्पर्धामा देखिएको समस्याका कारण मौद्रिक नीतिले अपेक्षित रूपमा काम गर्न सकिरहेको छैन । तसर्थ, उपर्युक्त कर्जा कार्यक्रमहरूको माध्यमबाट वित्तीय साधनलाई लक्षित दिशातर्फ डोऱ्याउँदै आर्थिक वृद्धिलाई सहयोग पुऱ्याउन फरक धारको मौद्रिक नीतिको प्रयोग गर्नु परेको हो ।

(३) संरचनागत समस्याको सम्बोधन (Coping Structural Problem)

प्राथमिकताप्राप्त कर्जा कार्यक्रम नेपालमा विद्यमान रहेका संरचनागत समस्याहरूको कारण पनि औचित्यपूर्ण छ । विकासशील अर्थतन्त्रमा अनेक आर्थिक, सामाजिक तथा संस्थागत अवरोधहरू रहेका

हुन्छन्, जसले गर्दा बजारले प्रभावकारी रूपमा काम गर्न सकिरहेको हुँदैन । बजार संयन्त्रले प्रभावकारी रूपमा काम गर्न नसकेको यस्तो अवस्थामा नीतिगत हस्तक्षेप मार्फत समस्याको समाधान खोजी अर्थतन्त्रलाई दिशा एवम् गति दिनुपर्ने हुन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा वित्तीय क्षेत्र उदारीकरणसँगै वित्तीय बजारलाई प्रायः जसो सबै कुराको निर्णय गर्ने अधिकार दिइयो । त्यसपछि वित्तीय क्षेत्रको विस्तार र वित्तीय सेवाको गुणस्तरमा सुधार भयो । यसो हुँदाहुँदै पनि वित्तीय साधनको परिचालन उच्च प्रतिफल प्राप्त हुने क्षेत्रमा केन्द्रित भइदिँदा कतिपय कम प्रतिफल प्राप्त हुने, तत्काल प्रतिफल नपाइने र केही जोखिम लिनुपर्ने क्षेत्रहरूमा वित्तीय साधन अपेक्षित रूपमा प्रवाह हुन सकेको पाइएन । यसको प्रतिकूल असर स्वरूप आर्थिक असमानता बढ्न गयो, जसले गर्दा दिगो विकासको लक्ष्य प्राप्त गर्ने कार्यमा कठिनाई आयो । त्यसैले प्रतिस्पर्धी बजारबाट साधन र स्रोत प्राप्त गर्न नसक्ने तर महत्वपूर्ण क्षेत्रहरूलाई उकास्न प्राथमिकताप्राप्त कर्जा औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

(४) बैंकिङ संरचनाको कमजोरी हटाउने उपाय (Measure to Remove Weaknesses of Banking Structure)

नेपालमा बैंकिङ संरचना परिवर्तन हुँदै गएको छ । वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीतिले अबको बैंकिङ संरचना एकीकृत (Universal Banking) उन्मुख हुने उल्लेख गरेको छ । एकीकृत बैंकिङ संरचनामा गएसँगै वित्तीय सुदृढीकरण हुने, प्रतिस्पर्धाको विकास हुने, वित्तीय स्थायित्वमा आउन सक्ने जोखिम सहजै व्यवस्थापन गर्न सकिने हुन्छ । तथापि, नेपालको सन्दर्भमा साना तथा मझौला व्यवसाय, कृषि तथा अन्य कतिपय क्षेत्रहरूमा विशिष्टीकरण अभाव रहेको र वित्तीय पहुँच कमजोर रहेको सन्दर्भमा प्राथमिकताप्राप्त कर्जाको व्यवस्थाले साधन परिचालन हुने सुनिश्चित गर्ने भएकोले यो औचित्यपूर्ण हुने देखिन्छ ।

(५) समष्टिगत आर्थिक चुनौतीहरू र वित्तीय क्षेत्र (Macroeconomic Challenges and Financial Sector)

नेपालका समष्टिगत आर्थिक चुनौतीहरू मध्ये आर्थिक वृद्धिलाई उच्च तथा दिगो बनाउने, मूल्य तथा बाह्य क्षेत्र स्थायित्व कायम गर्ने साथै सरकार र निजी

क्षेत्रको समन्वयात्मक भूमिका मार्फत दीर्घकालीन लक्ष्यहरू हासिल गर्ने प्रमुख रहेका छन् । लामो राजनैतिक संक्रमणकालको अन्त्यसँगै लगानीको अनुकूल वातावरण बनेको, आर्थिक गतिविधिले तिब्रता पाएको, पुनर्निर्माण र नवनिर्माण कार्यले गति लिएको साथै विकासका आधारशीला बनाउने कार्यमा प्रगति हुन थालेको अवस्थामा आयातमा उच्च वृद्धि हुने, विदेशी विनिमय सञ्चितमा क्षयीकरण भएको र मूल्य स्थितिमा समेत दबाव सृजना हुने जोखिम बढेको छ । आर्थिक समृद्धिको लक्ष्य उन्मुख हुन आर्थिक वृद्धिलाई उच्च बनाउनु पर्ने अवस्था छ तर यसबाट बाह्य क्षेत्र तथा मूल्य स्थायित्वमा थप दबाव पर्ने देखिन्छ । यस्तो परिवेशमा आर्थिक वृद्धिको दीर्घकालीन आधार तयार पार्न, निर्यात प्रवर्द्धन गर्न र आयातलाई आन्तरिक उत्पादनले प्रतिस्थापन गर्नका साथै अर्थतन्त्रमा सरकार र निजी क्षेत्रको समन्वयात्मक सम्बन्ध मार्फत आर्थिक समृद्धि हासिल गर्न प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जाको व्यवस्था उत्तम उपाय हो । यसले एकातर्फ आर्थिक वृद्धिका लागि उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानीको कमी हुन दिँदैन भने अर्कोतर्फ अनुत्पादनशील क्षेत्रमा अधिक कर्जा विस्तारको कारण हुनसक्ने आयात विस्तारको वृद्धि कम गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । त्यसैले मुलुकको अर्थतन्त्रको वर्तमान अवस्थालाई दृष्टिगत गर्दा प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जाको व्यवस्था अझ औचित्यपूर्ण छ ।

निष्कर्ष

अर्थतन्त्रको संरचना, विकासको रणनीति, आर्थिक तथा सामाजिक विविधता लगायतका पक्षहरूलाई मध्यनजर गरी प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जा सम्बन्धी व्यवस्था विकसित एवम् विकासशील मुलुकहरूले अवलम्बन गरेको देखिन्छ । प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रको परिभाषा र दायरा भने भिन्न मुलुक र फरक समय एवम् परिवेश अनुसार परिवर्तन हुने गरेको छ । प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रलाई प्रवर्द्धन गर्ने उपायहरूमा पनि एकरूपता देखिँदैन । तथापि, कर्जाको सुनिश्चितता गर्ने र कर्जा लागतमा अनुदान तथा सहूलियत दिने उपायहरू बढी प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । वित्तीय पहुँच बढाउने र आर्थिक

रूपमा पछाडि परेका वर्ग, क्षेत्र तथा समुदायलाई विकासको मूल प्रवाहमा समाहित गर्ने दृष्टिले विकासशील मुलुकहरूमा प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जा कार्यक्रम बढी प्रचलनमा रहेको देखिन्छ । विकसित मुलुकहरूमा साना व्यवसाय, ग्रामीण न्यून आय समुदाय, ग्रामीण पूर्वाधार जस्ता क्षेत्रमा विभिन्न माध्यमबाट कर्जा प्रवाहलाई सुनिश्चित गर्न यस किसिमको व्यवस्था गर्ने गरेको देखिन्छ । यो कार्यक्रम नेपाल र छिमेकी मुलुक भारतमा लामो समयदेखि प्रचलनमा रहेको र प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रको दायरा दुवै देशमा क्रमशः विस्तार गर्दै लिएको छ ।

वित्तीय उदारीकरणसँगै यस किसिमको प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रम उपयुक्त नहुने निष्कर्षका साथ नेपालमा केही समय हटाइएको भए तापनि प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जा कार्यक्रम पुनः कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । वास्तवमा विकसित तथा उदीयमान मुलुकहरूको अनुभवलाई हेर्दा यस्तो कार्यक्रम बजार अर्थतन्त्रले ल्याउन सक्ने असमानता कम गर्न, वित्तीय पहुँच बढाउन, आर्थिक सन्तुलन कायम गर्न र परम्परागत मौद्रिक नीति निष्क्रिय भएको अवस्थामा अर्थतन्त्रलाई गतिशील बनाउन महत्वपूर्ण हुने देखिएको छ । अझ नेपाल जस्तो अनेकौं संरचनागत समस्याहरूको कारण बजार संयन्त्रले आर्थिक समस्याहरूको समाधान दिन नसक्ने, भौगोलिक विविधता तथा वित्तीय पूर्वाधारको असमान वितरणको समस्या रहेको मुलुकमा यो कार्यक्रम औचित्यपूर्ण छ । नेपालमा सरकार तथा केन्द्रीय बैंकले लिने नीतिगत लक्ष्यहरू र अर्थतन्त्रका प्रमुख आर्थिक परिसूचकहरू बीचमा अल्पकालमा देखिने विरोधाभासलाई व्यावहारिक रूपमा सम्बोधन गर्ने वित्तीय उपायको रूपमा प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जा कार्यक्रम रहिआएको छ । नेपालमा प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जा सम्बन्धी व्यवस्था औचित्यपूर्ण रहिआएको भए तापनि यसको व्यवस्थापन सम्बन्धमा भने ध्यान दिनु जरुरी देखिएको छ । यसका लागि कर्जाको दायरा निर्धारण गर्दा लक्षित क्षेत्र, वर्ग र उद्देश्य स्पष्ट किटान हुनुपर्ने, कर्जा सदुपयोगिता अनुगमन थप प्रभावकारी हुनुपर्ने, निश्चित समयसम्मका लागि मात्र यस्ता कार्यक्रमहरूले निरन्तरता पाउनुपर्ने र यस्तो कार्यक्रमको कारण बजारमा विकृति सृजना हुनु नहुने तर्फ ध्यान जान जरुरी छ ।

नेपालमा मौद्रिक नीतिको अभ्यास र अबको कार्यदिशा

● नरबहादुर थापा*

विषय प्रवेश

समष्टिगत आर्थिक नीतिहरू मध्ये नेपालले वि.सं. २००८ मा पहिलो पटक बजेट सार्वजनिक गरेर वित्त नीतिको प्रयोग सुरु गरेको हो। वि.सं. २०१३ मा नेपाल राष्ट्र बैंकको स्थापना भए पश्चात् वि.सं. २०२३ देखि मौद्रिक उपायहरू जारी गरिए पनि वार्षिक रूपमा मौद्रिक नीति सार्वजनिक गर्ने प्रथा वि.सं. २०५९ देखि मात्र थालनी गरिएको हो।

नेपालको संविधान २०७२ जारी भएपछि नेपाल विधिवत रूपमा वित्तीय संघीयतामा प्रवेश गरेको हो। संघीयताका आधारमा तीनै तहका सरकारले बजेट सार्वजनिक पनि गरिरहेका छन्। वार्षिक बजेट क्यालेण्डर, कराधिकार, एकल कर प्रशासनको आधारमा राजस्व बाँडफाँट, अन्तर सरकारी वित्तीय अनुदान जस्ता व्यवस्थाबाट सरकारी वित्त नीतिमा ठूलो संस्थागत सुधार भएको छ।

समष्टिगत आर्थिक व्यवस्थापनको लागि आर्थिक तथ्यांकको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। राष्ट्रिय आय बाहेकका समष्टिगत आर्थिक तथ्यांकको प्रशोधन तथा प्रकाशन नेपाल राष्ट्र बैंकले गर्दै आएको छ। केन्द्रीय तथ्यांक विभागले वार्षिक रूपमा राष्ट्रिय आय सम्बन्धी तथ्यांक प्रशोधन र प्रकाशन गर्दै आएको छ। राष्ट्रिय आयको प्रक्षेपण विभिन्न निकायले गर्ने भए तापनि केन्द्रीय तथ्यांक विभागले प्रकाशन गरिसकेपछि सो आधिकारिक हुने गर्दछ। आर्थिक वर्ष २०७५/७६ देखि तथ्यांक विभागले त्रैमासिक जीडीपीको अनुमान तयार गर्दै आएको छ। आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को पहिलो त्रयमासमा जीडीपी वृद्धि ७ प्रतिशत उन्मुख र दोस्रो त्रयमासको जीडीपी वृद्धि ६ प्रतिशत भन्दा अलि माथि रहने अनुमान आँकलन सरोकारवालाहरूले गरिरहेको बुझिन्छ। अन्य देशमा त्रैमासिक जीडीपीको अनुमान सार्वजनिक गर्ने चलन छ तर नेपालमा हाल

यो आन्तरिक प्रयोजनको लागि सीमित राखिएको छ। त्रैमासिक जीडीपी अनुमानलाई समेत आधार लिई सबै दातृ निकायले आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा नेपालको जीडीपी वृद्धि ६ प्रतिशत माथि रहने प्रक्षेपण सार्वजनिक गरिरहेका छन्। यही कारणले गर्दा नीति निर्माता तथा विश्लेषक सबैको नेपाली अर्थतन्त्र प्रतिको धारणामा एकरूपता देखिन्छ। धारणामा एकरूपता हुँदा मौद्रिक लगायत समष्टिगत आर्थिक व्यवस्थापन कार्य सजिलो हुन जान्छ।

समष्टिगत आर्थिक व्यवस्थापनमा मौद्रिक नीतिले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आएको सर्वविदितै छ। यही तथ्यलाई दृष्टिगत गरी मौद्रिक नीतिको नेपालमा अभ्यास र अबको कार्यदिशामा केन्द्रित रही यो आलेख तयार पारिएको छ।

नेपालमा मौद्रिक नीतिको अभ्यास

मौद्रिक व्यवस्थापन सम्बन्धी विगतका नीतिगत प्रयास तथा अभ्यासको जानकारीले अबको कार्यदिशा तय गर्न मद्दत मिल्छ। यही उद्देश्यलाई ध्यानमा राखी वि.सं. २०२३ देखि २०७५ सम्म चालिएका केही मौद्रिक कदमहरूको चर्चाबाट यो आलेख सुरु गरिएको छ।

उधार (कर्जा) नियन्त्रण नियमहरू

नेपालको मौद्रिक नीतिको अभ्यास 'उधार नियन्त्रण नियमहरू'बाट सुरु भएर व्याजदर करिडोरको कार्यान्वयनसम्म पुगेको छ। आफ्नो स्थापनाको एक दशक पछि २०२३ साउन ३१ मा 'उधार नियन्त्रण नियमहरू' जारी गरेर नेपाल राष्ट्र बैंकले मौद्रिक अभ्यासको थालनी गरेको हो। वि.सं. २०१३ सालमा स्थापना भएको नेपाल राष्ट्र बैंकले २०२३ सालदेखि मात्र मौद्रिक व्यवस्थापनको कार्य थाल्नुमा केही कारणहरू रहेका छन्।

* कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

नेपाल राष्ट्र बैंक स्थापना ताका नेपालमा नेपाली मुद्राको सट्टा भारतीय रूपैया (भा.रु.) को व्यापक चलनचल्ती भएकै कारण स्थापनाको एक दशकपछि मात्र मौद्रिक व्यवस्थापनका उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने स्थिति आएको हो । भारतले कागजी नोट निष्काशन सन् १८६१ मा थालेको भन्दा धेरै वर्षपछि वि.सं. २००२ देखि मात्र नेपालले कागजी नोट निष्काशन गर्न सुरु गर्‍यो । नेपाल राष्ट्र बैंकले आफ्नो स्थापनाको तीन वर्षपछि २०१६ फागुन ७ देखि मात्र कागजी नोट निष्काशन गर्दै आएको छ । मौद्रिक अर्थतन्त्रको आधार निर्माण गर्नुपर्ने भएकोले नेपाल राष्ट्र बैंक स्थापनाको एक दशकपछि मौद्रिक व्यवस्थापनको आवश्यकता परेको हो । मौद्रिक व्यवस्थापनतर्फ पुनरकर्जा सुविधा २०२३ र अनिवार्य नगद अनुपात तथा आयातको धितोमा जाने कर्जाको लागि न्यूनतम ४० प्रतिशत मार्जिन तोक्ने व्यवस्था २०३३ असोज १ देखि लागू गरिएको थियो । २०३१ सालमा वैधानिक तरलता अनुपात ३२ प्रतिशतसम्म पुऱ्याइएको थियो भने वाणिज्य बैंकहरूले कुल निक्षेपको ५ प्रतिशत कृषि तथा साना क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको थियो । त्यसै गरी, सोही वर्ष कर्जा सीमा जस्ता औजारहरू अवलम्बन गरिएका थिए ।

स्थिर विनिमय दर प्रणाली

हाल मौद्रिक अंकुशको रूपमा रहेको भा.रु.सँगको स्थिर विनिमय दर प्रणाली नेपालले २०१७ वैशाख १ देखि अवलम्बन गरेको हो । भा.रु. १०० को नेपाली रूपैयाँ (ने.रु.) १६० कायम गरी स्थिर विनिमय दर प्रणाली अवलम्बन गरिएको थियो । वि.सं. २०१७ देखि २०७५ बीचको अवधिमा ७ पटक विनिमय दरमा समायोजन भए पनि प्रणालीमा परिवर्तन गरिएको छैन (तालिका १) ।

भा.रु.सँग स्थिर विनिमय दर प्रणाली रहेको सन्दर्भमा अमेरिकी डलर लगायत अन्य परिवर्त्य विदेशी मुद्रासँग पनि स्थिर विनिमय दर राख्दा भा.रु.(अमेरिकी डलर र ने.रु.(अमेरिकी डलर बीच छुट्टाको विनिमयको सिर्जना नहोस् भनेर ने.रु.(अमेरिकी डलर बीचको विनिमय दर बजारलाई छोडिएको हो । यसो नगर्दा मुद्राखोरीको चलखेल बढ्न सक्ने हुन्छ । साथै, ने.रु. को भा.रु.सँगको स्थिर विनिमय दर प्रणालीले मुद्रास्फीति दर नियन्त्रणमा राख्ने उद्देश्य लिइएको छ भने अमेरिकी डलरसँगको परिवर्तनशील विनिमय दर प्रणालीको तेस्रो मुलुकतर्फको निर्यात प्रतिस्पर्धी बनाइराख्ने उद्देश्य रहेको देखिन्छ ।

सन् १९८३ देखि मुद्रा डालो (करेन्सी बास्केट) प्रणालीमा आधारित विनिमय दर लागू गर्दै जाने भनिएको थियो । तर डालो प्रणालीमा पनि ने.रु.(भा.रु. बीचको विनिमय दर स्थिर नै रह्यो भने अन्य मुद्रासँगको विनिमय दर परिवर्तनशील रह्यो । यथार्थमा डालो प्रणाली कार्यान्वयनमा आएन । वि.सं. २०४८ मा ने.रु. को अमेरिकी डलरसँग आंशिक परिवर्त्यता अर्थात् विदेशी मुद्रा आर्जनकर्ताले आफ्नो रकमको केही अंश सरकारी दरमा र केही बजार दरमा विनिमय गर्न पाउने व्यवस्था सुरु गरिएपछि तथाकथित डालोमा आधारित विनिमय दर प्रणालीको अन्त्य भयो । वि.सं. २०४९ फागुन १ मा प्रति १ भा.रु.को ने.रु. १.६५ बाट ने.रु. १.६० मा बढाइए यता ने.रु.(भा.रु. को विनिमय दरमा कुनै परिवर्तन भएको छैन । व्यवहारतः नेपालको विद्यमान विनिमय दर प्रणाली स्थिर तर समायोजन ११पटक दगत बमवगकतवदभि० गर्न सकिने नै हो ।

स्थिर व्याजदर पद्धति

स्थिर विनिमय दर प्रणालीलाई पृष्ठभूमिमा राखी

तालिका १: विनिमयदरमा आवधिक समायोजन

क्र.सं.	नेपाली मिति	ग्रेगोरियन मिति	खरिद दर	विक्री दर	प्रतिशत परिवर्तन
१.	वैशाख १, २०१७	Apr. 13, 1960	१.५९७५	१.६००	
२.	जेठ २४, २०२३	Jun., 1966	१.०९२५	१.९६०	५७.८
३.	मंसिर २२, २०२४	Dec. 8, 1967	१.३५	१.३५२	-२५
४.	पुस २, २०२८	Dec. 17, 1971	१.३९	१.३९३	२.९
५.	चैत ९, २०३४	Mar. 22, 1978	१.४५	१.४५८	४.१
६.	मंसिर १५, २०४२	Nov. 30, 1985	१.७८	१.६८७	१३.१
७.	असार १७, २०४८	Jul. 1991	१.६५	१.६६२	१.८
८.	फागुन १, २०४९	Feb. 12, 1993	१.६	१.६०२	३.१

२०२३ भदौ १५ मा नेपाल राष्ट्र बैंकले स्थिर व्याजदर पद्धति अवलम्बन गर्‍यो । नेपाल राष्ट्र बैंकले सुरुमा बचत तथा निक्षेपको व्याजदर तोक्ने व्यवस्था सुरु गर्‍यो । पछि कर्जादरहरू पनि तोकिन थालियो । यो व्यवस्था २०४६ भदौ १५ सम्म चल्यो । त्यसपछि नेपाल राष्ट्र बैंकले व्याजदर निर्धारण बजारलाई छाड्यो ।

नेपाल राष्ट्र बैंक ऋणपत्रको निष्काशन

वि.सं. २०४६ भदौ १५ देखि बजारमा आधारित व्याजदर पद्धति तथा अप्रत्यक्ष मौद्रिक औजारको अनुशरण भइरहेको छ । आधुनिक खुला बजार कारोबार पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन नआइसकेको स्थितिमा अधिक तरलता समस्या सम्बोधन गर्ने उपायको रूपमा २०४८ पुस १६ (डिसेम्बर ३१, १९९१) मा नेपाल राष्ट्र बैंकले पहिलो पटक आफ्नो ऋणपत्र बोलकबोलको माध्यमबाट निष्काशन गर्न थाल्यो । २०४८ मा सुरु गरिएको नेपाल राष्ट्र बैंक ऋणपत्रको अन्तिम बोलकबोल २०५३ पुस १६ मा गरिएको थियो । तीन महिने अवधिको नेपाल

राष्ट्र बैंक ऋणपत्रको अन्तिम भुक्तानी २०५३ चैत १९ (अप्रिल १, १९९७) मा भई निष्काशन बन्द गरिएको थियो ।

२०५३ चैतमा निष्काशन बन्द गरिएको नेपाल राष्ट्र बैंक ऋणपत्र २०७३ जेठदेखि पुनः दोस्रो पटक निष्काशन गर्न थालियो । २०७३ जेठ १६ देखि २०७३ असार ३० गतेका बीच ६ पटक बिक्री खुला निष्काशन गरिएको नेपाल राष्ट्र बैंक ऋणपत्रबाट रु. ४९ अर्ब ८ करोड तरलता बजारबाट प्रशोचन (mop up) गरिएको थियो (तालिका ३) । दोस्रो पटक निष्काशन गर्न थालिएको नेपाल राष्ट्र बैंक ऋणपत्रको बजारबाट रु. ५० अर्ब बराबरको तरलता खिच्ने लक्ष्य थियो ।

पहिलो पटक निष्काशन गरिएको नेपाल राष्ट्र बैंक ऋणपत्र ३ महिने अवधिको थियो भने दोस्रो पटक निष्काशन गरिएको एक वर्षे अवधिको थियो ।

वार्षिक मौद्रिक नीति

नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ जारी भए पश्चात् वार्षिक मौद्रिक नीति सार्वजनिक हुँदै आएको छ । यस क्रममा २०५९ असार ३२ मा पहिलो पटक आर्थिक वर्ष २०५९/६० को वार्षिक मौद्रिक नीति नेपाल राष्ट्र बैंकले सार्वजनिक गरेको थियो । वि.सं. २०५९ देखि सुरु गरिएको वार्षिक मौद्रिक नीति आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को लागि २०७५ असार २७ गते जारी गरिएको १७ औं हो (तालिका ४) ।

उद्देश्यहरूको प्राथमिकीकरण, कार्यदिशा, मौद्रिक प्रक्षेपण, सञ्चालन लक्ष्य र उपकरणहरू समेटी वार्षिक मौद्रिक नीति सार्वजनिक हुँदै आएको छ । वित्तीय क्षेत्र नियमन, वित्तीय समावेशी तथा विदेशी विनिमय व्यवस्थापन सम्बन्धी व्यवस्था पनि मौद्रिक नीतिमा समेटिने गरेका छन् । यस प्रकारको परिपाटीले मौद्रिक

तालिका २: नेपाल राष्ट्र बैंक ऋणपत्र (रु. दश लाखमा)

महिना	२०४८	२०४९	२०५०	२०५१	२०५२	२०५३
वैशाख	—	५३०	३२६६	६०००	२६१७	३९२
जेठ	—	५३०	३९७४	६०००	२६१७	३४१
असार	—	५७५	४२९०	६३८८	१५३७	८१३
साउन	—	५७५	४२९०	६१४९	१६७५	८१३
भदौ	—	१३२५	४५४०	५९८९	१६२४	१०००
असोज	—	१०९०	४७९०	५०७२	८०६	९००
कात्तिक	—	१२६०	४७९०	४१०३	६६७	९००
मंसिर	—	१४९०	५२९०	३९०८	७००	९००
पुस	४२३	१९८०	६०४०	३९४२	५३०	९००
माघ	६१६	२०२०	५७९०	३९१८	६०५	९००
फागुन	६१६	१७५६	५७९०	३२११	६६५	३७३
चैत	५०३	१८५३	६०००	२६१७	५५०	-

तालिका ३: दोस्रो पटक निष्काशन गरिएको नेपाल राष्ट्र बैंक ऋणपत्र विवरण (रु. करोडमा)

क्र.सं.	निष्काशन मिति	भुक्तानी मिति	बिक्री खुला	माग रकम	निष्काशित रकम	कट अफ दर
१.	२०७३।२।१६	२०७४।२।१६	१,०००	३,१३३	१,०००	०.९८%
२.	२०७३।३।१२	२०७४।३।१२	१,०००	२,३०२	१,०००	०.९०%
३.	२०७३।३।२२	२०७४।३।२२	१,०००	२,२८६	१,०००	०.९४%
४.	२०७३।३।२६	२०७४।३।२६	१,०००	१,६८४	७२१	०.९८%
५.	२०७३।३।२९	२०७४।३।२९	१,२७९	१,८०८	८८३	०.९८%
६.	२०७३।३।३०	२०७४।३।३०	३९६	६३५	३०४	०.९८%
जम्मा			५,६७५	११,८४८	४,९०८	०.९६%

तालिका ४: वार्षिक मौद्रिक नीति जारी विवरण

क्र.सं.	जारी मिति	आर्थिक वर्ष
१.	२०५९ असार ३२	२०५९/६०
२.	२०६० साल साउन ८	२०६०/६१
३.	२०६१ साउन ४	२०६१/६२
४.	२०६२ साउन ७	२०६२/६३
५.	२०६३ साउन ७	२०६३/६४
६.	२०६४ साउन ७	२०६४/६५
७.	२०६५ असोज १३	२०६५/६६
८.	२०६६ साउन ९	२०६६/६७
९.	२०६७ साउन १२	२०६७/६८
१०.	२०६८ साउन ५	२०६८/६९
११.	२०६९ साउन १०	२०६९/७०
१२.	२०७० साउन ६	२०७०/७१
१३.	२०७१ साउन २	२०७१/७२
१४.	२०७२ साउन ७	२०७२/७३
१५.	२०७३ असार ३०	२०७३/७४
१६.	२०७४ असार २५	२०७४/७५
१७.	२०७५ असार २७	२०७५/७६

नीतिको पारदर्शिता हवातै बढाएकोले सो प्रति सार्वजनिक चर्चा र चासो पनि सर्वाधिक बढ्न थालेको छ ।

अर्धवार्षिक समीक्षा

नेपाल राष्ट्र बैंकले पहिलो पटक २०६१ फागुन ४ गते आर्थिक वर्ष २०६१/६२ को मौद्रिक नीतिको अर्धवार्षिक समीक्षा सार्वजनिक गर्‍यो । त्यसपछि हालसम्म १५ वटा मौद्रिक नीतिका अर्धवार्षिक समीक्षा सार्वजनिक भइसकेका छन् । वार्षिक मौद्रिक नीतिभैँ अर्धवार्षिक मौद्रिक नीतिको समीक्षा पूर्व निर्धारित क्यालेण्डर (समय तालिका) अनुसार सार्वजनिक गर्ने पद्धति विकास भएको छैन । वार्षिक मौद्रिक नीतिको अर्धवार्षिक समयावधि पुस महिनामा पुग्ने भए तापनि अर्धवार्षिक समीक्षा माघ २७ देखि चैत्र २० सम्म सार्वजनिक गरिएका दृष्टात रहेका छन् (तालिका ५) ।

तालिका ५: मौद्रिक नीतिको अर्धवार्षिक समीक्षा विवरण

क्र.सं.	जारी मिति	आर्थिक वर्ष
१.	२०६१ फागुन ४	२०६१/६२
२.	२०६२ फागुन ४	२०६२/६३
३.	२०६३ फागुन ९	२०६३/६४
४.	२०६४ चैत ४	२०६४/६५
५.	२०६५ चैत ९	२०६५/६६
६.	२०६६ चैत २०	२०६६/६७

७.	२०६७ फागुन १९	२०६७/६८
८.	२०६८ माघ २७	२०६८/६९
९.	२०६९ फागुन ९	२०६९/७०
१०.	२०७० फागुन १९	२०७०/७१
११.	२०७१ फागुन ४	२०७१/७२
१२.	२०७२ फागुन १६	२०७२/७३
१३.	२०७३ फागुन १०	२०७३/७४
१४.	२०७४ माघ २९	२०७४/७५
१५.	२०७५ फागुन ६	२०७५/७६

त्रैमासिक समीक्षा

नेपाल राष्ट्र बैंकले २०७३ पुस ८ गते आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को मौद्रिक नीतिको त्रैमासिक समीक्षा सार्वजनिक गर्‍यो । वार्षिक मौद्रिक नीतिको यो नै पहिलो त्रैमासिक समीक्षा थियो । त्यसपछि हालसम्म ५ वटा त्रैमासिक समीक्षा सार्वजनिक भएका छन् । तर यी सबै त्रैमासिक समीक्षा पूर्व निर्धारित मितिमा सर्वाजनिक भएका छैनन् (तालिका ६) । अबको कानुनी तथा संस्थागत सुधार वार्षिक मौद्रिक नीति र वार्षिक मौद्रिक नीतिको अर्धवार्षिक तथा त्रैमासिक समीक्षा पूर्व निर्धारित क्यालेण्डर अनुसार सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था हुनुपर्छ ।

तालिका ६: मौद्रिक नीतिको त्रैमासिक समीक्षा विवरण

क्र.सं.	जारी मिति	आर्थिक वर्ष	त्रैमासिक समीक्षा
१.	२०७३ पुस ८	२०७३/७४	पहिलो
२.	२०७४ जेठ १२	२०७३/७४	तेस्रो
३.	२०७४ मंसिर २२	२०७४/७५	पहिलो
४.	२०७४ जेठ १०	२०७४/७५	तेस्रो
५.	२०७५ मंसिर ११	२०७५/७६	पहिलो

खुला बजार कारोबार

नेपालमा हाल मौद्रिक व्यवस्थापनको प्रमुख उपकरणको रूपमा खुला बजार कारोबार रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०६१/६२ देखि सोभैँ खरिद बोलकबोल, बिक्री बोलकबोल, रिपो बोलकबोल र रिभर्स रिपो बोलकबोल जस्ता खुला बजार उपकरणहरूको आधारमा मौद्रिक व्यवस्थापन हुँदै आएको छ । खुला बजार कारोबार अन्तर्गत नेपाल राष्ट्र बैंकले नेपाल सरकारको ट्रेजरी बिल्स र विकास ऋणपत्र तोकिएका काउन्टरपार्टीलाई बिक्री गरी बजारबाट तरलता प्रशोचन गर्दछ । त्यस्तै गरी नेपाल सरकारको ट्रेजरी बिल्स र विकास ऋणपत्र नेपाल राष्ट्र बैंकले काउन्टरपार्टीबाट खरिद गरी बजारमा तरलता पठाउँछ । अर्थतन्त्रमा मध्यकालीन

प्रकृतिको तरलता रहने देखिए सो तरलता सोस्न बिक्री बोलकबोल गरिन्छ भने यसको विपरित अर्थतन्त्रमा मध्यकालीन प्रकृतिको न्यून तरलताको स्थिति देखिए खरिद बोलकबोल गरी बजारमा तरलता प्रवाह गरिन्छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले हाल वाणिज्य बैंक, विकास बैंक र वित्त कम्पनीलाई खुला बजार कारोबार सञ्चालनको लागि काउन्टरपार्टी तोकेको छ ।

अर्थतन्त्रमा अल्पकालीन प्रकृतिको न्यून तरलता देखिएमा रिपो बोलकबोल र अधिक तरलताको स्थिति रहेमा रिभर्स रिपो बोलकबोल गरिन्छ । रिपो बोलकबोल अन्तर्गत नेपाल राष्ट्र बैंकले नेपाल सरकारको ट्रेजरी बिल्स र विकास ऋणपत्र धितोको रूपमा लिई बजारमा तरलता पठाउने काम गर्दछ । रिभर्स रिपो बोलकबोल अन्तर्गत नेपाल राष्ट्र बैंकले नेपाल सरकारको ट्रेजरी बिल्स र विकास ऋणपत्र धितो राखी तरलता बजारबाट खिच्छ । सोभै खरिद तथा बिक्री बोलकबोल मूल्यमा र रिपो तथा रिभर्स रिपो व्याजदरमा बोल गर्ने व्यवस्था छ ।

तरलता अनुगमन तथा प्रक्षेपण संरचना

सोभै बिक्री बोलकबोल, सोभै खरिद बोलकबोल, रिपो बोलकबोल र रिभर्स रिपो बोलकबोल नेपाल राष्ट्र बैंकको पहलकदमीमा हुने गर्दछ । नेपाल राष्ट्र बैंकको साप्ताहिक वासलातको आधारमा तरलता अनुगमन तथा प्रक्षेपण संरचना (Liquidity Monitoring and Forecasting Framework- LMFF) निर्माण गर्ने व्यवस्था छ । यो संरचनाले तय गर्ने तरलता परिमाणका आधारमा आर्थिक वर्ष २०६१/६२ देखि खुला बजार कारोबार सञ्चालन हुँदै आएको छ । सोही वर्षदेखि मौद्रिक नीतिमा उल्लेख भएका नीतिगत व्यवस्थाको प्रगति तालिका (Progress Matrix) वार्षिक मौद्रिक नीति र अर्धवार्षिक समीक्षामा समावेश गर्न थालिएको हो । अन्य निकायले पनि यस्तो व्यवस्था प्रचलनमा ल्याएको देखिन्छ ।

अधिविकर्ष र विशेष ऋणपत्र बजारयोग्य ट्रेजरी बिल्समा रूपान्तरण

खुला बजार कारोबारको लागि स्वीकारयोग्य धितो चाहिन्छ । नेपाल सरकारको ट्रेजरी बिल्स र विकास ऋणपत्र धितो लिइने व्यवस्थाको आधारमा नेपालमा खुला बजार कारोबार हुँदै आएको माथि उल्लेख भइसकेको छ । नेपाल सरकारको बजारयोग्य (बिक्री योग्य) ऋणपत्रको मात्रा बढाउन वि.सं. २०५५ देखि नेपाल सरकारले नेपाल राष्ट्र बैंकबाट उपयोग गरेको अधिविकर्ष र विशेष ऋणपत्र

क्रमशः बजारयोग्य ट्रेजरी बिल्समा रूपान्तरण गर्ने नीति लिइएको थियो । सो नीतिगत व्यवस्था बमोजिम वि.सं. २०५५ देखि २०६२ सम्म रु. ३२ अर्ब ५८ करोड बराबरको अधिविकर्ष र विशेष ऋणपत्र बजारयोग्य ट्रेजरी बिल्समा रूपान्तरण गरिएका थिए (तालिका ७) । अबको दिनमा पनि यो व्यवस्थालाई अनुशरण गर्दै जानु पर्दछ । धितोको कमीका कारण तरलता व्यवस्थापनमा समस्या देखिएको अवस्थामा बेलाबखत नेपाल राष्ट्र बैंक ऋणपत्र र निक्षेप संकलन बोलकबोल पनि परिपूरक उपकरणको रूपमा प्रयोगमा ल्याइने व्यवस्था छ ।

तालिका ७ : नेपाल सरकारको अधिविकर्ष र विशेष ऋणपत्र बजारयोग्य ट्रेजरी बिल्समा रूपान्तरण

क्र.सं.	रूपान्तरण मिति	रकम (रु.दश लाखमा)
१.	२०५५।१।२५	३९८०.४
२.	२०५५।१।२९	२,२२४.०
३.	२०५७।१।१३	९३०.०
४.	२०५७।६।१०	३,७८५.०
५.	२०५८।१।४	५९०.०
६.	२०५८।६।१६	५,४४९.०
७.	२०५८।१।२६	६,५४६.७
८.	२०५९।८।१६	५,८९८.३
९.	२०६१।१।२६	५५५.२
१०.	२०६२।१।०२	२६२३.०
	जम्मा	३२,५८१.७

व्याजदर करिडोर

आर्थिक वर्ष २०७३/७४ देखि व्याजदर करिडोरलाई मौद्रिक व्यवस्थापनको महत्वपूर्ण नीतिगत उपकरणको रूपमा लागू गरिएको छ । सो वर्ष भुण्डिएको (Hanging) व्याजदर करिडोर पद्धति लागू गरिएको थियो भने आर्थिक वर्ष २०७४/७५ देखि स्थिर व्याजदर करिडोर (Fixed Interest Corridor) लागू गरिएको छ । व्याजदर करिडोरको उद्देश्य अल्पकालीन व्याजदरलाई करिडोरको माथिल्लो र तल्लो सीमाभित्र राख्ने र तरलता व्यवस्थापन गर्ने हो ।

व्याजदर करिडोरको माथिल्लो तथा तल्लो सीमा र नीतिगत दरको रूपमा रहेको रिपो दर तोकिएको व्यवस्था हाल कार्यान्वयनमा छ । स्थायी तरलता सुविधा दरले करिडोरको माथिल्लो सीमा (सिलिड) र दुई हप्ते निक्षेप संकलन दरले तल्लो सीमा (फ्लोर) को कार्य गर्दछ । हाल स्थायी तरलता सुविधा दर ६.५ प्रतिशत र दुई हप्ते निक्षेप संकलन दर ३.५ प्रतिशत

तोकिएको छ । हाल व्याजदर करिडोर ३ प्रतिशत (३०० बेसिस बिन्दु) को रहेको छ ।

करिडोरको माथिल्लो सीमा र तल्लो सीमा बीच रिपो दर ५ प्रतिशत कायम गरिएको छ, जसलाई नीतिगत दर भनिन्छ । वाणिज्य बैंकहरू बीचको भारत औसत अन्तरबैंक व्याजदरलाई करिडोर सञ्चालन लक्ष्यको रूपमा लिइएको छ । करिडोर सञ्चालनको उद्देश्य वाणिज्य बैंकहरू बीच हुने भारत औसत अन्तरबैंक दरलाई करिडोरको माथिल्लो र तल्लो सीमाभित्र कायम गर्ने माथि उल्लेख भइसकेको छ ।

मौद्रिक नीतिको सञ्चालन लक्ष्यको रूपमा हाल लिइएको भारत औसत अन्तरबैंक दर करिडोरको तल्लो सीमा ३.५ प्रतिशत उन्मुख हुँदा ३.५ प्रतिशत व्याजदरमा बजारबाट तरलता खिच्ने र सो लक्षित दर नीतिगत दरको रूपमा रहेको रिपो दर ५ प्रतिशत भन्दा माथि जाँदा रिपो दर ५ प्रतिशतमा बजारमा तरलता पठाउने व्यवस्था नेपाल राष्ट्र बैंकले गरेको छ ।

अल्पकालीन तरलता व्यवस्थापनका लागि प्रयोगमा ल्याइएका खुला बजार कारोबार र व्याजदर करिडोर मध्ये बढी कारोबार खुला बजार मार्फत र सीमान्त हस्तक्षेप व्याजदर करिडोर मार्फत गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास रहेको छ । यही तथ्यलाई दृष्टिगत गरी र व्याजदर करिडोरको दुरुपयोग नहोस् भन्ने उद्देश्यले २०७५ माघ २० देखि कुनै हप्ता तरलताको लागि बजार हस्तक्षेप गर्दा ७५ प्रतिशत खुला बजार कारोबार र २५ प्रतिशतसम्म व्याजदर करिडोर मार्फत तरलता व्यवस्थापन गर्ने पद्धति सुरु गरिएको छ ।

२०७५ माघ ६ देखि खुला बजार कारोबार अन्तर्गतको नियमित (७ दिने) रिपो मार्फत तरलता बजारमा पठाउँदा पोलिसी दरको रूपमा रहेको करिडोर रिपो दर ५ प्रतिशत र सो भन्दा कम दरमा प्राप्त बोललाई बाँडफाँट नगर्ने व्यवस्था गरिएको छ । अर्थात् पोलिसी दर ५ प्रतिशत र सो भन्दा कम दरमा बोल गर्ने काउन्टरपार्टीको बोलपत्र खारेज गरिने व्यवस्था लागू गरिएको छ । यसको मतलब वाणिज्य बैंक, विकास बैंक र वित्त कम्पनी जस्ता काउन्टरपार्टीले नियमित रिपोमा भाग लिँदा पोलिसी दर ५ प्रतिशत भन्दा माथि व्याज बोल गर्नुपर्ने हुन्छ । यसै प्रकारको व्यवस्था नियमित रिभ रिपो बोलकबोलमा गरिएको छ । रिभ रिपो बोलकबोलमा काउन्टरपार्टीले करिडोरको तल्लो सीमा (फ्लोर) को रूपमा रहेको निक्षेप संकलन दर ३.५ प्रतिशत

र सो भन्दा बढी व्याजदर बोल गर्न पाउँदैन । अर्थात् रिभ रिपो बोलकबोलमा निक्षेप संकलन दर ३.५ प्रतिशत र सो भन्दा बढी दरमा प्राप्त बोललाई बाँडफाँट नगर्ने तथा खारेज गर्ने व्यवस्था नेपाल राष्ट्र बैंकले गरेको छ । खुला बजार अन्तर्गतको नियमित रिपो बोलकबोलको सूचनामा नै Bids at or below the repo rate 5% will be rejected लेख्ने व्यवस्था छ ।

वृहत्तर विवेकशील नियमहरू

वि.सं. २०६६ पुस २ देखि मौद्रिक नीतिको वित्तीय क्षेत्र तथा बाह्य क्षेत्रको उद्देश्य प्राप्तिका लागि औपचारिक रूपमा वृहत्तर विवेकशील नियमहरू कार्यान्वयनमा ल्याइएका छन् । यसै क्रममा जोखिमयुक्त क्षेत्रमा जाने कर्जा सीमा २५ प्रतिशत, सीसीडी अनुपात ८० प्रतिशत, गाडी तथा शेयरको धितोमा जाने कर्जाको एलटीभी अनुपात क्रमशः ५० प्रतिशत र ६५ प्रतिशत हाल कायम गरिएको छ । घरजग्गा तथा रियल स्टेट सम्पत्तिको धितोमा जाने कर्जाको कर्जा(धितो (एलटीभी) अनुपात हाल ४० देखि ५० प्रतिशत कायम छ ।

मौद्रिक नीतिको भावी कार्यदिशा

मौद्रिक व्यवस्थापनको दृष्टिकोणले माथि चर्चा गरिएका अभ्यासहरू महत्वपूर्ण रहँदै आएका छन् । तर विश्व मौद्रिक व्यवस्थापन र नेपाली अर्थतन्त्रमा भइरहेको संरचनागत परिवर्तनका सन्दर्भमा अब मौद्रिक नीतिको दिशा कता भन्ने बहस अगाडि बढाउनु पर्ने देखिन्छ ।

रणनीतिक लक्ष्य

हाल प्रायजसो मुलुकले आफ्नो अर्थतन्त्रलाई विश्व अर्थतन्त्रमा आबद्ध गर्ने नीति अवलम्बन गरेको देखिन्छ । यस क्रममा छिमेकी मुलुक भारतले पुँजी खाता क्रमशः खोल्दै जाने नीति लिएको छ । विदेशी पुँजी तथा प्रविधि मुलुकभित्र भित्र्याउन र निर्यात क्षेत्रको विकासको लागि विदेशी लगानी बढाउन नेपालले पनि पुँजी खाता क्रमशः खोल्दै जानुपर्ने देखिन्छ ।

पुँजी खातालाई क्रमशः खोल्दै जाँदा भने विद्यमान स्थिर विनिमय दर प्रणाली यथावत् कायम राख्न चुनौतीपूर्ण हुन्छ । बजार प्रक्रियाबाट विनिमय दर निर्धारण हुने व्यवस्था लागू गर्नुपर्ने हुन्छ । यो व्यवस्था लागू गर्दा मौद्रिक नीतिको रणनीतिक लक्ष्य परिवर्तन गरी नयाँ मौद्रिक अंकुशको छनौट गर्नुपर्ने हुन्छ ।

वि.सं. २०२३ देखि विनिमय दरलाई रणनीतिक लक्ष्यको रूपमा लिइएकोले शोधनान्तर स्थिरता मौद्रिक

नीतिको प्राथमिक आर्थिक लक्ष्यको रूपमा रहँदै आएको छ । ग्रोथ र चुलिँदो व्यापार घाटाको सन्दर्भमा विद्यमान स्थिर विनिमय दर बारे पछिल्लो समय बहस हुँदै आएको छ । २०४६ भदौ १५ देखि व्याजदर निर्धारण बजारलाई छोडिएको पृष्ठभूमिमा समष्टिगत आर्थिक व्यवस्थापनको अर्को महत्वपूर्ण मूल्य विनिमय दर सरकारी तवरले तोकिनु हुँदैन, बजारले निर्धारण गर्नुपर्छ भन्ने तर्क आउने गरेको छ । व्याजदर र विनिमय दर दुवै बजारले तय गर्ने पद्धति अवलम्बन गरिएपछि मात्र मौद्रिक नीतिलाई ग्रोथ र व्यापार घाटा न्यूनीकरणमा प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने विचार आउने गरेको छ । केही वर्षयता बजार व्याजदरमा आएको उतारचढावले उद्योग व्यवसायमा प्रतिकूल असर परिरहेको जनगुनासो आएको सन्दर्भमा विनिमय दर निर्धारण बजारलाई छोड्दा पर्ने असर प्रति सजक रहनु पर्ने तर्क पनि आउने गरेको छ । तर पुँजी खाता सुधार पश्चात् नेपालको मौद्रिक नीतिको स्वरूपमा हुनसक्ने परिवर्तन विनिमय दर प्रणाली र लक्षित मुद्रास्फीति पद्धति नै हुन् ।

अल्पकालीन व्याजदर

हाल मौद्रिक उपायको रूपमा खुला बजार कारोबारलाई उपयोगमा ल्याइएको छ । मौद्रिक उपायको रूपमा खुला बजार कारोबार सञ्चालन गर्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू (क, ख र ग वर्गका) सँग रहेको अधिक तरलतालाई आधारको रूपमा लिइएको छ । पुँजी खातालाई क्रमशः खोल्दै जाने र यस नीतिसँग तालमेल मिलाउन विनिमय दर प्रणाली बजारमा आधारित बनाउने हो भने मौद्रिक नीतिको रणनीतिक लक्ष्यसँग तादात्म्य हुने सञ्चालन लक्ष्यको छनौट गरिनु पर्ने हुन्छ । अधिक तरलताको ठाउँमा अल्पकालीन व्याजदरलाई पूर्ण रूपमा सञ्चालन लक्ष्यको रूपमा रोज्नु पर्ने हुन्छ । विदेशी पुँजीको आप्रवाह र बहिर्गमनलाई व्यवस्थापन गर्न अल्पकालीन व्याजदर मौद्रिक नीतिको प्रभावकारी उपकरणको रूपमा रहन सक्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास: क्यालेण्डर, समिति र पारदर्शिता

मौद्रिक नीतिको क्यालेण्डर, मौद्रिक नीति समिति र पारदर्शितालाई अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासको रूपमा लिइन्छ । नेपालको संविधान २०७२ अनुसार प्रत्येक वर्ष तोकिएको मिति (जेठ १५) मा नेपाल सरकारले वार्षिक बजेट सार्वजनिक गर्दै आएको छ । तर वार्षिक मौद्रिक नीति र सोको अर्धवार्षिक तथा त्रैमासिक समीक्षा सार्वजनिकीकरणका लागि क्यालेण्डरको व्यवस्था हुन सकेको छैन । विभिन्न

मितिमा मौद्रिक नीति र सोको अर्धवार्षिक तथा त्रैमासिक समीक्षा जारी हुने गरेको माथि विश्लेषण भइसकेको छ ।

त्यसै गरी मौद्रिक नीति निर्माणको संस्थागत व्यवस्थामा पनि आमुल परिवर्तन गर्नुपर्ने देखिन्छ । मौद्रिक व्यवस्थापन प्राविधिक विषय भएकोले सोको व्यवस्थापनका लागि प्राविधिक समिति चाहिन्छ भन्ने बहस हाल चलेको छ । मौद्रिक नीतिको प्रभावकारिता बढाउन आगामी दिनमा नेपाल राष्ट्र बैंकभित्र भारतमा जस्तो मौद्रिक व्यवस्थापन समिति स्थापना गर्नुपर्ने बहस चलेको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकको स्वायत्तताको लागि पनि यो व्यवस्था आवश्यक देखिएको छ । स्वायत्तता र उत्तरदायित्व केन्द्रीय बैंकका अभिन्न अंगको रूपमा रहेका छन् ।

पारदर्शिता

नेपाल राष्ट्र बैंकको सञ्चालक समितिले मौद्रिक नीति सम्बन्धी अन्तिम निर्णय लिने गर्दछ । तर मौद्रिक नीति तर्जुमामा सञ्चालक समितिको भूमिकालाई प्रभावकारी बनाउन सो समितिको छलफललाई पारदर्शी बनाउन आवश्यक हुन्छ । समितिको मौद्रिक नीति सम्बन्धी बैठकको माइन्सूट सार्वजनिक गर्नुपर्ने प्रचलन अन्य देशमा छ । सञ्चालक समितिका प्रत्येक सञ्चालकले छलफलको क्रममा तथा निर्णय गर्दा व्यक्त गरेको मत सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था भारत लगायत अन्य मुलुकहरूमा छ । प्रत्येक सञ्चालकलाई तर्कसंगत हुन र आफ्नो भूमिकालाई प्रभावकारी बनाउन यस्तो किसिमको पारदर्शिताको आवश्यकता पर्दछ । यो व्यवस्था मौद्रिक नीतिको पारदर्शिताका अतिरिक्त केन्द्रीय बैंकलाई आफ्नो काम कारवाही प्रति उत्तरदायी बनाउने उपाय पनि हो ।

मध्यकालीन सोच

नेपालमा मौद्रिक नीतिका बहुउद्देश्यहरू रहेका छन् । मूल्य तथा शोधनान्तर स्थिरता र उच्च तथा दिगो आर्थिक वृद्धि मौद्रिक नीतिका बहुउद्देश्य रहँदै आएको छ । पछिल्लो समयमा वित्तीय स्थायित्वलाई पनि मौद्रिक व्यवस्थापनको केन्द्रबिन्दुमा राखिएको छ ।

यी बहुआर्थिक लक्ष्यहरूमध्ये २०२३ मा मौद्रिक औजार पहिलो पटक प्रयोगमा ल्याउँदा शोधनान्तर स्थिरतालाई केन्द्रबिन्दुमा राखिएको थियो । २०२३ जेठ २४ गते नेपाली मुद्राको ५७ प्रतिशतले पुनरमूल्यन गरिएको परिणाम स्वरूप मुलुकले व्यहोर्नु परेको शोधनान्तर घाटामा सुधार ल्याउन २०२३ साउन ३१ उधार नियन्त्रणका उपायहरू अवलम्बन गरिएको माथि उल्लेख भइसकेको छ । यस दृष्टान्तबाट

शोधनान्तर स्थिरता नेपालको मौद्रिक नीतिको ऐतिहासिक उद्देश्य रहेको देखिन्छ ।

मध्यकालीन सोचका साथ गरिने मौद्रिक व्यवस्थापन हाल असल अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासको रूपमा लिइन्छ । नेपालमा भने मौद्रिक नीतिका बहुउद्देश्य रहेकाले जुन उद्देश्यमा समस्या देखियो सोलाई सम्बोधन गर्न मात्र मौद्रिक व्यवस्थापन गरिने परिपाटी छ । स्थिति हेरी बहुउद्देश्यहरूको प्राथमिकीकरण हुने र सोही अनुसार मौद्रिक औजारको प्रयोग गरिने हालको परिपाटीमा सुधार ल्याई मध्यकालीन सोच राखेर मौद्रिक व्यवस्थापन गर्ने पद्धतिको अवलम्बन गरिए गतिशील आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न मद्दत मिल्ने हुन्छ ।

विश्वका कतिपय मुलुकहरूले बहु होइन एकल उद्देश्य राखेर मौद्रिक व्यवस्थापन गरिरहेका छन् । त्यस्तै गरी अल्पकालीन होइन, मध्यकालीन टाइम होराइजन राखेर आर्थिक लक्ष्य तय गरी कतिपय मुलुकहरूले मौद्रिक व्यवस्थापन गरिरहेका छन् ।

वित्त नीतिले आर्थिक वृद्धिलाई केन्द्रबिन्दुमा राख्दै आएको अव मौद्रिक नीतिले अन्य आर्थिक लक्ष्यलाई मध्यकालीन सोच सहित केन्द्रबिन्दुमा राख्न आवश्यक देखिएको छ । मध्यकालीन सोच सहित केन्द्रबिन्दुमा राख्नु पर्ने मौद्रिक नीतिको उपयुक्त लक्ष्य मुद्रास्फीति नै हो ।

कर्जा कार्यक्रमहरूको विकेन्द्रीकरण

केन्द्रीय बैंक, मौद्रिक तथा विदेशी विनिमय सम्बन्धी नीति र मुद्रा संघीय सरकार अन्तर्गत पर्दछन् । नेपाल राष्ट्र बैंकको संस्थागत स्वरूप केन्द्रीकृत भए तापनि सबै प्रान्तमा आफ्नो उपस्थिति कायम गर्ने व्यवस्था भइरहेको छ ।

यही सन्दर्भमा नेपाल राष्ट्र बैंकको अबको कार्यसूची कर्जा कार्यक्रमहरूलाई विकेन्द्रीकृत गराई सबै प्रान्तका जनता तथा व्यवसायीसम्म पहुँच दिने हुनुपर्ने देखिन्छ । कर्जा कार्यक्रम भनेको नेपाल राष्ट्र बैंकको नीतिगत हस्तक्षेप हो । यस प्रकारको हस्तक्षेपको लाभ मुलुकको विकसित क्षेत्रले एकल अधिकारको रूपमा प्राप्त गरिरहने व्यवस्थालाई परिवर्तन गरी अविकसित क्षेत्र समेतले पाउने मार्ग प्रशस्त गर्नु पर्दछ । उदाहरणको लागि पुनरकर्जा र प्राथमिक क्षेत्र कर्जा कार्यक्रमलाई लिन सकिन्छ । पुनरकर्जा र प्राथमिक क्षेत्र कर्जा कार्यक्रम मार्फत वित्तीय क्षेत्रमा गरिने नीतिगत हस्तक्षेपको लाभ मुलुकका सबै प्रान्तका कृषक तथा उद्यमीहरूले पाउने व्यवस्था अब गरिनु पर्छ । मुलुकले संघीयता अंगिकार गर्ने तर नीति निर्माणमा संघीयताले प्रवेश नपाउने भए मुलुकको सन्तुलित विकास सम्भव हुँदैन ।

निष्कर्ष

आर्थिक, रणनीतिक तथा सञ्चालन लक्ष्य, मौद्रिक उपाय, मौद्रिक नीतिको तर्जुमा विधि र पारदर्शिता मौद्रिक नीतिका अंगहरू हुन् । अरु देशको अनुभवको आधारमा भन्नु पर्दा अर्थतन्त्रको संरचनामा हुने परिवर्तन र वित्तीय खुलापन (पुँजी खाता परिवर्त्यता) मौद्रिक नीतिको स्वरूप परिवर्तन गर्ने संवाहकको रूपमा रहने गरेका छन् । नेपालको सन्दर्भमा मौद्रिक नीतिको रणनीतिक लक्ष्यमा परिवर्तन र मौद्रिक निर्णय लिने संस्थागत पद्धतिमा सुधार अबको मौद्रिक नीतिका कार्यसूची हुन् । मौद्रिक नीतिको अपेक्षित गतिशीलता यी दुई क्षेत्रमा गरिने सुधारमा निर्भर रहने छ ।

राष्ट्र निर्माणमा सहकारी क्षेत्रको भूमिका

● नारायणप्रसाद आचार्य*

पृष्ठभूमि

सहकारीको माध्यमबाट सामाजिक आर्थिक क्रियाकलाप व्यवस्थित रूपमा सम्पादन गरी गरिबी न्यूनीकरण गर्ने ध्येय राखिएको हुन्छ। सहकारीको माध्यमबाट मानिसहरूले आफ्नो हैसियत अनुसार बचत गर्ने र आवश्यक परेको बेलामा ऋण लिई आय आर्जन गर्ने र त्यसको आधारमा आफ्नो आर्थिक हैसियत उकास्ने लक्ष्य राखेको हुन्छ। आज विश्व परिवेशमा सहकारी क्षेत्र आर्थिक विकासको एउटा महत्वपूर्ण खम्बाको रूपमा विकास भइरहेको छ, भने यसैको आधारमा समाज परिवर्तन, आर्थिक आयामहरूको पहिचान र विकास सम्भव हुँदै गइरहेको देखिन्छ।

सहकारीका पिताको रूपमा परिचित रोबर्ट ओवेनका अनुसार “फुटकर उपभोग्य उत्पादनको सेक्टरमा सहकारीताको आधारमा उत्पादन, वितरण र व्यवस्थापन गरेर मात्र उत्पादन बढाउन, शोषणबाट बच्न र सामूहिक हितका लागि काम गर्न सकिन्छ।”

पेरे जोसेफ प्रुद्योका अनुसार “उत्पादन गर्ने र उपभोग गर्नेहरूको सहकारी व्यवस्था गर्ने, बिना व्याजमा ऋण दिने व्यवस्था गर्ने, ती सहकारीहरूले उत्पादन, उपभोग र बैंक सहकारीताको समेत विकास गर्दै गएपछि, पुँजीवादी शोषण आफै अन्त्य हुन्छ, र त्यसपछि राज्यको ठाउँ सहकारीले लिँदै जान्छन्। सहकारी संघहरूले समाजको प्रबन्ध र आपसी सहयोग गर्नेछन्।”

महात्मा गान्धीका अनुसार “सहकारीमा सबै बराबर हुन्छन्, त्यहाँ एउटा बलियो र अर्को कमजोर भन्ने हुँदैन, यो सहकारीको माधुर्यता हो।”

रविन्द्रनाथ टैगोरका अनुसार “सहकारी केवल एउटा विधि अथवा प्रणाली मात्र नभई एउटा विचार हो, जसले

उपभोगको असंख्य विधिहरू विकास गर्न सक्छ।”

डा. सन यात्सेनका अनुसार “सहकारी आन्दोलनको माध्यमबाट सम्पूर्ण चीनको गरिबी पाँच वर्षमा हटाउन सकिन्छ।”

जननेता मदन भण्डारीका अनुसार “हामी मिश्रित अर्थव्यवस्था अँगाल्ने छौं र आर्थिक क्रियाकलापको मुख्य क्षेत्र सहकारी हुनेछ।”

वि.पी. कोइरालाका अनुसार “नेपालको आर्थिक विकासमा इजरायली मोडेलको सहकारी आर्थिक संरचनालाई अघि बढाउने तर्फ ध्यान दिनु आवश्यक छ।”

सन् २०११ देखि २०२० सम्मको सहकारी दशकको नारा “सहकारी संस्था संकटको समयमा बलियो रहन्छ, (Cooperative Enterprise remains strong in times of Crisis) रहेको छ।

यी समग्र भनाइहरूबाट हामी के निष्कर्षमा पुग्न सक्छौं भने देशको आर्थिक रूपान्तरण, गरिबी निवारण, उत्पादन, उपभोग र वितरणको उच्चतम व्यवस्थापनका लागि सहकारी सबैभन्दा उत्तम विकल्पको रूपमा रहेको छ।

विश्व रंगमञ्चमा सहकारी संस्थाहरू स्वतः स्फूर्त रूपमा अगाडि आएका र पछि आधुनिकीकरण हुँदै गएको पाइन्छ। सहकारीका निम्न सात सिद्धान्तहरू रहेका छन्।

स्वेच्छिक तथा खुला सदस्यता,
सदस्यहरूद्वारा प्रजातान्त्रिक नियन्त्रण,
सदस्यहरूद्वारा आर्थिक सहभागिता,
स्वायत्तता र स्वतन्त्रता,
शिक्षा, तालिम र सूचना,
सहकारी संस्था बीच पारस्परिक सहयोग,
समुदायप्रतिको चासो।

* कोषाध्यक्ष, कास्की जिल्ला बचत तथा ऋण सहकारी संघ लि.।

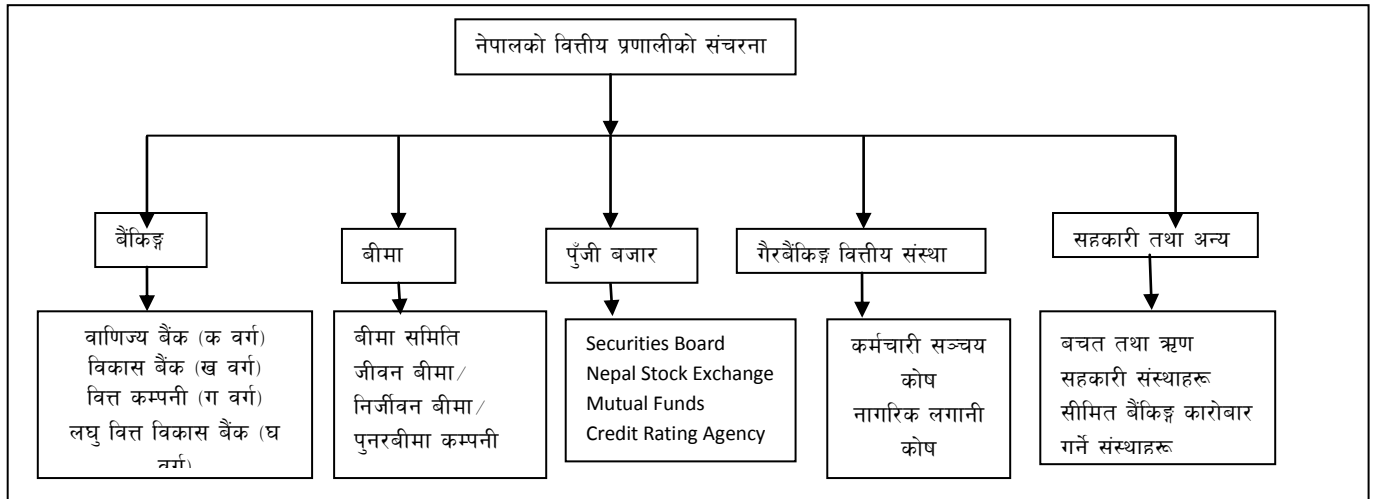
यी नै सात सिद्धान्तहरूको जगमा सहकारी संस्थाहरू सञ्चालन भइरहेका हुन्छन् । यसको आधारमा सहकारी क्षेत्र आर्थिक विकासको मेरुदण्डको रूपमा विकास हुने र स्रोत एवम् साधन परिचालनको उपयुक्त माध्यम बन्ने देखिएकोले यो क्षेत्र देशको आर्थिक उन्नतिको एक खम्बाको रूपमा स्थापित हुने अवस्था रहेको छ ।

नेपालको वित्तीय प्रणाली

वित्तीय प्रणाली भनेको मुलुकको वित्तीय स्रोतको

रहेका छन् । पछिल्लो समय बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको शाखा सञ्जाल विस्तार हुने क्रमले तीव्रता पाएसँगै बैंकिङ प्रणालीको विस्तार र आधुनिकीकरणले गति लिएको आभास हुन थालेको छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रत्यक्ष नियमन र निरीक्षणमा सञ्चालित हुने इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाहरू हुन् । पछिल्लो समयमा यस्तो इजाजतपत्र दिने कार्य बन्द गरिएको स्थिति छ । तिनीहरूको शाखा विस्तारमा

मध्यस्थता गर्ने संयन्त्र हो । यसले अर्थतन्त्रका चार वटा क्षेत्रहरू- मौद्रिक, सरकारी, वास्तविक र बाह्य क्षेत्र मध्ये मौद्रिक क्षेत्रलाई बढी प्रतिनिधित्व गर्ने संयन्त्रहरूको काम कारवाहीलाई समेट्ने गर्दछ । यसले वित्तीय लागत कम गराई आर्थिक स्रोतलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा परिचालन गर्न मार्ग प्रशस्त गर्दछ । नेपालको वित्तीय प्रणालीलाई तपसिल बमोजिमको चार्टमा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

नेपालको वित्तीय प्रणाली व्यवस्थित गर्न विभिन्न नीतिगत व्यवस्था र संस्थागत संरचना निर्माण गरिएका छन् । बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३, नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८, सहकारी ऐन, धितोपत्र ऐन लगायतका कानुनी व्यवस्था यसको नीतिगत व्यवस्था अन्तर्गत पर्दछन् । त्यस्तै, नियामकको रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंक, बीमा समिति, धितोपत्र बोर्ड, सहकारी विकास बोर्ड आदि रहेका छन् । बजार सञ्चालकको रूपमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, बीमा कम्पनीहरू, पुँजी बजारका म्युचुअल फण्डहरू, नेपाल स्टक एक्सचेञ्जमा सूचीकृत कम्पनीहरू, कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष, बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू र गैरसरकारी संघसंस्थाहरू आदि

प्रोत्साहित गरिएको कारण शाखा विस्तारले तीव्रता पाइरहेको देखिन्छ । अहिले टोल टोलमा बैंक शाखा पुगेको र ती बैंक शाखा मार्फत बैंकिङ सेवा विस्तार भइरहेको अवस्था छ । यसले मानिसहरूलाई वित्तीय ज्ञान अभिवृद्धि गर्न, स्रोत परिचालन गर्न, सहज रूपमा बैंकिङ सेवा उपयोग गर्न र वित्तीय योजना बनाई काम गर्न सहज बनाएको स्थिति छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई चार वर्गमा वर्गीकरण गरिएको छ । यसमा वाणिज्य बैंकलाई “क” वर्ग, विकास बैंकलाई “ख” वर्ग, वित्त कम्पनीलाई “ग” वर्ग र लघु वित्त वित्तीय संस्थालाई “घ” वर्गमा वर्गीकरण गरिएको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाको वर्गीकरण अनुसार चुक्ता पुँजीको मात्रा पनि फरक फरक रहेको छ । सबैभन्दा बढी वाणिज्य बैंकको र कम लघु वित्त वित्तीय संस्थाको चुक्ता पुँजी तोकिएको छ । सहकारी क्षेत्रमा भने चुक्ता शेयर पुँजी यति नै हुनु पर्छ भनेर तोकिएको अवस्था छैन ।

मुलुकको आर्थिक विकासमा सहकारी क्षेत्रको भूमिका

सहकारी क्षेत्र वित्तीय व्यवस्थापन र स्रोत परिचालनको दृष्टिकोणले पछिल्लो समयमा अब्बल हुँदै गइरहेको छ । यही विषयलाई आत्मसात् गर्दै नेपालको संविधान २०७२ मा

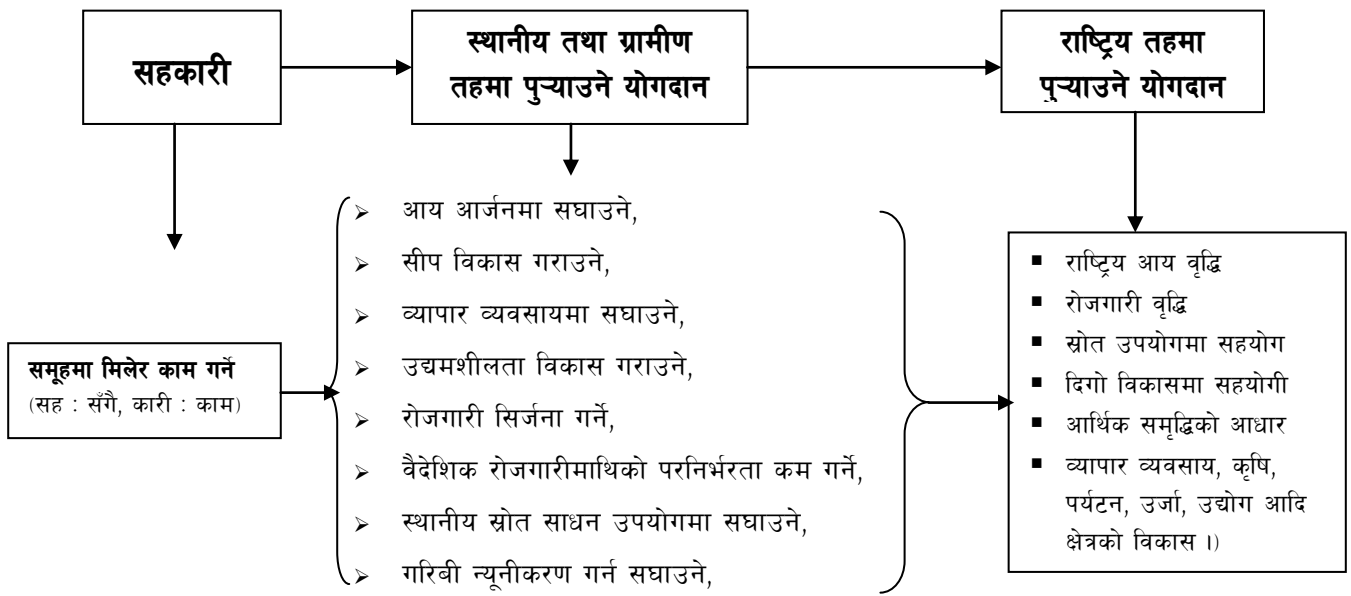
सहकारी क्षेत्रलाई अर्थतन्त्रका तीन वटा खम्बा मध्ये एउटा महत्वपूर्ण खम्बाको रूपमा उल्लेख गरिएको छ। सहकारीका विभिन्न आयामहरू मार्फत राष्ट्र निर्माणमा यसको भूमिका थप मुखरित भएको देखिन्छ। नेपालको सन्दर्भमा पनि यस प्रकारको गुञ्जायस हामी पाउँदछौं। यसको महत्वलाई तपसिलका बुँदाहरूमा उल्लेख गर्न सकिन्छ।

- रोजगारी सिर्जना गर्न,
- थोरै थोरै मात्राको बचतलाई एकत्रित गर्न,
- स्थानीय तहमा उपलब्ध स्रोत साधनलाई उपयोग गर्न,
- एकलै गर्दा असम्भव कामलाई समूहमा मिलेर सम्पन्न गर्न,
- उद्यमशीलताको विकास गर्न,
- कृषिमा आधुनिकीकरण, व्यावसायीकरण, यान्त्रिकीकरण गर्न,
- जागिर गर्ने मानसिकता त्यागी स्व-उद्यमी बन्न,
- राष्ट्रको आय वृद्धिमा टेवा पुऱ्याउन,
- वित्तीय मध्यस्थता तथा स्रोतको लागत कम गर्न,
- मानिसलाई आत्मनिर्भर बन्नुपर्छ भन्ने भावनाको विकास गर्न आदि।

सहकारी क्षेत्रले देशको स्थानीय तथा राष्ट्रिय तहमा पुऱ्याउन सक्ने योगदानलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

भूमिका खेलेको हुन्छ। खास गरी ग्रामीण भेगमा उपलब्ध साधन स्रोतको उचित उपयोगको माध्यमबाट देशको आर्थिक विकास गर्न सहकारी क्षेत्रले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। नेपालमा पनि भण्डै ३५ हजारको हाराहारीमा रहेका विभिन्न किसिमका सहकारी संस्थाहरूले देशका ७७ वटै जिल्लामा सेवा प्रदान गरिरहेका छन्। यी संस्थाहरूले प्रत्यक्ष रूपमा करिब १ लाख मानिसलाई रोजगारी प्रदान गरेको देखिन्छ भने अप्रत्यक्ष रूपमा करिब १० लाखको हाराहारीमा साना ठूला रोजगारी सृजना भएको अनुमान छ। कुल वित्तीय साधन परिचालनमा सहकारी संस्थाहरूको उल्लेख्य हिस्सा रहेको छ। सहकारी क्षेत्रको कुल स्थिर पुँजी ५ खर्ब रूपैयाँको हाराहारीमा पुगेको छ भने राष्ट्रिय आय (कुल गार्हस्थ्य उत्पादन) मा सहकारी क्षेत्रको योगदान ४.५ प्रतिशत पुगेको अनुमान छ। त्यसै गरी, समग्र वित्तीय कारोबारमा सहकारी क्षेत्रको उल्लेख्य हिस्सा रहेको छ। बैंकिङ सेवा पुग्न नसकेका दूरदराजसम्म फैलिएर सहकारी संस्थाहरूले वित्तीय पहुँच विस्तारमा योगदान पुऱ्याएका छन्।

सहकारीको माध्यमबाट मानिसहरूले व्यावसायिक तरकारी खेती, नगदे बाली, पशुपालन, मौरीपालन, व्यावसायिक कृषि, खुद्रा व्यापार, साना तथा मझौला उद्योग व्यवसाय लगायतका उत्पादनशील कार्यमा संलग्न

नेपालको सन्दर्भमा सहकारी क्षेत्रले पुऱ्याएको योगदान मुलुकको आर्थिक विकासमा सहकारी क्षेत्रले महत्वपूर्ण

हुन वित्तीय सेवा प्राप्त गरेका छन्। स्थानीय स्तरको बचत संकलन र कर्जा तथा सापट प्रवाह मार्फत ग्रामीण क्षेत्रमा

छरिएर रहेको स्रोत र साधनको परिचालन तथा स्थानीय श्रम र सीपको उपयोग गरी सहकारीमा आबद्ध ग्रामीण सर्वसाधारणको आय बढाई रोजगारी सृजना गर्न र आर्थिक स्तर उकास्न सहकारी संस्थाहरूको योगदान महत्वपूर्ण छ।

सहकारी क्षेत्रको विकासमा राज्यको भूमिका

सहकारी क्षेत्रको विकासमा राज्यको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ। देशको संविधान र प्रचलित ऐन, कानून, नीति तथा व्यवस्थामा सहकारी क्षेत्रलाई के कस्तो स्थान र महत्व दिइएको हुन्छ, त्यसैमा सहकारी अभियानको विकास निर्भर रहन्छ। नेपालको संविधान, २०७२ ले देशको आर्थिक विकासका लागि तीन खम्बे अर्थनीति अंगिकार गरेको छ। तीन वटा खम्बा भनेका सरकारी, निजी र सहकारी क्षेत्र हुन्। राज्यले सहकारी क्षेत्रलाई महत्वपूर्ण क्षेत्रको रूपमा लिएको कुरा मुलुकको संविधानमा उल्लेख गरिएबाट बुझ्न सकिन्छ।

नेपालमा स्थापना भई सञ्चालनमा रहेका सहकारी संस्थाहरूका लागि आवश्यक पर्ने क्षमता अभिवृद्धि, सहकारी संस्थाहरूको क्षेत्र विस्तार, कार्यमा पारदर्शिता तथा स्रोत साधनको सुनिश्चितता र नियमनकारी निकायहरूको नियामकीय क्षमता अभिवृद्धि लगायतबम विषयमा सरकारले ठोस पहल गर्नु पर्ने देखिन्छ। हालको स्थितिमा देशमा सहकारी संस्थाहरूको नियमन तथा सुपरिवेक्षण गर्ने जुन खालको पद्धति छ, त्यो अपर्याप्त छ। सहकारी संस्थाहरू लगाम बिनाको घोडा हुनु हुन्न। सही कामको लागि प्रोत्साहन, अनुदान, करमा छुट लगायतका सुविधा दिने विषयमा राज्यले ध्यान दिनु पर्छ। ग्रामीण उद्यमशीलताको विकासको लागि सहकारी क्षेत्रलाई नयाँ आयाम सहित अगाडि बढाउनु पर्छ। सहकारीको माध्यमबाट राष्ट्रिय आय वृद्धिमा ग्रामीण अर्थतन्त्रको योगदान उल्लेख्य रूपमा बढ्ने आधार तयार हुन्छ। आगामी दिनमा अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन रणनीतिहरू निर्माण गरी लागू गर्नु पर्ने देखिन्छ। यस्तो रणनीतिले नीतिगत, संरचनागत, नियामकीय र संस्थागत सुशासनमा स्पष्ट मार्गदर्शन दिन सक्नु पर्छ। राज्यको भूमिका यस कार्यमा सहजकर्ता, समन्वयकर्ता र अभिभावकको रूपमा रहनु पर्छ।

पूँजी निर्माणको सशक्त र दरिलो माध्यम भए पनि नेपालको कानुनी संरचनाले सहकारी संस्थाहरूलाई बैंकिङ प्रणाली अन्तर्गत राखिएको अवस्था छैन। केन्द्रीय बैंकको कार्यक्षेत्रभित्र सहकारी क्षेत्र नपरेको हुँदा यस विषयमा केन्द्रीय बैंकको तथ्यगत विश्लेषण र विस्तृत मूल्यांकन

हुने गरेको पनि देखिँदैन। तथापि, सहकारी विभाग मार्फत हुने गरेको नियमनका प्रावधानहरू बमोजिमका तथ्य र तथ्यांकहरू थप व्यवस्थित गर्न, ती तथ्यांकमा पारदर्शिता, निखारता तथा विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्न सहकारी संस्थाहरूले अझ सशक्त रूपले ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ।

चुनौतीहरू

नेपालको सहकारी क्षेत्रमा केही चुनौतीहरू पनि देखा परेका छन्। कमजोर संस्थागत सुशासन, रकम जम्मा पारेर भाग्ने प्रवृत्ति, जम्मा गरेको रकम दुरुपयोग गर्ने प्रवृत्ति, आफन्त र नातागोताका कमसल परियोजनामा बिना धितो वा सञ्चालनको सुनिश्चितता नभइकनै कर्जा दिने परिपाटी, सहकारी सिद्धान्त अनुसारको आचरण नगर्ने बानी, सम्पत्ति शुद्धीकरणका विषयहरूमा सही रिपोर्टिङ नगर्ने र त्यसका नियमहरूको परिपालना नगर्ने संस्कार जस्ता विषयहरू यत्रतत्र सुनिन्छन्। यी गम्भीर विषयहरूलाई बेलैमा सोचेर उचित कदम चालिएन भने समग्र अर्थतन्त्रमा नै नकारात्मक असर पर्न सक्ने हुन्छ।

सहकारी संस्थालाई देखाएर भित्रभित्रै अनेक खालका गतिविधिमा रमाउने वर्ग पनि नभएका होइनन्। त्यस्तो खालको प्रवृत्ति र समूहलाई बेलैमा पहिचान गरी त्यस्तो गतिविधिलाई निस्तेज पार्नु पनि सहकारी क्षेत्रमा देखिएको प्रमुख चुनौती रहेको छ। ग्रामीण भेगका मानिसहरूमा अज्ञानता तथा बढी सोभोपना र छिट्टै अरुलाई विश्वास गर्ने प्रवृत्ति रहेको हुन्छ। त्यस्तो खालको जनसमुदायलाई केही टाठाबाठा मानिस वा व्यक्तिले भुक्त्याएर काम गर्ने गराउने खालको वातावरण र सहकारी क्षेत्रलाई त्यसको आवरण बनाउने विषय पनि बेला बेलामा सुनिने गरिन्छ। यस खालका विषयहरूलाई समयमै निराकरण गर्न सकिराखिएको छैन। हुन त यसका लागि वित्तीय साक्षरता, नागरिक जागरुकता र राज्यको भूमिका अहम् हुनुपर्ने हो। तथापि, सहकारीको आयामलाई अगाडि लैजाने सवालमा यस प्रकारका गतिविधिहरू पनि टड्कारो चुनौतीको रूपमा रहेको छ।

नियामकीय क्षमता अभिवृद्धि, सहकारी संस्थाहरू बीच कार्यगत एकता, स्वस्थ प्रतिस्पर्धा, ग्रामीण भेक केन्द्रित सेवा, कार्यक्षेत्र विस्तार, स्रोतको सुनिश्चितता, क्षमता अभिवृद्धि, दक्ष जनशक्तिको उपलब्धता लगायतका विषयमा सहकारी क्षेत्रले समस्या भोग्दै आइरहेको छ। आगामी दिनमा यस खालका विषयमा सुधार गरी अगाडि बढ्नु चुनौतीकै रूपमा रहेको देखिन्छ।

आगामी बाटो

सहकारी क्षेत्रको विकासको लागि नीतिगत, संरचनागत, प्रक्रियागत र कार्यगत तहमा स्पष्ट मार्गदर्शन र मोडालिटी बनाइनु पर्दछ । नीतिगत तहमा कानुनी स्पष्टता गर्ने, Second Tire Institution को अवधारणालाई मूर्तरूप दिने, सम्पत्ति शुद्धीकरणका मूल्य मान्यताको दायरामा सहकारी क्षेत्र आउने वातावरण निर्माण गर्ने, सहकारी क्षेत्रमा संस्थागत सुशासनको अवधारणालाई कसिलो बनाउने, सहकारी क्षेत्रमा विद्यमान आर्थिक अनियमितता र विसंगतिको जरा काट्न दण्ड र सजायको नीति प्रभावकारी रूपमा लागू गर्नु आवश्यक छ ।

सहकारी क्षेत्रको संरचनाको हिसाबले राष्ट्रिय सहकारी बोर्ड, सहकारी विभाग, सहकारी संघ र स्वयम् सहकारी संस्थाहरूको प्रत्यक्ष संलग्नतामा पारदर्शिता, सुशासन र कार्यप्रक्रिया व्यवस्थित गर्ने संयन्त्र बनाउनु पर्ने हुन्छ । यसका साथै, सहकारी संस्थाहरूमा विवेकशील नियमन (Prudential Norms) लागू हुनु पर्ने, स्वनियमनको अभ्यास बसाउने, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई प्रभावकारी पार्ने, अन्तर्राष्ट्रिय तहमा भएका असल अभ्यासहरू अनुशरण गर्नु पर्ने तथा यी सबै कार्यका लागि प्रक्रियागत र कार्यगत स्पष्टता कायम गर्नु पर्ने हुन्छ ।

साना साना तहमा ग्रामीण भेग केन्द्रित भई सञ्चालित सहकारी संस्थाहरू र ठूलो स्केलमा सञ्चालित सहकारी संस्थाहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा केही भिन्नता रहनु पर्छ । किन कि साना साना स्केलमा सञ्चालित सहकारी संस्थाहरूमा स्रोत साधन, मानव संसाधन, कार्यक्षेत्र, कार्यगत दक्षता, पहुँच आदि सीमित रहेका हुन्छन् । ठूला र शहर केन्द्रित सहकारी संस्थाहरूमा सहकारीको मूल्य मान्यता विपरित केही थप गतिविधि भएको हुन सक्ने आधारमा नियमनको कसीमा तिनीहरूलाई अलि बढी ध्यान दिन जरुरी हुन्छ । साना स्केलमा सञ्चालित सहकारी संस्थाहरूलाई तिनीहरूले पुऱ्याएको सेवालार्ई मूल्यांकन गरी विभिन्न नीतिगत र प्रक्रियागत सहजताको विकल्प पनि दिनु मनासिब हुने देखिन्छ ।

देश संघीय संरचनामा गएसँगै सरकारी काम कारवाहीको स्थानीय तहमा गरिने काम, प्रदेशगत काम र संघीय काम गरी बाँडफाँट भइरहेको अवस्था छ । वास्तवमा वित्तीय स्रोत परिचालन र स्थानीय सीप तथा ज्ञानलाई एकत्रित पार्ने काम तीन बटै तहमा गर्नु पर्ने काम हो । यसका लागि वित्तीय प्रणालीलाई सारथीकै रूपमा लिनु पर्ने

हुन्छ । सहकारी क्षेत्रलाई पूर्णतया स्थानीय तहको मातहत वा प्रदेश सरकारको मातहतमा मात्र राख्दा एकत्रित वित्तीय प्रणाली सञ्चालनको कार्य अपुरो र अधुरो हुने कुरालाई हृदयंगम गरी यसको सम्बन्धमा गहन विश्लेषण, अध्ययन र अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव तथा अध्ययनहरूका आधारमा मात्र उपयुक्त निर्णयमा पुग्नु वाञ्छनीय हुने देखिन्छ ।

नेपालमा उपलब्ध स्रोत साधानहरू धेरै मात्रामा ग्रामीण भेग केन्द्रित रहेका छन् । स्थानीय तहमा मानिसहरूको क्षमता पनि ठूलो परियोजना भन्दा सानातिना खुद्रे कार्यक्रममा रमाउने खालको बढी देखिन्छ । यसलाई सही रूपमा परिचालन गर्दै व्यावसायिकताको विकास ठूलो स्केलमा काम गर्ने जोस, क्षमता र उमङ्ग भर्न पनि पहिला साना साना तहका कार्यक्रम नै उत्तम हुन्छन् । यस कार्यका लागि पनि अन्य विकल्प भन्दा सहकारीको विकल्प उत्तम हुने कुरामा सहमत हुनु पर्ने देखिन्छ । सहकारी माध्यमबाट नै मानिसहरू समूहमा गोलबद्ध हुने, आफूले गर्न नसकेका काम पनि सामूहिक प्रयासबाट सम्पन्न हुने, आत्मनिर्भर बन्ने जस्ता कार्यमा अग्रसर भई लाग्ने प्रेरणा मिल्दछ ।

निष्कर्ष

सहकारी आफैमा एउटा अभियान हो । तर पनि राज्यको समग्र संयन्त्र, समाजको विकासको गति, संस्थागत संरचना, नीतिगत व्यवस्था, मानिसको व्यवहारगत आचरण, विश्वास आदिले यसलाई प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्ने गर्दछ । तसर्थ, राज्यका नीति तथा कार्यक्रम बनाउँदा सहकारी क्षेत्रलाई पनि उच्च महत्व दिँदै अगाडि बढेमा मात्र सहकारी अभियान राष्ट्र निर्माणमा सारथीको रूपमा स्थापित हुन सक्दछ । सहकारीको माध्यमबाट स्थानीय तहमा उपलब्ध स्रोत साधन, ज्ञान, सीप र क्षमता आदिको भरपुर उपयोग हुने वातावरण बन्दछ ।

नीतिगत र व्यावहारिक रूपमा देखिएका केही चुनौतीहरूका बाबजुद पनि सहकारी क्षेत्रले पछिल्लो समयमा राष्ट्र निर्माणमा महत्वपूर्ण योगदान दिएको विषय छर्लङ्ग नै छ । अवाञ्छित गतिविधिमा संलग्न, बढी महत्वाकांक्षी, स्थापित मूल्य मान्यताबाट विचलित, ध्येय नै स्पष्ट नभएका तथा नियत नै खराब भएका केही व्यक्ति वा प्रवृत्तिसँग कसैको केही लाग्दैन । त्यस्तो प्रवृत्तिलाई नियामकीय, सामाजिक र आम रूपमा दण्डनीय बनाइनु नै त्यसको उत्तम विकल्प हो । त्यसैका आधारमा समग्र सहकारी आयामलाई नै मुछ्ने र सहकारी क्षेत्रलाई दोस्रो नजरले हेर्ने काम कदापि हुनु हुँदैन । यसो गरियो भने

समग्र राष्ट्र निर्माणको एउटा खम्बा कमजोर हुन गई दिगो आर्थिक विकास र समृद्धिको यात्रामा ठेस पुग्ने कुरामा हामी सबै सचेत हुनैपर्छ ।

यी सबै पृष्ठभूमिको आधारमा नेपालको आर्थिक विकास तथा समृद्धिको अभियानमा सहकारी क्षेत्रलाई अभिन्न सारथीको रूपमा आत्मसात् गर्नु पर्ने देखिन्छ । सहकारीको माध्यमबाट विकास र समृद्धिको यात्रामा गति हासिल गर्न सकिने कुरामा दुई मत देखिन्न । आजको आवश्यकता भनेको आर्थिक समृद्धिको जग बसाउने हो । यस कार्यका निमित्त

आर्थिक परिचालनका सारथीहरू तथा खम्बाहरूलाई मजबुत पार्नु पर्ने हुन्छ । सरकारी, निजी र सहकारी क्षेत्रको त्रिकोणात्मक विकास र विस्तारले मात्र यो लक्ष्य हासिल गर्न सकिन्छ । अन्य देशका उदाहरणहरू हेर्दा पनि सहकारीको माध्यमबाट धेरै राम्रा राम्रा कामहरू भएका भेटिन्छन् । यसमा नेपालको परिवेश अछुतो रहन सक्दैन । सबैले हातमा हात मिलाई एक साथ र उही लयका साथ काम गर्न सकेमा मात्र मुलुकको समृद्धि सम्भव छ । यसबाट नै मुलुकले काँचुली फेर्ने आधारशिला तयार हुन्छ ।

नेपालमा पूर्वाधार विकास बैंकको स्थापना, सञ्चालन र नियमन व्यवस्था

● नारायणप्रसाद पौडेल*

विषय प्रवेश

पूर्वाधार क्षेत्रको विकासका लागि नेपालमा एउटा छुट्टै विशिष्ट संस्थाको आवश्यकता महशुस धेरै पहिले भएको थियो । नेपाल सरकारले आफ्नो नीति तथा कार्यक्रममा यो विषयलाई जोड दिँदै आएको थियो । नेपाल राष्ट्र बैंकले पनि केही वर्षअघि पूर्वाधार विकास बैंक स्थापनाको लागि न्यूनतम २० अर्ब रूपैयाँ चुक्ता पुँजी आवश्यक पर्ने नीति अख्तियार गरेको थियो । तर तत्कालीन बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ मा पूर्वाधार विकास बैंक स्थापना र सञ्चालनका सम्बन्धमा स्पष्ट उल्लेख नभएका कारण यस सम्बन्धी थप प्रक्रिया अघि बढ्न सकेको थिएन । २०७४ वैशाख १० गतेदेखि नयाँ ऐनको रूपमा बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३ मा लागू भयो र यो ऐनले पूर्वाधार विकास बैंकको स्थापना तथा सञ्चालन लगायतका विविध पक्षहरू समेटेको कारण प्रक्रियागत रूपमा अघि बढ्न सहज हुन गएको छ ।

कानूनी पक्ष

बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा ४९ को बुँदा (य) मा “पूर्वाधार विकास बैंक” भन्नाले ऐनको दफा ४९ को उपदफा (५) मा उल्लिखित वित्तीय कारोबार गर्न संस्थापना भएको पूर्वाधार विकास बैंक सम्झनु पर्छ भन्ने उल्लेख छ । यसरी तोकिए बमोजिमका वित्तीय कारोबार गर्न संस्थापना भएको बैंकलाई पूर्वाधार विकास बैंक भनी ऐनमा परिभाषित गरिएको छ । कुनै संगठित संस्थाले शेयर लिएको भएमा सो संस्थाले शेयरको अनुपातमा हुन आउने सञ्चालक मनोनयन गर्न सक्ने र त्यसरी मनोनयन गर्दा एउटै व्यक्तिलाई एक भन्दा बढी बैंक वा वित्तीय संस्थामा मनोनयन गर्न नपाइने भए तापनि

कुनै बैंक वा वित्तीय संस्थामा सञ्चालक रहेको व्यक्ति पूर्वाधार विकास बैंकमा सञ्चालक हुन बाधा पुऱ्याएको नमानिने व्यवस्था उक्त ऐनमा गरिएको छ । सामान्य अवस्थामा नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको स्वामित्व प्राप्त संगठित संस्था वा नेपाल राष्ट्र बैंक वा बैंक वा वित्तीय संस्थाको बहालवाला कर्मचारी कुनै बैंक वा वित्तीय संस्थाको सञ्चालक हुन योग्य नहुने तर नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको स्वामित्व प्राप्त संस्थाले शेयर खरिद गरेको वा नेपाल राष्ट्र बैंक वा बैंक वा वित्तीय संस्थाले शेयर खरिद गरेको अवस्थामा पूर्वाधार विकास बैंकमा सञ्चालक मनोनित गर्न बाधा नहुने समेत व्यवस्था छ । बैंक वा वित्तीय संस्थाहरूलाई “क”, “ख”, “ग” र “घ” वर्गमा वर्गीकरण गरिएको र बैंक तथा वित्तीय संस्थाले नेपाल राष्ट्र बैंकबाट “क”, “ख” र “ग” वर्गमा वर्गीकृत बैंक वा वित्तीय संस्थाको धितोपत्रमा लगानी (Cross Holding) गर्न नपाउने सम्बन्धी प्रावधान पूर्वाधार विकास बैंक उल्लिखित कुनै पनि वर्गमा समावेश नहुने व्यवस्थाले गर्दा आकर्षित हुने देखिँदैन । बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा ४९ को उपदफा (५) मा उक्त ऐन, संस्थाको प्रबन्धपत्र, नियमावली र नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकेको सीमा, शर्त तथा निर्देशनको अधीनमा रही पूर्वाधार विकास बैंकले देहाय बमोजिमको वित्तीय कारोबार गर्न सक्ने उल्लेख छ ।

- पूर्वाधार विकास सम्बन्धी परियोजनाहरूमा कर्जा प्रवाह तथा शेयरमा लगानी गर्ने,
- पूर्वाधार विकास सम्बन्धी परियोजना सञ्चालन गर्ने कम्पनीहरूको धितोपत्रमा लगानी गर्ने,
- पूर्वाधार विकास सम्बन्धी परियोजनाहरू निर्माण तथा सञ्चालनको लागि आवश्यक मेसिन उपकरण

* कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

तथा औजारको खरिद, बिक्री वा आपूर्ति वा जडान सम्बन्धी कारोबारको लागि प्रतीतपत्र खोल्ने तथा जमानत पत्रहरू जारी गर्ने,

- नेपाल राष्ट्र बैंकको स्वीकृति लिई पूर्वाधार विकास सम्बन्धी परियोजनाहरूमा लगानी गर्न आवश्यक रकम जुटाउनको लागि विभिन्न प्रकारका स्वदेशी वा विदेशी मुद्रामा वित्तीय उपकरण जारी गर्ने तथा ऋण प्राप्त गर्ने
- दीर्घकालीन प्रकृतिको निक्षेप स्वीकार गरी वा डिबेञ्चर जारी गरी स्रोत परिचालन गर्ने,
- नेपाल राष्ट्र बैंकको स्वीकृति लिई लिजिड कारोबार गर्ने,
- विदेशी बैंक तथा वित्तीय संस्थाको जमानत स्वीकार गरी परियोजनामा कर्जा तथा सुविधा प्रदान गर्ने,
- नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकेका अन्य कार्य गर्ने ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले पूर्वाधार विकास बैंकको स्थापना, सञ्चालन, नियमन, सुपरिवेक्षण, कारवाही, गाभ्ने गाभिने, प्राप्ति गर्ने वा खारेजीका सम्बन्धमा पूर्वाधार विकास बैंकको प्रकृति, परिमाण तथा लगानीलाई आधार मानी छुट्टै विशेष नीतिगत व्यवस्था गर्न वा निर्देशन दिन सक्ने कानूनी व्यवस्था पनि रहेको छ । साथै, पूर्वाधार विकास बैंकको संस्थापक वा शेयरधनीले लिने अधिकतम शेयर वा कुनै विदेशी बैंक, वित्तीय संस्था वा अन्य संगठित संस्थाले त्यस्तो बैंकको शेयर, डिबेञ्चर वा अन्य वित्तीय उपकरणमा लगानी गर्ने सीमा नेपाल राष्ट्र बैंकले समय-समयमा निर्धारण गरे बमोजिम हुने व्यवस्था छ ।

इजाजत सम्बन्धी व्यवस्था

पूर्वाधार विकास बैंकको इजाजत सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था, २०७४ ले चुक्ता पुँजी सम्बन्धी व्यवस्था, संस्थापनाको लागि सैद्धान्तिक सहमतिको निवेदन पेश गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था, सैद्धान्तिक सहमति प्रदान गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था, सैद्धान्तिक सहमति प्रदान भएपछि बन्देज लाग्ने अवस्था सम्बन्धी व्यवस्था, वित्तीय कारोबार गर्ने इजाजतपत्रका लागि निवेदन पेश गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था, वित्तीय कारोबार गर्ने इजाजतपत्र प्रदान गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था, वित्तीय कारोबार गर्ने इजाजतपत्र प्रदान गर्न इन्कार गर्न सक्ने सम्बन्धी व्यवस्था, संस्थापक तथा सञ्चालक सम्बन्धी अन्य व्यवस्थाहरू तथा संस्थापना खर्च जस्ता पक्षहरूका सम्बन्धमा आवश्यक नीतिगत व्यवस्था गरेको छ । न्यूनतम चुक्ता पुँजी रु. २० अर्ब हुनुपर्ने गरी

तोकिएको छ भने विदेशी बैंक वा वित्तीय संस्थाको संयुक्त लगानी नरहने बैंकको हकमा यस्तो बैंकमा संस्थापक समूहको न्यूनतम ५१ प्रतिशत र सर्वसाधारण समूहको न्यूनतम ३० प्रतिशत शेयर लगानी हुनुपर्ने हुन्छ । विदेशी लगानीकर्ताको न्यूनतम २० प्रतिशतदेखि अधिकतम ८५ प्रतिशतसम्म शेयर लगानी हुन सक्ने व्यवस्था छ ।

संस्थापनाको लागि सैद्धान्तिक सहमतिको निवेदन पेश गर्दा तोकिएको दस्तुर, निवेदन तथा आवश्यक कागजातहरू सहित संस्थापकहरूको विवरण पेश गर्नुपर्ने हुन्छ । संस्थापकहरूले गर्ने शेयर लगानी तथा संस्थापकहरूको योग्यता परीक्षण लगायतका सम्पूर्ण प्रकृया पूरा गरेपश्चात् पब्लिक कम्पनी लिमिटेडको रूपमा दर्ता भई वित्तीय कारोबार गर्ने इजाजतपत्र प्राप्त गर्नेसम्मको अवस्थालाई इजाजत सम्बन्धी व्यवस्थामा समेटिएको छ ।

नियमन सम्बन्धी प्रमुख व्यवस्था

पूर्वाधार विकास बैंकले दीर्घकालीन निक्षेप संकलन गरेर र डिबेञ्चर तथा अन्य ऋण उपकरणहरू जारी गरेर वित्तीय स्रोत संकलन गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा १०७ को उपदफा (१) अनुसार नेपाल राष्ट्र बैंकले पूर्वाधार विकास बैंकको स्थापना, सञ्चालन, नियमन, सुपरिवेक्षण, कारवाही, गाभ्ने गाभिने, प्राप्ति गर्ने वा खारेजीका सम्बन्धमा पूर्वाधार विकास बैंकको प्रकृति, परिमाण तथा लगानीलाई आधार मानी छुट्टै विशेष नीतिगत व्यवस्था गर्न वा निर्देशन दिन सक्ने व्यवस्था छ । सोही व्यवस्था अनुसार पूर्वाधार विकास बैंकको सञ्चालन, सुपरिवेक्षण तथा नियमन व्यवस्थाका सम्बन्धमा नेपाल राष्ट्र बैंकले २०७५ माघमा पूर्वाधार विकास बैंकहरूका लागि निर्देशन २०७५ जारी गरेको छ । सोही ऐनको दफा ४१ को उपदफा (१) मा भएको बैंक वा वित्तीय संस्थाको न्यूनतम चुक्ता पुँजी नेपाल राष्ट्र बैंकले समय समयमा निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ भन्ने व्यवस्था अनुसार पूर्वाधार विकास बैंकले न्यूनतम रु. २० अर्ब चुक्ता पुँजी कायम गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस्तो बैंकले न्यूनतम पुँजी कोष अनुपात भने कुल जोखिम भारित सम्पत्तिको ११ प्रतिशत कायम गर्नु पर्नेछ । पुँजी कोषको गणना Capital Adequacy Framework, 2018 बमोजिम गर्नु पर्नेछ । पूर्वाधार विकास बैंकले कुल निक्षेप दायित्वको १ प्रतिशत अनिवार्य मौज्जात कायम गर्नुपर्ने व्यवस्था छ भने कुल स्वदेशी निक्षेपको १२ प्रतिशत वैधानिक तरलता अनुपात कायम गर्नु पर्नेछ । वैधानिक तरलता अनुपात

गणना प्रयोजनको लागि नेपाल सरकारको सुरक्षणपत्र तथा नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गरेको ऋणपत्रमा गरेको लगानी, नेपाल राष्ट्र बैंकमा राखिएको रकम, आफ्नो ढुकुटीमा रहेको नगद मौज्जात र अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाद्वारा नेपाली मुद्रामा जारी भएको ऋणपत्रमा गरिएको लगानी समावेश गर्न सकिने व्यवस्था छ ।

पूर्वाधार विकास बैंकले पूर्वाधार विकाससँग सम्बन्धित परियोजनाहरूमा मात्र कर्जा प्रवाह गर्न सक्नेछ । यस्तो बैंकले रु. ५० करोड प्रति परियोजना भन्दा कम कर्जा तथा सुविधाको सीमा स्वीकृति तथा प्रवाह गर्न सक्नेछैन । तर आफूले जारी गरेको मुद्दति निक्षेप रसिदको धितोमा रु. ५० करोड भन्दा कमको कर्जा प्रदान गर्न सकिने छ । पूर्वाधार विकास बैंकले एउटै ग्राहक, फर्म, कम्पनी वा आपसी सम्बन्ध भएका ग्राहकहरूको समूहलाई कोषमा आधारित (Fund Based) कर्जा/सापट र गैरकोषमा आधारित (Non-Fund Based) सुविधाहरू समेत गरी आफ्नो प्राथमिक पुँजीको बढीमा ५० प्रतिशतसम्मको सीमा कायम गरी प्रदान गर्न सक्नेछ । यसरी कर्जा/सापट तथा सुविधाको सीमा स्वीकृत गर्दा बैंकको आन्तरिक लेखापरीक्षकले प्रमाणित गरेको ठीक अधिल्लो त्रयमासको वासलातमा देखिने प्राथमिक पुँजीको आधारमा प्रति ग्राहक कर्जा/सापट तथा सुविधाको सीमा निर्धारण गर्नु पर्नेछ ।

पूर्वाधार विकास बैंकले प्रवाह गरेको कर्जा तथा सापटको साँवा वा ब्याज भुक्तानी हुनुपर्ने भाखा नाघेको अवधिको आधारमा सम्पूर्ण कर्जा सापटलाई देहाय बमोजिम असल, कमसल र खराब वर्गमा वर्गीकरण गरी कर्जा नोक्सानी व्यवस्था कायम गर्नु पर्नेछ । भाखा ननाघेको र ३ महिनासम्म भाखा नाघेको कर्जा/सापटलाई असल (Pass), ३ महिनादेखि बढीमा १ वर्षसम्म भाखा नाघेको कर्जा/सापटलाई कमसल (Sub-standard) र १ वर्षभन्दा बढी अवधिले भाखा नाघेको कर्जा/सापटलाई खराब (Loss) वर्गमा वर्गीकरण गरी न्यूनतम क्रमशः १ प्रतिशत, २५ प्रतिशत र १०० प्रतिशत कर्जा नोक्सानी व्यवस्था कायम गर्नु पर्नेछ । असल वर्गमा रहेका कर्जालाई “सक्रिय कर्जा” (Performing Loan) र कमसल तथा खराब वर्गका कर्जालाई “निष्क्रिय कर्जा” (Non-performing Loan) भनी परिभाषित गरिएको छ । सक्रिय कर्जाको लागि गरिएको कर्जा नोक्सानी व्यवस्थालाई “सामान्य कर्जा नोक्सानी व्यवस्था (General Loan Loss Provision)” र निष्क्रिय कर्जाको लागि गरिएको कर्जा नोक्सानी व्यवस्थालाई “विशेष कर्जा

नोक्सानी व्यवस्था (Specific Loan Loss Provision)” को रूपमा लिइने छ ।

निक्षेपको हकमा ५ वर्ष वा सो भन्दा बढी अवधिको व्यक्तिगत मुद्दति निक्षेप कम्तीमा प्रति व्यक्ति रु. १ करोड एवम् संस्थागत मुद्दति निक्षेप कम्तीमा प्रति संस्था रु. ५ करोड संकलन गर्न सक्ने र तोकिएका शर्तहरूको अधीनमा रही आफ्नो प्राथमिक पुँजीको बढीमा शत प्रतिशतसम्मको डिबेञ्चर वा अन्य ऋण उपकरण जारी गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । पूर्वाधार विकास बैंकले निक्षेप कारोबार सम्बन्धमा अन्य प्रचलित कानून बमोजिम निक्षेप परिचालन तथा कर्जाको कारोबार गरिरहेका वित्तीय संस्थाहरूमा निक्षेप राख्न तथा कर्जाको कारोबार गर्न पाइने छैन ।

पूर्वाधार विकास बैंकले इजाजतपत्र प्राप्त अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्था वा कुनै पनि प्रकारको निक्षेप सम्बन्धी कारोबार गर्ने संस्थामा ब्याज प्राप्त हुने गरी कुनै पनि प्रकारको स्वदेशी निक्षेप खाता खोल्न पाइने छैन । तर संस्था स्थापना भएको बढीमा १ वर्षसम्म बैंकको संस्थापक लगानीकर्ता नरहेको वाणिज्य बैंकहरू मध्येबाट बढीमा रु.१ अर्बसम्म अन्य वाणिज्य बैंकहरूमा मात्र खाता खोली मुद्दति निक्षेप जम्मा गर्न यस व्यवस्थाले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।

त्यसै गरी पूर्वाधार विकाससँग सम्बन्धित परियोजनाहरूमा मात्र प्रति परियोजना रु. ५० करोड भन्दा कम कर्जा तथा सुविधाको सीमा स्वीकृति तथा प्रवाह गर्न नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । कर्जा लगानी गर्न सक्ने क्षेत्रहरूमा उर्जा सम्बन्धी परियोजना, ठूला परियोजनाहरू, उद्योग-कल कारखाना/निर्माण, कृषि सम्बन्धी पूर्वाधार, निर्यात प्रवर्द्धन क्षेत्र, विशेष व्यापार प्रवर्द्धन क्षेत्र निर्माण, सूचना तथा सञ्चार सम्बन्धी पूर्वाधार तथा उपकरण निर्माण, भौतिक पूर्वाधार र यातायात, पर्यटन सेवा, स्वास्थ्य सम्बन्धी पूर्वाधार, शिक्षा सम्बन्धी पूर्वाधार, शहरी तथा ग्रामीण वातावरण क्षेत्र तथा सेवा र सुविधाजन्य शहरी पूर्वाधारहरू रहेका छन् । प्रति ग्राहक कर्जा सीमा प्राथमिक पुँजीको बढीमा ५० प्रतिशतसम्म तोकिएको छ भने कर्जा सापटको साँवा वा ब्याज भुक्तानी हुनुपर्ने भाखा नाघेको अवधिका आधारमा सम्पूर्ण कर्जा सापटलाई असल, कमसल र खराब गरी तीन वर्गमा वर्गीकरण गर्नुपर्ने हुन्छ । निक्षेप र कर्जाको ब्याजदर आफैले तय गर्न सक्ने तर औसत ब्याजदर अन्तर ४ प्रतिशत भन्दा बढी हुन नहुने व्यवस्था गरिएको छ । शाखा विस्तारको हकमा निश्चित अवस्था पूरा

गरेका पूर्वाधार विकास बैंकले प्रत्येक प्रदेशमा एक/एक शाखा र केन्द्रीय कार्यालय गरी जम्मा ८ वटासम्म मात्र शाखा कार्यालयहरू खोल्न सक्नेछन् ।

सञ्चालन सम्बन्धी पक्षहरू

पूर्वाधार विकास सम्बन्धी परियोजनाहरूमा कर्जा प्रवाह तथा शेयरमा लगानी गर्ने एवम् त्यस्ता कम्पनीहरूको धितोपत्रमा लगानी गर्ने प्रयोजनका लागि तोकिएको न्यूनतम चुक्ता पुँजी रु. २० अर्ब पर्याप्त मान्न सकिँदैन । अहिले वाणिज्य बैंकहरूका लागि न्यूनतम चुक्ता पुँजी रु. ८ अर्ब तोकिएको छ र २०७५ पुस मसान्तसम्ममा सञ्चालनमा रहेका २८ वटा वाणिज्य बैंकहरूको चुक्ता पुँजी करिब रु. २४३ अर्ब र पुँजी कोष करिब रु. ३७५ अर्ब रहेको छ । यस अनुसार प्रति वाणिज्य बैंक औसत चुक्ता पुँजी र पुँजी कोष क्रमशः रु. ९ अर्ब र रु. १३ अर्बको हाराहारीमा रहेको छ । पूर्वाधार विकास बैंकका लागि एकल ग्राहकको सीमा प्राथमिक पुँजीको बढीमा ५० प्रतिशतसम्म तोकिएको भए तापनि ठूलो लगानीको आवश्यकता पर्ने धेरै परियोजनाहरूमा लगानी गर्न पुँजी बढाउनु पर्ने वा दीर्घकालीन प्रकृतिको निक्षेप स्वीकार वा डिबेञ्चर जारी गरी वित्तीय स्रोतको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ । दीर्घकालीन वित्तीय उपकरण प्रयोगमा ल्याउँदा बजारको अवस्था, प्रतिस्पर्धाको स्तर र प्रस्ताव गरिएको ब्याजदरको पर्याप्त विश्लेषणको आवश्यकता पर्दछ । ब्याजदर आकर्षक नहुँदा वित्तीय स्रोत परिचालनमा सुस्तता आउँदछ । सुरुका केही वर्षका लागि मुनाफा र जगेडा न्यून हुने अवस्थाले गर्दा स्थायी प्रकृतिको वित्तीय साधन भनेको स्वःपुँजी नै हो र यसैमा जोड दिनुपर्ने अवस्था रहन्छ । सुरु पुँजीको अवस्था बलियो हुँदा मात्र कर्जा लगानी बढाउन सकिन्छ । त्यसर्थ, पुँजीको आधार ठूलो भएका पूर्वाधार विकास बैंकहरूको बजार प्रवेश हुन सक्थ्यो भने पूर्वाधार विकाससंग सम्बन्धित परियोजनाहरूको स्थापना, निर्माण तथा सञ्चालनमा बढोत्तरी आई मुलुकले चाहेको आर्थिक समृद्धिको उद्देश्य हासिल गर्न सघाउ पुग्दछ ।

मुलतः पूर्वाधार विकास बैंकको प्रमुख कार्यक्षेत्र नै पूर्वाधार विकास सम्बन्धी परियोजना तथा कम्पनीहरू नै भएकोले यस्ता परियोजनाहरूको स्पष्ट पहिचान हुनु पनि त्यतिकै जरुरी छ । विशिष्टीकृत कम्पनी भएको र अन्य वाणिज्य बैंकहरूको कार्यक्षेत्रबाट पृथक पहिचानका लागि पनि यस्ता क्षेत्रहरूका सम्बन्धमा थप स्पष्ट हुनु आवश्यक छ । नेपाल राष्ट्र बैंकबाट पूर्वाधार विकास बैंकका लागि

जारी गरिएको निर्देशनमा समग्रमा क्षेत्रहरूको पहिचान भए तापनि कार्यान्वयनको चरणमा क्षेत्र पहिचानको समस्या सामना गर्नुपर्ने अवस्था पनि हुन सक्दछ । यसमा प्रष्ट हुन सकिएको खण्डमा मात्र अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्था र पूर्वाधार विकास बैंकबीचको तात्त्विक भिन्नता औल्याउन सकिन्छ । अन्यथा पूर्वाधार विकास बैंक, वाणिज्य बैंक र वित्तीय संस्थाबीचको भिन्नता पुँजीको आकारमा मात्र सीमित हुन जान्छ ।

पूर्वाधार विकास बैंकले पूर्वाधार विकास सम्बन्धी परियोजनाहरू निर्माण तथा सञ्चालनको लागि आवश्यक मेसिन उपकरण तथा औजारको खरिद, बिक्री वा आपूर्ति वा जडान सम्बन्धी कारोबारको लागि प्रतीतपत्र खोल्ने तथा जमानतपत्रहरू जारी गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था छ । यो व्यवस्थाको कार्यान्वयनका लागि पनि पूर्वाधार विकास सम्बन्धी परियोजनाहरूको स्पष्ट पहिचान आवश्यक छ । प्रतीतपत्र खोल्ने तथा जमानतपत्र जारी गर्दा शुल्कमा आधारित आमदानी (Fee-based Income) बढ्ने अवस्था त हुन्छ । तर भर्खर स्थापित संस्थाको हकमा अन्तर्राष्ट्रिय बैंकिङ सम्बन्ध, ख्याति, प्रतिष्ठा र अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता जस्ता पक्षहरूले अर्थ राख्ने हुँदा सुरुका केही वर्ष प्रतीतपत्रको कारोबारको परिमाण सामान्य नै हुने सम्भावना रहन्छ र यसका लागि स्थापित एवम् राम्रो अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र सञ्जाल भएका स्थानीय वाणिज्य बैंकहरूमा बढी निर्भर रहनु पर्ने अवस्था पनि रहन्छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३ मा पूर्वाधार विकास बैंकले अन्य केही कार्यहरू गर्न सक्ने बृहत् स्थान दिएको पनि छ । ऐनमा पूर्वाधार विकास बैंकले नेपाल राष्ट्र बैंकको स्वीकृति लिई विदेशी मुद्रामा समेत वित्तीय उपकरण जारी गर्ने तथा ऋण प्राप्त गर्ने, लिजिङ कारोबार गर्ने र नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकेका अन्य कार्य गर्ने उल्लेख गरिएको छ । यी कार्यहरू संस्था सञ्चालनमा आइसकेपछि सोभै गर्न सकिने प्रकृतिका भने छैनन् अर्थात् सम्बन्धित निकायको छुट्टै स्वीकृति वा पूर्वस्वीकृति लिनुपर्ने र तोकिएका शर्तहरूको पालना गर्नुपर्ने प्रकृतिका रहेका छन् । साथै, अन्य कुनै नियम, विनियम, निर्देशन वा कार्यविधिले सञ्चालन विधि, प्रकृया र तरिकाका सम्बन्धमा स्पष्ट र यकीन नभई सोभै कार्यान्वयनको चरणमा जान सकिने पनि देखिँदैन ।

पूर्वाधार विकास बैंकमा विदेशी बैंक वा वित्तीय संस्थाको संयुक्त लगानी रहने भएमा न्यूनतम २०

प्रतिशतदेखि अधिकतम ८५ प्रतिशतसम्म शेयर लगानी रहन सक्ने व्यवस्था छ । यो व्यवस्थाले विदेशी लगानी भित्र्याउन मार्ग प्रशस्त गरेको छ । ठूला पूर्वाधार विकास सम्बन्धी परियोजनाहरूमा कर्जा लगानी विस्तार गर्न पर्याप्त साधनको चाँजोपाँजो मिलाउनु पर्ने तथा यसका लागि आउँदा दिनहरूमा विदेशी बैंक वा वित्तीय संस्थाको संयुक्त लगानीमा ठूलो पुँजीको आधार भएको बैंक स्थापना हुन सके मुलुकमा पूर्वाधार विकास बैंकको सेवा थप विस्तार हुनुका साथै प्रतिस्पर्धी हुँदै जाने र यसबाट आर्थिक विकासमा ठोस टेवा पुग्ने देखिन्छ ।

निष्कर्ष

आवश्यकता महशुस गरिएको लामो समय पश्चात् पूर्वाधार विकास बैंकको स्थापना तथा सञ्चालन सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था बनेको छ । नेपाल सरकारको समेत शेयर स्वामित्व रहने गरी वाणिज्य बैंक, वित्तीय संस्था, बीमा कम्पनी, अन्य कम्पनी एवम् व्यक्ति विशेष प्रवर्द्धक

भई एउटा पूर्वाधार विकास बैंक स्थापना भई २०७५ फागुन २२ देखि सञ्चालनमा समेत आएको छ । आर्थिक विकासको लागि हाम्रो जस्तो मुलुकमा पूर्वाधारको विकास एवम् निर्माण अपरिहार्य हुन्छ । पूर्वाधारको पर्याप्तता आर्थिक क्रियाकलापको विस्तारका लागि सहयोगी हुने हो । तोकिएको न्यूनतम चुक्ता पुँजी व्यवस्था अन्तर्गत नै भए पनि सुरुवात भएको अवस्थालाई सकारात्मक रूपमा लिनु पर्दछ । मुलुकका लागि पुँजीको आधार ठूलो भएका थप केही पूर्वाधार विकास बैंकको खाँचो छ । दीर्घकालीन परियोजनाहरूमा पर्याप्त कर्जा लगानी सुनिश्चित गर्नका लागि दीर्घकालीन कर्जा लगानीको सुविधा उपलब्ध गराउने संस्थाको खाँचो पर्दछ र यसका लागि पूर्वाधार विकास बैंकहरू नै उपयुक्त संस्था हुन् । त्यसर्थ, आउँदा दिनहरूमा विदेशी बैंक तथा वित्तीय संस्था समेतको संयुक्त लगानीमा ठूलो पुँजीगत आधार भएको पूर्वाधार विकास बैंक स्थापना हुने गरी सहज वातावरण निर्माणमा जोड दिनु आवश्यक छ ।

केन्द्रीय बैंकका जोखिमहरूको व्यवस्थापन र आन्तरिक लेखापरीक्षण

● नीलम तिमिसिना*

केन्द्रीय बैंक मुलुकको मौद्रिक एवम् वित्तीय प्रणालीको सर्वोच्च संस्था हो । नोट निष्काशन गर्ने, चलनचल्तीमा ल्याउने तथा प्रभावकारी र सुरक्षित रूपमा व्यवस्थापन गर्ने, मौद्रिक नीति तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने, विदेशी विनिमय व्यवस्थापन गर्ने, मौद्रिक व्यवस्थापनको कार्य गर्ने, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको नियामक, सुपरिवेक्षक तथा बैंकहरूको बैंकको रूपमा कार्य गर्ने, मुलुकको आर्थिक स्थिरता र आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउने संस्थालाई केन्द्रीय बैंक भनेर बुझ्ने गरिन्छ । यथार्थ रूपमा भन्नु पर्दा केन्द्रीय बैंकका कार्यहरूले नै यसको पहिचान र त्यसमा विद्यमान जोखिमहरूलाई प्रतिबिम्बित गर्छन् ।

नेपाल राष्ट्र बैंक नेपालको केन्द्रीय बैंक, मौद्रिक अधिकारी, मौद्रिक एवम् वित्तीय क्षेत्रको शीर्षस्थ संस्था र बैंकिङ क्षेत्रको नियामक एवम् सुपरिवेक्षक समेत हो । यसको स्थापना वि.सं. २०१३ वैशाख १४ गते नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०१२ अनुसार भएको हो । हाल नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दोस्रो संशोधन २०७३ कार्यान्वयनमा छ । यस ऐनको प्रस्तावनामा नेपालको अर्थतन्त्रको दिगो विकासमा सहयोग पुग्ने गरी मूल्य र शोधनान्तर स्थिरता तथा समग्र वित्तीय क्षेत्रको स्थायित्व कायम गर्नको लागि केन्द्रीय बैंकको रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंकको स्थापना गर्न वाञ्छनीय भएकोले भनी उल्लेख गरिएको छ ।

यस ऐनले निर्दिष्ट गरे बमोजिम नेपाल राष्ट्र बैंकका काम, कर्तव्य र अधिकारहरू बैंक नोट तथा सिक्का निष्काशन गर्ने, मूल्य स्थिरता कायम गर्न आवश्यक मौद्रिक नीति तर्जुमा गर्ने, सो नीति कार्यान्वयन गर्ने गराउने, विदेशी विनिमय नीति निर्माण गर्ने, विनिमय दर निर्धारण गर्ने, विदेशी विनिमय सञ्चितिको व्यवस्थापन र सञ्चालन गर्ने, वाणिज्य बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई बैंकिङ तथा वित्तीय कारोबार सञ्चालन गर्न इजाजतपत्र जारी गर्ने,

त्यस्ता कारोबारको सम्बन्धमा आवश्यक नियमन, निरीक्षण, सुपरिवेक्षण तथा अनुगमन गर्ने, नेपाल सरकारको बैंक र सल्लाहकार तथा वित्तीय एजेण्टको रूपमा कार्य गर्ने, वाणिज्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाको बैंक तथा अन्तिम ऋणदाताको रूपमा कार्य गर्ने, भुक्तानी, फछ्यौट तथा हिसाब मिलान पद्धतिको स्थापना तथा प्रवर्द्धन गरी सो कार्यलाई नियमित गर्ने र तरलता व्यवस्थापनको लागि आवश्यक उपकरणको माध्यमद्वारा खुला बजार कारोबार सञ्चालन गर्ने आदि नेपाल राष्ट्र बैंकका मुख्य काम कर्तव्यहरू हुन । यिनै कार्यहरू प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्दै नेपाल राष्ट्र बैंकले मूल्य स्थायित्व, शोधनान्तर स्थायित्व र वित्तीय स्थायित्वको माध्यमबाट समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व र दिगो आर्थिक विकासको लक्ष्य हासिल गर्ने प्रयास गर्दै आएको छ ।

केन्द्रीय बैंकका जोखिमहरू

केन्द्रीय बैंकले उपर्युक्त बमोजिमका सम्पूर्ण कार्यहरू सञ्चालन गर्ने क्रममा विभिन्न प्रकारका जोखिमहरूको सामना गरिरहेको हुन्छ । अन्य वित्तीय संस्थाहरूको जोखिम भन्दा केन्द्रीय बैंकको जोखिम भिन्न प्रकारको हुन्छ । यसका कार्यहरूमा अन्तर्निहित जोखिमले केन्द्रीय बैंकलाई आन्तरिक रूपमा प्रभाव पार्ने त छँदैछ, यस्ता जोखिमले केन्द्रीय बैंकका सम्पूर्ण सरोकारवालाहरू जस्तै: सम्पूर्ण अर्थव्यवस्था, जनता, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरू, सरकार आदि सबैलाई प्रभावित पार्ने गर्दछ । तसर्थ, केन्द्रीय बैंकको जोखिम विश्लेषण, त्यसको प्रभावकारी व्यवस्थापन र जोखिममा आधारित लेखापरीक्षणको अत्यन्त महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ ।

(१) नोट व्यवस्थापन

नोट व्यवस्थापन केन्द्रीय बैंकको एक महत्वपूर्ण कार्य हो । अर्थतन्त्रको आवश्यकता अनुरूप नोटको समयमै अनुमान र आपूर्ति हुन सकेन भने नोट अभाव हुन

* कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

गई सर्वसाधारणमा हाहाकार मच्चिन्छ। जनजीविका, व्यापार, व्यवसाय र उद्यमशीलता नराम्ररी प्रभावित हुन्छ। यसले केन्द्रीय बैंकप्रति जनताको विश्वास घट्छ। अर्थतन्त्र संकुचित हुन्छ। त्यस्तै, नोट छान्ने कम्पनी राम्रो भएन भने त्रुटिपूर्ण नोटहरू, कम गुणस्तरका नोटहरूको आपूर्ति हुन्छ, जुन जनताको हातमा जाँदा त्यसले ठूलो तहल्का मच्चाउँछ। समयमा पुराना नोट धुल्याउने र नयाँ नोट निष्काशन गर्ने गरेन भने फोहोर र भुत्रो नोट बजारमा जान्छ, जसले केन्द्रीय बैंकको प्रतिष्ठामा असर पार्दछ। सेडिड एण्ड ब्रिक्वेटिड मेसिनको व्यवस्था हुन सकेन भने नोट जलान कार्य सुरक्षित, वैज्ञानिक र जोखिम रहित छ, भनी यकीन गर्न सकिँदैन। जालसाजी तथा चोरीका घटनाहरू पनि घट्न सक्ने हुन्छन्।

यसरी नै जाली नोट छुट्याउने, परीक्षण गर्ने मेसिन तथा उपकरणहरू भएन भने जाली नोटहरू सर्वसाधारणको हातमा पुग्दछ, जुन पत्ता लागेको खण्डमा सर्वसाधारणको धन गुम्दछ। यसले अर्थव्यवस्थाका साथै मौद्रिक नीतिको कार्यान्वयनमा असर पार्दछ। मौद्रिक प्रसारण संयन्त्रमा असर पार्दछ। तसर्थ, केन्द्रीय बैंकको नोट व्यवस्थापन कार्यमा ठूलो जोखिम रहेको हुन्छ।

(२) मौद्रिक नीति तर्जुमा र कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित जोखिम

देशमा मौद्रिक नीति तर्जुमा र कार्यान्वयनको माध्यमद्वारा समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्ने र आर्थिक विकासमा सघाउ पुऱ्याउनु केन्द्रीय बैंकको मुख्य उद्देश्य रहेको हुन्छ। मूलतः केन्द्रीय बैंक मौद्रिक अधिकारी भएको हुनाले मौद्रिक नीतिको कार्यान्वयन सफलतामै केन्द्रीय बैंकको सफलता भर परेको हुन्छ। तर मौद्रिक नीतिको तर्जुमा र कार्यान्वयनको कार्य निकै विरोधाभाषपूर्ण, संवेदनशील र चुनौतीपूर्ण छ। यसमा अन्तर्निहित जोखिमहरूले केन्द्रीय बैंकको प्रतिष्ठा लगायत सरकार, सर्वसाधारण, बैंकिङ तथा वित्तीय क्षेत्र लगायत सम्पूर्ण अर्थतन्त्रमा नै असर पार्दछ। मौद्रिक नीतिको तर्जुमा र सफल कार्यान्वयनमा अन्तर्निहित जोखिमहरू भनेको नेपाल जस्तो मुलुकमा मौद्रिक नीतिको बहुउद्देश्य एक हो। नेपालमा मौद्रिक नीतिको उद्देश्य आर्थिक स्थिरता र आर्थिक विकास दुवै रहेकोले एउटा उद्देश्य प्राप्त गर्न गरिएको प्रयासले अर्को उद्देश्य प्राप्तमा अवरोध

सिर्जना गर्न सक्ने भएकोले मौद्रिक प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्न कठिन छ।

अर्कोतिर, भारतबाट नेपालले दुई तिहाई भन्दा बढी माल वस्तु आयात गर्ने गरेकोले त्यहाँको आयातीत मूल्यको नेपाली मूल्यमा प्रभाव ७० प्रतिशत भन्दा बढी छ। अर्थात् नेपाली मूल्यमा भारतीय मूल्यको बलियो प्रभाव छ। तसर्थ, मुद्राप्रदायमा नियन्त्रण गरेर मूल्यमा प्रभावकारी नियन्त्रण गर्न सकिने अवस्था नेपालमा छैन। अतः मौद्रिक नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा सीमा छ भन्न सकिन्छ।

त्यस्तै, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको पहुँच अद्यापि अपर्याप्त नै रहनु, केन्द्रीय बैंकको स्वायत्ततामा बेलाबेलामा हुने सरकारी हस्तक्षेप, व्याजदर कोरिडोर प्रभावकारी रूपमा लागू गर्न नसकिनु, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले नियामक निकायको निर्देशनहरू हुबहु पालना नगर्नु, नेपाल राष्ट्र बैंकको स्वामित्वमा मौद्रिक व्यवस्थापनका लागि पर्याप्त प्रतिभूतिहरू नहुनु, अप्रत्यक्ष मौद्रिक उपकरणहरूको प्रयोग हुनु, भारतसँगको बढ्दो व्यापार घाटा, चालू खाता घाटा, शोधनान्तर घाटा आदि विभिन्न कारणहरूले मौद्रिक नीतिको सफलतापूर्वक कार्यान्वयन नहुँदा अर्थतन्त्रमा विभिन्न प्रकारका जोखिमहरू आउने सम्भावना हुन्छ। यसबाट मूल्य स्थिरता, आर्थिक विकास, वित्तीय स्थायित्व जस्ता कुराहरू प्रतिकूल तवरले प्रभावित हुने जोखिम हुन्छ। यसले गर्दा केन्द्रीय बैंकको प्रतिष्ठाजन्य जोखिम वृद्धि हुन्छ।

(३) गोपनीयता, जवाफदेहिता र पारदर्शिता

कतिपय विकसित र विकासोन्मुख मुलुकहरूले समेत केन्द्रीय बैंकको पारदर्शिता र सञ्चार सम्बन्धमा प्रष्ट र लिखित रूपमा निर्देशिका नै तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिसकेका छन्। केन्द्रीय बैंकले आफ्नो उद्देश्य हासिल गर्ने सिलसिलामा आफ्ना सरोकारवालाहरूसँग के कस्ता कुराहरू सञ्चार गर्न हुन्छ ? के कस्ता कुराहरू सञ्चार गर्नु हुँदैन ? के कस्ता कुराहरू सञ्चार गर्नु पर्छ ? के कस्ता कुराहरू सञ्चार गर्नु पर्दैन ? केन्द्रीय बैंक कुन हदसम्म पारदर्शी हुनुपर्छ र हुन हुन्छ ? भन्ने कुराहरूलाई स्पष्ट ढंगले उल्लेख गरेको हुन्छ। यसले गर्दा केन्द्रीय बैंकलाई आफ्नो उद्देश्य हासिल गर्नमा सहयोग पुग्दछ, भने अर्कोतिर सरोकारवालाहरू पनि केन्द्रीय बैंकले लिने नीतिको बारेमा ढुक्क भई आफ्ना काम कुराहरू सोही बमोजिम अगाडि बढाउन सक्छन्।

केन्द्रीय बैंकले पारदर्शिता, गोपनीयता र सञ्चारको सन्दर्भमा उपयुक्त नीति लिन सकेन भने त्यसले केन्द्रीय बैंकको उद्देश्य प्राप्त हुन नसक्ने जोखिम हुन्छ । मूल्य स्थायित्व केन्द्रीय बैंकको मुख्य उद्देश्य हो, तर यो हासिल गर्न सर्वसाधारणको मुद्रास्फीति अपेक्षाको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । वित्तीय क्षेत्रको तरलताको पनि महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ, जसले निजी क्षेत्रको कर्जा, मुद्राप्रदाय र व्याजदर आदिमा प्रभाव पार्दछ । तसर्थ, केन्द्रीय बैंकले आफ्ना उद्देश्यहरू यी यी हुन्, यी उद्देश्य हासिल गर्न आफूले लिने नीतिहरू यी हुन् भनी बैंक तथा वित्तीय संस्था, सर्वसाधारण, सरकार, नीति निर्माताहरू लगायतका विभिन्न सरोकारवालाहरू समक्ष सञ्चार गर्नु पर्दछ ।

केन्द्रीय बैंकको सन्दर्भमा भन्ने हो भने व्याजदरको भावी मार्गको बारेमा बजार अपेक्षालाई प्रभावित बनाई लगानी, उपभोग, उत्पादन, कर्जा, निक्षेप आदिमा सकारात्मक/अनुकूल प्रभाव पार्न, मुद्रास्फीति तथा विनिमयदर परिवर्तन सम्बन्धमा बजार अपेक्षालाई प्रभावित बनाई सर्वसाधारण र बजारका क्रय विक्रय, आयात, निर्यात, ऋण भुक्तानी आदि निर्णयहरूमा अनुकूल प्रभाव पार्न, बजारलाई वित्तीय जोखिम र त्यसका निराकरणका उपायहरू बारे सुसूचित गराउन पारदर्शिता आवश्यक हुन्छ ।

तर यसो भन्दैमा केन्द्रीय बैंकले आफ्ना हरेक खालका नीति निर्णयहरू पारदर्शी रूपमा सार्वजनिक गर्नु पर्छ त ? होइन, कतिपय महत्वपूर्ण नीति निर्णयहरू, सर्वसाधारणमा नकारात्मक सन्देश जान सक्ने, वित्तीय प्रणालीमा हाहाकार मच्चन सक्ने जस्ता सूचनाहरू गोपनीय राख्नु पनि पर्ने हुन्छ । तसर्थ, केन्द्रीय बैंकले पारदर्शी त हुनु पर्दछ तर यसको अर्थ यो होइन कि पूरै उदाङ्गो हुनु पर्दछ । पारदर्शिता र गोपनीयताका बीचमा तादात्म्यता कायम गर्दै जोखिम व्यवस्थापन गर्नु पर्दछ ।

(३) सुशासन, जोखिम व्यवस्थापन र अनुपालना

संस्थागत सुशासन संगठनलाई निर्देशित, नियमित र नियन्त्रित गर्ने प्रणाली हो । संस्थागत सुशासनको ढाँचाभिन्न सञ्चालक समिति, व्यवस्थापन, कार्यकारी प्रमुखको काम कर्तव्य, अधिकार, सञ्चालकको योग्यता, सञ्चालकको काम, कर्तव्य र अधिकार, उत्तरदायित्वको किटानी, सञ्चालक समितिको बैठक, संस्थागत उद्देश्य निर्धारण, उद्देश्य प्राप्तिका

उपायहरू, प्रभावकारी आन्तरिक नियन्त्रण, उच्च स्तरको पारदर्शिता, आचार संहिता, सूचनाको पहुँच, कार्य सम्पादन अनुगमन लगायत समग्र संस्थागत निर्णयहरू लिन नियम र कार्यविधि समेटिएका हुन्छन । केन्द्रीय बैंक मुलुकको मौद्रिक एवम् वित्तीय प्रणालीको सर्वोच्च संस्था, नियामक तथा सुपरिवेक्षक भएको हुनाले केन्द्रीय बैंक आफै संस्थागत सुशासनमा बसेन भने यसले केन्द्रीय बैंकको आफ्नो उद्देश्य हासिल नहुने त छँदैछ, अन्य सरोकारवाला र समग्र अर्थतन्त्र नै नराम्ररी प्रभावित हुन्छ । प्रतिष्ठाजन्य जोखिम, वित्तीय जोखिम, कर्जा जोखिम अत्यन्त तीव्र हुन जान्छ । तसर्थ, केन्द्रीय बैंकको सञ्चालक समिति र उच्च व्यवस्थापनले धेरै उच्च स्तरको संस्थागत सुशासन र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डका नीति नियम, विनियम, कार्यविधिहरू तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ । आचार संहिता बनाई लागू गर्नु पर्दछ । ती आचार संहिताको उलंघन गर्नेलाई कडा कारवाही र सजाय हुनु पर्दछ ।

त्यस्तै, केन्द्रीय बैंकको जोखिम व्यवस्थापन कुशल, पर्याप्त र प्रभावकारी हुनु पर्दछ । जोखिमहरूको पहिचान, मूल्यांकन, मापन र नियन्त्रणको व्यवस्था उपयुक्त किसिमको हुनु पर्दछ । बैंकको कार्य सञ्चालनमा निहित जोखिमहरूलाई First Line of Defense, Second Line of Defense र Third Line of Defense का रूपमा तीन तहहरूको व्यवस्था गरी वैज्ञानिक र विवेकशील ढंगले व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

(४) कर्मचारी प्राप्ति, विकास र अनुरक्षण

केन्द्रीय बैंकको उद्देश्य हासिल गर्न क्षमतावान, योग्य, दक्ष, अर्थशास्त्र र व्यवस्थापनका कृशाग्र जनशक्तिलाई भर्ना गर्नु पर्दछ । कर्मचारी भर्ना एवम् पदस्थापना गर्दा सही स्थानमा सही व्यक्ति भर्ना गर्नु पर्दछ । यदि यसो हुन सकेन भने कर्मचारीले आफ्नो योग्यता, क्षमता अनुरूपको उत्पादकत्व संस्थालाई दिन सक्दैन । यसले संस्थाको उद्देश्य प्राप्त हुन समेत कठिन हुन्छ । अर्को कुरा, कर्मचारी भर्ना भएपछि तिनीहरू क्रमशः भुत्ते नहुन्, संस्थालाई सधैं चुस्त दुरुस्त रूपमा सेवा प्रदान गरुन् भन्नाखातिर तिनीहरूलाई समय समयमा प्रशिक्षणहरू दिई क्षमता विकास गर्नु पर्दछ । कर्मचारीहरूलाई तालिमको अवसर पेशागत कामको आवश्यकतामा आधारित भएर दिनु पर्दछ । अन्य

मुलुकका केन्द्रीय बैंक, आफ्नो मुलुकको आर्थिक क्षमता, सरकारी निकायहरूमा प्रचलित तलब आदि सम्पूर्ण पक्षहरूलाई मध्यनजर गर्दै पर्याप्त तलब भत्ता सुविधाहरू पनि प्रदान गर्नु पर्दछ। आर्थिक मात्र होइन गैरआर्थिक सुविधाहरू पनि प्रदान गर्नु पर्दछ। वृत्ति विकास, अध्ययन, अनुसन्धानका सुअवसरहरू प्रदान गर्नु पर्दछ। योग्य तथा दक्ष कर्मचारीहरू संस्था छोडेर बाहिर पनि जान सक्ने सम्भावना हुन्छ। यो संस्थाको लागि ठूलो जोखिम हो। तसर्थ योग्य, दक्ष, तालिमप्राप्त कर्मचारीहरूलाई केन्द्रीय बैंकभित्रै अनुरक्षण गरिरहन उनीहरूको तलब, भत्ता, सुविधा, स्वास्थ्य, उत्प्रेरणा, वृत्ति विकास, प्रशिक्षण, अवसर आदिमा धेरै ध्यान दिनु पर्दछ, जुन कार्य निकै जोखिमपूर्ण हुन आउँछ।

(५) वित्तीय क्षेत्रको नियमन/सुपरिवेक्षण र वित्तीय स्थायित्व

केन्द्रीय बैंक बैंकहरूको पनि बैंक हुनुका साथै वित्तीय प्रणालीको पाले पनि हो। केन्द्रीय बैंकका नीति, उपकरणहरू र निर्देशनबाट वित्तीय क्षेत्र प्रभावित हुने र वित्तीय क्षेत्रमा अस्थिरता, जोखिम सृजना भएमा सम्पूर्ण अर्थतन्त्र नै धरासायी हुने भएकोले केन्द्रीय बैंकले यस्ता उपकरणहरू, नीति निर्देशनहरू ल्याउनु पर्दछ, जसले वित्तीय क्षेत्र स्थायित्व हासिल गर्न सकियोस्। यसका लागि केन्द्रीय बैंकले ती उपकरण, नीति, निर्देशनहरू समुचित ढंगले सञ्चार/सम्प्रेषण समेत गर्नु पर्दछ। जस्तो कि तरलता संकटको बेलामा केन्द्रीय बैंकले तरलता सहयोग गरिदिने बचनबद्धता सर्वसाधारणमा सम्प्रेषण हुन गएमा त्यसले वित्तीय प्रणालीमा संक्रमण हुन पाउँदैन। त्यस्तै, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई पुँजी अनुपात, सम्पत्तिको गुणस्तर, खराब कर्जा, नोक्सानी व्यवस्था, लोन टु भ्यालु अनुपात, एकल ग्राहक कर्जा सीमा, बहुबैंकिङ अभ्यास, वासेल थ्री, कर्जा जोखिम, बजार जोखिम, सञ्चालन जोखिम, तरलता जोखिम र तिनको व्यवस्थापनका उपायहरू आदिको बारेमा विभिन्न किसिमका निर्देशन, बेञ्चमार्क अनुपातहरू आदि सूचना सम्प्रेषण गर्ने हो भने यसबाट बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले ती व्यवस्थाहरू पालना गर्ने र आफूलाई मजबूत बनाउन सक्छन्। फलस्वरूप, वित्तीय प्रणालीको जोखिम कम हुन्छ। केन्द्रीय बैंकले प्रकाशन गर्ने वित्तीय स्थायित्व प्रतिवेदनले पनि यस्ता जोखिमहरूको चित्रण गरिरहेको हुन्छ।

केन्द्रीय बैंकको जोखिम व्यवस्थापनमा विश्वव्यापी रूपमा गरिएको बैंकिङ नियमनकारी सुधार कार्यक्रमहरूले व्यापक परिवर्तन ल्याइदिएका छन्। सुदृढ, सबल र प्रभावकारी नियमनले केन्द्रीय बैंकको मौद्रिक नीति तथा नियमनकारी भूमिकाको विश्वसनीयता नै बढाउँछ। फलस्वरूप केन्द्रीय बैंकको जोखिम व्यवस्थापन अभूत बढी सहज हुन जान्छ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई पुँजी कोष पर्याप्तता, कडा तरलता मापदण्ड, सुपरिवेक्षकीय सूचना प्रवाह, नियमित स्ट्रेस टेष्ट, सम्पत्ति गुणस्तरको कठोर मापदण्ड, सुदृढ सुशासन, प्रभावकारी व्यवस्थापन, कुशल सम्पत्ति दायित्व व्यवस्थापन आदि जस्ता प्रभावकारी र कडा नियमन मापदण्डहरू तय गरेर तिनको पालना गर्न लगाएर केन्द्रीय बैंकले वित्तीय जोखिम न्यूनीकरण गर्न सक्छ।

(६) सूचना प्रविधिको बढ्दो प्रयोग र विकास

केन्द्रीय बैंकका कार्यहरू आज डिजिटल हुँदै गएका छन्। इमेल, इन्टरनेटको प्रयोग त सामान्य कुरा नै भयो। विभिन्न सफ्टवेयरहरूको प्रयोग हुन थालेको छ। सूचना प्रविधिको विकास र प्रयोगले केन्द्रीय बैंकको कारोबारलाई त सहज पारेको हुन्छ, तर तिनमा यथेष्ट सुरक्षा व्यवस्था र सुभबुझ प्रयोग गर्न सकिएन भने यसले ठूलो जोखिम ल्याउँछ, जुन वित्तीय र प्रतिष्ठाजन्य दुवै हुन सक्दछ। विशेष गरी, केन्द्रीय बैंकले हिसाब किताबको लेखा, हिसाब मिलान, विदेशी विनिमय तथा बैंकिङ कारोबार, स्विफ्ट, रकम ट्रान्सफर, फण्ड ट्रान्सफर, नोट व्यवस्थापन, रिपो, रिभर्स रिपो कारोबार, सरकारी कारोबार, वित्तीय संस्थाहरूको अन्तरबैंक वित्तीय कारोबार, जनशक्ति व्यवस्थापन गर्दा प्रयोग हुने सफ्टवेयरहरू चुस्त, दुरुस्त र वैज्ञानिक हुनु पर्दछ। जी.एल. सफ्टवेयर चलाउन नयाँ कर्मचारीहरूलाई ज्ञान नहुने, संस्थामा सक्सेसर विकास नहुने हो भने कार्यको निरन्तरतामा समस्या हुन्छ। तसर्थ, सूचना प्रविधि सम्बन्धी रणनीतिको तर्जुमा र कार्यान्वयन, सूचना नीति, कार्यविधि, साइबर सेक्युरिटी पोलिसी, आइ.टी. गभर्नेन्स फ्रेमवर्क आदिको तर्जुमा र प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनु पर्दछ। सूचनाहरूको स्वामित्व, प्रयोग, संरक्षकको प्रष्ट रूपमा छुट्टै व्यवस्था हुनु पर्दछ। पासवर्ड व्यवस्थापन सुदृढ हुनु पर्दछ।

(७) कानुनी जोखिम

केन्द्रीय बैंकका सरोकारवालाहरू धेरै किसिमका हुन्छन् । उदाहरणको लागि बैंक तथा वित्तीय संस्था, आफ्ना कर्मचारी, सर्वसाधारण जनता, सरकार आदि । यी विभिन्न पक्षहरू केन्द्रीय बैंकको काम कारवाहीबाट असन्तुष्ट हुन सक्छन् । तसर्थ, केन्द्रीय बैंकका विरुद्ध समय समयमा मुद्दा परिरहन्छ । यस्तो अवस्थामा त्यस्ता मुद्दाहरू जित्नका लागि पर्याप्त रूपमा कानुनी विषयवस्तुको अध्ययन गर्ने, दक्ष र अनुभवी वकिलको सेवा लिने आदि गर्नु पर्दछ । कानुन विभाग सुदृढ हुनु पर्दछ । यसका कर्मचारीहरू कानुनी विषयमा दखल हासिल गरेको हुनु पर्दछ । अन्यथा केन्द्रीय बैंकले मुद्दा हार्ने र प्रतिष्ठाजन्य जोखिम समेत बढ्ने हुन्छ ।

(८) अन्तिम ऋणदाता सुविधा

केन्द्रीय बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई तरलता संकट परेको अवस्थामा उनीहरूलाई अन्तिम ऋणदाताको रूपमा तरलता सुविधा उपलब्ध गराउँछ । यसबाट बैंकहरूमा निक्षेपकर्ताहरूको रकम भिक्ने लाइन लाग्ने अवस्था आइपरेमा उनीहरूको संकट मोचन गर्न सकिन्छ । तर यस्तो अवस्थामा केन्द्रीय बैंकले धेरै कुराहरूमा ख्याल गर्नु पर्दछ । असल कर्जाको धितोमा मात्र यस्तो सुविधा दिनु पर्दछ । बैंकहरूको कर्जा व्यवहार, सम्पत्ति दायित्व व्यवस्थापन र संस्थागत सुशासनलाई बारम्बार नियमन, सुपरिवेक्षण, अनुगमन गरिरहनु पर्दछ । कर्जा लगानी आक्रामक र अनुत्पादक रूपमा गर्दा हुने मुनाफामा आफू रमाउने तर वित्तीय अस्थिरता आए केन्द्रीय बैंकले जोगाइहाल्छ भन्ने अदृश्य रूपमा रहेको बैंकिङ मनोविज्ञानका कारण अन्धाधुन्ध लगानी हुन जाँदा बैंकहरूमा कर्जा संकट तथा तरलता संकट आउन सक्छ । अतः यस्तो अवस्थामा बैंकहरूको संकटकालीन तरलता योजना के छ ? संकट व्यवस्थापन रणनीति कस्तो छ ? आदि कुराहरू पनि केन्द्रीय बैंकले हेरेको हुनु पर्दछ । यसले वित्तीय स्थायित्व जोखिम न्यूनीकरण गर्न सघाउँछ ।

(९) केन्द्रीय बैंकको प्रतिष्ठा

केन्द्रीय बैंकलाई मुलुकको प्रतिष्ठित संस्थाको रूपमा चिनिन्छ । यसले सरकारलाई सही रूपमा सही समयमा आर्थिक सल्लाह दिन सकेन भने, सर्वसाधारणमा नाटकको चलनचल्ती गराउने कार्य भरपर्दो भएन भने,

देशमा अचाक्ली मूल्य वृद्धि भयो भने, व्याजदरमा अचाक्ली वृद्धि भयो भने, बैंक तथा वित्तीय संस्था समस्याग्रस्त भए, निक्षेपकर्ताको निक्षेप धरापमा पयो भने, वित्तीय पहुँच वृद्धि हुन सकेन भने पनि केन्द्रीय बैंककै प्रतिष्ठामा असर पर्ने, भुक्तानी प्रणाली स्वस्थ, सक्षम र सुरक्षित बनाउने दायित्व पनि यसैको हुने हुँदा सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूको आशा, भरोसाको केन्द्र नै केन्द्रीय बैंक भएको हुन्छ । त्यसैले यसले आफ्नो प्रतिष्ठालाई जोगाउन धेरै रणनीतिक तवरले आफ्ना जोखिमहरूको व्यवस्थापन गर्दै अघि बढ्नु पर्ने हुन्छ ।

केन्द्रीय बैंकको आन्तरिक लेखापरीक्षण

आन्तरिक लेखापरीक्षणले केन्द्रीय बैंकका कामकारवाहीहरू नियमितता, मितव्ययिता, औचित्यता र उपयुक्तताको आधारमा सञ्चालन भएका छन् कि छैनन् ? संस्थामा जोखिम व्यवस्थापन, आन्तरिक नियन्त्रण र संस्थागत सुशासन पर्याप्त र प्रभावकारी रूपमा भएका छन् वा छैनन् ? संस्थाको लेखा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्यताप्राप्त विधिहरू अनुरूप राखिएको छ वा छैन ? संस्थाका सम्पत्तिको सुरक्षा भएको छ वा छैन ? भन्ने कुराको परीक्षण गरी तिनमा भएका कमी कमजोरी तथा त्रुटिहरू सुधार गर्न व्यवस्थापनलाई आवश्यक सुझाव, सल्लाह र राय प्रदान गर्ने गर्दछ । यसको साथै संस्थाको सञ्चालक समितिलाई संस्थाको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली, जोखिम व्यवस्थापन र संस्थागत सुशासनको बारेमा आश्वस्तता प्रदान गर्ने गर्दछ ।

अतः केन्द्रीय बैंकमा आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रणाली सुदृढ छ वा छैन ? यसले प्रभावकारी रूपमा बैंकमा संस्थागत सुशासन, जोखिम व्यवस्थापन र आन्तरिक नियन्त्रणलाई सुदृढ बनाउन सकेको छ वा छैन ? संस्थामा जोखिममा आधारित लेखापरीक्षण अवलम्बन गरिएको छ वा छैन ? यस अन्तर्गत बैंकभित्रका विभिन्न विभागहरू तथा कार्यालयहरूले Process Documents बनाएका छन् कि छैनन् ? Three Lines of Defense को अवधारणा बमोजिम जोखिम व्यवस्थापन भएको छ वा छैन ? भन्ने कुराहरूको परीक्षण गरिन्छ । तसर्थ, समग्र बैंकिङ, वित्तीय, मौद्रिक प्रणालीको सर्वोच्च संस्थाको रूपमा रहेको केन्द्रीय बैंकको आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रणाली अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको वैज्ञानिक, विवेकशील, वस्तुनिष्ठ, स्वायत्त र जोखिममा आधारित हुनु अति आवश्यक छ । यसले केन्द्रीय बैंकलाई प्रतिष्ठित, सुरक्षित र जोखिमरहित बनाउन ठूलो भूमिका निर्वाह गर्दछ ।

नेपालको अबको कृषि

● डा. प्रकाशकुमार श्रेष्ठ*

विषय प्रवेश

कृषि क्षेत्रले मानिसहरूको लागि बाँचनलाई चाहिने आधारभूत खानेकुराको आपूर्ति गर्दछ। कृषि उत्पादन बिना मानिसहरूको जीवनको परिकल्पना गर्न सकिन्न। विकासको विश्व इतिहासलाई हेर्दा कृषि क्षेत्रबाट समृद्धिको सुरुवात भएको पाइन्छ। सुरुमा कृषि क्षेत्रबाट नै बचत परिचालन भई औद्योगिकीकरणको लागि पुँजी उपलब्धता भएको थियो। विस्तारै औद्योगिकीकरणको प्रक्रियाले कृषिमा रहेको अधिक श्रमलाई ग्रहण गर्दै गयो। यससँगै कृषिको आधुनिकीकरण हुँदै उत्पादकत्व बढ्दै गयो। यस लेखमा नेपालको कृषिको विद्यमान अवस्थालाई विश्लेषण गर्दै समृद्ध कृषि क्षेत्रको लागि अब के गर्नु पर्ला भन्ने सन्दर्भमा चर्चा गरिएको छ।

नेपालमा कृषिको विद्यमान अवस्था

कुनै बेला खाद्यान्नको निर्यात गर्ने नेपालले पछिल्लो समयमा उल्लेख्य मात्रामा खाद्यान्न आयात गर्ने गरेको छ। समग्रमा नेपालको कृषि क्षेत्र पर्याप्त मात्रामा फस्टाउन सकेको छैन भने आधुनिकीकरण र व्यावसायीकरण पनि हुन सकेको छैन। यस क्षेत्रमा परम्परागत प्रवृत्ति हावी छ भने पछिल्लो समय अपहेलित पेशाको रूपमा बदलिँदै गएको छ। आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा नेपालमा भारतबाट रु. ५ अर्बको फलफुल, रु. ३ अर्ब ३१ करोडको जीवित पशुहरू, रु. २८ अर्ब ९१ करोडको चामल र रु. ११ अर्ब ४ करोडको तरकारी आयात भएको देखिन्छ। तेस्रो मुलुकबाट रु. १५ अर्ब ५ करोडको भटमासको तेल र रु. ६ अर्ब ५१ करोडको खाने तेल आयात भएको छ। यसले नेपालभित्रै कृषिको अर्बौंको बजार रहेको देखाउँछ।

आर्थिक वर्ष २०३१/३२ मा नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान भण्डै ७२ प्रतिशत रहेको थियो, जुन घटेर एक तिहाई भन्दा तल झरेको छ।

मुलुकमा आर्थिक विकास हुँदै जाँदा कृषि क्षेत्रको योगदान समग्र अर्थतन्त्रमा कम हुँदै जानु स्वाभाविक नै मानिन्छ। अन्य विकसित देशहरूमा पनि औद्योगिक विकासले गर्दा कृषि क्षेत्रको योगदान कम हुँदै गएको थियो। तर नेपालमा कृषि क्षेत्रको योगदान अर्थतन्त्रमा घट्दै गए पनि उद्योग क्षेत्रको योगदान बढ्न सकेको छैन। औद्योगिकीकरण नभई नेपालमा सेवा क्षेत्रको विस्तार भएको पाइन्छ।

नेपाली अर्थतन्त्रको संरचनामा परिवर्तन आई कृषि क्षेत्रको योगदान घट्दै गए पनि कृषि क्षेत्रको निर्भरता उच्च रहेको छ। राष्ट्रिय कृषि गणना, २०६८ अनुसार नेपालमा ३८ लाख ३१ हजार घरपरिवार वा ७१ प्रतिशत जनसंख्या कृषिमा निर्भर छन्। नेपाल श्रम सर्वेक्षण, २०६५ अनुसार कृषि क्षेत्र सबैभन्दा बढी रोजगारी दिने क्षेत्रको रूपमा रहेको छ। शहरी क्षेत्रमा कुल रोजगार मध्ये ३२.२ प्रतिशत कृषिमा रहेको छ भने ग्रामीण क्षेत्रमा यो अंश ८०.१ प्रतिशतसम्म रहेको छ। त्यसमा पनि ग्रामीण क्षेत्रमा ८८.७ प्रतिशत महिला कृषि कर्ममा लागेका छन्। यसको अर्थ हुन्छ, कृषि पेशामा उत्पादकत्व बढ्न सकेको छैन र महिलाहरूमा बढी निर्भर रहेको छ।

नेपालको कृषि निर्वाहमुखी रूपमा रहँदै आएको छ। राष्ट्रिय कृषि गणना, २०६८ का अनुसार ९६ प्रतिशत कृषक परिवारले आफ्नो उपभोगको लागि मात्र कृषि उपज उत्पादन गर्दछन्, केवल ४ प्रतिशतले मात्र व्यावसायिक हिसाबले उत्पादन गर्दछन्। निर्वाहमुखी उत्पादनबाट उपयोग मूल्य मात्र सिर्जना हुन्छ, विनिमय मूल्य सिर्जना हुँदैन। यसले पुँजी निर्माणमा सहयोग गर्दैन र अर्थतन्त्रलाई समृद्ध बनाउँदैन।

बढ्दो शहरीकरण, सडक विस्तार र जग्गा खण्डीकरणले गर्दा खेतीयोग्य जमिन पनि घट्दै गइरहेको छ। वि. सं.

* उपाध्यक्ष, प्रदेश योजना आयोग, प्रदेश नं ५।

२०५८ देखि २०६८ सम्मको एक दशक अवधिमा करिब १ लाख २९ हजार हेक्टर कृषियोग्य भूमि घटेको छ । खेती गरिने जमिनको औसत क्षेत्रफल पनि क्रमशः घट्दै गई ०.७ हेक्टर (१३.७६ रोपनी वा १ बिघा) कायम हुन गएको छ । राष्ट्रिय कृषि जनगणना, २०६८ ले ७५ प्रतिशत किसानको जमिन १ हेक्टर भन्दा कम रहेको देखाएको छ, जसमा व्यावसायिक खेती सम्भव छैन । यो क्रम थप बढ्दै गएको छ ।

कृषि क्षेत्रको उत्पादनको वृद्धिदर न्यून रहँदै आएको छ । पछिल्लो एक दशकको कृषि क्षेत्रको गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धिदर करिब २.९ प्रतिशत मात्र रहेको छ । कृषि क्षेत्रमा लागेका मानिसहरूको उत्पादकत्व कम हुँदा आय बढ्न सकेको छैन । युवाहरू कृषि कार्यबाट पलायन भइरहेका छन् । कृषि कर्ममा लागेर जीवन स्तरमा सुधार ल्याउन नसक्ने देखेर युवाहरू वैदेशिक रोजगारीमा जाने गरेका छन् । यसले गर्दा कृषि क्षेत्रमा अहिले कृषि श्रमको अभाव देखा परेको छ ।

भौगोलिक विविधताले गर्दा नेपालमा धेरै प्रकारका कृषि उपजहरू उत्पादन गर्न सकिन्छ । प्रमुख खाद्यान्न बालीको रूपमा धान, मकै, गहुँ, कोदो, फापर र जौ उत्पादन हुन्छ । तराईमा तेलहन र दलहनको पनि उत्पादन हुन्छ । नगदे बालीको रूपमा चिया, कफी, उखु, कपास र सूतीको उत्पादन हुने गरेको छ । विभिन्न प्रकारका तरकारी तथा मसलाहरू पनि यहाँ उत्पादन गर्न सकिन्छ । त्यस्तै, विभिन्न खालका फलफूलहरूको उत्पादन हुने गरेको छ । स्याउ, सुन्तला, मौसम, कागती, निबुवा, आँप, केरा, अम्बा, मेवा, रुख कटहर, भुइँ कटहर, लिची, स्याउ, नासपाती, ओखर, आरुबखडा, खुर्पानी आदि नेपालमा उत्पादन हुन्छ ।

कृषि क्षेत्रसँग सम्बन्धित पशुपन्छी पालनको लागि नेपालमा ठूलो सम्भावना रहेको छ । कुखुरा, बाख्रा, बंगुर, अष्ट्रिच, टर्की आदि पालन गर्न सकिन्छ । गाई तथा भैसी पालनबाट दूध तथा दुग्ध पदार्थ उत्पादन गर्न सकिन्छ । माछा पालनको पनि ठूलो सम्भावना छ । अझ नेपालमा चिसो पानीमा उत्पादन गर्न सकिने ट्राउट माछा उत्पादन गर्न सकिन्छ ।

कृषि पेशामा संख्यात्मक रूपमा धेरै मानिसहरू लाग्ने तर उत्पादन र उत्पादकत्व भने बढ्न नसक्ने हो भने कृषि क्षेत्रले काँचुली फेर्न सक्दैन । कृषि क्षेत्रमा लागेर पनि मानिसहरूले आफ्नो जीवन स्तर सुधार गर्न सक्ने हो भने मात्र यस क्षेत्रमा युवाहरू आकर्षित हुन सक्छन् । अहिले

त परम्परागत रूपमा काम गर्ने गरी बालबालिका, महिला र बृद्धबृद्धाहरू नै धेरै कृषि कर्ममा रहेका छन् । नपढेका अथवा कम पढेका जनशक्तिले नेपालको कृषि क्षेत्रलाई धानेका छन् । पढेका मानिसहरूले कृषि कर्म गर्न हुँदैन भन्ने अघोषित सामाजिक मान्यता रहेको छ । तर यो प्रवृत्तिले कृषि क्षेत्रलाई नयाँ उचाइमा लैजान सकिँदैन । मानिसहरूले विस्तारै खेतीयोग्य भूमि बाँभो छाड्दै जान थालेका छन् । खास गरी, पहाडी क्षेत्रमा कृषि भूमि छोड्दै जाने प्रवृत्ति बढ्दै गएको छ । तराईमा पनि कृषियोग्य जमिन पूर्ण रूपमा प्रयोग गरेको पाइँदैन ।

कृषि क्षेत्रको विकासको लागि नेपाल सरकारले विभिन्न खालका अनुदान प्रदान गर्ने गरेको छ । साथै, नेपालको दीर्घकालीन कृषि विकास रणनीति कार्यान्वयनमा रहेको छ । सरकारले व्याज अनुदान सहितको सहूलियतपूर्ण कर्जाको व्यवस्था पनि गरेको छ ।

कृषि क्षेत्रको अबको बाटो

नेपालको कृषि क्षेत्रलाई समृद्ध पार्ने कुरा चुनौतीपूर्ण देखिन्छ । अधिकांश मानिसहरूले कृषि पेशालाई महत्वपूर्ण पेशाको रूपमा लिने नगरेको अवस्था छ । सरकारले कृषि क्षेत्रको प्रवर्द्धन गर्न विभिन्न नीतिगत प्रयासहरू गरे पनि कृषि क्षेत्रमा खासै परिवर्तन आउन सकेको छैन । केही मानिसहरूले व्यावसायिक रूपमा कृषि कार्य गर्न सुरु गरेका छन् । तर त्यस्ता मानिसहरू थोरै मात्र रहेका छन् । उनीहरूको दिगोपना हेर्न बाँकी छ । आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा कृषि क्षेत्रमा समृद्धि ल्याउनका लागि नेपालको प्रदेश ५ को सरकारले केही नविन कार्यक्रमहरू सुरु गरेको छ । प्रदेश सरकारले थालनी गरेका यी कार्यक्रमहरू दीर्घकालीन प्रकृतिका रहेका छन् । तयारीको चरणमा रहेको प्रदेशको आवधिक योजनाले पनि यी कार्यक्रमलाई सम्बोधन गर्न गइरहेको छ । ती कार्यहरू देहाय अनुसार रहेका छन् ।

- (क) उत्पादनमा आधारित अनुदान दिन कृषि अनुदान कोषको व्यवस्था
- (ख) ५२ वटा निर्वाचन क्षेत्रमा आधुनिक प्रविधियुक्त स्मार्ट कृषि गाउँ निर्माण
- (ग) शीत भण्डार निर्माण
- (घ) भूमिहीन किसानहरूलाई करार खेती गर्न जग्गा भाडामा अनुदान
- (ङ) सहकारी मार्फत कृषिमा बजारीकरण
- (च) कृषि र पशुपालनमा यान्त्रिकीकरणमा सहयोग
- (छ) प्राङ्गारिक र जैविक मल उत्पादन कार्यक्रम

- (ज) कृषि बजार सुधार कार्यक्रम
- (झ) पशु बधशाला निर्माणमा सहयोग
- (ञ) उत्पादनमा आधारित पशुपालनमा अनुदान
- (ट) भूमि बैंकको अवधारणा
- (ठ) भावी कृषक कार्यक्रम

अर्थतन्त्रमा उद्योगधन्दा र सेवा क्षेत्र विस्तार हुँदै जाँदा मानिसहरू ती क्षेत्रतर्फ जानु आवश्यक हुन्छ । सबै मानिसहरू कृषि क्षेत्रमा मात्र लाग्ने हो भने अर्थतन्त्रका अन्य क्षेत्रहरूमा चाहिने जनशक्ति उपलब्ध नहुन सक्छ । कृषि पेशामा संलग्न मानिसहरूको संख्या कम हुँदै जानु पर्दछ, भने बढ्दो जनसंख्यालाई आवश्यक खाद्यान्न उत्पादन गर्नु पर्ने खाँचो पनि रहेको छ । तसर्थ, अब कृषि क्षेत्रमा थोरै मानिसहरू संलग्न हुने तर धेरै उत्पादन हुने वातावरण निर्माण गर्नु पर्दछ । यसो हुन सकेमा मात्र कृषि क्षेत्रमा उत्पादन र उत्पादकत्व दुवै बढ्नुको साथै कृषि पेशामा संलग्न मानिसहरूको आय पनि बढ्दछ ।

अब बालबालिका र बृद्धबृद्धाहरूले मात्र गाउँमा बसेर निर्वाहमुखी कृषि कर्म गर्ने होइन । शिक्षा र स्वास्थ्यको लागि त्यस्तो समूह शहर वा शहरी क्षेत्र नजिक बस्नु पर्दछ । केही मात्रामा उर्जावान् युवा जनशक्ति धेरै जग्गामा व्यावसायिक रूपमा काम गर्ने गरी कृषि क्षेत्रमा लाग्नु पर्दछ । पहाडतर्फ एउटा सिंगो डाँडा वा गाउँमा केही संख्याका युवाहरूले व्यावसायिक कृषि कार्य गर्नु पर्दछ । त्यस्तै, तराईमा पनि बलिया र पढेलेखेका युवाहरू धेरै क्षेत्र ओगटेर आधुनिक ढंगले गरिने कृषि कार्यमा लाग्नु पर्दछ । यसरी संख्यात्मक रूपमा थोरै युवाहरूले आधुनिक तथा व्यावसायिक ढंगले ठूलो क्षेत्रमा रहेको कृषि भूमिमा काम गर्दा स्केलको फाइदा (Economies of Scale) प्राप्त हुन्छ, र उत्पादन तथा उत्पादकत्व पनि बढ्छ । थोरै श्रमशक्तिबाट ठूलो क्षेत्रमा काम गर्दा यान्त्रिकीकरणको लागि जोड दिनु पर्ने हुन्छ । थोरै श्रम र बढी यान्त्रिकीकरण गर्न सकिएमा युवाहरू कृषि पेशातर्फ आकर्षित हुन सक्ने देखिन्छ । यसरी यान्त्रिकीकरण र व्यावसायिकरणको माध्यमबाट कृषिलाई सुरक्षित र आकर्षक पेशाको रूपमा रूपान्तरित गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

कुनै पनि क्षेत्रमा ठूलो स्केलमा वस्तु उत्पादन हुँदा व्यापारीहरू व्यावसायिक प्रयोजनको लागि ती वस्तु खरिद गर्न जान्छन् । उत्पादनले बजार पाउँछ । नेपालका गाउँ गाउँमा केही घरपरिवारले सानो परिमाणमा विभिन्न कृषि उपजहरू उत्पादन तथा बिक्री गर्न सम्भव भए पनि त्यस्तो

सानो परिमाणको उत्पादन खरिद गर्न व्यापारीहरू जाँदैनन् । यसले गर्दा किसानहरूले उत्पादन गरेको कृषि उपजको बचत परिमाण बिक्री गर्न नसकी बजारको समस्या भोग्ने गरेको स्थिति विद्यमान छ ।

अर्कोतर्फ, अनुकूल मौसममा सबै कृषकहरूले उल्लेख्य रूपमा कृषि वस्तु उत्पादन गर्ने भएकोले पनि सो समयमा कृषि उपजले बजार नपाउने गरेको देखिन्छ । कृषकहरूले उत्पादित कृषि वस्तुलाई लामो समयसम्म जोगाएर राख्न नसक्ने भएकोले कृषि उपजलाई प्रशोधन गरेर बढी समयसम्म ताजा राख्न सकिने वस्तु उत्पादन गर्नेतर्फ प्रयास हुनु पर्ने देखिन्छ । साथै, कृषि क्षेत्रलाई उद्योगको रूपमा परिणत गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

पर्याप्त सिँचाइको अभावमा मौसमी खेती गर्न बाध्य हुनु, कृषि उत्पादनमा जलवायु परिवर्तनको प्रभाव पर्नु, उन्नत बीउविजन सहज रूपमा उपलब्ध नहुनु लगायतका कारण कृषि कर्म बढी जोखिमयुक्त रहेको छ । बजारको अनिश्चितताले कृषि पेशामा लाग्ने कृषकहरू निरुत्साहित भइरहेको अवस्था छ । कृषि उपज बढी उत्पादन भएको बेलामा बजार मूल्य कम हुने, किसानहरू आफैले कृषि उपजको भण्डारण गर्न नसक्ने र भण्डारणको सुविधा पनि उपलब्ध नहुने अवस्थाले पनि कृषकहरूले उचित प्रतिफल पाउन सकेका छैनन् । कृषि उपजको उत्पादनबाट बढी फाइदा किसानहरूले भन्दा विचौलियाहरूले लिने गरेको तीतो यथार्थ पनि रहेको छ । तसर्थ, कृषिमा ठूला ठूला फर्महरू बनाएर उत्पादनदेखि बजारीकरणसम्म एउटै फर्मले काम गर्न सक्छ । अथवा किसानहरूले समूह वा सहकारी संस्था मार्फत उत्पादनदेखि मूल्य अभिवृद्धिको फाइदा लिन सक्छन् ।

अब परम्परागत तरिकाले खाद्यान्नको मात्र खेती गर्नुपर्छ भन्ने छैन । बजार विस्तार हुँदै गएकोले उपलब्ध जमिनमा कुन खेती गर्दा उपयुक्त हुन्छ, त्यसैको खेती गर्ने परिपाटी बसाल्नु पर्दछ । जुन कृषि उपजको उत्पादन बढी हुन सक्छ, त्यसको खेती गरिनु पर्दछ । परिमाणको हिसाबले मात्र होइन, बजारमा कुन वस्तुको माग के छ, मूल्य के छ भन्ने कुरालाई मध्यनजर गरेर खेती गरेमा यसबाट नोक्सानी हुने सम्भावना कम हुन्छ । मूल्य बढी प्राप्त हुने र नाफा बढी बस्ने कृषि उपजहरूको छनोट गरी खेती गरिनु पर्दछ । कृषिको जानकार व्यक्तिहरूले व्यावसायिक ढंगले खेती गरेमा नाफा लिन सकिने हुन्छ ।

कृषिमा जोखिम पनि छ । तर छिटो प्रतिफल दिने क्षेत्र पनि कृषि बन्न सक्छ । छोटो समयमा प्रतिफल दिनेदेखि लामो समय लाग्ने धेरै प्रकारका कृषि उपजहरू उत्पादन गर्न सकिने भएकोले बजारमा माग भएका र छिटो प्रतिफल दिने वस्तुहरू उत्पादन गरी लाभ लिन सकिन्छ । त्यस्तै, भिन्न भिन्न श्रमको मात्रा आवश्यक पर्ने कृषि उत्पादन पनि रहेका छन् । सुक्ष्म अध्ययन सहित लगनशील भई कृषि कर्म गरिएमा यो सहज र आकर्षक पेशा बन्न सक्ने पनि देखिन्छ ।

सवैले कृषि पेशा नै गर्नु पर्छ भन्ने छैन । तर अहिलेसम्म जमिन नै प्रमुख सम्पतिको रूपमा रहेको छ । तसर्थ, जमिन राख्ने तर खेती गर्ने काम छोड्दै जाने प्रवृत्ति बढेको छ । जग्गालाई सुरक्षित रूपले भाडामा लगाउने प्रणाली पनि उपलब्ध भैसकेको छैन । अहिले वास्तवमा जग्गा हुनेले खेती नगर्ने तर खेती गर्न चाहनेसँग जमिन नहुने स्थितिले गर्दा पनि कृषि क्षेत्रमा अग्रगामी परिवर्तन आउन सकेको छैन । जग्गाबाट कृषि उत्पादन गरेर भन्दा पनि विस्तारै घडेरीको रूपमा मूल्य वृद्धि हुने अभिलाषामा जग्गा घडेरीको रूपमा परिणत गर्ने प्रवृत्ति बढेको छ ।

यस्तो परिवेशमा उपलब्ध जग्गालाई अधिकतम उपयोग गरी उत्पादन बढाउन भूमि बैंकको अवधारणा अगाडि ल्याउनु पर्ने देखिन्छ । भूमि बैंकको अवधारणा बमोजिम मानिसहरूले आफूले प्रयोग नगर्ने जग्गा भूमि बैंकमा लगेर राख्न सक्छन् । हामीसँग भएको बचत रकम बैंकमा लगेर राखेभैं आफूसँग रहेको जग्गा उपयोगका लागि भूमि बैंकमा राख्न सकिने व्यवस्था हुनु पर्दछ । उक्त जग्गालाई भूमि बैंकले खेती गर्न चाहने व्यक्तिलाई लिज अथवा भाडामा दिन सक्छ । यसरी भूमि बैंकले जग्गाको सम्बन्धमा मध्यस्थताको काम गर्न सक्छ । फलस्वरूप, उपलब्ध जग्गा बाँभो रहने स्थिति कम हुँदै जाने अपेक्षा राखिन्छ ।

कृषिलाई उद्योग र पर्यटनसँग जोड्नु पर्ने देखिन्छ । उद्योग र पर्यटन फस्टाउँदै जाँदा कृषि उपजको माग बढ्दछ । तर सो अनुरूपको उत्पादन वृद्धि हुनु पर्ने हुन्छ । अर्कोतर्फ, कृषि उपजको प्रशोधन र प्याकेजिङ गरेर औद्योगिकीकरण गर्ने र पर्यटक आकर्षित गर्ने गरी कृषि क्षेत्रलाई पर्यटनसँग जोड्नु पर्ने आवश्यकता छ । कृषि क्षेत्रलाई विशेष ध्यान दिने गरी विशिष्टीकृत वित्तीय संस्थाहरू उपलब्ध भएमा कृषि कार्यको लागि चाहिने सहूलियतपूर्ण ऋण उपलब्ध हुने थियो । अहिले भएका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको लगानी प्राथमिकतामा कृषि क्षेत्र पर्ने गरेको देखिँदैन ।

निष्कर्ष

मुलुकको अर्थतन्त्रमा कृषि क्षेत्रको गहन स्थान रहेको हुन्छ र रहँदै आएको छ । नेपालमा अहिलेसम्म कृषि क्षेत्रको विकासको लागि गरिएका प्रयासहरूले खासै परिवर्तन ल्याउन सकेको छैन । अब कृषि क्षेत्र परम्परागत निर्वाहमुखी ढंगले चल्यो हुँदैन । निर्वाहमुखी खेती प्रणालीको रूपमा रहेको कृषि क्षेत्रलाई आधुनिकीकरण, व्यावसायीकरण र यान्त्रिकीकरणमा परिवर्तन गर्नु जरुरी छ । ठूला ठूला कृषि फार्महरू खुल्नु पर्दछ र संख्यात्मक रूपमा थोरै तर बलिया र जानकार युवाहरू कृषि कार्यमा लाग्नु पर्दछ । मुलुकमा उपलब्ध कृषियोग्य जमिनको अधिकतम उपयोगका लागि भूमि बैंक स्थापना गरी कृषि कर्म गर्न चाहने व्यक्तिहरूलाई जग्गा उपलब्ध गराउने व्यवस्था लागू गर्नु आवश्यक छ । कृषि कार्यका लागि पर्याप्त सिँचाइको सुविधा, सहूलियतपूर्ण कृषि कर्जा, उन्नत बीउविजन, प्रविधि तथा यन्त्रहरू सहज र सरल रूपमा उपलब्ध हुनु पर्दछ । साथै, कृषि कर्ममा लाग्ने व्यक्तिहरूलाई उत्पादनको आधारमा सहूलियत, सामाजिक सुरक्षा र सम्मानको व्यवस्था हुने हो भने कृषि क्षेत्र आधुनिक ढंगले रूपान्तरण हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

रोजगारीको हक र प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम

● विनोद नेपाल*

विषय प्रवेश

नेपाल एक अल्पविकसित मुलुक हो। लामो द्वन्द्व एवम् राजनीतिक अस्थिरताको कारण समृद्धिको दिशातर्फ अघि बढ्न नसकिरहेको तथा गरिबी र पछौटेपनसँग जुधिरहेको नेपालको अर्थतन्त्र लामो समयदेखि विप्रेषणमा निर्भर छ। कारण हो, मुलुकभित्र रोजगारीको अवसर उपलब्ध नहुँदा युवाहरू विदेशिनु पर्ने बाध्यता। लगानीको वातावरण नहुँदा तथा उत्पादनशील क्षेत्रको विकास हुन नसक्दा सक्रिय उमेरको जनशक्ति रोजगारीको खोजीमा विदेशिन बाध्य भएको हो। युवा शक्ति विदेशिँदा जमिन बाँभो हुने क्रम बढेको, उपभोग संस्कृति बढेको तथा खाद्यान्न, फलफूलदेखि अन्य दैनिक उपभोग्य सामग्री र विलासिताका सामानको आयात बढ्न गई मुलुकको अर्थतन्त्र आयातमुखी हुनुको साथै व्यापार सन्तुलन समेत खल्बलिन पुगेको छ।

संविधान सभा मार्फत संविधान लेखन कार्य सम्पन्न भई 'नेपालको संविधान २०७२' को घोषणा तथा राज्यको पुनर्संरचना भई निर्वाचन मार्फत संघ, प्रदेश तथा स्थानीय गरी तीनै तहमा सरकार गठन भए पश्चात् मुलुक नयाँ युग र नयाँ परिवेशमा प्रवेश गरेको छ। यससँगै आम जनताका आशा, अपेक्षा र चाहना बढेका छन्। यिनै पृष्ठभूमिमा राजनीतिक नेतृत्वले मुलुकलाई अल्पविकसित श्रेणीबाट विकासशील हुँदै दिगो विकासका विश्वव्यापी लक्ष्य हासिल गर्दै समृद्ध मुलुकको स्तरमा पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको छ। यसले आम नागरिकमा आफ्नो भविष्यप्रति केही आशा जगाएको छ। अझ मुलुकमा निर्वाचनको माध्यमबाट दुई तिहाई बहुमत सहितको सरकार गठन हुनुले ती आशा हासिल गर्ने प्रयासमा भन्ने सहयोग पुगेको छ। नयाँ संवैधानिक व्यवस्था अनुसार सम्पन्न पहिलो निर्वाचन पश्चात्

मुलुक राजनीतिक स्थायित्वतर्फ डोरिएको पृष्ठभूमिमा यसप्रति आशावादी हुनु स्वाभाविकै हो।

वर्तमान सरकारलाई दुई तिहाई बढी सांसदको समर्थन प्राप्त छ। यसले गर्दा विगतमा जस्तो ससाना समस्या उत्पन्न हुने अवस्था छैन भने सरकारले चाहेका काम गर्न कतैबाट बाधा र अवरोध हुने अवस्था पनि छैन। मुलुकको समग्र अवस्था, राष्ट्रको आवश्यकता, जनताका अपेक्षा र आकांक्षा एवम् सम्भावनाहरूलाई ख्याल राख्दै विधि र प्रक्रियासम्मत ढंगमा आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्नु सरकारको दायित्व हो। सोही अनुरूप सरकार अघि बढ्ने प्रयास गरिरहेको देखिन्छ। यद्यपि संघीयता कार्यान्वयनकै प्रक्रियामा छ। केही ऐन, कानून बनी कार्यान्वयनमा आइसकेका भए पनि कतिपय कानून बन्ने क्रममै छन्। यस क्रममा देखिने र महसुस हुने धेरै काम भइनसकेको भए पनि केही सकारात्मक प्रयास देखिएका छन् जसको असर देखिन केही समय लाग्नेछ। सामाजिक सुरक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीको क्षेत्रमा सरकारको प्रयास सकारात्मक र स्वागतयोग्य देखिएका छन्। जनचाहनालाई मध्यनजर गर्दै सरकार तथा सरकारी संयन्त्रहरूबाट सोही अनुरूप इमानदार ढंगमा काम हुन सकेमा मुलुकको समग्र अवस्था सुधन सम्भव हुनेछ।

उद्योगधन्दाको स्थापना, व्यावसायिक वातावरण, उत्पादन र निर्यातबाट अर्थतन्त्रमा सकारात्मक असर पर्छ। यसले एकातिर रोजगारीको अवसरमा वृद्धि हुन्छ भने अर्कोतिर आर्थिक परनिर्भरता पनि कम हुन्छ। क्रमशः आत्मनिर्भर हुँदै जाने र मुलुकलाई विकासशील हुँदै मध्यमस्तरको आय भएको मुलुकहरूको सूचीमा स्तरोन्नति गर्ने लक्ष्य लिइएको सन्दर्भमा राजनीतिक स्थिरताको फाइदा उठाउँदै सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको साझा प्रयासमा

* पूर्व वरिष्ठ प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक।

पर्यटन, जलस्रोत तथा कृषि समेतका क्षेत्रको विकास गर्ने र त्यसबाट अर्थतन्त्रलाई सबल एवम् आत्मनिर्भर बनाउने लक्ष्य राज्यले लिएको छ । यसलाई हासिल गर्न उपयुक्त नीति तथा इमानदार प्रयासको आवश्यकता छ । यी सबैको लागि पूर्वाधारको विकास पहिलो शर्त हो । पूर्वाधारको विकास गर्ने क्रममा रोजगारीका अवसरहरू प्राप्त हुन्छन् । यसको लाभ लिन स्वदेशी जनशक्तिलाई अवसर दिनुपर्छ ।

जनशक्ति र रोजगारी

जनशक्ति कुनै पनि मुलुकको सर्वाधिक महत्वपूर्ण शक्ति हो । सम्भावना, स्रोत, साधन, पुँजी र प्रविधि उपलब्ध भए पनि जनशक्ति नभएमा तिनको परिचालन र सदुपयोग हुन सक्दैन । योग्य, सक्षम र समर्पित जनशक्ति बिना मुलुकको उन्नति तथा समृद्धि सम्भव हुँदैन । यसैले उचित शिक्षादीक्षा, तालिम, प्रशिक्षण आदिको अवसर प्रदान गरी दक्ष जनशक्ति तयार गर्नुको साथै त्यस्तो शक्तिलाई मुलुकभित्रै अधिकाधिक उपयोग गर्ने नीति राज्यले लिनु पर्दछ । समृद्ध मुलुकहरूले यस्ता नीति अवलम्बन गर्ने भए पनि विपन्न मुलुकहरू विभिन्न कारणले मुलुकको जनशक्ति व्यवस्थापन र समुचित परिचालनमा चुकेका हुन्छन् । यसै कारण मुलुकको सक्रिय उमेरको शक्ति बाह्य मुलुकतर्फ पलायन हुने वा अवसरको खोजीमा मुलुकबाट बाहिरिने गर्छन्, जसको असर त्यस्ता मुलुकको सामाजिक तथा साँस्कृतिक पक्षका साथै आर्थिक विकास र समृद्धिमा समेत पर्दछ ।

‘नेपालको संविधान २०७२’ ले नेपाली नागरिकका विभिन्न हकको सुनिश्चितता गरेको छ । संविधानको धारा ३३ ले ‘रोजगारीको हक’ लाई मौलिक हकको रूपमा समावेश गरेको छ, जसमा ‘प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको हक हुने तथा रोजगारीको शर्त, अवस्था, बेरोजगार सहायता संधीय कानून बमोजिम हुने र प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको छनोट गर्न पाउने हक हुने’ उल्लेख छ । सोही हक कार्यान्वयनको सन्दर्भमा ‘रोजगारीको हक सम्बन्धी ऐन, २०७५’ जारी भएको छ ।

नेपाल सरकारले चालू आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को नीति तथा कार्यक्रम र बजेट मार्फत सार्वजनिक विकास निर्माणका कार्यहरूमा रोजगारीको अवसर सिर्जना गरी आगामी पाँच वर्षभित्रमा कुनै पनि नेपाली नागरिकले बाध्यताले वैदेशिक रोजगारीमा जानुपर्ने अवस्थाको अन्त्य गर्ने घोषणा गरेको छ । सार्वजनिक विकास निर्माण सम्बन्धी कार्यक्रम तथा आयोजनाहरू सरकारका विभिन्न

तह अन्तर्गतका विषयगत मन्त्रालय तथा निकायहरूबाट सञ्चालन हुने गरेका छन् । यसरी विभिन्न निकायले विकास निर्माण सम्बन्धी कार्यक्रम तथा आयोजनाहरू सञ्चालन गर्दा रोजगारी सिर्जनालाई यथोचित प्राथमिकता दिन नसकेको अवस्था छ ।

यही पृष्ठभूमिमा नेपाल सरकारले संविधानको भावना अनुरूप कानुनी र नीतिगत व्यवस्था गर्दै मुलुकको सक्रिय उमेरको जनशक्तिलाई मुलुकभित्रै अवसर प्रदान गर्नेतर्फ प्रयास प्रारम्भ गरेको छ । यदि त्यस्तो जनशक्तिलाई रोजगारी प्रदान गर्न नसके भत्ता उपलब्ध गराउने जस्तो अवधारणा पनि सरकारले प्रस्तुत गरिसकेको छ । यसै क्रममा सरकारले २०७५ फागुन १ गते ‘प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम’ को घोषणा गरेको हो ।

प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम

युवा जनशक्तिको वैदेशिक रोजगारी प्रतिको निर्भरता र तिनले मुलुकमा पठाएको विप्रेषणमा अर्थतन्त्रको निर्भरता नेपालले लामो समयदेखि भोगिरहेको यथार्थ हो । यो एक प्रकारको परनिर्भरता र सामाजिक विचलन ल्याउने कारक समेत भएकाले यसको अन्त्य वा संकुचन अनिवार्य थियो । सोही विषयलाई महसुस गरेर सरकारले ‘प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम’ को घोषणा गरी लागू गरेको हो ।

रोजगारीको हक सम्बन्धी ऐन, २०७५ ले प्रत्येक स्थानीय तहमा रोजगार सेवा केन्द्रको स्थापना गरी बेरोजगारहरूको पहिचान तथा सूचीकरण गर्ने र रोजगार सेवा केन्द्रमा सूचीकृत भएका बेरोजगार व्यक्तिहरूलाई एक आर्थिक वर्षमा न्यूनतम एक सय दिनको रोजगारी प्रत्याभूति गरिने व्यवस्था गरेको छ । यसरी न्यूनतम रोजगारी प्रदान गर्न नसके नेपाल सरकारले हरेक बेरोजगार परिवारलाई एक जना श्रमिकले एक सय दिन काम गर्दा प्राप्त गर्ने न्यूनतम पारिश्रमिकको पचास प्रतिशत रकम निर्वाह भत्ता दिनुपर्ने व्यवस्था छ । तसर्थ, सूचीकृत बेरोजगार व्यक्तिहरूलाई न्यूनतम रोजगारी सुनिश्चित गर्न व्यावसायिक कृषि, सिँचाई, खानेपानी, नदी नियन्त्रण, वन, पर्यटन, यातायात पूर्वाधार लगायतका सार्वजनिक निर्माण तथा अन्य सार्वजनिक कार्यहरूमा सहकार्य र समन्वय गरी एकीकृत रूपमा थप आन्तरिक रोजगारी सिर्जना गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । यस्तो अवस्थामा नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहका सार्वजनिक निर्माण तथा सार्वजनिक क्षेत्रका अन्य कार्यक्रमहरूमा पर्याप्त संख्यामा थप रोजगारी सिर्जना गर्ने गरी समन्वयात्मक र योजनाबद्ध ढंगले तिनीहरूको

कार्यान्वयन गर्ने प्रबन्ध गर्न 'प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम' सञ्चालनमा ल्याइएको हो ।

यसरी रोजगारी सिर्जना गर्दा सार्वजनिक क्षेत्रका विकास निर्माण सम्बन्धी कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूमा श्रमिकको माग हुने र माग बमोजिमका श्रमिकहरूको आपूर्ति रोजगार सेवा केन्द्र मार्फत हुने भई सबै स्थानीय तहमा श्रमको माग र आपूर्तिको औपचारिक संयन्त्रको समेत विकास हुनेछ । यस्तो संयन्त्रले स्थानीय स्तरमा निजी, सहकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रमा हुने श्रमिकको माग र आपूर्ति बीचमा सहजीकरण र संयोजनको भूमिका समेत निर्वाह गर्नेछ ।

'प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम' अन्तर्गत निजी, सहकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रसँग समन्वय र सहकार्य गरी ती क्षेत्रहरूमा थप रोजगारीको अवसर सिर्जना गर्नेछ । श्रमिकमा हुने क्षमता तथा सीप अभावका कारणले बजारमा देखिएको श्रमिकको माग र आपूर्ति बीचको अन्तरलाई कम गर्न यस कार्यक्रम अन्तर्गत श्रमिकको क्षमता तथा सीप विकास तालिम कार्यक्रमहरू समेत सञ्चालन गरिने छन् । बेरोजगार व्यक्तिहरूले आफूसँग भएको सोच, सीप र अनुभवका आधारमा स्वरोजगार हुन चाहेमा आवश्यक पर्ने सीप तथा उद्यमशीलता अभिवृद्धि गर्न विशेष उद्यमशीलता तालिम प्रदान गर्ने र उद्यमको अवधारणा प्रस्तावको मूल्यांकनका चेतनामूलक कार्यक्रम समेत देशव्यापी रूपमा सञ्चालन गर्ने कार्यक्रम रहेको देखिन्छ ।

कार्यक्रमको पृष्ठभूमि

मुलुकमा विद्यमान बेरोजगारी र गरिबीको समस्यालाई सम्बोधन गरी दिगो आर्थिक विकास हासिल गर्न नेपाल सरकारले काम र रोजगारीलाई उच्च प्राथमिकता प्रदान गरेको छ । आगामी पाँच वर्षभित्रमा बाध्यात्मक वैदेशिक रोजगारलाई निरुत्साहन गर्ने सरकारको नीति अनुरूप आन्तरिक रोजगारीको क्षेत्र र दायरालाई विकास र विस्तार गर्ने तथा श्रमको सम्मान गर्ने वातावरणको सिर्जना गर्दै राष्ट्रिय समृद्धिमा योगदान गर्ने लक्ष्य सहित प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम सञ्चालन गर्न लागिएको हो । यस कार्यक्रमले मुलुकभित्रै उत्पादनशील रोजगारीको अवसरमा वृद्धि गरी न्यूनतम रोजगारीको सुनिश्चितता गर्ने र रोजगारी प्राप्त गर्न नसक्ने बेरोजगार परिवारलाई सामाजिक संरक्षण प्रदान गर्ने लक्ष्य लिएको छ ।

कार्यक्रमको संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधान २०७२ को धारा ३३ मा प्रत्येक

नागरिकको रोजगारीको हकलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै धारा ५१ मा सबैले काम गर्न पाउने अवस्था सुनिश्चित गर्दै देशको मुख्य सामाजिक आर्थिक शक्तिको रूपमा रहेको श्रमशक्तिलाई दक्ष र व्यावसायिक बनाउने र स्वदेशमा नै रोजगारी अभिवृद्धि गर्ने, मर्यादित श्रमको अवधारणा अनुरूप सबै श्रमिकको आधारभूत अधिकार सुनिश्चित गर्दै सामाजिक सुरक्षा प्रत्याभूत गर्ने, वैदेशिक रोजगारीबाट आर्जन भएको पुँजी, सीप, प्रविधि र अनुभवलाई स्वदेशमा उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगाउन प्रोत्साहन गर्ने, असहाय अवस्थामा रहेका एकल महिलालाई सीप, क्षमता, र योग्यताको आधारमा रोजगारीमा प्राथमिकता दिँदै जीविकोपार्जनका लागि समुचित व्यवस्था गर्दै जाने राज्यका नीतिहरू हुने उल्लेख छ । सामाजिक न्याय सहितको समाजवाद उन्मुख लोककल्याणकारी राज्यको स्थापनामा उत्पादनशील आन्तरिक रोजगारीको महत्त्वपूर्ण योगदान हुने विषयलाई संविधानले स्पष्ट गरेको छ । यस्तै, नेपाल सरकारले जारी गरेको राष्ट्रिय रोजगार नीति, २०७१ मा सबैले काम गर्न पाउने अवस्थाको सुनिश्चितता गर्दै देशको मुख्य सामाजिक आर्थिक शक्तिको रूपमा रहेको श्रमशक्तिलाई दक्ष र व्यावसायिक बनाउने र स्वदेशमा नै रोजगारीको अभिवृद्धि गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

कार्यक्रमको दीर्घकालीन सोच

ज्ञान, सीप र क्षमतायुक्त प्रतिस्पर्धी, श्रमशक्तिको विकास र उत्पादनशील आन्तरिक रोजगारी सिर्जना मार्फत श्रमशक्तिको स्वदेशमै पूर्ण उपयोग गरी आर्थिक समृद्धि हासिल गर्नु यस कार्यक्रमको दीर्घकालीन सोच रहेको छ ।

कार्यक्रमको लक्ष्य

स्वदेशभित्र रोजगारीका पर्याप्त अवसरको सिर्जना र कामलाई सम्मान गर्ने संस्कृतिको विकास गरी रोजगारीका लागि विदेश जानुपर्ने बाध्यात्मक अवस्थाको अन्त्य गर्नु यस कार्यक्रमको लक्ष्य रहेको छ ।

कार्यक्रमको उद्देश्य

- १) सम्पूर्ण नागरिकलाई न्यूनतम रोजगारीको प्रत्याभूति गरी मौलिक हकको रूपमा रहेको रोजगारीको हकको कार्यान्वयन गर्ने,
- २) आन्तरिक रोजगारी र उद्यमशीलताको प्रवर्द्धन गरी वैदेशिक रोजगारीप्रतिको बहूदो निर्भरतालाई कम गर्ने,
- ३) कामका लागि पारिश्रमिक मार्फत गरिबी न्यूनीकरण र सामाजिक संरक्षणमा योगदान पुऱ्याउने,

- ४) स्थानीय स्तरमा विकास निर्माण कार्य मार्फत सार्वजनिक पुँजी निर्माण गरी स्थानीय जनताको जीवनस्तर सुधार गर्न मद्दत पुऱ्याउने ।

कार्यक्रमको रणनीति

यस कार्यक्रमको कार्यान्वयन गर्न निम्नानुसारका मुख्य रणनीतिहरू तय गरिएको छः

- १) स्थानीय स्तरमा रोजगारीको प्रवर्द्धनका लागि सार्वजनिक निर्माणका कार्यहरूमा सम्भव भएसम्म श्रममूलक प्रविधिको प्रयोग गर्ने ।
- २) रोजगारी सिर्जनाका लागि अन्तरक्षेत्रगत तथा अन्तरतहगत समन्वय गर्ने,
- ३) सीपमूलक तालिम मार्फत बजारको माग अनुरूपको श्रमशक्ति विकास र आपूर्ति गर्ने,
- ४) रोजगारी सिर्जनामा निजी, सहकारी तथा सामुदायिक क्षेत्रसँग सहकार्य गर्ने,
- ५) रोजगार व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको स्थापना मार्फत रोजगारी सम्बन्धी तथ्यांक नियमित रूपमा अद्यावधिक गरी उपयोग गर्ने ।

कार्यक्रमको क्षेत्र

- १) यो कार्यक्रम संघ, प्रदेश र स्थानीय तीनै तहका सार्वजनिक क्षेत्रमा सञ्चालन गरिने र यसको कार्यान्वयनमा स्थानीय तहको प्रमुख भूमिका रहने ।
- २) संघीय सरकारका विषयगत मन्त्रालयहरू, प्रदेश सरकारका मन्त्रालयहरू र स्थानीय तहहरू आआफ्नो क्षेत्रभित्र यस कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा जिम्मेवार हुने ।
- ३) यो कार्यक्रम मुलुकका ७ वटै प्रदेश र ७५३ वटै स्थानीय तहमार्फत सञ्चालन हुनेछ । संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका सार्वजनिक निर्माणका कार्यक्रमहरूमा श्रममूलक प्रविधिको प्रयोगलाई प्राथमिकता दिई बेरोजगार व्यक्तिहरूलाई न्यूनतम रोजगारी उपलब्ध गराइने ।
- ४) यो कार्यक्रम अन्तर्गत रोजगारी सिर्जनाका प्रमुख क्षेत्रहरूमा सडक, खानेपानी, ढल व्यवस्थापन, सिचाई, ऊर्जा, शहरी विकास, शिक्षा, स्वास्थ्य, पुनरनिर्माण, पर्यटन, वन, सामुदायिक पूर्वाधार, कृषि तथा सहकारी, सूचना प्रविधि, वातावरण संरक्षण तथा जलवायु अनुकूलन वा रोजगार सिर्जना हुनसक्ने क्षेत्रलाई लिइने ।
- ५) सार्वजनिक निर्माणका क्षेत्र बाहेक निजी, सहकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रमा समेत सम्बन्धित क्षेत्रसँगको

सहकार्यमा रोजगारीको सिर्जना गरी न्यूनतम रोजगारीको सुनिश्चितता गर्न सकिने ।

लक्षित समूह

यस कार्यक्रमका लक्षित समूह १८ देखि ५९ वर्ष उमेर समूहका बेरोजगार व्यक्ति तथा निजको परिवार हुनेछ ।

साथै, रोजगारी सिर्जना र रोजगारीको व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित उल्लिखित उद्देश्यहरू हासिल गर्न कार्यक्रमले विभिन्न क्षेत्रगत क्रियाकलाप गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

रोजगारीको हक सम्बन्धी नियमावली, २०७५ अनुसार नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहले न्यूनतम रोजगार प्रदान गर्न रोजगार कार्यक्रम सञ्चालन सम्बन्धमा देहाय बमोजिमका कार्यहरू गर्ने उल्लेख छ ।

- क) सार्वजनिक क्षेत्रका विकास निर्माणका कार्यक्रम तथा आयोजनामा प्रत्येक आर्थिक वर्षमा सिर्जना हुन सक्ने रोजगारीको आँकलन गर्ने,
- ख) प्रत्येक वर्ष रोजगारी सिर्जनाका लागि आवश्यक कार्यक्रमहरूको तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने,
- ग) रोजगारी सिर्जनाका लागि विभिन्न निकायले कार्यान्वयन गर्ने कार्यक्रम तथा आयोजनामा बेरोजगार व्यक्तिलाई न्यूनतम रोजगारी प्रदान गर्न आवश्यक समन्वय गर्ने,
- घ) रोजगारी सिर्जनाको लागि निजी क्षेत्र तथा गैरसरकारी संघसंस्थासँग आवश्यक समन्वय तथा सहकार्य गर्ने,
- ङ) रोजगारीको अवसर वृद्धिको लागि स्थानीय स्तरमा उत्पादित वस्तुको खपत तथा उपभोग गर्न विशेष अभियान सञ्चालन गर्ने,
- च) गरिबी निवारण र रोजगारी सिर्जना सम्बन्धी कार्यक्रमहरूलाई एकीकृत रूपमा सञ्चालन गर्न आवश्यक समन्वय तथा सहकार्य गर्ने ।

निर्णय गर्ने अधिकारी

कुनै व्यक्ति बेरोजगार हो होइन भन्ने प्रश्न उठेमा त्यस्तो व्यक्ति बसोबास गरिएको वडा कार्यालयले गरेको सिफारिसको आधारमा सम्बन्धित गाउँ कार्यपालिकाको अध्यक्ष वा नगर कार्यपालिकाको प्रमुखले निर्णय गर्ने व्यवस्था छ ।

प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम सञ्चालन निर्देशिका, २०७५

नेपाल सरकार श्रम रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयद्वारा प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रमको औपचारिक घोषणापूर्व कार्यक्रम बारे देहाय बमोजिम जानकारी गराइएको थियो ।

रोजगारीको हक सम्बन्धी ऐन र नियमावलीलाई कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहबाट प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम संयुक्त रूपमा कार्यान्वयन गर्न गराउन यसको कार्यान्वयन प्रक्रिया, कार्यविधिगत पक्ष तथा सेवा प्रवाहको विस्तृत पक्ष समावेश गरी नेपाल सरकार (मन्त्रपरिषद्) बाट २०७५ माघ २५ मा प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम सञ्चालन निर्देशिका, २०७५ स्वीकृत भएको हो । बेरोजगार व्यक्ति, निजको परिवार, संघीय सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय तह, निजी क्षेत्र, सहकारी क्षेत्र समुदाय तथा विभिन्न संघसंस्था आदिको भूमिका, जिम्मेवारी र कार्यप्रक्रिया यस निर्देशिकामा यकिन गरिएको छ । यस निर्देशिकाका मुख्य व्यवस्थाहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

- रोजगार सेवा केन्द्रले स्थानीय तह भित्रका बेरोजगार व्यक्तिहरूलाई प्रत्येक वर्षको चैत महिनाभरिको म्याद तोकी निर्धारित ढाँचामा बेरोजगार दर्ताका लागि निवेदन माग गर्नुपर्ने । प्राप्त निवेदनहरूको आधारमा स्थानीय तहले बेरोजगार व्यक्ति पहिचान गरी रोजगार सेवा केन्द्रमा सोको अद्यावधिक लगत राख्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने ।
- यसै गरी प्रत्येक स्थानीय तहले रोजगार सेवा केन्द्र मार्फत आफ्नो क्षेत्रभित्र संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका वार्षिक आयोजना र कार्यक्रमहरूमा तथा निजी, सहकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रहरूमा समेत सिर्जना हुने रोजगारीको सूचना तथा तथ्यांक संकलन गर्नुपर्ने ।
- स्थानीय तहभित्रका बेरोजगार व्यक्तिको सूचीमा सूचीकृत हुन पाइने व्यक्तिले आफू स्थायी रूपमा बसोबास गरेको वडाको वडा कार्यालयमा वा स्थानीय तहका बेरोजगार सेवा केन्द्रमा आह्वान गरिए अनुरूप बेरोजगार दर्ताको निवेदन दिनुपर्ने ।
- रोजगार सेवा केन्द्रले प्राप्त निवेदनको पन्ध्र दिनभित्र छानबिन गरी बेरोजगार ठहरिएका व्यक्तिहरूको सूची तयार पारी गाउँपालिका वा नगरपालिकाको निर्णय बमोजिम रोजगार व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमा अद्यावधिक गरी राखिने ।
- नेपाल सरकार र प्रदेश सरकारका विषयगत मन्त्रालयहरू र स्थानीय तह अन्तर्गतका सार्वजनिक निर्माण वा सार्वजनिक क्षेत्रका अन्य आयोजनाहरूले आआफ्ना कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्दा आवश्यक

पर्ने श्रमिक तोकिए बमोजिम फाराम भरी रोजगार सेवा केन्द्रबाट माग गर्नुपर्ने ।

- श्रमिक माग भई आएपछि रोजगार सेवा केन्द्रले माग प्राप्त भएको सात दिनभित्र बेरोजगारको सूचीमा सूचीकृत व्यक्तिहरूलाई सम्बन्धित आयोजनाहरूमा लाभग्राही परिचय पत्र सहित मापदण्ड बमोजिमका काम गर्न खटाउनु पर्ने ।
- कुनै बेरोजगार व्यक्तिले रोजगार आयोजनाले निजलाई खटाइए बमोजिमको काम गर्न इन्कार गरेमा वा आचरण र अनुशासनको पालना नगरेमा सम्बन्धित आयोजना प्रमुखको सिफारिसमा रोजगार सेवा केन्द्रले निजलाई बेरोजगार व्यक्तिको सूचीबाट हटाउने ।
- सम्बन्धित रोजगार आयोजना वा कार्यक्रम प्रमुखले रोजगार सेवा केन्द्रसँग समन्वय गरी श्रमिकका लागि अभिमुखीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
- श्रमिकहरूको काम वापतको पारिश्रमिक निर्धारण गर्दा नेपाल सरकारले तोकेको न्यूनतम पारिश्रमिक वा स्थानीय तहले निर्धारण गरेको दर रेट मध्ये जुन बढी हुन्छ सोही दरका आधारमा निर्धारण गर्नुपर्ने ।
- रोजगार संयोजकले हरेक वर्षको असार १० गतेभित्र सोही वर्षको जेठ मसान्तसम्मको सम्बन्धित रोजगार आयोजना प्रमुखले प्रमाणित गरी पठाएको लाभग्राही परिचय पत्रमा भरिएको विवरणको आधारमा बेरोजगार व्यक्तिको सूचीमा सूचीकृत भई लाभग्राही परिचय पत्र प्राप्त गरेर पनि रोजगारी नपाउने व्यक्तिहरूको संख्या र न्यूनतम एक सय दिन मध्ये रोजगारी नपाएको बाँकी दिनको यकिन गरी सोको विवरण रोजगार व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमा अद्यावधिक गर्नुपर्ने ।
- आर्थिक वर्षको जेठ मसान्तसम्ममा न्यूनतम १०० दिनको रोजगारी नपाएका व्यक्तिहरूको परिवार मध्ये रोजगार सेवा केन्द्रले असार १५ गतेभित्र ऐनमा उल्लिखित अवस्थाहरूका आधारमा निर्वाह भत्ता पाउन योग्य परिवार पहिचान गर्नुपर्ने ।

निर्वाह भत्ता पाउने अवस्था

- परिवारको कुनै पनि सदस्यले न्यूनतम रोजगारी नपाएमा, नेपाल सरकारले तोकेभन्दा कम वार्षिक आय भएको परिवार भएमा, परिवारको कुनै सदस्य स्वरोजगार नभएमा, परिवारको कुनै पनि सदस्य वैदेशिक रोजगारीमा नभएमा, सरकारी कोष (संघ, प्रदेश वा स्थानीय तहको कोष) वा अन्य मुलुक वा

अन्तर्राष्ट्रिय वा अन्तरसरकारी संघ, संगठन वा अन्य कुनै संस्थाबाट नियमित निवृत्तिभरण वा अवकाश सुविधा लिइरहेको नभएमा वा सामाजिक सुरक्षा कोष वा नेपाल सरकारको सहायता सम्बन्धी अन्य कोष वा रोजगारदाताबाट नियमित रूपमा कुनै पनि किसिमको सहायता प्राप्त गरेको नभएमा ।

- रोजगार सेवा केन्द्रले पहिचान गरेका निर्वाह भत्ता पाउन योग्य परिवार र परिवारको तर्फबाट निर्वाह भत्ता बुझ्ने व्यक्तिले बैंक खाता समेतको विवरण असार १६ गतेभित्र रोजगार व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमा अद्यावधिक गरी अनलाइन मार्फत मन्त्रालयमा पठाउनु पर्ने ।

कार्यक्रमको कार्यान्वयन

उल्लिखित व्यवस्था अनुसार प्रत्येक स्थानीय तहमा खटिने रोजगार संयोजकले चैत १ गतेदेखि बेरोजगार व्यक्तिको दर्ता लगायतका कार्यहरू गर्नु पर्दछ । संघ र प्रदेश सरकारले पनि ऐन, नियमावली र निर्देशिकामा गरिएको व्यवस्था बमोजिमको कार्य गरी यो कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ ।

रोजगारी सिर्जनाका सम्भावित क्षेत्रहरू

यो कार्यक्रम अन्तर्गत रोजगार आयोजनाका सम्भावित क्षेत्रहरू देहाय बमोजिम हुने व्यवस्था छ ।

- (क) कृषि, सहकारी तथा पशु विकास: शीत भण्डार निर्माण, कृषि उपजहरूको प्रशोधन, प्लान्ट निर्माण, परम्परागत र प्लास्टिक पोखरी निर्माण, कृषि उपजको संकलन तथा बेचबिखन केन्द्र निर्माण, पर्ति जग्गामा खेती, खाली जग्गामा फलफूलका विरुवा रोप्ने, सामूहिक तथा सहकारी खेती, व्यावसायिक खेती तथा पशुपालन, कृषि वन कार्यक्रम, सहकारी संस्थाहरू आदि ।
- (ख) ऊर्जा, सिचाई तथा नदी नियन्त्रण: कुलो, बाँध, पैनी तथा नहर निर्माण एवम् मर्मत सम्भार, जलविद्युत् आयोजना र ट्रान्समिसन लाइन निर्माण तथा मर्मत सम्भार, नदी नियन्त्रण, पहिरो नियन्त्रण आदि ।
- (ग) खानेपानी तथा सरसफाई: मुहान संरक्षण, पाइप विछ्याउने, ट्यांकी निर्माण, धारा निर्माण, सरसफाई अभियान, शौचालय निर्माण, ढल निर्माण तथा मर्मत सम्भार आदि ।
- (घ) वन तथा वातावरण: वृक्षारोपण, वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन अन्तर्गत थिनिड, पुनिड, अग्निरेखा निर्माण

लगायतका कार्यहरू, खाली जग्गामा फलफूलका विरुवा रोप्ने, सडक र नदी, खोला किनारमा रुख रोप्ने, गैरकाष्ठजन्य वन पैदावार उत्पादन, व्यावसायिक निजी वन, निजी वन, नर्सरी, जडीबुटी खेती, प्रशोधन र बजारीकरण, कृषि वन, वन पैदावारमा आधारित उद्योग स्थापना, बायो इन्जिनियरिङ प्रविधि, संरक्षण पोखरी निर्माण, वातावरण संरक्षण तथा जलवायु अनुकूलन आदि ।

- (ङ) पर्यटन प्रवर्द्धन: पर्यटकीय पदमार्ग, पर्यटन मार्गको निर्माण तथा मर्मत सम्भार, होटल तथा रेस्टुरेन्ट व्यवसायको प्रवर्द्धन, पर्यटन मार्गमा सेड निर्माण तथा होम स्टे लगायतका ग्रामीण पर्यटन, पर्यापर्यटन आदि ।
- (च) सडक/यातायात: एयरपोर्ट, सबै प्रकारका सडक, रेल वे, बसपार्क, पुल, कल्भर्ट आदिको निर्माण तथा मर्मत सम्भार आदि ।
- (छ) शिक्षा, युवा तथा खेलकुद: साक्षरता अभियान, कम्प्युटर शिक्षा, विद्यालय, खेलकुद कार्यक्रम र खेल मैदान, कभर्ड हल, स्टेडियम, विद्यालय भवन, पुस्तकालय आदि संरचनाको निर्माण तथा मर्मत सम्भार आदि ।
- (ज) पुनरनिर्माण: सार्वजनिक/निजी भवन निर्माण, पुरातात्विक सम्पदाको पुनरनिर्माण आदि ।
- (झ) सामुदायिक पूर्वाधार निर्माण: पुस्तकालय, वाचनालय, जेष्ठ नागरिक क्लब, सामुदायिक भवन निर्माण तथा मर्मत सम्भार आदि ।
- (ञ) ठूला तथा राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाको स्थानीय स्तरमा हुने निर्माण तथा मर्मत सम्भार लगायतका श्रममूलक कार्यहरू आदि ।
- (ट) सूचना तथा सञ्चार प्रविधि: नेपाल सरकारका मन्त्रालय, विभाग, कार्यालय तथा अन्य निकायहरू, प्रदेश सरकारका मन्त्रालय, निर्देशनालय तथा कार्यालयहरू, स्थानीय तहहरू र बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको अभिलेख डिजिटाइजेसन गर्ने, बिजनेस प्रोसेस आउटसोर्सिङ, नलेज प्रोसेस आउटसोर्सिङ र आईटी इनेब्लिङ सर्भिसेज आदि ।
- (ठ) उद्योग: लघु उद्यम, साना तथा घरेलु उद्योग, ठूला तथा मझौला उद्योग आदि ।
- (ड) स्वास्थ्य: स्वास्थ्य स्वयंसेवक, स्वास्थ्य सचेतना अभियान, जडीबुटी संकलन तथा प्रशोधन, औषधि उद्योग तथा परम्परागत स्वास्थ्य सेवाहरू आदि ।

निष्कर्ष

नेपालमा प्रत्येक वर्ष पाँच लाख भन्दा बढी सक्रिय युवा श्रम बजारमा प्रवेश गर्छन्। तर मुलुकमा अत्यन्त न्यून मात्र रोजगारीको अवसर हुँदा निकै ठूलो हिस्सा विदेशिन बाध्य छ। हाल संस्थागत रूपमा रोजगारीका लागि १ सय १० मुलुक खुला गरिएका छन् भने व्यक्तिगत प्रयासमा जानेहरूका लागि एक सय ६७ भन्दा बढी मुलुक खुला छन्। औपचारिक तथा अनौपचारिक माध्यमबाट गरी झण्डै ६० लाख सक्रिय श्रमशक्ति वैदेशिक रोजगारीका लागि मुलुक बाहिर गएको छ। हाल कुल जनसंख्याको झण्डै १८ प्रतिशत नागरिक वैदेशिक रोजगारीमा रहेको छ। यो सक्रिय उमेरको शक्ति हो। तर वैदेशिक रोजगारीमा गएका मध्ये दक्ष जनशक्तिको हिस्सा केवल करिब १.५ प्रतिशत छ भने अर्धदक्ष झण्डै २५ प्रतिशत र बाँकी अदक्ष छन्। यसैले श्रम र जोखिम निकै बढी भए पनि आम्दानीका हिसाबले निकै कम भइरहेको छ। जोखिमपूर्ण काम गर्नु पर्दा तथा उपयुक्त वातावरणको अभावमा वैदेशिक रोजगारीका क्रममा मृत्यु हुनेको संख्या पनि निकै ठूलो छ। नेपाली श्रम बजारमा रोजगारीको अवसरको कमी, न्यून पारिश्रमिक, श्रमको कदर नगर्ने संस्कार, शिक्षा, सूचना र प्रविधिको विकास तथा युवाहरूमा बढ्दो महत्वाकांक्षाले गर्दा पनि युवाहरू विदेशिने क्रम बढेको हो। कृषि तथा औद्योगिक क्षेत्रको व्यावसायीकरण र औद्योगिकीकरणको कमीले पनि युवा शक्तिका लागि वैदेशिक रोजगार बाध्यात्मक विकल्प बनेको हो। यस्तो शक्तिलाई मुलुकमै उपयोग गर्न सकिए त्यसबाट मुलुकको समृद्धि सहज हुने भएकाले देशभित्रै रोजगारी सिर्जना गर्ने उद्देश्य सहित 'प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम' सार्वजनिक गरिएको हो।

एकातिर रोजगारी नपाएकाहरूलाई काम गरेर सम्मानजनक जीवनयापन गर्ने वातावरण निर्माण गर्ने र अर्कोतिर युवाहरूलाई श्रम प्रति आकर्षित गर्दै

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको संविधान २०७२।
२. श्रम रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयको वेबसाइट।
३. नेपाल राष्ट्र बैंकको वेबसाइट।
४. आर्थिक सर्वेक्षण २०७४/७५।
५. विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख, रचना र समाचार।

देश विकासमा परिचालन गर्नु आजको आवश्यकता हो। यसैगरी रोजगारीको अभावमा गरिबी र विपन्नताको अवस्था भोग्न बाध्य वर्गलाई सामाजिक न्यायको प्रत्याभूति दिलाउनु पनि उत्तिकै आवश्यक छ। यसै आवश्यकतालाई महसुस गरी 'प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम' अघि सारिएको हो। युवाहरू वैदेशिक रोजगारीमा जाने क्रम कायमै रहेमा मुलुक भविष्यमा वृद्धाश्रम मात्र हुने र आत्मनिर्भरता सम्भव नहुने भएकाले सीप विकास, आत्मनिर्भरता र सम्मानपूर्ण जीवनयापनका लागि पनि यो कार्यक्रम आवश्यक, उचित र सान्दर्भिक छ। यो कार्यक्रम लागू भएपछि सक्रिय जनशक्तिले देशभित्रै रोजगारी पाउने मात्र नभई विकास निर्माणका आयोजनाले पनि नेपाली श्रमिक प्राप्त गर्ने सरकारको दाबी पनि स्वाभाविकै हो।

तर बेरोजगारलाई भत्ता दिने व्यवस्थाले मानिसलाई अलछ्छी बनाउने दाबी कतिपयको छ। यो आशंका पनि अनुचित होइन। किन कि हामीमा पछिल्लो समय कुरौटे र अलछ्छी गर्ने बानी बढेको छ। विदेश गएर जस्तोसुकै काम पनि गर्न तत्पर हुने तर स्वदेशमा काम रोज्ने प्रवृत्ति भएकाले पनि राज्यका सम्बन्धित निकायले व्यक्तिका विषयमा वास्तविकता सहितको विस्तृत जानकारी राख्ने तथा सम्पूर्ण प्रावधानको पालन गर्दै कार्यान्वयनमा जाने व्यवस्था मिलाउन सकेमा त्यसबाट नकारात्मक किसिमका असर न्यून गरी कार्यक्रमलाई सफल रूपमा सञ्चालन गर्दै नेपाली नागरिकसँगै मुलुकलाई आत्मनिर्भर र समृद्ध बनाउन सम्भव हुनेछ। 'समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली' वर्तमान सरकारको मुख्य नारा रहेको छ। यस नारालाई सार्थक बनाउन मुलुकभित्र पर्याप्त रोजगारीको अवसर प्रदान गर्नु र रोजगारीको अभावमा रहेका नागरिकलाई निर्वाह भत्ता प्रदान गरी उनीहरूको जीवनलाई सहज बनाउनु अनिवार्य र अपरिहार्य हुन्छ। यस सन्दर्भमा सरकारको प्रयास स्वागतयोग्य छ। तर यसको कार्यान्वयन कसरी अगाडि बढ्छ, त्यो भने प्रतिकक्षकै विषय छ।

बढ्दो चिनीको माग र उखु खेती

● विश्वनाथ खरेल*

पृष्ठभूमि

देशको समग्र आर्थिक विकासको लागि कृषि क्षेत्र अगुवाई क्षेत्रको रूपमा रही आएको छ । यस अनुरूप योजनाबद्ध विकासको थालनीदेखि नै यस क्षेत्रको विकासको लागि आवश्यक लगानीका साथै विभिन्न कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गरिँदै आइएको छ । आर्थिक रूपले क्रियाशील नेपाली जनता मध्ये अधिकांशले कृषि पेशा अँगाली जीवन निर्वाह गरिरहेका छन् । हाल देशको ६५.७ प्रतिशत जनसंख्या कृषि पेशामा संलग्न भए तापनि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान भने केवल २८.९ प्रतिशत मात्र रहेको छ र निर्यात व्यापारको ८० प्रतिशत हिस्सासँग सम्बन्ध राख्ने कृषि क्षेत्र हाम्रो देशको अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड नै हो ।

नेपालमा खेती गरिने विभिन्न नगदे बालीहरू मध्ये उखु पनि एक प्रमुख बाली हो । देशको प्रमुख नगदे बालीहरूमा खास गरी आलु, तेलहन, सूती, जुट र उखु रहेका छन् । यसर्थ, हाम्रो निर्यात व्यापारमा कृषि उत्पादनको अंश महत्वपूर्ण रहेको छ । देशमा रोजगारीको अवसर सृजना गरी, आम्दानी बढाउन र विदेशी मुद्रा आर्जन लगायत देशको दिगो आर्थिक विकासका लागि कृषि क्षेत्र मेरुदण्डको रूपमा रहेको छ । अर्थतन्त्रमा करिब ४० प्रतिशतको हिस्सा रहेको कृषि क्षेत्रको विकासको अभावमा हाम्रो आर्थिक वृद्धिदर दिगो हुन नसक्ने भएकोले नेपाल सरकारले विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ । प्रमुख कृषि बालीहरू खास गरी खाद्यान्न र नगदे बालीको उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउने अभिप्रायले सिँचाइको सुविधा विस्तार गर्न प्रशस्त लगानी भइसकेको छ । कृषिको दोस्रो महत्वपूर्ण उत्पादनको सामग्री रासायनिक मल सुपथ मूल्यमा समयमै उपलब्ध होस्

भन्ने अभिप्रायले निजी क्षेत्रलाई समेत सहभागी गराइएको छ । देशमा उखु बालीको वैज्ञानिक व्यवस्थापनका लागि सरकारी, गैरसरकारी तथा निजी क्षेत्रका तर्फबाट केही कार्यहरू भइरहेका छन् तथापि कृषि विकास मन्त्रालयको तथ्यांक केलाउँदा आर्थिक वर्ष २०६४/६५ र आर्थिक वर्ष २०७०/७१ को क्षेत्रफल विस्तारमा २.४ गुणा, उत्पादनमा २.९ गुणा र उत्पादकत्वमा १.२८ गुणा मात्र वृद्धि गर्न सकिएको देखिन्छ । यसबाट उखु बालीको क्षेत्रफल विस्तार गर्न सफल भएको तर उत्पादकत्व वृद्धि यथेष्ट मात्रामा गर्न नसकिएको देखिन्छ । एकातिर उत्पादकत्व वृद्धि गर्न नसक्नु र अर्कोतर्फ उत्पादन लागत दिनानुदिन बढ्नुले उखुको मूल्य निर्धारणमा विगतका केही वर्षयता समस्या देखिन थालेको छ ।

उखु उत्पादन हुने विभिन्न मुलुकहरू

चिनी उखु (Sugarcane) तथा चुकन्दर (Beet Root) बाट बन्दछ । उष्ण जलवायु भएको मुलुकमा उखुबाट र शीत जलवायु भएका देशहरूमा चुकन्दरबाट चिनी उत्पादन गरिन्छ । उखुबाट चिनी उत्पादन गर्ने प्रमुख राष्ट्रहरूमा भारत, क्युबा, ब्राजिल, थाइलाण्ड, फिलिपिन्स, इण्डोनेसिया, मौरिसस आदि छन् भने युरोपेली मुलुकहरू र रसियामा चुकन्दरबाट पनि चिनी उत्पादन गरिन्छ । विश्वको कुल चिनी उत्पादन मध्ये ६५ प्रतिशत उखुबाट र ३५ प्रतिशत चुकन्दरबाट उत्पादन हुने गर्दछ ।

नेपालमा उखु खेतीको विस्तार

नेपालको जलवायु अनुसार उखु मंसिर महिनादेखि पाकन सुरु हुने र चैत महिनादेखि विस्तारै सुक्न थाल्ने हुँदा मंसिरदेखि उखुको रसमा चिनीको मात्रा क्रमशः बढ्दै गई माघ तथा फागुन महिनाको आधाआधीसम्ममा अधिकतम

* पूर्व योजना अधिकृत, कृषि विभाग ।

पुगी त्यसपछि फेरि बिस्तारै घट्टै जान्छ । यस प्रकार उखु रसमा चिनीको मात्रा अधिकतम हुने समयमा चिनीको प्रतिलब्धि बेसी प्राप्त हुन्छ । हाम्रो निर्यात व्यापारमा कृषि उत्पादनको अंश महत्वपूर्ण रहेको छ । देशमा रोजगारीको अवसर सृजना गरी आम्दानी बढाउन र विदेशी मुद्रा आर्जन गर्नका साथै देशको दिगो आर्थिक विकासका लागि कृषि क्षेत्र मेरुदण्डको रूपमा रहेको छ । अर्थतन्त्रमा करिब ४० प्रतिशतको हिस्सा रहेको कृषि क्षेत्रको विकास बिना हाम्रो आर्थिक वृद्धिदर दिगो हुन नसक्ने भएकोले नेपाल सरकारले विभिन्न कार्यक्रमहरू गर्दै आएको छ । प्रमुख कृषि बालीहरू खास गरी खाद्यान्न र नगदे बालीको उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउने अभिप्रायले सिँचाइको सुविधा विस्तार गर्न प्रशस्त लगानी गरिसकिएको छ । देशको प्रमुख कृषि उपजमा ३५ प्रतिशत हिस्सा नगदे बालीले ओगटेको छ भने कुल कृषि बालीले ढाकेको क्षेत्रफल मध्ये करिब ११ प्रतिशतमा मात्र नगदे बालीको खेती गरिएको छ । अतः कुल नगदे बालीको १५ प्रतिशत क्षेत्रफल मात्र उखुले ढाकेको भए तापनि नगदे बालीबाट प्राप्त हुने उत्पादनमा यसको योगदान ५८ प्रतिशत रहेको अनुमान छ । विकसित देशको दाँजोमा उत्पादकत्व विस्तारै बढेको छ । आठौँ र नवौँ पञ्चवर्षीय योजनामा भएको औसत उखु उत्पादन स्थितिलाई नियाल्ने हो भने यो कुरा स्पष्ट हुन्छ । आठौँ पञ्चवर्षीय योजनाको तुलनामा नवौँ पञ्चवर्षीय योजनामा उखुको उत्पादन करिब ४१ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । यद्यपि उत्पादकत्वमा करिब ६ प्रतिशतले वृद्धि हुन सकेको छ । अहिलेसम्म पनि प्रचलित परम्परागत खेती प्रणालीले यसको उत्पादकत्वमा जति विकास हुनुपर्ने हो त्यो हुन सकेको छैन । यद्यपि लगानीको अनुपातमा प्रतिफल निराशाजनक रहेको स्थिति देखा पर्दछ । प्राप्त तथ्यांक अनुसार विगत २० वर्षको अवधिमा कृषि क्षेत्र ४३ प्रतिशतले विस्तार भएको र कृषि उत्पादनको बिन्दुगत वृद्धिदर २४ प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ ।

नेपालमा उखुको उत्पादकत्व कम हुनाका मुख्य कारणहरू

- नेपालमा ७० प्रतिशत भन्दा बढी उखु खेती आकाशे पानीको भरमा गरिन्छ । यसरी आकाशे पानीको भरमा उखु खेती गर्नाले समयमा सिँचाइ हुन नसकी उखुको उत्पादकत्व कम हुने गरेको छ ।
- हाम्रो देशमा कुल उखु खेतीको ४०-४५ प्रतिशत क्षेत्रफल खुट्टी बालीले ढाकेको छ । यसले गर्दा

- उखुको औसत उत्पादकत्व धेरै कम भएको पाइन्छ ।
- उखु लामो अवधिसम्म खेतमा रहने भएकोले उखुलाई अन्य बालीको तुलनामा बढी कम्पोष्ट मल पनि राख्नु पर्दछ । तर हाम्रो देशमा यो हुन सकेको छैन । यसले गर्दा उखुको प्रति एकाइ उत्पादकत्व कम हुन गएको छ ।
- कृषकहरूले राम्रो मलिलो जग्गा खाद्यान्न बाली, तरकारी बाली, दाल बाली आदिलाई प्रयोग गर्ने र कम मलिलो, पानी नलाग्ने, अन्य बाली राम्रो नहुने जग्गामा उखु खेती गर्ने चलनले पनि उखुको उत्पादकत्व कम भएको पाइएको छ ।
- उखुमा बेर्ना अवस्थादेखि ठूलो भइसकेको अवस्थासम्ममा धेरै प्रकारका रोग तथा किराहरू लाग्ने गर्दछन् । किसानहरूले रोग तथा किरा नियन्त्रणको पर्याप्त उपाय अपनाएको देखिँदैन । यसले गर्दा पनि उखुको उत्पादकत्व घट्ने गरेको छ ।
- उखुको उत्पादकत्व कम हुनुमा उन्नत उखु खेती प्रविधि नअपनाउनु तथा धेरै जसो किसानहरूमा नयाँ उखु खेती प्रविधिको जानकारी नहुनु पनि एक कारक हो ।
- उखु खेतीको लागि सिँचाइको सुविधा नहुनु र प्राप्त सिँचाइ सुविधा पनि आवश्यक मात्रामा प्रयोग नहुनु उखु खेतीको उत्पादकत्व नबढ्नुको कारक हो ।
- कृषकहरूमा उखुको उन्नत जातको प्रामाणिक बीउको महत्व बारे जानकारी कम हुनु पनि उखुको उत्पादकत्व नबढ्नुका कारक हो ।

चिनी मिलको स्थिति

उखु एक प्रमुख औद्योगिक बाली भएको हुँदा यसको माग चिनी उद्योगहरूबाट हुन्छ । उखुको मुख्य क्रेता चिनी मिलहरू नै हुन । सर्वप्रथम सन् १९५० मा मोरङ चिनी मिलको स्थापनाबाट नेपालमा चिनी मिलको इतिहास सुरु भएको मानिन्छ । हाल मुलुकमा १८ वटा चिनी मिलहरू स्थापना भए पनि चालु अवस्थामा १० वटा मात्र रहेका छन् । देशमा चिनीको उत्पादन सरकारी स्वामित्वमा रहेका लुम्बिनी चिनी कारखाना र वीरगञ्ज चिनी कारखाना सहितका अन्य निजी चिनी कारखानाबाट हुने गर्दछ । यी मिलहरू पनि नियमित चलन नसकी मौसमी रूपमा मात्र चलने गरेका छन् । किसान र चिनी मिलहरू बीच उखु

रोपु भन्दा अगाडि नै सम्भौता गरी उखु उत्पादन गर्ने परम्परा भए तापनि केहीले यसलाई त्यति ध्यान दिएको पाइँदैन । चिनी मिलले मौकाको फाइदा उठाउनको लागि किसानहरूसँग सक्दो रूपमा मोलमोलाई गर्ने गरेको पाइन्छ । चिनी उत्पादक संघ तथा उखु उत्पादक संघको बीचमा भएको सम्भौताको आधारमा उखुको मूल्य निर्धारण हुन्छ । सरकारले उखुको समर्थन मूल्य प्रति क्विन्टल ४ सय ७१ रूपैयाँ र अनुदान रकम ६५ रूपैयाँ गरी जम्मा ५ सय ३६ रूपैयाँ कायम गरेको छ । तर सुदूरपश्चिमका दुई उद्योगले दबाव दिई किसानसँग सम्भौता गरी प्रति क्विन्टल ३ सय ८५ रूपैयाँमा खरिद गर्ने कार्य गरेका छन् । यसको कारण किसान मर्कामा परेका छन् । छिमेकी राष्ट्र भारतको मूल्यलाई हेर्ने हो भने पनि यो मूल्य कम देखिन्छ ।

नेपालमा उखु उत्पादन स्थिति

नेपालमा चिनी दैनिक उपभोग्य वस्तुको रूपमा प्रयोग भैरहेको सर्वविदितै छ । चिनी उत्पादनको लागि चाहिने प्रमुख कच्चा पदार्थ उखु नै भएकोले यसले मुख्य औद्योगिक तथा नगदे बालीको स्थान ओगटेको छ । औद्योगिक दृष्टिकोणले उखुको खेती तराईमा गरिन्छ । यो खेती लगाउने जिल्लाहरूमा रूपन्देही, नवलपरासी, कपिलवस्तु, सर्लाही, रौतहट, धनुषा, महोत्तरी, सिराहा, बारा, कञ्चनपुर आदि हुन् । देशकै प्रमुख नगदे बालीहरू मध्ये दोस्रो स्थानमा रहेको उखु खेती तीन लाख भन्दा बढी किसानहरूको आय आर्जनको स्रोत पनि हो । ६ देखि ८ महिनासम्म किसानहरू

उखुको मौसमी काममा व्यस्त रहन्छन् । कृषि अनुसन्धान परिषद्को एक अध्ययन अनुसार आर्थिक वर्ष २०५५/५६ मा उखु बालीबाट मात्र दुई अर्ब ७६ करोड रूपैयाँ आर्जन भएको थियो । यही अनुपातमा आर्जन हुने हो भने किसानहरूको जीवनस्तरमा नै आमूल परिवर्तन हुन सक्छ । देशभर प्रतिवर्ष दुई लाख ४० हजार मेट्रिक टन चिनी खपत हुने गरेको भए तापनि आन्तरिक उत्पादकहरूले झण्डै दुई लाख मेट्रिक टन मात्र चिनी आपूर्ति गर्न सकेका छन्, जब कि उनीहरूको कुल क्षमता तीन लाख २४ हजार मेट्रिक टन रहेको छ । आन्तरिक मागको लागि अपुग हुने ४० हजार मेट्रिक टन चिनी भने आयात हुने गरेको छ ।

निष्कर्ष

नेपालमा खेती गरिने विभिन्न नगदे बालीहरू मध्ये उखु एक औद्योगिक बालीको रूपमा रहेको छ । यस बालीको खेती गरिएको क्षेत्रफल आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा ८० हजार ९ सय ३१ हेक्टर रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा १२.५१ प्रतिशतले ह्रास भई ७० हजार ८ सय ७ हेक्टर हुन गएको तथ्यांकबाट स्पष्ट हुन्छ । त्यस्तै गरी आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा ४३ लाख ४६ हजार ७ सय ५४ मेट्रिक टन चिनी उत्पादन भएकोमा आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा २६.१४ प्रतिशतले घट्न गई ३२ लाख १० हजार ५ सय ६० मेट्रिक टन हुन गएको छ । चिनीको बढ्दो खपत तथा मूल्यमा भएको वृद्धिका कारण कृषकहरू पुनः उखु खेतीतर्फ आकर्षित हुन थालेका छन् ।

नेपालमा उखु औद्योगिक बालीको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्व

आर्थिक वर्ष	क्षेत्रफल (हेक्टर)	उत्पादन (मेट्रिक टन)	उत्पादकत्व (प्रति के.जी. हेक्टर)	क्षेत्रफल घटी/बढी (%)	उत्पादन घटी/बढी (%)	उत्पादकत्व घटी/बढी (%)
२०६४/६५	६२९६२	२४८५४३७	३९४७५	-	-	-
२०६५/६६	५८१०१	२३५४४१२	४२७७८	-७.७२	-५.२७	८.३७
२०६६/६७	५८३१०	२४९५०९८	४०३७७	०.३६	५.९८	-५.६१
२०६७/६८	६२९९८	२७१८२२६	३९६०६	८.०४	८.९४	-१.९१
२०६८/६९	६४४७२	२९३००४७	४२९६१	२.३४	७.७९	६.४५
२०६९/७०	६४४८३	२९३००००	४५४३९	०.०२	०.००	७.७७
२०७०/७१	७६८६३	३३१५९३९	३८१२०	१९.२०	१३.१७	-१६.११
२०७१/७२	६६६००	३०६३०००	४९७८९	-१३.३५	-७.६३	३०.६१
२०७२/७३	८०९३१	४३४६७५४	३७८४७	२१.५२	४१.९१	-२३.९८
२०७३/७४	७०८०७	३२१०५६०	६१३८९	-१२.५१	-२६.१४	६२.२०

स्रोत: कृषि विकास मन्त्रालय

उखु खेती गर्ने कृषकहरूले चिनीको मूल्यको दाँजोमा उखुको मूल्य पाउन सकेका छैनन् । तर यतिखेर चिनीको मूल्यमा उतारचढाव आई नै रहेको छ, जसले गर्दा कृषकहरूले आफूले पाउनु पर्ने मूल्य पाउन सकेका छैनन् । यसरी चिनीको मूल्य बढेर जाँदा उखुको मूल्य विगत वर्षहरूको तल माथि भइरहेको छ । यो कृषकहरूको लागि पीडादायक अवस्था हो । त्यसैले गर्दा कृषकहरूले उखुको उचित मूल्य पाउन नसक्दा पूर्वी तराईका मोरङ, भगापा, सुनसरी, सप्तरी र सिराहामा कुनै बेला १० हजार भन्दा बढी कृषक उखु खेतीमा संलग्न भए पनि हाल मुश्किलले चार पाँच हजारले मात्र उखु खेती गर्ने गरेका छन् भने अर्कोतिर चिनीको मूल्य वृद्धिको दाँजोमा उखुको मूल्य कायम हुन नसक्दा कृषकहरू उखु खेतीबाटै विमुख हुने अवस्था आएको छ । उखुको मूल्य निर्धारण गर्न एउटा छुट्टै राष्ट्रिय समिति निर्धारण गरियोस् भनेर कृषकले जतिसुकै आवाज उठाए पनि हालसम्म कुनै व्यवस्था हुन सकेको छैन । जब कि उखुको फसल कटानको अवस्थामा कृषकको फसललाई तत्काल खरिद गर्न ढिलासुस्ती भएको खण्डमा उखुको रस सुकी उखुको तौल कम हुन जान्छ । सो उखुबाट जति चिनी उत्पादन हुनु पर्ने हो सो हुँदैन । यस्तो अवस्थामा नोक्सानीको भागीदार केवल किसानहरू मात्र हुने गर्दछन् ।

बजारमा चिनीको भाउ दिन प्रतिदिन आकासिँदो छ । चिनी मिलहरूले उत्पादन गरे पनि पर्याप्त मात्रामा बजारमा चिनीको माग बमोजिमको आपूर्ति नगरेको कारणले यसो हुन गएको हो । देशको कुल चिनी मागको लगभग ७५ प्रतिशत यीनै मिलहरूबाट उत्पादन हुन्छ भने बाँकी २५ प्रतिशत अन्य छिमेकी मुलुकहरूबाट आयात गर्नुपर्ने स्थिति विद्यमान रहेको छ । अन्त्यमा के भन्न सकिन्छ भने किसानहरूसँग उखु रोप्ने बेलैमा सम्भौता गरी किसानहरूको वास्तविक लागत अनुसारको मूल्य तोकिदिनेमा यस्ता किसिमका समस्याहरू हट्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

चिनी उत्पादकहरूको पनि आ-आफ्नै समस्याहरू छन् । उखु खेतीमा रोग लाग्यो भने चिनी मिलहरूले उखुको अभावमा आफ्नो मिलमा ताला मान्नु पर्ने स्थिति नहोला भन्न सकिन्छ । यसको लागि कृषि वैज्ञानिकहरूको ध्यान उखु खेतीमा लाग्ने रोगप्रति आकृष्ट हुनु आवश्यक छ । आज उखुका जति पनि जातहरूको सिफारिश गरिन्छन्

तिनमा रोगको परीक्षण गरेर र रोगप्रति के कस्ता जातीय सम्बन्ध छन् सो पत्ता नलगाइकन सिफारिश गर्न सकिँदैन । मननयोग्य कुरा के छ भने एउटा कुनै जात कुनै खास रोगरहित छ भने त्यो जातमा अरु कुनै रोग लाग्दैन भन्न सकिँदैन । त्यस कारण रोग सहने क्षमता अनुसार रोग निरोधक, मध्यस्तर निरोधक एवम् रोगग्राही वर्गमा वर्गीकृत गरी हरेक जातका उखुलाई रोग निरोधक परीक्षणबाट सफल भएपछि रोग निरोधक र मध्यस्तर निरोधक पाएको खण्डमा मात्र खेतीको लागि सिफारिश गर्नु पर्दछ । यसबाट कृषकहरूलाई हौसला प्राप्त भई उखु बालीप्रति उनीहरूको जागरण एवम् लगनशीलतामा वृद्धि हुन्छ । देशलाई आवश्यक पर्ने चिनीको मागको २५ प्रतिशत नपुग विदेशबाट आयात गर्ने परिपाटीलाई क्रमिक रूपमा घटाउँदै लैजान सकिन्छ । अतः विद्यमान कमी कमजोरीहरू हटाउन नयाँ प्रविधि अपनाई उखु खेती गरेमा उखुको उत्पादकत्वमा वृद्धि भई उखु किसानहरूलाई बढी फाइदा हुनाका साथै राष्ट्रलाई नै आर्थिक दृष्टिकोणले सबल बनाउन मद्दत पुग्ने छ ।

विश्व स्वास्थ्य संगठनको एक प्रतिवेदन अनुसार प्रत्येक व्यक्तिले एक वर्षमा ११ किलो चिनी उपभोग गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपालीको जनसंख्या अहिले तीन करोडको हाराहारीमा छ । यो जनसंख्याका लागि मापदण्ड अनुसार तीन लाख ३० हजार मेट्रिक टन चिनी आवश्यक पर्छ । तर नेपालमा करिब दुई लाख ८४ हजार मेट्रिक टन मात्रै चिनी उत्पादन हुन्छ । मापदण्ड अनुसार सम्पूर्ण जनसंख्यालाई चिनी खुवाउन अझै ५० हजार मेट्रिक टन चिनी उत्पादन गर्न ४१ हजार हेक्टरमा उखुको खेती विस्तार गर्न आवश्यक छ । भारत सरकारले उखु उत्पादनका लागि उखुको बीउ, मल, खेत जोत्न र बीउ गोड्ने कृषि उपकरण, सिँचाई र ढुवानीमा अनुदान दिएको कारण तुलनात्मक रूपमा नेपाली उखु भन्दा भारतीय उखु निकै सस्तो छ । लागत खर्चको हिसाबले भारतीय उखु सस्तो भएपछि स्वाभाविक रूपमा उद्योगहरूले सस्तो उखुलाई नै प्राथमिकतामा राख्छन् । आफ्ना किसान र उत्पादनका विषयमा निकै चासो राख्ने भारतबाट नेपालले पनि सिक्नुपर्ने समय आएको छ । सरकार, उद्योगी र किसान तीनै पक्ष मिलेर उखु क्षेत्रलाई व्यवस्थित बनाउनु पर्छ । सरकारले किसानको लागत मूल्य घटाउन भारतले जस्तै विभिन्न चरणमा अनुदानको व्यवस्था गरिदिनु पर्छ । नेपाली वस्तुको लागत मूल्य भन्दा सस्तो मूल्यका वस्तु बाहिरबाट आयात हुँदा स्वदेशी वस्तुले

बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्दैनन् । यसका लागि सरकारले तत्कालै एन्टिडम्पिङ सम्बन्धी ऐन ल्याएर कार्यान्वयन गर्न आवश्यक छ । देशका छ वटा जिल्ला- महोत्तरी, रौतहट, बारा, सर्लाही, नवलपरासी र सुनसरीमा नौ वटा चिनी मिल सञ्चालनमा छन् । यी मिल मार्फत करिब पाँच हजार नेपाली कर्मचारी एवम् कामदार र करिब ६० हजार कृषक परिवारले प्रत्यक्ष रोजगारी पाएका छन् भने करिब दुई लाख कामदारले अप्रत्यक्ष रोजगारी

पाएका छन् । कृषकले उत्पादन गरेको प्रति क्विन्टल उखुबाट ९ के.जी. चिनी उत्पादन हुने गर्छ । देशमा उत्पादित चिनीले राजस्व संकलन गरी देशको अर्थतन्त्रमा ठूलो योगदान गरेको छ । यसरी उखु खेतीको उत्पादनमा आत्मनिर्भर हुन सकेको खण्डमा चिनीको लागि गरिएको लगानीलाई अरु क्षेत्रमा लगाउन सकिने छ । यसबाट देशको अर्थतन्त्र मजबुत बनाउन थप मद्दत मिल्ने आशा राख्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. आर्थिक सर्वेक्षण, २०७४ ।
२. व्यापार प्रवर्द्धन केन्द्रका विभिन्न अंकहरू ।
३. गोरखापत्र तथा कान्तिपुर दैनिकका विभिन्न अंकहरू ।
४. मिमिरिका विभिन्न अंकहरू ।
५. नवौं, दशौं, एघारौं, तेह्रौं र चौधौं योजनाहरू ।
६. कृषि विभागबाट प्रकाशित विभिन्न अंकहरू ।
७. हिमाल पत्रिकाका विभिन्न अंकहरू ।
८. चिनी कारखानाहरूका विभिन्न पत्रिकाहरू ।
९. त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट प्रकाशित विभिन्न अंकहरू ।
१०. केन्द्रीय तथ्यांक विभागबाट प्रकाशित विभिन्न तथ्यांकहरू ।
११. कृषि विकास मन्त्रालयबाट प्रकाशित विभिन्न तथ्यांकहरू ।

वित्तीय साक्षरता : आवश्यकता र चुनौती

● भीष्म उप्रेती*

विषय प्रवेश

वित्तीय साक्षरतालाई साधारणतः व्यक्तिहरूले वित्तीय स्रोतसाधनलाई आफ्नो भलाइको लागि प्रभावकारी रूपमा प्रयोग गर्न हासिल गर्ने ज्ञान तथा शिपको रूपमा परिभाषित गरेको पाइन्छ। यसले वित्तीय सेवा उपलब्ध गराउनेहरूलाई समेत उनीहरूको सेवा वा प्रोडक्टहरूको बारेमा राम्ररी बुझ्न, उक्त प्रोडक्टसँग जोडिएको जोखिमको घनत्व एवं गहिराइको पहिचान गर्न, त्यसलाई व्यवस्थापन गर्न तथा उनीहरूका ग्राहक (उपभोक्ता) को वास्तविक आवश्यकतालाई पहिचान गरी उनीहरूका उत्पादनहरूलाई परिमार्जन गर्न सहयोग पुऱ्याउन सहयोग गर्दछ। वित्तीय साक्षरताले समग्र वित्तीय प्रणालीमा विश्वासको अभिवृद्धि गर्दछ र सहभागितामा वृद्धि गर्न मद्दत गर्दछ।

अत्यन्त सरल भाषामा भन्दा वित्तीय साक्षरताले विश्वमा पैसाले कसरी काम गर्छ ? व्यक्तिले पैसा कसरी कमाउँछ ? व्यक्ति तथा संस्थाले पैसाको व्यवस्थापन कसरी गर्दछ ? व्यक्तिले अझ बढी आमदानी गर्न भएको पैसालाई कसरी लगानी गर्नु पर्दछ ? के कसरी लगानी गर्दा उच्च प्रतिफल पाउन सकिन्छ ? भन्ने विषयहरूमा बुझ्न मद्दत गर्दछ।

हाम्रो देशमा वाणिज्य बैंकिङ सेवाको पहुँच कुल जनसंख्याको ४० प्रतिशत हाराहारीमा मात्र पुगेको पछिल्लो अध्ययनले देखाएको छ। यसैगरी, अन्य वित्तीय संस्था तथा गैरसरकारी संस्था समेतले समुदायमा उपलब्ध गराएको वित्तीय सेवालालाई समेत समावेश गरेर हेर्दा पनि कुल जनसंख्याको ६० प्रतिशत जति जनसंख्याको मात्र औपचारिक वित्तीय सेवामा पहुँच रहेको देखिन्छ। यो तथ्याङ्क केही वर्ष अगाडि (सन् २०१४/१५) को भएकोले त्यस यता बैंक तथा वित्तीय संस्थाको शाखा विस्तारले गति

लिएको सन्दर्भमा बैंकिङ तथा वित्तीय सेवाप्रति जनताको पहुँचमा केही वृद्धि अवश्य भएको हुनु पर्दछ। तर अझै पनि कुल ७५३ वटा स्थानीय तहमध्ये ७१३ वटामा मात्र वाणिज्य बैंकको शाखा पुगेको (२०७५ फागुन मसान्तसम्ममा) तथ्याङ्कलाई हेर्दा तथा बैंक/वित्तीय संस्था पुगेका क्षेत्रका सबै वासिन्दाले विभिन्न कारणले बैंकिङ सेवा लिन नसकिरहेको अवस्थामा अझै पनि जनसंख्याको निकै ठूलो हिस्सा बैंकिङ सेवाको पहुँचबाट बाहिर छ, भनेर सहजै बुझ्न सकिन्छ।

अर्कोतर्फ, बैंक तथा वित्तीय संस्था पुगेका देशका धेरै स्थानहरूमा समेत बैंक/वित्तीय संस्थाले उपलब्ध गराएको सेवाहरूको बारेमा जानकारीको अभाव, ती सेवा लिन पुऱ्याउनुपर्ने प्रक्रिया सम्बन्धी ज्ञानको अभाव, वित्तीय सेवाबाट कसरी अधिकतम लाभ लिन सकिन्छ, अथवा वित्तीय सेवाबाट सिर्जित जोखिमलाई कसरी व्यवस्थापन गर्ने र खासगरी कर्जा कारोवारसँग सम्बन्धित जोखिमलाई कम गर्ने वा हस्तान्तरण गरी सुरक्षित हुने उपायहरूको बारेमा जानकारी र ज्ञानको अभावले गर्दा समेत धेरै भूभागमा वसोवास गर्ने नेपालीहरूले वित्तीय सेवा लिन नसकेको वा हिचकिचाएको समेत देखिन्छ।

वित्तीय जानकारी तथा वित्तीय चेतना अभिवृद्धि गरी देशमा उपलब्ध विभिन्न किसिमका वित्तीय सेवा तथा सुविधाहरूको अधिकतम प्रयोग हुन सकोस् र यसबाट बचत परिचालन लगायत आर्थिक क्रियाकलापमा समेत वृद्धि होस् भन्ने उद्देश्यले बहुवर्षीय वित्तीय साक्षरता रणनीति पनि निर्माण भइरहेको छ। नेपाल सरकारले यस रणनीतिलाई स्वीकृत गरेपछि एकीकृत रूपले वित्तीय साक्षरता सम्बन्धी कार्यक्रम अघि बढ्ने र यस्ता कार्यक्रमको प्रभावकारितामा वृद्धि हुन जाने देखिन्छ।

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

वित्तीय साक्षरताको आवश्यकता र महत्व

सरकारले 'समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली' को नारा अधि सारेको छ। यस स्थितिलाई हासिल गर्न उच्च आर्थिक वृद्धिको साथै देशमा समग्र विकास हुन आवश्यक छ। यसका लागि बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रले छरिएर रहेको पूँजीको परिचालन गर्ने एवं बचत गर्ने र लगानीको माग गर्ने निकायको बीच मध्यस्थकर्ताको भूमिका मार्फत महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ। देशका बढीभन्दा बढी जनताले बैंक तथा वीमा कम्पनीबाट प्राप्त हुने विभिन्न सेवाको उपयोग गरे भने देशभरि आर्थिक गतिविधिमा वृद्धि हुन्छ। यसले विस्तारै समष्टिगत बचतमा वृद्धि हुनाको साथै कर्जा सदुपयोग गर्ने बानीको समेत विकास हुन गई विस्तारै उद्यमशीलताको समेत विकास हुन्छ। यसले रोजगारीको श्रृजना गर्ने तथा जनतामा काम एवं आफ्नो क्षमताप्रतिको विश्वास जागेर आउँछ। अन्ततः देशभित्र उत्पादन गर्ने वातावरण बन्दै गएको अवस्थामा ससाना घरायसी उपभोगका वस्तुदेखि लिएर ठूलाठूला व्यापारिक प्रयोजनका वस्तु समेत आयात गर्नुपर्ने अवस्थामा सुधार आई व्यापार सन्तुलनलाई समेत सहयोग पुग्न जान्छ।

वित्तीय साक्षरताले वित्तीय स्रोतलाई प्रभावकारी रूपले कसरी उपयोग गर्ने अथवा वित्तीय व्यवस्थापन कार्यलाई कसरी प्रभावकारी बनाउने भन्ने विषयमा निर्णयमा पुग्न आवश्यक पर्ने ज्ञान आर्जन गर्ने कुरालाई जनाउँछ। तसर्थ, वित्तीय साक्षरताले उपभोक्ताहरूमा वित्तीय स्रोतको नीतिगत विषयमा, वित्तीय प्रोडक्टहरूमा, वित्तीय प्रोडक्टको मूल्य तथा अभ्यासहरूका विषयमा राम्रो जागरण तथा ज्ञान अभिवृद्धि गराउने हुनाले वित्तीय क्षेत्रमा उपभोक्ता संरक्षणको दृष्टिले समेत वित्तीय साक्षरताको महत्व र आवश्यकता धेरै छ।

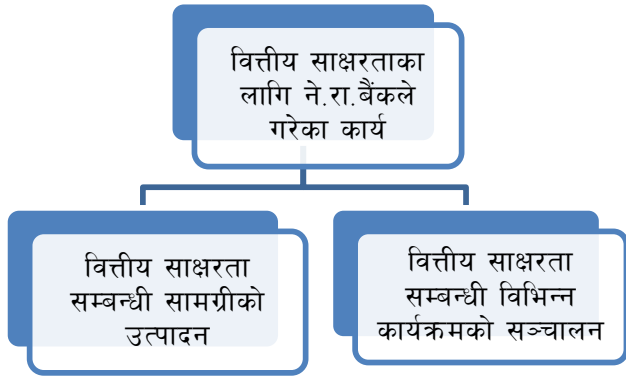
वित्तीय साक्षरता र नेपाल राष्ट्र बैंक

नेपालमा वित्तीय जानकारी वा वित्तीय चेतनाको अभिवृद्धि गर्ने विभिन्न कार्यक्रमहरूको आवश्यकता र महत्व धेरै रहेको अनुभव गरेर नेपाल राष्ट्र बैंकले वित्तीय चेतना सम्बन्धी विभिन्न कार्यक्रम अधि सारेको छ। वित्तीय साक्षरता तथा वित्तीय समावेशताको क्षेत्र धेरै ठूलो भएकोले नेपाल राष्ट्र बैंकको एकलो प्रयासबाट मात्र वित्तीय साक्षरता अभिवृद्धिको उद्देश्य हासिल गर्न कठिन हुने भएकोले नेपाल राष्ट्र बैंकले आफूले अनुमति दिएका विभिन्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई समेत वित्तीय चेतना अभिवृद्धि हुने कार्यक्रम सञ्चालन गर्न तथा आफ्नो आयको केही

रकम यस्ता कार्यक्रमका लागि छुट्याउन उत्प्रेरित समेत गरेको छ। यसैगरी, प्रत्येक स्थानीय निकायमा वाणिज्य बैंकको न्यूनतम एउटा शाखा कार्यालय हुनुपर्ने तथा प्रत्येक नेपालीको एउटा बैंक खाता हुनुपर्ने नेपाल सरकार तथा नेपाल राष्ट्र बैंकको नीतिले समेत जनताहरूमा वित्तीय पहुँच बढाउन तथा वित्तीय साक्षरता अभिवृद्धि गर्ने कार्यमा केही मद्दत गरेको छ। तर सेवाग्राही जनतामा वित्तीय चेतनाको समुचित अभिवृद्धि नभई बैंक तथा वित्तीय संस्थाको उपस्थितिले मात्र प्रभावकारी सेवा दिन सक्दैन भन्ने तथ्य पनि व्यवहारिक रूपमा देखिएको छ।

नेपाल राष्ट्र बैंक ऐनको दफा ४ मा बैंडको उद्देश्यको उपदफा (१) को (ख) मा 'वित्तीय सेवाको पहुँच अभिवृद्धि र बैंकिङ तथा वित्तीय क्षेत्रको स्थायित्व कायम गरी बैंकिङ तथा वित्तीय प्रणालीप्रति सर्वसाधारणको विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्ने' व्यहोरा उल्लेख भएको छ। यस फराकिलो उद्देश्यलाई हासिल गर्न सर्वप्रथम सर्वसाधारण जनतालाई बैंकिङ सेवाप्रति आकर्षित गर्नुपर्ने देखिन्छ। यसका लागि उनीहरूको स्तर अनुसारको सामग्री तयार गरी उपयुक्त माध्यमको प्रयोग गरी वित्तीय जानकारी गराउनुपर्ने हुन्छ।

यसै गरी, नेपाल राष्ट्र बैंकले तेस्रो रणनीतिक योजनामा कोर भ्यालू CREATIVE हुने उल्लेख गरेको छ। (पृष्ठ १४-१५, तेस्रो रणनीतिक योजना २०१७-२०२१)। यस अन्तर्गत बैंकले बैंकको प्रमुख मूल्यमान्यता प्रतिबद्ध, जिम्मेवार, कुशल, जवाफदेही, सामूहिक भावना, समावेशिता, दूरदर्शी तथा समतामूलक रहने जनाएको देखिन्छ। समावेशिता अन्तर्गत 'अर्थशतन्त्रको विभिन्न क्षेत्रको वित्तीय आवश्यकतालाई पूरा गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकले नवीन विचार तथा समावेशी नीतिलाई अपनाउन प्रयास गर्छ। यी नीतिहरूले दीगो तथा समतामूलक आर्थिक विकासलाई सहजीकरण गर्न वित्तीय पहुँचमा सुधार, वित्तीय साक्षरताको व्यापकता तथा विस्तृत ग्राहक सुरक्षालाई सुनिश्चित गर्दछ।' भन्ने प्रतिबद्धता गरेको देखिन्छ। यसैगरी, सोही रणनीतिक योजनाको रणनीतिक कार्ययोजनामा पिलर सातमा सामाजिक उत्तरदायित्व अन्तर्गत वित्तीय जागरण/ज्ञान अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्य अन्तर्गत राष्ट्रिय वित्तीय साक्षरता रणनीति बनाउने, वित्तीय साक्षरता सम्बन्धमा बेसलाइन सर्भेक्षण गर्ने, वित्तीय साक्षरता रणनीति कार्यान्वयन योजना/नीति बनाउने, वित्तीय साक्षरता सामग्रीको पुनरावलोकन गर्नेजस्ता विभिन्न कार्यक्रमहरू समावेश गरिएका छन्।

यिनै कानुनी/नीतिगत आधारहरूमा रहेर नेपाल राष्ट्र बैंकले विगत केही वर्षहरूदेखि वित्तीय समावेशिता तथा वित्तीय साक्षरतालाई मौद्रिक नीति मार्फत विभिन्न किसिमले सम्बोधन गरिरहेको देखिन्छ। चालु आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को मौद्रिक नीतिमा समेत 'वित्तीय सेवामा सबै नेपालीको सहज पहुँच सुनिश्चित गर्न वित्तीय समावेशीकरण एवम् वित्तीय साक्षरता कार्यक्रमलाई उच्च प्राथमिकता दिदै भुक्तानी प्रणालीमा प्रविधिको प्रयोगलाई बढावा दिइनेछ।' भन्ने व्यवस्था उल्लेख भएको छ।

नीतिगत व्यवस्थाकै सन्दर्भमा आफूले इजाजतपत्र दिएका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई समेत वित्तीय साक्षरताका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी सर्वसाधारण जनतालाई वित्तीय सेवाप्रति आकर्षित गर्न तथा वित्तीय पहुँच बढाउन नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गरेको एकीकृत निर्देशनको निर्देशन ६ मा संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्व अन्तर्गत हरेक आर्थिक वर्षको खुद मुनाफाबाट कम्तिमा १ प्रतिशत छुट्याई सामाजिक उत्तरदायित्व कोष खडा गरी खर्च गर्दा वित्तीय साक्षरताको अभिवृद्धि सम्बन्धमा गरेको खर्चलाई समेत संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्व अन्तर्गत खर्च भएको मानिने नीतिगत व्यवस्था गरेको छ।

यसबाट बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू मार्फत देशका विभिन्न भागमा रहेका नेपालीहरूबीचमा वित्तीय साक्षरता सम्बन्धी कार्यहरूहरू बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट सञ्चालन हुन जाने अवस्थामा वृद्धि भएको छ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले वित्तीय साक्षरता अभिवृद्धिका लागि नीतिगत व्यवस्थाका साथै कार्यक्रमगत रूपमा

आफैले समेत दुई किसिमले काम गरिरहेको देखिन्छ। पहिलो, वित्तीय साक्षरता सम्बन्धी सामग्रीहरूको उत्पादन हो भने दोस्रो कृयाकलापमा वित्तीय साक्षरता सम्बन्धी कार्यक्रमको सञ्चालन हो। वित्तीय साक्षरता सम्बन्धी सामग्रीको उत्पादनमा वित्तीय साक्षरता सम्बन्धी गीतको एल्बम बनाउने, विभिन्न लक्षित समूहको लागि सामग्री पाठ्य सामग्रीको रूपमा पुस्तकको निर्माण तथा वितरण, भिडियो तथा टेलिफिल्मको निर्माण तथा प्रसारण, वित्तीय साक्षरताका विभिन्न आयाम समेटेर अडियो जिङ्गलको निर्माण तथा प्रसारण रहेको छन्। वित्तीय साक्षरता सम्बन्धी गतिविधिहरूमा नेपाल राष्ट्र बैंक आफैले विद्यार्थीसँग नेपाल राष्ट्र बैंक, समुदायमा वित्तीय साक्षरता कार्यक्रमजस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेको छ। यसैगरी, नेपाल राष्ट्र बैंककै पूर्व कर्मचारीहरूको ज्ञान र क्षमतालाई उपयोग गर्दै पूर्व कर्मचारी संघ मार्फत वित्तीय साक्षरता कार्यक्रमको सञ्चालन गर्ने तथा विभिन्न गैरसरकारी संस्था तथा अन्य संस्थाहरू मार्फत देशका विभिन्न भागमा वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेको देखिन्छ। बैंकको वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा वित्तीय साक्षरता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले साइकल च्याली समेत गर्ने गरिएको छ।

नेपालमा वित्तीय साक्षरता सम्बन्धी चुनौतीहरू

(क) वित्तीय साक्षरताको फराकिलो आयाम

समाजमा विभिन्न तह तथा विभिन्न स्तरको ज्ञान/चेतना भएका समुदायको वसोवास छ। साथै, अवसरको दृष्टिले समेत समाजमा विविधता छ। तसर्थ, वित्तीय साक्षरता भन्दा कसको लागि, कुन वर्गको लागि, कुन भूगोलमा बस्ने समुदायको लागि आदि जस्ता कुराले प्रभाव पार्दछन्। तसर्थ, लक्षित वर्ग अनुसार वित्तीय साक्षरताको लागि सामग्री तथा वित्तीय साक्षरताको

नेपालमा वित्तीय साक्षरताका चुनौतीहरू

- वित्तीय साक्षरताको फराकिलो आयाम
- छरिएको कार्यक्रम
- वित्तीय जानकारी सम्बन्धी पर्याप्त सामग्रीको अभाव
- प्रभावकारिता मूल्याङ्कन गर्ने विधिको अभाव
- ठूलो क्षेत्र समेटिन नसकेको
- औपचारिक बैंकिङ क्षेत्रको भन्कटिलो प्रक्रिया

कक्षा (सेसन) लिनुपर्ने हुन्छ। यसका लागि विभिन्न तहका जनताले बुझ्ने किसिमको सामग्री, माध्यम आदिको प्रयोग गरिनु पर्दछ। देशको फरक फरक भागमा फरकफरक संस्कृति तथा भाषा बोल्ने मानिसको वसोवास भएकोले स्थानीय तहमा कार्यक्रम लैजाँदा उनीहरूकै भाषामा सामग्री तयार गरेर लैजानु

तथा स्रोत व्यक्तिले पनि त्यही भाषाको प्रयोग गर्नु प्रभावकारी हुन्छ। तर हाल उपलब्ध स्रोतसामग्री त्यस किसिमका छैनन्। एउटै सामग्री तथा पद्धतिको प्रयोग सबै ठाउँमा भएको देखिन्छ। यसले वित्तीय साक्षरता कार्यक्रमको प्रभावकारितामा असर पारेको छ।

(ख) छरिएको कार्यक्रम

वित्तीय साक्षरता सम्बन्धी कार्यक्रम नेपाल राष्ट्र बैंक लगायत विभिन्न संघसंस्थाले समेत गर्ने गरेका छन्। यसरी धेरैभन्दा धेरै संस्थाले कार्यक्रम आयोजना गर्दा धेरै जनसंख्या तथा क्षेत्र समेटिने भएकोले राम्रो कुरा हो। तर कार्यक्रमको स्तरीय ढाँचा वा फ्रेमवर्कको अभावमा कार्यक्रम सतही रूपमा छरिएको देखिन्छ। स्तरीय ढाँचा वा निर्देशिकाको अभावमा अलग अलग संस्थाले वित्तीय साक्षरताको नाममा उनीहरूका उत्पादनको प्रचारप्रसार गर्ने, उनीहरूको ब्रान्ड नामको मात्र बयान गर्नेजस्ता सम्भावनालाई नकार्न पनि सकिँदैन। यसबाट ठोस उपलब्धि हासिल हुने अवस्था न्यून रहेको देखिन्छ।

(ग) वित्तीय जानकारी सम्बन्धी पर्याप्त सामग्रीको अभाव

वित्तीय साक्षरता कार्यक्रमको आयाम धेरै फराकिलो छ। यो कार्यक्रम निरक्षर मानिसदेखि विश्वविद्यालयबाट दीक्षित वर्ग एवं स्वयं वित्तीय क्षेत्रमा काम गर्ने जनशक्तिसम्मलाई पनि आवश्यक पर्ने देखिन्छ। वित्तीय क्षेत्रमा भएका नयाँनयाँ विकास एवं प्रविधिको बारेमा त्यस क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिले थाहा पाउने व्यवस्था गर्नु पनि वित्तीय साक्षरताको एउटा रूप हो। विद्यार्थीको लागि, वैदेशिक रोजगारीबाट फर्केर स्वदेशमै केही गर्न चाहनेका लागि, आमा समूहजस्ता ग्रामीण महिलाका लागि, ज्येष्ठ नागरिकका लागि, कलेज पढ्ने विद्यार्थीका लागि - अलगअलग वर्ग र समुदायका वित्तीय साक्षरता आवश्यक छ। तर अलग अलग समुदाय तथा लक्षित वर्गका कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा अलगअलग तहको सामग्रीको आवश्यकता पर्दछ। सामग्रीको गुणस्तरीयता पनि अलगअलग चाहिन्छ। यसैगरी, कतिपय उदाहरणहरू उनीहरूकै वरिपरिबाट लिँदा प्रभावकारी हुन्छ। कतिपय सामग्री पाठ्य हुन आवश्यक हुन्छ भने कतिपय सामग्री श्रव्य प्रभावकारी हुन्छ। युवावर्गको लागि मोबाइल एप्सको प्रयोग प्रभावकारी हुन सक्दछ। तर हाल प्रयोगमा रहेका सामग्रीहरू अत्यन्त सीमित छन्। कतिपय सामग्रीको

गुणस्तर कमजोर छ भने कतिपय सामग्रीलाई अद्यावधिक गर्नुपर्ने अवस्था छ। यसकारण वित्तीय साक्षरताका लागि लक्षित वर्ग अनुसार उपयोगी एवं अनुकूल सामग्रीको अभाव रहेको देखिन्छ।

(घ) प्रभावकारिता मूल्याङ्कन गर्ने विधिको अभाव

विभिन्न संघसंस्थाले वित्तीय साक्षरता सम्बन्धी कार्यक्रम आयोजना गरे तापनि त्यस्ता कार्यक्रमको उद्देश्यमा प्रष्टता नभएको समेत देखिन्छ। यो कार्यक्रम गर्ने निर्देशन भएकोले गर्नुपरेको हो भन्नेजस्ता भावनाले सञ्चालन गरिएका कार्यक्रमबाट कस्तो प्रतिफलको अपेक्षा हुन्छ? यसतर्फ सोच्नुपर्ने देखिन्छ। यसैगरी, कार्यक्रम सम्पन्न भइसकेपछि त्यसको प्रभाव कार्यक्रमका सहभागीहरूमा कस्तो पच्यो? उनीहरूको दैनिक जीवनमा सकारात्मक परिवर्तन आयो कि आएन? अथवा, कार्यक्रमको प्रभावकारिता बृद्धि गर्न कार्यक्रमको ढाँचा वा सन्दर्भ सामग्रीमा नै परिवर्तन गर्नुपर्ने हो कि? जस्ता विषयमा अहिलेसम्म मूल्याङ्कन गर्ने गरिएको छैन। त्यसैले उपलब्ध सामग्री र कार्यक्रमको प्रभावकारिता के कति भयो भन्ने जानकारी आयोजकसँग भएको देखिँदैन। यस किसिमको कार्यक्रमले स्रोतसाधनको सदुपयोगितालाई सहयोग गरिरहेको मान्न सकिँदैन।

(ङ) ठूलो क्षेत्र समेटिन नसकेको

वित्तीय साक्षरताको क्षेत्र व्यापक छ। यो हरेक क्षेत्र एवं व्यवसायका मानिसका लागि आवश्यक छ। तर हालको विधि अनुसार आयोजना गरिएका वित्तीय साक्षरता कार्यक्रमले धेरै ठूलो क्षेत्रलाई समेट्न सकेको देखिँदैन। उदाहरणका लागि, अहिले देशमा ७५३ वटा स्थानीय सरकार छन्। ती सबै स्थानीय सरकारको वार्षिक कार्यक्रममा वित्तीय साक्षरता कार्यक्रमलाई समावेश गरेर कार्यान्वयन गर्ने हो भने यसले देशको व्यापक क्षेत्रलाई समेट्न सक्ने देखिन्छ। यसैगरी, उद्योगवाणिज्य संघ, विभिन्न पेशागत संगठन आदिलाई समेत परिचालन गरेर ती क्षेत्रमा आवश्यक पर्ने सामग्री एवं विधि सहितको वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ।

(च) औपचारिक बैंकिङ क्षेत्रको भन्भटिलो प्रक्रिया

देशका कतिपय स्थानमा बैंकको उपस्थिति छैन भने भएका ठाउँमा पनि बैंक/वित्तीय संस्थाको भन्भटिलो

प्रक्रियाको कारणले गर्दा सामान्य मानिसहरू कारोवार गर्न जान इच्छुक नभएको समेत देखिएको छ । जस्तोकि : ग्राहक पहिचान सम्बन्धी फारम भर्ने विषय । यो फारम सबैका लागि एकै किसिमको छ । ठूला व्यापारी, उद्योगी, व्यवसायी, राजनीतिज्ञ, कर्मचारी र ग्रामीण क्षेत्रका मुश्किलले जीवन निर्वाह गरिरहेका जनता सबैले एउटै फारम भनुपर्ने व्यवस्था छ । यो व्यवस्थाले गर्दा ग्रामीण क्षेत्र वा बैंकिङ पहुँच न्यून भएका क्षेत्रका मानिसलाई औपचारिक बैंकिङ सेवाभन्दा अझै पनि अनौपचारिक बैंकिङ सेवा सरल छ भन्ने भावना छ । अर्कोतिर, धेरैजसो बैंक/वित्तीय संस्थामा कार्यरत ग्राहकसँग सोझै सम्पर्क हुने जनशक्तिमा ग्राहक सेवा (Customer services) को बारेमा राम्रो ज्ञान भएको देखिँदैन । दोहोच्याएर प्रश्न सोध्दा दिक्क मान्ने, सम्झाएर जवाफ दिनु सट्टा ठूलो बोली बोलेर रुखो जवाफ दिने, सामान्य सहयोग गर्नुपर्दा झर्कने जस्तो व्यवहारको कारणले गर्दा मानिसहरू औपचारिक बैंकिङ क्षेत्रसँग कारोवार गर्न हिचकिचाएको अवस्था पनि वास्तविकता नै हो ।

उपसंहार

नेपालको जनसंख्याको ठूलो क्षेत्र (भन्डै आधा) अझै पनि औपचारिक वाणिज्य बैंकिङ क्षेत्रको पहुँचबाट र भन्डै एक तिहाई औपचारिक बैंकिङ तथा वित्तीय क्षेत्रको पहुँचबाट बञ्चित छ । यस सन्दर्भमा वित्तीय समावेशिता नेपालको आजको प्रखर आवश्यकता हो । वित्तीय समावेशिताको लागि वित्तीय क्षेत्रमाथिको पहुँच र वित्तीय साक्षरता दुवैको उत्तिकै आवश्यकता पर्दछ । नेपाल सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंकले समेत यस तथ्यको मर्मलाई आत्मसात गरेका

छन् । तसर्थ, विभिन्न तह र बान्कीमा वित्तीय साक्षरताको कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले नेपाल सरकारले कार्यान्वयनमा ल्याएको वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति अन्तर्गतको राष्ट्रिय वित्तीय साक्षरता रणनीति तयार गरी अन्तिम स्वीकृतिको लागि अर्थ मन्त्रालयमा पठाएको छ । यसको स्वीकृति प्राप्त भएपछि वित्तीय साक्षरताको क्षेत्रमा नेपाल सरकार, केन्द्रीय बैंक, वित्तीय क्षेत्र, औद्योगिक तथा व्यापारिक संघसंस्था लगायतका निजी क्षेत्र, सहकारी सबैको संयुक्त प्रयासमा वित्तीय साक्षरता कार्यक्रमलाई राष्ट्रिय अभियानको रूपमा लैजान सकिने अवस्था आउने छ । यसै गरी, नेपाल राष्ट्र बैंकले Alliance for Financial Inclusion- AFI को सहयोगमा बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रको वित्तीय साक्षरता सम्बन्धी काममा एकरूपता ल्याउन तथा स्तरीय बनाउन वित्तीय साक्षरता फ्रेमवर्क तथा वित्तीय साक्षरता कार्यान्वयन निर्देशिकाको निर्माण गरिरहेको छ । यसको कार्यान्वयनपछि नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजतपत्रप्राप्त विभिन्न संस्थाहरूबाट गरिने कार्यक्रममा एकरूपता आउनसक्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । वित्तीय साक्षरता कार्यक्रमको कार्यान्वयनपछि उपलब्धिको समीक्षा गर्न अनुगमन तथा मूल्यांकन ढाँचा पनि तयार गर्ने कार्य भइरहेको छ । यसको कार्यान्वयनपछि कार्यक्रमको सफलताको अवस्था बारे पनि जानकारी हुनेछ र कार्यक्रमहरूमा आवश्यकता अनुसार परिमार्जन गर्न समेत सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

यी दुई व्यवस्थाको कार्यान्वयनले माथि उल्लिखित चुनौतीहरूलाई आंशिक रूपमा सम्बोधन गर्नेछन् । बाँकी रहेका अन्य चुनौतीहरूलाई समेत सम्बोधनपछि भने वित्तीय साक्षरता कार्यक्रमको प्रतिफल उत्साहजनक देखिने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ ।

छिमेकका दुई प्रमुख बैंकिङ दूधटना : सिक्नु पर्ने पाठ

● भुवन कडेल*

घटना नं. १

छिमेकी मुलुक भारतको निजी क्षेत्रको एउटा प्रमुख बैंक आईसीआईसीआई बैंक (ICICI Bank) ले सन् २००९ देखि २०११ सम्मको अवधिमा “भिडियोकन उद्योग समूह” (Videocon Industries) अन्तर्गतका विभिन्न कम्पनीहरूलाई विभिन्न मितिमा गरी भा.रु. ३,२५० करोड ऋण प्रवाह गरेको थियो । त्यस बेला आईसीआईसीआई बैंकको प्रबन्ध सञ्चालक तथा प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको रूपमा चन्दा कोचर (Chandra Kochhar) कार्यरत थिइन् । बैंकको ऋणी “भिडियोकन उद्योग समूह” को प्रबन्ध निर्देशक पदमा वेणुगोपाल धुत (Venugopa Dhoot) थिए । बैंकको ऋणी “भिडियोकन उद्योग समूह” का प्रबन्ध निर्देशक वेणुगोपाल धुत र बैंककी प्रबन्ध सञ्चालक तथा प्रमुख कार्यकारी अधिकृत चन्दा कोचरका पति दीपक कोचर (Deepak Kochhar) को ५०-५० प्रतिशत शेयर लगानीमा नुपावर रिन्यूवेबल्स प्रा. लि. (NuPower Renewables Pvt. Ltd.) नामको कम्पनी खडा रहेको थियो । आईसीआईसीआई बैंकले ७ सेप्टेम्बर, २००९ मा “भिडियोकन उद्योग समूह” अन्तर्गतका कम्पनीहरूलाई भा.रु. ३०० करोडको पहिलो ऋण स्वीकृत गरी प्रवाह गरेको थियो । कर्जा प्रवाह भएको भोलिपल्ट नै “भिडियोकन उद्योग समूह” अन्तर्गतको एक कम्पनी सुप्रिम इनर्जीको खाताबाट नुपावर रिन्यूवेबल्स प्रा. लि. को खातामा भा.रु. ६४ करोड रकमान्तर भएको देखियो । सम्भवतः यही नै गम्भीर कैफियत भयो आईसीआईसीआई बैंकका प्रबन्ध सञ्चालक तथा प्रमुख कार्यकारी अधिकृत चन्दा कोचर र बैंकको लागि । पछि गएर उक्त बैंकबाट “भिडियोकन उद्योग समूह” लाई प्रवाह भएको कर्जा निष्क्रिय कर्जा (Non Performing Loan) को रूपमा परिणत भयो । उक्त ऋणी समूहलाई प्रवाह

भएको कुल ऋण मध्ये बाँकी भा.रु. २,८१० करोडको ऋण निष्क्रिय कर्जा भएपछि उक्त घटना थप जटिल र छानबिन योग्य ठहरिन गयो । घटना छानबिनका लागि समिति गठन गरियो र यसै घटनाका कारण चन्दा कोचरले बैंकको प्रमुख कार्यकारी अधिकृत पदबाट बर्खास्त हुनु पर्‍यो । यसरी गत वर्ष छिमेकी मुलुक भारतमा घटेको एउटै घटनाका कारण मुलुकको बैंकिङ क्षेत्रमा अत्यन्त प्रतिष्ठित संस्थाको उच्च पदस्थ व्यक्ति तथा सम्मानित राष्ट्रिय गौरवको पदकबाट विभूषित र सशक्त अन्तर्राष्ट्रिय छवि समेत बनाएकी एक बैंकले प्रमुख कार्यकारी अधिकृत पद गुमाउनु पर्‍यो भने विभिन्न संस्थाहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तित्वहरू समेतमा बहुपक्षीय दाग लाग्ने काम भयो ।

घटना नं. २

गत साल नै भारतको पञ्जाब नेशनल बैंकको मुम्बईस्थित एक शाखा Brady House Branch बाट भएको भा.रु. १४,३५७ करोड बराबरको घोटाला (Scam) सम्बन्धी घटनाले एसिया क्षेत्रकै बैंकिङ इतिहासमा तरङ्ग ल्याइदियो । उक्त बैंकका ऋणी निरव मोदी (Nirav Modi) र मेहुल चोक्सी (Mehul Choksi) समेतको समूहले बैंकका दुई जना प्रमुख अधिकृत तथा अन्य कर्मचारीसँगको मिलेमतोमा बैंकलाई कसरी सजिलैसँग ठग्न सफल भए भन्ने ज्वलन्त उदाहरण यस घटनामा देख्न सकिन्छ । घटना अनुसार पञ्जाब नेशनल बैंकको मुम्बईस्थित सो शाखा कार्यालयले ऋणी निरव मोदी समूह सम्बद्ध कम्पनीहरूको पक्षमा विदेशमा रहेका अन्य भारतीय बैंकका शाखा कार्यालयहरूको नाममा सहमति पत्र (Letter of Understanding- LOU) जारी गरेको थियो । बैंकिङ भाषामा यसलाई Letter of Undertakings भनेर बुझ्ने गरिन्छ । यस प्रकारको कागजात र यसैको आधारमा तयार

* कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

गरिने स्वीफ्ट मेसेजको अभिलेख बैंकको Core Banking System (CBS) मा प्रविष्टि गर्नु पर्छ । उक्त LOU र स्वीफ्ट मेसेजको आधारमा सो LOU प्राप्त गर्ने पक्षले भुक्तानी गर्नु पर्ने पक्षलाई विदेशमा रहेका अन्य भारतीय बैंकका शाखा कार्यालयहरूले रकम भुक्तानी गर्दछन् र ती बैंकहरूले भुक्तानी दिएको रकमको शोधभर्ना उक्त LOU जारी गर्ने बैंकबाट लिने गर्दछन् । यसरी LOU जारी गर्ने बैंकले विदेशमा रहेका अन्य भारतीय बैंकका शाखा कार्यालयहरूलाई भुक्तानी गरेको रकम उक्त LOU जारी गराउने पक्षबाट कर्जा सरह व्याज सहित असुल गर्ने गर्दछ ।

उक्त घटनामा ऋणी निरव मोदी समूह सम्बद्ध कम्पनीहरूले भारतको पञ्जाब नेशनल बैंकको मुम्बईस्थित Brady House Branch बाट विदेशमा रहेका अन्य भारतीय बैंकका शाखा कार्यालयहरूलाई LOU जारी गराउँछ । बैंकको सोही LOU र स्वीफ्ट मेसेजको आधारमा विदेशमा रहेका अन्य भारतीय बैंकका शाखा कार्यालयहरूले उक्त कागजातमा उल्लिखित व्यक्ति तथा कम्पनीहरूलाई रकम भुक्तानी दिँदै गए । तर LOU र स्वीफ्ट मेसेज जारी गरेको अभिलेख बैंकको Core Banking System मा भने प्रविष्टि भएको थिएन । फलतः विदेशमा रहेका अन्य भारतीय बैंकका शाखा कार्यालयहरूबाट पञ्जाब नेशनल बैंकमा शोधभर्नाको लागि रकम दाबी गर्दा पञ्जाब नेशनल बैंकले भुक्तानी दिने कुनै आधार नै पाउँदैन र यो प्रकरण सिधै आपराधिक ठगी देखिन जान्छ । आश्चर्यको कुरा त यो छ कि यस्तो प्रक्रिया वर्षौंदेखि चलिरहेको भए पनि पत्ता लाग्दैन । जब पुरानो कर्मचारी अवकाश भएर सोही डेस्कको जिम्मेवारीमा नयाँ कर्मचारी आयो तब मात्र बैंकले यस घटनाको पत्तो पायो । तर यतिखेरसम्म निकै ढिलो भैसकेको थियो । आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको क, ख, ग लाई बेवास्ता गर्दा संस्था, प्रणाली र सम्बद्ध सबै सरोकारवालाहरूलाई ठूलो रकमको हानी नोक्सानी हुन पुग्यो ।

माथि उल्लेख गरिएका दुइटै घटनाहरू प्रतिनिधि पात्र मात्र हुन् । एउटा घटना सञ्चालक समिति र प्रबन्ध सञ्चालक स्वयम् जोडिएको संस्थागत सुशासन उलंघन सम्बन्धी गम्भीर विषय हो भने अर्को सञ्चालन जोखिम व्यवस्थापनको आधारभूत मूल मन्त्रलाई यथोचित ध्यान नदिँदा घट्टन गएको ठूलो घटना हो । बैंकको उच्च नेतृत्व सतत इमान्दार हुनु पर्ने र साथसाथमा संस्थामा अन्तर्निहित सञ्चालन जोखिम लगायतका अन्य जोखिमहरूका सम्बन्धमा पनि त्यत्तिकै चनाखो हुनु पर्ने विषयहरू यी

घटनाहरू मार्फत उल्लेख गरी औल्याउन खोजिएको मात्र हो ।

नेपालमा पनि यस्ता घटनाहरू नभएका होइनन् । तत्कालीन नेपाल बंगलादेश बैंकको जीतबहादुर र लक्ष्मीबहादुर श्रेष्ठ (JB/LB) समूह सम्बन्धी घटना र तत्कालीन एच एण्ड बी विकास बैंक सम्बद्ध गुड फर पेमेन्ट चेक (Good for Payment Cheque) सम्बन्धी घटना हामी माझ ताजै छन् । यता-उता, तल-माथि, साना-ठूला रूपमा यस्ता प्रकरण भिन्न भिन्न किसिमले यदाकदा देखिने गरेका छन् । यसमा अपेक्षाकृत सुधार भएको छ भनेर सन्तोष मान्ने अवस्था पनि छैन । पुराना विषय केही मत्थर भएका छन् तर नयाँ प्रविधि र शैलीमा सोको पुनरावृत्ति भएको पनि देखिएको छ । यस पृष्ठभूमिमा हाललाई प्रमुख तीन कारक तत्वहरूको उल्लेख गर्नु प्रासङ्गिक हुने देखिन्छ ।

(क) सञ्चालक समितिको संरचना

विधिसम्मत किसिमले गठित, स्वार्थ नवाभिएका, विज्ञ समूह सम्मिलित, समूह भावना अनुरूपको सञ्चालक समिति नै असल सुशासनको मुहान हो । नेपाली बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा सञ्चालक समिति नै पूर्ण नहुने, भएका समिति पनि राज्यको कानूनले तोके बमोजिमको योग्यता पुगेको नहुने, समितिका पदाधिकारीहरूले लिन नमिल्ने कर्जा तथा सुविधा लिने र सोको फरफारक गर्न अर्घल्याई गर्ने केही नमूना कैफियतहरू हुन् । नेपाली बैंक तथा वित्तीय संस्थाका सञ्चालकहरू हामीले नीति निर्माण गरी दिने मात्र हो, हामीले दैनिक बैंकिङ प्रशासनका प्राविधिक विषय बुझ्दा पनि बुझ्दैनौं र बुझे पनि हामीलाई संस्थाको प्रमुख कार्यकारी अधिकृत (CEO) ले नै टेढैनन् भन्न पनि पर्छि, नपर्ने तर अवसर पाएपछि कर्मचारी नियुक्ति, बहुवा तथा सरुवा, कर्जा लगानी, शाखा कार्यालयको घर भाडा तथा आन्तरिक सजावट लगायतका कार्यमा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा संलग्न हुन रमाउने गरेका पनि हामी पाउँछौं । सञ्चालक समितिको बैठक बस्दा गर्नु पर्ने भद्दा व्यवस्थापन, शाखा कार्यालयको अवलोकन भ्रमणको नाममा गराइदिनु पर्ने मेची महाकाली देश दर्शन तथा देव दर्शन र सो गर्न गराउन उद्यत संस्थाका प्रमुख कार्यकारी अधिकृतबाट गतिलो संस्थागत सुशासनको अपेक्षा गर्न सकिन्न । फेरि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको शाखा कार्यालय स्थापना गर्न सञ्चालकहरूको लाग्ने लर्को र शाखा कार्यालय स्थापना गर्दाको खर्च दामासाहीले भागबण्डा गर्न सञ्चालक सञ्चालक बीच हुने होडवाजी पनि आफैमा उदेकलाग्दो छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाका सञ्चालक समितिले के कस्ता समिति, उप-समिति गठन गर्नु पर्ने, तिनले कुन कुन काम कारवाही कसरी सम्पादन गर्नु पर्ने, के कस्ता नीति, नियम, विनियमको तर्जुमा गर्नु पर्ने भन्ने सम्बन्धमा तिनीहरूको नियामक निकाय नेपाल राष्ट्र बैंकबाट स्पष्ट निर्देशन जारी भएको अवस्था छ । तर ती निर्देशन तथा व्यवस्थाहरू व्यवहार पूर्ण रूपमा लागू भएको पाइँदैन । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट ती निर्देशन तथा व्यवस्थाहरूलाई व्यवहारमा के कसरी आत्मसात् गरिएका छन् भन्ने अध्ययनको अर्को पाटो त्यत्तिकै चाखलाग्दो छ । जब नियम बनाउनका लागि मात्र बनाइन्छ, नियमित बस्नु पर्ने समिति उप-समितिको बैठक यदाकदा बसी हाले पनि औपचारिकता पूरा गर्नेतर्फ मात्र लाग्छ, भने संस्थालाई घाटा त हुने नै भयो ।

(ख) प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको रूझान

संस्थाको प्रशासकीय र व्यवस्थापकीय बागडोर सम्हाल्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको जिम्मेवारी, भूमिका र दायित्व आफैमा स्पष्ट छ । संस्थागत रणनीतिको स्पष्टता, व्यावसायिक ज्ञानको पकड, नेतृत्वदायी भूमिका, विभिन्न सरोकारवाला बीच सन्तुलन कायम गर्ने बुद्धिमत्ता र भैपरिआउने भवितव्यको सामना गर्ने सजगता लगायतका केही विशिष्ट गुणहरू प्रमुख कार्यकारी अधिकृतबाट अपेक्षा गरिएको हुन्छ । सञ्चालक रिभाउँदै जागिर टिकाउने मनोवृत्ति, संस्थाको कर्मचारीलाई भन्दा सञ्चालकको परिवारका सदस्यलाई खुसी पार्ने चेष्टा, सञ्चालकसँगै वा तिनलाई भजाएर आफू पनि शय्य गर्ने प्रवृत्ति, जे जसरी हुन्छ नाफा देखाइ दिएर आफूलाई सक्षम प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको पद्वि लिन खोज्ने प्रवृत्ति र यस्तै खालका क्रियाकलापहरू बैंक वित्तीय संस्थाका साथै समग्र वित्तीय प्रणालीका लागि घातक छन् । आफ्नो कार्यकालभरि अर्को सक्षम उम्मेदवार खडा हुन नदिने र यसरी आफू नभए संस्था नै चल्न सक्दैन भन्दै सुनाउँदै हिड्ने प्रमुख कार्यकारी अधिकृतहरूलाई त के भन्ने र खै ।

(ग) नीति नियमको पालना

“अहिलेलाई यसो गरौं, केन्द्रीय बैंकले भन्यो भने देखा जाएगा” मार्काका बैंकरहरू कायम रहिरहनु हुन्छ । बैंकिङ

प्रणालीमा यो जत्तिको नकाम सायदै होला । यसो गर्ने बैंकर आफू त डुब्छ नै, उसले समग्र बैंकिङ प्रणालीलाई पनि कलुषित र कलङ्कित बनाइरहेको हुन्छ । नेपाल राष्ट्र बैंकबाट जारी नीति, नियम तथा निर्देशिका बैंक तथा वित्तीय संस्थाकै भलाइको लागि, समग्र प्रणालीको मजबुति र अभिवृद्धिको लागि हो भन्ने नबुझ्ने वा बुझेर बलमिच्याइँ गर्ने प्रति कुनै सदभाव राख्नु जरुरी देखिँदैन । यस्तो कार्यमा संस्थाका आन्तरिक तथा बाह्य लेखापरीक्षक, धितो मूल्यांकनकर्ता लगायत प्रमाणीकरण गर्ने पक्षहरू पनि कसरी सजिलै सहभागी हुन्छन्, बुझिनसक्नु छ । जब कुनै उजुरी पर्दछ, पत्रपत्रिकामा समाचार बन्दछ वा त्यस्तै स्रोतबाट जानकारी आउँछ, अनि जाँचबुझ गर्दा पत्ता लागेपछि रोइलो गरेर केही फाइदा हुँदैन । कतिपय व्यक्तिमा भ्रम के पनि छ भने उस्तै परे राजिनामा दिएर हिँडेपछि सकिगो । तर वास्तविकता त्यस्तो नभएको र वषौं पछि पनि भूत उठेर आएको हाम्रो सामू प्रशस्त उदाहरणहरू छन् ।

अन्तमा,

कुनै एक व्यक्ति विशेष वा कुनै एक निकाय विशेषलाई लक्षित गरेर यो संक्षिप्त आलेख कोरिएको होइन । सुरुमा उल्लेख गरिएका दुई घटनाहरू मध्ये पहिलो घटनाबाट कसरी जिम्मेवार पदाधिकारीबाट अपेक्षित भूमिका निर्वाह नहुँदा आफू स्वयम्, संस्था र प्रणालीलाई अनपूरणीय क्षति पुग्न जान्छ भन्ने स्पष्ट पार्न खोजिएको छ भने दोस्रो प्रसङ्गमा संस्थामा प्रचलित नीति नियमको पालनामा आवश्यक सावधानी नअपनाउँदा आइपरेको अप्रत्याशित वित्तीय नोक्सानीको विषय उठाइएको मात्र छ । वास्तवमा संस्थागत सुशासन र आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली जस्ता गहन विषयहरूमा नियामक निकायदेखि लिएर सम्बद्ध पदाधिकारी, ऋणी, अन्य ग्राहक, शेयरधनी, सार्वजनिक सञ्चार माध्यम सबैको भूमिका आ-आफ्नो स्थानमा अहम् रहने स्पष्ट नै छ । उपर्युक्त घटनाहरूलाई नेपाली परिवेशमा समेत सम्बद्ध सबै व्यक्ति तथा निकायहरूले बुझ्न र मनन गर्न जरुरी देखिएकोले यी विषय उठान गरिएका हुन्, ताकि हामीकहाँ त्यस्तो दूर्घटनाको अवस्था नआओस् ।

कर्मचारी तालिम तथा विकास: एक विवेचना

● मुक्तिनाथ सापकोटा*

कुनै पनि व्यक्तिले परिवर्तित सन्दर्भमा आफूलाई अभ्यस्त राख्नको लागि निरन्तर रूपमा नयाँ नयाँ कुराहरू सिक्निराख्नु पर्ने हुन्छ। व्यक्तिगत, संस्थागत र व्यावसायिक जीवनमा आफूलाई निरन्तर सफल बनाउनको लागि सिकाई एउटा महत्वपूर्ण पक्षको रूपमा रहको हुन्छ। संस्थागत जीवनमा तालिम तथा विकास कर्मचारीहरू तथा व्यवस्थापकीय तहमा रहने सबै मानिसहरूको लागि समय सान्दर्भिक रूपमा प्रतिस्पर्धी, जानकार र दक्ष बनाउन आवश्यक तत्व हो। मानव संसाधन शास्त्रभित्रका प्रमुख चार आयामहरू- कर्मचारी भर्ना तथा छनौट, उत्प्रेरणा, तालिम तथा विकास र सम्भार उत्तिकै महत्वपूर्ण छन्। कुनै पनि संस्थामा तालिम प्राप्त नगरेका धेरै कर्मचारी रहनु भन्दा तालिम प्राप्त थोरै कर्मचारी रहनु उपयुक्त मानिन्छ। यस परिप्रेक्ष्यमा कर्मचारी तालिमका केही महत्वपूर्ण पक्षहरूको बारेमा यस आलेखमा चर्चा गरिएको छ।

तालिम के हो ?

कुनै पनि संस्थामा विभिन्न प्रकारका सम्पत्तिहरू जोडिएका हुन्छन्। संस्थाको निरन्तर प्रगतिको लागि उत्पादन, प्रवर्द्धन र वितरणको कार्य पनि भइरहेको हुन्छ। संस्थासँग प्रशस्त नगद तथा नगदजन्य सम्पत्ति पनि हुन्छ। उक्त सम्पत्ति, नगद तथा अन्य कुनै पनि व्यावसायिक कार्य सम्पादन गर्नको लागि मानवीय शक्तिको आवश्यकता मुख्य रूपमा पर्दछ। मानवको प्रयास बिना उपरोक्त कुनै पनि चिजको सही उपयोग सम्भव छैन। ती चिजहरूलाई गतिशील बनाई संस्थाको आवश्यकता अनुसार कार्य गर्नको लागि कर्मचारीहरूको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ। कर्मचारीको कार्य सम्पादन प्रभावकारी बनाउनको लागि संगठन संरचना निर्धारण गरी सोही अनुसार कर्तव्य, उत्तरदायित्व, जिम्मेवारी र जवाफदेहिता समेत तोकिएका हुन्छन्। एउटा संस्थाको

सफल सञ्चालनको लागि पुँजी, स्थिर सम्पत्ति, बजार, कार्य सम्पादन गर्ने तरिका, कच्चा पदार्थ र श्रमको आवश्यकता पर्दछ। यी सम्पत्तिको सदुपयोगको लागि उपयुक्त संख्यामा तालिम प्राप्त कर्मचारी आवश्यक पर्दछ। समयक्रममा आउने परिवर्तनको कारणले गर्दा कर्मचारीहरूले सम्पादन गर्नुपर्ने कार्यमा पनि निरन्तर परिवर्तन आइरहेको हुन्छ। आधुनिक समयका कुनै पनि संस्थाले प्रविधिको नियमित विकास र स्तरोन्नति तथा समयानुकूल ज्ञानको सिर्जना, सञ्चार र उपयोग मार्फत संस्थाका निर्धारित उद्देश्य हासिल गर्ने प्रयास गरिरहेको हुन्छ। संस्थाका निर्धारित कार्य सम्पादन गर्नको लागि परिष्कृत ज्ञान आर्जन सोको प्रयोग अनिवार्य हुन्छ। यसरी संस्थाका कर्मचारीलाई कार्य सम्पादनको लागि आवश्यक पर्ने ज्ञान निरन्तर दिलाउने उद्देश्यले सिक्ने सिकाउने प्रक्रियालाई तालिम भन्ने गरिन्छ।

कुनै पनि संस्थाको विभिन्न प्रणाली मध्ये जनशक्ति व्यवस्थापन पनि एक हो। यसको एउटा महत्वपूर्ण उप-प्रणालीमा तालिम तथा विकास पर्दछ। संस्थामा रहेको साधन स्रोतलाई अन्तिम वस्तु वा सेवाको रूपमा परिवर्तन गर्न आवश्यक पर्ने विभिन्न आगत (Input) मध्ये तालिम तथा विकास पनि एक हो। यसले कर्मचारीको वर्तमान कार्य क्षमतालाई सुधार गरी कार्य सम्पादनलाई बढाउँछ। तालिमले कर्मचारीको काम तथा व्यवहारसँग सम्बन्धित धारणा, दक्षता र दृष्टिकोणमा परिवर्तन ल्याई ज्ञान र सीप बढाउँछ। कार्य सम्पादनमा सुधार गर्नुका साथै कार्य जीवनको गुणमा समेत प्रभावकारिता बढाउँछ। कर्मचारीको साविकको अवस्था र पुग्न चाहेको अवस्था बीचको अन्तर पूरा गर्ने एक माध्यम तालिम तथा विकास हो। तालिमबाट कर्मचारीले ज्ञान, सीप, तौर तरिका आदि सिक्नुका साथै नयाँ नयाँ सूचना थाहा पाउने र त्यसको सदुपयोग गरी

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

व्यक्तिगत तथा संस्थागत उत्पादकत्व बढाउने गर्दछ ।

तालिम र विकासलाई कतिपय व्यवस्थापनविद्हरूले एकै रूपमा त कतिले फरक रूपमा लिएको पाइन्छ । यसैगरी व्यवस्थापनविद्हरूले तालिम तथा विकासलाई विभिन्न प्रकारले परिभाषित गरेका छन् । ती मध्ये केही परिभाषा यस प्रकार रहेका छन् ।

व्यवस्थापनविद् **Jack Halloran** भन्दछ कि Training is the process of transmitting and receiving information related to problem solving. यस परिभाषाले तालिमलाई समस्या समाधानको लागि आवश्यक पर्ने सूचना आदानप्रदानको प्रक्रिया मानेको देखिन्छ ।

Mathis and Jackson भन्दछन् कि Training is a learning process whereby people learn skills, concept, attitudes and knowledge to aid in the achievement of goals. यस परिभाषाले तालिमलाई मानिसको सिकाई प्रक्रियाको रूपमा लिएको छ, जसले संस्थाको उद्देश्य प्राप्तीको लागि आवश्यक पर्ने क्षमता, दृष्टिकोण र ज्ञान प्राप्तीलाई सहयोग गर्दछ ।

Gary Dessler भन्दछ कि Training is the process of teaching new employees the basic skills they need to perform their jobs. **Gary Dessler** का अनुसार नयाँ कर्मचारीको कार्य सम्पादनको लागि आवश्यक हुने आधारभूत दक्षता सिकाउने प्रक्रिया नै तालिम हो ।

Ricky W. Griffin को बुझाइमा Training usually refers to the teaching operational or technical employees how to do the job for which they were hired. उनका अनुसार प्राविधिक तथा सञ्चालन कार्य सम्पन्न गर्नको लागि लिईएका कर्मचारीहरूलाई सिकाउने प्रक्रिया नै तालिम हो ।

कर्मचारी तालिम र कर्मचारी विकास बीचको सम्बन्ध

सामान्यतया कर्मचारी तालिम र कर्मचारी विकास बीचमा केही समानता रहेका छन् । दुवैले कर्मचारीको दक्षता तथा ज्ञान वृद्धिमा सहयोग पुऱ्याउँछ । दुवैलाई सिकाइको अभिन्न अंगको रूपमा लिइन्छ । केही समानता भए तापनि यी दुई बीच केही स्पष्ट भिन्नता समेत रहेका छन् ।

कर्मचारी तालिम

तालिम सञ्चालन तहका कर्मचारीहरूलाई दिइन्छ । यो प्रतिक्रियामा आधारित हुन्छ । कर्मचारीमा कामसँग

सम्बन्धित जानकारी तथा विषयमा केही कमी भएको महसुस भएपछि वा कार्य सञ्चालनमा थप दक्षता वृद्धि गर्नको लागि तालिम दिइन्छ । यसको मुख्य लक्ष्य निश्चित कार्यसँग सम्बन्धित अतिरिक्त ज्ञान अभिवृद्धि गर्नु हो । यो अल्पकालीन लक्ष्य तथा उद्देश्य र प्रक्रियासँग सम्बन्धित हुन्छ । यसले कर्मचारीको तत्कालीन कमी कमजोरीलाई सुधार गर्ने उद्देश्य राखेको हुन्छ । व्यवस्थापनले पूर्व निर्धारित वा निर्देशित गरे अनुसार तालिम सञ्चालन हुने गर्दछ ।

कर्मचारी विकास

कर्मचारी विकास विशेष गरी कार्यकारी तहको लागि आवश्यक र सम्बन्धित हुने गर्दछ । कर्मचारी विकास प्रोएक्टिभ हुने गर्दछ । कार्यकारी तहका कर्मचारीहरूलाई समयानुकूल हुने गरी निरन्तर अद्यावधिक राख्नको लागि कर्मचारी विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गरिन्छ । कर्मचारी विकासको मुख्य लक्ष्य कार्यकारी तहको समग्र व्यक्तित्व विकाससँग सम्बन्धित हुने गर्दछ । यो निरन्तर चलिरहने प्रवृत्तिको हुन्छ । यसले कार्यकारी तहका कर्मचारीहरूको दीर्घकालीन विकासमा ध्यान दिने गर्दछ । तत्कालको समस्या वा दक्षता वृद्धि भन्दा पनि निकट वा दूर भविष्यमा आउन सक्ने परिवर्तनलाई लक्षित गरी कर्मचारी विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गरिन्छ । यो व्यवस्थापकीय तथा कार्यकारी तहको लागि हुने हुँदा स्वःप्रयासमा हुने गर्दछ । तथापि संस्थाले समेत यसमा सहयोग गरेको हुन्छ ।

कर्मचारी तालिमका चरणहरू

कर्मचारी तालिम समग्र व्यवस्थापनको प्रणालीभित्रको एउटा उप-प्रणाली भएकोले यो निश्चित प्रक्रियामा चल्ने गर्दछ । संस्थाको प्रकृति, आकार, आय स्थिति, अर्थतन्त्रमा आउने उतारचढाव, कर्मचारीको वर्तमान योग्यता तथा क्षमता आदिमा तालिमको निरन्तरता तथा सफलता निर्धारित हुने गर्दछ । तालिम सञ्चालन गर्नु एउटा व्यवस्थापकीय कार्य समेत रहेकोले यसलाई व्यवस्थित तरिकाले सञ्चालन गर्न नसकिएमा निर्धारित लक्ष्य हासिल हुन सक्दैन । सामान्यतया तालिममा निम्न चरणहरू हुने गर्दछन् ।

तालिमको आवश्यकताको निर्धारण

कर्मचारीलाई समयानुकूल रूपमा चुस्त राख्न तथा कुनै पनि परिवर्तनलाई आत्मसात गर्न सक्ने बनाउनको लागि तालिमको आवश्यकता पर्दछ । सबै कर्मचारीको दक्षता एकैनासको हुँदैन । सबैले एकै तरिकाबाट सिक्न पनि सक्दैनन् । सबै कर्मचारीलाई एकै प्रकारको तालिम

उपयुक्त पनि हुँदैन । तालिमको आवश्यकता पनि एकै समयावधिमा आवश्यक हुन्छ भन्ने छैन । विभाग, कामको प्रकृति, संगठन संरचना, समूहको बनावट, अख्तियारीको बाँडफाँट, कर्मचारीको योग्यता, अपेक्षा, कर्मचारी नीति आदि कुराको आधारमा तालिमको आवश्यकता निर्धारण हुने गर्दछ । कुनै पनि संस्थाको व्यवस्थापनले आफ्ना कर्मचारीको उपरोक्त कुराहरूको आधारमा तालिमको आवश्यकता निर्धारण गर्नु पर्दछ । तालिमको आवश्यकता निर्धारणले तालिमको सफलता समेत निर्धारण गर्ने गर्दछ ।

तालिमको उद्देश्य निर्धारण

कुनै पनि तालिमको निश्चित उद्देश्य हुनु पर्दछ । साथै, संस्थाको समग्र रणनीति, कार्यनीति, अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन लक्ष्य, दूरदृष्टि आदिसँग सामञ्जस्य राख्ने खालको तालिम नीति हुनु पर्दछ । प्रत्येक तालिमको उद्देश्य समेत प्रष्ट रूपमा निर्धारण गर्नु पर्दछ र सोको जानकारी सबै सहभागीहरूलाई दिनु पर्दछ । तालिमको उद्देश्य अनुसार उपलब्धी हुने भएमा मात्र सोको लागि खर्च गर्नु पर्दछ । उद्देश्य बिना गरिने तालिमले कर्मचारीको लागि व्यक्तिगत लाभ भए तापनि संस्थागत हित हुन सक्दैन । तालिमको उद्देश्य निर्धारण गर्दा वास्तविक, मापनयोग्य, समयबद्ध, निश्चित, सम्भावित उपलब्धी प्रष्ट हुने गरी गर्नु पर्दछ । यसबाट तालिमको उपलब्धी मापन गर्न पनि सहज हुने गर्दछ ।

तालिमको तरिका छनौट

कर्मचारीलाई दिइने तालिम कार्यस्थलमा वा कार्यस्थल बाहिर विभिन्न तरिकाबाट दिन सकिन्छ । कार्य प्रकृति, सहभागीको आवश्यकता, स्रोत व्यक्तिको रुचि अनुसार छलफल, गोष्ठी, कार्यशाला, लेक्चर, पावर प्वाइन्ट प्रस्तुति, समूहगत कार्य, Case Study, Simulation, Web and Video आदि मध्ये आवश्यकता अनुसार छनौट गर्न सकिन्छ । स्रोत व्यक्तिको छनौट गर्दा सहभागीको रुचि तथा विषय वस्तुको गाम्भीर्यतालाई ध्यानमा राखी जुनसुकै तरिका पनि

प्रयोग गर्न सकिन्छ । तालिमको ढाँचा तथा पाठ्यक्रमको निर्धारण समेत तालिम दिने तरिकालाई ध्यान दिएर गर्नु पर्दछ । तालिममा प्रयोग गरिने तरिकाले तालिममा सिकाइको मात्रा निर्धारण गर्दछ । समय, ठाउँ र परिस्थिति अनुसार तालिमको तरिका छनौट गर्नु पर्दछ ।

तालिम सञ्चालन

तालिमको ढाँचा तथा पाठ्यक्रमको निर्धारण भएपछि उपयुक्त स्रोत व्यक्तिको छनौट गर्नु पर्दछ । तालिमको मूल्यांकनको लागि उपयुक्त प्रश्नावली तयार गर्नु पर्दछ । तालिम हलको छनौट, तालिमको समय, प्रति कक्षाको समयावधि निर्धारण र पाठ्य सामाग्रीको व्यवस्था हुनु पर्दछ । सहभागीको मनोभावना बुझेर अन्तरक्रियाको

लागि पर्याप्त समय निर्धारण गरिनु पर्दछ । सहभागीले उठाएका जिज्ञासाको समाधान भए नभएको बारेमा जानकारी लिनु पर्दछ । तत्काल सम्भव नभएमा त्यस्ता जिज्ञासाको समाधान हुने र सोको जानकारी गराउने संयन्त्रको जानकारी गराउनु पर्दछ । तालिम सञ्चालनलाई व्यवस्थित तथा प्रभावकारी बनाउन उपयुक्त समन्वयकर्ता राख्नु पर्दछ ।

तालिमको उपलब्धि मूल्यांकन

तालिमको मूल्यांकन गर्न उपयुक्त संयन्त्र बनाउनु

पर्दछ । मूल्यांकन गरिने फर्महरू समयमा नै उपलब्ध गराउनु पर्दछ । सोको संकलन गर्ने परिपाटि र गोप्यता सुनिश्चित हुनु पर्दछ । सो मूल्यांकनको उपयोग सो संस्थाको आन्तरिक प्रयोजनको लागि मात्र हो भन्ने कुरा समेत सुनिश्चित हुनु पर्दछ । मूल्यांकन गरिने आधारहरू तालिमको आवश्यकता निर्धारण गर्दा गरिए अनुसार प्रष्ट, वैज्ञानिक, निश्चित, समयबद्ध र मापनयोग्य हुनु पर्दछ । प्रत्येक स्रोत व्यक्तिको मूल्यांकनको बारेमा निजलाई जानकारी गराउने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

तालिम तथा कर्मचारी विकासको महत्व

तालिम तथा कर्मचारी विकास दक्षता अभिवृद्धिको अभिन्न अंग भएकोले कर्मचारीको समग्र ज्ञान व्यवस्थापनको

कर्मचारी तालिमका सामान्य चरणहरू

लागि अति नै महत्वपूर्ण मानिन्छ । कर्मचारीको उत्पादकत्व बढेमा संस्थाकै उत्पादकत्व बढ्ने र सोबाट संस्थाको लक्ष्य हासिल गर्न सकिन्छ । निरन्तर तालिम तथा कर्मचारी विकास कार्यक्रमले अन्तरविभाग समन्वय बढ्नुका साथै परिवर्तनको व्यवस्थापन हुन गई कर्मचारी सन्तुष्टिमा वृद्धि गर्दछ । कर्मचारी तालिम तथा कर्मचारी विकासको महत्व केही बुँदामा गर्नु सम्भव हुने कुरा होइन तर केही महत्वपूर्ण हुन सक्ने बुँदाहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

कर्मचारीको उच्चतम तथा वाञ्छित उपयोग

तालिम तथा कर्मचारी विकास नीति उपयुक्त, नियमित र प्रभावकारी भएमा सबै कर्मचारीको उच्चतम प्रयोग सम्भव हुन्छ । ठिक ठाउँमा, ठिक समयमा, ठिक कर्मचारीको पदस्थापन भई कर्मचारीबाट अपेक्षित उत्पादकत्व प्राप्त गर्न सकिन्छ । प्रत्येक कर्मचारीमा रहेको दक्षताको उजागर गरी संस्थाको कार्यमा प्रभावकारिता ल्याउन निरन्तर कर्मचारी तालिम तथा विकास कार्यक्रमहरू लागू गरिनु पर्दछ ।

ज्ञान तथा सीपको विकास

समय, प्रविधि, इच्छा, चाहना, फेसनमा आएको परिवर्तन अनुसार समग्र कर्मचारीको दक्षता र सीपमा समेत अद्यावधिक गरिरहनु पर्ने हुन्छ । निरन्तर तालिम, विकास तथा अध्ययनको लागि वातावरण नभएमा कर्मचारीको ज्ञान फराकिलो हुन सक्दैन । कर्मचारीको क्षमता वृद्धि गरी परिवर्तन भएका कुराहरूको अद्यावधिक गर्नको लागि सञ्चालन तहका कर्मचारीको लागि सोही प्रकारका तालिम र कार्यकारी तहका कर्मचारीको लागि गोष्ठी, सेमिनार र अवलोकन भ्रमण गरी सिक्न सकिने वातावरण बनाइनु पर्दछ । ज्ञान व्यवस्थापनको सिद्धान्त प्रयोग गरी कर्मचारीको बाह्य तथा आन्तरिक ज्ञान (Tacit Knowledge and Explicit Knowledge) वृद्धि गर्न संस्थाले पर्याप्त लगानी गर्नु पर्दछ । ज्ञान व्यवस्थापन गर्ने संस्था मात्र सफल संस्था बन्न सक्ने हुँदा ज्ञान व्यवस्थापनका अंगहरू- ज्ञानको सिर्जना, ज्ञानको सग्रह, ज्ञानको हस्तान्तरण र उपयोगमा पर्याप्त ध्यान दिनको लागि पनि तालिम तथा कर्मचारी विकास कार्यक्रमहरू महत्वपूर्ण हुने गर्दछन् ।

उत्पादकत्व बढाउने

प्रतिस्पर्धी वातावरणमा सफल हुनको लागि संस्थाको समग्र उत्पादकत्व उच्च हुनु पर्दछ । संस्थाको समग्र उत्पादकत्व राम्रो हुनको लागि प्रति कर्मचारी उत्पादकत्व पनि राम्रो हुनु पर्दछ । कर्मचारीको उत्पादकत्व निरन्तर राम्रो हुनको लागि कर्मचारीको दक्षता राम्रो हुनु पर्दछ । कर्मचारी

दक्षता बढ्नुको लागि कर्मचारीलाई काम अनुसारको तालिम निरन्तर रूपमा दिनु पर्दछ । कर्मचारीले तालिम पाइराखेमा परिवर्तित वातावरणमा बढी भन्दा बढी उत्पादकत्व प्राप्त भई सफल हुन सकिने देखिन्छ ।

सामूहिक भावनाको विकास

संस्थाले निर्धारण गरेको उद्देश्य सहजै प्राप्त गर्नको लागि समूहमा काम सम्पादन हुनु पर्दछ । समूहमा काम गर्नको लागि सामूहिक भावनाको विकास हुनु पर्दछ । कर्मचारीहरूको व्यवहारमा परिवर्तन नआएमा सामूहिक कार्य हुन सक्दैन । तालिमले कर्मचारीमा सामूहिक भावनाको विकास गर्नमा सहयोग गर्दछ । सामूहिक कार्यले जटिल कार्यहरू समेत सहजै सम्पन्न हुन सक्छन् । तालिममा गरिने क्रियाकलापहरू तथा प्रयोगात्मक सिकाइले कर्मचारीहरू बीच भाइचाराको सम्बन्ध विकास गर्दछ । यसले गर्दा समग्र उद्देश्य हासिल गर्न सहज हुन्छ ।

संस्थागत सुसंस्कारको वृद्धि

कुनै पनि संस्थाको कार्य वातावरण, मूल्य मान्यता, संस्कार तथा प्रवृत्ति सफलताको लागि मानक हुने गर्दछन् । संस्थामा संस्थागत सुसंस्कार भएमा कर्मचारी तथा अन्य सरोकारवालाहरू बीचको आपसी सम्बन्ध सुमधुर हुने गर्दछ । सुसंस्कारयुक्त व्यवहारले संस्थाको इज्जत, प्रतिष्ठा तथा छविमा सुधार ल्याई सफलता उन्मुख गराउँदछ । सरकार, ग्राहक, सञ्चार माध्यम, प्रतिस्पर्धी, आपूर्तिकर्ता, वितरक, नियामक आदिसँगको सुसंस्कारयुक्त व्यवहारले समग्र उत्पादकत्व बढ्न गई संस्था सफल हुन सक्छ ।

गुणस्तरको वृद्धि तथा सुरक्षाको प्रवर्द्धन

कुनै पनि संस्थाले प्रवाह गर्ने वस्तु तथा सेवाको गुणस्तरले नै सो संस्थाको सफलताको आधार तयार गर्ने गर्दछ । गुणस्तर बिना प्रतिस्पर्धामा टिक्न सकिँदैन । गुणस्तर वृद्धि निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो र यसमा सबै कर्मचारीको भूमिका परिभाषित हुनु पर्दछ । मुख्य गरी उच्च व्यवस्थापन यस बारेमा बढी सचेत हुनुका साथै तल्लो तहसम्मका सबै कर्मचारीलाई जानकार बनाउनु पर्दछ । यसका लागि तालिम तथा कर्मचारी विकास महत्वपूर्ण हुने गर्दछ । संस्थाले प्रवाह गर्ने वस्तु तथा सेवाको नवप्रवर्तन, संस्थाको ब्राण्ड, ट्रेड मार्क, लोगो, छाप आदिको सुरक्षाको लागि समेत तल्लो तहदेखिका कर्मचारी तालिम प्राप्त हुनु अनिवार्य छ । तालिम तथा कर्मचारी विकासले संस्थाको समग्र गुणस्तर कायम गर्न तथा सुरक्षाको प्रवर्द्धन गर्न सहयोग गर्दछ ।

संस्थाको आय तथा मुनाफामा वृद्धि

कुनै पनि संस्थाको आय निरन्तर बढेमा मात्र मुनाफा समेत बढ्छ । संस्थाको आय बढ्नको लागि कर्मचारीले पूर्ण प्रतिबद्ध भई कार्य गर्नुका साथै काम गर्न सक्ने क्षमता पनि बढाउँदै लैजानु पर्दछ । संस्थाको उत्पादन बढेमा मात्र आय तथा मुनाफा बढ्ने हुँदा सबै कर्मचारीलाई तालिम प्राप्त बनाइरहनु पर्दछ । तालिम एक पटक दिएर पुग्ने ज्ञान होइन । तालिमलाई कर्मचारी विकासको एउटा अभिन्न अंग नै बनाएमा मात्र प्रति कर्मचारी उत्पादकत्व बढ्ने र समग्र आय तथा मुनाफा बढ्ने अवस्था आउँछ । यसका लागि सञ्चालन तहका कर्मचारीको लागि कार्य प्रकृति सुहाउँदो तालिम कार्यक्रम बनाई निरन्तर सहभागी बनाई रहनु पर्दछ । कार्यकारी तहको लागि समेत गोष्ठी, सेमिनार, अवलोकन भ्रमण लगायतका कार्यक्रम मार्फत ज्ञान प्रदान गरिरहनु पर्दछ ।

संस्थागत नैतिकता प्रवर्द्धन तथा कर्मचारीको इज्जत प्रतिष्ठामा वृद्धि

कुनै पनि संस्थाको आफ्नै मूल्य र मान्यताहरू हुने गर्दछन् । यस्ता मूल्य र मान्यताहरूकै आधारमा संस्थाको अन्य सरोकारवालाहरूसँगको सम्बन्ध कायम रहने गर्दछ । संस्थाले कार्य सम्पादन गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासहरूको आधारमा गरेमा सबै सरोकारवालाहरूलाई सन्तुष्ट बनाउन सकिन्छ । स्वीकृति प्राप्त असल अभ्यासहरूको प्रयोगबाट कर्मचारीहरूको इज्जत र प्रतिष्ठामा पनि वृद्धि हुँदै जान्छ । यस्ता असल अभ्यासहरूको प्रयोगको वारेमा जानकार बनाउनको लागि कर्मचारी तालिम तथा विकासका कार्यक्रमहरू निरन्तर सञ्चालन गरिरहनु पर्दछ । कर्मचारी तालिम तथा विकासले कर्मचारीलाई नैतिकवान्, सदाचारी

र इमान्दार बनाउन सहयोग गर्दछ । कर्मचारीको असल आचरण विकासको लागि व्यवहार विज्ञानसँग सम्बन्धित तालिम तथा विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्दछ ।

अन्तमा,

तालिम सिकाइ प्रक्रियाको एउटा महत्वपूर्ण कडी हो । तालिमका विभिन्न प्रकारहरू हुन्छन् । कार्यस्थलमा नै निरन्तर सिकदै तालिम लिन सकिन्छ । यसै गरी विश्व विद्यालय, तालिम केन्द्रहरू, अध्ययन तथा अनुसन्धान केन्द्र, स्वअध्ययन आदि मार्फत पनि सिकाइ हुन सक्दछ । संस्थाले सिकाइ प्रक्रियामा आफ्ना कर्मचारीलाई जति धेरै सहभागी बनाउन सक्छ, त्यति नै धेरै उत्पादकत्व बढाउन सक्छ । सिकने सिकाउने प्रक्रियाबाट नै कर्मचारीको दक्षता बढाउनुका साथै ज्ञानको सृजना, प्रसारण र उपयोग हुन सक्दछ । ज्ञानको विकास, विस्तार र समुचित प्रयोगबाट नै संस्थाहरू सफल हुन सकेका उदाहरणहरू छन् । तालिमको आवश्यकताको पहिचान उपयुक्त भएमा मात्र तालिमबाट प्राप्त हुने उपलब्धि पनि सुनिश्चित हुने गर्दछ । तालिम लिने कर्मचारीको छनौट, स्रोत व्यक्तिको छनौट, तालिम लिने स्थान विषेशको छनौट, तालिममा प्रयोग हुने प्रविधि तथा शिक्षण विधि आदिको चयनमा तालिमको सफलता निर्भर गर्दछ । तालिममा लाग्ने खर्चको तुलनामा तालिम पश्चात् कर्मचारीको दक्षता वृद्धि वा उत्पादनमा भएको वृद्धि अधिक हुने भएमा मात्र तालिमलाई प्रभावकारी मानिन्छ । संस्थाहरूले कर्मचारी तालिम तथा विकासलाई खर्च मात्र सम्भन्नु हुँदैन । यसबाट संस्थाको दीर्घकालीन हितको लागि गर्न सकिने कार्यहरूमा ध्यान दिनु पर्दछ । साथै, कर्मचारीको कार्य सम्पादन र तालिमलाई अन्तरसम्बन्धित बनाउनु पर्दछ ।

नेपालको सन्दर्भमा आर्थिक कूटनीति

● रविन्द्र महर्जन*

साधारणतया कूटनीति शब्दले राजनैतिक तथा सैन्य सम्बन्धी विषयवस्तु समेट्ने गर्छ भन्ने मान्यता छ । तर बदलिँदो समयसँगै हाल आएर विभिन्न देशहरूले सञ्चालन गर्ने कूटनीति परम्परागत दायरामा मात्र सीमित रहेको अवस्था छैन । पछिल्लो समयमा कूटनैतिक वृत्तमा आर्थिक मुद्दाले राम्रै प्रश्रय पाउन थालेको देखिन्छ । अतः आर्थिक कूटनीतिलाई देशकै मुख्य कूटनैतिक अंगको रूपमा विभिन्न देशहरूले अगाडि बढाइरहेका छन् । यस आलेखमा आर्थिक कूटनीतिका विभिन्न पाटाहरू केलाउँदै नेपालको सन्दर्भमा यसको उपादेयता र यसलाई थप प्रवर्द्धन गर्न चाल्न सकिने कदमहरूका बारेमा छोटकरीमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

आर्थिक कूटनीतिको अर्थ

आर्थिक कूटनीति वास्तवमा वृहत कूटनीतिकै अंग हो । यद्यपि आर्थिक कूटनीतिको सर्वमान्य परिभाषा भने देखिँदैन । सामान्यतया एउटा सार्वभौम राज्यले अरु राज्यहरूसँग सल्लाह र संवाद गर्दा, संगठन बनाउँदा तथा स्रोतहरू परिचालन गर्दा आफ्नो आर्थिक मुद्दा र स्वार्थलाई पहिलो प्राथमिकतामा राख्ने अभ्यासलाई नै आर्थिक कूटनीतिको रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ । यस अन्तर्गत मुलुकले आफ्नो राजनैतिक तथा आर्थिक सम्बन्ध र प्रभावको माध्यमबाट राष्ट्रिय आर्थिक मुद्दालाई केन्द्रबिन्दुमा राखी अन्तर्राष्ट्रिय लगानी तथा व्यापारलाई प्रवर्द्धन गर्ने गर्दछ । संक्षेपमा, आर्थिक कूटनीतिलाई मुलुकको आर्थिक सुरक्षा एवम् आर्थिक चासोको रक्षा तथा प्रवर्द्धन गर्ने कलाको रूपमा बुझ्न सकिन्छ । यस अन्तर्गत मुलुकले विभिन्न नीति निर्माण गरेर, विभिन्न प्रशासनिक निर्णय गरेर र आफ्नो कुरालाई बहस तथा पैरवी गरेर अगाडि बढ्ने कार्यहरू पर्दछन् । आर्थिक कूटनीति द्विपक्षीय, बहुपक्षीय

तथा क्षेत्रीय स्तरमा गरी विभिन्न तहहरूमा सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।

विभिन्न देशको अभ्यास

दीर्घकालमा मुलुकलाई समृद्धिको पथमा लैजान समस्त नागरिकहरूको भाग्य निर्धारण गर्ने शक्ति भनेको आर्थिक प्रकृतिको नै हुन्छ, चाहे त्यो मानवीय पुँजी होस् या राज्यको संघ संस्था, संस्कार वा नवप्रवर्तनको सोच होस् । यसको अलावा आर्थिक सफलता बिना कुनै पनि मुलुकको छवि र उसले अरुलाई प्रभाव पार्न सक्ने क्षमतामा निरन्तर क्षयीकरण भइरहेको हुन्छ । आजको भुमण्डलीकरणको समयमा अन्य देशहरूसँग आर्थिक रूपले मजबुत सम्बन्ध नगाँसी कुनै पनि देश समृद्ध हुनै सक्दैन । यही तथ्यलाई हृदयंगम गरी संसारका सबै देशहरूले आर्थिक कूटनीतिलाई प्राथमिकतामा राखेको पाइन्छ ।

आर्थिक कूटनीति नौलो अवधारणा भने होइन । शताब्दीयौं अगाडिदेखि आर्थिक कूटनीतिको अभ्यास कुनै न कुनै रूपमा हुँदै आएको पाइन्छ । यद्यपि, दोस्रो विश्वयुद्धपछि जापानले आर्थिक कूटनीतिको अवधारणालाई थप व्यापक रूपमा विश्वभर फैलाएको पाइन्छ । पछिल्लो समयमा छिमेकी मुलुक भारतले Make in India कार्यक्रम मार्फत आफ्नो आर्थिक प्राथमिकतालाई विश्व माझ पस्केको देखिन्छ, भने चीनले Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB) को स्थापना गर्नेदेखि लिएर One Belt One Road (OBOR) अभियान मार्फत आफ्नो आर्थिक कूटनीतिलाई बुलन्द पारिरहेको अवस्था छ ।

नेपालमा आर्थिक कूटनीतिको अभ्यास

नेपालको इतिहास नियाल्दा १८ औं र १९ औं शताब्दीदेखि नै तिब्बत र बेलायतसँग नेपालको व्यापारिक सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । सन् १९५० को दशकमा

* उप-निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

आएर नेपालले विदेशी मुलुकसँग अनुदान लिने, विदेशी पर्यटकहरूको आगमनको लागि मुलुक खुला गर्ने तथा विदेशी मुलुकहरूसँग विभिन्न सन्धि सम्झौताहरू गर्ने कार्य सुरु गर्‍यो । यी र यस्तै क्रियाकलापहरूको माध्यमबाट नेपालले केही हदसम्म आर्थिक कूटनीतिको अभ्यास गरेको देखिन्छ । सन् १९९० को दशकमा नेपालले आर्थिक उदारीकरणको नीति मार्फत आफ्ना आर्थिक नीतिहरूलाई विश्व बजारसँग तादात्म्यता मिलाउने प्रयास गरेको थियो । प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापछि नेपालले आर्थिक कूटनीतिलाई आफ्नो परराष्ट्र नीतिको एक अंगको रूपमा विकसित गर्दै लैजान खोजेको प्रतीत हुन्छ । सरकारले प्रस्तुत गरेको विभिन्न आर्थिक वर्षको बजेट र नीति तथा कार्यक्रम मार्फत पनि आर्थिक कूटनीतिलाई महत्व दिएको देखिन्छ । उदाहरणको लागि आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को बजेटमा व्यापार, लगानी, पर्यटन, श्रम, वातावरण तथा प्रविधिमा आपसी सहयोग अभिवृद्धि गर्न मित्र राष्ट्रहरूसँगको आर्थिक कूटनीतिलाई अझ प्रभावकारी बनाउने कुरामा जोड दिइएको छ । नेपालको परराष्ट्र नीतिले पनि नेपालको आर्थिक समृद्धिलाई आफ्नो एक आधारभूत उद्देश्यको रूपमा स्वीकार गरेको देखिन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा आर्थिक कूटनीतिको महत्व

आर्थिक कूटनीति कुनै पनि मुलुकको लागि निम्न कारणले महत्वपूर्ण मानिन्छ ।

पहिलो कुरा, आर्थिक कूटनीति स्वार्थ प्रेरित हुन्छ, यसले राज्यको आर्थिक स्वार्थको रक्षा गर्दै मुलुकको आर्थिक उन्नति र रूपान्तरणमा सहयोग गर्दछ । दोस्रो, आर्थिक कूटनीतिको प्रयोग गरेर मुलुकहरूले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा आफ्नो प्रभाव विस्तार गर्न सक्दछ । तेस्रो, आर्थिक कूटनीतिको राम्रोसँग प्रयोग गर्न सके यसले मुलुकको समग्र कूटनीतिको स्वरूप नै परिवर्तन गर्न सक्ने क्षमता राख्दछ । यसले शान्ति, समृद्धि तथा सहयोगमा योगदान दिई मुलुकहरू बीचको आपसी सम्बन्ध र पारस्परिक हित प्रवर्द्धन गर्न सहयोग गर्दछ । चौथो, आर्थिक कूटनीतिको माध्यमबाट कुनै पनि देशले आफूसँग उपलब्ध रणनीतिक अवसरको उपयोग गर्न सक्दछ ।

नेपाल जस्तो विकासशील मुलुकको सन्दर्भमा आर्थिक कूटनीतिको महत्व अझ धेरै छ । नेपालको सन्दर्भमा आर्थिक कूटनीतिको महत्त्वलाई निम्न बुँदाहरूमा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

(क) व्यापार प्रवर्द्धनमा सहयोग गर्न

नेपालले विश्वका एक सय पचास भन्दा बढी देशहरूसँग वैदेशिक व्यापार गरिरहेको अवस्था छ । भन्सार

विभागको तथ्यांक अनुसार आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा नेपालले जम्मा १५४ वटा मुलुकहरूसँग वैदेशिक व्यापार गरेकोमा ती मध्ये २७ वटा देशहरूसँगको वैदेशिक व्यापार मात्र नेपालको पक्षमा रहेको देखिन्छ, भने बाँकी मुलुकहरूसँगको वैदेशिक व्यापार घाटाको स्थिति रहेको छ । उक्त आर्थिक वर्षमा नेपालको व्यापार घाटा करिब ११ खर्ब ६२ अर्ब रूपैयाँ थियो । चुलिँदो व्यापार घाटाबाट मुलुक गुञ्जिरहेको अवस्थामा नेपालले स्वदेशी वस्तुहरूको समुचित प्रवर्द्धन तथा बजार विस्तार मार्फत निर्यात बढाई समग्रमा व्यापार घाटा कम गर्न आर्थिक कूटनीतिलाई एक प्रभावकारी माध्यमको रूपमा उपयोग गर्न सक्दछ ।

(ख) पर्यटन प्रवर्द्धनमा सहयोग गर्न

वस्तु उत्पादनतर्फ नेपालको तुलनात्मक लाभ र क्षमता कमजोर भएको कारण वस्तु व्यापारलाई नेपालको पक्षमा पार्न कठिन छ । यस्तो अवस्थामा नेपालले सेवा व्यापारलाई प्राथमिकतामा राख्नुको विकल्प छैन । सेवा व्यापार अन्तर्गत नेपालले फाइदा लिन सक्ने क्षेत्र भनेको पर्यटन क्षेत्र हो । सुन्दर प्राकृतिक सम्पदा तथा मौलिक कला, संस्कृति र भेषभुषाका कारण धेरै पर्यटकहरू आकर्षित गर्न सकिने प्रचुर सम्भावना नेपालसँग रहेको छ । विगत केही वर्षमा नयाँ नयाँ तारे होटलहरू स्थापना हुने क्रम बढ्नु, पोखरा तथा भैरहवामा अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलहरू निर्माणको क्रममा रहनु तथा विश्व बजारमा नेपालको छवि विस्तारै राम्रो हुँदै जानु जस्ता कारणले पनि पर्यटनको सम्भावना नेपालमा अझ बढाउँदै लगेको छ । पर्यटन क्षेत्रले अर्थतन्त्रको विभिन्न क्षेत्रमा रोजगारीको अवसर सिर्जना गरी समग्र अर्थतन्त्रलाई नै सकारात्मक प्रभाव पार्ने सम्भावना रहेको हुँदा पर्यटनको महत्व नेपालको लागि धेरै छ । यस्तो सम्भावनालाई मूर्त रूप दिन पनि नेपालको सन्दर्भमा आर्थिक कूटनीतिको महत्व अत्यधिक रहेको देखिन्छ ।

(ग) वैदेशिक रोजगारी प्रवर्द्धन गर्न

लाखौं नेपाली युवा युवतीहरू रोजगारी तथा उच्च शिक्षाका लागि विभिन्न देशहरूमा रहेको अवस्था छ । वर्षेनी लाखौंको संख्यामा नेपाली नागरिकहरू रोजगारीको खोजीमा विदेशी श्रम बजारतर्फ गइरहेका छन् । कोरिया, मलेसिया, खाडी मुलुकहरू लगायत अन्य मुलुकहरूमा लाखौंको संख्यामा नेपाली

नागरिकहरूले आफ्नो श्रम बेचिरहेको अवस्था छ । यस्तो पृष्ठभूमिमा विदेशमा कार्यरत नेपालीहरूको सुरक्षा र सुविधाको प्रत्याभूतिका लागि आर्थिक कूटनीतिलाई माध्यम बनाउन सकिने कुरामा दुविधा छैन । देशभित्र सिर्जना हुने श्रमशक्तिलाई मुलुककै प्रगतिमा परिचालन गर्न सकेको खण्डमा सुनमा सुगन्ध हुने थियो । तर अल्पकालमा नेपालको सन्दर्भमा वैदेशिक रोजगारीलाई तत्काल बन्द गर्ने कार्य सम्भव देखिँदैन । यस परिप्रेक्ष्यमा नयाँ तथा आकर्षक श्रम बजारको पहिचान र प्रवर्द्धन गर्नका साथै वैदेशिक रोजगारी तथा विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकसँग भएको सीपबाट बढी भन्दा बढी फाइदा लिन पनि नेपालको सन्दर्भमा आर्थिक कूटनीतिको महत्व अझ धेरै रहेको देखिन्छ ।

(घ) वैदेशिक सहायता परिचालन गर्न

पहिलाको तुलनामा नेपालको बाह्य क्षेत्र विस्तारै फराकिलो हुँदै गइरहेको छ । नेपालले दर्जनौँ देशहरू लगायत बहुराष्ट्रिय संघसंस्थाहरूबाट वैदेशिक अनुदान एवम् ऋण परिचालन गरिरहेको अवस्था छ । मुलुक विकास निर्माणको प्रारम्भिक चरणमा नै रहेको कारण नेपाललाई स्वदेशी पुँजी मात्र पर्याप्त नभएको अवस्था छ । आवश्यकता अनुसार नेपालले वैदेशिक ऋण र सहायता परिचालन गर्नु पर्ने अवस्था छ । तर विश्व मञ्चमा वैदेशिक सहायता प्राप्त गर्ने प्रक्रिया र मात्रा पहिले भन्दा धेरै कठिन र प्रतिस्पर्धात्मक हुँदै गइरहेको तथ्य सबैको सामु छर्लङ्ग नै छ । एकातर्फ विकसित देशहरूले साना तथा कम विकसित मुलुकहरूलाई दिने सहयोगमा भारी कटौती गरेका छन् भने अर्कोतर्फ वैदेशिक सहायता खोज्ने मुलुकहरू बीच पनि वैदेशिक सहायता प्राप्त गर्न तीव्र प्रतिस्पर्धा हुन थालेको छ । यस्तो परिप्रेक्ष्यमा आर्थिक कूटनीतिलाई सबल बनाउन सके वैदेशिक सहायता परिचालनमा गुणात्मक तथा परिमाणात्मक छलाड मार्न पनि आर्थिक कूटनीतिको ठूलो महत्व रहेको देखिन्छ ।

(ङ) वैदेशिक लगानी प्रवर्द्धन गर्न

वैदेशिक लगानीको महत्व वर्तमान अवस्थामा बढ्दै गइरहेको छ । नेपालले हाल परिचालन गरिरहेको प्रमुख दुई वैदेशिक स्रोतहरूमा वैदेशिक सहायता र विदेशमा कार्यरत नेपालीहरूले पठाउने विप्रेषण रकम हो । यी दुई स्रोतहरूको वृद्धिदर विगतका

केही वर्षहरूदेखि उल्लेखनीय रूपमा बढ्न नसकेको सन्दर्भमा नेपाल जस्तो कम पुँजी भएको देशको लागि वैदेशिक लगानी एउटा महत्वपूर्ण आर्थिक स्रोत हो । वैदेशिक लगानीले विदेशी पुँजीको अलावा विदेशी सीप, क्षमता, प्रविधि, बजार र दक्षता पनि सँगै ल्याउने भएको कारण वर्तमान विश्वमा अधिकांश मुलुकहरूले वैदेशिक लगानीलाई प्राथमिकतामा राख्ने गरेको पाइन्छ । तुलनात्मक रूपमा नेपालले आफ्ना समकक्षी मुलुकहरू- बंगलादेश, श्रीलंका आदिले जति पनि वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्न नसकिरहेको सन्दर्भमा आर्थिक कूटनीतिलाई नेपालले वैदेशिक लगानी प्रवर्द्धन गर्ने भरपर्दो माध्यमको रूपमा विकास गर्न सकिने देखिन्छ ।

(च) जलस्रोत तथा अन्य पूर्वाधारहरूको समुचित विकास गर्न

नेपालले आफूसँग भएको अपार जलस्रोतलाई समुचित रूपमा उपयोग गर्न नसकिरहेको अवस्था छ । जलविद्युत् परियोजनाहरू एवम् सिँचाई योजनाहरू कार्यान्वयन गर्न ठूलो धनराशी लगानीको साथै विज्ञताको पनि जरुरी पर्दछ । यसका साथै, नेपाललाई आवश्यक रहेको अन्य पूर्वाधारहरू जस्तो: बाटोघाटो, राजमार्ग, रेलमार्ग, केवलकार आदि पनि खर्चिलो र प्राविधिक रूपमा जटिल निर्माया कार्यहरू हुन् । यी क्षेत्रहरूको दिगो विकासको लागि विदेशी पुँजी तथा विज्ञताको सहयोग लिनु पर्ने हुन्छ । अतः यस प्रकारका परियोजनाहरूको विकास गर्न पनि नेपालको सन्दर्भमा आर्थिक कूटनीति सहयोगी र उपयोगी हुन सक्दछ ।

(छ) गैरआवासीय नेपालीको क्षमता उपयोग गर्न

बढ्दो भूमण्डलीकरणसँगै संसारका धेरै देशहरूमा नेपालीहरूको सञ्जाल फैलिरहेको अवस्था छ । गैरआवासीय नेपालीहरूले विदेशमा कमाएको पुँजी र क्षमतालाई नेपालमा सही रूपमा उपयोग गर्न सके नेपालले उचित लाभ लिन सक्ने कुरामा दुई मत हुँदैन । पछिल्लो समयमा गैरआवासीय नेपालीहरूबाट नेपालले चर्चा र प्रचार गरे जति लाभ लिन नसकिरहेको अवस्था छ । यस्तो परिप्रेक्ष्यमा आर्थिक कूटनीति मार्फत गैरआवासीय नेपालीहरूलाई स्वदेशमा लगानी गर्न प्रोत्साहित गर्ने र उनीहरूसँग भएको सीप र दक्षतालाई नेपालको विकास निर्माण र समुन्नतिमा उपयोग गर्ने माध्यमको रूपमा उपयोग गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ ।

(ज) पुनर्निर्माण कार्यलाई तीव्रता दिन

२०७२ साल वैशाखमा आएको विनाशकारी भूकम्पको कारण क्षति पुगेका थुप्रै संरचनाहरूको पुनर्निर्माणको काम अझै पूरा हुन सकेको छैन । विभिन्न दातृ राष्ट्र तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरूले कबुल गरेको सहायता विभिन्न बहाना र अवस्था देखाई लगानी नगरेको अवस्था पनि छ । यसले हाम्रो कूटनीतिक क्षमतामा भएको कमजोरीलाई पनि उजागर गरिरहेको अवस्था छ । अतः भूकम्पबाट ध्वस्त संरचनाहरूको पुनर्निर्माणको कामलाई थप गति दिन पनि आर्थिक कूटनीतिको महत्व रहेको देखिन्छ ।

(झ) आर्थिक समृद्धि हासिल गर्न

नेपाल सरकारले “समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली” भन्ने नारालाई प्राथमिकतामा राखेको छ । आर्थिक समृद्धिको लागि स्वदेशी र विदेशी स्रोतहरूको समुचित उपयोग जरुरी छ । यस दिशामा आर्थिक कूटनीतिले सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने तथ्य विभिन्न देशहरूले प्रमाणित गरिसकेका छन् । अतः आर्थिक कूटनीति नेपालको समृद्धिको लागि दरिलो आधार बन्न सक्ने सम्भावना प्रचुर रहेको छ ।

आर्थिक कूटनीतिलाई थप मजबुत पार्न अबको बाटो

माथि चर्चा गरिएभन्दा नेपालले आर्थिक कूटनीतिलाई विभिन्न रूपमा अगाडि बढाइरहेको अवस्था भए तापनि यो पर्याप्त भने छैन । मुलुकलाई साँच्चै आर्थिक रूपले समृद्ध बनाउने हो र नागरिकहरूलाई खुशी र सुखी बनाउने हो भने देशको आर्थिक कूटनीतिलाई थप मजबुत बनाउनु पर्ने देखिन्छ । यसका लागि निम्न उपायहरू अपनाउन सकिन्छ ।

(क) उद्देश्यमा स्पष्टता कायम गर्ने

सरकारले नेपालको आर्थिक कूटनीति सम्बन्धी स्पष्ट लक्ष्य र रणनीति बनाउनु आवश्यक छ । आर्थिक कूटनीतिलाई परराष्ट्र नीतिको प्रमुख सम्भागको रूपमा विकास गर्ने गरी सरकार अगाडि बढ्नु आवश्यक देखिन्छ । आर्थिक कूटनीतिलाई प्राथमिकताका साथ अगाडि बढाउन कर्मचारीले मात्र नभई राजनैतिक नेतृत्वले समेत उत्तिकै इच्छा शक्ति देखाउन आवश्यक छ । सबै राजनैतिक दलहरू बीच आर्थिक कूटनीतिलाई मुलुकको परराष्ट्र नीतिको प्रमुख अंगको रूपमा विकास गर्ने कुरामा राष्ट्रिय सहमति कायम हुनु पर्ने देखिन्छ ।

(ख) सांगठनिक सबलीकरणमा जोड दिने

अबको दिनमा नेपालले परम्परागत कूटनीतिलाई मात्र प्रश्रय र प्राथमिकतामा राखेर हुँदैन । आर्थिक कूटनीतिलाई केन्द्रबिन्दुमा राख्ने गरी आफ्नो सांगठनिक संरचनाहरूलाई पुनःसंरचना गर्नेतर्फ मुलुक लाग्नु पर्ने देखिन्छ । आफ्ना कूटनीतिज्ञहरूलाई देशको आर्थिक मुद्दाहरूको रक्षक र प्रवर्द्धकको रूपमा विकास गर्नु पर्ने देखिन्छ । यसका साथै, राजदूत तथा कूटनीतिज्ञहरूको छनोटमा दलीय भागबण्डालाई निरुत्साहित गर्ने तथा आर्थिक विषयवस्तु सम्बन्धी ज्ञान र सीप भएका व्यक्तिहरूलाई प्राथमिकता दिने नीति लिनु पर्ने देखिन्छ । आर्थिक कूटनीति सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धानलाई प्रोत्साहित गर्ने नीति लिनु पर्ने देखिन्छ । आर्थिक कूटनीतितर्फ राज्यले गरिरहेको प्रयास र गतिविधिलाई पारदर्शी बनाउने परिपाटीको समेत विकास गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

(ग) अन्तर्राष्ट्रिय फोरमहरूको उपयोग प्रभावकारी रूपमा गर्ने

नेपाल दक्षिण पूर्वी एसियाली मुलुकहरूको क्षेत्रीय संगठन सार्कको अध्यक्षको रूपमा रहेको छ । विमस्टेक, अति कम विकसित मुलुकहरूको संगठन आदिमा पनि नेपालको संलग्नता रहेको छ । नेपालले आफू सदस्य रहेको फोरमहरूको सही उपयोग गर्ने रणनीतिमा जोड दिन आवश्यक देखिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा आयोजना हुने मेला तथा प्रदर्शनीहरूमा सहभागी भएर र दुई पक्षीय तथा क्षेत्रीय स्तरमा हुने वार्ता तथा छलफलमा आफ्ना आर्थिक मुद्दाहरूलाई बुलन्द रूपमा उठाउने लगायतका कार्यहरू गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

(घ) उचित क्षमताको विकासमा ध्यान दिने

आर्थिक कूटनीति सञ्चालनको लागि पर्याप्त खर्चको आवश्यकता पर्दछ । साथै, यो प्राविधिक विषय भएकोले सक्षम र योग्य व्यक्तिहरूलाई यस कार्यमा खटाउने पर्ने हुन्छ । अतः आर्थिक कूटनीतिका लागि आवश्यक बजेट विनियोजन गर्ने, कर्मचारीहरूको दक्षता र क्षमता अभिवृद्धिका लागि तालिम लगायत अरु स्रोतहरूको व्यवस्थापन गर्ने कार्यलाई राज्यले प्राथमिकतामा राख्नु पर्दछ । यसका अलावा रणनीतिक स्थानहरूमा कूटनीतिक उपस्थितिलाई केन्द्रीत गर्ने, अन्तरसंस्था सहयोग र समन्वयलाई सुदृढ गर्ने लगायतका विषयमा पनि राज्यले ध्यान दिनु आवश्यक देखिन्छ ।

(ड) निजी क्षेत्रको सहभागितालाई प्रोत्साहित गर्ने

राज्यले आफ्नो सरकारी संयन्त्र बाहेक अरूसँग पनि सम्बन्ध र सहयोग कायम गर्नु पर्दछ। राष्ट्रले परिलक्षित गरेका आर्थिक लक्ष्यहरू हासिल गर्ने सवालमा निजी क्षेत्र, गैरसरकारी संस्थाहरू, व्यापारिक क्षेत्र, लगानीकर्ताहरू तथा नागरिक समाजसँग रचनात्मक सल्लाह, सुझाव र सहयोग लिन राज्यले पछि पर्नु हुँदैन। यसको अतिरिक्त गैरआवासीय नेपालीहरूलाई परिचालन गर्ने कुरालाई पनि प्राथमिकतामा राख्नु पर्ने देखिन्छ।

अन्तमा,

आर्थिक कूटनीति वर्तमान समयमा आएर कूटनीतिको अभिन्न अंग जस्तै भइसकेको अवस्था छ। अहिलेको भूमण्डलीकरणको समयमा आर्थिक कूटनीतिलाई प्रवर्द्धन

गर्न नसक्ने कूटनीतिको कुनै अर्थ रहँदैन। नेपाल जस्तो सानो र अल्प विकसित राष्ट्रको लागि आर्थिक कूटनीति अझ महत्वपूर्ण रहन्छ। अतः नेपालले आफ्नो राज्य संयन्त्र र कूटनैतिक अंगलाई सोही अनुरूप परिचालन गर्न विलम्ब गर्नु हुँदैन। आफूसँग भएका विकल्पहरूको माध्यमबाट सक्रिय आर्थिक कूटनीतिलाई विवेकपूर्ण र चतुर्याङ्गपूर्वक अंगिकार गर्ने तर्फ नेपालले जोड दिनु आवश्यक छ। तर यहाँ हामीले भुल्न नहुने कुरा के हो भने आर्थिक कूटनीति भनेको राज्यको आन्तरिक नीतिहरूकै विस्तारित रूप हो। तसर्थ, देशभित्र सुशासन कायम गर्ने र आर्थिक सुव्यवस्था कायम गरी सुदृढ अर्थतन्त्र बनाउने तर्फ कार्य गर्नु पहिलो आवश्यकता हो। यसबाट नै सफल आर्थिक कूटनीतिको मजबुत आधारशीला निर्माण गर्नमा सहयोग मिल्दछ।

बढ्दो वित्तीय अपराध र यसका कारक तत्वहरू

● राजनविक्रम थापा*

विषय प्रवेश

वित्तीय प्रणालीमा भएको विकास र विस्तारसँगै वित्तीय अपराधका घटनाहरूमा पनि उल्लेख्य वृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा हुने आर्थिक अपचलन, ठगी, लुटपाट एवम् अनियमितताका घटनाहरू दिनहुँ जसो पत्रपत्रिका एवम् सामाजिक सञ्जालमा छाड्रहेका हुन्छन् भने विशेष प्रहरी, अन्य अनुसन्धान निकाय र विभिन्न तहका अदालतहरूमा समेत हजारौंको संख्यामा वित्तीय अपराधसँग सम्बन्धित मुद्दाहरू छिनोफानोकै क्रममा रहेका छन्। विगतमा प्रतिष्ठित कहलिएका कयौं व्यक्तिहरू बैंकिङ कसूर लगायतका कारण जेलमा छन्, त कति राज्यको फरार सूचीमा समेत रहेका छन्। पछिल्लो आठ वर्षको अवधिमा मात्र करिब रु. ३६ अर्ब विगो दावी सहितका १८० वटा वित्तीय अपराधका घटनाहरू दर्ता भई कारवाहीको क्रममा रहेको देखिन्छ (काठमाडौं पोष्ट, २०१८ मे ९)। वित्तीय अपराध बैंकिङ व्यवसायमा जोडिएको मौद्रिक तथा वित्तीय कारोबारसँग प्रत्यक्ष गाँसिएको विषय भएकोले त्यस्तो कारोबारमा विभिन्न प्रकारका जोखिम गाँसिएका हुन्छन्। वित्तीय प्रणालीमा विद्यमान जोखिमहरू मध्ये कानुनी जोखिम Legal risk सँग सम्बन्धित विषयहरू वित्तीय अपराध एवम् कसूरको दायराभित्र पर्न सक्छन्। वित्तीय कारोबारमा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा मानवीय संलग्नता रहेको हुन्छ, जहाँ विभिन्न पक्षको संलग्नता हुन्छ, त्यहाँ लाभ हानीको विषय पनि जोडिएर आउँछ। बैंकिङ व्यवसाय त्यस्तो कारोबारमा संलग्न व्यक्ति-व्यक्तिको विश्वासमा टिकेको हुन्छ। साथै, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू सञ्चालनका लागि कानून वा विधिको आधारमा कुनै व्यक्ति वा समूहलाई निर्णयाधिकार र रकम चलाउने अख्तियारी प्रदान गरिएको हुन्छ। यस्तो

अवस्थामा कुनै पनि पक्षमा आउने आपराधिक मनोभावनाले जस्तोसुकै वित्तीय अपराध एवम् दूर्घटना पनि निम्त्याउन सक्छ। प्रस्तुत सन्दर्भमा वित्तीय अपराधका केही सैद्धान्तिक, कानुनी र व्यावहारिक पक्षहरूको चर्चा गर्ने प्रयास यस लेख मार्फत गरिएको छ।

वित्तीय अपराधको सम्बन्धमा विश्वव्यापी रूपमा स्वीकार गरिएको वा सर्वमान्य परिभाषा भेटिँदैन। सामान्य अर्थमा वित्तीय अपराधलाई एक पक्षको स्वामित्वमा रहेको सम्पत्ति गैरकानुनी ढंगले अरु कसैमा हस्तान्तरण गर्ने, निजी स्वार्थ र हितको लागि प्रयोग गर्ने कार्य भन्ने बुझिन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (आईएमएफ) ले कुनै पनि वित्तीय नोक्सानी सृजना हुने गैरहिंसात्मक क्रियाकलापलाई वित्तीय अपराधको रूपमा चित्रण गरेको पाइन्छ।¹ यो परिभाषा छोटो भए तापनि यसले धेरै पक्षहरूलाई समेटेको देखिन्छ। किन कि वित्तीय अपराध गर्ने पक्षले कुनै संस्था वा अन्य पक्षको स्वामित्व रहेको सम्पत्ति हत्याउने वा उक्त पक्षलाई वित्तीय रूपमा नोक्सानी पुऱ्याउने काम नै गरेको हुन्छ। हिंसात्मक विधिबाट गरिएको कब्जा फौजदारी कानून र अन्य अपराध अनुसार समेटिने भएकाले यस अन्तर्गत बिना हिंसा गरिने वित्तीय अपचलन र हिनामिनाको विषय पनि समावेश हुने बुझिन्छ। वित्तीय अपराधका सम्बन्धमा बेलायतको वित्तीय सेवा बजार ऐन, २००० मा दिइएको परिभाषा तुलनात्मक रूपमा स्पष्ट देखिन्छ। उक्त ऐनमा जालसाजी, बेइमानी, आन्तरिक पक्षको गलत आचरण, सूचनाको गलत प्रयोग आदिबाट वित्तीय बजारसँग सम्बन्धित आपराधिक प्रक्रियाबाट भएका जुनसुकै कसूरलाई वित्तीय अपराधको रूपमा परिभाषित गरिएको छ²।

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

1 Any non-violent crime that generally results in financial losses(IMF, 2001)

2 Any offense involving fraud and dishonesty, misconduct in or misuse of information related to a financial market; or handling the proceeds of crime. (FSMA, 2000)

वित्तीय अपराध अन्तर्गत समावेश हुने विषय वस्तुहरू

वित्तीय अपराध विस्तृत शब्दावली भएको कारण यस अन्तर्गत समावेश हुने विषय वस्तुको दायरा पनि फराकिलो नै हुन्छ। यसको प्रयोग सबै मुलुक वा वित्तीय प्रणालीमा एकै प्रकारको हुन्छ, भन्ने छैन। देशको प्रचलित कानून, विद्यमान शासन व्यवस्था, वित्तीय प्रणालीको आकार, प्रयोगमा रहेका उपकरणको अवस्था, अन्य मुलुकहरूसँगको व्यावसायिक सम्बन्ध लगायतका धेरै विषयहरूले यसलाई प्रभाव पारेको हुन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषबाट³ गरिएको एक अध्ययनको प्रतिवेदनमा यसलाई मुख्यतः तीन वर्गमा वर्गीकरण गरिएको छ, जस अनुसार वित्तीय अपराधमा सम्पत्ति शुद्धीकरण, चेक, क्रेडिट कार्ड मार्फत हुने कर्ते, जालसाजी, बीमाको कर्ते दावी, धितो वा सुरक्षणमा हुने ठगी, विदेशी मुद्रा अपचलन, कर्जामा अनियमितता, नगद वा अन्य मौज्जात हिनामिना, कर छली लगायतका विषयहरू समावेश हुने देखिन्छ। पछिल्लो समयमा विद्युतीय माध्यमबाट वा कारोबार र उपकरणको गलत प्रयोग, साइबर क्राइम, आतंककारी लगानी, शेयर बजारमा हुने घोटला, भित्री पक्षहरू बीचको गोप्य र अनियमित कारोबार, भ्रष्टाचार जस्ता विषयलाई पनि वित्तीय अपराधको रूपमा लिने गरेको देखिन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा वित्तीय अपराध अन्तर्गत समावेश हुने विषयहरू मध्ये भ्रष्टाचार, कर छली, सम्पत्ति शुद्धीकरण, बीमा क्षेत्रको दावी आदिका लागि अलग्गै कानून मार्फत नै कारवाही गर्ने गरिएको छ। यस अन्तर्गत मुख्य हिस्सा ओगट्ने बैंकिङ कसूर वा अपराधका लागि अलग्गै कानुनी व्यवस्था गरिएको छ। विगतमा नेपाल कानूनमा छुट्टै रूपमा बैंकिङ अपराध सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था नरहेको, मुलुकी ऐनमा रहेको ठगीको महल, कर्ते कागजको महल बमोजिम ठगी तथा कर्ते जालसाजीको वृहत परिभाषा भित्रै बैंकिङ अपराधलाई समेत परिभाषित गर्नु पर्ने अवस्था थियो। भ्रष्टाचारजन्य कसूरको हकमा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ एवम् अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०५८ बमोजिम बैंकिङ अपराधलाई परिभाषित गर्नु पर्ने अवस्था थियो। हाल बैंकिङ कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ कार्यान्वयनमा आइसकेपछि

बैंकिङ अपराधलाई बैंकिङ कसूरको रूपमा परिभाषित गरेको अवस्था छ। उक्त ऐनको दफा २(ख) मा “बैंकिङ कसूर” भन्नाले परिच्छेद २ बमोजिमको कसूर सम्भन्नु पर्छ, भन्ने उल्लेख गरी परिच्छेद २ मा देहायका कार्यहरू बैंकिङ कसूरको रूपमा उल्लेख गरिएको छ।

- अनधिकृत रूपमा खाता खोल्न वा रकम भुक्तानी माग गर्न नहुने,
- अनधिकृत रूपमा चेक, चेकबुक वा बैंक खाताको विवरण प्राप्त गर्न वा दिन नहुने,
- अनधिकृत रूपमा रकम निकाल्न वा भुक्तानी दिन नहुने,
- विद्युतीय माध्यमको दुरुपयोग वा अनधिकृत प्रयोग गरी भुक्तानी लिन वा दिन नहुने,
- अनधिकृत रूपमा कर्जा लिन वा दिन नहुने,
- कर्जाको दुरुपयोग गर्न नहुने,
- बैंकिङ स्रोत, साधन र सम्पत्तिको दुरुपयोग गर्न नहुने,
- भाखा नाघेको ऋणीले सम्पत्ति प्राप्त गर्न वा खाता खोल्न नहुने,
- ऋणीको चालु परियोजनालाई नोक्सान हुने गरी ऋण वा सुविधा रोक्न नहुने,
- कागजात वा खाता बही सच्याई कर्ते वा जालसाजी गरी हानि नोक्सानी पुऱ्याउन नहुने,
- बढी, कम वा गलत मूल्यांकन गर्न नहुने,
- अनियमित आर्थिक तथा वित्तीय कारोबार गर्न गराउन नहुने।

नेपालमा संस्थागत रूपमा हुन सक्ने बैंकिङ अपराधलाई नियन्त्रण तथा न्यूनीकरण गर्न नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ मार्फत इजाजतपत्र प्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको नियमन, निरीक्षण, सुपरिवेक्षण एवम्

नियन्त्रणको विशिष्ट अधिकार नेपाल राष्ट्र बैंकलाई प्रदान गरिएको छ। त्यसै गरी, बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३, नेपाल राष्ट्र बैंकद्वारा जारी गरिएको एकीकृत निर्देशनका साथै अन्य परिपत्रहरू र सम्बन्धित बैंकको प्रबन्धपत्र तथा नियमावलीहरू, विनिमेय अधिकार पत्र ऐन, २०३४, सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण ऐन, २०६४, विद्युतीय कारोबार ऐन, २०६३, भाखा नाघेको

वित्तीय अपराधमा सम्भावित पक्षहरू

- संगठित, असंगठित आपराधिक समूह तथा व्यक्तिहरू,
- बैंकका ग्राहकहरू,
- वित्तीय संस्थाका सञ्चालक, पदाधिकारी एवम् कर्मचारीहरू,
- सरकारी निकाय तथा कार्यालयका कर्मचारीहरू,
- धितो मूल्यांकनकर्ता प्राविधिकहरू
- प्राविधिक सेवा प्रदायकहरू

3 Sources: Financial System Abuse, Financial Crime and Money Laundering– Background Pape, 2001

कर्जा असुली गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाको ऋण असुली ऐन, २०५८ कार्यान्वयनमा रहेका छन् । बैंक तथा वित्तीय संस्थामा हुन सक्ने कसूरजन्य कार्यबाट बैंक तथा वित्तीय प्रणालीमा पर्ने असर र जोखिमलाई न्यूनीकरण गरी बैंक तथा वित्तीय प्रणालीप्रति जनविश्वास अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्य सहित बैंकिङ कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ समेत कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

वित्तीय अपराधका कारक तत्वहरू

वित्तीय अपराधको प्रकृति बिना हिंसा नै धन सम्पत्ति आर्जन गर्ने भएकोले मानवीय पक्षको कमजोरीको रूपमा रहेको बिना परिश्रम गैरकानुनी तवरले धन सम्पत्ति आर्जन गर्ने लोभ नै यस्तो अपराधको उत्प्रेरकको रूपमा रहेको हुन्छ । अन्य फौजदारी अपराधमा जस्तो प्रत्यक्ष घटना घटाएर वा हिंसात्मक गतिविधिको माध्यमबाट तत्कालै त्यसको असर र प्रभाव छाड्ने गरी वित्तीय अपराधका घटनाहरू हुँदैनन् । यसका लागि संलग्न पक्षहरूले कानून, प्रक्रिया, प्रचलनमा रहेका कमी कमजोरीलाई समातेर अपराध गर्ने भएकोले यसका कारक तत्वहरू मानिसको मनोविज्ञान र समग्र वित्तीय प्रणालीमा विद्यमान कमी कमजोरीसँग सम्बन्धित हुन्छन् । कानुनी आधारलाई दृष्टिगत गर्ने हो भने कुनै पनि अपराध हुनका लागि आपराधिक कार्य (Act Rues) र दोषी मनोभावना (Mens Rues) दुई तत्व हुनु अति आवश्यक मानिन्छ । तर वित्तीय अपराधको हकमा दोषी मनोभावना अनिवार्य रूपमा प्रकट वा प्रमाणित गर्न कठिन हुन्छ । यसमा कार्य भैसकेपछि र प्रमाणको रूपमा वित्तीय नोक्सानी निक्कै भैसकेपछि मात्र अपराध प्रमाणित गर्न सकिन्छ । सबै प्रकारका वित्तीय कसूर वा अपराधलाई एकै स्तरमा तुलना गर्न नमिल्ने अवस्था पनि हुन्छ । कसूरबाट उत्पन्न हुने असर र परिणामले यसको संवेदनशीलतालाई इंगित गर्दछ । कतिपय कार्यहरू गलत नियत नराखी गर्दा पनि कसूरजन्य कार्य हुन सक्ने वास्तविकतालाई नकार्न सकिँदैन । वित्तीय अपराध एवम् कसूरका सम्बन्धमा विद्यमान अमेरिकी कानून तथा यसको प्रयोगका बारेमा अध्ययन गर्दा अपराध वा कसूर अलग रूपमा विश्लेषण नगरी बैंक ठगीसँग सम्बन्धित आपराधिक कार्य (Criminal Offense of Bank Fraud) को रूपमा परिभाषित गरेको पनि देखिन्छ ।

नेपालको वित्तीय प्रणालीमा वित्तीय अपराध बढ्नुका कारक तत्वहरूलाई निम्नानुसार बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

१. **आर्थिक विपन्नता तथा बेरोजगारी**
नेपालमा वास्तविक गरिबीको अनुपात घट्दै गएको देखिए तापनि सापेक्षित गरिबीको अनुपात घट्न सकेको देखिँदैन । धनी र गरिबको बीचमा रहेको असमनाता वृद्धि हुँदै जाने तर विगत केही दशकदेखि नै विद्यमान राजनैतिक अस्थिरताको कारण उल्लेख्य संख्यामा रोजगारी सृजना हुन नसक्ने जस्ता कारणहरूले मुलुकमा सामाजिक अपराधका साथै वित्तीय अपराधका घटनाहरू बढ्न थालेको देखिन्छ । देशको अर्थतन्त्रमा अपेक्षित रूपमा सुधार हुन नसक्दा मानिसहरूमा छिटो धन कमाउने अभिलाषा पलाउने र आपराधिक मनोदशाको विकास भई आफूले पाएको जिम्मेवारी वा अधिकारभित्रैबाट अपराध गर्ने मनोवृत्तिमा वृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ ।
२. **कानुनी अस्पष्टता तथा कार्यान्वयनमा जटिलता**
वित्तीय अपराधको आयाम निकै फराकिलो भएको र भिन्न भिन्न प्रकृतिको अपराधलाई प्रकृति हेरी अलग अलग कानूनद्वारा सम्बोधन र कारवाही गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ । एकै प्रकृतिको अपराधमा पनि कुन ऐन बमोजिम कारवाही हुने वा कारवाहीको प्रक्रिया, हद म्याद र कसूर बमोजिमको दण्ड सजाय सम्बन्धमा अस्पष्टता देखिने हुँदा योजनाबद्ध, नियतवस र संगठित तवरले वित्तीय अपराधका घटनाहरू बढ्दै गएको देखिन्छ ।
३. **विद्यमान ऐन, कानून, नीति, नियमको पालनामा उदासिनता**
अपराध नियन्त्रणको उद्देश्यले तयार गरिएका ऐन, कानून र नीति नियमको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन नसक्दा वित्तीय अपराधका घटनाहरू बढिरहेको देखिन्छ । उदारहणको लागि, खातामा पर्याप्त मौज्जात नभएको अवस्थामा चेक जारी गर्न नपाइने कानुनी व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि नियमित कारोबारका लागि अनगिन्ती संख्यामा त्यस्तो कारोबार हुने गरेको पाइन्छ, जसका माध्यमबाट अनेकौँ किसिमका वित्तीय अपराधका घटनाहरू हुने गरेको देखिन्छ । अर्कोतर्फ कानूनमा स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गरिएका प्रक्रियाहरू पूरा नगरी बैंक निक्षेपको खाता खोल्दा वा कर्जा प्रवाह गर्ने प्रवृत्तिले अनाधिकृत व्यक्तिलाई निक्षेप भुक्तानी हुने वा कर्जा दुरुपयोगको अवस्था सृजना भई वित्तीय अपराध बढाउन मद्दत पुगेको देखिन्छ ।

४. **कमजोर नियामकीय तथा सुपरिवेक्षकीय संरचना**
 वित्तीय प्रणालीको आकारमा भएको वृद्धिसँगै यसको कारोबार, पद्धति, प्रयोग हुने वित्तीय उपकरण, प्रयोगमा ल्याइएको प्रविधि आदिमा परिवर्तन हुने गर्दछ । यसको नियमित नियमन, सुपरिवेक्षण तथा अनुगमन हुनु आवश्यक हुन्छ । तर नेपालको वित्तीय प्रणालीमा केन्द्रीय बैंकबाट इजाजतपत्र प्राप्त गरेका विभिन्न तह र क्षमताका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको अलावा अन्य ऐनबाट निर्देशित सहकारी संस्थाहरू, कर्मचारी सञ्चय कोष, जीवन तथा निर्जीवन बीमा कम्पनी आदिले पनि वित्तीय कारोबार गर्ने तर तिनीहरूको प्रभावकारी नियमन र सुपरिवेक्षणको लागि बलियो र विश्वसनीय संरचना स्थापित हुन नसकेको कारण वित्तीय अपराधका घटना बढ्दै गएको देखिन्छ । अपराध गर्ने पक्षले जुन संस्थामा बढी जोखिम र सुपरिवेक्षकीय निकायको ध्यान पुग्न सक्दैन, त्यसलाई नै शिकार बनाउने गरेको देखिन्छ । नेपालको वित्तीय प्रणालीमा दश प्रतिशत भन्दा बढी अंश ओगट्ने बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूमा देखिएको विचलन र त्यस्ता संस्थाहरूबाट भएका वित्तीय अपचलन र अपराध यसको ज्वलन्त उदाहरण हुन् । त्यस्तै बैंक तथा वित्तीय संस्थाको बढ्दो कारोबार तथा शाखा सञ्जाल र प्रविधिलाई समेट्न सक्ने सुपरिवेक्षकीय संरचनाको अभावमा शीघ्र अनुगमन र कारवाही गर्न नसक्दा पनि वित्तीय अपराध मौलाएको देखिन्छ ।
५. **कमजोर सूचना प्रविधि (सफ्टवेयर)**
 वित्तीय कारोबारका लागि प्रयोगमा ल्याइएको प्रविधि सुदृढ र सुरक्षित नभएको कारण बाह्य पक्षबाट हुने आक्रमण (साइबर आक्रमण) को शिकार भई विभिन्न प्रकारका अपराध हुने गरेको देखिएको छ । पछिल्लो समयमा एटीएम मेसिनबाट अनधिकृत रूपमा रकम निकाल्ने देखि स्वीफ्ट मेसिन मार्फत आक्रमण गरी ठूलो घोटालाको प्रयास समेत भएको देखिन्छ ।
६. **सेवा प्रदायकहरू बीचको अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा**
 वित्तीय क्षेत्रमा ग्राहकहरू तान्न र आफ्नो व्यवसाय वृद्धि गर्न अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा चल्ने गर्दछ । यसले गर्दा स्रोत नखुलेको सम्पत्ति वित्तीय क्षेत्रमा प्रवेश हुन सक्ने र निश्चित मापदण्डको पालना नभई वित्तीय कारोबार हुन सक्ने अवस्था सृजना भई वित्तीय अपराधका घटनाहरू बढ्न सक्ने देखिन्छ । यसबाट हैसियत

भन्दा बढी कर्जा प्रदान गर्ने तथा कर्मचारीहरूको मिलेमतोमा विभिन्न अपराधका घटना भैरहेको पाइन्छ ।

७. **संस्थागत सुशासनको अभाव**

संस्था सञ्चालनका लागि अख्तियार प्राप्त सञ्चालक, कार्यकारी अधिकृत वा प्रमुख जिम्मेवार कर्मचारीहरूले नै नियम कानून विपरित व्यक्तिगत र समूहगत लाभको लागि गरेका कामहरू नै पछि वित्तीय अपराधको रूपमा पुष्टि हुने गरेको कारण नेपालको वित्तीय प्रणालीमा यस्तो अपराधको संख्या बढ्दै गएको पाइन्छ । पछिल्लो समयमा समस्याग्रस्त घोषित अधिकांश वित्तीय संस्थाका सञ्चालक तथा कार्यकारी अधिकृतहरू नै वित्तीय अपराधमा मुछिएको र बैंकिङ कसूरको कारवाहीमा पर्ने गरेको वा फरार हुने गरेको देखिन्छ । यस अन्तर्गत नक्कली ऋणी खडा गरी बैंकबाट रकम हिनामिना गर्ने, नक्कली धितो राखी कर्जा लगानी गर्ने, एउटा खातामा जारी भएको चेक अर्को खातामा खर्च लेखी भुक्तानी गर्ने, बैंक तथा वित्तीय संस्थाको गैरबैंकिङ सम्पत्ति न्यून मूल्यमा बैंक कर्मचारीको नातेदारको नाउँमा लिलाम सकार गर्ने लगायतका कार्य समावेश छन् ।

८. **अपराधमा कर्मचारीहरूकै संलग्नता**

पछिल्लो समयमा बैंक तथा वित्तीय संस्थामा कर्मचारीहरूले छिटो छिटो संस्था परिवर्तन गर्ने प्रवृत्ति बढेको छ भने वित्तीय अपराधमा पनि कर्मचारीहरूको संलग्नता बढ्दो देखिन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कर्मचारीकै संलग्नतामा बैंकको ढुकुटीमा रहेको रकम चोरी हुनु, नेपाल राष्ट्र बैंकको नोट कोषमा रहेको रकम बैंक कर्मचारीकै संलग्नतामा गायब गरिनु, बैंकको ढुकुटीमा राख्नुपर्ने सुन धितो नै नराखी सुन कर्जामा लगानी गर्नु, राखिएको धितो सुन नक्कली फेला पर्नु लगायतका उदाहरणहरू यसका प्रमाण हुन ।

९. **कमजोर जोखिम व्यवस्थापन र नियन्त्रण प्रणाली**

वित्तीय संस्थाहरूले नयाँ प्रविधि र वित्तीय उपकरण प्रयोगमा ल्याउँदा पर्याप्त ध्यान नदिने, निहित जोखिमको विश्लेषण गरी पूर्व सावधानी अपनाउने नगरेका कारण विभिन्न प्रकारका अपराध हुने गरेको छ । कार्डको माध्यमबाट हुने कारोबार, इलेक्ट्रोनिक माध्यमबाट हुने रकमान्तरमा बैंकका कर्मचारी तथा

बाह्य पक्षबाट ठगी, बैंक डकैती, चोरी, अपचलन लगायतका अपराध हुने गरेको देखिन्छ । वित्तीय संस्थाको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कमजोर हुँदा बैंकभित्रकै कर्मचारीहरू र उनीहरूसँगको मिलेमतोमा गुड फर पेमेन्टको चेक घोटालादेखि एउटै जग्गा धेरै वटा बैंकमा धितो राखी कर्जा निकाल्ने सम्मका अपराधहरू भएको देखिन्छ ।

१०. कारवाहीमा हस्तक्षेप र राजनीतिक संरक्षण

वित्तीय अपराधमा मुछिने व्यक्तिहरूको आर्थिक हैसियत र राजनैतिक पहुँच दुवै प्रभावशाली हुने भएकोले त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई कारवाही गर्न सहज नहुने यथार्थ विगतका घटनाहरूले पुष्टि गरेका छन् । एनसेल कर छली प्रकरण, अजय सुमार्गी प्रकरण लगायतका धेरै मुद्दाहरूमा कानुनी रूपमा स्वतन्त्र कारवाहीको प्रत्याभूति हुन नसक्दा अपराधिक प्रवृत्ति र मनोबलमा टेवा पुगेको देखिन्छ ।

११. कारवाही गर्ने निकायहरू बीच समन्वयको अभाव

वित्तीय अपराधमा धेरै प्रकृतिका विषयहरू समेत समावेश हुने र कारवाही प्रक्रियामा एक भन्दा बढी नियमनकारी, न्यायिक र अर्धन्यायिक निकायहरूको संलग्नता हुने अवस्था रहन्छ । तर त्यस्ता संस्थाहरूको बीचमा आपसी समन्वय हुन नसक्दा अपराधमा संलग्न पक्षले आफ्नो प्रभाव पुग्ने निकाय मार्फत उन्मुक्तिको प्रयास गर्ने गरेको देखिन्छ । कुनै निकायमा पार्न सकिने प्रभावलाई दृष्टिगत गरी अपराधको मनोवृत्ति बढ्न गई नेपालमा वित्तीय अपराध बढ्न गएको देखिन्छ ।

१२. न्यायिक उपचारमा ढिलाई

बैंक तथा वित्तीय संस्थामा नियमित प्रकृतिका कारोबारहरू समेत न्यायिक निरूपणका लागि जाने प्रवृत्ति बढेको देखिन्छ । यसले गर्दा वित्तीय अपराध र संवेदनशील मुद्दाहरूलाई पनि प्राथमिकतामा राखी निश्चित अवधिभित्र छिनोफानो गर्न नसकिने अवस्था विद्यमान छ । यसले गर्दा वित्तीय अपराधमा संलग्न पक्षहरूले आफ्नो बचाउको लागि न्यायिक प्रक्रियामा

जाने प्रवृत्तिले वित्तीय अपराधलाई बढावा दिएको देखिन्छ । अर्को तर्फ, अदालती प्रक्रियामा बहस गर्ने र निर्णय गर्ने पक्षहरूमा बैंकिङ क्षेत्रको प्राविधिक विषयको ज्ञान र अनुभव नहुँदा अपराधीले छुट पाउने सम्भावना पनि उत्तिकै रहेको देखिन्छ ।

अन्तमा,

वित्तीय क्षेत्रमा पालना गर्नुपर्ने कानुनी एवम् नीतिगत व्यवस्थालाई प्रवाह नगरी वा उलंघन गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाको स्रोत र साधनको अनधिकृत प्रयोग गर्ने, संस्था वा सम्बन्धित पक्षलाई नोक्सानी पुऱ्याउने वा सीमित पक्षको लाभ हुने गरी सञ्चालित गैरकानुनी एवम् अपराधिक गतिविधिलाई वित्तीय अपराधको रूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ । यस्तो अपराधले सर्वसाधारण व्यक्तिदेखि लिएर संस्थागत र मुलुकको आर्थिक व्यवस्थामा समेत नकारात्मक असर पुऱ्याउँछ । व्यक्तिगत र बाह्य पक्षबाट गरिने वित्तीय अपराध खासगरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको कमजोर आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली, लापरवाही, कर्मचारीहरूको मिलेमतो, कमजोर भौतिक संरचना लगायतका कारणबाट हुने गरेको छ । अर्को तर्फ, संस्थाकै जिम्मेवार पक्षहरूको समेत सामूहिक संलग्नतामा हुने संस्थागत अपराध गर्ने पक्षहरूले विद्यमान ऐन, कानून, नीति निर्देशनमा भएका छिद्रहरूलाई प्रयोग गरी निश्चित व्यक्ति र समूहले वित्तीय लाभ आर्जन गर्ने प्रवृत्ति बढ्दो छ । वित्तीय अपराधलाई नियन्त्रण गर्नका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली, सूचना प्रणालीलाई सुदृढ तुल्याउनु पर्दछ । यसका लागि नियमन र सुपरिवेक्षकीय निकायको उपयुक्त संरचना निर्माण गरी सुपरिवेक्षण र अनुगमनलाई प्रभावकारी तुल्याउनु पर्दछ । विद्यमान ऐन कानूनमा रहेका अस्पष्टतालाई नियमित पुनरावलोकन गरी परिमार्जन गर्ने, विद्यमान कानूनको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी तुल्याउने, कारवाही गर्ने निकायहरूको बीचमा उचित समन्वय गर्ने, अपराध र अपराधीलाई राज्यका सबै तहबाट निरुत्साहित गर्ने, दोषीलाई कारवाही गरी सरोकारवालाहरूमा त्यसको सूचना सम्प्रेषण गर्ने र न्यायिक निरूपणलाई चुस्त र पारदर्शी तुल्याउनु पर्दछ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई प्रवाह गरिने पुनरकर्जा सुविधा

● रामकाजी खाइजू*

पृष्ठभूमि

नेपाल राष्ट्र बैंकले देशको निर्यात व्यापार प्रवर्द्धन गर्न, उत्पादनमूलक उद्योग तथा पर्यटन उद्योगको प्रवर्द्धन गर्न, रुग्ण उद्योगको पुनरुत्थान गर्न, प्राकृतिक विपत्तिमा परेका सर्वसाधारणको पुनर्स्थापना तथा आवास पुनर्निर्माण कार्य सहज बनाउन र घरेलु, साना तथा मझौला उद्योगहरूको प्रवर्द्धन गर्न सघाउ पुऱ्याउने उद्देश्यले ती कार्यका लागि बैकिङ क्षेत्रमा लगानीयोग्य कोषको अभाव हुन नदिन समय समयमा पुनरकर्जा सुविधाको व्यवस्था गर्दै आएको छ । बैंकले मौद्रिक नीति प्रभावकारी बनाउन २०२३ साउन ३१ गते उधार नियन्त्रण नियमहरू जारी गरी कर्जा नियन्त्रणका उपायहरू लागू गर्‍यो । ती मध्ये एक उपायको रूपमा वाणिज्य बैंकहरूले आयात कर्जा प्रदान गर्दा न्यूनतम ४० प्रतिशत मार्जिन लिनुपर्ने व्यवस्था २०२३ असोज १ देखि लागू गर्‍यो । यसका अतिरिक्त वाणिज्य बैंकहरूबाट प्रदान गरिने निर्यात कर्जामा अधिकतम मार्जिन दर २५ प्रतिशत तोकियो । यी कर्जा नियन्त्रणका कदमहरूलाई प्रभावकारी बनाउन पहिलो पटक केन्द्रीय बैंकले वाणिज्य बैंकहरूबाट प्रवाह भएका यस्ता कर्जामा २० प्रतिशत मार्जिन कटाई वार्षिक ६ प्रतिशतका दरले ६ महिनासम्मको अवधिको लागि पुनरकर्जा उपलब्ध गराउने व्यवस्था लागू गर्‍यो । यसरी नेपाल राष्ट्र बैंकबाट प्रदान गरिने पुनरकर्जा सुविधालाई २०४६ भदौदेखि मुलदर, छनौट दर र अन्तिम ऋण सुविधा दरमा विभाजन गरियो । समय समयमा परिवर्तन गर्न सकिने मुलदर ११ प्रतिशत निर्धारण गरियो । मुलदर बराबर हुने गरी छनौट दर पनि ११ प्रतिशत कायम गरियो । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले निर्यात, पूर्वनिर्यात तथा प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा प्रदान गरेको कर्जाको आधारमा छनौट दर अन्तर्गत पुनरकर्जा उपलब्ध गराउने

व्यवस्था थियो । २०५४ मंसिर १६ देखि पुनरकर्जा दर ११ प्रतिशतबाट घटाई ९ प्रतिशत कायम गरियो । पुनरकर्जा सुविधा निर्धारित समयभित्र भुक्तानी नभएमा ५ प्रतिशतका दरले हर्जाना लगाइने व्यवस्था गरियो । यसका साथै, नेपाल राष्ट्र बैंकले वाणिज्य बैंकहरूलाई आर्थिक वर्ष २०५४/५५ को स्तर भन्दा बढी निर्यात भएको हदसम्म थप निर्यात रकममा निकासीकर्ताहरूलाई १० प्रतिशत व्याजदरमा निर्यात कर्जा प्रदान गर्न निर्देशन जारी गर्‍यो । यस्तो कर्जा प्रवाह गरेको प्रमाण सहित पुनरकर्जा माग गर्ने बैंकहरूलाई ७ प्रतिशत व्याजदरमा पुनरकर्जा उपलब्ध गराउने व्यवस्था लागू गरियो । २०५७ वैशाख २ गतेदेखि विपन्न वर्ग र निर्यात कर्जाको धितोमा प्रदान गरिने साविकको क्रमशः ९ प्रतिशत र ७ प्रतिशतको पुनरकर्जा दरलाई विशेष पुनरकर्जा दरको रूपमा ६.५ प्रतिशत कायम गरियो र यस्तो पुनरकर्जा सुविधा प्राप्त निर्यात कर्जामा ९.५ प्रतिशतसम्म व्याजदर लिन पाइने व्यवस्था गरियो । यसपछि, केन्द्रीय बैंकले विभिन्न समयमा विभिन्न प्रयोजनको लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई पुनरकर्जा सुविधा उपलब्ध गराउँदै आएको छ । यस लेखमा नेपाल राष्ट्र बैंकले उपलब्ध गराउँदै आएको पुनरकर्जा सुविधाका बारेमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

पुनरकर्जाको अर्थ

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले सर्वसाधारण व्यक्ति तथा संस्थाहरूलाई प्रवाह गरेको कर्जाको सुरक्षणमा केन्द्रीय बैंकबाट ती बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई निश्चित समय अवधिका लागि प्रदान गरिने कर्जा सुविधालाई पुनरकर्जा (Refinancing) भनिन्छ । केन्द्रीय बैंकले विभिन्न आर्थिक तथा मौद्रिक लक्ष्य प्राप्त गर्न, मुलुकको आर्थिक तथा वित्तीय अवस्था मजबुत बनाउन, सरकारले लिने आर्थिक

* उप-निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

नीतिलाई सघाउ पुऱ्याउन र बैकिङ क्षेत्रमा लगानीयोग्य कोषको अभाव हुन नदिन आवश्यकता अनुसार बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई पुनरकर्जा सुविधा उपलब्ध गराउने गर्दछ । यस्तो पुनरकर्जामा केन्द्रीय बैंकले व्याज लिन पनि सक्दछ । पुनरकर्जाको व्याजदरलाई पुनरकर्जा दर (Refinance Rate) भनिन्छ । पुनरकर्जा दर चलनचल्तीको व्याजदर भन्दा कम नै हुन्छ । देशको कुनै विशेष आर्थिक क्षेत्र, व्यवसाय तथा कार्यलाई प्रोत्साहन गर्न र ती कार्यका लागि आर्थिक स्रोतको कमी हुन नदिन पनि केन्द्रीय बैंकले पुनरकर्जा सुविधा उपलब्ध गराउने गर्दछ । मुलुकको अर्थतन्त्रमा विशेष महत्व राख्ने व्यवसायलाई प्रवर्द्धन गर्न तथा देशमा आइपरेको प्राकृतिक विपत्तिबाट पीडित सर्वसाधारणहरूलाई पुनर्स्थापनामा सहयोग गर्न समेत यस्तो सुविधा प्रदान गर्ने गरिन्छ ।

पुनरकर्जा सुविधाले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई लगानीयोग्य कोष उपलब्ध गराउँदछ । आफूले लगानी गरिसकेको कर्जाको सुरक्षणमा प्राप्त हुने पुनरकर्जा सुविधा वापत बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले पुनः लगानी गर्न रकम प्राप्त गर्दछन् ।

WIKIPEDIA का अनुसार “**Refinancing** is the replacement of an existing debt obligation with another debt obligation under different terms. The terms and conditions of refinancing may vary widely by country, province, or state, based on several economic factors such as inherent risk, projected risk, political stability of a nation, currency stability, banking regulations, borrower's credit worthiness, and credit rating of a nation.”

नेपालमा पुनरकर्जा सम्बन्धमा भएको कानुनी व्यवस्था

पुनरकर्जा सुविधा केन्द्रीय बैंकबाट उपलब्ध गराइने एक किसिमको सुविधा भएकोले यस सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था उक्त बैंकसँग सम्बन्धित ऐन कानूनमा उल्लेख गरिएको हुन्छ । सोही अनुरूप नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ४९ र ५० मा पुनरकर्जा सम्बन्धी व्यवस्था उल्लेख गरिएको छ । ऐनको दफा ४९ को उपदफा (१) मा बैंकले आफूले निर्धारण गरेको शर्त तथा प्रक्रियाको अधीनमा रही वाणिज्य बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई बढीमा एक वर्षको समयावधिका लागि तोकिएको जायजथाको सुरक्षणमा कर्जा तथा पुनरकर्जा प्रदान गर्न सक्ने व्यवस्था उल्लेख छ । यस्तो पुनरकर्जा बढीमा ६ महिनासम्मका लागि मात्र

उपलब्ध गराइने व्यवस्था रहेकोमा नेपाल राष्ट्र बैंक (दोश्रो संशोधन) ऐन, २०७३ बमोजिम २०७३ कात्तिक २९ गतेदेखि पुनरकर्जाको अवधि बढीमा १ वर्ष कायम गरिएको हो ।

ऐन अनुसार नेपाल राष्ट्र बैंकले आफ्नो जिम्मामा रहेको विदेशी विनिमयमा भुक्तानी हुने गरी कुनै ऋणी वा दायित्वकर्ताले जारी गरेको विनिमय पत्र, प्रतिज्ञा पत्र, बचत ऋणपत्र, बण्ड तथा अन्य ऋण सुरक्षण लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय विनिमय अधिकार पत्र, नेपालभित्र भुक्तानी हुने गरी नेपाल सरकारबाट जारी भएको ऋणपत्र, बैंकमा जम्मा रहेको निक्षेप वा नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन अन्तर्गत बैंकले कारोबार गर्न सक्ने सुन तथा बहुमूल्य धातु, नेपालमा ६ महिनाभित्र भुक्तानी हुने गरी वाणिज्य बैंक सहित कम्तीमा दुई पक्षको हस्ताक्षर भएको प्रतिज्ञा पत्र वा विनिमय पत्र, बैंकले प्राप्त गरेको मितिले ६ महिनाभित्र भुक्तानी हुने नेपाल सरकार वा बैंकले निष्कासन गरेको नेपालभित्र भुक्तानी हुने ऋणपत्र लगायतका विनिमय पत्र वा प्रतिज्ञा पत्र र तोकिए बमोजिमका अन्य सुरक्षण पत्रहरूको सुरक्षणमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई कर्जा तथा पुनरकर्जा प्रदान गर्न सक्नेछ ।

यसका साथै नेपाल सरकारले सर्वसाधारणको हित र कल्याणको लागि कर्जा प्रवाह गर्न उपयुक्त देखी नेपाल राष्ट्र बैंकलाई अनुरोध गरेको खण्डमा र त्यस्तो कर्जाको नेपाल सरकारले प्रचलित बजार दरको सुरक्षण पत्रको ग्यारेन्टी दिएमा वा अन्तिम ऋणदाताको रूपमा कार्य गर्नु पर्दा नेपाल राष्ट्र बैंकले असाधारण अवस्थामा बढीमा एक वर्षसम्मको लागि वाणिज्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई कुनै पनि किसिमको कर्जा प्रवाह गर्न सक्ने ऐनमा उल्लेख छ । यसरी प्रदान गरिएको कर्जा तथा पुनरकर्जा तोकिए बमोजिमका शर्तहरूको अधीनमा रही थप एक वर्षका लागि नवीकरण गर्न सकिने व्यवस्था छ । पुनरकर्जाको व्याजदर नेपाल राष्ट्र बैंकले समय समयमा निर्धारण गर्ने र यसरी निर्धारण गरेको व्याजदरको सूचना बैंकले सम्बन्धित सबैको जानकारीको लागि प्रकाशन र प्रसारण गर्नुपर्ने व्यवस्था ऐनमा रहेको छ ।

पुनरकर्जा सम्बन्धमा पछिल्लो बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३ मा विस्तृत उल्लेख छैन । ऐनको परिच्छेद ७ मा इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाले गर्न सक्ने वित्तीय कारोबार अन्तर्गत आवश्यकता अनुसार नेपाल राष्ट्र बैंकबाट पुनरकर्जा लिने मात्र उल्लेख छ ।

एकीकृत निर्देशनमा रहेको पुनरकर्जा उपलब्ध गराउने सम्बन्धी व्यवस्था

नेपाल राष्ट्र बैंक ऐनमा भएको व्यवस्था अनुसार बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई तोकिएका शर्तहरूको अधीनमा रही पुनरकर्जा सुविधा उपलब्ध गराउने सम्बन्धमा ती संस्थाहरूलाई जारी गरिएको एकीकृत निर्देशनमा थप स्पष्ट गरिएको छ। पछिल्लो एकीकृत निर्देशन २०७५ मा नेपाल राष्ट्र बैंकले देहाय बमोजिमका ६ प्रकारका पुनरकर्जा सुविधा उपलब्ध गराउन सक्ने उल्लेख छ।

- (१) साधारण पुनरकर्जा
- (२) विशेष पुनरकर्जा
- (३) निर्यात पुनरकर्जा
- (४) साना तथा मझौला उद्यम पुनरकर्जा
- (५) आगलागी एवम् बाढी तथा डुवानबाट पीडित घरपरिवारलाई आवासीय घर पुनर्निर्माण र व्यवसाय पुनः सञ्चालनका लागि प्रदान गरिने पुनरकर्जा
- (६) भूकम्प पीडित आवासीय घर पुनर्निर्माण पुनरकर्जा एकीकृत निर्देशनमा पुनरकर्जा उपलब्ध गराउँदा देहायका शर्तहरू लागू हुने उल्लेख छ।
 - (१) रुग्ण उद्योगलाई प्रवाह हुने पुनरकर्जा बाहेक अन्य पुनरकर्जा सुविधा असल कर्जाको धितोमा प्रदान गरिने छ।
 - (२) प्रवाह हुने कुल पुनरकर्जा सुविधाको सीमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको प्राथमिक पुँजीको अधिकतम २५ प्रतिशत भन्दा बढी हुने छैन।
 - (३) पुनरकर्जा सुविधा उपयोग गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाले पुनरकर्जा वापत तोकिएको ढाँचाको तमसुक गरिदिनु पर्नेछ।
 - (४) पुनरकर्जा तोकिएको भुक्तानी अवधि अघि नै पूर्व-भुक्तानी हुन सक्नेछ। पुनरकर्जा भुक्तानी गर्दा साँवा र ब्याज सहित भुक्तानी गर्नु पर्नेछ। नेपाल राष्ट्र बैंकले ऋणी बैंक वा वित्तीय संस्थाको खाता खर्च (Debit) गरी रकम असुल उपर गर्न सक्नेछ। तोकिएको अवधिमा साँवा ब्याज असुल उपर हुन नसकेमा तीन प्रतिशत पेनाल ब्याजदर कायम गरी असुल गरिनेछ।
 - (५) पुनरकर्जाको अवधि बढीमा एक वर्षको हुनेछ। एक पटक लिएको पुनरकर्जा चुक्ता गरिसकेपछि मात्र पुनः पुनरकर्जा माग गर्न सकिनेछ।
 - (६) पुनरकर्जा सुविधा प्राप्त गरिरहेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले पुनरकर्जाको मासिक विवरण महिना

समाप्त भएको मितिले १५ दिनभित्र सम्बन्धित सुपरिवेक्षण विभागमा पेश गर्नु पर्नेछ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले प्रवाह गर्ने पुनरकर्जा सुविधा र यसको उपयोग स्थिति

नेपाल राष्ट्र बैंकले आवश्यकता अनुसार विभिन्न समयमा विभिन्न पुनरकर्जा सुविधा उपलब्ध गराउँदै आएको छ। देशमा स्थापना भएका नेपाल औद्योगिक विकास निगम, कृषि विकास बैंक तथा ग्रामीण विकास बैंकहरूलाई वित्तीय स्रोत उपलब्ध गराउन ती संस्थाहरूलाई स्थापनाका धेरै वर्षसम्म निश्चित रकम वार्षिक रूपमा पुनरकर्जाको रूपमा उपलब्ध गराएको थियो। देशको निर्यात व्यापार प्रवर्द्धन गर्न, पर्यटन उद्योगका साथै उत्पादनशील उद्योगहरूमा कर्जा लगानी बढाउन र रुग्ण घोषणा गरिएका उद्योगहरूको पुनरुत्थानका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले पुनरकर्जा सुविधा उपलब्ध गराइरहेको छ। निजी क्षेत्रमा सञ्चालित नेपाल बंगलादेश बैंकमा २०६३ मांसिरमा देखापरेको वित्तीय संकट टार्न नेपाल राष्ट्र बैंकले नेपाल सरकारको ट्रेजरी बिल्स र विकास ऋणपत्रको धितोमा उक्त बैंकलाई रु. २ अर्ब ४७ करोड स्थायी तरलता सुविधा र रु. ३ अर्ब १२ करोड कर्जा उपलब्ध गराएको थियो। त्यसले पनि नपुगेर अन्तिम ऋणदाताको रूपमा उक्त बैंकलाई असल कर्जाको धितोमा रु. १ अर्ब २७ करोड असाधारण पुनरकर्जा (Exceptional Refinancing) उपलब्ध गराइएको थियो। यसपछि विभिन्न समयमा आवश्यकता अनुसार विभिन्न प्रयोजनका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई पुनरकर्जा सुविधा उपलब्ध गराउने क्रम जारी रहेको छ। पछिल्लो समयमा नेपाल राष्ट्र बैंकले देहायका ६ प्रकारका पुनरकर्जा सुविधा उपलब्ध गराउने व्यवस्था छ।

(१) साधारण पुनरकर्जा

जलविद्युत् परियोजना, कृषि क्षेत्र, पशुपंक्षी तथा मत्स्यपालन व्यवसाय, विदेशमा रोजगारी वा अध्ययन गरी फर्केका युवाहरूले सञ्चालन गर्ने उद्योग-व्यवसाय, उत्पादनमूलक उद्योग, पर्यटन उद्योग र भौतिक पूर्वाधार निर्माण उद्योगमा प्रवाह भएको असल कर्जाको धितोमा र पर्यटकीय सम्भावना रहेका तर तुलनात्मक रूपमा विकास हुन नसकेका पर्यटकीय गन्तव्य पाथिभरा, माइपोखरी, भिमेश्वर, कालिञ्चोक, हलेसी, लाडटाड, स्वर्गद्वारी, माथिल्लो मुस्ताड, गढीमाई, जनकपुरधाम, रारा तथा खप्तड क्षेत्रमा सुविधा सम्पन्न स्तरीय होटल स्थापना गर्न

प्रदान गरिएका असल कर्जाको सुरक्षणमा वार्षिक ४.० प्रतिशत ब्याजदरमा उपलब्ध गराइने पुनरकर्जालाई नेपाल राष्ट्र बैंकले साधारण पुनरकर्जाको रूपमा परिभाषित गरेको छ ।

यस्तो पुनरकर्जा प्रयोजनका लागि उत्पादनमूलक उद्योगको रूपमा चुरोट, बिडी, सिगार, सूती, खैनी लगायत सूतीजन्य उद्योग र मदिरा तथा मदिराजन्य उद्योग बाहेकका उत्पादनमूलक उद्योगहरू र भौतिक पूर्वाधार निर्माण उद्योगको रूपमा सडक, पुल, रोपवे, टूलीबस, टनेल, फ्लाइड ब्रिज, केबल कार, विद्युत प्रसारण लाइन निर्माण उद्योगलाई मानिएको छ ।

साधारण पुनरकर्जा सुविधा उपयोग गर्दाको अवधिमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले सम्बन्धित ऋणीबाट ९.० प्रतिशत भन्दा बढी ब्याज लिन नपाउने व्यवस्था रहेकोमा २०७५ फागुन ८ गतेपछिको कर्जामा ८.० प्रतिशत भन्दा बढी ब्याज लिन नपाउने व्यवस्था कायम गरिएको छ ।

साधारण पुनरकर्जाको व्यवस्था जलविद्युत् उत्पादन परियोजनामा कर्जा प्रवाह बढाउन सुरु गरेको पाइन्छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले जलविद्युत् उत्पादन परियोजनामा कर्जा प्रवाह बढाउन २०६८ मंसिर १९ गतेको परिपत्रबाट यस क्षेत्रमा प्रवाह भएको कर्जा लगानीमा ६.५ प्रतिशत ब्याजदरमा पुनरकर्जा उपलब्ध गराउने व्यवस्था सुरु गरेको हो । यस्तो पुनरकर्जा व्यवस्था सुरु गरिएको वर्षमा मात्र जलविद्युत् परियोजनाका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई रु. ९१ करोड १६ लाख पुनरकर्जा स्वीकृत गरिएको थियो ।

यसपछि दुग्ध तथा मासुजन्य व्यवसायको प्रवर्द्धन मार्फत भूमि भएका र नभएका दुवै थरी किसानहरूको लागि रोजगारी र आय-आर्जनको अवसर सृजना गर्न पशुपंक्षी तथा मत्स्यपालन व्यवसायका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट प्रवाह हुने कर्जाका लागि ६.० प्रतिशत ब्याजदरमा पुनरकर्जा प्रदान गर्ने व्यवस्था २०६९ सालमा गरियो । विदेशमा रोजगारी वा अध्ययन गरी फर्केका युवाहरूको ज्ञान तथा अनुभवलाई स्वदेशभित्रै उपयोग गर्न सक्ने वातावरण सृजना गर्न

त्यस्ता व्यक्तिहरूले सञ्चालन गर्ने उद्योग-व्यवसायमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले प्रदान गरेको कर्जामा पुनरकर्जा उपलब्ध गराउने व्यवस्था सोही वर्षदेखि लागू गरियो । २०७० साउनमा निर्देशन जारी गरी कृषि, जलविद्युत्, पशुपंक्षी एवम् मत्स्यपालन व्यवसाय र तोकिएका अन्य उत्पादनशील क्षेत्रको लागि कायम रहेको पुनरकर्जा दर ६.० प्रतिशतबाट घटाएर ५.० प्रतिशत कायम गरियो । यस्तो पुनरकर्जाको हकमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले ग्राहकबाट बढीमा ९.० प्रतिशतसम्म ब्याज लिन सक्ने व्यवस्था गरियो ।

आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को मौद्रिक नीतिमा पुनरकर्जा सुविधा प्राप्त हुने सबै उद्योग तथा क्षेत्रलाई उत्पादनशील क्षेत्र नामाकरण गरी साधारण पुनरकर्जा सुविधा प्रदान गरिने क्षेत्रको दायरा बढाइयो । नेपाल सरकारको आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को बजेट वक्तव्यमा उल्लेख भए बमोजिम पशुपंक्षी पालन, जडीबुटी, तरकारी र फलफूल खेती, दुग्ध व्यवसाय, मत्स्यपालन, च्याउ खेती, कृषि भण्डारण, शीत भण्डारण, पशु बधशाला एवम् मासुजन्य व्यवसायको लागि वाणिज्य बैंकहरूबाट ६.० प्रतिशत ब्याजदरमा कर्जा उपलब्ध गराउन साधनको आवश्यकता भएमा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट पुनरकर्जा सुविधा उपलब्ध गराइने व्यवस्था लागू गरियो ।

साथै, आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को मौद्रिक नीतिमा उल्लेख भए बमोजिम पर्यटकीय सम्भावना रहेका तर तुलनात्मक रूपमा विकास हुन नसकेका पर्यटकीय गन्तव्य पाथिभरा, माइपोखरी, हलेसी, लाङटाङ, स्वर्गद्वारी, माथिल्लो मुस्ताङ, गढीमाई, जनकपुरधाम, रारा तथा खप्तड क्षेत्रमा सुविधा सम्पन्न स्तरीय होटल स्थापना गर्न साधारण पुनरकर्जा उपलब्ध गराउने व्यवस्था २०७३ भदौ ८ गते परिपत्र जारी लागू गरियो ।

विगत पाँच वर्षको तथ्यांक हेर्ने हो भने साधारण पुनरकर्जाको उपयोग बढ्दै गएको देखिन्छ (हेर्नुस् तालिका १) । चालु आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को ८ महिनामा रु. २६ अर्ब ७२ करोड २७ लाख बराबरको साधारण पुनरकर्जा स्वीकृत गरिएकोमा रु. २० अर्ब ३८ करोड लगानीमा रहिरहेको छ ।

तालिका १ : विगत ५ वर्षमा स्वीकृत पुनरकर्जाको विवरण

पुनरकर्जाको किसिम	२०७५/७६	२०७४/७५	२०७३/७४	२०७२/७३	२०७१/७२	२०७०/७१
साधारण पुनरकर्जा	२,६७२.२७	१,४८५.३६	१,३७८.२०	७६०.००	५९९.००	४७८.०६
निर्यात पुनरकर्जा	२४९.५२	१३२.७८	८२.८७	१३०.०८	२९२.००	२९३.३०
भुकम्प पीडित पुनरकर्जा	९७.८७	१३८.९०	७८.९८	५.९०	-	-

(२) विशेष पुनरकर्जा

नेपाल सरकारबाट तोकिएका रूग्ण उद्योग, घरेलु तथा साना उद्योगका लागि प्रवाह भएको र वैदेशिक रोजगारीको लागि प्रवाह भएको कर्जाको धितोमा, अष्टिच पालन, अलैची खेती र मौरी पालन गरी निर्यात गरेमा निर्यात बराबरको रकममा नबढ्ने गरी असल कर्जाको धितो सुरक्षणको आधारमा र दलित, जनजाति, उत्पीडित, महिला, विपन्न वर्ग तथा समुदायका व्यक्तिद्वारा सञ्चालित साना व्यवसायमा प्रदान गरिएको असल कर्जाको धितो सुरक्षणमा वार्षिक १.० प्रतिशत ब्याजदरमा उपलब्ध गराइने पुनरकर्जालाई विशेष पुनरकर्जा भनी परिभाषित गरिएको छ। विशेष पुनरकर्जा सुविधा उपयोग गर्दाको अवधिमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले सम्बन्धित ऋणीबाट वार्षिक ४.५ प्रतिशत भन्दा बढी ब्याज लिन पाउने छैनन्।

२०५८ सालमा देशमा देखिएको आर्थिक र गैरआर्थिक घटनाहरूका कारण नेपालको पर्यटन, निर्यात र उद्योग एवम् वाणिज्य क्षेत्रमा प्रतिकूल असर परी समग्र आर्थिक गतिविधिमा शिथिलताका संकेतहरू देखा परेका थिए। यस्तो अवस्थामा आर्थिक गतिविधिमा केही हदसम्म भए पनि गति प्रदान गर्न आर्थिक वर्ष २०५८/५९ को सुरुमा नै लचिलो मौद्रिक नीति अवलम्बन गरियो। यस क्रममा २०५८ साउन १ गतेदेखि लागू हुने गरी (क) विदेशी मुद्रामा बैंकहरूबाट प्रवाह हुने निर्यात कर्जाका लागि विदेशी मुद्रामा उपलब्ध गराउने पुनरकर्जा दर ४.० प्रतिशत, (ख) रूग्ण उद्योग पुनरुत्थान कार्यक्रमका लागि वित्तीय संस्थाहरूबाट प्रवाह हुने कर्जामा पुनरकर्जा दर ४.५ प्रतिशत र (ग) ग्रामीण विकास बैंकहरू तथा स्वदेशी मुद्रामा निर्यात कर्जाका लागि प्रदान गरिने पुनरकर्जा दर ५.५ प्रतिशत कायम गरियो। तत्कालीन समयमा मुलुकमा देखा परेको असहज परिस्थिति र अन्य बाह्य ऋट्टकाका कारण नेपाली उद्योग तथा पर्यटन

व्यवसाय रूग्ण अवस्थामा रहेका थिए। यी क्षेत्रलाई राहत पुऱ्याउने उद्देश्यले आर्थिक वर्ष २०५८/५९ देखि रूग्ण उद्योग पुनरकर्जाको व्यवस्था हुँदै आएको छ। यस क्रममा २०५८ पुस ५ गते पुनरकर्जा दरहरूमा कटौती गरियो। विदेशी मुद्रामा बैंकहरूबाट प्रवाह हुने निर्यात कर्जाको लागि विदेशी मुद्रामा उपलब्ध गराउने पुनरकर्जा दर ४.० प्रतिशतबाट २.० प्रतिशत, रूग्ण उद्योग पुनरुत्थान कार्यक्रमका लागि वित्तीय संस्थाहरूबाट प्रवाह हुने कर्जामा उपलब्ध गराउने पुनरकर्जा दर ४.५ प्रतिशतबाट ३.० प्रतिशत, ग्रामीण विकास बैंकहरू तथा स्वदेशी मुद्रामा प्रवाह हुने निर्यात कर्जाका लागि प्रदान गरिने पुनरकर्जा दर ५.५ प्रतिशतबाट ४.५ प्रतिशत र अन्य सबै प्रकारका कर्जामा उपलब्ध गराउने पुनरकर्जा दर ६.५ प्रतिशतबाट ५.५ प्रतिशत कायम गरियो।

औद्योगिक क्षेत्रको शिथिलताको स्थितिलाई दृष्टिगत गरी रूग्ण उद्योगहरूलाई सहूलियत दिने र पुनरुत्थान गर्न सघाउ पुऱ्याउने उद्देश्यले सहूलियत दरमा पुनरकर्जा दिने नीति लिइँदै आएको सन्दर्भमा आर्थिक वर्ष २०५८/५९ देखि २०६०/६१ सम्ममा औद्योगिक क्षेत्रमा रहेका उद्योगहरू समेतका लागि २०६१ असार मसान्तसम्ममा रु. ६३ करोड ५१ लाख पुनरकर्जा स्वीकृत भएको र यस व्यवस्थाबाट ती वर्षमा ११४ वटा होटल र ३२ वटा उद्योग गरी जम्मा १४६ वटा होटल तथा उद्योगका व्यवसायीहरू रु. ६ करोड २१ लाखको ब्याज राहत पाई लाभान्वित भएका थिए। यसै क्रममा आर्थिक वर्ष २०६१/६२ को मौद्रिक नीति मार्फत रूग्ण उद्योग पुनरकर्जा दर साविकको २ प्रतिशतबाट १.५ प्रतिशत कायम गरियो। बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले यस्तो पुनरकर्जा सुविधा उपयोग गर्दा सम्बन्धित ऋणीलाई ४.५ प्रतिशत ब्याजदर कायम गर्नुपर्ने व्यवस्था गरियो।

यसपछि २०७० साउनमा निर्देशन जारी गरी विशेष पुनरकर्जा दर १.० प्रतिशत कायम गरियो। यसका

साथै अष्ट्रिच पालन, अलैंची खेती र मौरी पालन गरी निर्यात गरेमा निर्यात बराबरको रकममा विद्यमान प्रक्रिया अनुसार १.० प्रतिशत व्याजदरमा विशेष पुनरकर्जा प्रदान गर्ने व्यवस्था आर्थिक वर्ष २०७३/७४ देखि लागू गरियो । सोही आर्थिक वर्षदेखि दलित, जनजाति, उत्पीडित, महिला, विपन्न वर्ग तथा समुदायका व्यक्तिद्वारा सञ्चालित साना व्यवसायमा प्रदान गरिएको असल कर्जाको धितो सुरक्षणमा वार्षिक १.० प्रतिशत व्याजदरमा पुनरकर्जा उपलब्ध गराइने व्यवस्था ल्याइयो । यस्तो पुनरकर्जाको हकमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले ग्राहकबाट बढीमा ४.५ प्रतिशतसम्म व्याज लिन सक्ने व्यवस्था गरियो ।

त्यसो त पुष्प तथा पुष्पजन्य वस्तुको निकासीलाई प्रोत्साहित गर्न यस्ता वस्तु उत्पादन गर्ने र निर्यातयोग्य वस्तु उत्पादन गर्ने घरेलु तथा साना उद्योगलाई निर्यात पुनरकर्जा सुविधा उपलब्ध गराउने व्यवस्था २०६७ साउन २५ गते परिपत्र जारी गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो । साथै, महिलाहरूद्वारा सञ्चालित लघु उद्यमलाई प्रवाह भएको रू. ३ लाखसम्मको कर्जालाई विपन्न वर्ग कर्जामा समावेश गरिने तथा यस्तो कर्जामा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट पुनरकर्जा सुविधा उपलब्ध गराइने व्यवस्था र नेपाल सरकारले परिभाषित गरे अनुसार दलित, जनजाति, उत्पीडित तथा महिला वर्गलाई राहत पुऱ्याउन एवम् वैदेशिक रोजगार प्रवर्द्धनमा सहयोग पुऱ्याउन सो प्रयोजनका लागि प्रदान गरिने कर्जामा विशेष पुनरकर्जा दरमा पुनरकर्जा सुविधा उपलब्ध गराइने व्यवस्था पनि सोही दिनबाट कार्यान्वयनमा ल्याइयो ।

यसै गरी उच्च गरिबी रहेका बाजुरा, कालिकोट, बझाङ, हुम्ला, दार्चुला, जुम्ला, डोटी, अछाम, मुगु र बैतडी गरी १० जिल्लाहरू तथा नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्यमा उल्लेख भए बमोजिम गरिबीको गहनता तुलनात्मक रूपमा बढी भएका पर्सा, बारा, रौतहट, सर्लाही, महोत्तरी, धनुषा, सिराहा र सप्तरी जिल्लाका दक्षिणी सीमावर्ती ११४ वटा गाउँ विकास समिति र ४ वटा नगरपालिकाहरूमा कृषि तथा साना व्यवसायमा आधारित आयमूलक क्रियाकलापलाई प्रोत्साहित गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई १.० प्रतिशत व्याजदरमा विशेष पुनरकर्जा सुविधा उपलब्ध गराउने व्यवस्था २०७२ भदौ १ गतेदेखि

लागू गरिएको थियो । यस कार्यको लागि नेपाल राष्ट्र बैंकका उपत्यका बाहिरका सम्बन्धित कार्यालयहरूमा रहेको वित्तीय क्षेत्र समन्वय समितिलाई क्रियाशील बनाउने नीति लिइएको थियो ।

यस प्रकार नेपाल राष्ट्र बैंकले विभिन्न कर्जामा विशेष पुनरकर्जा सुविधा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरे पनि यसमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले चासो देखाएको पाइँदैन । सुरुका केही वर्ष रुग्ण उद्योग पुनरोत्थानका लागि विशेष पुनरकर्जा उपयोग भएको पाइए पनि पछिल्ला वर्षहरूमा कुनै पनि विशेष पुनरकर्जा सुविधा उपयोग भएको देखिँदैन ।

(३) निर्यात पुनरकर्जा

निर्यात व्यवसायी फर्म तथा कम्पनीहरूलाई निर्यात सम्बन्धी कागजातको आधारमा नेपाली मुद्रामा प्रवाह गरिएको कर्जा र निर्यात प्रवर्द्धन उद्योगलाई प्रवाह भएको असल कर्जाको धितोमा वार्षिक १.० प्रतिशत व्याजदरमा प्रदान गरिने पुनरकर्जालाई निर्यात पुनरकर्जाको रूपमा परिभाषित गरिएको छ । यस्तो पुनरकर्जाको सुविधा २०२३ सालदेखि उपलब्ध गराउँदै आएको भए पनि आर्थिक वर्ष २०६४/६५ को मौद्रिक नीति मार्फत अझ स्पष्ट गरेको पाइन्छ । उक्त मौद्रिक नीतिले नेपालबाट मालसामान निर्यात गर्ने निर्यातकर्ताहरूलाई परिरहेको समस्यालाई दृष्टिगत गरी नेपाली मुद्रामा प्रवाह हुने निर्यात पुनरकर्जा दरलाई ३.५ प्रतिशतबाट १.० प्रतिशत बिन्दुले घटाई २.५ प्रतिशत कायम गर्‍यो । यस्तो पुनरकर्जा प्राप्त गरी सम्बन्धित वाणिज्य बैंकहरूले ५.५ प्रतिशतमा नबढाई ऋण प्रदान गर्नुपर्ने व्यवस्था २०६४ साउन १३ गते परिपत्र जारी गरी लागू गर्‍यो ।

नेपाली वस्तु निर्यातको स्थिति सन्तोषजनक नरहेकोले निर्यातको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउन सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले आर्थिक वर्ष २०६५/६६ को मौद्रिक नीति मार्फत नेपाली मुद्रामा प्रवाह हुने निर्यात पुनरकर्जा दरलाई साविकको २.५ प्रतिशतबाट घटाई २.० प्रतिशत कायम गरियो । वाणिज्य बैंकहरूले यो सुविधा उपयोग गरी सम्बन्धित ऋणीलाई ऋण प्रवाह गर्दा ५.० प्रतिशत भन्दा बढी व्याज लिन नपाउने व्यवस्था गरियो । वाणिज्य बैंकहरूलाई विदेशी मुद्रामा उपलब्ध गराइने निर्यात पुनरकर्जाको व्याजदर प्रचलित लाइबोरमा (LIBOR Rate) ०.२५

बिन्दु थपेर कायम गरिने व्यवस्था २०६५ असोज १७ गते परिपत्र जारी गरी कार्यान्वयनमा ल्याइयो ।

निर्यात पुनरकर्जा सुविधा उपयोग गर्दाको अवधिमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले सम्बन्धित ऋणीबाट वार्षिक ४.५ प्रतिशत भन्दा बढी ब्याज लिन नपाउने साविकको व्यवस्था रहेकोमा २०७५ फागुन ८ गतेपछिको कर्जामा ३.० प्रतिशत भन्दा बढी ब्याज लिन नपाउने व्यवस्था लागू गरिएको छ ।

निर्यात अन्तर्गत विदेशबाट विदेशी मुद्रा आम्दानी भएको अनुगमन सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्थाले गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । साथै, यस्तो भुक्तानी प्राप्त भएको मितिले चार कार्यदिनभित्र पुनरकर्जाको साँवा तथा ब्याज एकमुष्ट रूपमा भुक्तानी गर्नु पर्नेछ । निर्यात पुनरकर्जाको हकमा Deemed Exporter भई उत्पादन कार्यमा समेत संलग्न भएको खण्डमा उत्पादन कार्यका लागि लिइएको कर्जा वा निर्यातको लागि लिइएको कर्जा मध्ये कुनै एक तहको कर्जामा मात्र निर्यात पुनरकर्जा उपलब्ध गराइने व्यवस्था छ । विगत पाँच वर्षको तथ्यांक हेर्ने हो भने निर्यात पुनरकर्जाको उपयोग मिश्रित रहेको देखिन्छ (हेर्नुस् तालिका नं. १) । चालु आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को ८ महिनामा रु. २ अर्ब ५९ करोड ५२ लाख बराबरको निर्यात पुनरकर्जा स्वीकृत गरिएकोमा रु. १ अर्ब ४८ करोड लगानीमा रहिरहेको छ ।

(४) साना तथा मझौला उद्यम पुनरकर्जा

परियोजना कर्जाको रूपमा साना तथा मझौला उद्यमहरूमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट प्रवाह भएको रु. १० लाखसम्मको असल कर्जाको धितो सुरक्षणमा वार्षिक ५.० प्रतिशत ब्याजदरमा साना तथा मझौला उद्यम पुनरकर्जा सुविधा उपलब्ध गराइने व्यवस्था छ । यस्तो पुनरकर्जा सुविधा उपयोग गर्दाको अवधिमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले सम्बन्धित ऋणीबाट १०.० प्रतिशत भन्दा बढी ब्याज लिन पाउने छैनन् । आर्थिक वर्ष २०७०/७१ को मौद्रिक नीति मार्फत लिइएको यो व्यवस्था २०७० साउनदेखि लागू गरिएको हो । यद्यपि, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले यस तर्फ खासै चासो दिएको देखिँदैन । त्यसैले हालसम्म पनि साना तथा मझौला उद्यम पुनरकर्जा सुविधा उपयोग भएको छैन ।

(५) आगलागी एवम् बाढी तथा डुबानबाट पीडित घरपरिवारलाई आवासीय घर पुनर्निर्माण र व्यवसाय पुनः सञ्चालनका लागि प्रदान गरिने पुनरकर्जा

देशका आगलागी एवम् बाढी तथा डुबानबाट पीडित घरपरिवारलाई आवासीय घर पुनर्निर्माण र व्यवसाय पुनः सञ्चालनका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट प्रदान गरिने कर्जामा नेपाल राष्ट्र बैंकले पुनरकर्जा सुविधा उपलब्ध गराउने व्यवस्था पनि छ । आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को मौद्रिक नीति मार्फत “आगलागी एवम् बाढी तथा डुबानबाट पीडित घरपरिवारलाई आवासीय घर पुनर्निर्माण र व्यवसाय पुनः सञ्चालनका लागि प्रदान गरिने पुनरकर्जा कार्यविधि, २०७४” जारी गरी यो व्यवस्था लागू गरिएको हो ।

कार्यविधि अनुसार यस्तो पुनरकर्जा सुविधा भोजपुर जिल्लाको भोजपुर बजार र तेह्रथुम जिल्लाको संक्रान्ति बजारका आगलागीबाट पूर्ण रूपमा क्षति भएका ३४ (चौतिस) घरधनीहरूलाई आवास निर्माणका लागि नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयले सरकारी कारोबार गर्ने स्थानीय वाणिज्य बैंक मार्फत जिल्ला दैवी प्रकोप उद्धार समितिबाट प्रमाणित भएको क्षतिको विवरणको आधारमा शहरी क्षेत्रमा अधिकतम रु. २५ (पच्चिस) लाख र अन्य क्षेत्रमा अधिकतम रु. १५ (पन्ध्र) लाखसम्मको आवासीय घर पुनर्निर्माण प्रयोजनको लागि प्रवाह भएको कर्जाका लागि मात्र उपलब्ध हुनेछ । त्यसै गरी, बाढी तथा डुबानबाट घर तथा व्यवसाय क्षति भएका सप्तरी जिल्लाका पीडित परिवारहरूलाई घर निर्माण गर्न र व्यवसाय पुनः सञ्चालन गर्न प्रवाह भएको अधिकतम रु. १५ (पन्ध्र) लाखसम्मको कर्जाका लागि यस्तो पुनरकर्जा सुविधा उपलब्ध हुनेछ ।

आगलागी र डुबानबाट प्रभावित भएको व्यहोरा नेपाल सरकारको सम्बन्धित निकायबाट प्रमाणित हुनुपर्ने तथा सो व्यहोरा सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्थाले समेत यकिन गर्नुपर्ने, बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आवासीय घर पुनर्निर्माण र व्यवसाय पुनः सञ्चालन प्रयोजनको लागि प्रदान गर्ने कर्जामा अधिकतम २.० प्रतिशतसम्म मात्र ब्याजदर लिनुपर्ने र सो प्रयोजनको लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले शून्य ब्याजदरमा पुनरकर्जा सुविधा उपलब्ध गराउने छ । बैंक वा वित्तीय संस्थाले

उपर्युक्त बमोजिमको कर्जामा ब्याजदर परिवर्तन गर्न पाउने छैनन् । यस्तो कर्जामा ब्याज तथा तेस्रो पक्षलाई भुक्तानी गर्नुपर्ने बीमा, धितो मूल्यांकन, कर्जा सूचना र कर्जा सुरक्षण शुल्क बराबरको शुल्क बाहेक अन्य कुनै पनि प्रकारको शुल्क लिन पाइने छैन । सुरुको एक वर्ष ग्रेस अवधि हुने गरी प्रवाह गरिने यस्तो कर्जाको न्यूनतम अवधि ५ वर्ष र अधिकतम १० वर्षसम्मको हुनेछ । कुनै ऋणीले कर्जाको अग्रिम भुक्तानी गर्न चाहेमा कुनै पनि प्रकारको अग्रिम भुक्तानी शुल्क लाग्ने छैन । यस्तो पुनरकर्जा सुविधा एक पटकको लागि बढीमा १ वर्षको लागि मात्र प्रदान गरिने छ र विद्यमान कानुनी व्यवस्थाको अधीनमा रही थप एक वर्षका लागि नवीकरण गर्न सकिने व्यवस्था छ । यद्यपि, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले यस तर्फ खासै चासो दिएको देखिँदैन । त्यसैले हालसम्म पनि यस प्रकारको पुनरकर्जा सुविधा उपयोग भएको छैन ।

(६) **भूकम्प पीडितहरूको आवासीय घर पुनर्निर्माण पुनरकर्जा** नेपाल राष्ट्र बैंकले २०७२ सालमा आएको विनाशकारी भूकम्पको कारण घर तथा आवासमा क्षति पुगेका भूकम्प पीडितहरूलाई घर निर्माणका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले काठमाडौं उपत्यकामा रु. २५ लाखसम्म र उपत्यका बाहिर रु. १५ लाखसम्मको कर्जा २.० प्रतिशतसम्मको ब्याजदरमा उपलब्ध गराउने र त्यस्तो कर्जाको धितोमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई शून्य ब्याजदरमा पुनरकर्जा उपलब्ध गराउने व्यवस्था भूकम्प गएको एक महिनापछि कार्यान्वयनमा ल्यायो । भूकम्प पीडितहरूलाई राहत पुऱ्याउने उद्देश्यले ल्याइएको यस व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि “भूकम्प प्रभावित घरपरिवारलाई आवासीय घर पुनर्निर्माणका लागि प्रदान गरिने पुनरकर्जा कार्यविधि, २०७२” जारी गरियो । सुरुको एक वर्ष ग्रेस अवधि हुने गरी प्रवाह गरिने यस्तो कर्जाको न्यूनतम अवधि ५ वर्ष र अधिकतम १० वर्षसम्मको हुने तथा कुनै ऋणीले कर्जाको अग्रिम भुक्तानी गर्न चाहेमा कुनै पनि प्रकारको अग्रिम भुक्तानी शुल्क नलाग्ने व्यवस्था गरिएको थियो । यसका साथै, नेपाल सरकारबाट स्वीकृत “भूकम्प पीडितहरूको घर निर्माणका लागि सामूहिक लगानीमा निर्व्याजी ऋण उपलब्ध गराउने कार्यविधि, २०७४” बमोजिम भूकम्प पीडितहरूलाई आवासीय

घर पुनर्निर्माणका लागि लघु वित्त वित्तीय संस्थाहरूले सामूहिक जमानीमा प्रदान गर्ने रु. ३ लाखसम्मको कर्जामा समेत शून्य ब्याजदरमा पुनरकर्जा उपलब्ध गराइने गरी उक्त कार्यविधिमा संशोधन गरियो । यस व्यवस्था बमोजिम २०७३ असार ९ गते सम्ममा रु. ५ करोड ९० लाख पुनरकर्जा उपयोग भएको थियो । भूकम्प पीडितहरूलाई आवासीय घर निर्माणको लागि सहूलियतपूर्ण कर्जा प्रदान गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई उपलब्ध गराइएको यस प्रकारको पुनरकर्जा २०७५ कात्तिकदेखि बन्द गरिएको छ । तथ्यांक हेर्ने हो भने यस्तो पुनरकर्जाको उपयोग बढ्दै गएको देखिन्छ, (हेर्नुस् तालिका नं. १) । पुनरकर्जा सुरु भएदेखि २०७५ असोजसम्ममा रु. ३ अर्ब २१ करोड ६५ लाख बराबरको यस्तो पुनरकर्जा स्वीकृत गरिएकोमा २०७५ फागुन मसान्तमा रु. २ अर्ब ६८ करोड बक्यौता रहेको छ । यस्तो कर्जा १,५७७ जना ऋणीले उपयोग गरेका छन् ।

पुनरकर्जा उपयोगको प्रवृत्ति

नेपाल राष्ट्र बैंकले प्रदान गर्दै आएको साधारण पुनरकर्जा, विशेष पुनरकर्जा र निर्यात पुनरकर्जाको उपयोगलाई विस्तार गर्न कर्जाको आपूर्तिको साथै माग पक्षलाई थप प्रभावकारी बनाउनेतर्फ विशेष जोड दिइने नीति केन्द्रीय बैंकले लिए पनि सन्तोषजनक उपलब्धि हासिल हुन सकेको छैन । माग पक्षलाई प्रोत्साहित गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकका उपत्यका बाहिरका कार्यालयहरूमा निर्देशकको संयोजकत्वमा बैंक तथा वित्तीय संस्था, उद्योग वाणिज्य संघ, कृषि विकास कार्यालय, वीरुविजन कम्पनी, कृषि सामग्री कम्पनी, सिँचाई कार्यालय, उद्योग, पर्यटन, उर्जा, बीमा आदि कार्यालयका प्रतिनिधि समेत आवश्यकता अनुसार सदस्य रहने गरी क्षेत्रीय स्तरमा वित्तीय क्षेत्र समन्वय संयन्त्र निर्माण गरिएको भए तापनि पुनरकर्जाको उपयोगको स्थिति निरासाजनक नै देखिन्छ । विगत ५ वर्षको तथ्यांक अध्ययन गर्दा समग्रमा पुनरकर्जाको उपयोग बढ्दै गएको पाइन्छ । आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा कुल रु. ७ अर्ब ७१ करोड ३६ लाखको पुनरकर्जा उपयोग भएकोमा त्यसपछिका वर्षहरूमा क्रमशः १०.९७, ४.६७, ७१.८८ र १४.०९ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ । चालु आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को ८ महिनामा मात्र रु. ३० अर्ब १९ करोड ६६ लाख बराबरको पुनरकर्जा उपयोग भएकोमा रु. २४ अर्ब ५५ करोड पुनरकर्जा लगानीमा रहरहेको छ । समीक्षा अवधिमा उपयोग भएको पुनरकर्जाको रकम अघिल्लो आर्थिक वर्षमा

तालिका २ : विगत ५ वर्षमा उपयोग भएको पुनरकर्जाको वृद्धिदर

पुनरकर्जाको किसिम	२०७५/७६*	२०७४/७५	२०७३/७४	२०७२/७३	२०७१/७२	२०७०/७१
साधारण पुनरकर्जा	२,६७२.२७	१,४८५.३६	१,३७८.२०	७६०.००	५८२.२७	४७८.०६
निर्यात पुनरकर्जा	२४९.५२	१३२.७८	८२.८७	१३०.०८	२७३.७४	२९३.३०
भुकम्प पीडित पुनरकर्जा	९७.८७	१३८.९०	७८.९८	५.९०	-	-
कुल पुनरकर्जा	३,०१९.६६	१,७५७.०४	१,५४०.०५	८९५.९८	८५६.०१	७७१.३६
पुनरकर्जाको वृद्धिदर (%)	७१.८६	१४.०९	७.८८	४.६७	१०.९७	-

*पहिलो ८ महिना ।

तथ्यांक स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक ।

उपयोग भएको पुनरकर्जा रकम भन्दा ७१.८६ प्रतिशतले बढी छ (हेर्नुस तालिका २) ।

पुनरकर्जा सुविधाको उपयोग बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले आफ्नो प्राथमिक पुँजीको २५ प्रतिशतले हुने रकमसम्म गर्न सकिने भए तापनि तोकिएको सीमा भन्दा न्यून मात्रामा मात्र उपयोग भएको अवस्था रहेको छ । अधिकतम रूपमा लक्षित व्यवसाय तथा ऋणीहरूले पुनरकर्जा सुविधाबाट लाभ प्राप्त गरून् भन्ने हिसाबले पुनरकर्जाको अधिकतम अवधि एक वर्ष रहेको भए तापनि साधारण तथा निर्यात पुनरकर्जा नेपाल राष्ट्र बैंकले ६ महिना अवधिका लागि मात्र उपलब्ध गराउने र नवीकरण माग भएको अवस्थामा थप ६ महिनाको लागि मात्र नवीकरण गर्ने गरेको छ । एक पटक पुनरकर्जा सुविधा पाइसकेका ऋणीहरूलाई पुनः पुनरकर्जा उपलब्ध गराइएको छैन ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले पुनरकर्जा उपलब्ध गराउने प्रयोजनको लागि एक पुनरकर्जा कोषको व्यवस्था गर्दै आएको छ । २०७२ असारमा यो कोष रु. ५ अर्ब ७४ करोडको मात्र थियो । त्यो बेला नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई उपलब्ध गराएको पुनरकर्जाको बक्यौता रकम रु. ३ अर्ब २६ करोड रहेको थियो ।

सन्दर्भ सामग्री

- (१) गभर्नरहरूको वक्तव्यको संगालो (वि.सं. २०३७-२०७४), नेपाल राष्ट्र बैंक, १४ वैशाख २०७५ ।
- (२) Sixty Years of Nepal Rastra Bank, Nepal Rastra Bank, Kathmandu, Nepal, April 2018
- (३) नेपाल राष्ट्र बैंकबाट क, ख र ग वर्गका इजाजत पत्र प्राप्त संस्थाहरूलाई जारी गरिएको एकीकृत निर्देशन २०७५, नेपाल राष्ट्र बैंक, केन्द्रीय कार्यालय, २०७५ भदौ ।
- (४) नेपाल राष्ट्र बैंकबाट जारी विभिन्न आर्थिक वर्षको मौद्रिक नीति ।
- (५) नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ ।
- (६) बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३ ।
- (७) विगत ५ वर्षको देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति सम्बन्धी प्रतिवेदन, नेपाल राष्ट्र बैंक, अनुसन्धान विभाग ।
- (८) आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को पहिलो ८ महिनाको तथ्यांकमा आधारित देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति सम्बन्धी प्रतिवेदन, नेपाल राष्ट्र बैंक, अनुसन्धान विभाग ।

आर्थिक स्थायित्वमा वित्त नीति र मौद्रिक नीतिको भूमिका

● रामेश्वरी पन्त*

विषय प्रवेश

अर्थव्यवस्थामा बजार सन्तुलन हुनको लागि समष्टिगत आपूर्ति र समष्टिगत माग बीच सन्तुलन हुनु पर्दछ । यी दुई बीच सन्तुलन आउन सकेन भने अर्थव्यवस्थामा असन्तुलन देखा पर्दछ । समष्टिगत आपूर्तिले अर्थव्यवस्थामा कुनै निर्धारित समयमा स्थिर मूल्यमा उत्पादन भएको वस्तु र सेवाको परिमाण अर्थात् यसले वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादन देखाउँछ । यसै गरी समष्टिगत माग भन्नाले अर्थव्यवस्थामा कुनै निर्धारित समयमा तोकिएको मूल्यमा उपलब्ध सम्पूर्ण वस्तु र सेवामा गरिने कुल खर्च अर्थात् कुल मागलाई र यसले वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको समष्टिगत मागलाई बुझाउँछ । समष्टिगत माग अन्तर्गत उपभोग माग, लगानी माग, सरकारी क्षेत्रको माग र बाहिरी विश्वसँगको माग पर्दछन् । उपभोग माग अन्तर्गत घरायसी क्षेत्रले आफ्नो आवश्यकता पूरा गर्न गर्ने वस्तु र सेवाको मागलाई बुझाउँछ । यस्तो मागमा उनीहरूले उपभोग गर्ने वस्तुहरू, टिकाउ वस्तुहरू, सेवा (शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, वित्तीय सेवा इत्यादि) मा गरिने खर्च पर्दछन् । लगानी माग अन्तर्गत व्यावसायिक क्षेत्रले स्थिर पुँजी र नयाँ पुँजीगत वस्तुमा गरिने खर्च पर्दछन् । सरकारी क्षेत्रको माग पक्ष अन्तर्गत सरकारले साधारण र विकास कार्यका लागि गर्नु पर्ने कार्य पूरा गर्न आवश्यक पर्ने वस्तु, सेवा र रक्षा लगायत अन्य वस्तु तथा सेवामा गरिने खर्चहरू पर्दछन् । खुला अर्थव्यवस्थामा बाहिरी विश्वबाट गरिने वस्तु र सेवाको माग अर्थात् आयात र विश्वका अन्य देशबाट हुने माग अर्थात् निर्यातलाई अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रसँगको मागको रूपमा गणना गरिन्छ । समष्टिगत आपूर्ति र समष्टिगत माग बीच सन्तुलन भएमा मूल्य स्थिति सन्तुलनमा रहनुका साथै अर्थव्यवस्था पूर्ण रोजगारीको स्तरमा रहन्छ ।

आर्थिक स्थायित्व

समष्टिगत अर्थव्यवस्थामा ठूलो उतारचढाव नभई लगातार रूपमा वस्तु र सेवाको उत्पादन हुनु, पूर्ण रोजगारी र मुद्रास्फीतिको दर न्यून रहनुलाई आर्थिक स्थायित्व भएको मान्न सकिन्छ । व्यापार चक्रको उतार चढावको कारणले गर्दा लगातार रूपमा मन्दी देखा पर्नु, उच्च मुद्रास्फीति रहनु र वित्तीय संकट देखापर्नुले अर्थव्यवस्थामा अस्थिरता देखापरेको मान्न सकिन्छ । अर्थात् समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वमा अर्थव्यवस्थाको प्रमुख आर्थिक परिसूचकहरू सन्तुलनमा रहन्छन् । यस्तो स्थायित्वमा आन्तरिक माग र उत्पादन, सरकारको राजस्व र खर्च, बचत र लगानी तथा शोधनान्तर स्थिति सन्तुलनमा रहेका हुन्छन् । आन्तरिक माग र उत्पादनमा असन्तुलन देखा परेमा अर्थात् उत्पादन भन्दा माग बढी भएमा वस्तुको मूल्य बढ्ने हुनाले मुद्रास्फीति देखा पर्दछ । यसै गरी, माग भन्दा उत्पादन बढी भएमा मन्दीको अवस्था देखा पर्दछ ।

तर अर्थव्यवस्थामा वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादन सधैं एकनासले वृद्धि हुँदैन र यसको कारणले आर्थिक गतिविधिमा उतार चढाव देखा पर्ने हुनाले आर्थिक वृद्धिदर पनि सधैं एकनासको गतिमा जाँदैन । आर्थिक गतिविधि बढ्ने, उच्चतम बिन्दुमा पुग्ने र त्यसपछि फेरि विस्तार भई उच्चतम बिन्दुबाट झरी न्यूनतम बिन्दुमा पुग्ने र पुनः उच्चतम बिन्दुमा पुग्ने प्रक्रियालाई व्यापार चक्र भनिन्छ । आर्थिक गतिविधि उच्चतम बिन्दुमा पुग्दा कुनै क्षेत्रमा यसको बढी असर र कुनैमा कम असर पर्ने भए तापनि अर्थव्यवस्थाको समष्टिगत क्षेत्रकै वृद्धिदर नै उच्चतम बिन्दुमा पुग्दछ । न्यूनतम बिन्दुमा पुग्दा भने उत्पादन र रोजगारी भने सबै क्षेत्रमा घट्दछ । आर्थिक गतिविधिमा हुने विस्तार र संकुचन अर्थव्यवस्थामा दोहोरिरहने भए तापनि

* पूर्व कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

यी समस्यालाई समाधान गर्न प्रयास गर्न सरकारले वित्त नीतिका उपकरणहरू र केन्द्रीय बैंकले मौद्रिक नीतिका विभिन्न उपकरणहरू प्रयोग गर्दछन् ।

आर्थिक स्थायित्वमा वित्त नीतिको भूमिका

अर्थव्यवस्थाको समष्टिगत आपूर्ति र समष्टिगत माग (समष्टिगत खर्च) बीच सन्तुलन कायम गरी आर्थिक वृद्धिदर बढाउने उद्देश्यले सरकारले अवलम्बन गर्ने सरकारी खर्च र राजस्व सम्बन्धी नीतिलाई वित्त नीति भनिन्छ । आर्थिक वृद्धि भन्नाले वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा हुने वृद्धि भन्ने बुझिन्छ, र यसलाई नै कुनै देशको सम्पन्नता नाप्ने आधार मानिन्छ । जस्तो हाम्रा छिमेकी देश चीन र भारतको उच्च आर्थिक वृद्धिदरले गर्दा ती देशको विकासको गति अगाडि बढेको व्याख्या गरिन्छ । तर आर्थिक वृद्धि सँगसँगै आर्थिक स्थायित्व पनि हुनु पर्दछ, स्थायित्व बिनाको आर्थिक वृद्धि दिगो हुँदैन । वित्त नीति अन्तर्गत सरकारले कति रकम खर्च गर्ने, कुन कुन क्षेत्रमा खर्च गर्ने र कुन माध्यमबाट खर्चको आवश्यक स्रोत साधन जुटाउने भन्ने निर्णय गर्दछ । सरकारको वित्त नीति प्रत्येक वर्षको बजेट वक्तव्यमा उल्लेख गरिएको हुन्छ । सरकारको वित्तीय अवस्थाको चित्रण सरकारले कति खर्च गर्दछ, र त्यसलाई पूरा गर्न कसरी स्रोत साधनको आवश्यक परिमाण जुटाउँछ, भन्ने तथ्यबाट गर्न सकिन्छ । सरकारको आम्दानी अर्थात् राजस्व भन्दा खर्च बढी भएमा बजेट घाटा हुन्छ भने कम भएमा बजेट बचतमा हुन्छ, र बराबर भएमा बजेट सन्तुलनमा रहन्छ । सरकारी बजेट बचत वा घाटामा रहने भन्ने सामान्य अवस्था हो भने बजेट सन्तुलनमा रहने विषय भने नियोजित हुन्छ । सरकारले गरेको खर्चले अर्थव्यवस्थामा समष्टिगत माग बढाउने वा घटाउने भएकोले यसले समष्टिगत आर्थिक सन्तुलन कायम गर्न मद्दत पुग्दछ, भन्ने सिद्धान्तको अवधारणा सन् १९३० को विश्वव्यापी आर्थिक मन्दीपछि सुरु भएको हो । सरकारले खास गरी देहायका दुई किसिमका नीति अवलम्बन गरेर आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न मद्दत गर्दछ ।

(१) नियोजित रूपमा कार्यान्वयन गरेर (Discretionary)

यस नीति अनुसार सरकारले अर्थव्यवस्थाको अवस्था हेरेर समष्टिगत मागलाई बढाउन वा घटाउनको लागि विस्तारकारी वा कसिलो वित्त नीतिको अडान (Fiscal Instance) लिन्छ, र सोही अनुसार नै कार्यक्रम सुसञ्चालन (Fine Tuning) गर्दछ । समष्टिगत आपूर्ति र समष्टिगत मागको सिद्धान्त अनुसार

सरकारी खर्च बढाएर वा करको दर घटाएर सरकारले आर्थिक वृद्धिलाई बढावा दिने कार्य गर्दछ । मन्दीको अवस्थामा सरकारले अर्थव्यवस्थामा समष्टिगत माग बढाउन सरकारी खर्च बढाउँछ । यसले गर्दा वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादन बढ्छ, र मागमा पनि वृद्धि हुने हुनाले वस्तु र सेवाको मूल्यमा समेत वृद्धि हुने भए तापनि सुरुमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा वृद्धि हुन थाल्दछ, र केही समयपछि मात्र मूल्यमा वृद्धि हुन थाल्दछ । सरकारले गरेको खर्चले वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कति प्रतिशतले वृद्धि हुन्छ, भन्ने तथ्य भने त्यसको गुणक (Multiplier) असरमा भर पर्दछ । गुणक कति हुन्छ, भन्ने तथ्य सरकारी खर्चको रकम प्राप्त गर्ने क्षेत्रले कति प्रतिशत रकम उपभोगमा खर्च गर्दछ, र कति बचत गर्दछ, भन्नेमा भर पर्दछ । जति धेरै प्रतिशत उपभोगमा खर्च भयो त्यति नै बढी प्रतिशतले वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा वृद्धि हुन्छ, भन्ने सैद्धान्तिक मान्यता छ । सरकारले प्रत्यक्ष रूपमा गरेको खर्चले बचतको रूपमा चुहावट (Leakage) नहुने हुनाले यसको गुणक असर बढी पर्दछ । अर्थव्यवस्थामा उच्च मुद्रास्फीतिको अवस्थामा भने सरकारले संकुचनकारी वित्त नीति कार्यान्वयन गर्दछ, र उपभोगलाई निरुत्साहित गर्न करको दर बढाउँछ । तर यस प्रकारको वित्त नीति कार्यान्वयनका समस्याहरू पनि छन् । सरकारले विस्तारकारी वित्त नीति कार्यान्वयन गर्दा बजेट घाटा बढाउनु पर्ने र बजेट घाटा पूरा गर्न बैंकिङ क्षेत्र वा निजी क्षेत्रबाट ऋण लिनु पर्दछ । सरकारले नै ऋण लिँदा एक त व्याजदर बढी हुने र अर्को निजी क्षेत्रले ऋण लिन सरकारसँग प्रतिस्पर्धा गर्नु पर्ने हुनाले निजी क्षेत्रको रकम प्राप्त गर्न सक्ने क्षमतामा कमी आउँछ । यसले गर्दा निजी क्षेत्रको लगानी घट्न जान्छ, र आर्थिक वृद्धिदर बढ्न सक्दैन । यस बाहेक यस नीतिका अन्य समस्याहरू पनि छन् । यस्ता समस्यामा अर्थव्यवस्था कुन अवस्थामा छ, भन्ने समस्या समयमा पत्ता लगाउन नसक्नु र यसको लागि समय लाग्ने हुनाले समस्याहरू थपिन सक्दछन् । साथै, सरकारले कुनै क्षेत्रमा खर्च बढाउने वा करको दर बढाउने वा घटाउने सम्बन्धमा संसदबाटै अनुमोदन गर्नु पर्ने र साथै, कानून र नीति बनाएर मात्रै करको दर बढाउन वा घटाउन सकिने हुनाले कानून बनाउन, त्यसलाई

स्वीकृत गर्न र कार्यान्वयन गर्न समय लाग्ने हुनाले समस्या समाधान गर्न समेत कठिन हुन्छ ।

(२) **स्वचालित रूपमा कार्यान्वयन गरेर (Automatic)**

विद्युत्को भोल्टेज बढी वा कम प्रवाह भएको समयमा समेत आवश्यक भोल्टेजको विद्युत् प्रवाह गरी विद्युतीय उपकरणलाई जोखिमबाट जोगाउन भोल्टेज स्टेबिलाइजर (Voltage Stabilizer) ले काम गरे जस्तै सरकारले लिने नीति र सञ्चालन गरेको कुनै कार्यक्रमले स्वचालित रूपमा अर्थव्यवस्थालाई सन्तुलनमा ल्याउने प्रयास गर्दछ । यस्ता कार्यक्रम र नीतिहरू व्यापार चक्रको गति सँगसँगै परिवर्तन हुन्छन् । सरकारले कुनै पनि उपकरणको प्रयोग नगरिकन स्वतः नै सम्भाव्य कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (Potential GDP) र वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (Real GDP) मा देखा पर्ने अन्तराल (Gap) लाई सन्तुलनमा आउने भएकोले यस्ता नीति तथा कार्यक्रमहरूलाई Automatic Stabilizers भनिएको हो ।

यस्ता नीति तथा कार्यक्रमहरूमा प्रगतिशील कर प्रणाली र ट्रान्सफर भुक्तानी (Transfer Payments) प्रमुख छन् । प्रगतिशील कर प्रणाली अन्तर्गत धेरै आम्दानी हुनेले धेरै प्रतिशत र कम आम्दानी हुनेले कम प्रतिशत कर तिर्नु पर्दछ । यसैले अर्थव्यवस्थाको गति अनुसार कर तिर्न योग्य व्यक्तिहरूको आम्दानीमा परिवर्तन आउने हुनाले करको दरमा परिवर्तन हुन्छ । धेरै आम्दानी भएको समयमा धेरै कर तिर्दछन् र समष्टिगत माग घट्दछ भने थोरै आम्दानी भएको समयमा कम कर तिर्ने हुनाले उपभोगको लागि धेरै रकम खर्च गर्न सक्ने हुनाले समष्टिगत माग बढ्छ र यसमा सन्तुलन कायम गर्न मद्दत पुग्दछ । ट्रान्सफर भुक्तानी भन्नाले सरकारले घरायसी क्षेत्रलाई कुनै पनि प्रतिफलको आशा नगरी दिइने रकम हो । यसले सरकारले एउटा क्षेत्रबाट प्राप्त गरेको रकम कुनै पनि नाफा वा फाइदाको आशा नगरी अर्को क्षेत्रलाई वितरण गर्ने प्रक्रियालाई बुझाउँछ । आयकर प्रणालीमा कुनै निश्चित आम्दानी हुने व्यक्तिले आयकर तिर्नु परे जस्तो यसमा पनि कुनै निश्चित मापदण्ड पूरा गर्ने व्यक्तिले ट्रान्सफर भुक्तानी अन्तर्गत रकम प्राप्त गर्दछन् । सरकारले यसमा रकम नतोकी कुनै निश्चित

आधार तयार गर्दछ र यस अन्तर्गत सरकारले प्रदान गर्ने रकमले अर्थव्यवस्थामा स्वचालित स्थायित्वको काम गर्दछ र यसले व्यापारिक चक्रमा आउने उतार चढाबलाई स्वतः सन्तुलनमा ल्याउँछ । अर्थव्यवस्थाको संरचना अनुसार यस्तो स्थायित्वका कार्यक्रमहरू बनाइएका हुन्छन ।

कति व्यक्तिले ट्रान्सफर अन्तर्गतको भुक्तानी पाउँदछन् भन्ने तथ्य भने कति व्यक्तिले त्यस्तो आधार पूरा गर्दछन् भन्नेमा भर पर्दछ । यसको उदाहरणको रूपमा सरकारले प्रदान गर्ने बेरोजगारी भत्ता, सामाजिक सुरक्षामा गरिने खर्च र कल्याणकारी खर्चलाई लिन सकिन्छ । जस्तो बेरोजगारी भत्ता प्राप्त गर्नको लागि बेरोजगार हुनु पर्दछ, मन्दीको कारणले गर्दा कामबाट हटाइएको हुनु पर्दछ र निश्चित समयसम्म कुनै स्थानमा काम गरेको हुनु पर्दछ । यी सबै कारणले गर्दा कामबाट बञ्चित भएका व्यक्तिहरू बेरोजगार भत्ता प्राप्त गर्न योग्य हुन्छन् र यी सुविधा प्राप्त गर्नेहरूको क्रयशक्ति बढ्छ र उनीहरूको माग बढ्ने हुनाले उत्पादन बढाउन प्रोत्साहन मिल्दछ । मन्दीको समयमा करको दर घट्ने हुनाले करदाताहरूको करपछिको आय पनि बढी हुने हुनाले उनीहरूले बढी रकम उपभोगको लागि खर्च गर्दछन् । यसले गर्दा अर्थव्यवस्थामा स्थायित्व ल्याउन मद्दत पुग्दछ । यसै गरी, तेजीको समयमा यी सुविधा पाउने व्यक्तिहरूको सुविधा घट्ने हुनाले अर्थव्यवस्था स्वतः सन्तुलनमा आउँछ । सरकारले प्रत्यक्ष रूपमा खर्च गरेको तुलनामा स्वचालित रूपमा कार्यक्रम कार्यान्वयन गरेको अवस्थामा चुहावट बढी हुने हुनाले गुणकको असर कम हुन गई वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धिदर कम हुन्छ । किन कि जुन वर्गले यस्तो सुविधा प्राप्त गर्दछ त्यो वर्गले आफुले प्राप्त गरेको केही रकम बचत गर्ने सम्भावना रहन्छ । स्वचालित रूपमा सञ्चालन गरेको कार्यक्रमले व्यापार चक्रको गति अनुसार समयमा नै स्वतः समस्या थाहा पाइने र सो समस्या समाधान गर्न सकिने भएकोले नीति निर्माताहरूको कार्य सम्पादनमा विश्वास बढ्ने देखिन्छ । यदि सरकारले गरेका यी कार्यक्रमहरूको कारणले गर्दा बजेट घाटा बढेमा यस्तो बजेट घाटालाई स्वाभाविक मान्ने गरिन्छ ।

आर्थिक स्थायित्वमा मौद्रिक नीतिको भूमिका

आर्थिक नीति निर्माण गर्ने क्रममा केन्द्रीय बैंकलाई सुम्पिएका विभिन्न जिम्मेवारीहरू मध्ये मूल्यमा स्थायित्व राख्ने एउटा प्रमुख जिम्मेवारी हो। मूल्यमा स्थायित्व कायम राख्न र व्याजदरमा अत्याधिक उतार चढाव आउन नदिने उद्देश्यले केन्द्रीय बैंकले मुद्राको माग र आपूर्तिमा सन्तुलन राख्ने नीतिलाई मौद्रिक नीति भनिन्छ। मूल्यमा स्थायित्व कायम राख्नु भन्नाले अर्थव्यवस्थाको सामान्य मूल्य स्तरमा अत्याधिक वृद्धि वा लगातार रूपमा मूल्य घट्ने प्रक्रिया देखा नपर्ने अवस्थालाई बुझाउँछ। सामान्य मूल्य स्तरमा अत्याधिक वृद्धि भएमा मुद्रास्फीतिको अवस्था भन्ने बुझिन्छ भने लगातार रूपमा मूल्य घटेमा मुद्रा संकुचनको अवस्था भन्ने बुझिन्छ। यी दुवैको असर अर्थव्यवस्थामा अत्यन्त नराम्रो किसिमले पर्दछ। मूल्यमा अस्थिरता हुनुको कारणले मुद्रास्फीतिकारी अपेक्षा (Inflationary Expectation) मा वृद्धि हुन्छ। मुद्रास्फीतिकारी अपेक्षा भन्नाले अर्थव्यवस्थामा क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने हरेक पक्षले भविष्यमा मुद्रास्फीति थप बढ्ने अपेक्षा गर्नु हो। यस्तो अस्थिरताले गर्दा स्वदेशी मुद्राको मात्र नभई विदेशी मुद्रासँगको विनिमयदरमा पनि उतारचढाव हुन्छ र स्वदेशी मुद्राको विदेशी मुद्रासँगको विनिमयदरमा अवमूल्यन हुन्छ। मुद्रास्फीति बढ्ने क्रमसँगै मुद्रास्फीतिकारी अपेक्षा पनि बढ्ने हुनाले यसले मुद्रास्फीति बढ्नको लागि थप उर्जाको काम गर्दछ। यसले विश्वका धेरै देशहरूको मौद्रिक नीतिले मुद्रास्फीतिकारी अपेक्षामा अंकुश लगाउने उद्देश्य राखेका हुन्छन्। किन कि मौद्रिक नीतिको एक मात्र उद्देश्य मूल्य स्थायित्व कायम राख्ने हुन्छ।

विकसित देशहरूमा आर्थिक विकासले गति लिइसकेको हुनाले स्वदेशी मुद्राको क्रय शक्तिमा कमी आउन नदिने र मुद्राको विनिमय दरमा अवमूल्यन हुन नदिने उद्देश्य लिइएको हुन्छ। मुद्राको माग घरायसी क्षेत्र, व्यावसायिक क्षेत्र, सरकारी क्षेत्र र बाहिरी विश्वबाट समेत गरिन्छ। घरायसी क्षेत्रले दैनिक जीवन निर्वाह गर्नको लागि आवश्यक पर्ने वस्तु र सेवा खरिद गर्न, भैपरि आउने समस्याको समाधान गर्न र लगानी गर्न वा सट्टेबाजीको माध्यमबाट नाफा गर्ने प्रयोजनको लागि मुद्राको माग गर्दछन्। व्यावसायिक क्षेत्रले भने व्यवसाय सञ्चालन गर्न आवश्यक पर्ने वस्तु र सेवा खरिद गर्न, सरकारी क्षेत्रले साधारण र विकास खर्चको लागि आवश्यक पर्ने वस्तु र सेवा खरिद गर्न र सामाजिक उद्देश्य प्राप्त गर्न मुद्राको माग गर्दछ। बाहिरी विश्वले

भने आयात र निर्यात प्रयोजनको लागि र सञ्चित मुद्राको रूपमा राख्न मुद्राको माग गर्दछन्। मुद्राको आपूर्ति केन्द्रीय बैंकले गर्दछ र यसमा प्रभाव पार्ने प्रमुख तत्वहरूमा भने खुद वैदेशिक सम्पत्ति, खुद आन्तरिक सम्पत्ति प्रमुख छन्। मौद्रिक नीतिका यस्ता केही उपकरणहरू हुन्छन् जसको प्रयोग गरेर केन्द्रीय बैंकले मुद्राको माग र आपूर्तिमा सन्तुलन ल्याउने अर्थात् तरलता प्रवाह वा प्रशोचन गर्ने कोसिस गर्दछ। यस्ता उपकरणहरूमा बैंक दर, अनिवार्य नगद अनुपात, वैधानिक तरलता अनुपात र खुला बजार उपकरणहरू छन्। नेपालको सन्दर्भमा भन्ने हो भने मौद्रिक नीतिको बहुल उद्देश्य भए तापनि नेपाल राष्ट्र बैंकले पनि आ. व. २०७५/७६ को मौद्रिक नीतिमा प्राथमिक लक्ष्यको रूपमा मूल्य स्थिरता राखेको छ। विगत केही वर्षदेखि नेपालमा पनि व्यावसायिक क्षेत्रबाट लगानीयोग्य साधनको मागको तुलनामा आपूर्ति कमी भएकोले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले निक्षेप आकर्षण गर्न व्याज बढाउने होडबाजी नै चलेको छ। यसैले नेपाल राष्ट्र बैंकले पनि व्याजदरको अत्याधिक वृद्धिलाई घटाउन मौद्रिक उपकरणहरूको प्रयोग गरी तरलता प्रवाह गर्दै आएको छ।

उपसंहार

आर्थिक स्थायित्व र पूर्ण रोजगारी सहितको उच्च आर्थिक वृद्धि अर्थव्यवस्था सञ्चालनको प्रमुख आधार मानिन्छ। सिद्धान्ततः आर्थिक स्थायित्वको उद्देश्य पूरा गर्न मौद्रिक नीति र उच्च आर्थिक वृद्धिदरको उद्देश्य पूरा गर्न वित्त नीति प्रभावकारी हुने मानिन्छ। अर्थव्यवस्थामा उपलब्ध वस्तु र सेवाको तुलनामा मुद्राको आपूर्ति अत्याधिक भई देखापर्ने मुद्रास्फीति अर्थात् माग पक्षबाट देखापर्ने (Demand Pulled) मुद्रास्फीति नियन्त्रण गरी स्थायित्व कायम गर्न मौद्रिक नीति प्रभावकारी हुन्छ। यसै गरी, अर्थव्यवस्था अत्यन्तै जटिल मन्दीको अवस्थामा रहेको बेला केन्द्रीय बैंकले मुद्राको आपूर्ति बढाए पनि व्याजदर नघट्ने र अर्थव्यवस्था liquidity Trap को अवस्थामा रहने भएकोले यस्तो बेलामा अर्थव्यवस्थालाई गति दिन वित्त नीति प्रभावकारी हुने मानिन्छ। सरकारले विस्तारकारी वित्त नीतिको माध्यमबाट लगानी र रोजगारीको वातावरण तयार गरी अर्थव्यवस्थालाई गति दिन सक्ने हुनाले वित्त नीतिलाई मन्दीको समस्या समाधान गर्न सफल मानिएको हो। यस्तो अवस्थामा सरकारले निजी क्षेत्रबाट ऋण लिएर गरेको खर्चका कारण निजी क्षेत्र लगानी गर्ने वातावरणबाट विस्थापित नभई प्रोत्साहित भएको पाइन्छ। वास्तविक

क्षेत्रलाई बढावा दिने अर्थात् अर्थव्यवस्थामा वस्तु र सेवाको उत्पादन बढाई माग र आपूर्तिमा सन्तुलन ल्याउने कार्यमा वित्त नीति सफल मानिन्छ ।

तर आधुनिक अर्थशास्त्रीहरू यी तथ्यसँग पूर्ण रूपमा सहमत छैनन् । उनीहरूको विचारमा अर्थव्यवस्था स्वस्थ रूपमा सञ्चालन गर्नको लागि यी दुई नीति बीच समन्वय हुनु पर्दछ । विस्तारकारी वित्त नीतिले मौद्रिक नीतिलाई पनि विस्तारकारी बनाउँछ । यदि उच्च व्याजदरको कारणले गर्दा उत्पादित वस्तु र सेवाको मूल्य बढी हुने कारण देखाई उद्योगीहरूले बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट ऋण नलिई उत्पादन नगरेको अवस्थामा व्याजदर कम गरी लगानीको वातावरण सहज बनाउन मौद्रिक नीतिको ठूलो भूमिका हुन्छ । वित्तीय क्षेत्रमा अस्थिरता भएमा अर्थव्यवस्थाको समष्टिगत क्षेत्रमा अस्थिरताको वातावरण देखा पर्ने र यसले मन्दीको अवस्था समेत सिर्जना गर्न सक्ने अवस्थाको प्रत्यक्ष उदाहरणको रूपमा सन् १९९० को दशकमा दक्षिण पूर्वी एसियाली देशहरूमा देखा परेको मन्दीलाई लिन सकिन्छ ।

वित्त नीति र मौद्रिक नीतिको समन्वयको सन्दर्भमा नेपाल राष्ट्र बैंकले अर्थतन्त्रको विद्यमान अवस्था तथा परिदृश्यका साथै नेपाल सरकारले सार्वजनिक गरेको

आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को बजेटसँग तादात्म्य हुने गरी आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को मौद्रिक नीति तर्जुमा गरेको छ र बजेटको प्राथमिकता, नीति तथा कार्यक्रमलाई समेत दृष्टिगत गरी मौद्रिक नीतिको कार्यदिशा तय गरेको छ । आर्थिक वृद्धिदर ८.० प्रतिशतको हाराहारीमा हुने सरकारको लक्ष्य प्राप्त गर्न सहजीकरण गर्नको लागि रोजगारी प्रबर्द्धन र उच्चमशीलताको विकास गर्नु पर्ने हुनाले यसको लागि वित्तीय साधनको परिचालनमा मौद्रिक नीतिले जोड दिने र यसका साथै व्याजदर स्थायित्व कायम गर्नेतर्फ मौद्रिक नीति केन्द्रित रहने उल्लेख गरिएको छ । मौद्रिक नीतिको प्राथमिक लक्ष्यको रूपमा मूल्य स्थिरता रहँदै आएको छ र आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को नेपाल सरकारको बजेटमा उल्लेख भए अनुसार उपभोक्ता मुद्रास्फीतिलाई ६.५ प्रतिशतको सीमाभित्र राख्ने मौद्रिक नीतिको लक्ष्य रहेको छ । बाह्य क्षेत्रमा अस्थिरता देखा परेमा देशको विनिमय सञ्चिति घट्ने र शोधनान्तर स्थितिमा समेत नकारात्मक असर पर्ने वास्तविकतालाई ध्यानमा राखी आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा कम्तिमा ८ महिनाको वस्तु तथा सेवा आयात धान्न पर्याप्त हुने विदेशी विनिमय सञ्चिति कायम गर्ने गरी मौद्रिक व्यवस्थापन गरिने समेत मौद्रिक नीतिमा उल्लेख गरिएको छ ।

बैंक कर्जाको क्रेडिट रेटिङ र यसका सवालहरू

● लक्ष्मीनारायण ताम्राकार*

पृष्ठभूमि

क्रेडिट रेटिङको प्रारम्भ अमेरिकाबाट भएको मानिन्छ। सन् १९८०/९० को दशकमा अमेरिकामा रेल्वे लाइनको विकास तीव्र गतिमा बढ्दा आवश्यक रकम जुटाउन रेल्वे विकास गर्ने कम्पनीहरूले बण्ड जारी गरेका थिए। त्यतिबेला रेल्वे कम्पनीहरूले जारी गरेको बण्डको साँवा र ब्याज फिर्ता गर्ने क्षमताको विश्लेषण भएको देखिन्छ, जसलाई क्रेडिट रेटिङको प्रारम्भिक अभ्यासको रूपमा लिन सकिन्छ।

विश्वको पहिलो क्रेडिट रेटिङ कम्पनीको रूपमा जोन मुडीले सन् १९०९ मा Moody's को स्थापना गरेका थिए। त्यसपछि सन् १९१३ मा Fitch Rating Agency को स्थापना भएको थियो। H.V. Poor ले स्थापना गरेको H.V. and H.W. Poor Company तथा Blake ले संस्थापन गरेको Standard Statistics बीच सन् १९४१ मा मर्ज भई Standard & Poor's को स्थापना भयो। यी कम्पनीहरू विश्वका ठूला रेटिङ संस्थाका रूपमा रहेका छन्। यी कम्पनीहरूले मूलतः बण्ड तथा अन्य वित्तीय उपकरणहरूको रेटिङ गर्ने गर्दछन्। रेटिङ कम्पनीहरूले आफूले गरेको रेटिङको आधारमा अंग्रेजी अक्षर जस्तै: A, B, C वा त्यसको संयोजन वा अंक (Numeric Character) वर्ग अर्थात् ग्रेडको रूपमा प्रदान गर्ने गर्दछ। उच्चस्तरको ग्रेडले पुँजी फिर्ता नहुने (Default) सम्भावना न्यून रहेको र तल्लोस्तरको ग्रेडले जोखिमपूर्ण अवस्थाको संकेत गर्दछ।

नेपालमा पहिलो क्रेडिट रेटिङ एजेन्सीको रूपमा ICRA Nepal को स्थापना सन् २०११ मा भएको हो, जुन Moody's को लगानीकर्ता सेवा कम्पनी (Investor Service Company) को रूपमा रहेको छ। त्यसै गरी,

दोस्रो क्रेडिट रेटिङ कम्पनीको रूपमा CARE Ratings को स्थापना सन् २०१७ मा भएको हो। नेपालमा विगत केही वर्षदेखि नै क्रेडिट रेटिङ संस्था स्थापनाको सम्बन्धमा बहस चले पनि नेपाल राष्ट्र बैंकले आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को मौद्रिक नीति मार्फत रु. ५० करोड भन्दा बढी कर्जा लिने ऋणीहरूको क्रेडिट रेटिङ गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेपछि यसले थप चासो र चर्चा पायो, जुन बहसको विषय बन्न पुगेको छ।

क्रेडिट रेटिङको अर्थ

सामान्य अर्थमा क्रेडिट रेटिङ भनेको ऋणीले लिएको ऋण वा अन्य वित्तीय दायित्वहरूको भुक्तानी गर्ने क्षमताको विश्लेषण एवम् ऋणीको विश्वसनीयताको मूल्यांकन तथा परीक्षण गर्ने प्रक्रिया हो। यसलाई ऋणी व्यक्ति तथा संस्थाको वित्तीय दायित्व एवम् प्रतिबद्धताहरूको भुक्तानी समयमै गर्नसक्ने भावी क्षमताका सम्बन्धमा व्यक्त भएको स्वतन्त्र विचारको रूपमा समेत लिन सकिन्छ। अतः यसलाई भविष्यपरकतामा आधारित ऋणी व्यक्ति तथा संस्थाको साँवा तथा ब्याज तिर्ने क्षमताको विश्लेषण गर्ने औजारको रूपमा समेत अर्थात्उन सकिन्छ। तर क्रेडिट रेटिङलाई सम्बन्धित कम्पनीको लेखापरीक्षण, कुनै वित्तीय उपकरणको खरिदको लागि गरिएको सिफारिश, एक पटक गरिएको रेटिङ सधैँको लागि वैध हुने, सार्वजनिक शेयर निष्कासन (IPO) वा अन्य औजारको मूल्यमाथि गरिएको टिप्पणी, एक औजारको लागि गरिएको रेटिङ अन्य औजारको लागि समेत वैध हुने तथा जारी गर्न लागिएको सर्वसाधारण शेयर निष्कासन वा अन्य उपकरणको सम्भावित मूल्यको प्रक्षेपणको रूपमा लिन मिल्दैन।

क्रेडिट रेटिङ बण्डको मात्र नभई बैंक कर्जा, बैंक

* उप-निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

तथा वित्तीय संस्था आफ्नै, बीमा कम्पनी, अन्य विविध कम्पनीहरूको समेत गर्न सकिन्छ । त्यसैगरी निष्कासन हुन लागेको सर्वसाधारण शेयरको ग्रेडिङ पनि गर्ने गरिन्छ । Sovereign Credit रेटिङ अर्न्तगत भने सार्वभौम निकाय जस्तै: राष्ट्रिय सरकारको समेत रेटिङ गर्ने चलन छ, जसमा अन्य देशको लगानी वातावरणमा रहेको जोखिमको स्तरको मापन गरिन्छ । यसको लागि राजनैतिक तथा विविध वातावरणीय जोखिमको स्तर के छ भनी समेत हेर्ने गरिन्छ, र लगानीकर्ताहरूले यस्तो रेटिङ अन्य देशको क्षेत्राधिकारमा लगानी गर्दा चनाखो भई हेर्ने गर्दछ ।

क्रेडिट रेटिङ गर्दा ध्यान दिनुपर्ने तत्वहरू

क्रेडिट रेटिङ उच्चस्तरको ज्ञान आवश्यक भएको एक प्राविधिक कार्य हो । यसका लागि विविध पक्षहरूको विश्लेषण जरुरी हुन्छ । सामान्यतया: यस कार्यको लागि आर्थिक तथा उद्योगसँग सम्बन्धित जोखिम, व्यावसायिक जोखिम, व्यवस्थापन जोखिम, वित्तीय जोखिम, परियोजना जोखिमको व्यापक विश्लेषण गरिन्छ ।

आर्थिक तथा उद्योग सम्बन्धी जोखिम (Economic and Industry Risk)

यस अन्तर्गत समग्र अर्थतन्त्र तथा सम्बन्धित उद्योगको विश्लेषण गरिन्छ । यसको लागि माग तथा आपूर्तिको अवस्था, मूल्यको प्रवृत्ति, प्रतिस्पर्धाको मात्रा, उद्योगभित्र प्रवेशको अवस्था (सहज प्रवेश वा बाधा), प्राविधिक परिवर्तनको स्तर, ठूला उद्यमीको लगानीको योजना, व्यावसायिक चक्र, सम्बन्धित क्षेत्रमाथि सरकारको दृष्टिकोण/सहयोग जस्ता पक्षहरूको विश्लेषण गरिन्छ ।

व्यावसायिक जोखिम (Business Risk)

यस अन्तर्गत सम्बन्धित व्यवसायको विश्लेषण गरिन्छ । यसमा उत्पादन, उपभोक्ता एवम् भौगोलिक रूपमा सम्बन्धित व्यवसायको विविधीकरण कुन हदसम्म भएको छ, त्यससँग जोडिएका मौसमी स्वभाव एवम् चक्रीयता (Seasonality and Cyclicity), कम्पनी एवम् बजारको आकार, लागत, कच्चा पदार्थको उपलब्धता, प्रयोग गरिने प्रविधि आदिको विश्लेषण गरिन्छ ।

व्यवस्थापन जोखिम (Management Risk)

क्रेडिट रेटिङको लागि व्यवस्थापकीय पक्षको सुक्ष्म विश्लेषण पनि अति आवश्यक हुने भएकोले यस अन्तर्गत संस्थाको व्यवस्थापनको इतिहास, आकार, बनेट, सञ्चालक समिति तथा विभिन्न उपसमितिरूमा रहने

पदाधिकारीहरूको योग्यता तथा अनुभव आदिको विश्लेषण गरिन्छ । साथै, संस्थागत रणनीति, सम्बन्धित समूह तथा सहायक कम्पनीहरू (Group/Sister Concerns) को कार्य सम्पादन, संगठनात्मक संरचना, सुशासनको अवस्था, नियन्त्रण प्रणाली, नीतिगत व्यवस्था, कर्मचारीसँग सम्बन्धित नीति तथा अभ्यासहरू आदिको अवस्थाको अध्ययन गरी क्रेडिट रेटिङको लागि अंक समेत प्रदान गरिन्छ ।

वित्तीय जोखिम (Financial Risk)

क्रेडिट रेटिङ गर्ने सिलसिलामा वित्तीय जोखिमलाई अधिक महत्व दिई भारांक समेत बढी दिइएको हुन्छ । वित्तीय जोखिमको विप्लेषणको लागि विभिन्न वित्तीय अनुपातहरू जस्तै: वृद्धि दर, नाफादायकता, लिभरेज, कुल कारोबार, तरलता, कभरेज रेसियो, नगद प्रवाह, प्रक्षेपणको वैधताको परीक्षण गर्नुको साथै संवेदनशीलता विश्लेषण (Sensitivity Analysis) समेत गरिन्छ । यी पक्षहरूको अध्ययन र विप्लेषणको आधारमा क्रेडिट रेटिङको लागि अंक प्रदान गरिन्छ ।

परियोजना विप्लेषण (Project Risk)

यस अन्तर्गत परियोजना कार्यान्वयनको औचित्यता, परियोजनाको आकार, क्षमता उपयोग, लगानी संरचना (Funding Pattern), परियोजना कार्यान्वयन पूर्व तथा पछिको जोखिम आदिको विश्लेषण गरिन्छ ।

बैंक कर्जा रेटिङको अर्थ

सामान्यतया: बैंकबाट प्रदान गरिने कोष तथा गैरकोषमा आधारित विविध कर्जाको रेटिङ गर्ने पद्धतिलाई बैंक कर्जाको रेटिङको रूपमा अर्थात्उन सकिन्छ, जसमा ऋणीले लिएको कर्जाको साँवा तथा ब्याज तिर्ने क्षमताको विश्लेषण गरिन्छ । बैंक कर्जाको रेटिङ गर्दा मूलतः ऋणीको भविष्यको नगद प्रवाहको अवस्था कस्तो रहला र त्यसबाट ऋणको साँवा ब्याज भुक्तानी गर्न पर्याप्त होला नहोला भन्ने पक्षलाई विशेष जोड दिइन्छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले रु. ५० करोड वा सो भन्दा बढी कोष तथा गैरकोषमा आधारित कर्जा प्रवाह गर्दा क्रेडिट रेटिङ गर्नु पर्ने व्यवस्था मौद्रिक नीति मार्फत गरेपछि रु. ५० करोड भन्दा माथिको कर्जाका लागि रेटिङ गर्नु पर्ने भएको छ । यस सम्बन्धमा २०७५ साउन २ गते परिपत्र जारी गरी रु. ५० करोड भन्दा माथिको कर्जा उपयोग गर्ने ऋणीलाई कर्जा प्रवाह वा नवीकरण गर्दा ऋणी संस्थाको क्रेडिट रेटिङ एजेन्सीबाट गरिएको रेटिङलाई कर्जा मूल्यांकनको आधारको रूपमा लिनु पर्ने उल्लेख गरिएको छ ।

बैंक कर्जाको रेटिङ गर्दा पनि माथि उल्लेख गरेभन्ने समग्र उद्योग, व्यवसाय, वित्तीय एवम् व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित जोखिमहरूको विश्लेषण गरिन्छ ।

क्रेडिट रेटिङ प्रक्रिया

क्रेडिट रेटिङको लागि क्रेडिट रेटिङ एजेन्सी र रेटिङ हुने कम्पनी बीच सहमति भइसकेपछि रेटिङ एजेन्सीले रेटिङ टिमको गठन गर्दछ । रेटिङ टिमलाई सम्बन्धित कम्पनीले आवश्यक सूचना, कागजात उपलब्ध गराउनुको साथै रेटिङ टिमसँग छलफल एवम् अन्तरक्रिया समेत गर्दछ । रेटिङ टिमले प्राप्त सूचनाको विश्लेषण गर्नुको साथै सम्बन्धित संस्थाको स्थलगत अवलोकन भ्रमण अर्थात् फिल्ड भिजिट गर्ने, सम्बन्धित कम्पनीको बैंकर, अडिटर आदिसँग छलफल गर्ने गर्दछ । यसैको आधारमा रेटिङ रिपोर्ट तयार पारी रेटिङ कमिटीलाई पठाइन्छ । रेटिङ कमिटीले रेटिङ गर्दा ध्यान दिइएका महत्वपूर्ण रेटिङ सम्बन्धी तत्वहरू सहित रेटिङ गरी सम्बन्धित कम्पनीलाई रेटिङ स्कोर प्रदान गर्दछ । सम्बन्धित कम्पनीले सहमति जनाएमा रेटिङ पत्र प्रदान गर्नुको साथै रेटिङ परिणामलाई रेटिङ कम्पनीको वेबसाइटमा प्रकाशन गरिन्छ । तर कम्पनीले असहमति जनाई रेटिङ कमिटीलाई आवश्यक कागजात सहित अपिल गर्न सक्छ । रेटिङ परिणाम परिवर्तन हुने सम्भावना कम्पनीले प्रस्तुत गर्ने प्रमाण तथा कागजात आदिमा निर्भर गर्दछ । रेटिङ एजेन्सीले सम्पादन गरेको रेटिङ सम्बन्धी कार्यको आवधिक अनुगमन समेत गर्ने गरिन्छ ।

क्रेडिट रेटिङका लागि आवश्यक कागजातहरू

सामान्यतया देहायका कागजातहरू क्रेडिट रेटिङका लागि आवश्यक मानिन्छन् ।

- सम्बन्धित कम्पनी एवम् त्यसका संस्थापक, बोर्ड अफ डाइरेक्टरको प्रोफाइल,
- कम्पनीको कानुनी कागजात जस्तै: दर्ता प्रमाणपत्र, नियमावली, प्रबन्धपत्र आदि,
- विगत ३ वर्षको लेखापरीक्षण प्रतिवेदन तथा आगामी ४/५ वर्षको प्रक्षेपित वासलात,
- कोष तथा गैरकोषमा आधारित चालु पुँजी कर्जाको उपयोगिताको अवस्था,
- परियोजनाको अवस्था एवम् त्यस सम्बन्धी रिपोर्ट,
- परियोजनाको क्षमता उपयोग सम्बन्धी विवरण,
- लिइएको कर्जा विवरण, त्यसको परिपक्वता तथा विगतको खराब कर्जाको विवरण,

- पछिल्लो अर्डर बुकको अवस्था,
- बजारीकरण सम्बन्धी सहमति वा tie ups,
- कम्पनीका ठूला ग्राहकहरूको विवरण एवम् उनीहरूबाट भएको आयको स्थिति,
- कर्जा स्वीकृति पत्र,
- लेखापरीक्षक तथा बैंकरको सम्पर्क ठेगाना,
- पछिल्लो लेखापरीक्षण भएको वा अपरिष्कृत वासलात सहितको वित्तीय विवरण आदि ।

बैंक कर्जाको क्रेडिट रेटिङ गर्दाका फाइदाहरू

बैंक कर्जाको क्रेडिट रेटिङ गर्दा बैंक तथा ऋणी दुवैलाई फाइदा प्राप्त हुने गर्दछ । सामान्यतया: ऋणीलाई यस्तो रेटिङबाट देहायका फाइदाहरू प्राप्त हुने गर्दछ ।

- क्रेडिट रेटिङको परिणामको आधारमा उच्च ग्रेड प्राप्त ऋणी कम्पनीले बैंकसँग राम्रो शर्तका लागि वार्ता वा बार्गेनिङ गर्न सक्ने आधार प्राप्त हुन्छ ।
- ऋणको स्वीकृतिमा लाग्ने समयमा कमी आउँछ ।
- आफ्नो त्रुटि सच्याउने एउटा माध्यमको रूपमा समेत प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- बैंक तथा वित्तीय संस्थामा आफ्नो विश्वसनीयता र छविलाई अभिवृद्धि गर्ने माध्यमको रूपमा रहन सक्ने ।
- आफ्ना व्यापारिक साभेदार वा सम्भावित साभेदारको रेटिङका आधारमा उनीहरूको बारेमा धारणा बनाउन सहयोग गर्ने ।

क्रेडिट रेटिङबाट बैंकलाई देहायका फाइदाहरू प्राप्त हुने गर्दछ ।

- प्रवाह गरिने कर्जाको गुणस्तरको सम्बन्धमा भरपर्दो, स्वतन्त्र र विश्वसनीय राय प्राप्त गर्न सक्ने ।
- कर्जाको विश्लेषण, स्वीकृतिमा थप सहयोगी हुने ।
- ऋणीको बारेमा थप एवम् आवश्यक सूचना प्राप्त गर्न सकिने तथा कर्जा स्वीकृति छिटो हुने ।
- Risk Based Pricing कार्यान्वयनमा मार्गदर्शनको रूपमा रहने ।
- बैंकलाई आफ्नो पोर्टफोलियोको व्यवस्थापन गर्न पनि सहयोग गर्दछ । किन कि क्रेडिट रेटिङले विविध पक्षहरूको विस्तृत विश्लेषण गरी सम्बन्धित क्षेत्रमा रहेको जोखिमको समेत विश्लेषण गर्ने भएकोले त्यसैको आधारमा बैंकले पोर्टफोलियोको व्यवस्थापन गर्न सक्छ ।

बैंक कर्जाको क्रेडिट रेटिङका सन्दर्भमा उठेका सवालहरू

नेपाल राष्ट्र बैंकले रु. ५० करोड भन्दा माथिका कर्जामा क्रेडिट रेटिङ गर्नु पर्ने व्यवस्था लागू गरेपछि यससँग सम्बन्धित केही सवालहरू अगाडि आएका छन् । ती मध्ये केही सवालहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् ।

१. निजी कम्पनीहरू अनिच्छुक रहनु

क्रेडिट रेटिङ गर्नका लागि निजी कम्पनीहरू त्यति धेरै इच्छुक देखिएका छैनन् । रेटिङ प्रक्रियामा उनीहरूको वित्तीय अवस्था लगायत अन्य सम्बन्धित पक्षहरूको समेत विश्लेषण गरिने हुँदा गोपनीयताका सम्बन्धमा आशंका उब्जेको देखिन्छ । साथै, वित्तीय अवस्था लगायत अन्य सम्बन्धित पक्षहरू Rating Rationale मा प्रकाशित हुने हुँदा कम्पनीको वित्तीय तथा अन्य सम्बन्धित विषयहरू पारदर्शी बन्न पुगेको हुन्छ ।

२. रेटिङ गर्दाको लागत कसले व्यहोर्ने

क्रेडिट रेटिङ गर्दा लागेको शुल्क कसले तिर्ने भन्ने तर्कले पनि बजारमा स्थान पाएको देखिन्छ । ऋणीले तिर्ने हो वा बैंकले व्यहोर्ने हो । सो सम्बन्धमा बहस भएको देखिए तापनि रेटिङको शुल्क सम्बन्धित ऋणीले नै व्यहोर्नु पर्ने हुन्छ ।

३. रेटिङ कम्पनीको दायित्व

उच्च रेटिङ प्राप्त गरेका कम्पनी भावी दिनमा डिफल्ट भएमा रेटिङ कम्पनीको दायित्व के हुने हो, रेटिङ कम्पनीले क्षतिपूर्ति व्यहोर्नु पर्ने वा नपर्ने भन्ने तर्क र बहस पनि भएको पाइन्छ । तर रेटिङ कम्पनीले दिएको यो एक स्वतन्त्र विचार हो, जुन कम्पनीको विविध पक्षहरू एवम् केही मान्यतामा आधारित भएर गर्ने गरिन्छ । एक पल्ट गरिएको रेटिङ सधैंको लागि मान्य हुन्छ भन्ने होइन । अतः रेटिङ कम्पनीले आफ्नो विशेषज्ञता प्रयोग गरी ऋणी कम्पनीको तिर्ने क्षमताको बारेमा दिएको स्वतन्त्र विचार भएकोले ऋणी कम्पनी डिफल्ट हुँदा रेटिङ कम्पनीको दायित्व रहँदैन ।

४. क्रेडिट रेटिङ सम्बन्धी न्यून चेतना

क्रेडिट रेटिङले कम्पनीको क्षमता, कमी कमजोरी तथा सुधारको क्षेत्र औँल्याउने भए तापनि यस सम्बन्धमा चेतनाको अभाव रहेको देखिन्छ । क्रमिक रूपमा चेतनाको स्तर बढ्दै गएको भए तापनि यसको निमित्त ठोस कार्यक्रम चलाइनु पर्ने देखिन्छ ।

५. क्रेडिट रेटिङलाई पुरस्कार वा प्रोत्साहनसँग जोड्ने विषय

कम्पनीको कर्जाको क्रेडिट रेटिङ गरेपछि रेटिङ परिणामको आधारमा बैंकले मूल्यमा अर्थात् ब्याजदर, कमिसन, फी आदिमा फरक फरक व्यवहार गर्छ कि गर्दैन भन्ने अर्को बहस रहेको छ । यदि फरक फरक Risk Grading लाई एउटै मूल्य लगाइएमा यसको औचित्यमाथि नै प्रश्न उठ्ने गर्छ । रेटिङ परिणाम जोखिममा आधारित मूल्य (Risk Based Pricing) को आधारको रूपमा रहन सक्ने भएकोले यसलाई बैंकले कर्जा स्वीकृतिको आधारको रूपमा लिई अभ्यास गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

६. क्रेडिट रेटिङ प्रति बैंकहरूको उदासिनता

क्रेडिट रेटिङ गर्नु पर्ने नयाँ प्रावधानसँग बैंकरहरू पनि त्यति उत्साहित देखिएका छैनन् । कर्जा मूल्यांकन एवम् स्वीकृतिमा बैंकलाई मार्गदर्शन हुने भए तापनि सम्भवत ऋणीले अनिच्छा प्रकट गरेका कारण बैंकरहरूमा यस प्रति उदासिनता रहेको देखिन्छ ।

७. ढिलो सूचना

क्रेडिट रेटिङ गर्नको लागि थुप्रै सूचनाहरू रेटिङ एजेन्सीलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने भए तापनि सूचनाको उपलब्धतामा ढिलाई हुँदा वा गर्दा रेटिङ कार्यमा ढिलाई भएको देखिन्छ ।

८. क्रेडिट रेटिङलाई पुँजी पर्याप्ततासँग जोड्नु पर्ने

सामान्यतया बैंकहरूले आफ्नो जोखिम भारित सम्पत्तिको आधारमा पुँजी कोष कायम गर्नु पर्ने हुन्छ । यसरी पुँजी कोष कायम गर्दा उच्च रेटिङ ग्रेड प्राप्त ऋणी कम्पनीलाई प्रवाह भएको कर्जाको लागि कम जोखिम भार प्रदान गर्दा हुने व्यवस्था हुनु पर्ने विषयले पनि चर्चा पाइरहेको छ । तापनि पूर्वाधार विकास बैंकका सम्बन्धमा भने नेपाल राष्ट्र बैंकले credit risk assessment का लागि standardized approach कार्यान्वयन गर्ने गरी निर्देशन जारी गर्दै पूर्वाधार विकास बैंकबाट प्रवाह हुने सम्पूर्ण कर्जाहरूमा ऋणी संस्थाको क्रेडिट रेटिङको आधारमा फरक फरक risk weight को व्यवस्था गरेको छ ।

९. रेटिङ कम्पनी पूर्वाग्रही हुने सम्भावना

कतिपय फोरममा रेटिङ एजेन्सीको रेटिङ नै पूर्वाग्रही हुन सक्ने भनी चासो व्यक्त भएको पाइन्छ । तर

रेटिङ एजेन्सीले उपलब्ध सूचनाको वस्तुगत ढंगले विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्ने तथा रेटिङ परिणामको विश्वसनीयतामा नै रेटिङ एजेन्सीको व्यवसाय निर्भर रहने भएकोले त्यस्तो पूर्वाग्रही बन्ने सम्भावना भने रहने देखिँदैन ।

निष्कर्ष

क्रेडिट रेटिङको विषय वस्तुको बुझाईमा कमी रहेको तथा निजी कम्पनीहरू विविध कारण जस्तै: कम्पनीको वित्तीय तथा अन्य सम्बन्धित पक्षको पारदर्शिता, लागत, भन्कट आदिले गर्दा यसप्रति त्यति सकारात्मक हुन नसके तापनि क्रेडिट रेटिङ ऋणीको हरेक पक्षको सुक्ष्म विश्लेषण गर्ने एक

भरपर्दो औजारको रूपमा रहेको छ । यसले ऋणी एवम् बैंक दुवैलाई लाभान्वित गर्न सक्दछ । यसको व्यापक प्रयोगबाट सूचना प्राप्तको लागत कम पर्न जाने, आफ्ना कमी कमजोरी समयमै सच्याउन सकिनेका साथै यसैको नतिजाको आधारमा जोखिममा आधारित मूल्य (Risk based pricing) को अभ्यास समेत गर्न सकिन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई पनि बढी जोखिमयुक्त क्षेत्रबाट आफ्नो पोर्टफोलियोको व्यवस्थापन कम जोखिमयुक्त क्षेत्रमा विविधीकरण गर्न समेत मद्दत गर्दछ । अतः क्रेडिट रेटिङको नतिजाको आधारमा ऋणी तथा बैंकहरूलाई प्रोत्साहनको व्यवस्था गर्दै यसको प्रचलनमा व्यापकता ल्याउनु पर्ने देखिन्छ ।

सार्वजनिक संस्थानको महत्व र यसका चुनौतीहरू

● लक्ष्मीप्रपन्न निरौला*

विषय प्रवेश

सन् १९३० भन्दा अघि विश्वका धेरै देशहरूमा अँगालिएको पुँजीवादी आर्थिक संरचनामा सरकारको संलग्नता न्यून रहने भएकोले सार्वजनिक संस्थानको औचित्य खासै महसुस भएको थिएन। आधुनिक सार्वजनिक संस्थानको विकास र विस्तार प्रथम विश्व युद्धपछि बढी संख्यामा भएको पाइन्छ। प्रथम विश्व युद्धपछि राज्यले गर्नुपर्ने कल्याणकारी कार्य अन्तर्गत सार्वजनिक महत्वका कार्यहरू सम्पादन गर्न सार्वजनिक संस्थानहरू स्थापना गरिएको पाइन्छ। सोभियत संघको स्थापना पश्चात् समाजवादी अर्थव्यवस्था अँगाल्ने राष्ट्रहरूको स्थापना हुने क्रम पनि बढ्दै गयो। द्वितीय विश्व युद्धपछि लोक कल्याणकारी राज्य स्थापना र योजनाबद्ध विकासको प्रक्रियालाई अघि बढाउन सरकारी लगानीमा सार्वजनिक संस्थाहरूको स्थापना गर्ने कार्यले व्यापकता पाउँदै गयो। सार्वजनिक संस्थानहरूलाई विकासका संवाहक र लोक कल्याणकारी निकायको रूपमा लिन थालियो। समाजवादी आर्थिक संरचनामा भने सार्वजनिक संस्थानहरूको प्रयोगलाई अनिवार्य मानिएको थियो। यस्तै सन् १९३० मा पुँजीवादी अर्थव्यवस्थाले विश्वव्यापी रूपमा सामना गर्नु परेको आर्थिक मन्दीबाट सृजित सामाजिक र आर्थिक समस्याहरू समाधानका लागि जे.एम. किन्स र उनीपछिका अर्थशास्त्रीहरूले अर्थव्यवस्थामा सरकारी क्षेत्रको उपस्थिति सुदृढ हुनु पर्दछ, भनी वकालत गर्न थाले। व्यवसायमा सरकार (Government in Business) भन्ने अवधारणाको आधारमा विकसित र विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा विभिन्न प्रकृतिका सार्वजनिक संस्थानहरू स्थापना हुँदै गए। नेपालमा पनि प्रजातन्त्रको स्थापना पश्चात् योजनाबद्ध विकासको थालनीसँगै सार्वजनिक संस्थाहरूको स्थापना हुँदै गएको

पाइन्छ। यसै पृष्ठभूमिमा सरकारी क्षेत्रबाट अर्थतन्त्रमा वाञ्छित योगदान पुऱ्याउन सार्वजनिक संस्थानको स्थापना गरी सञ्चालन हुँदै आयो।

नेपालमा सार्वजनिक संस्थानको विकास

राणाकालमा कानुनी व्यवस्था नभए पनि वि.सं. १९७५ मा जुद्ध म्याच फ्याक्ट्री र रघुपति जुट मिल स्थापना भएको पाइन्छ। राणा प्रधानमन्त्री जुद्ध शमशेरले वि.सं. १९८७ मा उद्योग परिषद्को गठन गरेसँगै नेपालले सार्वजनिक संस्थान विकासको पाइला चालेको देखिन्छ। वि.सं. १९९३ मा कम्पनी कानून, वि.सं. १९९४ मा नेपाल बैंक लिमिटेड ऐन जारी गरी क्रमशः विराटनगर जुट मिल र नेपाल बैंक लिमिटेड स्थापना भई सार्वजनिक संस्थानको प्रारम्भ भएको देखिन्छ।

वि.सं. २००७ मा प्रजातन्त्रको स्थापना पश्चात् सार्वजनिक संस्थानहरूको आवश्यकता अझ धेरै महसुस गरियो। त्यसैले वि.सं. २०१३ मा योजनाबद्ध विकासको थालनीसँगै विकसित भएको सार्वजनिक संस्थानहरूको यात्रामा आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा आइपुग्दा ४० वटा संस्थान अस्तित्वमा रहेका छन्। यी मध्ये ३७ वटा संस्थान व्यावसायिक क्रियाकलापमा संलग्न छन्। नेपालको संविधानले सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्र सहितको तीन खम्बे अर्थनीति अवलम्बन गरेको परिप्रेक्ष्यमा सार्वजनिक संस्थानहरूको भूमिकामा थप वृद्धि भएको महसुस गरिएको छ। नेपाल सरकारले अंगिकार गरेको “समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली” को चाहनालाई सार्थक बनाउन सार्वजनिक संस्थानहरूलाई बढी व्यावसायिक एवम् जवाफदेही बनाउनु पर्ने र कार्यकुशलता वृद्धि गर्दै लैजानु पर्ने देखिएको छ। सार्वजनिक संस्थानहरू मार्फत मुलुकले सामाजिक लाभ (Social Profit) प्राप्त गर्नुपर्ने हुन्छ। आठौं योजनादेखि

* कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

सार्वजनिक संस्थानहरूको प्रभावकारिता मूल्यांकन गरी संस्थानको कार्यकुशलता वृद्धि गर्दै निजीकरणलाई पनि अघि बढाउने नीति अवलम्बन गरिएको देखिन्छ। नवौं र दशौं योजनासम्म आइपुग्दा आर्थिक उदारीकरणको नीति अनुशरण गर्दै सुरक्षा र सार्वजनिक उपयोग तथा सेवा क्षेत्रमा मात्र सरकारको संलग्नता कायम राखी निजी क्षेत्रलाई प्रवर्द्धन गर्ने नीति अवलम्बन गरिएको छ। संघीय शासन प्रणाली अनुरूप सार्वजनिक संस्थानहरूको पुनरसंरचना गरी एकीकृत ढाँचाको संस्थान सञ्चालन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी कानुनी एवम् नीतिगत व्यवस्था सहितको शक्तिशाली नियमनकारी निकायको आवश्यकता देखिएको छ। विगत ५ वर्षको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा संस्थानको कुल सञ्चालन आयको अनुपात औसतमा १२.५ प्रतिशत रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा लेखापरीक्षण सम्पन्न गर्ने संस्थानहरूको संख्या अघिल्लो आर्थिक वर्ष १५ वटा रहेकोमा बढेर १८ वटा पुगेको छ। नेपाल सरकारले संस्थानहरूमा गरेको शेयर तथा ऋण लगानी सम्बन्धमा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा रहेका विवरण र सम्बन्धित संस्थानको अभिलेख अझै पूर्ण रूपमा भिडान हुन सकेको छैन। सरकारी संस्थानहरू मध्ये आधा जतिको मात्र आर्थिक वर्ष २०७३/७४ सम्मको लेखापरीक्षण हुन सकेकोले सार्वजनिक संस्थानमा पनि वित्तीय अनुशासन र पारदर्शिता कायम गर्ने कार्य अझै पनि चुनौतीपूर्ण रहेको छ।

सार्वजनिक संस्थान स्थापना गर्नुका उद्देश्यहरू

(१) आर्थिक उद्देश्य

- (क) **आर्थिक वृद्धि तीव्र पार्नु:** सरकारले सार्वजनिक संस्थानहरूमा पुँजी लगानी गरी यसको सञ्चालनबाट कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा वृद्धि गर्दै आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने उद्देश्य राखेको हुन्छ। सार्वजनिक संस्थान मार्फत सरकारले आर्थिक असमानता र असन्तुलन घटाउने, आर्थिक क्रियाकलाप विस्तार गर्ने, रोजगारी वृद्धि गर्ने, गरिबी घटाउने, आयात प्रतिस्थापन गर्ने, निर्यात वृद्धि गर्ने र आर्थिक वृद्धि उच्च बनाउने लक्ष्य लिन गर्दछ।
- (ख) **निजी क्षेत्र आकर्षित नभएका क्षेत्रमा लगानी गर्ने:** निजी क्षेत्र आफ्नो लगानीको राम्रो प्रतिफल प्राप्त नहुने र लगानी सुरक्षित नहुने क्षेत्रमा लगानी गर्न आकर्षित हुँदैनन्। निजी क्षेत्र आकर्षित नहुने क्षेत्रहरूमा सरकारले लगानी गरी सार्वजनिक संस्थानको माध्यमबाट वस्तु र सेवाको उत्पादन बढाउने तथा रोजगारीका अवसरहरू सृजना गरी आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न

प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा कार्य गरिरहेको हुन्छ।

- (ग) **सन्तुलित विकासमा योगदान:** सार्वजनिक संस्थानको स्थापना र सञ्चालनबाट सन्तुलित विकासमा मद्दत पुऱ्याउने अपेक्षा राखिएको हुन्छ। देशभित्रका विभिन्न क्षेत्रमा प्राकृतिक स्रोत र साधनको उपलब्धताका आधारमा सरकारले ती क्षेत्रहरूमा उत्पादनमूलक, सेवामूलक, सुरक्षा सम्बन्धी सार्वजनिक संस्थान स्थापना गरी देशमा सन्तुलित विकास गर्ने प्रयास गरेको हुन्छ।
- (घ) **सरकारी योजनाहरू कार्यान्वयनमा सघाउन:** सरकारी योजनाहरूका उद्देश्य पूरा गर्न सार्वजनिक संस्थानको स्थापना गरिएको हुन्छ। सरकारको योजनामा लक्षित गरिए बमोजिमको उत्पादनमा वृद्धि गर्न, रोजगारी बढाउन र अत्यावश्यक सेवा प्रदान गर्न त्यस्ता संस्थानहरू स्थापना गर्ने गरेको पाइन्छ।
- (ङ) **अत्यावश्यक तथा महत्वपूर्ण सेवा प्रदान गर्न:** विद्युत्, ग्याँस, यातायात, खानेपानी, सिँचाई र सञ्चार जस्ता अत्यावश्यक तथा महत्वपूर्ण सेवाहरू सर्वसुलभ मूल्यमा सहज तरिकाले नियमित तथा पर्याप्त रूपले आम जनतालाई उपलब्ध गराउन सार्वजनिक संस्थाहरू स्थापना गरिएका हुन्।
- (च) **सरकारलाई प्राप्त हुने कर तथा राजस्वमा वृद्धि गर्न:** सार्वजनिक संस्थान स्थापना गर्दा सरकारले गरेको लगानीको प्रतिफल स्वरूप ती संस्थानहरूले आर्जन गरेको मुनाफाबाट लाभांश तथा आय करको रकमबाट सरकारले राजस्व प्राप्त गरी राजस्वमा वृद्धि गर्न सार्वजनिक संस्थानले योगदान पुऱ्याएको हुन्छ।
- (२) **सामाजिक उद्देश्य**
- (क) **न्यायपूर्ण समाजको स्थापना गर्न:** सार्वजनिक संस्थानको मूल उद्देश्य मुनाफा आर्जन नभई यस्ता संस्थानहरूको उत्पादन वा कारोबार गर्ने वस्तु र सेवालाई सुपथ मूल्यमा सर्वसुलभ, सहज र सरल ढङ्गले आपूर्ति गर्दा मूल्यमा हुने एकाधिकारी प्रवृत्तिको अन्त्य हुन जान्छ। यसले समाजमा स्रोत र साधनको न्यायोचित वितरण गर्न मद्दत पुग्दछ।
- (ख) **रोजगारीको अवसर बढाउन:** सार्वजनिक संस्थान स्थापना गर्दा सरकारले ठूलो स्रोत र साधन लगानी गर्नुपर्ने हुन्छ। यसबाट रोजगारीका नयाँ नयाँ अवसरहरूको सृजना हुने भएकोले देशभित्र नै रोजगारीको अवसर बढाउन मद्दत पुगेको हुन्छ।
- (३) **राजनैतिक उद्देश्य**
- राष्ट्रले अँगालेको राजनैतिक विचारधाराले सार्वजनिक

संरचनाको स्वरूप निर्धारण गर्दछ । समाजवादी व्यवस्था अपनाएका राष्ट्रहरूले स्रोत र साधनको न्यायोचित र समानुपातिक वितरणको माध्यम सार्वजनिक संस्थानलाई बनाएको देखिन्छ । यसै गरी, मिश्रित अर्थव्यवस्था अंगालेका राष्ट्रहरूमा सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्र दुवैको अस्तित्वलाई सम्मान गर्दै निजी र सरकारी दुवै क्षेत्रको लगानीमा सार्वजनिक संस्थानको स्थापना भएको देखिन्छ ।

नेपालमा सार्वजनिक संस्थानको संरचना

नेपालमा हाल विद्यमान ४० वटा सार्वजनिक संस्थानलाई औद्योगिक क्षेत्र, व्यापारिक क्षेत्र, सेवा क्षेत्र, सामाजिक क्षेत्र, जनोपयोगी क्षेत्र र वित्तीय क्षेत्र गरी ६ क्षेत्रमा विभक्त गरिएको छ । ती क्षेत्र अन्तर्गत पर्ने सार्वजनिक संस्थानहरू देहाए बमोजिम रहेका छन् ।

नेपालका सार्वजनिक संस्थानहरूको पछिल्लो स्थिति

आर्थिक वर्ष २०७४/७५ सम्ममा सरकारी स्वामित्व एवम् लगानी रही अस्तित्वमा रहेका संस्थानको संख्या ४०

र सञ्चालनमा रहेका संस्थानको संख्या ३७ रहेका छन् । सार्वजनिक संस्थानहरूमा आर्थिक वर्ष २०७२/७३ सम्ममा नेपाल सरकारको शेयर लगानी रु.१ खर्ब ४३ अर्ब ५६ करोड ८२ लाख र ऋण लगानी रु.१ खर्ब ३० अर्ब ५० करोड ६८ लाख रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७३/७४ सम्ममा पुँजी लगानी रु.१ खर्ब ५९ अर्ब ५७ करोड १८ लाख र ऋण लगानी रु.१ खर्ब ५२ अर्ब ५० करोड ७५ लाख रही कुल लगानी रु.३ खर्ब १२ अर्ब ७ करोड ९३ लाख पुगेको छ । त्यसै गरी, आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा मध्यकालीन तथा दीर्घकालीन ऋण दायित्व रु.१ खर्ब ७० अर्ब ४६ करोड ५ लाख पुगेको छ ।

नेपालका सार्वजनिक संस्थानहरूमा सरकारको लगानी संरचनामा शेयर लगानी ५१.१ प्रतिशत र ऋण लगानी ४८.९ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा रु.४१ अर्ब ४२ करोड ७७ लाख खुद नाफा रहेकोमा २०७१/७२ मा खुद नाफा रु.३४ अर्ब ९६ करोड १० लाख रहेको थियो । यसरी खुद नाफा बढ्नुमा जनोपयोगी

<p>(१) औद्योगिक क्षेत्र</p> <ul style="list-style-type: none"> - दुग्ध विकास संस्थान - जडीबुटी उत्पादन तथा प्रशोधन कम्पनी लिमिटेड - हेटौडा सिमेन्ट उद्योग लिमिटेड - जनकपुर चुरोट कारखाना लिमिटेड - नेपाल औषधि लिमिटेड - उदयपुर सिमेन्ट कारखाना लिमिटेड - नेपाल ओरिएण्ट म्याग्नेसाइट (प्रा.) लिमिटेड 	<p>(२) व्यापारिक क्षेत्र</p> <ul style="list-style-type: none"> - कृषि सामग्री संस्थान - राष्ट्रिय बीउ विजन कम्पनी लिमिटेड - नेशनल ट्रेडिङ लिमिटेड - नेपाल खाद्य संस्थान - नेपाल आयल निगम - द टिम्बर कर्पोरेशन अफ नेपाल लिमिटेड
<p>(३) सेवा क्षेत्र</p> <ul style="list-style-type: none"> - औद्योगिक क्षेत्र व्यवस्थापन लिमिटेड - नेशनल कन्स्ट्रक्सन कम्पनी नेपाल लिमिटेड - नेपाल पारवहन तथा गोदाम व्यवस्थापन लिमिटेड - नेपाल इन्जिनियरिङ कन्सल्टेन्सी सेवा केन्द्र लिमिटेड - नेपाल वायु सेवा निगम - राष्ट्रिय उत्पादकत्व तथा आर्थिक विकास केन्द्र लिमिटेड - नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण 	<p>(४) सामाजिक क्षेत्र</p> <ul style="list-style-type: none"> - नेपाल साँस्कृतिक संस्थान - गोरखापत्र संस्थान - जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड - नेपाल टेलिभिजन - नेपाल आवास कम्पनी लिमिटेड
<p>(५) जनोपयोगी क्षेत्र</p> <ul style="list-style-type: none"> - नेपाल खानेपानी संस्थान - नेपाल विद्युत प्राधिकरण - नेपाल दूरसञ्चार कम्पनी लिमिटेड - विद्युत उत्पादन कम्पनी लिमिटेड - राष्ट्रिय प्रसारण ग्रिड कम्पनी लिमिटेड 	<p>(६) वित्तीय क्षेत्र</p> <ul style="list-style-type: none"> - कृषि विकास बैंक लिमिटेड - राष्ट्रिय बीमा संस्थान - राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड - निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण निगम कोष - नेपाल स्टक एक्सचेञ्ज लिमिटेड - नागरिक लगानी कोष - कर्मचारी सञ्चय कोष

क्षेत्र, व्यापारिक क्षेत्र र वित्तीय क्षेत्रका संस्थानहरूको खुद नाफा बढ्नु नै मुख्य कारण रहेको देखिन्छ। त्यसैले आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा सार्वजनिक संस्थानको समग्र वित्तीय स्थिति सुधारोन्मुख रहेको छ। नाफा आर्जन गर्ने संस्थानहरूको संख्या २६ पुगेको छ। अस्तित्वमा रहेका ४० वटा संस्थानहरू मध्ये २१ वटा पूर्ण र १९ वटा अधिकांश सरकारी स्वामित्व रहेका संस्थानहरू हुन्।

आर्थिक वर्ष २०७३/७४ सम्मको लेखापरीक्षण सम्पन्न गर्ने संस्थानहरूको संख्या १८ रहेको छ। एक वर्ष ढिला अवधिको लेखापरीक्षण गराउने संस्थानको संख्या १० र एक वर्ष भन्दा बढी अवधिको लेखापरीक्षण नगराउने संस्थानको संख्या १५ रहेको छ। त्यसमध्ये राष्ट्रिय बीमा कम्पनी लिमिटेड, राष्ट्रिय बीमा संस्थान, नेपाल खाद्य संस्थान, नेपाल ओरिएण्ट म्याग्नेसाइट र राष्ट्रिय उत्पादकत्व तथा आर्थिक विकास केन्द्रको ५ वर्षभन्दा बढी अवधिको लेखापरीक्षण हुन सकेको छैन। आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा २६ वटा संस्थानहरू खुद मुनाफामा रहेका थिए भने आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा २१ वटा संस्थानहरू घाटामा रहेका थिए। सार्वजनिक संस्थानहरूमा शेयर लगानीको तुलनामा प्रति शेयर लाभांश अनुपात घट्दो क्रममा रहेको देखिन्छ। आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा सरकारले सार्वजनिक संस्थानहरूबाट रु.७ अर्ब ७७ करोड ७० लाख लाभांश प्राप्त गरेको थियो जुन अघिल्लो आर्थिक वर्षको भन्दा औसतमा ४.९० प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ। आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा सार्वजनिक संस्थानहरूले विभिन्न शीर्षकमा गरी रु.५८ अर्ब ७४ करोड ४९ लाख राज्य कोषमा दाखिला गरेको थिए। यो रकम सरकारको कुल राजस्व संकलन (रु.६ खर्ब ९ अर्ब १८ करोड) को ९.७ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। लाभांशको रूपमा प्राप्त भएको प्रतिफल दर प्रचलित व्याजदर भन्दा न्यून रहेको छ। यसमध्ये सबैभन्दा बढी र नियमित रूपमा लाभांश उपलब्ध गराउने संस्थानमा नेपाल दूरसञ्चार कम्पनी लिमिटेड देखिएको छ। आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा सरकारले प्राप्त गरेको कुल लाभांशमा यो कम्पनीको योगदान ८९.९० प्रतिशत हुन आउँछ। नियमित लाभांश वितरण गर्ने संस्थानहरूमा जनोपयोगी तथा वित्तीय क्षेत्र अन्तर्गतका संस्थानहरू मात्र पर्दछन्।

सार्वजनिक संस्थानहरूमा कोष व्यवस्थापन नगरिएको दायित्व आर्थिक वर्ष २०७३/७४ सम्ममा रु. ३८ अर्ब ५६ करोड ७७ लाख पुगेको छ। सबै संस्थानहरूले यस्तो दायित्वलाई एक्चुरियल (Actuarial) मूल्यांकनको

आधारमा हरेक वर्ष लेखांकन गरेको देखिँदैन। सार्वजनिक संस्थानहरूको यस्तो दायित्व अन्ततोगत्वा नेपाल सरकारले व्यहोर्नु पर्ने अवस्था सृजना हुने भएकोले संस्थानहरूले आफ्नो आयको निश्चित रकम यस्तो कोषमा अनिवार्य रूपमा छुट्याउनु पर्ने देखिएको छ।

नेपालमा सार्वजनिक संस्थानका चुनौतीहरू

नेपालमा सार्वजनिक संस्थान सञ्चालनमा धेरै समस्याहरू देखा पर्दै गएका छन्। नेपाली सार्वजनिक संस्थानहरूमा विशेषतः राजनैतिक हस्तक्षेप, कर्मचारी युनियनको हस्तक्षेप र स्रोत एवम् साधनको अभाव नै प्रमुख समस्याको रूपमा रहेको देखिन्छ। नेपाली सार्वजनिक संस्थानहरूमा रहेका समस्याहरूलाई देहाए बमोजिम प्रस्तुत गर्न सकिन्छ।

(क) **घाटाको आयतन ठूलो:** आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा नेपालका ४० वटा सार्वजनिक संस्थानहरू मध्ये एउटाको मात्र कुल सञ्चित नोक्सान रु.४ अर्ब ४२ करोड ७२ लाख पुगेको छ। यसले के देखाउँछ भने नेपालका सार्वजनिक संस्थानहरू “सेतो हात्ती” को रूपमा रहेका छन्।

(ख) **धानै नसक्ने गरी चुलिएको दायित्व:** आर्थिक वर्ष २०७३/७४ सम्ममा सार्वजनिक संस्थानहरूमा नेपाल सरकारको शेयर पुँजी लगानी रु.१ खर्ब ५९ अर्ब ५७ करोड १८ लाख र ऋण लगानी रु.१ खर्ब ५२ अर्ब ५० करोड ७५ लाख पुगेको देखिन्छ। त्यसैगरी ऋण दायित्व (सरकारी र अन्य) रु.१ खर्ब ७० अर्ब ४६ करोड ५ लाख पुगेको छ। यसरी सार्वजनिक संस्थानहरूमा सरकारले प्रत्येक वर्ष शेयर लगानी र ऋण लगानी गरिरहनु परेको छ। यसरी सार्वजनिक संस्थानको दायित्व धान्नै नसक्ने गरी चुलिँदै गइरहेको छ।

(ग) **दायित्वको वास्तविक हिसाब अस्पष्ट:** सार्वजनिक संस्थानहरूमा सरकारको शेयर पुँजी र ऋण लगानीको हिसाब भए तापनि ती संस्थानमा कार्यरत कर्मचारीहरू अवकाश हुँदाको बखतसम्म सृजना भइरहने दायित्व कति हो? स्पष्ट छैन। उदाहरणका लागि आर्थिक वर्ष २०७३/७४ सम्ममा सार्वजनिक संस्थानहरूमा कोष व्यवस्थापन नगरिएको दायित्व रु.३८ अर्ब ५६ करोड ७७ लाख पुगेको छ। यस्तो दायित्वको हिसाब राखी त्यसलाई आवश्यक कोषको व्यवस्था गरेको पाइँदैन। यसरी नेपाली सार्वजनिक संस्थानहरूले व्यहोर्नु पर्ने दायित्वको वास्तविक हिसाब स्पष्ट हुने गरेको छैन।

- (घ) **अत्यधिक कर्मचारी (Overstaffing) र न्यून उत्पादकत्व (Low Productivity):** राजनैतिक हस्तक्षेपका कारण नेपाली सार्वजनिक संस्थानहरूमा कर्मचारी तथा कामदारहरूको संख्या आवश्यक भन्दा धेरै छ। कार्यरत कर्मचारी तथा कामदारहरू पनि अदक्ष, अनुभवहीन, सक्षम नभएकोले उनीहरूको उत्पादकत्व ज्यादै न्यून मात्र रहेको छ।
- (ङ) **वित्तीय रूपमा कमजोर:** घाटामा गएका नेपाली सार्वजनिक संस्थानहरूको सञ्चित नोक्सानी बढ्दै गइरहेको हुँदा धेरै संस्थानहरू वित्तीय हिसाबले विघटनमा लैजानु पर्ने अवस्थामा रहेका देखिन्छन्।
- (च) **अत्यधिक सञ्चालन खर्च:** धेरै जसो नेपाली सार्वजनिक संस्थानहरूको सञ्चालन खर्च धेरै नै रहेको छ। त्यसैले कतिपय संस्थानहरू सामान्य दैनिक सञ्चालन खर्च पनि धान्न नसक्ने अवस्थामा चलिरहेका छन्।
- (छ) **अत्यधिक कर्मचारी व्ययभार:** नेपाली सार्वजनिक संस्थानहरू सञ्चालन गर्न भन्दा बन्द गर्न बढी खर्च लाग्ने अवस्था रहेको छ। संस्थानहरूमा स्थापना भएको बहुयुनियन पद्धतिका कारण संस्थानले थाम्ने नसक्ने गरी आर्थिक सुविधा माग राखी हडताल, तालाबन्दी, धर्ना र व्यवस्थापनलाई गालीगजौल र भौतिक रूपमा आक्रमण गर्नेसम्मका गतिविधिका कारण संस्थानहरू अराजक ढङ्गबाट सञ्चालन हुने क्रम बढ्दो छ। यसको कारण संस्थानको वित्तीय क्षमताले धान्न नसक्ने गरी युनियनले राखेका आर्थिक मागहरू पूरा गर्नुपर्ने बाध्यता सृजना हुँदै गयो। यसले गर्दा केही संस्थानहरू चलाउनु भन्दा बन्द गर्दा बढी खर्च लाग्ने अवस्था छ।
- (ज) **अत्यधिक व्यवस्थापन खर्च:** सार्वजनिक संस्थानको व्यवस्थापन पक्षले पनि तलब पाउनु कर्मचारीको नैसर्गिक अधिकार हो तर अन्य माग र सुविधा पाउनु एउटा Incentive & Motivation गर्ने साधन हो बाध्यात्मक होइन भन्ने सम्झाउनु वा बुझाउनु नसक्दा व्यवस्थापन खर्च अत्यधिक रहने गरेको छ।
- (झ) **अति राजनैतिक हस्तक्षेप:** अति राजनैतिक हस्तक्षेपका कारण नेपाली सार्वजनिक संस्थानहरूमा संस्थागत सुशासन तथा संस्कृति (Corporate culture and Industrial culture) को विकास हुन सकेको छैन। नेपाली सार्वजनिक संस्थानको समग्र अवस्था विग्रनुमा अति राजनैतिक हस्तक्षेप प्रमुख कारण हो। राजनैतिक हस्तक्षेपको कारण असक्षम तथा अनुभवहीन व्यक्तिहरूलाई कर्मचारी भर्ती गर्ने, विदेश

- तालिम पठाउने, आकर्षक ठाउँमा सरुवा गर्ने पद्धति नै बन्न पुग्यो। यसले गर्दा सार्वजनिक संस्थानमा संस्थागत सुशासन र संस्कृतिको विकास हुन सकेन। सार्वजनिक संस्थानहरूमा असक्षम र अदक्ष कर्मचारीहरूको संख्या बढ्दै गएको छ।
- (ञ) **न्यून क्षमतामा सञ्चालित:** नेपालका धेरै सार्वजनिक संस्थानहरू न्यून क्षमतामा सञ्चालित छन्। यसले संस्थानहरूको वित्तीय उत्पादकत्व (Financial performance) लाई घटाउँदै लगीरहेको छ। गुणात्मक र परिमाणान्तात्मक वस्तु तथा सेवा उत्पादन गर्न नसक्नु यसको उदाहरण हो।
- (ट) **समयमै लेखापरीक्षण हुन नसक्नु:** कतिपय नेपाली सार्वजनिक संस्थानहरूले आधुनिक ढंगको लेखा नै नराखेको हुँदा लेखापरीक्षण हुन सक्ने अवस्था रहेन। कतिपय संस्थानहरूले लेखा अद्यावधिक गराए पनि समयमा लेखापरीक्षण गराएको देखिँदैन। लेखापरीक्षण नै नभएपछि अनियमितताको बारेमा थाहा हुने कुरा भएन। ढिलो गरी लेखापरीक्षण हुँदा अनियमितताको बारेमा पनि ढिलो जानकारी हुने भएकोले सुधार गर्न पनि ढिलो भइसकेको हुन्छ।
- (ठ) **संस्थागत सुशासनको कमी:** नेपाली सार्वजनिक संस्थानहरूमा राजनैतिक हस्तक्षेपका कारण संस्थागत सुशासन कायम हुन नसकी संस्थानहरूको उपलब्धि (Performance) मा नकारात्मक प्रभाव परिरहेको छ।

सार्वजनिक संस्थानका सम्भावनाहरू

विश्व परिदृश्य हेर्दा सन् १९९७ को दक्षिण-पूर्वी एसियाको मुद्रा संकट र सन् २००७/०८ मा संयुक्त राज्य अमेरिकाबाट सुरु भएको वित्तीय तथा आर्थिक संकटको जननी निजी क्षेत्र नै देखिन्छ। निजी क्षेत्र आर्थिक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न सरकारी क्षेत्र भन्दा अब्बल हुन्छ भन्ने मान्यता (सन् १९७९ को दशकमा तत्कालीन बेलायती प्रधानमन्त्री मार्गेरिथ्याचरका समयदेखि स्थापित भएको मान्यता) सन् २०१२ सम्म आइपुग्दा छियाछिया भएको छ। निजी क्षेत्रको लोभका कारण यस्ता ठूला संकटहरू निम्तिएको देखिन्छ। आर्थिक क्रियाकलापमा निजी क्षेत्रलाई उन्मुक्त रूपले छोडिदिँदा वित्तीय तथा आर्थिक संकट निम्तिँदो रहेछ भन्ने तथ्य अब प्रमाणित भइसकेको छ। त्यसैले वर्तमान समयमा आर्थिक क्रियाकलापमा सरकारको बलियो उपस्थिति हुनुपर्ने तथा आर्थिक विकासमा सार्वजनिक संस्थानको महत्वको विषय पुनः बहसमा आइरहेको देखिन्छ। यसै परिप्रेक्ष्यमा नेपालमा

पनि सार्वजनिक संस्थान सञ्चालनका सम्भावनाहरू छन् । त्यसका लागि यी संस्थानहरूको व्यावसायिक क्षमता अभिवृद्धि गरी सु-सञ्चालन गर्न राजनैतिक हस्तक्षेप बाहेक (राजनैतिक हस्तक्षेप हुन नहुने कुरा पहिलो शर्त भएकोले तल चर्चा नगरिएको) देहाय विषयहरूलाई व्यावहारिक रूपमा नै कार्यान्वयन गर्न सकेमा हाम्रो अर्थव्यवस्थामा सार्वजनिक संस्थानको भूमिका र योगदान बढ्न जाने देखिन्छ ।

(क) **अनुशासन (Discipline):** उच्च आचरण र अनुशासन बिना, व्यक्ति, समाज, राष्ट्र, संगठनको विकास हुन सक्ने देखिँदैन । यसमा सार्वजनिक संस्थान पनि अछुतो हुन नसक्ने भएकोले सबै सरोकारवाला पक्ष अनुशासित हुन आवश्यक छ ।

(ख) **बचतबद्धता (Commitment):** सार्वजनिक संस्थानको उद्देश्य प्राप्तीमा सबै सरोकारवाला पक्षको बलियो बचतबद्धता र त्यागको आवश्यकता पर्दछ ।

(ग) **समर्पण (Dedication):** सार्वजनिक संस्थानहरूलाई सुदृढ बनाउन सरकार, सञ्चालक समिति, उच्च व्यवस्थापन, सक्षम कर्मचारी, कर्मचारी संघ/संगठन आदि सबै पक्षको समर्पण भावको आवश्यकता पर्दछ ।

(घ) **व्यावसायिकता (Professionalism):** सार्वजनिक संस्थान सञ्चालन गर्ने विषय विशुद्ध प्राविधिक विषय हो । त्यसैले प्राविधिक विषयलाई कुशलतापूर्वक सञ्चालन गर्नसक्ने क्षमता सम्बन्धित विषय वा क्षेत्रको विज्ञसँग मात्र रहने हुन्छ । संस्थानलाई सम्बन्धित क्षेत्रका विज्ञहरूले मात्र व्यावसायिक रूपबाट सञ्चालन गर्दछन् । त्यसैले संस्थानहरू व्यावसायिक ढंगले सञ्चालन गर्नसक्ने व्यक्तिहरूको जिम्मा लगाउनु पर्दछ । उदाहरणका लागि नेपाल वायु सेवा निगम ।

(ङ) **सुदृढ सञ्चार प्रणाली र दक्षता (Strong Communication System and Skills):** संगठन सञ्चालनमा सूचना प्रणाली र उक्त प्रणालीलाई सञ्चालन गर्नसक्ने दक्षता दुवै हुन आवश्यक छ । वर्तमान समयमा सुदृढ सञ्चार प्रणाली बिना संस्थान सञ्चालनको कल्पना पनि गर्न सकिँदैन । गुणस्तरीय वस्तु र सेवा उत्पादन गर्न उच्च स्तरको सञ्चार प्रणाली स्थापना गर्नु पर्दछ ।

(च) **सकारात्मक सोच (Positive Attitude):** सकारात्मक सोच उन्नतिको आधारशीला पनि हो । सकारात्मक सोच आफैमा पनि एउटा शक्ति हो । त्यसैले संस्थान

सञ्चालनमा सबै पक्षको सकारात्मक सोचको आवश्यकता पर्दछ ।

(छ) **नयाँ प्रथाको थालनी (Innovation):** समय परिवर्तनशील छ । हिजोका मूल्य र मान्यतालाई आज नयाँ मूल्य र मान्यताले प्रतिस्थापन गरिरहेको छ । ग्राहक र उपभोक्ताका इच्छा, चाहना, मागहरू पनि निरन्तर रूपले परिवर्तन भइरहेका हुन्छन् । त्यसैले सार्वजनिक संस्थानमा पनि नवप्रवर्तन, अनुसन्धान र उच्च प्रविधि (Innovation, Discovery and High-tech) अनुरूप गर्ने कार्यले निरन्तरता पाइरहनु पर्दछ ।

(ज) **नयाँ प्रविधिको प्रयोग (Adopt New Technology):** विकास र उन्नतिको आधारस्तम्भ नै नयाँ प्रविधिको प्रयोग हो । नयाँ प्रविधिको प्रयोगले गुणस्तरीय वस्तु र सेवाको उत्पादन र उत्पादकत्व दुवै बढाउन सकिन्छ । नयाँ नयाँ प्रविधिको प्रयोग गरी वस्तु र सेवा उत्पादन गर्दा उत्पादन लागत कम हुने, गुणस्तरीय वस्तु र सेवा उत्पादन गर्न सकिने भएकोले संस्थानको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता नै बढ्न जान्छ ।

(झ) **कुशल ढंगबाट मानव संसाधनको व्यवस्थापन (Proper Management of Human Resource):** मानव शक्तिको हस्तक्षेप बिना कुनै पनि कार्य सञ्चालन हुन सक्दैन । यस्तो मानव संसाधनको व्यवस्थापन अत्यन्त जटिल बन्दै गएको छ । प्रत्येक कर्मचारी तथा कामदारको रुचि, स्वभाव, क्षमता, ज्ञान, काम गर्ने जाँगर आदि फरक फरक हुने गर्दछ । यसले वस्तु र सेवाको उत्पादन र गुणस्तरमा पनि प्रभाव पार्ने गर्दछ । मानव स्वभावमा पाइने विविधता नै मानव संसाधन व्यवस्थापनको चुनौती हो । त्यसैले सार्वजनिक संस्थानहरूमा पनि मानव स्वभावमा पाइने विविधतालाई समायोजन गर्दै कुशल ढंगबाट मानव संसाधनको व्यवस्थापन गरी उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउन सक्नु पर्दछ ।

निष्कर्ष

नेपाल लगायत नेपाल जस्ता विकासोन्मुख देशमा सार्वजनिक संस्थानहरूले अर्थतन्त्रको विकासमा पुऱ्याइरहेको भूमिका कम मान्न सकिँदैन । राजनैतिक हस्तक्षेप, कार्यकुशलताको अभाव, स्रोत परिचालनमा असफलता, बढी लागत, वैज्ञानिक मूल्य निर्धारणको अभाव, अनुत्पादक कर्मचारी तथा श्रमिकहरूको बढी चाप, स्वायत्तताको अभाव, सरकारको अस्पष्ट नीति र अत्यधिक राजनीतिक तथा सरकारी हस्तक्षेप आदिको कारणले गर्दा

सार्वजनिक संस्थानले अर्थतन्त्रको विकासमा जुन स्तरको योगदान पुऱ्याउनु पर्ने हो सो पुऱ्याउन सकेको देखिँदैन । सार्वजनिक संस्थान सञ्चालनका विषयमा विश्व परिवेशमा सन् १९८० देखि २००० को दशकसम्ममा कायम रहेको निजी क्षेत्र अचुक औषधि हो भन्ने धारणा आज ध्वस्त भइसकेको छ । नेपालमा पनि सार्वजनिक संस्थानको निजीकरणको उपलब्धिलाई हेर्ने हो भने अत्यन्त निराशाजनक अवस्था छ । नेपाली सार्वजनिक संस्थान निजीकरण गर्दा सरकारी जग्गाको स्वामित्व पनि निजी क्षेत्रलाई हस्तान्तरण गरिँदा कतिपय संस्थानहरूको जग्गा रियल स्टेटमा परिणत भए तथा केही संस्थानहरू बन्द छन् भने कतिपय विघटनको संघारमा छन् । यी संस्थानहरूको नाममा बैकबाट लिइएका अबौँ रूपैयाँ कर्जाको साँवा तथा व्याज उठ्न पनि सकेको छैन । समग्रमा भन्नु पर्दा नेपालले विगतमा अवलम्बन गरेको निजीकरणको नीति एवम् प्रक्रियामा गम्भीर त्रुटि रहेका कारण सरकारले त नोक्सानी व्यहोर्नु पर्‱यो नै तर सरकारले निजीकरण गरेका संस्थान, त्यसमा कार्यरत कर्मचारी र यी संस्थानलाई कर्जा प्रवाह गर्ने बैकहरूले समेत नोक्सानी व्यहोर्नु पर्ने भयो । यसले गर्दा विगतमा अवलम्बन गरिएका निजीकरणको नमूना (Model) नेपालको सन्दर्भमा असफल भयो ।

नेपाली सार्वजनिक संस्थानहरूको निजीकरणबाट सरकार, निजीकरण गरिएका संस्थान, त्यसमा कार्यरत कर्मचारी र ती संस्थानलाई कर्जा प्रवाह गर्ने बैकहरूले समेत ठूलो नोक्सानी व्यहोर्नु पर्‱यो । त्यसैले अब सार्वजनिक संस्थान व्यावसायिक ढंगले सञ्चालन गर्ने र ती संस्थानहरूमा व्यावसायिक निर्णय (Business Decision) गर्न हतोत्साहित गर्ने परिपाटीको अन्त्य गरी प्रोत्साहित गर्ने परिपाटीको थालनी गरिनु पर्दछ । उदाहरणको लागि नेपाल दूरसञ्चार कम्पनी लिमिटेड र उसको प्रतिस्पर्धी कम्पनी NCELL ले गर्ने व्यावसायिक निर्णयको बीचमा तुलना हुन सक्दैन । यसका कारण आजसम्म अर्थव्यवस्थामा ठूलो योगदान दिइरहेको दूरसञ्चार कम्पनी लिमिटेडको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता भोलिका दिनमा ह्रास आउने अवस्था देखिन्छ । त्यसैले सार्वजनिक संस्थानहरूका लागि छुट्टै सार्वजनिक खरिद ऐन तथा नीति तत्काल लागू गर्न सकिएमा आज नोक्सानीमा सञ्चालन

सन्दर्भ सामग्री:

१. सार्वजनिक संस्थानहरूको वार्षिक स्थिति समीक्षा, २०७५, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय ।
२. सार्वजनिक संस्थान व्यवस्थापन तथा सामाजिक जिम्मेवारी, बालगोविन्द विष्ट ।

भएका संस्थानहरूलाई भविष्यमा मुनाफामा लैजान सकिने देखिन्छ । सार्वजनिक संस्थानलाई सञ्चालन स्वायत्तता प्रदान गरी राजनैतिक हस्तक्षेप र कर्मचारी संघ/संगठनको हस्तक्षेपबाट मुक्त गरी व्यावसायिक ढंगबाट सञ्चालन गर्न सकिएन भने जनताले तिरेको करको रकम केन्द्रीय बजेट मार्फत सरकारले वर्षैपिच्छे शेयर पुँजी र ऋण लगानी गर्न सक्ने अवस्था रहँदैन । यसतर्फ सबै पक्षको ध्यान पुग्न जरुरी देखिन्छ । नत्रभने नेपाल वायुसेवा निगम, भृकुटी कागज कारखाना, नेपाल औषधि लिमिटेड, जनकपुर चुरोट कारखाना, हेटौडा कपडा उद्योग, नेपाल विद्युत प्राधिकरण लगायतका सार्वजनिक संस्थानहरूले भोगेको नियति भोग्नु पर्ने दिनका लागि लामो समय कुर्नु पर्दैन ।

सार्वजनिक संस्थानहरूको प्रभावकारितामा अभिवृद्धि गरी अपेक्षित प्रतिफल सुनिश्चित गर्न एक सक्षम नियामक निकायको स्थापना गर्न आवश्यक भएको छ । यस्तो नियमनकारी निकायको स्थापनाबाट नै संस्थानलाई स्वायत्त, अधिकार सम्पन्न र जवाफदेही बनाउन सकिने हुन्छ । उदाहरणका लागि दक्षिण कोरिया, सिंगापुर, बेलायत आदिको अनुभवबाट संस्थानको व्यवस्थापन, सञ्चालन तथा सरकारसँगको सम्बन्ध एकद्वार प्रणालीबाट सञ्चालन गर्ने गरी कानुनी संरचना तयार गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी छरिएर रहेको उत्तरदायित्व प्रणालीलाई एकद्वार प्रणालीको माध्यमबाट एकीकृत गरी सार्वजनिक संस्थान सञ्चालन गर्न सकिएमा अपेक्षित प्रतिफल प्राप्त गर्न मार्गप्रशस्त हुने देखिन्छ ।

संस्थानको कार्यक्षमता अभिवृद्धि गर्न एकै प्रकृतिका संस्थानलाई एकीकरण गर्ने, आवश्यक नदेखिएका संस्थान खारेज गरी संस्थानलाई आर्थिक र व्यावसायिक रूपमा समक्ष र सवल बनाउन आवश्यक कानुनी र नीतिगत व्यवस्था गर्नु पर्दछ । देशको भौतिक पूर्वाधार, यातायात, बृहत निर्माण सेवा र आधारभूत आवश्यकताको वस्तु र सेवाको उत्पादन र वितरण कार्यमा सरकारी क्षेत्रको भूमिकालाई व्यावसायिक दक्षताका साथ अगाडि बढाउँदै लैजानु पर्छ । कतिपय क्षेत्रमा सार्वजनिक निजी अवधारणामा नयाँ संस्थानको स्थापना गर्ने वा भइरहेका संस्थानको क्षमता र प्रविधिको विस्तार मार्फत उत्पादन तथा उत्पादकत्व दुवै बढाउँदै जानु पर्दछ ।

वित्त नीतिको उद्देश्य र विकासशील देशमा यसको भूमिका

● सुषमा रेग्मी रिजाल*

भूमिका

अर्थशास्त्रको एउटा महत्वपूर्ण नीतिको रूपमा वित्त नीति रहेको हुन्छ। यस नीति अन्तर्गत मुख्यतया सरकारको आयव्यय सम्बन्धी क्रियाकलापको अध्ययन हुने गर्दछ। सरकारले आर्थिक स्थिरता, पूर्ण रोजगारी तथा विकासको लक्ष्य प्राप्त गर्न तथा प्राप्त लक्ष्यलाई निरन्तरता दिन प्रयोगमा ल्याउने सार्वजनिक आय तथा व्यय सम्बन्धी कार्यक्रमलाई वित्त नीति भनी परिभाषित गरिएको पाइन्छ। सरकारले अवलम्बन गर्ने वित्त नीति अन्तर्गत करारोपण, सार्वजनिक व्यय, ऋण भुक्तानी, अनुदान लगायतका विभिन्न पक्षहरू पर्दछन्। त्यस्तै, विकासशील देशहरूमा उपयुक्त स्तरको रोजगारी, आर्थिक वृद्धि तथा स्थिरता, आय तथा सम्पत्तिको समानता जस्ता उद्देश्यहरू प्राप्तिका लागि योजनाबद्ध ढंगले करारोपण, सार्वजनिक व्यय, सार्वजनिक ऋण लगायतका क्षेत्र समेटिने गरी तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गरिने सरकारको वित्तीय क्रियाकलापलाई वित्त नीति भनिन्छ।

शास्त्रीय अर्थशास्त्रीहरूले उत्पादनको क्षेत्रमा पूर्ण सरकारी हस्तक्षेप प्रत्युत्पादक हुने भएकोले न्यूनतम रूपमा हस्तक्षेप गर्दै न्यूनतम आकारको आयव्यय कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्ने विचार राखेको पाइन्छ। त्यस्तै, शास्त्रीय अर्थशास्त्रीहरू बचत बजेट तथा घाटा बजेटको विपक्षमा र सन्तुलित बजेटको पक्षमा रहेको अध्ययनले देखाउँछ। शास्त्रीय अर्थशास्त्रीहरूका अनुसार सन्तुलित बजेटबाट अर्थतन्त्रमा सरकारी हस्तक्षेपको स्तर न्यूनतम बनाउन मद्दत पुग्दछ। समग्रमा भन्नु पर्दा शास्त्रीय अर्थशास्त्रीहरूको ठोस वित्तीय सिद्धान्तमा सरकारी खर्च न्यूनतम हुनु पर्ने, करारोपणले अर्थतन्त्रको उत्पादनमाथि प्रतिकूल असर पार्दै लैजाने भएको हुनाले सकेसम्म न्यून स्तरको करारोपण हुनु पर्ने तथा सरकारले ऋण लिन नहुने लगायतका विषय समेटिएको देखिन्छ।

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

वित्त नीतिको आधुनिक अवधारणा प्रोफेसर जे. एम. किन्स, लर्नर लगायतका प्रसिद्ध अर्थशास्त्रीहरूले अगाडि ल्याएको देखिन्छ। वित्त नीतिको आधुनिक अवधारणाका प्रणेता प्रोफेसर जे. एम. किन्सले सन् १९३६ मा प्रकाशन गरेको The General Theory ले आधुनिक वित्त नीतिको अवधारणाको सम्बन्धमा स्पष्ट पारेको देखिन्छ। शास्त्रीय अर्थशास्त्रीहरूको अवधारणालाई नकार्दै आधुनिक अर्थशास्त्रका प्रणेता प्रोफेसर जे. एम. किन्सले अर्थतन्त्रलाई नियन्त्रण र अनुगमन गर्नु पर्ने कुरामाथि जोड दिएको पाइन्छ। यसलाई क्रियाशील वित्तीय सिद्धान्त नामाकरण गरिएको देखिन्छ। प्रोफेसर जे. एम. किन्सको विचार अनुसार विकसित देशहरूमा आय बढ्न जाँदा उपभोग प्रवृत्ति (Propensity to Consume) कम हुँदै गइरहेको हुन्छ। आयमा हुने वृद्धिले बचत बढ्ने हुन्छ। अर्थात् आयको एक अतिरिक्त अंश सबै खर्च नभई बचत हुन पुग्दछ। यसरी अतिरिक्त बचत तथा कम उपभोगले अर्थतन्त्रमा वस्तु तथा सेवाको माग घट्न जान्छ। परिणाम स्वरूप अर्थतन्त्रमा असन्तुलनको स्थिति देखा पर्न थाल्दछ। प्रोफेसर जे. एम. किन्सका अनुसार अर्थतन्त्रमा यसरी देखा पर्ने जाने असन्तुलनको स्थितिबाट अर्थतन्त्रलाई जोगाई राख्न अर्थतन्त्रको आय तथा व्यय बीच देखा पर्ने खाडल (Gap) लाई सर्वसाधारणको उपभोग प्रवृत्तिमा वृद्धि गर्दै पूरा गरिनु पर्दछ। यसलाई देहाय अनुसार व्यक्त गर्न सकिन्छ।

- आय (Y) उपभोग प्रवृत्ति (Propensity to Consume) बचत (Saving) उपभोग (Consumption) आय र व्यय बीचको खाडल (Gap) सिर्जना अथवा आय भन्दा व्यय कम हुन जान्छ।
- सरकारी खर्च (G) रोजगारी (E) आय (Y) उपभोग (C) निजी क्षेत्रमा बचत (Saving) को कारण ह्रास

हुन गएको प्रभावशाली माग (Effective Demand, ED) बढ्न जान्छ ।

मन्दीको समयमा प्रभावशाली मागको स्तर अर्थतन्त्रको समग्र आपूर्तिको स्तर भन्दा कम हुन जान्छ । परिणाम स्वरूप अल्प-रोजगारी वा बेरोजगारीको समस्या सिर्जना हुन जान्छ । यस प्रकारको स्थितिमा पूर्ण रोजगारीको अवस्था तथा आय स्तरलाई कायम राख्न सरकारले देहाय बमोजिम खर्चमा वृद्धि गर्दै लैजानु पर्दछ ।

(क) ठूला ठूला निर्माण कार्यहरूलाई सरकारले प्रत्यक्ष रूपमा आफ्नो हातमा लिने ।

(ख) सर्वसाधारणलाई अधिक खर्च गर्ने/गराउने तर्फ प्रोत्साहित गर्ने वातावरण तयार गर्ने ।

यसरी आधुनिक अर्थशास्त्रीहरूले वित्त नीति अन्तर्गत सरकारले आफ्नो आय व्यय सम्बन्धी क्रियाकलापहरूद्वारा उपभोग, उत्पादन तथा रोजगारीमा प्रत्यक्ष तर अनुकूल प्रभाव सिर्जना गरिरहेको हुन्छ, भन्ने मान्यता राखेको देखिन्छ । अर्थात् वित्त नीति अन्तर्गत सरकारी आयव्यय सम्बन्धी कार्यक्रमहरू अर्थतन्त्रको कुल माग तथा कुल आपूर्ति बीच सन्तुलन ल्याउने उद्देश्यले सञ्चालन गरिएका हुन्छन् । यसले अर्थतन्त्रमा उत्पादन तथा रोजगारीको स्तर पूर्ववत् कायम हुन जान्छ ।

वित्त नीतिको उद्देश्य (Objectives of Fiscal Policy)

प्रत्येक देशले आ-आफ्नो देश, काल र परिस्थिति अनुसार वित्त नीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरेको हुन्छ । विकासशील देशहरूमा वित्त नीतिको प्रमुख उद्देश्य आर्थिक विकासको गतिलाई तीव्रता दिने रहेको हुन्छ । वित्त नीतिका प्रमुख ४ उद्देश्यहरूलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

(१) आर्थिक स्थिरता कायम गर्न (Maintaining Economic Stability)

आर्थिक स्थिरताको लागि अपनाइने यस प्रकारको वित्त नीतिले अर्थतन्त्रको अस्थिरतामाथि प्रतिरोध उत्पन्न गर्दै अर्थतन्त्रमा सकारात्मक प्रभाव सिर्जना गर्दछ । यसलाई चक्रीय वित्त नीति पनि भनिन्छ । वित्त नीति माफत करारोपण तथा सरकारी खर्चको माध्यमबाट प्रभावकारी मागलाई प्रभावित गर्दै मुद्रास्फीति तथा मुद्रा संकुचन हुनबाट अर्थतन्त्रलाई जोगाउँदै र चक्रीय प्रभावको प्रतिकूलता हटाउँदै मूल्य स्थिरता कायम राख्नुका साथै पूर्ण रोजगारीको स्थितिमा आर्थिक स्थिरता कायम राख्ने प्रयास गरिन्छ ।

(२) पूर्ण रोजगारी प्राप्त गर्ने (Obtaining Full Employment)

वित्त नीतिको महत्वपूर्ण उद्देश्य पूर्ण रोजगारी प्राप्त गर्ने रहेको हुन्छ । प्रोफेसर ओहलिनका अनुसार वस्तुको कुल माग तथा कुल आपूर्ति बीच सन्तुलन कायम भई अर्थतन्त्रको सामान्य मूल्यस्तर सन्तुलनमा रहने स्थितिलाई पूर्ण रोजगारीको अवस्था भनिएको छ । उत्पादनका साधनहरूले प्राप्त गर्ने कुल आय (समग्र माग) र त्यस्ता साधनहरूले उत्पादन गर्ने उत्पादित वस्तुहरूको कूल आपूर्ति बीच सन्तुलन कायम हुँदा सामान्य मूल्यस्तर स्थिर बन्न पुगेको स्थितिलाई पूर्ण रोजगारी अवस्था भनिएको पाइन्छ । वित्त नीति अन्तर्गत पूर्ण रोजगारी तथा आर्थिक स्थिरता प्राप्त गर्ने लक्ष्य संगसंगै प्राप्त गर्ने कोसिस गर्दा मूल्यस्तरमा केही न केही अस्थिरता सहनु पर्ने हुन सक्छ ।

(३) आर्थिक विकासमा सहयोग गर्ने (Assisting for Economic Development)

विकासशील देशहरूमा वित्त नीतिको मूल उद्देश्य पुँजी निर्माण (Capital Formation) तथा लगानीको गतिलाई तीव्रताका साथ अगाडि बढाउँदै आर्थिक विकासको गतिलाई अगाडि बढाउन सहयोग गर्नु रहेको हुन्छ । विकासशील देशहरूमा वित्त नीति आर्थिक विकासको लक्ष्य हासिल गर्ने एउटा महत्वपूर्ण साधनको रूपमा रहेको हुन्छ । यसका साथै, वित्त नीतिले उत्पादनको स्वरूप र सामान्य मूल्यस्तरलाई प्रभावित बनाउँदै आय तथा धनसम्पत्तिको वितरणमा समेत सुधार ल्याउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । निजी क्षेत्र तथा सार्वजनिक क्षेत्र दुवै रहेको अर्थव्यवस्थामा वित्त नीतिले उपरोक्त दुवै क्षेत्रको विकासको लागि उत्पादनमूलक क्षेत्रमा गरिने लगानीमा वृद्धि गर्दै लैजाने, सरकारी क्षेत्रको लगानीलाई अगाडि बढाउन वित्तीय संसाधनको अधिकतम परिचालन गर्ने, अर्थतन्त्रको उच्च आर्थिक वृद्धिदर संगसंगै मौद्रिक स्थिरता समेत कायम गर्दै जाने तथा आर्थिक न्यायको आधारमा राष्ट्रिय उत्पादनलाई वितरण गर्ने लगायतका विषयहरू समेटेको हुन्छ ।

(४) आर्थिक वितरणमा सुधार ल्याउने (Optimizing Economic Distribution)

अर्थव्यवस्थामा कायम रहेको आय तथा सम्पत्तिको

असमान वितरणमा सुधार ल्याउने उद्देश्यले राष्ट्रिय आयको वितरण गर्दै जानु पर्दछ । सरकारले आर्थिक असमानता कम गर्दै लैजानका लागि सरकारी खर्च तथा पुनर्वितरण गर्ने गरेको नीति कार्यान्वयन गर्दै जानु पर्दछ । सरकारले न्यून आयस्तर भएका वर्गको आयस्तरमा वृद्धि ल्याउने खालका कार्यक्रमहरूमा खर्च बढाउँदै जानु पर्छ भने क्षेत्रीय सन्तुलन ल्याउने उद्देश्यले तर्जुमा गरिएका योजनाहरूको कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ । सरकारले आर्थिक विकासको प्रतिफल पुनर्वितरण गर्दा त्यसले सकारात्मक प्रभाव पर्दछ । यसको लागि धनी व्यक्तिलाई अधिक कर लगाउने तथा गरिब व्यक्तिलाई कर छुट दिने उद्देश्यले सरकारी खर्च र पुनर्वितरण गर्ने गरेको नीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्दै राष्ट्रिय आयको पुनर्वितरण गर्ने गर्नु पर्दछ । अर्थात् आयकर प्रगतिशील दरमा बढाउँदै लैजाने तथा अप्रत्यक्ष कर सकेसम्म न्यून बनाउँदै लैजाँदा आय असमानता घटाउने सरकारी लक्ष्य हासिल हुन सक्दछ । उत्पादक बन्ने बचतलाई प्रोत्साहित गर्ने तथा विलासितामा जाने उपभोग र बचतलाई हतोत्साहित बनाउनु पर्ने आवश्यकता रहन्छ । अर्थशास्त्रको सिद्धान्त अनुसार यदि बचत बढ्छ भने लगानी पनि बढ्छ, उच्च बचतले उच्च लगानीलाई प्रोत्साहित गर्दछ । यसलाई निम्नानुसार व्यक्त गर्न सकिन्छ ।

$$Y = C + S \dots\dots\dots (i) \text{ Output}$$

$$Y = C + I \dots\dots\dots (ii) \text{ Aggregate Demand}$$

$$C + S = C + I$$

$$S = I \dots\dots\dots (iii)$$

यहाँ,

Y = Income, C = Consumption, I = Investment,
S = Saving

पुँजीगत खर्चमा भएको वृद्धिले अर्थतन्त्रमा सकारात्मक प्रभाव पर्दछ । यसले उत्पादक क्षमता (Productive Capacity) बढाउन मद्दत गर्दछ । यसले उत्पादनशील गतिविधिहरू जस्तै: व्यापार, व्यवसाय, उद्योग, उत्पादन तथा रोजगारी, बचत तथा लगानी, आय वृद्धि जस्ता क्षेत्रको समग्र विकासमा सहयोग पुऱ्याउँदछ ।

विकासशील देशमा वित्त नीतिको भूमिका

विकासशील देशहरूमा विकास निर्माणको कार्य गर्नु पर्ने हुनाले सरकारको भूमिका सार्वजनिक क्षेत्रमा महत्वपूर्ण

हुन्छ । विकास निर्माणको कार्यको लागि पुँजी निर्माण, प्रविधि, जनशक्ति लगायतका साधनहरूको आवश्यकता हुन्छ । आन्तरिक बजारको आकार यस्तो देशमा सानो हुने भएकोले वैदेशिक व्यापार मार्फत औद्योगिक विशिष्टीकरण, ठूलो स्तरको उत्पादन, मेसिनरी तथा अन्य पुँजीगत वस्तुहरूको आयात जस्ता क्रियाकलापले आयमा वृद्धि, उत्पादन, उपभोग, रोजगारी सिर्जना तथा बचत लगायतका आर्थिक उपलब्धि प्राप्त भइरहेको हुन्छ । आर्थिक विकासको प्रारम्भिक चरणमा घरेलु बचत दरले विकासको दरलाई नियन्त्रण गर्दछ । तर यस प्रकारको घरेलु बचत दर तथा विदेशी सहायताको मात्रामा वृद्धि हुँदै गेमा यस प्रकारको विकास प्रक्रियाले भुक्तान सन्तुलनमाथि भने दबाव सिर्जना गर्दछ । यस प्रकारको अवस्थालाई ध्यानमा राख्दै विकासशील देशहरूमा वित्त नीतिको औचित्यताका लागि देहायका विषयहरू समेट्नु पर्नेमा अर्थशास्त्रीहरूले जोड दिएको देखिन्छ ।

(क) कर राजस्वको स्तरले सार्वजनिक बचतको स्तरलाई प्रभाव पार्ने हुँदा त्यसले पुँजी निर्माणको लागि उपलब्ध साधनहरूमाथि पनि प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । त्यस्तै, करको स्तर र त्यसको संरचनाले निजी बचतलाई प्रभाव पार्दछ ।

(ख) आर्थिक विकासको प्रतिफल वितरणमा समानता ल्याउन कर बोझ तथा सार्वजनिक खर्चको लाभ वितरणले अहम् भूमिका खेल्दछ ।

(ग) उत्पादनका साधनहरूको कुशलतामा वृद्धि ल्याउन आवश्यकता अनुसार तिनीहरूलाई प्रेरणा तथा दण्ड दिइने व्यवस्था मिलाइनु पर्दछ ।

(घ) आधारभूत पूर्वाधारका क्षेत्रमा लगानी गर्न सार्वजनिक लगानी आवश्यक पर्दछ ।

(ङ) वैदेशिक पुँजीमा लगाइने करले त्यसको प्रवाह र पुनरलगानीमाथि उल्लेख्य असर पार्दछ । आयात तथा निर्यातमा लगाइने करले स्वदेशमा उत्पादित वस्तुहरूको तुलनामा व्यापार भुक्तानमाथि अधिक असर पर्दछ ।

आर्थिक विकासको लागि पुँजी निर्माण

आर्थिक विकासको लागि पुँजी निर्माण हुनु आवश्यक छ र यसका लागि लगानीको स्तरमा वृद्धि गर्नु पर्ने हुन्छ । उच्च दरको लगानीका लागि उच्च स्तरकै बचत हुनु आवश्यक हुन्छ । विकासशील देशहरूमा आय तथा सम्पति वितरणमा अत्यधिक असमानता हुने भएकोले

त्यसले पनि बचतको सम्भावित दर उच्च हुनेतर्फ संकेत गर्दछ । यसको लागि निजी क्षेत्रको वैकल्पिक बचतको माध्यमले मार्ग प्रशस्त गर्नु पर्ने आवश्यकता रहन्छ । त्यस्तै, सरकारी आयमा वृद्धि ल्याउन कर राजस्वको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । यसले व्यययोग्य आम्दानीमाथि अप्रत्यक्ष किसिमले प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । यसरी आर्थिक विकासको प्रक्रियामा वित्त नीतिले विभिन्न किसिमले प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । जस्तै: करको स्तरले सार्वजनिक बचतको स्तरलाई प्रभावित बनाउँछ । त्यस कारण करको स्तरले पुँजी निर्माणको लागि उपलब्ध साधनहरूको मात्रामा पनि असर पारिरहेको हुन्छ । करारोपणको स्तर तथा संरचनाले निजी बचतलाई प्रभाव पार्दछ । कर अनुपात निर्धारणको लागि प्रतिव्यक्ति आय, मौद्रिकीकरणको अनुपात, अर्थतन्त्रको खुलापन तथा संरचना र प्रशासनिक क्षमता लगायतका तत्वहरू महत्वपूर्ण हुन सक्दछन् । बचतलाई प्रोत्साहित गर्ने तथा आर्थिक वितरणको असमानता घटाउन विलासिताका वस्तु तथा सामानहरूमाथि अत्यधिक करारोपण गर्न सकिने, आय लचकताको आधारमा प्रगतिशील उपभोग कर लगाइनु औचित्यपूर्ण हुने तथा प्रशासनिक हिसाबले कर लगाउन उचित हुने चरणमा नै वस्तुमा कर लगाइनु उपयुक्त हुने देखिन्छ । विकासशील देशहरूमा आयातीत वस्तुहरूमाथि भारी मात्रामा आयात कर लगाइने व्यवस्थाले अत्यावश्यक घरेलु वस्तु उत्पादन गर्ने उद्योगहरूको भने संरक्षण भइरहेको हुन्छ । त्यस्तै, आधारभूत पूर्वाधारहरूमा लगानी गर्न सार्वजनिक लगानी गर्नु पर्ने, साधनहरूको कुशल उपयोगको लागि कर प्रेरणा तथा कर जरिवाना हुनु पर्ने लगायतका विषय महत्वपूर्ण हुन सक्छन् । त्यस्तै, आर्थिक विकासको लागि आवश्यक वित्तीय व्यवस्थापनको निमित्त सार्वजनिक ऋणको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । सार्वजनिक ऋणबाट प्राप्त हुने रकमलाई उत्पादनमूलक सार्वजनिक लगानीमा उपयोग गरिएमा त्यसले अर्थतन्त्रमा सकारात्मक प्रभाव पर्दछ । त्यसैले विकासशील देशहरूमा सर्वसाधारणबाट उठाइने आन्तरिक ऋणको उत्पादनशील लगानी तथा उपयोग हुनु महत्वपूर्ण हुन्छ ।

न्यून वित्त परिचालन

त्यस्तै, विकासशील देशहरूमा घाटा बजेटको माध्यमबाट वित्त व्यवस्थापन गरिने गरेको पाइन्छ । सरकारले अधिकतम कल्याणकारी भूमिका निभाउने प्रयास स्वरूप कुल सरकारी आम्दानी भन्दा बढी सरकारी खर्च गर्ने गर्दछ । कर राजस्व, सार्वजनिक ऋण तथा वैदेशिक सहायता

सरकारले आम्दानी प्राप्त गर्ने स्रोतहरूमा पर्दछन् । एकातिर सरकारले आर्थिक, सामाजिक लगायत विभिन्न क्षेत्रहरूमा खर्च गर्नु पर्ने हुन्छ । अर्कोतिर, आम्दानीका स्रोतहरू सीमित हुने र खर्चका स्रोतहरू बढाउँदै लैजानु पर्ने हुनाले बढ्दो खर्च धान्नको लागि न्यून वित्त अर्थात् घाटाको वित्त परिचालन गर्नु पर्ने हुन्छ । घाटाको वित्त व्यवस्थापनले विकासशील देशहरूमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । सरकारी आम्दानी भन्दा सरकारी खर्च बढी भएमा बजेट घाटाको अवस्था उत्पन्न हुन्छ र सो घाटाको वित्तीय प्रबन्धका लागि सरकारले विभिन्न उपायहरू अवलम्बन गर्ने गर्दछ । जस्तै: केन्द्रीय बैंकबाट ऋण तथा सापटी लिने, सर्वसाधारणबाट ऋण लिने, नयाँ मुद्रा निष्कासन गर्ने, वैदेशिक ऋण तथा सहायता लिने आदि ।

घाटाको वित्त प्रबन्ध तथा घाटा बजेटमा केही भिन्नता भने अवश्य रहेको देखिन्छ । घाटाको वित्त प्रबन्ध भनेको सरकारले प्राप्त गर्ने आम्दानी भन्दा सरकारी खर्च अधिक हुने अवस्था हो । सो घाटा बजेटलाई जनताले ज्यादा तरलता आफूसँग राखी दिँदा उत्पन्न हुने समस्याको रूपमा हेरिने गरेको अर्थशास्त्रको अध्ययन गर्दा देखिन्छ । घाटा बजेटले युद्ध लगायतका लागि आर्थिक स्रोत जुटाउन, रोजगारी सिर्जना गर्न, आर्थिक विकासका लागि मार्ग प्रशस्त गर्न, जगेडा साधनको परिचालन गर्नका साथै नयाँ साधनहरूको सिर्जना गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । यस प्रकार घाटा बजेटले मूल्य, वितरण तथा उत्पादनमा प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । विकासशील देशहरूमा पुँजी निर्माणको कमीले आर्थिक विकासको गतिलाई समेत प्रभावित गरिरहेको हुन्छ । घाटाको वित्त व्यवस्थाले अर्थतन्त्रमा विद्यमान उपभोगका साधनहरूलाई प्रयोगमा ल्याउन मद्दत गर्दछ । यसले अर्थतन्त्रमा उत्पादन तथा रोजगारी सिर्जनामा सकारात्मक प्रभाव पार्दछ । घाटाको वित्त व्यवस्थाले व्यक्तिहरूको आयमा वृद्धि भई बचतलाई प्रोत्साहन गर्दछ । त्यस्तै, विकास निर्माणका लागि चाहिने साधनको आवश्यकता समेत पूर्ति गर्दछ । सीमाभित्र रही उत्पादनशील कार्य सम्पन्न गर्न घाटाको वित्त व्यवस्थाले स्फीतिजनक प्रभाव पार्न सक्दैन । त्यस कारण घाटाको वित्त व्यवस्थापन गर्दा सरकारले अत्यन्त संवेदनशील भई आफ्ना कार्यक्रमहरूलाई उत्पादनशील क्षेत्रतर्फ मोड्न सक्नु पर्दछ । देशमा उपलब्ध उत्पादनका साधनहरूको पूर्ण उपयोगको लागि न्यून वित्तको व्यवस्था गर्ने गरिन्छ । तर यस व्यवस्था अन्तर्गत मुद्राको आपूर्तिमा हुने वृद्धिलाई देशको मौद्रिक नीतिले सम्बोधन भने गर्न सक्नु पर्दछ ।

आर्थिक विकास तथा वैदेशिक वित्त

विकास वित्तका स्रोतहरूमा आन्तरिक तथा बाह्य स्रोतहरू महत्वपूर्ण रहेका छन्। आन्तरिक स्रोत अन्तर्गत कर राजस्व, आन्तरिक ऋण, मुद्राको सिर्जना तथा सार्वजनिक उद्यमहरूको बचत पर्दछन् भने बाह्य स्रोत अन्तर्गत अनुदान तथा वैदेशिक ऋण जस्ता स्रोतहरू पर्दछन्। यी स्रोतहरूबाट सरकारले वित्तीय स्रोत जुटाउने गरेको पाइन्छ। वैदेशिक ऋणले विकासशील देशहरूमा अतिरिक्त साधन उपलब्ध गराउने हुँदा त्यसले आयातमा वृद्धि गर्दछ। यसले लगानीको लागि अतिरिक्त साधन उपलब्ध हुन जान्छ। वैदेशिक ऋण लिई विकासको एक निश्चित दरमा न्यून कर तथा उच्च स्तरको उपभोग कायम राख्न सकिने अध्ययनले देखाएको छ। वैदेशिक ऋणले विदेशी विनिमय प्राप्त हुने, प्रविधि तथा व्यवस्थापनको बारेमा जानकारी आदानप्रदान हुने लगायतका सकारात्मक उपलब्धि प्राप्त हुन्छन् भने अर्कोतिर वैदेशिक प्रभाव तथा नियन्त्रण बढ्ने र गार्हस्थ्य बचतमा कमी आउने लगायतका नकारात्मक पक्षहरू समेत देखिने सम्भावना रहने हुन्छ।

निष्कर्ष

समग्रमा, वित्त नीतिले घाटाको बजेट, सार्वजनिक ऋण तथा सापटी, नयाँ मुद्रा निष्कासन लगायतका माध्यमबाट सरकारी खर्चमा वृद्धि गरी अर्थव्यवस्थामा रहेको मन्दी हटाउने कार्य समेत गर्दछ। त्यस्तै, अर्थतन्त्रको मन्दी हटाउँदै उत्पादन तथा रोजगारीमा वृद्धि ल्याउन सरकारले वैकल्पिक नीतिगत उपायहरू जस्तै: करमा कमी गर्न सक्दछ। यसले व्यययोग्य आयमा वृद्धि हुने तथा उपभोग खर्चमा वृद्धि हुने अर्थात् उपभोग फलनलाई माथि लैजाने गर्दछ। अर्थतन्त्रमा रोजगारी तथा राष्ट्रिय आयमा हुने वृद्धि बराबर नै करमा कमी ल्याउँदा यसले आय, उत्पादन तथा रोजगारी सिर्जनामा गुणक प्रभाव पार्दछ। विकासशील देशहरूमा वित्त नीतिले देहायका विषयमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ।

(१) लगानी तथा पुँजी निर्माणको दरमा वृद्धि गरी आर्थिक विकासको गतिलाई तीव्रता प्रदान गर्ने।

- (२) निजी क्षेत्रको बचत तथा लगानीको दरलाई वृद्धि गर्ने लैजान वास्तविक तथा सम्भावित उपभोगमाथि रोक लगाउने।
 - (३) अर्थतन्त्रको क्षेत्रीय असन्तुलन कम गर्ने तथा द्वैध प्रणाली हटाउने।
 - (४) क्रयशक्तिको प्रवाहलाई योजनामा उल्लेख गरिएको निर्देशन अनुसार नियन्त्रण गर्ने वा मूल्य स्थिरता र आर्थिक विकासको लक्ष्य सँगसँगै हासिल गर्ने।
 - (५) सम्पूर्ण जनताको दीर्घकालीन हित अनुकूल हुने गरी आय, धन तथा सम्पत्तिमा रहेको असमानता कम गर्ने लैजाने।
 - (६) समाजको लागि हानिकारक वस्तुहरू उत्पादन गर्ने तथा अनुत्पादक उद्योगहरूलाई हतोत्साहित बनाउँदै उत्पादनशील वस्तु उत्पादन गर्ने उद्योगहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने।
 - (७) सामाजिक तथा आर्थिक दृष्टिले उपयुक्त क्षेत्र तर्फ लगानीको प्रवाहलाई मोड्दै लैजाने।
 - (८) गरिब तथा निर्धन व्यक्तिहरूको जीवन स्तर माथि उठाउँदै लैजाने।
 - (९) उपभोगलाई नियन्त्रण गरी बचतको दर वृद्धि गरेर लगानीको दरमा वृद्धि गर्ने।
 - (१०) आर्थिक स्थायित्वलाई बढावा दिने तथा मुद्रास्फीतिलाई केही हदसम्म नियन्त्रण गर्ने।
- अन्तमा, सरकारी वित्त नीति अर्थव्यवस्थाको निजी तथा सार्वजनिक क्षेत्रको लगानीको दर वृद्धि गर्ने खालको हुनु पर्दछ। उपभोगलाई नियन्त्रण गरी बचतको दरमा वृद्धि गरेर लगानीको दरमा वृद्धि गर्न सकिन्छ। त्यस्तै, लगानीलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा मोड्न सकिन्छ। यसलाई सरकारी नीतिगत व्यवस्थाले सम्बोधन गर्न सकिन्छ। सरकारी आयमा वृद्धि तथा यसको पुनर्वितरण गर्ने लगायतका उपायहरू अवलम्बन गरी वित्त नीतिको प्रभावकारितामा वृद्धि गर्न सकिने विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएको पनि छ।

एकै पुस्तामा आर्थिक समृद्धि सम्भव छ ?

● हिमप्रसाद न्यौपाने*

पृष्ठभूमि

राष्ट्रिय योजना आयोग १५ औं पञ्चवर्षीय योजना तयार गरिरहेको छ । नेपाललाई सन् २०२२ सम्ममा अतिकम विकसित देश (Least Developed Countries-LDCs) बाट विकासशील देशमा स्तरोन्नति गर्ने, सन् २०३० सम्ममा दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्ने र मध्यम आय भएको मुलुकमा स्तरोन्नति हुने र सन् २०४३ अर्थात् वि.सं. २१०० सम्ममा उच्च आय भएको मुलुकमा स्तरोन्नति हुने दीर्घकालीन खाका तयार गरिएको छ । यसका साथै, समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली भन्ने दीर्घकालीन लक्ष्य तय गरिएको छ । समृद्धिको सूचकको रूपमा उच्च आय भएको, मानव पुँजी निर्माण, आधुनिक पूर्वाधार, उत्पादन र उत्पादकत्वलाई आधार मानिएको छ । वर्ल्ड बैंक एटलस मेथड, २०१५ (सन् २०१६ मा परिमार्जन गरिएको) का अनुसार प्रतिव्यक्ति आय अमेरिकी डलर १०२५ भन्दा कम भएको अर्थतन्त्रलाई कम आय (Low income), अमेरिकी डलर १०२६ देखि ४०३५ सम्म तल्लो मध्यम आय (Lower middle income), अमेरिकी डलर ४०३६ देखि १२,४७५ सम्म माथिल्लो मध्यम आय (Lower middle income) र अमेरिकी डलर १२,४७५ भन्दा बढी आम्दानी भएको अर्थतन्त्रलाई बढी आय (High income) भएको अर्थतन्त्रको रूपमा लिएको छ । सन् २०१८ डिसेम्बरसम्ममा ४७ अर्थतन्त्र अतिकम विकसित अर्थतन्त्रको मान्यतामा रहेका छन् (अफ्रिकामा मात्र ३३ देशहरू छन्) र नेपाल सन् १९७१ देखि यो वर्गको अर्थतन्त्रको रूपमा रहिरहेको छ । हालको व्यवस्था अनुसार विकासशील अर्थतन्त्रमा स्तरोन्नति हुन प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय अमेरिकी डलर १२३० (तोकिएको थ्रेसहोल्ड भन्दा २५ प्रतिशत बढी) भन्दा बढी हुनु पर्दछ । यस हिसाबले नेपाल विकासशील अर्थतन्त्रमा स्तरोन्नति हुन प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय

आय २०७४ असारको भन्दा २१८ डलर अर्थात् करिब २२ प्रतिशत बढाउनु पर्ने हुन्छ । सन् २००८ मा प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय ४९७ अमेरिकी डलर रहेकोमा सन् २०१८ मा आई पुग्दा १०१२ पुगेको छ । अर्थात् १० वर्षमा प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय करिब दोब्बर भएको छ । विकासशील मुलुकमा स्तरोन्नति हुन हरेक वर्ष ७ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धि र प्रतिव्यक्ति आय वृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ । यस बाहेक स्वदेशमै रोजगारीका अवसर सिर्जना गरी विदेशिएका नेपालीलाई स्वदेशमै राख्ने वातावरण तयार गर्नु, स्वास्थ्य र शिक्षाको गुणस्तर अभिवृद्धि, भौतिक पूर्वाधार विकास, हाल २१.६ प्रतिशत निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेका जनसंख्यालाई घटाएर ४ देखि ५ प्रतिशतमा सीमित राख्नु पनि आवश्यक छ ।

विगतमा देखिएका समृद्धिका सपना

सन् २००० (वि.सं. २०५७) सम्ममा नेपालीको जीवन स्तर एसियाली देशको जीवन स्तरमा पुऱ्याउन तत्कालीन राजा वीरेन्द्रले १५ वर्षे दीर्घकालीन लक्ष्य वि.सं. २०४२ मा सार्वजनिक गरेका थिए । यो लक्ष्य पूरा गर्न नसकिने यथार्थ मनन गरेर दुई वर्षपछि न्यूनतम आवश्यकता पूरा गर्ने योजनामा परिणत गरियो । २०४६ सालमा पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य र बहुदलीय व्यवस्था पुनस्थापना गरिएपश्चात् यो एजेण्डाको स्वामित्व कसैले लिएन, न त यसपछि यस्तो योजना नै तय गरियो । त्यो समयको एसियाली स्तरको जीवन स्तरको परिकल्पना सम्भवत जापान वा सिंगापुरको जस्तो भनिएको हुन सक्छ । किन कि चीन त्यो बेलासम्म अनुकरण गर्न लायक अर्थतन्त्रमा गनिँदैनथ्यो । सन् १९८५ (वि.सं. २०४२) मा नेपालीको प्रतिव्यक्ति आय करिब १५७ अमेरिकी डलर मात्र थियो जब कि त्यसै समयमा जापानको प्रतिव्यक्ति आय ११,५८०

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

अमेरिकी डलर पुगिसकेको थियो । सन् १९६० देखि दोहोरो अंकको आर्थिक वृद्धि हासिल गरिरहेको जापानको प्रतिव्यक्ति आय प्रत्येक वर्ष करिब ५०० अमेरिकी डलरले बढ्दथ्यो । सिंगापुरले विकासको गति लिइसकेको थियो भने मलेसिया र चीन विकासको गतिमा तीव्रता दिँदै थिए । तत्कालीन राजालाई पनि लाग्दथ्यो होला, सबै प्रजाको एक घर होस्, खानलाई पर्याप्त अन्न, न्यूनतम स्वास्थ्य सुविधा, शिक्षा, बाटोघाटो आदि होस् । सातौँ योजना अवधि (२०४२-४७) मा गरिबी ४९ प्रतिशत थियो । मानिसलाई आवश्यक क्यालोरी पूरा गर्न दाल, भात, तरकारी र कहिलेकाहीं मासु खान पुगे हुन्थ्यो नि । तर यसको लागि कति आम्दानी गर्नु पर्थ्यो भन्ने कुरा कसैले हिसाब गरेर मौसूफलाई जानकारी गराएको थियो कि थिएन ।

छोटो समयमा समृद्धि हासिल गरेका केही देशहरू

चीनको चमत्कार

पचास वर्षअघि अमेरिकामा बच्चालाई खानेकुरा खान मनाउन चीनमा बच्चाहरूले खान पाउँदैनन् भन्ने गरिन्थ्यो । अहिले परिस्थिति बदलिएको छ । चीन विश्व आर्थिक वृद्धिको ड्राइभरको रूपमा अगाडि बढिरहेको छ । विश्वमा उत्पादन हुने एअर कण्डिसनरको ८० प्रतिशत, मोबाइल फोनको ७० प्रतिशत र जुत्ताको ६० प्रतिशत उत्पादन चीनमा हुन्छ । विश्वको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब १० प्रतिशत हिस्सा चीनको छ, र जापान, जर्मनी जस्ता देशलाई पछि पार्दै दोस्रो ठूलो अर्थतन्त्रको रूपमा उदाएको छ । यस अलावा चीन विश्वको सबैभन्दा ठूलो नवप्रवर्तन भएको अर्थतन्त्रको रूपमा रहेको छ । यो चमत्कार सन् १९७८ र पछि लिइएको आर्थिक सुधारको प्रतिफल हो । चीनको चमत्कारको पछि ठूलो जनसंख्या, उत्पादनमा कुशलता, पुँजीको परिचालन हो । सन् १९७८ पछि वार्षिक प्रतिव्यक्ति आय औसत ९ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । चीनले एसियन पुँजी विकास मोडल अपनाएको छ । चीनले अर्थतन्त्रलाई श्रम प्रधानबाट उत्पादनमूलक उद्योगतिर रूपान्तरण गरेको छ । जनसंख्याको ठूलो भाग खेतीबारीबाट उद्योगतिर मोड्न यसले सकेको छ । एसियाका समृद्ध देशहरू दक्षिण कोरिया र जापानभन्दा चीनले पनि अर्थतन्त्रलाई प्रविधि र सेवा क्षेत्रतर्फ रूपान्तरण गरिरहेको छ ।

इथियोपिया : अफ्रिकाको चीन

सन् २००० सम्म इथियोपिया विश्वमा तेस्रो गरिब देशको रूपमा रहेको थियो । प्रतिव्यक्ति आय ६५० अमेरिकी डलरभन्दा कम र ५० प्रतिशतभन्दा बढी जनसंख्या गरिबीको

रेखामुनि रहेका थिए । यो मुलुक सन् २००० देखि २०१६ सम्म तेस्रो तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने अर्थतन्त्रमा पर्दछ । सन् २०१६ मा गरिबी घटेर २३.५ प्रतिशत रहेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको प्रक्षेपण अनुसार आगामी ५ वर्षमा प्रतिव्यक्ति आयमा भारत र म्यान्मार पछि, तेस्रो छिटो वृद्धि हुने मुलुकमा पर्नेछ । तीव्र रूपमा आर्थिक प्रगति हासिल गरिरहेको इथियोपियालाई अफ्रिकाको चीनको उपमा दिइएको छ ।

रुवाण्डा : अफ्रिकाको सिंगापुर

अफ्रिकाको सिंगापुरको उपमा पाएको रुवाण्डा वीस वर्ष अघिसम्म गृह युद्धमा फसेको थियो । सन् २००० देखि २०१४ सम्म औसत ८ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धि हासिल गरी सन् २००५ मा ५७ प्रतिशत रहेको गरिबी सन् २०१५ मा ३९ प्रतिशतमा ल्याउन सकेको छ । कृषि क्षेत्रको वृद्धिले समग्र अर्थतन्त्रलाई गतिशील बनाएको छ भने चिया र कफी मुख्य ड्राइभर हुन् । यस अवधिमा औसत उमेर दोब्बरले वृद्धि भएको छ ।

विश्वमा उदाहरणीय आर्थिक विकास हासिल गरेका जापान, सिंगापुर र मलेसियाको कथा पुरानो भैसकेको छ । देशको नाम लिनै नाक खुम्च्याउने अवस्थाका देशहरू थोरै समयमा समृद्धिको दिशामा अघि बढेका छन् । भियतनाम, लाओस, बंगलादेश, श्रीलंका पनि तीव्र आर्थिक वृद्धि हुने देशहरूमा पर्दछन् ।

नेपाल पनि विश्वमा अतिकम विकसित देशको सूचीमा रहेको छ । ठूलो गृहयुद्धमा नपरेको भए पनि अतिकम विकसित मुलुकमा रहिरहनुमा राजनीतिक रूपमा कसैलाई जिम्मेवार बनाउन सकिएला तर अब पनि कसैलाई सरापेर समृद्धि हासिल हुँदैन भन्ने कुरा चाहिँ मननयोग्य छ । जनताको समृद्ध मुलुकको नागरिक बन्ने लालसा अभूँ कायम छ । हामीसँग उपलब्ध समय छोटो छ । समृद्धि हाँसे पालामा भन्ने भनाइ सान्दर्भिक छ । किन कि यो पुस्ताले हासिल गर्न सकिएन भने पछि भन् कठिन हुने देखिन्छ । अवसरले सधैं हामीलाई पर्खेर बस्दैन ।

नेपालको समृद्धिको आधार

जनसांख्यिक लाभ

नेपालको औसत जनसंख्या वृद्धिदर पछिल्लो दशकमा करिब १.३५ प्रतिशत रहेको छ । काम गर्ने उमेरको जनसंख्या (१५ वर्षदेखि ६४ वर्ष उमेरका) करिब ५९ प्रतिशत रहेको छ । युनिसेफ नेपालको अध्ययन Demographic Changes of Nepal का अनुसार नेपालले जनसांख्यिक लाभ करिब

३० वर्षसम्म मात्र पाउन सक्दछ । यसपछि उमेर बढ्दै गएको (ageing) समूहमा बढी जनसंख्या हुने र अरुमा भर पर्ने जनसंख्या धेरै हुन जानेछ । सन् १९९२ को आँकडा अनुसार करिब ५५ वर्षको जनसांख्यिक लाभ रहनेमा २६ वर्ष व्यतीत भैसकेको छ । बाँकी २९ वर्षको समय उपयोगी र त्यसपछि विस्तारै पाको उमेरको जनसंख्या बढ्दै जाने र भर पर्ने जनसंख्या पनि बढ्दै जाने छ । अहिलेको जापान र सिंगापुरमा जस्तै कम जनसंख्याले धेरै जनसंख्याको भरणपोषण गर्नुपर्ने छ । उदाहरणको लागि सन् २०१५ मा नेपालमा ११.१ जनाले एक जना पाको उमेरको व्यक्तिलाई भरणपोषण गर्दथ्यो भने सन् २०५० मा ५.६ जनाले एक जना पाको उमेरका व्यक्तिको भरणपोषण गर्नु पर्दछ । अर्थात् काम गर्ने जनसंख्या कम हुनेछ, र भरणपोषण गर्नुपर्ने जनसंख्या बढी हुनेछ । सन् २०२८ मा नेपाल बुढ्यौली उमेर (कुल जनसंख्यामा ७ प्रतिशत भन्दा बढी जनसंख्या ६५ वर्ष भन्दा बढी उमेर भएका) तर्फ र सन् २०४३ पछि पाको उमेर (कुल जनसंख्यामा १४ प्रतिशत भन्दा बढी जनसंख्या ६५ वर्ष भन्दा बढी उमेर भएका) भएको समाजमा परिवर्तन हुनेछ । आर्थिक रूपले सक्रिय जनसंख्या बढी भएको समयमा बढी भन्दा बढी आर्थिक क्रियाकलापमा सहभागी गराई विकासलाई तीव्रता दिन आवश्यक छ । नेपालले जनसंख्याबाट लिन सक्ने लाभको भण्डै आधा समय बितिसकेको छ । आगामी ३० वर्षको अवधिमा आर्थिक विकासले फड्को मार्नु पर्नेछ ।

प्रचुर प्राकृतिक साधन

नेपाल जलस्रोतमा विश्वमा नै धनी मुलुक मध्येमा पर्दछ । उच्च हिमाली भेगबाट बग्ने नदीहरूबाट सालैभरि विद्युत् निकाल्न सकिन्छ, स्वच्छ खानेपानी आपूर्ति गर्न र लाखौं हेक्टर जमिनमा सिँचाई सुविधा विस्तार गरी कृषिमा क्रान्ति ल्याउन सकिन्छ । सन् १९६६ को एक अध्ययन अनुसार नेपालमा ८३ हजार मेगावाट जलविद्युत् उत्पादन गर्न सकिन्छ । आर्थिक हिसाबले ४३ हजार मेगावाट उत्पादन सम्भाव्य भनिए तापनि अहिलेसम्मको प्राविधिक विकासले यो भन्दा बढी उत्पादन सम्भावना रहेको प्राविधिकहरू बताउँछन् । यसमा जल सञ्चय गरेर विद्युत् निकाल्न सकिने क्षमताको हिसाब गरिएको छैन । भौगोलिक हिसाबले भारत र चीनजस्ता विशाल अर्थतन्त्रको बीचमा अवस्थित सानो मुलुकमा करिब १२० किलो मिटरको दूरीभित्र भुमध्यरेखीय देखि ध्रुवीय हावापानी, वनस्पति, जंगली जनावर र पशुपंक्षीको वासस्थान पाइन्छ । ७०००

मिटर भन्दा बढी उचाइका ९० हिमाल रहेको, सर्वोच्च शिखर सगरमाथा अवस्थित देश नेपाल विश्वका उत्कृष्ट पर्यटकीय गन्तव्यमा पर्दछ । नेपालमा ६३ प्रकारका खनिज साधनहरूको प्रचुरता यकिन भैसकेको छ । खानी विभागले प्रकाशन गरेको पुस्तक मिनरल रिसोर्सस अफ नेपालका अनुसार नेपालमा अबौं टन सिमेन्टको कच्चा पदार्थ, प्रशस्त फलामको कच्चा पदार्थ, तामा, जिंक, कोबाल्ट, निकेल, युरेनियम, लिथियम जस्ता धातु र लाइमस्टोन, फस्फोराइट, म्याग्नेसाइट, मिका, सिलिका, ग्राफाइट, बहुमूल्य पत्थरहरू, इन्धनमा कोइला, पेट्रोलियम (यद्यपि नेपालमा अन्वेषण भइनसकेको भए तापनि नेपालको समान भूधरातलमा रहेको पूर्वमा भारतको आसाम र पश्चिममा पाकिस्तानको पोतवार क्षेत्रमा पनि पाइने भएकोले नेपालमा पनि उच्च सम्भावना छ) पदार्थ रहेको छ । नेपालको कुल जमिनमध्ये १८ प्रतिशत जमिन खेतीको लागि उपयुक्त छ । सिँचाइको व्यवस्था गर्न सके सालैभरि खाद्यान्न उत्पादन सम्भव छ । यसबाट देशको जनसंख्यालाई खान मात्र होइन खाद्यान्न निर्यात गर्न पनि सकिने देखिन्छ । देशको ४० प्रतिशत भन्दा बढी क्षेत्रफल वनले ओगटेको छ ।

आर्थिक विकासको रणनीति : आर्थिक पछौटेपनको सिद्धान्त

हावर्ड युनिभर्सिटीले प्रकाशित गरेको अलेक्जेण्डर ग्रस्चेनक्रनको लेख “इकोनोमिक व्याकवार्डनेस हिस्टोरिकल पर्स्पेक्टिभ” का अनुसार पहिले विकास नभएको कारण अहिले छिटो विकास गर्न सकिन्छ । युरोपले १०० वर्षमा गरेको प्रगति जापानले ४० वर्षमा, सिंगापुर, ताइवान, मलेसिया र चीनले २० वर्षमा नै हासिल गर्न सकेको र अझ पछिल्लो समय ब्राजिलको आर्थिक समुन्नतिलाई नियाल्ने हो भने कुनै पनि मुलुक आर्थिक विकासको मार्गमा अघि बढ्न कठिन छैन । विगतमा पुँजी र प्रविधिको एकाधिकार हुन्थ्यो र यसलाई सञ्चय गर्ने प्रवृत्ति रहन्थ्यो । उदारीकरण, निजीकरण र विश्वव्यापीकरणको फलस्वरूप ती साधनहरू लगानीको वातावरण भएमा जहाँ पनि उपलब्ध हुनसक्ने भएका छन् । सूचना प्रविधिको व्यापक प्रयोगले यसलाई अझ मलजल गरेको छ ।

भौगोलिक अवस्थिति : तीव्र आर्थिक वृद्धि भइरहेका देशको बीच

नेपाल क्षेत्रफलका हिसाबले विश्वका दुई ठूला मुलुकहरू, जनसंख्याको हिसाबले पहिलो र दोस्रो ठूलो, आर्थिक रूपले दोस्रो

र छैटौं ठूलो र तीव्र आर्थिक वृद्धि भइरहेका अर्थतन्त्रहरूको बीचमा अवस्थित छ । स्तरीय वस्तु तथा सेवाको उत्पादन गर्न सके बजारको अभाव देखिँदैन । चीन र भारतमा भइरहेको औद्योगिकीकरणलाई सहयोग गर्ने वस्तु उत्पादन गरेर निर्यात बढाउनुका साथै सेवा उत्पादन गर्न सकिने अवस्था छ । यसको लागि यी दुवै अर्थतन्त्रलाई जोड्ने यातायात सञ्जाल विस्तार र पूर्वाधारको विकास गर्न आवश्यक छ । सन् २०१८ मा करिब १८ करोड चिनीयाँ नागरिक बाह्य देशमा भ्रमणको लागि गएको अनुमान छ । त्यस्तै करिब २ करोड ५० लाख भारतीय नागरिक बाह्य मुलुकको भ्रमण गर्दछन् । प्राकृतिक सुन्दरता, कम खर्चिलो, रहनसहन र संस्कृति पनि मिल्ने भएकोले उनीहरूलाई नेपालमा आकर्षित गर्न सकिन्छ । यी दुई देशबाट घुम्न जाने पर्यटक मध्ये २ प्रतिशतलाई मात्र नेपालमा आकर्षित गर्न सकिएमा ४० लाख पर्यटक नेपालमा ल्याउन सकिन्छ । छिमेकमा भइरहेको आर्थिक प्रगतिको फाइदा लिने गरी योजना तयार गर्न सके नेपाली अर्थतन्त्रले उचाई लिन समय लाग्ने देखिँदैन ।

मित्रहरूको सद्भाव र विश्वव्यापी डायोस्पोरा

नेपाल विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँग राम्रो सम्बन्ध भएको मुलुक हो । सार्क, विमस्टेक, संयुक्त राष्ट्र संघ, अति कम विकसित देशहरूको संगठन, विश्व व्यापार संगठन, विश्व बैंक, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष, एसियाली विकास बैंक, एसियाली पूर्वाधार लगानी बैंक जस्ता बहुपक्षीय संस्थाहरूको सदस्य रही ती संस्थाहरूमा सक्रिय रहेको छ । असंलग्न आन्दोलनमा आबद्ध नेपाल कसैको पक्षमा रहेको छैन र अझै पनि यही धारणामा रहेको छ । द्विपक्षीय सम्बन्ध तर्फ जापान, बेलायत, चीन, अमेरिका, युरोपेली देशहरू लगायत थुप्रै देशहरूसँग राम्रो सम्बन्ध रहेको छ । नेपालमा उचित वातावरण तयार गरी विकासको लागि आकान गरेमा मित्र देश र निकायहरूबाट हुने सहयोगको राशी अवश्य बढ्ने छ । त्यस्तै विश्वका ७८ देशमा औपचारिक रूपमा गैरआवासीय नेपालीहरू रहेका छन् । विगत लामो समयदेखि विभिन्न उच्च व्यवसायमा संलग्न उनीहरूको आर्थिक हैसियत उच्च रहेको छ । उनीहरूको सीप, अनुभव र पुँजी स्वदेशको विकासमा परिचालन गराउन सकिन्छ । अहिले पनि गैरआवासीय नेपालीहरूले पर्यटन, पूर्वाधार शिक्षा, स्वास्थ्य लगायतका क्षेत्रमा लगानी गरिरहेका छन् । चीनले पनि सुरुमा हडकडमा रहेका चिनीयाँ नागरिकहरूबाट लगानी आकर्षित गरी बाह्य लगानीको लागि उपयुक्त वातावरण बनाएको कुरा ममनयोग्य छ ।

चुनौतीहरू

समृद्धिको लागि पर्याप्त लगानी

दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न र विकासशील अर्थतन्त्रमा स्तरोन्नतिको लागि वार्षिक ८ प्रतिशत भन्दा बढीको आर्थिक वृद्धि हासिल गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यतिको वृद्धि हासिल गर्न वार्षिक रूपमा १७ खर्ब लगानी गर्नुपर्ने हुन्छ । आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा रु. १० खर्ब २५ अर्ब लगानी भएकोमा करिब २२ प्रतिशत (रु. २ खर्ब ३३ अर्ब) सरकारी र ७८ प्रतिशत (रु. ७ खर्ब ९२ अर्ब) निजी क्षेत्रबाट लगानी भएको थियो । लक्षित आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न करिब रु. ४ खर्ब सरकारी क्षेत्रबाट र रु. १३ खर्ब निजी क्षेत्रबाट लगानी गर्नु पर्दछ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट वार्षिक रु. ४ खर्ब, बाह्य सहयोग र ऋण रु. ३ खर्ब तथा अन्य क्षेत्रबाट रु. ३ देखि ४ खर्ब लगानी गर्न सकिए पनि रु. ५ देखि ६ खर्ब लगानी अपुग हुने अवस्था छ । वैदेशिक लगानी आकर्षित नगरी ती लक्ष्य हासिल गर्न सकिँदैन । वैदेशिक लगानीको लागि लगानीयोग्य वातावरण आवश्यक पर्दछ । वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्न मुलुकको Doing Business Index, Corruption Perception Index, Competitive Index लगायतमा सुधार गर्न आवश्यक छ । यसको अलावा देशको सुशासनमा उल्लेख्य सुधार गर्नुपर्ने अवस्था छ । विभिन्न अध्ययनहरूले भष्टाचार र वैदेशिक लगानीको बीचमा विपरित सम्बन्ध रहेको देखाएका छन् ।

नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय केन्द्र : कार्यान्वयन नभएको उत्कृष्ट रणनीति

नेपालको तीव्र आर्थिक वृद्धिको लागि आवश्यक पर्ने ठूलो मात्राको लगानी गार्हस्थ्य बचतबाट मात्र सम्भव नहुने भएकोले स्वीट्जरल्याण्ड, सिंगापुर, हङकङ, मलेसिया आदि देशमा उल्लेख्य सफलता पाएको अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय केन्द्र बोलीचालीको भाषामा अफसोर फाइनान्सियल सेन्टरको स्थापना गराउन सन् १९९५ मा तत्कालीन सरकारले घोषणा गरेको थियो । सम्भाव्यता अध्ययन गर्न र आवश्यक तयारीको लागि अमेरिकास्थित कोलिन एण्ड एसोसियट्सलाई अध्ययन गर्न जिम्मा दिइएको थियो । परामर्शदाताले A Financial Future for Nepal नामक प्रतिवेदन पनि तयार गऱ्यो । प्रतिवेदनका अनुसार नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय केन्द्र स्थापना विभिन्न दृष्टिकोणबाट उपयुक्त देखियो । सन् १९९८ (वि.सं. २०५४) मा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय कारोबार ऐन पनि पारित गरियो ।

घोषणा गरिएका सबै राम्रा कार्यक्रमहरू कहाँ कार्यान्वयन हुन्छन् र नेपालमा ? त्यस्तै भयो । लगभग त्यसै समयमा अफसोर फाइनान्सियल सेन्टर सुरु गरिएको मौरिसस, क्यामन आइल्याण्डर र दुबईका वित्तीय केन्द्रले त्यहाँको अर्थतन्त्रलाई नयाँ उचाइमा लैजान सहयोग गरेका छन् । नेपाल भने विपरित बाटोतिर लाग्यो ।

राजनीतिक स्थिरता र वितरणमुखी कार्यक्रम

आवधिक निर्वाचनले लोकतन्त्र सुदृढ बनाउँछ । नेपालमा राजनीतिक अस्थिरताको कारण आर्थिक विकास हुन नसकेको भनिन्छ । देशमा गणतन्त्रको स्थापना पश्चात् १३ वर्षमा ११ वटा सरकार फेरिएको छ । संविधान सभाबाट संविधान निर्माण भई संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको निर्वाचन सम्पन्न भई तीनै तहमा सरकार निर्माण भएको छ । आगामी ५ वर्षसम्म स्थिर सरकारको म्याण्डेट जनताले दिएका छन् तर समृद्धिको यात्रा एक दुई निर्वाचनबाट मात्र सम्भव हुँदैन । जनतालाई बाचा गरे अनुसार सेवा प्रवाह हुन नसकेमा राजनीतिक स्थिरता खल्बलिन जान्छ । राजनीतिक स्थिरताले सरकारको मात्र स्थिरता इंगित गर्दैन राजनीतिक दलले गरेको बाचा कतिको पूरा गर्दछ र त्यो दिशामा उन्मुख छ छैन भन्ने पनि हेरिन्छ । निर्वाचन अघि र पछि पनि जनताबीच लोकप्रिय बन्ने नाउँमा उत्पादनको तुलनामा वितरणमा जोड दिने प्रतिस्पर्धा चल्ने गर्दछ । वितरण गर्नु अघि उत्पादनमा जोड दिनु जरुरी छ । उत्पादनमा भन्दा वितरणमा जोड दिइयो भने मुलुक भनेजुयला जस्तै समस्यामा फस्ने जोखिम रहन्छ । जनता पहिला भन्ने संस्कृतिको विकास हुनु जरुरी छ ।

रोजगारीको अवसर सिर्जना र विदेशिएका जनशक्ति फिर्ता गर्नु

विगत १० वर्षको औसत आर्थिक वृद्धि ४.३ प्रतिशत रह्यो । स्वदेशमा पर्याप्त रोजगारीको अभावमा दैनिक करिब १५०० युवा विदेशिने गरेका छन् । यद्यपि हालका दिनमा यो संख्या केही घटेको देखिन्छ । काम गर्ने उमेरका युवा विदेशिएको कारण खेतबारी बाँभो रही खाद्यान्न आयात गर्नुपर्ने अवस्था छ भने विदेशबाट प्राप्त विप्रेषणले आयात धानिएको छ । नेपालले आफ्नो जनसंख्याबाट पाउनु पर्ने जनसांख्यिक लाभ अन्य देशले पाइरहेका छन् । स्वदेशमा नै रोजगारीको सिर्जना गरी उनीहरूलाई राष्ट्र निर्माणमा लगाउनुका साथै परिवारसँग एकीकृत गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण छ ।

विकास प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउनु

राज्यले तीव्र आर्थिक वृद्धि मार्फत आर्थिक समृद्धि हासिल गर्ने नीति अंगिकार गरेर मात्र पुग्दैन, त्यस्ता नीतिलाई कार्यक्रम र आयोजनामा रूपान्तरण गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गराउनु पर्दछ । नेपालमा आयोजनाहरूको कार्यान्वयन प्रभावकारी नभएको हामी सबैले महसुस गरेकै विषय हो । सम्भाव्यता अध्ययन नभई, विस्तृत परियोजना प्रतिवेदन नै तयार नभई बजेट विनियोजन गर्ने, समयमा टेण्डर नहुने, समयमै काम सम्पन्न नहुने, सम्पन्न भएका कामको पनि गुणस्तर नहुने कारणले गर्दा हरेक आर्थिक वर्षमा विनियोजन गरिएको बजेट खर्च नहुने गरेको छ । यसको लागि विकास प्रशासन प्रभावकारी हुनु आवश्यक छ । सुशासन कायम गरी पूर्वाधार विकास र आर्थिक वृद्धिलाई तीव्रता दिन विकास प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउने कार्य चुनौतीपूर्ण छ ।

चालिसको दशकको पूर्वाद्धमा राजा वीरेन्द्रको एसियाली स्तरको नेपालीको जीवनस्तर बनाउने सोच र अहिलेको विकासशील हुँदै विकसित अर्थतन्त्रमा रूपान्तरण हुने दीर्घकालीन लक्ष्यबीच केही समानता र केही असमानता छन् । राजामा कुनै बेला जागृत भएको इच्छा र आवधिक निर्वाचनबाट निर्माण हुने सरकारको मूल्यांकन एकै तरिकाले हुँदैन । फेरि हामीले प्राप्त गरेको जनसांख्यिक अवसरको करिब ४५ प्रतिशत समय गुमाइसकेका छौं । बाँकी समयमा केही गर्न सकेनौं भने आगामी पुस्ताले धिक्कार्ने छ । एकै पुस्तामा समृद्धि हासिल भएको उदाहरण प्रशस्त भेटिन्छन् । कुनै एक पुस्ताले मेहनत नगरे मुलुक बन्दैन भन्ने पाठ धेरै देशहरूबाट हामीले सिकेका छौं । चुनौती र जोखिम छन्, तिनलाई सामना गर्न सके नेपाल पनि छोटो समयमा विकास गरी सम्मानजनक अवस्थामा पुग्ने हैसियत राख्दछ । यसको लागि आन्तरिक स्रोतको उपयोग गर्दै विदेशी लगानी आकर्षित गर्न कुनै कसर बाँकी राख्नु हुँदैन । गरिबी र विपन्नताको दुश्चक्रमा स्वाधीनताको आवाज मधुरो हुन्छ । अतः गरिबी र पछ्यौटेपनबाट छुटकारा पाउन सही प्रकारको नीति र योजना तय गरिनु आवश्यक छ । अहिलेको नेतृत्वलाई इतिहासले महत्वपूर्ण अवसर दिएको छ । अवसरको सही सदुपयोग गर्दै समृद्धिको यात्रामा समस्त नेपालीलाई साथमा लिएर अघि बढ्न नेतृत्वले साहस र चित्त फराकिलो बनाउनु आवश्यक छ । जनतालाई समृद्धि चाहिएको छ । बिरालो कालो होस् या सेतो होस् मुसा मारु पर्दछ ।

History of Income Tax in Nepal

● Abhiyan Upadhyay*

Introduction To Taxation

Government needs huge sum of money to serve various roles and responsibilities towards its people. The responsibility is not limited to provide for security, health, education or other infrastructural development activities. Similarly, government also has to spend on development of socio-economic infrastructure, which facilitates to promote the private sector. Such huge capital spending is financed and managed through public finance measures like borrowings and grants. For recurrent and regular spending, the economy usually relies on taxation policy. Taxation is a compulsory contribution to state revenue, levied by the government on workers' income and business profits, or added to the cost of some goods, services, and transactions. A tax is compulsory contributions imposed by a public authority, irrespective of exact amount of services rendered to the taxpayer in return and are imposed as a penalty for any legal offense (Dalton 1954). According to Seligman, tax is a compulsory contribution from a person to the government to defray expenses incurred in the common interest of all without reference to special benefit conferred. Taxation is one of the most important fiscal policies of the government so as to balance current incomes and expenditures.

Need for Taxation

Based on the nature of sources, public funds are classified into revenue (public income) and borrowing. The public income includes taxes, fees, fines, penalties, special assessment, gift etc. Borrowing includes both internal and external.

Most of the public expenditure is financed through taxation and borrowing. Taxes and charges are withdrawn from the private sector without leaving the government with a liability to the payee. Borrowing involves a withdrawal made in return for the government's promise to repay at a future date and to pay interest in the interim (Musgrave and Musgrave 1989). Countries that use borrowing to raise the necessary public fund is not good for economic development of a nation. It reduces liquidity position of the government and increases the inflation. Government has to impose higher taxes to repay the interest and the borrowed sum too. Generally speaking, as sources of public revenue, taxes are better than borrowing because it is merely transferring of funds to public treasuries. So, borrowing is likely to be meaningful only when it is complement to domestic effort rather than substitute for it. Thus, mobilization of resources from domestic sources through taxation seems to be the most viable solution, which is primarily non-inflationary as compared with borrowing.

The use of taxes is safer for financing public revenue in developing countries. Deficit financing brings dangerous situation of inflation and external debt are not always reliable. Taxation, in the modern world has been taken as the best effective tools for raising the ratio of saving to national income. In normal circumstances, taxation seems to be the most effective and perhaps the least harmful ways of mobilizing internal resource.

Taxes are emphasized in all countries, developed as well as developing, because they have the potentiality for increasing the yield of tax system

*Assitants Director, Nepal Rastra Bank.

and achieving a system of taxation that satisfies the demand for equity and social justice (Singh, 1991). Tax is the main source of financing government activities in every country. Largest part of government revenue is raised through taxation.

Tax may be classified as direct tax and indirect tax on the basis of impact and incidence. Direct taxes are those, which are imposed initially on the individual or household that is meant to bear the burden e.g. income tax, property tax, vehicle tax etc. In the words of Dalton, a direct tax is really paid by the same person on whom it is legally imposed. In contrast to direct tax, an indirect tax is that tax where the person paying the tax and the person bearing the tax is different. In the words of Dalton, an indirect tax is imposed on one person but paid partly or wholly by another. Customs, excise, value added tax, contract tax are the examples of indirect tax.

Direct Taxation

Taxes on income may be levied on individual as well as business firm. The former is known as personal income tax and the later is known as corporation tax. Income tax more or less affects production and growth, development of various small and cottage industries, distribution of income, employment, inflation and deflation etc. The contribution of income based taxes is much smaller to the total revenue for developing countries in comparison to developed countries and is likely to remain same for sometime to come despite the efforts over the years of many least developed countries to raise more revenue. There are mainly four reasons as why income tax yield is less in developing countries as compare to developed ones. They are: problems of defining income, problems of assessing and measuring it, the choice of rate, allowances and deductions and difficulties of tax collection. But the importance of income taxation in the under developed countries cannot be underestimated because savings in such a country do not always take the forms in which resource suitable for economic development are set free. Domestic savings, which might be the mainspring of economic development, may often go into unproductive and wasteful channels that abstracts economic development rather than feed it. Such examples are the holding

of precious metals, holding of foreign currency, investment in real estate, speculations etc. Savings in those forms are either useless or positively harmful to economic development. The form has to be changed so the savings can be mobilized for economic development. In this regard taxation can play an important role by directing recourses from these channels into useful capital formation (Tripathee, 1968).

A company or corporation body is a legal organization that is voluntarily created, organized or chartered under law. It is an artificial person, which can own property, execute contracts, rise debts, and generate profits. Therefore, corporate tax is a tax levied on companies or corporate bodies in contrast to unincorporated enterprises. It is the tax on capital income that occurs in the form of profit and originates the corporate sector i.e. company. There are some obvious arguments in favor of raising a large amount by way of corporation taxation in developing countries. The first is the ease of collection. Corporations are easily identifiable, keep accounts and cannot escape tax liabilities by, for instance, rapid changes of their place of residence. In these respects they are almost administrator's dream; a further opinion is that, taxes collected in this way often appear painless.

Brief Evolution of Taxation

In early days, taxes were collected at the time of emergencies, to finance wars and to provide for communal services. Taxes were levied on the basis of welfare of the people. At that time tax was not compulsory payment. In Hindu tax system, people voluntarily paid the tax because non-payment of tax was taken as sin. According to Hindus' scripture, the duty of king was to serve and secure his people, maintain peace and harmony and carryout social works. For those purpose king used to levy tax by collecting crops and cattle from farmers, gold and silver and other metallic goods from traders.

Great Britain was the first country in the world to introduce the income tax in 1799. It imposed income tax in order to finance war against France. Similarly, in U.S.A. the first federal income tax was imposed in 1862 with the same objective (to finance civil war). Though in the beginning these

countries imposed income tax as temporary, it was accepted as permanent since 1913. Income tax was adopted by different countries gradually. Italy started it in 1864, and New Zealand adopted in 1891, Australia and Canada followed the income tax in 1915 and 1917 respectively. By 1939, it had become the most important source of revenue in most developed countries and had made appearance in a number of developing nations (Agrawal, 1980)

In our neighboring country India, the income taxation was started in 1860 by the British government to relieve from economic burden created due to first democratic revolution. It was then regularly collected after the publication of Income Tax Act 1886 (Dhakal, 2057).

In this way, income tax has become the regular source of national receipts for many developed and developing countries of the world. In the beginning, income tax was generally levied at a flat rate. The principle of progressive rate of income tax had been adopted by the United Kingdom and New Zealand since 1909. Now-a-days progressive rate is commonly used rather than flat rate in all over the world by levying higher income groups to pay higher taxes and lower income groups to pay lower taxes.

Likewise, the history of corporate tax started from 1909 in USA when 1% excise was levied in corporation i. e. companies on the ground of the privilege they enjoy. Since then, corporate tax has been contributing a substantial amount of revenue to the state treasury of most of the developed and developing countries. The statutory rate percent, however, was very low in initial period increased vehemently later on after First World War and again started to be turned slow since 1980s (Kandel, 2001)

Taxation in Nepal

Taxation in Ancient Nepal

Reliable records about taxation in ancient and medieval Nepal are not available. However, tax has been one of the major sources of government's revenue from the ancient time in Nepal. Taxes were then levied on the merchants, travelers and farmers in the form of cash, kind and labour. On some occasions gold and agricultural products were also paid as taxes; but the nature of these taxes was

temporary. In the Lichhavi's regime, income taxes from agriculture and business were introduced as direct tax for the first time in Nepal. Agricultural income tax was called "Bhaga". Income tax, which was levied on business income, was called 'kara'. There were irrigation and religious tax in existence during the regime of king of Amsubarma of Nepal.

Taxation in Unified Nepal (1768-1846)

After unification of kingdom of Nepal, expenses for administration, military and other operational activities were increased significantly. During that period, taxation was taken as main source of revenue and different types of taxes like land tax, transit tax, market duties, various levies and fines, forest product tax and mining tax were levied. Local administrations were directed "to take whatever is paid willingly by the people." Taxes were collected for following three level requirements. (Agrawal, 1980)

- a. Royal Palace: To finance occasional and ceremonial needs.
- b. Government: To finance administrative, military and other purposes assessed on official functionaries, occupational groups and other people.
- c. Local: Prerequisites of local officials, functionaries and mendicants.

Various taxes levied during this period were narrow in base and were imposed primarily on occupations and economic activities, not on income or property. The system of direct taxation was confined to land tax and special levies like "Darshanbhet", "Salami", "Walal" etc. After the unified period, land revenue system was divided into five main forms: Raikar, Birta, Guthi, Sera and Kipat. The main sources of revenue from land were Birta and Kipat.

King Prithvi Narayan Shah had introduced 'Pota' tax in 1772, which was regarded as a revolutionary measure in the fiscal system of Nepal. It was based on flat rate system and limited on small Birta owners. There was no taxation of income in the sense of modern income tax.

Taxation during Rana Regime (1846-1950)

Imposition and collection of taxes during 104 years oligarchic rule of the Rana family in Nepal prior to

1951 was the prerogative of the feudal rulers. Only those taxes, which suited the objectives, needs and whims of the ruling Prime Minister, were imposed. No budget was framed during the Rana regime. Taxes were collected at the time of requirement due to lack of Income Tax Act and Finance Act. The collected taxes were directly deposited into the Prime Minister's Account.

Land tax, custom and excise duties in the form of lump sum contracts, royalties on felling trees, royalty on supply of porters and soldiers, entertainment taxes were the major source of revenue. There was no direct tax in the country except land tax collected on a contractual basis and "Salami" which the government employees used to pay out of their salaries at a very small percentage.

Rana Prime Minister levied taxes for meeting specific expenditure of the royal household or extraordinary expenditure necessitated by war or other crisis rather than mobilizing revenue on nation. During Nepal-Tibet war (1855/56), the first Rana Prime Minister Jung Bahadur had imposed a tax on the income of selected groups. Similarly, Bir Shamsheer imposed a levy of 1% in the official value of Jagir assignment of government employees in 1891, to finance the transportation of water pipe supply in the capital. Ranoddip Singh imposed a 50% tax in the income made by fishermen in Deukhuri from the sale of fish in 1882.

Evolution of Income Taxation in Modern Nepal

The modern Income Tax Act was started in the year 1959 in Nepal. After the political revolution in February 1951 (2007 B.S. Falgun), the role of government has increased to developmental as well as philanthropic works. The government of Nepal had presented its first budget in 1952 (2008, Magh 21). The first five-year plan started in 1956. The planned activities of the government needed huge amount of source and means. So, huge revenue was demanded and Nepalese government started to levy tax on income as permanent source. As a result, it issued first finance ordinance in 1959 (2016 B.S.) to impose tax on business profit and remuneration. In 1960 (2017 B.S.), the income tax act named "Business Profit and Remuneration Act, 2017" was made with the provisions of finance ordinance 1959. That was the first Income Tax Act, which

had 22 sections. But that act was found narrow and vague. So, it was replaced by the Income Tax Act 1962 (2019 B.S.). It continued for 12 years and it was replaced by the Income Tax Act 1974 (2031 B.S.) It was amended eight times. It was replaced by new Income Tax Act, 2002 (2058). This is the fourth and present income tax act of Nepal.

Gradual development of Four Income Tax Acts

A. *Business Profit and Remuneration Tax Act, 1960 (2017 B.S.)*

The finance act 1960, made provisions for the taxation of business profits and remunerations. An ordinance was issued by the king to collect the tax. In 1960, parliament of Nepal, enacted, "Business Profit and Remuneration Tax Act 1960 (2017)", which consisted of 22 sections. With the enactment of that act, the salary tax or personnel income tax was levied upon those individuals whose personal income exceeded Rs. 6,000 per year. An examination of tax files in the Kathmandu District Office disclosed 577 personal income tax files of individuals who had paid taxes in one or more years.

The following were the salient features of the act:

1. Only remuneration and business profit were subject to tax. Deductions were not specified for the purpose of calculating the income.
2. Tax on remuneration was to be deducted at source.
3. The basis for calculating the tax liability for remuneration was the income of the current year and for the business profit, it was the profit of preceding year.
4. In case of default, fines up to Rs. 5,000 were prescribed.
5. The taxpayer was given the right to appeal against the tax assessment to local "Bada hakim". Thereafter appeal could be lodged at revenue court. Every appeal had to be accompanied by security deposit by the amount of tax payable.
6. The tax officers were empowered to assess tax on the basis of best judgment estimates.

7. Profits from industries were granted a rebate of 25% and profits from small industries were granted a rebate of 50%.

High discretionary power in assessment of income tax granted to tax officers, various loopholes, narrow and vague tax base were the major shortcomings of that act. This resulted in new income tax act.

B. Income Tax Act, 1962 (2019 B.S.)

The main purpose of the imposition of this act was not only to raise government revenue but also to reduce inequality of income and wealth distribution with social justice and to create regular tax paying habit of the taxpayer. The Income Tax Act 1962 had 29 sections and it was amended in 1972 (2029 B.S.). It had provision of imposition of income tax in agricultural income, but this provision was abolished by the Finance Act, 1966(2023).

The additional features of this act were as follows:

1. Income was defined as kinds of income including income derived from business, remuneration, profession and occupation, house and land rent, investment in cash or kinds, agriculture, insurance business, agency and any other sources.
2. The personal as well as residential status of the taxpayer for the tax purposes was defined.
3. The income tax assessment and collection procedure were specified along with the method of computing net income. Certain deductions were allowed to calculate net income.
4. The basis was specified for assessing tax on the best judgment estimate of the tax officer.
5. Provision was made for the installment as well as advance payment of the tax for the first time.
6. Carry forward of loses was allowed for two years.
7. Provision was made for the exemption of income tax for the new industries for a period of not exceeding ten years.
8. The act granted power to constitute net income

assessment committee.

The changing socio- economic environment of the nation forced to change the Income Tax Act resulting in Income Tax Act, 1974 (2031 B.S.).

C. Income Tax Act, 1974 (2031 B.S.)

The Income Tax Act 1974 can be said to be the refined form of Income Tax Act, 1962 (Dhakal, 2057). It had 66 sections. This act explained various aspects of taxes, containing many provisions for taxation. This act was amended eight times in 1977(2034 B.S.), 1979(2036 B.S.), 1980(2037 B.S.), 1984(2041 B.S.), 1985(2042 B.S.), 1986(2043 B.S.), 1989(2046 B.S.) and 1992(2049 B.S.) to make it more practical and to eliminate confusions. Government enacted the income tax rule, 1982(2039 B.S.), in 1982 (2039 B.S.) in accordance with the authority given which helped in proper administration and assessment of income tax.

Some of the features are as follows:

1. This act had clearly defined about income tax, taxpayer, year of income, personal status of taxpayer, non- resident taxpayer, net income and so on.
2. Five heads of income sources were specified viz. a) Agriculture, b) Industry, Business, Profession or Vocation, c) Remuneration, d) House and Land Rent and e) Other sources.
3. Method of computing the taxable income from each head had been specified with deductions allowable.
4. The act had made it obligatory for taxpayer to register their industries, business, profession or vocation in the tax office and any changes to be notified.
5. Carry forward of losses was allowed for within subsequent three years.
6. Provision was made for self-assessment of tax for the first time in Nepal.
7. Provision was made relating to deduction for life insurance premium and contribution made for philanthropic purpose.
8. Taxpayer was required to keep accounts and

records of the income and to be preserved for six years.

9. Provision was made to make agreement for avoidance of double taxation with foreign government.
10. Provision was made relating to reassessment or additional assessment of tax.

D. Income Tax Act, 2002 (2058 B.S.)

To enhance revenue mobilization through effective revenue collection procedure for the economic development of the nation, and to amend and integrate the laws relating to income tax, the parliament of Nepal enacted Income Tax act, 2002 (2058 B.S.), since 1st April 2002 (19th Chaitra, 2058).

The key features of Income Tax Act, 2002 (2058 B.S.) are:

1. All income tax related matters are confined within the act by abolishing all tax related concessions, rebates and exemption provided by different acts.
2. The act has broadened the tax base. Unlike previous tax act, tax rates are spelled out in the act. The tax rates and concessions are harmonized on equity grounds.
3. The act has introduced a pool system of charging depreciation. Intangible assets are also depreciated.
4. The act has first introduced taxation on capital gains.
5. The act has provided liberal loss set-off and carry forward/backward provisions, inter-head adjustments of losses are clearly specified.
6. The act has provided a stringent fine and penalty for the defaulters.
7. The act has introduced a provision for administrative reviews to allow the tax administration to correct mistakes made by tax administrators internally.
8. Global incomes of a resident are made taxable. Non-residents are also taxed on their incomes with source in Nepal.

9. List of expenses is inclusive. All expenses relating to income have been made admissible.
10. The act has made provision of international taxation. Foreign tax credit has been introduced for the first time.
11. The act has separated administrative and judicial responsibilities by distinguishing civil liabilities of the taxpayers from criminal liabilities.

Evolution of Corporate Taxation in Modern Nepal

The history of corporate tax is not so long in Nepal. This tax was introduced only in 1960 with Business Profit and Remuneration Tax Act, 1960. Initially, corporate income tax was not differentiated from personal income tax. All the taxpayer persons, companies and private firms were imposed at the same rate with progressive and exemption limit prescribed by Finance Act of 1960 to 1964. The tax exemption given to companies as similar to personal taxpayer was withdrawn from the financial year 1965/66.

A separate tax system to companies was introduced by the Finance Act 1976. Finance Act 1985 made a provision of giving 5% tax rebate from highest marginal rate of 55% to listed public companies and government enterprises. Financial year 1986/87 was the year when the corporate tax was really recognized by imposing a flat rate of 40% tax on taxable income of listed companies. By the same Finance Act, tax on dividend was imposed which was to be deducted at source at the rate of 20% which after the filing of return by shareholders was to be reconciled. But this dividend tax was changed exempting dividend to a level of 85% in 1987/88.

Finance Act, 1992/93 introduced compulsory self-tax assessment system for public and private limited companies. Besides these changes, taxing corporate income at flat rate to the private limited company was enacted from the financial year 1994/95. This change at last ended the discrimination between private company and the public company. Another major change was the inclusion of divided of non-industrial companies within the tax net, since the financial year 1998/99 (Kandel 2000). The corporation sector has been classified into three groups according to establishment and ownership.

The major three groups are government sector, public sector and private sector. There are also special industries according to nature and liability of paying tax. Special sector's companies are levied 20% tax rate on the taxable income of the companies, as per Income Tax Act 2058. Banking and insurance industries have been taxed at 30% flat rate. The industries established in backward areas are provided certain facilities, concessions, rebates and tax holding as per the Income Tax Act, 2058 and Industrial Enterprise Act, 2049. Similarly, dividend and capital gains have been also included in tax net. The corporate tax levied upon general industries is 25%. Export profit which was taxed at a level of 8% or 0.5% of sales as per Finance Act 2057 was changed by the Fiscal Act 2058 has recommended, export profit from industry sector and trading sector are taxed at 20% and 25% respectively.

Previously, tax exemption facilities were provided by different acts, in Nepal. More than 18 acts were responsible to provide such facilities; the Industrial Enterprise Acts was the main. Industrial Enterprises Act of 2018, 2031, 2038 and 2049 provided such facilities. The major facilities of such type were up to 18 years tax holiday to industry; no double taxation on dividend; fixation of tax rate to industry at 20% etc. The other facilities except those were complete exemption of income tax, sales tax and excise to cottage industries, extra depreciation facility of 33.33% of ordinary rate to special industry, deduction facility of 5% of net income as donation and 5% and 10% of gross income for promotion and development of technology respectively; tax rebate of 10% to industry employing 100% of Nepalese labour and more than 80% of Nepalese raw materials. Besides stated above, the other facilities were investment allowance of 40% if capacity is increased by more than 25%, facility or allowing 50% of the pollution control expenditure facility for capitalizing the manpower development expenditure, facility of deducting the expenses incurred for employee or labour residence, life insurance, health, education, training, partial tax holiday to priority industry, tax rebate to the industries in remote areas, no double taxation on raw materials use by the industries etc. As already stated, tax incentives were not the function

of Income Tax Act and Industrial Enterprise Act only at that time. Electricity Act, Petroleum Act, Foreign Investment and Technology Transfer Act also provided different types of tax facilities to concerned industries. Facilities provided by these acts were full exemption of income tax to electricity producer of up to 1000 k.w., tax holiday of up to 15 years to electricity related works: only 18% tax rate applicable to electricity related industry; only 10% tax rate to petroleum industry and so forth.(Kandel, 2006)

The Income Tax Act, 2058 has now, however, consolidated all concessions and has also provided various types of tax incentives such as tax credit, accelerated depreciation, and loss set off and carry forward of losses. Business loss can be carried forward to 4 years. In the case of Banking and General insurance business loss can be carried forward up to 5 years. In the case of long term contract, loss can be carried forward as per the notice of Internal Revenue Department. Similarly, loss of BOT/BOOT can be carried forward up to seven years. Accelerated rate of depreciation is available to manufacturing industry by both Industrial Enterprise Act, 1992 and Income Tax Act, 2058. Reduced rate of taxes and various rebates have been provided specifically in Section 11 of Income Tax Act, 2058.

Conclusion

Income tax should be justifiable to achieve maximum social and economic objective. It helps in redistribution of economic means by the transformation of wealth from persons with higher economic level to lower economic level. The government should formulate apt policies to curb inflation and apply proper fiscal measures through taxation. The residents of the country should discourage tax evasion and avoidance. The two way interaction can lead to huge leap in the economy. The same has been seen in India during 1991 while it was in the phase of liberalization. Apt measures and policies made virtuous cycle to uplift the economic prospect of India.

The evolution of Income Tax has shown that amendments have been made time to time. However, there needs to be proper evaluation during each fiscal cycle. The budget, fiscal measures and monetary

measures should be made parallel so as to meet the objectives of taxation. Review of statistical data and knowledgeable personnel at the policy level is the impending need of current situation.

According to Income Tax Act 2058, the Inland Revenue Department (IRD) has overall responsibility for the implementation and administration of income tax. However, Government of Nepal is the highest authority of the tax administration. The Ministry of Finance, on behalf of Government of Nepal, exercises the management function of tax administration by carrying out the functions such as planning, organizing, direction, coordinating, and controlling of the government organizations related to taxation. The efficiency level has to be stepped up.

Income Tax Act 2058 has included detailed penal

provisions, which are divided into two parts; interest & penalties and offences. Interests are charged on delinquent taxes so that taxpayers may not delay tax. Penalties are fixed to correct the misbehavior of the taxpayers. If penalties are not levied on the taxpayers who violate the Act, there may be a tendency not to follow rules and non-compliance will increase. Assessment officers should have adequate knowledge and should be empowered by being area specific or income specific.

The contribution of income tax to the national budget must be increased to achieve the goal of national development and equal economic distribution. The goal can be achieved only if the Government of Nepal takes steps for making the income tax management/administration efficient.

Bibliography

- Agrawal, Govinda Ram (1978), "Resource Mobilization for Development: The Reform of Income Tax in Nepal", CEDA, T. U., Kathmandu.
- Agrawal, H. N. (1976), The Administration System of Nepal, Vikas Publishing House, New Delhi
- Agrawal, Govinda Ram (1980), "Resource Mobilization for Development": CEDA, T. U., Kathmandu
- Amatya, Kedar Bahadur (1965), "Nepalma Aayakar Byabastha", Annapurna Press, Kathmandu
- Amatya, S. K., Dr. D. B. Pokhrel and R. K. Khanal (2004), Taxation in Nepal, M. K. Publishers and Distributors, Kathmandu
- Bernstein, J. and Shah, A. (1993), Corporate Tax Structure and Production, World Bank, Washington D. C.
- Bhattarai, Nirmala and Shrestha, Ratna S. (1976), "Tax Laws in Nepal: A Study", Rupesh Prakashan, Kathmandu
- Dhakal, Kamal Deep, (2057), Income Tax and Compound Tax Law and Practice, Kamal Prakashan, Kathmandu
- Joshi, Uttam Lal (1987), Direct Tax System of Nepal, Bodhi Printing Press, Kathmandu
- Kandel, Pushpa Raj (2000), "Corporate Tax System and Investment Behaviour in Nepal", Ph. D. Thesis.
- Kandel, Pushpa Raj (2001), "Draft of Income Tax Act 2001, Critical Analysis", Rajaswa, Vol, 1, RATC.
- Kandel, Pushpa Raj (2003) "Kar Sudharko Sandharbha Ra Nepalko Kar Prashasan", Rajaswa, RATC.
- Kandel, Pushpa Raj (2006), Tax Laws and Tax Planning in Nepal, Buddha Academic Enterprises, Kathmandu
- Khatiwada, S. K. (1985), Aayakar Ain Ra Kar Nirdharan, Sajha Prakashan, Kathmandu
- Musgrave and Musgrave (1989)
- Pant, Dambar Bahadur (2004), "Problems in Tax Administration and Their Remedies", Article: Rajaswa, Vol. 1
- Seligman, E. R. A. (1914), The Income Tax: A Study of the History, Theory and Practice of Income Taxation at Home and Abroad, The MacMillan Company, New York.
- Singh, S. K. (1977), Fiscal System of Nepal, Ratna Pustak Bhandar, Kathmandu.
- Thapa, Govinda Bahadur (2001), "Origin and Theory of Income Taxation", Rajaswa, Vol. 1, RATC.
- Tripathee, Daya Raj (1995), Income Tax System in Nepal and Some Potential Areas for Reform

Nepalese Financial System and Development Strategy

● Chinta Mani Siwakoti*

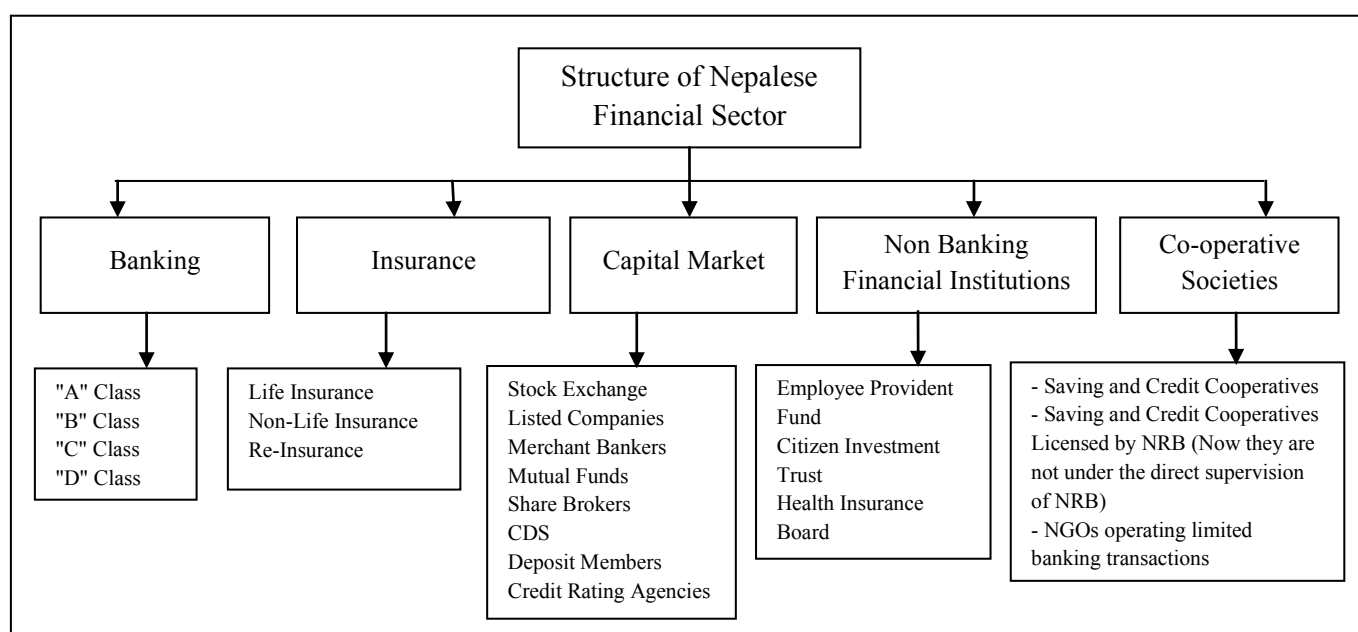
Introduction

Financial system is the collective system of banks and financial institutions, institutions of capital market, insurance companies, co-operatives & non-bank financial institutions along with NGOs performing limited banking activities. The financial system channelizes the idle fund from fund surplus sectors to fund deficit sectors. Sound and efficient financial system promotes economic development through sustained growth by efficiently allocating the resources to the desired sectors of the economy. It also plays a key role in managing risks and promoting entrepreneurship. Banks and financial institutions (BFIs) are major stakeholders of the Nepalese financial system. The modern banking system in Nepal had started in 1994 B.S. with the establishment of Nepal Bank Limited. The capital market activities had started in the same year with

the issuance of public share of Nepal Bank Limited and Biratnagar Jute Mills. The formal insurance activity had started with the establishment of National Insurance Board in 2025 B.S. Banking industry holds major financial assets in financial sector of Nepal and therefore development agenda of banking industry largely determines financial performance of financial sector.

Financial System of Nepal

The financial system of Nepal consists of banking sector, insurance sector, capital market, non-banking financial institutions and co-operative societies. The banking sector is regulated and supervised by Nepal Rastra Bank, central bank of the nation. Four types of BFIs are providing banking services in the country: commercial banks, development banks, finance companies and microfinance

* Deputy Governor, Nepal Rastra Bank.

institutions; also classified as A, B, C, and D class BFIs respectively. BFIs are expanding their services in different parts of the country through branch based banking services and technology based banking services. Similarly, there is the Insurance Board which regulates life, non-life and re-insurance companies of the nation. The capital markets consist of Nepal Stock Exchange Limited, merchant bankers, mutual funds, stock brokers, credit rating agencies and so on. Similarly, the non-banking institutions include the Citizen Investment Trust (CIT), Employee Provident Fund (EPF) and recently established Health Insurance Board. The Ministry of Cooperative and Poverty Alleviation provides oversights to different cooperative societies which include the saving and credit cooperative societies, multipurpose cooperative societies and non-government organizations for the limited banking services. All these institutions are regulated and controlled under different acts and policies. The diagram above shows an outline of Nepalese Financial Sector.

Financial Sector Development Strategy (FSDS)

Government of Nepal has approved the five-year Financial Sector Development Strategy (FSDS) 2073/74 - 2077/78. This development strategy has a vision of developing effective, efficient, inclusive and stable financial system that contributes for wider economic growth. The development strategy has set the following guiding principles.

1. Principle of fair competition
2. Principle of efficient financial system
3. Principle of prudential regulation
4. Principle of public private partnership
5. Principle of credible information system
6. Principle of financial sector stability
7. Principle of good governance
8. Principle of market monitoring
9. Principle of enhanced human and corporate capabilities
10. Principle of financial inclusiveness

FSDS has different strategies for different sectors of Nepalese financial system. The pillars of the banking sector are listed as below:

1. Finance for Economic Growth
2. Financial Access and Inclusion
3. Financial Stability
4. Corporate Governance

Finance for Economic Growth

The FSDS aims to increase the investment in the different sectors of the economy to support high and sustainable economic growth. FSDS has set the strategies in order to orient the banking system towards universal banking, developing money market, encouraging BFIs to diversify their products and portfolios and enhance financial intermediation, and promote bank financing in the primary sectors of the economy.

The FSDS has set the objectives of achieving the deposit to GDP ratio to 100 percent and credit to GDP ratio to 80 percent by Fiscal Year 2077/78 from respective 89.7 percent and 73.7 percent in FY 2072/73.

Financial Access and Inclusion

Inclusive financial system is the precondition for inclusive economic growth. Based on the Finscope survey conducted in 2014, still large proportion of population has to be brought under the formal financial system. FSDS has focused to increase financial access and inclusion by addressing issues related to both supply and demand side of financial services. From the supply side, it has set the strategies to increase the availability of formal financial services and from the demand side, it has set the strategies to develop the confidence to access and use financial services through financial literacy programs and consumer protection.

Financial Stability

Financial stability ensures resilient financial system that withstands various internal and external shocks that arise from various socio-economic factors. A stable financial system also encourages efficient financial intermediation and rational distribution of resources in the economy to support sustained economic growth. FSDS has defined various strategies to maintain stable and well functioning financial system through improved monitoring and regulation of financial system, designing

and building of financial safety nets, creating strong legal and regulatory framework, promoting financial deepening through proper financial structure and improved coordination among the stakeholders.

Corporate Governance

Good governance reduces market vulnerability to financial crisis, reduces transaction costs and the cost of capital, and leads to capital market development. Good governance complements traditional supervision, protects the interest of depositors and investors, builds and maintains public confidence in the financial sector and most importantly, helps institutions achieve sustainable growth.

FSDS has set the strategies to strengthen corporate governance in the banking sector through improved corporate governance related policies and practices, enhanced risk management and internal controls, adoption of international accounting and auditing standards and harmonized financial sector legal framework.

FSDS has set the strategies for the other sectors of the financial system including insurance sector, capital market, non-banking financial institutions and cooperatives. It has also set the strategies for the development of financial market infrastructure and capacity building.

Implementation Framework

The FSDS paper has set different tasks to be accomplished by Nepal Rastra Bank, Security Board of Nepal, Ministry of Finance, Insurance Board and other institutions within the defined time frame. The tasks set in the strategy paper strive to achieve high goals in a defined time period and can be achieved if proper co-ordination among the concerned institutions is established. The main problem behind the strategy formulation and

implementation is poor co-ordination and lagging pattern in understanding. If this problem could be solved or overcome, the implementation remains possible.

To implement the FSDS, a committee has been set up which is headed by the Governor of Nepal Rastra Bank. This committee comprises of various members from different sectors of government and non-government organizations. For the proper implementation of the strategies, the concerned authorities need a clear vision and commitment. However, this can be considered as one of the major steps to develop the financial sector of Nepal in the days ahead.

Conclusion

The financial system is considered as the lubricant for economic development of the nation. A well-developed and strong financial system can efficiently mobilize resources and helps in performing economic activities smoothly. Proper allocation of credit in various productive sectors contributes a much to the economic growth that also sets foundation for prosperity.

Though the Nepalese financial system has surpassed the size of the economy and financial deepening has increased over years, it is necessary to develop an effective, efficient, inclusive and stable financial system that can support wide economic growth. The Government of Nepal has approved a five-year FSDS Paper on 2073/09/22 for FY 2073/74-2077/78. This strategy aims to strengthen the existing financial system through various regulatory and policy perspectives and can be considered as one of the remarkable steps in the development of an effective, efficient, inclusive and stable financial system. This strategy, if implemented properly can set the strong base for economic progress and will be able to contribute significantly to the economic development of the nation.

References

- FSDS (2073)*, *Financial Sector Development Strategy (2073/74-2077/78)*, approved by the Cabinet on 2073/09/22, Ministry of Finance, Government of Nepal, Singhdarbar, Kathmandu, Nepal.
- Economic Survey (2074)*, *Ministry of Finance*, Government of Nepal, Singhdarbar, Kathmandu, Nepal.
- Monetary Policy (FY 2075/76)*, *Nepal Rastra Bank*, Central Bank of Nepal, Baluwatar, Kathmandu, Nepal.
- Budget (FY 2075/76)*, *Ministry of Finance*, Government of Nepal, Singhdarbar, Kathmandu, Nepal.

Implementation of NFRSs in Bank and Financial Institutions: Regulator's Perspective

● Jagdish Kumar*

Introduction

Institute of Chartered Accountants of Nepal (ICAN) pronounced the implementation of NFRSs in Nepal on 13rd September 2013. The pronouncement prescribed the roadmap of implementation in commercial banks from fiscal year 2015/16 and financial institutions from fiscal year 2016/17. However, the implementation was delayed by two years in commercial banks and financial institutions as Nepal Rastra Bank (NRB) did not amend its directive related to preparation of financial statements. Auditors of commercial banks issued modified reports even disclaimer on financial statements during such period. The reason of such delaying was complexities in provisions of standards, preparation level of bank and financial institutions as well as NRB, availability of technical manpower, support of IT system and its compatibility with the requirement of NFRSs, non-assessment of impact on financial statements after implementation of NFRSs etc.

Finally, NRB issued a directive on 30 November 2017 to commercial banks to prepare their financial statements of fiscal year 2017/18 as per NFRSs and also prescribed the format of financial statements. However, the directive not only prescribed the implementation requirement but also required some regulatory adjustments to net profit to derive the distributable profit; and the amount of profit and reserves that can be included in computation of capital adequacy ratio. This article covers the basic notion about the regulatory adjustments and its

necessity in case of bank and financial institutions.

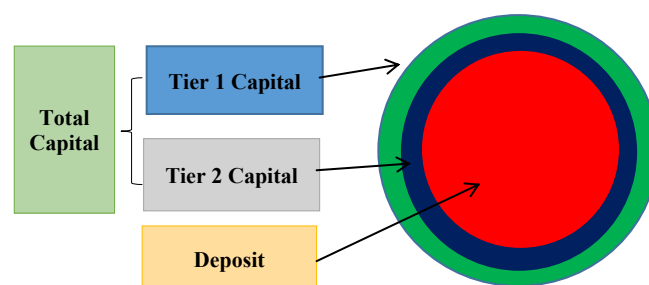
Special Features of Banking Business

Bank and financial institutions are special entities that facilitate financial intermediation between savers and borrowers. They help in efficient allocation of capital and, in the process, undertake the extremely critical function of transformation of size, risk, liquidity and maturity. Banks source their funding predominantly through debt (deposits) on the base of a very small portion of their own capital (equity).

Compared to any other non-financial institutions, banks' leverage ratio (debt/equity) always remains very high, making them significantly vulnerable to market fluctuations, if not managed prudently.

The failure of banking system has deleterious impact on the economy as it transmits the shock to real sector. It impacts heavily to depositors, other institutions and ultimately the economy. Fiscal costs of banking crisis in developing countries exceeded \$ 1trillion in 1980s and 90s— equivalent to all foreign assistance transfers to developing countries during 1950-

Anyone who says they understand IAS 39 has not read it.
Professor Sir David Tweedie Chairman of IASB

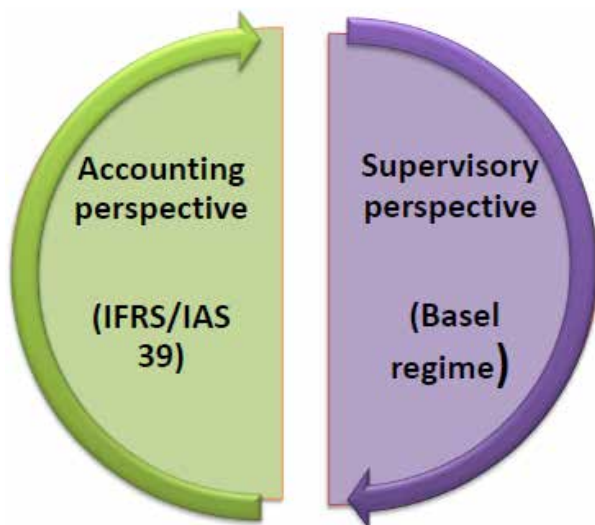
*Assistant Director, Nepal Rastra Bank.

2001. Asian crisis of 90s impacted 20 percent of GDP of Japan.

Banking Regulation

Given the special risk faced by banks and, at the same time, the deleterious impact their failure has on the economy, it becomes absolutely essential to regulate banks very closely so that risks don't flare up leading to banking crisis impacting the larger economy. The banking regulation, therefore, seeks to regulate the entire gamut of bank's functions starting from the inception to their winding up. Objective of the banking system regulation is to ensure that banks operate in a safe and sound manner. To do this, they must hold capital and reserves sufficient to support the risks that arise in their businesses.

One of the major categories of banking regulation is prudential regulation – Capital and liquidity regulations, income recognition and asset quality regulations, etc. Out of these, income recognition and assets quality is related to the accounting aspects.

NRB had prescribed interest income recognition on cash basis and rule based forward looking approach of loan loss provisioning for loan and advances. The conflicting divergence between NRB regulation and the provision of NFRSs as recognition of interest income as per effective interest rate method and impairment testing on loan and advances on incurred loss model had created the major obstacle in implementation of NFRSs in bank and financial institutions.

NFRSs Implementation and Regulator's Perspective

Objective of the accounting standards is to prescribe accounting principles for high quality, transparent, comparable, neutral and fair presentation of information in financial statements. Neutrality helps to reduce the earning management, limit management's ability to create hidden reserve and accordingly present true performance and financial position of the entity. Neutrality always contradicts with conservatism approach of accounting. Followings provisions of NFRSs are viewed by regulator as less conservative

- **Impairment of Financial Assets on Incurred Loss Model – A too little and too late.**

"I can assure you that it is safer to keep your money in a reopened bank than under the mattress" - President Roosevelt in March 1933, after declaring a nationwide bank holiday

NAS 39 prescribed the principles for recognition of impairment loss on incurred loss model. As per the model, impairment on financial assets can be tested when there is objective of loss incurred at the reporting date. The model follows backward approach of impairment testing whereas the rules prescribed by the regulators are more conservative and follow forward looking approach. Advance approach of credit risk measurement under Basel II also follows expected loss model for impairment testing. The incurred loss model was criticized for *"too little and too late"* recognition of impairment loss and it was also evidenced by Global Financial Crisis 2007-08. The benefit of this model is that it helps to reduce the space available for earning management but it does not take into account of countercyclical concept. The model is pro-cyclical as it requires no loss or little loss recognition at good time and higher loss during the period of stress. Such demerits of the model lead to amendment in IAS 39 and

the International Accounting Standards Board issued the complete version of IFRS 9 in July 2014. The amendments include replacement of incurred loss model of impairment testing to the expected loss model and it was implemented from annual periods beginning on or after 1 January 2018.

- **Recognition of Interest Income**

As per NAS 18 Revenue, interest income shall be recognized using the effective interest method when it is probable that the economic benefits associated with the transaction will flow to the entity; and the amount of the revenue can be measured reliably. The determination of probability of future economic benefits is more judgmental and subjective. Majority of the banking regulators have prescribed cash basis of interest income recognition and regarded the accrual basis as less conservative and even bankers can declare dividend from depositors' money. Nepalese banking system had also experienced severe stress at Government owned bank during the period when NRB allowed banking system to recognize the interest income on accrual basis. Accordingly, after the recommendation of IMF, accrual basis was replaced with cash basis.

- **Recognition of Gain on Bargain Purchase in Profit or Loss**

NFRS 3 Business Combination requires to recognize the gain from bargain purchase from business combination in profit or loss. Gain from bargain purchase is the amount that is derived as fair value of identifiable net assets acquired less fair value of consideration transferred and amount of any non-controlling interest. Basically, it is the amount of fair value gain and such gain on even non-monetary assets shall be recognized as income. Such requirement is less conservative as the unrealized profit of non-monetary assets shall be regarded as available for distribution of dividend.

- **Recognition of Purchased Goodwill**

NFRS 3 Business Combination allows to

recognise goodwill that arises on business combination. Goodwill is the amount that derived as fair value of consideration transferred plus amount of any non-controlling interest less fair value of identifiable net assets acquired. Goodwill may be recognised by issuing share capital (without cash inflows to the entity). Issue of equity share capital for a consideration of resource which may not result in future economic benefits to the entity shall erode the highest quality of equity as shock absorber. This kind of equity share capital shall not absorb losses on going concern basis. Further, none of the standards allow to write off the goodwill. However, NAS 36 Impairment of Assets, requires annual testing of impairment. Since, goodwill does not generate cash flows independently, impairment is tested along with the cash generating units of the entity. The estimation of cash flows for determination of recoverable amount is purely judgmental. Hence, issuing the highest quality capital without cash inflows by recognising goodwill shall not be prudent or less conservative.

- **Recognition of First Time Adoption Gain in Retained Earnings**

NFRS 1 First Time Adoption of NFRSs requires recognition of the resulting adjustment in carrying amount of different assets or liabilities due to adoption of NFRSs directly in retained earnings (or, if appropriate, another category of equity). Such adjustments may arise due to adoption of fair value accounting of non-monetary assets. For example, an entity may elect to measure an item of property, plant and equipment at the date of transition to NFRSs at its fair value and use that fair value as its deemed cost at that date. The changes in carrying amount of property, plant and equipment can be recognized in profit or loss even though NAS 16 Property, Plant and Equipment requires to recognize the changes in fair value under revaluation model in other comprehensive income to revaluation reserve. Hence, there is room to increase the retained earnings due to adoption of NFRSs and such increased amount can be distributed as

dividend. These requirements of NFRS 1 are less conservative.

- **Recognition of Fair Value Gain in Profit or Loss**

Some standards require change in fair value of long term assets (monetary as well as non-monetary) in profit or loss. Like NFRS 9 Financial Instruments requires the changes in fair value of majority of financial assets in profit or loss. Similarly, NAS 40 Investment Property requires the changes in fair value of investment property (land or land and building or part of building held to earn rental income or for capital appreciation) in profit or loss. This standard allows changes of fair value of long term non-monetary assets in profit or loss. The provisions of these standards are less conservative as it allows unrealized gain of long term assets to be recognized in profit or loss and ultimately available for distribution as dividend.

- **Recognition of Deferred Tax Income in Profit or Loss**

Deferred tax assets are the amounts of income taxes recoverable in future periods in respect of: (a) deductible temporary differences; (b) the carry forward of unused tax losses; and (c) the carry forward of unused tax credits. NAS 12 Income Taxes requires to recognize deferred tax assets on carry forward of unused tax losses and unused tax credits to the extent that it is probable that future taxable profit will be available against which the unused tax losses and unused tax credits can be utilized. The determination of probability of availability of future taxable profit is purely judgmental. Whereas, the standard requires to recognize deferred tax income in profit or loss. This provision is less conservative and allows the profit to be available for distribution as dividend.

- **Recognition of Actuarial Loss in Other Comprehensive Income**

NAS 18 Employees Benefits requires to

recognize actuarial loss in other comprehensive income. Actuarial loss in valuation of employee's benefits arises due to changes in assumptions taken in the valuation or the assumptions do not approximate to actual. Further, the standard neither requires (only encourage) to get the actuarial valuation from professional expert nor it necessitate the determination of assumptions from such expert. These requirements provide room for taking inappropriate assumptions by the management to manage their earning and recognise actuarial loss in other comprehensive income. It is also evidenced from financial statements of Nepalese banks that billions have been recognised in other comprehensive income as actuarial loss. Due to such inappropriate assumptions, expense related to employees' benefits that would have been recognised in profit or loss has been recognised in other comprehensive income.

Accordingly, Capital Adequacy Framework prescribed by Basel Committee on Banking Supervision values these less conservative accounts to zero and requires some of these assets to be deducted from Tier 1 capital while calculating capital adequacy ratio. Examples of these accounts are goodwill, deferred tax assets, intangible assets, cash flow hedge reserve, Gain on sale related to securitisation transactions, defined benefit pension fund assets and liabilities etc.

NFRSs Implementation Modality and Regulatory Adjustment

As mentioned in earlier paragraphs, banking business is of special nature thus it should hold sufficient and quality capital as well as reserve to support the risks that arise in business. To ensure that banks hold sufficient capital and reserve to mitigate inherent risk in business, legal powers have been granted to NRB to issue directive and even control the dividend declaration. Section 47 of the Bank and Financial Institutions Act, 2073 requires bank and financial institutions get prior approval from NRB to declare dividend to its shareholders. The section gives power to NRB to decide what amount of profit a bank or financial institution

can declare as dividend. Further, section 79 of the Nepal Rastra Bank Act, 2058, gives power to NRB to issue directive to bank and financial institutions. Accordingly, NRB has issued 22 directives as on date. Some important directives are provisions relating to preparation of financial statement, loan loss provisioning, capital adequacy requirement etc. Provisions relating to capital adequacy requirement prescribed element of capital that can be treated as capital fund. Reserve can be included in it and assets can be deducted from it. The objective of all these provisions is to ensure that bank or financial institutions hold sufficient and sound capital fund to mitigate the inherent risk of business.

Implementation Modality

Full implementation of NFRSs by replacing all the provisions of NRB directive relating to preparation of financial statements and declaration of dividend would have led to immense increase of unrealised profit in profit of bank and financial institutions. Further, the increased amount could be declared as dividend, ultimately lead to decrease in capital fund. That is the main reason NRB has not allowed bank and financial institutions to determine the distributable profit as per NFRSs even though NRB requires the bank and financial institutions to prepare their financial statements as per NFRSs. The provision of NRB directive relating to preparation of financial statement requires BFIs to prepare a single set of account as general purpose financial statements which also act as financial statements for regulatory purpose. Dual reporting requirement was not adopted as it would not be beneficial from cost benefit perspective. However, NRB requires bank and financial institutions to make regulatory adjustment in profit derived as per NFRSs and transfer the excess amount of profit (derived as per NFRSs than the regulatory provisions (existing GAAP)) from retained earnings to regulatory reserve. This approach has also been suggested by IMF Working Paper on Supervisory Roles in Loan Loss Provisioning in Countries Implementing IFRS (September 2014 Series). The paper suggests to create a non-distributable capital reserve, or regulatory reserve, for any shortfall between accounting and regulatory provisions.

Regulatory Adjustment

Before declaring dividend from accumulated profit (retained earnings), NRB has directed bank and financial institutions to make some regulatory adjustment in accounts and transfer the amounts from retained earnings to regulatory reserve. These adjustments are as follows.

- Interest income not received during the year
- Short loan loss provision in accounts
- Short provision for possible losses on investment
- Short loan loss provision on Non Banking Assets
- Deferred tax assets
- Goodwill
- Bargain purchase gain
- Actuarial loss
- Negative balance of reserve account that is recognised directly to equity or through other comprehensive income
- Other if any as directed by NRB

Carve out

The implementation of NFRSs in bank and financial institutions was eased by ICAN by providing Carve out in certain provision of NFRSs. These provisions were not only impracticable to implement in Nepalese banking sector but also some of them would have been resulted into misleading information in the financial statements during the transition period of implementation. For example, NAS 39 requires bank and financial institutions to recognise the impairment loss on loan and advances as per incurred loss model. This model is outdated and has been replaced with the expected loss model. The existing GAAP on loan loss provision was rule based and forward looking approach. Accounting Standards Board (ASB) of Nepal has also started the process to replace the incurred loss model to expected loss model and it has been expected to come into effect shortly. So, the transition period of accounting of impairment loss was to be moved from forward looking approach to incurred loss model and again shall move to expected

loss model during the short span of time. The adoption of three models for impairment loss recognition during short period shall not present fair impairment loss and performance of entity distorting the comparability of financial statements. Similarly, provision of straight line accounting of lease expense of operating lease by lessee as per NAS 17 Lease was misinterpreted by preparers as well as auditors. Preparers were recognising the lease expense on straight line basis even the contractual amount of lease was agreed to be increased annually or bi-annually by certain percent which tends to be within range of inflation rate. Carve out on such provision was not carve out on real sense but it tends to be interpretation like carve out. Thanks to ASB for its recommendation and ICAN for providing carve out which eased smooth implementation of NFRSs. The provisions of carve out are as follows:

- **Impairment on Loan and Advances**

The carve out requires bank and financial institutions to recognise the impairment loss on loan and advances as higher of amount of impairment loss derived as per incurred loss model or regulatory provisions.

- **Interest Recognition on Amortized Cost**

The carve out provides an option to determine interest income by applying effective interest rate to the gross carrying amount of a financial asset unless the financial asset is written off either partially or fully.

- **Effective Interest Rate**

Such carve out provides an option to exclude all fees and points paid or received in determination of effective interest rate if **it is immaterial or impracticable to determine reliably.**

- **Uniform Accounting Policies on Consolidated Financial Statement & Investment in Associates or Joint Venture**

The carve out provides an option to exempt the

requirement of adoption of uniform accounting policies in preparing consolidated financial statement if it is impracticable to adopt uniform accounting policies

- **Recognition of Operating Lease Expense**

It provides an exemption to recognise lease expense on straight line basis over the lease term.

- **Interim Financial Reporting**

It provides an exemption to restate corresponding previous interim period balance in interim financial reporting if it is impracticable to restate.

Conclusion

Financial statements of commercial banks for fiscal year 2017/18 have been prepared as per NFRSs. This great achievement was gained through rigorous working, study, discussion etc. at preparers, auditors, NRB, ICAN and ASB. The preparers as well as auditors gained experience of preparation of international level financial statements. ASB, ICAN and NRB played great role to ease out the impracticable difficulties in provisions of NFRSs. Carve out provided by ICAN relaxed bank and financial institutions from huge amount of tax burden which was arisen due to adoption of a failed and phased out model of impairment testing. Even though the financial statements are prepared as per NFRSs, still there are some areas which need to be improved. Such improvement shall be gained gradually through experience and knowledge of prepares as well as auditors when NFRSs implementation get matured. NRB played dual role of supporting implementation as well as safe guarding the interest of depositors. NRB has also issued directive to development bank and financial institutions to prepare their financial statements as per NFRSs from fiscal year 2018/19. Accordingly, it will also be implemented in microfinance companies in coming days.

Efficiency of Banking Sector: An Empirical Review

● **Kishor Hakuduwal, PhD***

Introduction

Efficiency is the ability to do their activities well and successfully without wasting materials which is determined by the ratio of output to input used. The efficiency of banking sector indicates that the ability of banks to provide their output using various inputs of banks. Efficiency of banking sector is one of the most important issues in the financial market as efficiency of banks can affect the stability of the banking industry and thus the effectiveness of whole monetary system (Yilmaz, 2013). A few studies which were conducted in various countries of the world are reviewed and presented on the efficiency of banking sector including Nepalese banking sector.

Efficiency of Banks in European Countries

Fries and Taci (2005) estimated the cost efficiency of 289 banks in fifteen East European countries over the period from 1994 until 2001. They found that country level specific factors, such as banking systems with lower nominal interest rates, a higher proportion of total banking assets being owned by foreign majority-owned banks and higher intermediation ratios tended to be significantly associated with more favourable banking cost efficiency scores. At the bank level, they found that private banks were more cost efficient than state-owned banks and that the majority of the foreign-owned banks showed the most favourable cost efficiency scores amongst the different types of private banks. Yildirim and Philippon (2007) assessed that the efficiency and cost efficiency

benefit of commercial banks in Central and Eastern Europe. They found that an average cost efficiency lies in between 74% and 79% and the scores of profit efficiency ranged from 61% to 67%.

Dietsch and Lozano-Vivas (2000) compared the cost efficiency of French and Spanish banks between 1988 and 1992 taking into account specific and environmental factors, such as macroeconomic, structural and regulatory conditions along with the conditions of access to banking services. They revealed, without taking into account specific and environmental variables that the average efficiency of Spanish banks (16.9%) were lower than that of French banks (77.2%). However, taking into account the specific and environmental variables, it dropped sharply narrowing the gap between French banks (96.9%) and Spanish banks (88.4%).

Resti (1997) measured the cost efficiency for a sample of 270 Italian banks with Stochastic Frontier Approach (SFA) and Data Envelopment Approach (DEA). The study found that the mean efficiency values were comparable (68.1% with DEA, 69.5% with SFA) and there is a high positive correlation between scores (86.7%) and also between scores rankings (88.5%).

Efficiency of Banks in African Countries

Kiyota (2009) studied the banking sector efficiency of sub-Saharan African countries and found that that foreign banks out-performed domestic banks for profit efficiency, and entry of foreign banks appeared to have positive impacts on domestic

*Lecturer, Bhaktapur Multiple Campus.

banks. He also mentioned that smaller banks are more profit efficient whereas medium size and larger banks showed cost efficiency. Ncube (2009) examined the South African banking sector efficiency focusing on cost and profit efficiency with the use of Stochastic Frontier Model for the study period (2000-2005) and found that South African banks significantly improved their cost efficiencies and no significant gains on profitability fronts. The study indicated that a weak positive correlation between cost and profit efficiency of South African Banks. In addition, most cost efficient banks were also mostly profit efficient.

Kamau (2011) examined the trends in efficiency of the banking industry during the post liberalization period in Kenya and found that the commercial banks' efficiency score was not less than 40 percent. He also depicted that foreign banks were found to be more efficient than local banks. And in the local category local private banks were found to be more efficient than local public banks. Large sized banks appeared to be more efficient than medium and small banks might be due to economies of scale.

Aikaeli (2008) investigated efficiency of commercial banks in Tanzania. Utilizing secondary time series data of the Tanzanian banking sector, the study examined technical, scale and cost efficiency of banks. He found that foreign banks ranked in the highest position in terms of technical inefficiency and cost inefficiencies of banks were attributed to inadequate fixed capital, poor labour compensation, less management capacity as banks expanded and accumulated excess liquid assets.

Efficiency of Banks in Asian Countries

Using a stochastic cost frontier approach, Karim (2001) investigated banking efficiency in the four ASEAN countries (Indonesia, Malaysia, Philippines and Thailand) over the period from 1989 until 1996. He depicted that there were significant differences in banking efficiency across the four ASEAN countries. On an average, Thai banks appeared as the most efficient banks, followed by Malaysian banks, Indonesian banks, whilst Philippine banks were the least efficient. He also found that privately owned banks were more cost

efficient than state-owned banks and that larger banks tended to have higher cost efficiency scores than smaller banks. Sufian and Abdul Majid (2007) analyzed the efficiency change of Singapore commercial banks during the period of 1993-2003. Using DEA, they found that commercial banks in Singapore exhibited an average overall efficiency of 95.4 percent.

Tahir and Haron (2008) examined the technical efficiency of the Malaysian commercial banks over the period of 2000-2006, using the stochastic frontier approach (SFA). They showed that the average overall efficiency of Malaysian commercial banks was 81 percent implying an input waste of 19 percent. They also found that the level of efficiency increased during the period of study and domestic banks were found to be more efficient related to foreign banks. Hasan et al. (2012) examined the technical efficiency of the Malaysian domestic banks listed in the Kuala Lumpur Stock Exchange (KLSE) market over the period 2005-2010 and found that Malaysian domestic banks exhibited an average overall efficiency of 94 percent, implying that sample banks wasted an average of 6 percent of their inputs.

Saad and Moussawi (2009) assessed the cost efficiency of 43 Lebanese commercial banks using a nonparametric method (Data Envelopment Analysis) and a parametric method (Stochastic Frontier Analysis) over a period from 1992 to 2005. They found that the level of cost efficiency increased from 76.35% in 1992 to 89.12% in 2005 for the stochastic frontier and from 73.96% in 1992 to 84.02% for the DEA method. They noticed the higher efficiency scores with the SFA compared with the DEA, namely 86% and 81%, respectively.

Samad (2009) examined inefficiencies of Bangladesh banking industry using the stochastic frontier production function model and the time invariant cross-sectional data. The measure of technical efficiency indicates that the efficiency of Bangladesh commercial banks lies between 12.7 and 94.7 percent; the industry average rated at 69.5 percent. He also found that about 30 percent of the commercial banks in Bangladesh fell below the industry average.

Baten and Kamil (2010) investigated the online bank specific deposits efficiency using stochastic frontier technique to determine factors affecting the efficiency level of banks for the period 2001 - 2007. They used a panel of 20 banks divided into four groups namely, NBs (National Banks), ISBs (Islamic Banks), FBs (Foreign Banks), and PBs (Private Banks) in Bangladesh. They showed that the estimated year-wise average online banks deposits efficiency was 73.8% while group-wise average deposits efficiency was 77.7%. At the bank group level, Nationalized Commercial Banks (NBs) and Islamic Banks (ISBS) were more efficient by 90.9% and 86.8% respectively, followed by Private Banks (PBs) which had 63.4% and Foreign Banks (FBs), 62.7%. They also observed that the foreign banks were less efficient in producing deposits. The most efficient bank was found to be Islami Bank Ltd. and the most inefficient bank was Pubali Bank with efficiency scores of 0.96 and 0.52 respectively.

Suzuki and Sastroswito (2011) found that the efficiency of the Indonesian banking sector during the period of 1994-2008 was relatively high, with the mean of overall industry 0.866. Using the total deposits, interest expenses, and other operating expenses as inputs while total loans, interest income, and other operating revenues as output, they also found that the government owned banks were most efficient than joint venture and foreign owned bank, private owned banks. Pramuka (2011) investigated the profit efficiency of Islamic (full-fledged Islamic banks and Islamic window banks) banks in Indonesia using the Stochastic Frontier Approach (SFA) for the period of March 2003 until March 2009. He indicated that full-fledged banks were more efficient in generating profit than their counterpart, Islamic window banks.

Abdmoulah and Laabas (2012) using a stochastic frontier approach, investigated the technical and allocative efficiency of the Kuwaiti commercial banks over the period 1994-2009. They found that overall efficiency was on an average equal to 80% and the decomposition of overall efficiency into technical and allocative revealed that the source of efficiency decline was different in each period.

Wei and Wang (2000) studied the technical efficiency of the commercial banks in China and found that on an average, the newly established banks were relatively more technically efficient than the state-owned commercial banks. Using non-parametric DEA, Chen, Skully and Brown (2005) studied the effects of the 1995 deregulation of the banking system on the cost efficiency of 43 Chinese banks over the period 1993-2000. They found that efficiency depended on ownership type: large state-owned banks and small joint-stock commercial banks were more efficient than medium-sized joint-stock commercial banks. In the Chinese banking sector, the mean annual cost efficiency scores ranged from 42.6% to 58.2%.

Using data from 28 commercial banks in China from 1995 to 2004 and employing the DEA techniques, Ariff and Can (2008) found that joint-stock commercial banks were more efficient than state-owned banks. Berger, Hasan and Zhou (2009) studied 38 Chinese banks over the period 1995-2003 and obtained a mean efficiency scores of 89.7% for cost efficiency and 47.6% for profit efficiency. They also found that financial reforms, which reduced the state-ownership of banks and increased the role of foreign banking, had contributed positively towards increasing the efficiency level of all the banks in China. Fungacova, Pessarossi and Weill (2013) studied the link between competition and cost efficiency over the period 2002-2011 based on a sample of 76 Chinese banks. They found that efficiency improved over the period but that it was not influenced by the degree of competition in the banking system. A mean cost efficiency varied from 67.23% to 74.56% during the period.

Kumbhakar and Sarkar (2004) studied the efficiency of the Indian public and private sector banks for the period 1986-2000. They indicated that cost inefficiency of banks increased since the initiation of the reforms, though the reduction in inefficiencies over time continued albeit at a slower rate compared to that observed in the pre-deregulation period. They also found that private banks were generally more cost-efficient than public banks, but there were no significant differences in the impact of deregulation on the cost efficiency

of these two groups of bank. Girardone, Molyneux and Gardener (2004) carried out an analysis of the cost efficiency of Indian banks over the period 1993-1996 using a cost stochastic frontier and they observed that the average efficiency varied between 85% and 87%. Sensarm (2006) investigated the efficiency of Indian banks during the period from 1986 until 2000 and showed that foreign banks exhibited the worst performance in terms of cost efficiency when compared with Indian state-owned banks and private domestic banks.

Kumar and Gulati (2010) found that average level of cost efficiency (inefficiency) in Indian public sector banking industry was 79.6% (25.6%). They also found that United Bank of India presented the lowest level of cost efficiency (58.6%) and State Bank of Hyderabad (95.3%) displayed the highest ones and State Bank of Hyderabad (95.3%), State Bank of India (93.9%), State Bank of Indore (94.6%), State Bank of Mysore (93.8%), State Bank of Patiala (93.2%), and Corporation Bank (91.3%) in the period spanning from 1992/93 to 2007/08. Rajan, Reddy and Pandit (2011) measured the efficiency of Indian scheduled commercial banks for the period 1979 through 2008. They found that the public sector banks (PSB) i.e. the nationalized banks (NB) and state bank of India were more efficient compared to domestic private banks and foreign banks. Bhattacharyya and Pal (2011) estimated technical efficiency of Indian commercial banks from 1989-2009 and showed that 64% efficiency on an average during the sample period. Kaur and Kaur (2013) investigated the cost efficiency of Indian public and private sector banks over the period 1990-2008 and found that private sector banks were more efficient than public sector banks with an average cost efficiency score 73.4 for public sector banks as against 76.3 of the private sector banks in the country.

Efficiency of Banks in Nepal

Gajurel (2010) studied the cost efficiency of Nepalese commercial banks for a 9-year period (2001-2009) by using semi-parametric methodology and showed that there was a considerable level of cost inefficiency due to technical inefficiency and

there existed comparatively low level of external (particularly regulatory) influences on input mix as indicated by a very low level of allocative inefficiency. He also found that State-owned banks appeared with less cost efficiency than private banks (domestic and foreign). He also showed consistently inverse impact of size of the firm on cost efficiency; banks with higher financial capital, larger loan ratio and higher profit tended to be more cost efficient, however banks with higher credit risk tended to be less cost efficient.

Jha and Hui (2012) found that the public sector banks were significantly less efficient than their counterpart are; however domestic private banks were equally efficient to foreign-owned (joint venture) banks in study of eighteen commercial banks in Nepal for the period 2005 to 2010. Poudel and Hovey (2013) investigated the impact of corporate governance on efficiency of 29 Nepalese commercial banks from the 2005-2011 time spans. They found that bigger board and audit committee size and lower frequency of board meeting and lower proportion of institutional ownership led to better efficiency in the commercial banks. Thagunna and Poudel (2013), using Data Envelopment Analysis (DEA), revealed that efficiency level was reported relatively stable and increased of the Nepali Banks during 2007-08 to 2010-11. They also found no significant relationship with efficiency level and ownership structure of banks and there were no notable differences in the efficiency levels of banks according to their asset size.

Neupane (2013) found that positive relationship between debt to equity ratio and efficiency as well as between capital adequacy and efficiency of Nepalese banking industry during the period of 2007/08 to 2011/12. He also found that profitable banks with lower leverage and higher capital adequacy ratio were found to be more efficient. Panta and Bedari (2015) examined the level of cost efficiency of 18 "A" class commercial banks during the period of 2005/06 to 2011/12 by using stochastic frontier analysis and found that the level of cost efficiency increased substantially over the period of time with small size banks exhibiting a higher cost efficiency as compared to the medium size ones

Conclusion

Various studies are conducted in the world measuring the efficiency of banks using different

approaches, model and time spans. The efficiency of banks in the world including Nepal varies in different category i.e. nature, ownership, size of banks and methods of estimating the efficiency.

References

- Abdmoula, W., & Laabas, B. (2012). Kuwaiti Banks Efficiency: An examination of technical and Allocative Efficiency over the period 1994-2009. *International Review of Business Research Papers*, 8(5), 123-36.
- Aikaeli, J. (2008). *Commercial Banks Efficiency in Tanzania*. Bank of Tanzania Monetary and Financial Affairs Department, A Paper Presented in a case Conference on-Economic Development in Africa, Held at St. Catherine's College, Oxford.
- Ariff, M., & Can, L. (2008). Cost and Profit Efficiency of Chinese Banks: A Nonparametric Analysis. *China Economic Review*, 19, 260-273.
- Baten, A., & Kamil, A. A. (2010). A stochastic frontier model on measuring online bank deposits efficiency. *African Journal of Business Management*, 4(12), 2438-2449.
- Berger, A. N., Hasan, I., & Zhao, M. (2009). Bank Ownership and Efficiency in China: What Will Happen in the World's Largest Nation? *Journal of Banking & Finance*, 33, 113-130.
- Bhattacharya, A., & Pal, S. (2011). *Financial Reforms and Technical Efficiency in Indian Commercial Banking: A Generalized Stochastic Frontier Analysis*.
- Chen, X., Skully, M., & Brown, K. (2005). Banking Efficiency in China: Application of DEA to Pre- and Post-Deregulations Era: 1993-2000. *China Economic Review*, 16, 229-245.
- Dietsch, M., & Lozano-Vivas, A. (2000). How the environment determines the efficiency of banks: A comparison between French and Spanish banking industry. *Journal of Banking and Finance*, 24(6), 985-1004.
- Fries, S., & Taci, A. (2005). Cost Efficiency of Banks in Transition: Evidence from 289 Banks in 15 Post-communist Countries. *Journal of Banking & Finance*, 29(1), 55-81.
- Fungacova, Z. Pessarossi, P., & Weill, L. (2013). Is Bank Competition Detrimental to Efficiency? Evidence from China. *China Economic Review*, (forthcoming).
- Gajurel, D. P. (2010). Cost Efficiency of Nepalese Commercial Banks. *Nepalese Management Review*.
- Girardone, C., Molyneux, P., & Gardener, E. P. M. (2004). Analyzing the determinants of bank efficiency: the case of Italian banks. *Applied Economics*, 36, 215-227.
- Hasan, M. Z., Kamil, A. A., Mustafa, A., & Baten, M. D. (2012). *A Cobb Douglas Stochastic Frontier Model on Measuring Domestic Bank Efficiency in Malaysia*. 7 (8).
- Jha, S., & Hui, X. (2012). A comparison of financial performance of commercial Banks: A case study of Nepal. *African Journal of Business Management*, 6(25), 7601-7611.
- Kamau, A. (2011). Intermediation Efficiency and Productivity of the Banking Sector in Kenya. *Interdisciplinary Journal of Research in Business*, 1(9), 12-26.
- Karim, M. Z. A. (2001). Comparative Bank Efficiency across Select ASEAN Countries. *ASEAN Economic Bulletin*, 18(3), 289-304.
- Kaur, P., & Kaur, G. (2013). A study of cost efficiency of Indian commercial banks: An impact of mergers. *African Journal of Business Management*, 7(15), 1238-1249.
- Kiyota, H. (2009). *Efficiency of Commercial Banks in Sub-Saharan Africa: A comparative Analysis of domestic and foreign banks*. A Paper Presented in a case Conference on Economic Development in Africa. Held at the University of Oxford, 22nd to 24th March.
- Kumar, S., & Gulati, R. (2010). *Dynamics of Cost Efficiency in Indian Public Sector Banks: A Post-Deregulation*

Experience. Twelfth Annual Conference on Money and Finance in the Indian Economy.

- Kumbhakar, S. C., & Sarkar, S. (2004). *Deregulation, Ownership, and Efficiency Change in Indian Banking: An Application of Stochastic Frontier Analysis*.
- Ncube, M. (2009). *Efficiency of the Banking sector in South Africa*. A Paper presented at African Economic Conference on Fostering development in an era of economic and financial crises, held at Addis Ababa on 11th-13th November.
- Neupane, B. (2013). Efficiency and Productivity of Commercial Banks in Nepal: A Malmquist Index Approach. *Asian Journal of Finance & Accounting*, 5(2), 220-243.
- Panta, S. B., & Bedari, D. P. (2015). Cost Efficiency of Nepali Commercial Banks in the Context of Regulatory Changes. *NRB Economic Review*, 27(2), 75-89.
- Poudel, R. P. S., & Hovey, M. (2013). Corporate Governance and Efficiency in Nepalese Commercial Banks. *International Review of Business Research Papers*. 9(4), 53-64.
- Pramuka, B. A. (2011). Assessing Profit Efficiency of Islamic Banks in Indonesia: An Intermediation Approach. *Journal of Economics, Business and Accountancy*, 14(1), 79-88.
- Rajan, S. S., Reddy, K. L. N., & Pandit, V. N. (2011). *Efficiency and Productivity Growth in Indian Banking*. Centre for Development Economics Department of Economics. Delhi School of Economics.
- Resti, A. (1997). Evaluating the Cost-Efficiency of the Italian Banking System: What Can Be Learned from the Joint Application of Parametric and Non-Parametric Techniques. *Journal of Banking and Finance*, 21, 221-250.
- Saad, W., & Moussawi, C. (2009). Efficiency and productivity growth of the Arab commercial banking sector: A non-parametric approach. *Journal of Development and Economic Policies*, 10(1), 7-35.
- Samad, A. (2009). Measurement of Inefficiencies in Bangladesh Banking Industry Using Stochastic Frontier Production Function. *Global Journal of Business Research*, 3(1).
- Sensarma, R. (2006). Are Foreign Banks Always the Best? Comparison of State-owned, Private and Foreign Banks in India. *Economic Modelling*, 23(4), 717-735.
- Sufian, F., & Abdul Majid, M. Z. (2007). *Bank Ownership, Characteristics and Performance: A Comparative Analysis of Domestic and Foreign Islamic Banks in Malaysia*. University Library of Munich, Germany.
- Suzuki, Y., & Sastroswito, S. (2011). Efficiency and Productivity Change of the Indonesian Commercial Banks. *International Conference on Economics, Trade and Development*, 7, 10-14.
- Tahir, I. M., & Haron, S. (2008). Technical Efficiency of the Malaysian Commercial Bank: A Stochastic Frontier Approach, *Banks and Bank Systems*, 3(4), 65-72.
- Thagunna, K. S., & Poudel, S. (2013). Measuring Bank Performance of Nepali Banks: A Data Envelopment Analysis (DEA) Perspective. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 3(1), 54-65.
- Wei, Y., & Wang, L. (2000). Studies of Chinese Commercial Banks' Efficiencies: A Nonparametric Analysis. *Journal of Financial Research*, 237, 88-96.
- Yildirim, H., & Philippatos, G. C. (2007). Efficiency of banks: recent evidence from the transition economies of Europe, 1993–2000. *The European Journal of Finance*, 13(2), 123-143.
- Yilmaz, A.A., (2013). *Bank efficiency analysis in Turkish banking system*. Paper presented at the WEI International Academic Conference, in Antalya, Turkey. <http://www.westeastinstitute.com/wp-content/uploads/2013/02/ANT13-260-Ayse-ltiok-Yilmaz-Full-Paper.pdf>.

Measuring Poverty and Inequality

- **Mila Barahi***

Economic development mainly has three core values:

- A) Life sustenance i.e. access to adequate food, shelters, health and safety.
- B) Self-esteem, self respect and dignity at the individual and national level.
- C) Freedom from the servitude of nature, from the ignorance, dogmatic beliefs, squalor and freedom to choose

Poverty is deprivation from all above core values of development. Or simply, poverty is the deprivation from access to goods (food and non-food items) and services needed for sustainability of a human life.

Theoretically there are two aspects of poverty or deprivation:

1. Absolute Poverty

- The absolute poverty is the condition characterized by severe deprivation from basic human needs related to foods, safe drinking water, sanitation, health, shelter, education and information.
- Absolute poverty depends not only on capacity to consume goods and services of the basic needs but depends also on access to these goods and services. Though people have sufficient income but if access to goods and services is weak in the absence of adequate infrastructure development, say road connectivity, such situation also indicates absolute poverty.

2. Relative Poverty

- Relative poverty is present everywhere. It emanates from inequality. In any society, one group or party will relatively be poor than another. Such inequality creates social discord and political conflict. Yet, it is not a serious concern as compared to absolute poverty.

Three steps in measuring poverty

1. *Choice of a relevant dimension and indicators of well being:*

The first step of poverty measurement is to decide the indicators of well being. These are the factors deprivation from which is considered to be poverty. Mainly, access to food and non-food requirements are considered as fundamental indicators of well being. Food indicators explain access to consumption of adequate calories of food and non-food indicators indicate access to education, health, sanitation, shelter, safe drinking water and information

2. *Selection of a threshold or a poverty line:*

Once the indicators of well being are chosen, next step is to determine the poverty line i.e. the cut-off point of both food and non-food consumption in terms of unit as well as monetary value.

- Minimum calorie needed for survival of human life and its monetary value serve as threshold of a food poverty line. Population who don't have access to minimum calorie or those who

* Deputy Director, Nepal Rastra Bank.

can't spend minimum monetary value on food are considered to be those below the poverty line.

- Similarly, access to basic education, health, sanitation, shelter, safe drinking water and information services and monetary value of their consumption determines non-food poverty line.
3. ***Selection of a measure for reporting intensity of poverty for the population below the poverty line:***

Number of people or the percentage of population that are under the poverty line gives the headcount ratio of poverty. But even between the populations below the poverty line, some may be highly below the poverty line while others may be near to the threshold.

An appropriate method should be selected to determine the indicator that could express intensity of poverty (poverty gap) among the poor people living below the poverty line.

Dimensions of absolute well being or absolute poverty:

There are mainly two approaches available on the dimensions of well being - the monetary and non monetary approaches.

Monetary Approach

As per the monetary approach, a poverty line is a monetary cut-off point below which a person is deemed to be poor. i.e. a person who cannot meet the cut-off monetary value (expenditure or income) is deemed to be poor.

World Bank describes person with spending capacity of less than USD 1.90 per day at 2015 price as one below absolute poverty line. The threshold was USD 1.25 per day in 2010 and USD 1.0 in 1985. The standards set for absolute poverty are same across countries.

Non-monetary Approach

As per non monetary approach, poverty is not only the deprivation from income or spending capacity. Deprivation from basic non-monetary factors such as literacy, empowerment, health service, education

etc. is also the criteria for estimating poverty.

For e.g., despite of having consumption capacity of \$ 1.90 per day, if a child does not have access to literacy or a pregnant female is not provided health services she needs or a female doesn't have access to asset ownership, they are below the poverty line.

World Bank has introduced a set of non monetary criteria of poverty which is in aggregate termed as multidimensional poverty index:

Multidimensional poverty index identifies three broad indexes which are also Human Development Indexes and ten sub categories. They are:

1. Health

- Nutrition
- Child Mortality

2. Education

- Years of schooling
- School attendance

0. Living Standard

- Cooking fuel
- Improved Sanitation
- Improved drinking water
- Electricity
- Flooring and Roofing
- Assets Ownership

All the sub categories of category number 1 and category number 2 above are given weight of 1/6 each and remaining are given weight of 1/8 each. The grand total weight is 1. The actual index for each category is determined and compared with the standard weight assigned. The actual index below the standard index indicates situation of being below the poverty line.

Summation of all the indexes is the total multidimensional poverty index. Multidimensional poverty index nearer to 1 is considered better.

Consumption versus income as the measuring yardstick of absolute poverty

Either income approach or consumption/expenditure approach is used for measuring situation of well being. Now there has often been debate on which one is the better approach.

Consumption approach is often considered better over income approach for measuring poverty due to following reasons:

1. Consumption is better outcome indicator than income. One may have income but may not have access over food and non-food items and services due to a multiple of reasons for e.g., due to poor infrastructure situation.
2. Consumption better indicates standard of living and delivery to meet basic needs.
3. Consumption is better measured than income.
 - a. Income may be seasonal and fluctuating while consumption is non-erratic and smooth.
 - b. There is less recall problem with the consumption than with income.
 - c. Income can be "in kind" in nature which will make poverty measurement inaccurate. Such problem won't exist in case of consumption.
 - d. Cost of input: Income can't guarantee the fulfillment of basic human needs since cost of input needs to be segregated from income to determine whether the left over disposable income is sufficient to fulfill the basic human needs.

Measuring Poverty Gap

Poverty Gap is the measurement of intensity of poverty among those populations that are living below the poverty line. It is moderately popular measure of poverty.

The headcount index measures the proportion of the population that is poor. Among the people living below the poverty line also, some may be near to poverty line while others may be quite far below the line. The extent to which individuals on average fall

below the poverty line is given by measurement of poverty gap.

Poverty Gap can be measured in terms of depth and severity of poverty. *Poverty Depth* refers to the measurement as to what percent of total population below poverty line is far from poverty line to which extent. *Severity* measures inequalities among poor people.

Poverty gap index is the indicator of poverty depth and squared poverty gap index is the indicator of poverty severity or inequalities among the poor.

Higher these indexes, higher will be the depth and inequalities.

Poverty measurement in Nepal

Nepal follows Expenditure Approach (Total Consumption Aggregate for Household) for measuring poverty.

Setting of national poverty line

Nepal has set its own national poverty line. For this purpose, 'cost of basic needs' approach is followed to set monetary poverty line. Basic needs are divided into food needs and non-food needs. Total costs required for minimum consumption of both of these needs are identified and poverty line is determined.

The price level of 2010/11 has been taken as the base price to calculate cost of living. Rs. 19261.0 has been set as the poverty line or minimum expenditure needed to meet the basic needs.

Total expenditure made on food items and non-food items i.e. clothes, education and shelter is aggregated to determine total family expenditure. Population who are not able to spend the minimum costs for the basic needs are said to be below poverty line.

Food poverty line: Food line is determined by calculating minimum calorie consumption needed to live a healthy life. The minimum calorie intake differs with the age group and gender. However, on average, per person calorie intake need has been determined to be 2,220 calorie per day or Rs. 11,929 per year based on basic price of 2010/11.

Non food poverty line: Rs. 7,332 has been set as non-food poverty line. This means minimum of Rs. 7,332 is needed to fulfill needs of non-food goods and services.

Though national average has been set for monetary poverty line, it should be noted that the cost of consuming minimum food and non-food requirements vary along with the degree of inflation, people's preference over quality and people's consumption behavior in different domain. Hence, the individual poverty line has been set at different levels for different domains such as Hills, Himal, Terai, and Kathmandu Valley and different development reasons.

International poverty line and Nepal

Nepal also follows international poverty line that has been set in terms of a) Monetary poverty and b) Multidimensional Poverty.

Monetary Absolute Poverty Line and Nepal

World Bank has revised poverty line to be \$1.9 in 2015 from its last update of \$1.25 in 2008. According to the National Planning Commission, absolute poverty living below \$1.25 per day has been consistently declining from 42% in 1995 to 25% in 2010 to 21.6% in 2015. Poverty at US\$ 1.9 per day stood at 36% in 2015. Nepal has set the target of sustainable development goal (SDG) to reduce extreme poverty at \$ 1.25 to less than five percent and reduce poverty gap to 2.8% of total population by 2030. Similarly the target to reduce absolute poverty headcount at \$ 1.9 per day is set at 8% in 2030.

Non monetary absolute poverty line and Nepal (Multidimensional poverty index)

In case of Nepal, 44.2% of total population was in multidimensional poverty in 2011 while in 2015, such percentage declined to 28.6%.

Situation of Poverty Gap in Nepal (based on national poverty line)

As per the poverty gap index published in National Living Standard Survey III conducted in 2010/11, the ability of Nepal's poor to reach the poverty line is gradually improving. This analysis is based upon

the statistics that show steady decline in poverty gap index from 11.75% to 7.55% and to 5.43% in FY 1996, FY 2004 and FY 2011 respectively.

Similarly, the rural poverty gap index has also been following the same trend of steady decline from 12.14% in 1996 to 8.5% in 2004 and 5.96% in 2011. This again shows the gradual improvement in intensity of poverty of rural poor.

If the trend continues, the probability of poor people to rise above the poverty line will strengthen.

Again as per the survey, the depth of poverty measured as squared poverty gap index has been declining over the period. This indicates the decreasing inequality between the poor which is also termed as severity of poverty.

Measuring inequality (based on national poverty line)

Inequality can be measured in terms of income and consumption.

Inequality in terms of income among the population in Nepal is also improving eventually. However, urban inequality is wider than rural inequality.

As per poverty analysis of Nepal done by Asian Development Bank,¹ inequality in Nepal widened between 1996 and 2004 while later narrowed in 2011.

The Gini coefficient represents the degree of inequality in terms of income distribution. The maximum value of Gini coefficient is 1. Nearer to 1 the Gini coefficient is, intense the income inequality will be. That means higher Gini coefficient indicates the situation of concentration of income to limited group of people. Lower the coefficient, wider is the distribution of income among larger numbers of people.

Gini coefficient of Nepal increased from 0.34 to 0.41 between 1996 and 2004 whereas declined to 0.33 in 2011. Thus poverty as well as inequality has been gradually decreasing in Nepal.

Gini coefficient in the urban area widened from 0.43 in FY 1996 to 0.44 in FY 2004 and narrowed to 0.35 in FY 2011. In rural area, the coefficient

¹ Country Poverty Analysis (Detailed) Nepal by Asian Development Bank

increased from 0.31 to 0.35 and then to 0.31 in respective fiscal years.

The consumption based inequality shows that in FY 2011, richest quintile group consumes 45.1% of total consumption of the country while poorest quintile² group consumed only 7.6%. Similarly, the poorest quintile group of the society had share of only 4.1% in total income of the country in the same review period while the richest quintile group had 56.2%.

The inequality in per capita consumption of second to fourth poorest quintile group was also lower than the inequalities among the richest group of same range.

Hence, consumption based inequality is lower than income based inequality of the country.

Determinants of poverty in Nepal

1. Region: There is high variation in poverty rates amongst the domains such as between urban and rural areas, between five development reasons and between mountain, Hill and Terai.
2. Season: Seasonal poverty exists and is highest in third season i.e. between October to January.
3. Household size: Poverty increases with household size
4. Number of minors: Poverty increases with number of small kids in a family.
5. Female headed houses have slightly lower rates of poverty.
6. Ethnicity/cast: Dalit group has higher rates of poverty than Non-Dalit groups.
7. Education level: Poverty is negatively correlated to higher level of education.
8. Occupation of household head: Households headed by agricultural wage workers are poorer than those headed by professional wage workers.
9. Poverty and land ownership: Poverty falls with increase in size of self owned arable land.

10. Poverty is closely related to lack of access to productive resources (mainly land, educational attainment, family size, geographical location and social exclusion).

Some of the institutional efforts made to reduce poverty so far in Nepal

- Poverty reduction via. land reform strategies by Government of Nepal: The main objective of this strategy is to reduce poverty by equitable distribution of cultivated lands to the poor.
 - Village Development Program was started in 1952 which was later incorporated later into First Five Year Plan.
 - Remote Area Development Program (RADP) was implemented with second Economic Development Plan in late 1950s.
 - Land Reform Program was brought in 1963 and implemented during third Five Year Plan.
 - Resettlement Program was implemented with an objective to settle down landless and near to landless people on the public land available in Terai reason.
- Integrated Rural Development Policy: The thrust of this policy is to select the targeted rural areas, incorporate all of them to single Integrated Rural Development Framework and develop the programs of poverty reduction accordingly.
 - Concept of regional development endeavors was initiated from Fourth Five Year Plan (1970-75). Small Area Development Program (SADP) was implemented in selected groups of homogenous villages.
 - Integrated Rural Development Program (IRDP) was implemented as extended form of SADP.
- Target Oriented Policies:
 - Small Farmers Development Program was initiated in 1975 with an aim to increase the income and employment by providing them access to credit to start up agricultural and non

² When a set of sorted data is divided into 5 equal parts, each part is called a quintile.

agricultural activities.

- Food for Works Program was implemented in 1980s with the aim to increase supply of wheat to the needy people in return of labor.
- Poverty was among main agendas of up to 9th periodic plan while it has been the single objective since 10th period plan onwards.
- Poverty Alleviation Fund, Bishweshwor With Poor Program, Youth and Small Entrepreneur Self Employment Fund, Rural Self Employment Fund are in operation with the intension to provide poor and rural population, the access to fund for operating micro enterprises.
- Western Terai Poverty Alleviation Project,
- Jagriti Women Income generating program,
- Inclusive Development and Targeted Programs for e.g., concept of inclusive employment through quota system for woman, Dalits, Janajatis, handicapped, Madhesies, ethnic groups, minors,

- National Development Volunteer Services(NDVS) – NDVS program is more focused to non monetary poverty alleviation – water tap, literacy, toilet.
- All other microcredit, microfinance, rural credit programs,
- Financial inclusion, financial access and financial literacy endeavors, etc.
- “Poverty Reduction and Growth Trust (PRGT), which aimed to have “an enhanced focus on growth and poverty reduction" is being operated by IMF since 2000.

To conclude,

Both monetary and non monetary poverty has been continuously declining in Nepal. The intensity of poverty is also decreasing. The inequality among the people in monetary terms widened between FY 1996 and FY 2004 but has improved in FY 2010/11.

Nepal's Trade with USA

● **Mukti Bahadur Khatri***

Background

Trade has significant role in economic growth and development. It increases industrial activities with product specialization and innovation within an economy. In excess of time, trade also flourished domestic industry by using local resource as their potential capacity and creating competitive power of any country in domestic and foreign markets.

Similarly, trade is a voluntary exchange of goods and services as per need of people and country. It may be internal as well as external. It is essential for capital accumulation within a country from the rest of the world. Therefore since ancient time period it was popular as a bi-lateral trade, but later on further developed as a regional and multilateral trade.

Nepal and USA are friends from the very beginning, but far from geophysical appearance we are still limited in a small volume in foreign trade. Despite this fact Nepal's trade is always surplus with USA.

Problems of the Study

Foreign trade management mainly requires substitution of imports by increasing export trade to maintain the balance of payment. Therefore its management has become a significant part of integrated economic policy together with the globalization and economic liberalization. But in Nepalese case management of this sector has been very challenging due to dominance of import over export and large dependency upon remittance inflow for balance of payments. There is a need to explore alternative ways in order to maintain

balance of payments in a sustainable manner.

The growth of export has been low due to structural problems like weak base of physical infrastructure, lack of favorable environment for investment along with lack of good governance and existence of political instability.

Accordingly, the total foreign trade has been increased continually and becomes Rs. 1063.16 billion up to 2073/74(MOF, 2017/18). The total trade has been high due mainly to unrestricted supply system, rise in prices of petroleum products in the international market and relative increase in governmental expenditure over a time.

During last decade, the growth and base of merchandise export in total trade has been declined. The share of merchandise export to total trade which was 28.2 percent in FY 2004/05 has been limited only to 6.9 percent in the FY 2016/17. Over the period, export-import ratio has dropped from 39.3 percent to 7.4 percent (MOF, 2017/18). Similarly, Nepal has been facing trade deficit in foreign trade due to the country's inability to make notable progress in production, promotion and exports of tradable goods. However, Nepal's foreign trade with USA has been surplus from the beginning.

Research Methodology

The theoretical approach to studying the relationship of foreign trade between the Nepal and USA is based on the descriptive trend analysis. A secondary method of data collection is used during the study and it is focused on an extensive

* Lecturer (Economics), Trichandra Multiple Campus.

literature review covering, among others, relevant international-level studies and reports along with websites of relevant organizations are examined analytically. In addition, newspapers, conference proceedings, working papers, World Bank, WITS, United States Census Bureau, CBS, Economic Survey, publications of NRB and other sources of information are explored. The study is covered the data up to 2017 on macroeconomic variables & followed this research. So, this research is ex - post facto in nature.

Nepal's Trade with U.S.

Nepal is currently 157th largest goods trading partner with \$129 million in total (two way) goods trade during 2016. Goods exports totaled \$41 million; goods imports totaled \$89 million. The U.S. goods trade deficit with Nepal was \$48 million in 2016

(<https://ustr.gov/countries-regions/south-central-asia/nepal>).

Status of Foreign Trade with USA (\$ in millions)

Description	Export to USA	Import from USA	Trade Balance
1992	72.9	5.1	67.8
1995	96.1	9.8	86.3
2000	229.5	35.1	194.4
2005	111.2	24.7	86.5
2010	60.5	28.3	32.2
2015	87	36.4	50.6
2017	91.9	75.9	16

Source: United States Census Bureau, 2018.

According to above table, foreign trade of Nepal with USA has been surplus since 1992. This is our strength in trade with World's largest economy. That's why Nepal should increase trade volume with USA.

The top five U.S. exports to Nepal by value through December were the categories of Civilian Aircraft, Parts; Computers; Low value Shipments; Medical Instruments for Surgeons, Dentists, Vets; and Soybeans, respectively. They accounted for 60.48 percent of total exports to Nepal. Similarly, the value of the top five categories of U.S. imports from Nepal are Carpets, other Textile Floor

Coverings, Knotted; Antiques; Preparations for Animal Feeding; Carpets & Other Text Floor Cover, Woven, No Tuf 5702; and Misc. articles made from textile materials and accounted for 64.3 percent of all inbound shipments (<https://www.ustradenumbers.com/country/nepal/>).

GDP

GDP refers macroeconomic indicators of every country. The US has the most technologically powerful economy in the world, with a per capita GDP of \$59,500 (CIA, 2018). Comparatively Nepal is poor and traditional technology based economy.

GDP (in Billion/Current US \$)

Year/Countries	USA	Nepal
1960	543.30	0.51
1970	1075.88	0.87
1980	2862.51	1.95
1990	5979.59	3.63
2000	10284.78	5.49
2010	14964.37	16.03
2017	19390.60	24.47

Source: World Development Indicators, World Bank, 2018.

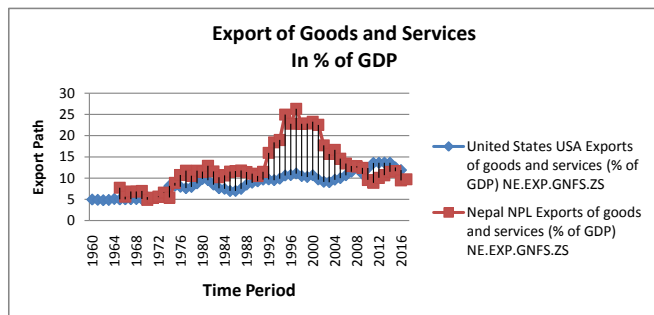
As an above table, GDP has been increased continuously from 1960 to 2017, but increasing ratio of USA is more than Nepal. Since 1960 to 1990 US GDP increases double than more in every 10 years. Nepal's GDP also increases more than double in between 1980 to 1990 and 2000 to 2010.

GDP Annual Growth (in %)

Year/Countries	USA	Nepal
1961	2.30	1.91
1970	3.21	2.58
1980	-0.25	-2.32
1990	1.92	4.64
2000	4.10	6.20
2010	2.53	4.82
2017	2.27	7.50

Source: World Development Indicators, World Bank, 2018.

This table shows that, annual percent of GDP growth rate of USA is significantly higher than Nepal since 1960 to 1970. After 1990 Nepal's growth rate is more than growth rate of USA.

Source: World Development Indicators, World Bank, 2018.

According to above figure, annual percent of GDP growth rate of Nepal has more fluctuations in comparison to USA. Similarly, annual growth rate of USA is comparatively stable.

GDP- Per Capita (PPP in Constant 2011\$)

Year/Countries	USA	Nepal
1990	37062.13	1197.95
2000	45986.10	1539.72
2010	49374.18	1985.98
2017	54225.45	2442.81

Source: World Development Indicators, World Bank, 2018.

As an above table, GDP per capita income in terms of PPP has been also increased continuously from 1990 to 2017, but increasing ratio is almost same.

Main Agricultural and Industrial Products

Agriculture products of USA are wheat, corn, other grains, fruits, vegetables, cotton; beef, pork, poultry, dairy products; fish; forest products. While industrial products of USA are highly diversified, world leading, high-technology innovator, second-largest industrial output in the world; petroleum, steel, motor vehicles, aerospace, telecommunications, chemicals, electronics, food processing, consumer goods, lumber, mining.

Accordingly, agriculture products of Nepal are pulses, rice, corn, wheat, sugarcane, jute, root crops; milk, water buffalo meat. While industrial products of Nepal are tourism, carpets, textiles; small rice, jute, sugar, and oilseed mills; cigarettes, cement and brick production.

Direction of Foreign Trade

By tradition trade was keeping pace through

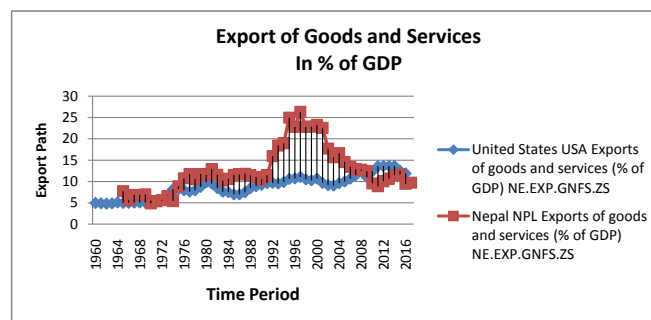
bilateral treaties between two nations. For centuries under the belief in Mercantilism most nations had high tariffs and many restrictions on international trade. In the years since the Second World War, controversial multilateral trade treaties like the GATT and after 1995 AD the WTO have attempted to create a multi-lateral regulated trade structure. These trade agreements have often against of unfair trade that is not mutually beneficial. 11.15 per cent of total exports and 0.82% of total imports are carried out with USA (WITS, 2017). Similarly, USA is a second largest export partner and tiny partner of import of Nepal. Accordingly, the ratio of global trade growth also increased overtime. It can be explained as below.

Exports of Goods and Services (in% of GDP)

Year/Countries	USA	Nepal
1965	4.99	7.76
1970	5.55	4.90
1980	9.81	11.54
1990	9.23	10.52
2000	10.66	23.28
2010	12.37	9.58
2016	11.89	9.49
2017		9.76

Source: World Development Indicators, World Bank, 2018.

According to above table, export as a percent of GDP of USA has been increased continuously in between 1965 to 1980 and 1990 to 2010. While export as a percent of GDP of Nepal sustainable increased after 2010, before that it was more volatile. The correlation of export of Nepal and USA is equal to 0.44, implies that there is less correlation.

Source: World Development Indicators, World Bank, 2018.

According to above figure, observation of 56 year's

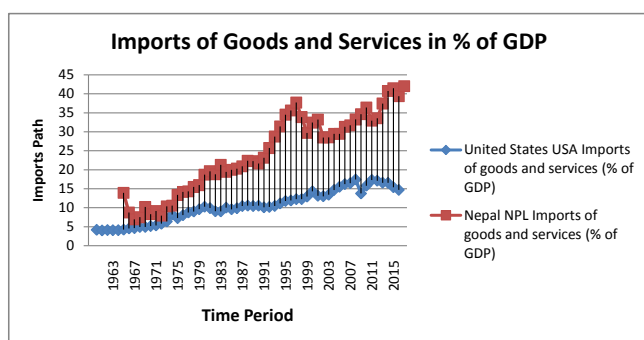
growth path of exports in percent of GDP of Nepal is linear since 1090 to 1998 and it is steeper, implies that more growth in exports in that time. Accordingly growth path of exports in percent of GDP of USA is almost constant and stable. Similarly Nepalese growth path of exports is gradually decreasing since 1996 upto 2010 and remains almost low. This implies that Nepal is far behind from economic achievement.

Imports of Goods and Services (in% of GDP)

Year/Countries	USA	Nepal
1965	4.23	13.92
1970	5.18	8.30
1980	10.26	18.73
1990	10.53	21.66
2000	14.32	32.43
2010	15.80	36.40
2016	14.69	39.38
2017	NA	42.02

Source: World Development Indicators, World Bank, 2018.

As an above table, import as a percent of GDP of both Nepal and USA has been increased continuously, from 1970 to 2010 but increasing ratio of Nepal is tremendously higher than USA and continue upto now. This implies that Nepal's foreign trade moves towards import trade rather than export, which may mislead to the nation for, go ahead. The correlation of import of USA and Nepal is equal to 0.90, implies that there is correlation but not perfect correlation.

Source: World Development Indicators, World Bank, 2018.

As an above figure, growth path of imports as a percent of GDP of Nepal and USA has been increased continuously, from 1960 upto now but increasing ratio of Nepal is tremendously higher than USA. This implies that Nepal's foreign trade

moves towards unfavorable situation.

GDP Composition by End Use in 2017(in %)

Sectors/Countries	USA	Nepal
HH Consumption	69.1	76.2
Government Consumption	17.2	11.7
Investment in fixed Capital	16.3	33.8
Investment in Inventories	0.3	10.5
Exports of Goods/Services	12.2	9.8
Imports of Goods/Services	-15.1	-42

Source: www.cia.gov

This table also shows that export of goods/services on the basis of GDP composition by end use of USA is far better than Nepal. In the same time import of goods/services on the basis of GDP composition by end use of Nepal is higher than USA, where import composition is extremely higher than export. Accordingly investment in fixed capital of Nepal is higher than USA, which results future secure for further development

Country Composition

The top export partners of USA are Canada 18.3%, Mexico 15.7%, China 8.4%, and Japan 4.4% while import partners are China 21.6%, Mexico 13.4%, Canada 12.8%, Japan 5.8%, Germany 5% (CIA, 2017). Nepal's top export partners are India, USA, Turkey, Germany, UK and China respectively. While, top import partners are India, China, United Arab Emirates, France and Argentina respectively.

Commodity Structure

Main export commodities of USA is agricultural products (soybeans, fruit, corn) 9.2%, industrial supplies (organic chemicals) 26.8%, capital goods (transistors, aircraft, motor vehicle parts, computers, telecommunications equipment) 49.0%, consumer goods (automobiles, medicines) 15.0% (2008 est.). While main import commodities are agricultural products 4.9%, industrial supplies 32.9% (crude oil 8.2%), capital goods 30.4% (computers, telecommunications equipment, motor vehicle parts, office machines, electric power machinery), consumer goods 31.8% (automobiles, clothing, medicines, furniture, toys) (CIA, 2008 est.). While in 2016 main imports of USA are consumer goods (37.75%), capital goods (34.53%), intermediate goods (15.44%), raw materials (8.42%) respectively (WITS, 2016).

Accordingly, main exports commodities of Nepal is clothing, pulses, carpets, textiles, juice, jute goods. While main import commodities are petroleum products, machinery and equipment, gold, electrical goods, and medicine. In the same time exported items are consumer goods (54.68%), intermediate goods (36.53%), raw materials (6.97%) and capital goods (1.78%) respectively (WITS, 2015). While imported items are intermediate goods (35.37%), consumer goods (33.47%), capital goods (20.55%) and raw materials (10.59%) respectively (WITS, 2015). It implies that poor performance of export and import of Nepal.

Trade, Export and Import ratio to GDP and Tariff (in 2016)

Description\ Year	USA	Nepal
Export (% of GDP)	11.89	9.49
Import (% of GDP)	14.69	39.38
Trade (% of GDP)	26.58	48.87
Merchandise Trade (% of GDP)	19.87	45.57
Merchandise imports from low- and middle-income economies in South Asia (% of total merchandise imports)	2.66	70.75
Trade in Services (% of GDP)	6.75	12.33

Source: World Bank, 2018.

Since export to GDP of USA is less than import to GDP in 2016, implies that US foreign trade moving towards import rather than export. Therefore foreign trade of USA & Nepal are moving towards import rather than export. But in case of Nepal it has severe effect, large gap between export and import i.e. 29.89 % (39.38 %- 9.49%).

References

- Dahal, M. K. (2008). *Scientific Approach to Research* [Lecture]. Retrieved from CEDECON, Tribhuvan University.
- <http://en.wikipedia.org/wiki/trade>.
- <https://ustr.gov/countries-regions/south-central-asia/nepal>.
- <http://www.worldbank.org/en/about/annual-report/world-bank-group-downloads>
- <https://www.census.gov/foreign-trade/statistics/highlights/index.html>
- <https://wits.worldbank.org/countryprofile/en/chn>
- <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/NPL>
- <https://www.customs.gov.np/upload/documents/Final.pdf>.

Similarly, merchandise export of USA has less in South Asia. But their trade is limited in small amount. Even Nepal's foreign trade is surrounding South Asia.

Accordingly, tariff rate of Nepal is more than USA. It means USA opens their market for all in comparison to Nepal.

Conclusion

Trade is a major concern of every economy and twenty first century is an important period of dynamic change for international trade due to trade liberalization and domestic economic reforms coincided with growing interdependence in the world economy through trade and capital flows.

Accordingly, trade has positive impact, if it promotes economic growth and employment along with specialization and innovation within an economy. Over time, trade also developed domestic industry by promoting free competition if it is based on internal raw material mobilization. It also helps to improve in quality of domestic products compared to foreign.

On the basis of observation of 27 year's trade data there is a surplus trade of Nepal with USA, which is foremost apprehension for Nepal due to huge trade deficit with other countries. Therefore, Nepal should achieved from this situation by increasing export trade to USA along with specialization of domestic products and industry through innovation of competitive product and improve in quality of life.

<http://www.stats.gov.cn/english/>.

Khatri, M.B. (2019). Trade war between China and USA: Implications to Nepal. *A Research Study*. Economic Policy Analysis Division, MOF, Singhadarbar, Kathmandu, Nepal.

Khatri, M. B. (2011). "Trade Liberalization and Developing Countries", *Mirmire*, Vol. 39 No. 305, Nepal Rastra Bank.

Krugman, P. & Obstfeld, M. (2009). *International economics: theory and policy*. Dorling Kindersley India Pvt. Ltd., Eighth Edition, New Delhi, India.

Ministry of Finance (2015). *Economic survey*, FY 2014/15. Government of Nepal, Ministry of Finance. Kathmandu.

Ministry of Finance (2018). *Economic survey*, FY 2017/18. Government of Nepal, Ministry of Finance. Kathmandu.

Ministry of Industry, Commerce & Supplies (2009). *Trade policy, 2009*. Government of Nepal, Ministry of Industry, Commerce and Supplies, Kathmandu.

NPC, (2015). *Three Year Interim Plan*. National Planning Commission, NG, Kathmandu.

NRB (2018). *Quarterly Economic Bulletin Vol. 52 No. 2*. Research Department, Publication Division, Nepal Rastra Bank, Kathmandu.

Pyakuryal, B. (2007). *Comparative & competitive advantages of Nepal, issues in the integration of industrial activities & regional cooperation*. Paper Prepared for Nepal Economic Association.

www.cia.gov

www.worldbank.org

Priority Sector Lending and Deprived Sector Lending

● Pitambar Sapkota*

Introduction

The Federal Democratic Republic of Nepal, a land locked Least Developed Country located in South Asia between People's Republic of China to the north and Republic of India in all other directions, is cognizant of the need for high inclusive economic growth for alleviating domestic poverty. The Government of Nepal (GoN) has highlighted this in its development plans, which was initiated in 1956 with more than ten five years plans having been already implemented; in later years, the five years plans have been curtailed into shorter, three-years plans. In all previous fiscal years, poverty alleviation has been one of the most prioritized agendas of GoN. To support achievement of this, the Nepal Rastra Bank (NRB), the Central Bank of FDR of Nepal, has practiced, development finance (DF) – this is defined as a composite of both priority sector and deprived sector lending. In the Nepalese perspective 'development finance' is viewed as financing to the rural and agriculture sector including micro-finance.

The priority sector credit program has helped the access of institutional credit required for cottage industries, enterprises and farmers. It has also helped in making remarkable achievement in production, employment, income generation and economic activities. Development finance policy of the central bank has always been supporting the rural development and has been production-oriented. The importance and relevance of such finances in Nepal are still valid.

Poverty Situation in Nepal

Nepal has had a sharply decreasing poverty situation. The poverty statistic in National Living Standard Survey (NLSS; 1995-96), which is consistent with poverty levels in the Multi-Purpose Budget Survey conducted by Nepal Rastra Bank in 1985, which show the poverty level was 42.5% in that year, show head count index was 41.76%. The trend of poverty levels is given below in the three NLSSs of 1995-96, 2003-2004 and 2011-2012, respectively.

Poverty Trends in Nepal measured from National Living Standard Survey	
	Head Count Index (%)
NLSS I	41.76
NLSS II	30.85
NLSS III	25.16

Source: Nepal Living Standard Surveys conducted by the Central Bureau of Statistics during 1995-96, 2003-2004 and 2011-2012, respectively

Background on Legal Framework of the domestic Banks and Financial Institutions

NRB has been enacted under the current NRB Act of 2002 (which replaced the NRB Act 1955) is the monetary, regulatory and supervisory authority of banks and financial institutions (BFIs). However, it was felt that the situation at that time of multiple numbers of acts under banking and financial institution sector made the process of regulation and monitoring system very cumbersome. As a result of this and in line with the process of financial sector reform program, all those diversified acts were

* Deputy Director, Nepal Rastra Bank.

grouped together under the 'Bank and Financial Institution Act (BAFIA), 2017. This act, also known as umbrella act, categorized all BFIs under four heads on the basis of responsibility and service delivery: Group A as commercial bank; Group B as development bank; Group C as finance company; and Group D as microfinance financial institutions¹. As of October 15, 2018, number of BFIs licensed by NRB are: 28 commercial banks under Group A; 33 development banks under Group B; 25 finance companies under Group C; and 65 microfinance financial institutions under Group D.

Quantitative Number of BFI's licensed by NRB as 15th October 2018

Category of Financial Institution	Number
Commercial Banks (CBs) "A"	28
Development Banks (DBs) "B"	33
Finance Companies (FCs) "C"	25
Microfinance Financial Institutions (MFIs), "D"	65

Source: Nepal Rastra Bank, Research Department (Macro Economic Indicators, November, 2018)

An Overview of Priority Financing

The lending for priority finance refers to finance provided to priority sectors with a higher employment potential, (although, priority sectors among the countries differ based on their geographical and economic conditions). Each country in terms of size, scope, strategy and focus, still the primary objective of these programmes is to provide credit support to the priority sectors of each economy so that growth becomes sustainable and inclusive. Each nation typically implement priority sector lending programmes based on the theory that the financial sector might otherwise underserved socially beneficial sectors because of underpriced risks, information asymmetries or high transaction costs that the private sectors is unwilling to bear.

The priority sector bank lending policy is designed to ensure that vulnerable sectors and sections of the society get access to credit at an affordable

rate and also there is adequate flow of resources to those segments of the economy which have a higher employment potential. In defense of such programmes, it is argued that there is a case for government intervention in credit markets in most developing countries, in view of market imperfections and structure of the banking system. These sectors may not receive timely and adequate loans in the absence of this special privilege. Usually these include small value loans to farmers for agriculture and allied activities, micro and small enterprises and other low income groups and weaker sections.

The major priority sectors in most of the countries includes agriculture, hydro, tourism, small and medium sized enterprises, housing, education, microfinance and other nationally important sectors. In general, these sectors are considered to be important to ensure sustainable and inclusive economic growth. Almost all countries implement some form of priority sector lending whether through lending quotas or interest rate caps. Priority financing², which is as mentioned above, is taken by NRB to be the development finance has two general components: (1) productive sector lending; and (2) micro-finance lending.

Priority Sector Lending

NRB, having exercised the powers conferred by Section 79 of the Nepal Rastra Bank Act, 2002, productive sector lending is defined by NRB "Hydropower, agriculture, energy and tourism" for A class BFIs and "Hydropower, agriculture, tourism, exports, small and cottage industries, pharmaceuticals, cement and garment" for B & C class BFIs (Unified Directives 2075 page 358). Specifically: "The "A", "B" and "C" class licensed institutions are required to lend at least twenty five percent, fifteen percent and ten percent respectively of their total outstanding loan and advances to the productive sector. Commercial Banks are required to lend 10% of the total credit to agricultural and 15% to energy and tourism sector."

As part of their role in development, the bank and financial institutions are required to extend a

¹ Microfinance financial institutions can be recognized as class "D" under Banks and Financial Institutions Act, 2017

² As stated by Pradhan (2005, P. 114) "the prime objective of priority sector lending from the CBs is to help reduce the poverty under which financing to the specialized sector of the economy like agriculture, industry and service sector can be enhanced".

committed proportion of their adjusted net credit as loans to these sectors which are classified as priority sectors. This is called priority sector lending.

- For the purpose, productive sector means agriculture, hydro/energy and tourism for “A” class licensed institution while for “B” and “C” class financial institution it means agriculture, hydro/energy, export, tourism, small and medium enterprises, medicine production, cement and garment industries; some guideline are that:
 - Agricultural sector includes sectors related to agriculture forest and fisheries, agricultural machineries and tools, processing of tea, coffee, ginger and fruits and primary processing of domestic agro products.
 - Energy sector includes hydropower and renewal energy.
 - Tourism Sector includes Trekking, travel agency, mountaineering, resort, rafting, camping etc., Hotel (including other services), Entertainment, recreation, films, Public City Transportation
 - Small and Medium Industries includes Small Industries having paid up capital up to 10 crore rupees, Medium Industries having paid up capital from 10 crore to 25 crore rupees.

Deprived Sector Lending

Micro-finance lending³ is termed as the financial services rendered to the deprived groups of the people and small entrepreneurs in savings, credit, remittance, rural insurance, etc. to help them in developing self-employment opportunities and various income generating activities. Small size of loan, group savings, small-scale entrepreneurs, diversified utilization and simple and flexible terms/conditions on credit (without collateral) are the determining characteristics of its definition. Nepal has an experience of about three decades in Microfinance. As used by NRB “deprived “ means low income and especially socially backward women, tribal people, Dalit, blind, hearing impaired

and specially capable persons, marginalized and small farmers, craft-men, labour and landless squatters family. All micro-credits to be extended for the operation of self-employment oriented micro-enterprises for the upliftment of economic and social status of deprived sector up to the limit specified by this Bank is termed as “deprived sector lending”. Although many programmes have been implemented for poverty alleviation in Nepal, only micro finance programmes are seen as pro-poor and rural based. In Nepal, agriculture based cooperatives were initiated in the 1950s as a first step in microfinance. Microfinance has been particularly recognized as an effective development intervention for basic three reasons:

1. The services provided through micro-finance can be targeted specifically at the poor and poorest of the poor,
2. These services can make a significant contribution to the socio-economic status of the targeted community and
3. The institutions that deliver these services can develop within few years, into sustainable organizations with steady growing outreach.

Presently the “A”, “B” and “C” class licensed institutions are required to lend at least five percent of their total outstanding loan and advances (including bills purchased and discounted) deprived sector lending. In this regard, the following loans and advances directly extended by the licensed institutions banks shall be included under the deprived sector lending. Some guidelines are:

- Micro credit extended up to Rs. 300,000 per group/individual against group guarantee to the deprived or low income individual for operating micro business; But for group/individual having considered under good loan for last 2 years can be provided up to Rs. 500,000;
- Extension of loan not exceeding Rs. 200,000 per family for the purpose of Solar-Home-System, solar cooker, solar dryer, solar pump, bio-gas, improved water mills, improved cooking stoves; But for family being considered under good loan for last 2 years

³ Difficult topography, remoteness, heterogeneous groups and culture, etc., have hindered for the successful delivery of micro-finance in Nepal. Principally, micro-finance institutions pursue the income generating activities to promote the interest of the poor by providing basic services and contribute in upgrading their economic and social standard.

can be provided up to Rs. 300,000;

- Micro industrial credit up to Rs. 500,000 for each business extended to deprived or low income individual to operate the micro industries against acceptable collateral/to group members against the guarantee of the group gradually enhanced; But per individual being considered under good loan for last 2 years can be provided up to Rs. 700,000;
- Loans extended up to Rs. 150,000/- per person with or without collateral to persons going for foreign employment;
- Foreign employment loan extended by any "A" class licensed bank in coordination with a bank prescribed by Government of Nepal to workers going for foreign employment under the Youth Self-employment and Employment Training Program of the Government of Nepal;
- The loan not exceeding Rs. 300,000 extended by bank or financial institutions to per individual/group eligible to receive deprive sector lending for sheep farming to produce wool necessary for carpet or for maintaining handloom to weave carpet against acceptable collateral security shall be calculated as the deprive sector lending. But per individual/group being considered under good loan for last 2 years can be provided up to Rs. 400,000;
- Credit extended up to Rs. 400,000 by BFIs for micro business operated by women; Credit up to Rs. 700,000 by BFIs against related project collateral for micro business operated by women;
- Credit extended to consumer committee of rural areas or credit provided through cooperatives in those areas for the purpose of communal irrigation or for the purpose of purchasing tractor, thresher or agricultural equipment.
- Credit provided by BFIs without collateral up to Rs. 200,000 for acquiring secondary and higher secondary technical and professional education for youth of low income family.
- Credit extended up to Rs. 500,000 per family for

establishing the cold store on group ownership with the aim of storing seeds and crops,

- Credit provided to drivers owing rickshaw, auto-rickshaw or electric rickshaw for self-operating against the same collateral.
- Credit by BFIs up to Rs. 10,000,000 extended to Co-operatives working at rural areas for providing projects related to post-harvest agricultural services.
- The loans extended without collateral up to Rs.200,000 house construction for low income, particularly socially backward people, tribal, refugee, dalit, badi, free kamaiya, marginalized people.

Low cost housing can be considered under deprived sector lending.

Performance and status of DF

As mentioned earlier, priority financing is taken by NRB as DF. The performance and status of productive sector programs of each of the Class A, B, C and D licensed BFI is taken at the present stage in performance meeting the above directives. The highlighted three sub-sector have been discussed above. Likewise the performance and status of deprived sector programs of each of the Class A, B, C and D licensed BFI is taken at the present stage in performance meeting the above directives. For Deprived Sector Lending there are two channels for this: direct or indirect. The prior refers to the BFI lending directly to the financial consumer, in line with the above criteria, while indirect lending as defined by NRB, refers to BFI lending their prescribed amount, in wholesale to Class D licensed BFI who will then further lend directly to financial consumers. The statistics of present situation is provided below:

Performance and Status of Productive Sector Programs of Commercial Banks

October 2018 (first Quarter Asoj end 2075)		
	Priority Sector (Rs Million)	Percentage of total credit (limit %)
Direct credit	31944522	27.99

• Agriculture	146348	10.27
• Tourism	89893	5.72
• Power Sector	83204	12.01

**Performance and Status of Deprived Sector
Credit of Commercial Banks**

Particulars	Deprived Sector (Rs Million)	Percentage of total credit (%)
Total Credit	123644	6.31
• Direct credit from CBs	38042	1.89
• Indirect credit from CBs through MFIs	85602	4.42

Source: Nepal Rastra Bank, Bank Supervision Department

**Performance and Status of Productive Sector
Programs of Development Banks**

October 2018 (first Quarter Asoj end 2075)		
Particulars	Priority Sector (Rs Million)	Percentage of total credit (limit %)
Direct credit	51870	20.5
• Agriculture	21116	8.4
• Tourism	13914	5.5
• Power Sector	6392	2.5
• Small and Medium Enterprises	10448	4.1

**Performance and Status of Deprived Sector
Credit of Development Banks**

Particulars	Deprived Sector (Rs Million)	Percentage of total credit (%)
Total Credit	23043	9.1
• Direct credit from DBs	17468	6.9
• Indirect credit from CBs through MFIs	5575	2.2

Source: Nepal Rastra Bank, Development Bank Supervision Department

**Performance and Status of Productive Sector
Programs of Finance Companies**

October 2018 (first Quarter Asoj end 2075)		
Particulars	Priority Sector (Rs Million)	Percentage of total credit (limit %)
Direct credit	5506	13.8

• Agriculture	2247	5.6
• Tourism	1578	3.9
• Power Sector	172	0.4
• Other	1509	3.8

**Performance and Status of Deprived Sector
Credit of Finance Companies**

Particulars	Deprived Sector (Rs Million)	Percentage of total credit (%)
Total Credit	3213217	6.7
• Direct credit	1491755	
• Indirect credit through MFIs	1706774	

Micro Financial Institutions

TOTAL SECTORAL CONCENTRATION OF LOAN (Without Wholesale Lending)			
			in '000'
S.No.	Industry/Sector	Industry/Sector	Sectoral Loan / Total Loan
1	Agricultural	58674129.55	45.75
2	Small & Cottage Industry	5587131.86	4.36
3	Service Industry	53530728.72	41.74
4	Others	10470831.82	8.15
	TOTAL	128,262,821.95	100.00

TOTAL SECTORAL CONCENTRATION OF LOAN			
			in '000'
S.No.	Industry/Sector	Industry/Sector	Sectoral Loan / Total Loan
1	Agricultural	58674129.55	37.14
2	Small & Cottage Industry	5587131.86	3.54
3	Service Industry	53530728.72	33.88
4	Wholesale Lending	29726649.61	18.82
5	Others	10470831.82	6.63

Supportive Scheme and incentives promoted for priority sector lending

- This bank has made a provision of concessional refinance facility to the BFIs to encourage credit disbursement to the productive sector. NRB has provision of interest subsidy to crisis-hit industries related to agriculture, tourism, small and medium enterprises, and other productive sectors. Subsidized loan upto 10 lakhs are

not required to be taken under account for the purpose of CCD ratio calculation.

- Credit extended under the provision of “Unified Directives for Interest Subsidy on Subsidized Loan” as approved by GoN can be excluded from total loan and advances for the purpose of calculating CCD ratio.
- The credit issued under the subsidized loan will be guaranteed through Deposit Insurance and Credit Guarantee Corporation as there is compulsory provisioning of credit guarantee and insurance of such business.
- BFIs if interested can provide loan below their base rate for deprived sector lending.

Challenges and Policy Recommendations

In general the performance of licensed BFI is satisfactory and taken in view of the sharply decreasing domestic poverty levels, is described as having performed admirably. However there are some challenges, and with those policy recommendations. Those are provided here:

- Challenges:
- There is lack of interest of BFIs in this sort of loan as the process of refinance and getting back of subsidy from NRB is lengthy.
- There is lack of efficient human resources especially in “A”, “B” and “C” class financial institutions. Most of the employees are hired

References

Nepal. Nepal Rastra Bank Act 2002. Available at www.nrb.org.np

_____. Banks and Financial Institutions Act, 2017. Available at www.nrb.org.np

Nepal Rastra Bank, home page at www.nrb.org.np

_____, Annual Report, various issues. Available at www.nrb.org.np

_____, Monetary Policy, various issues. Available at www.nrb.org.np

_____, Macroeconomic Indicators of Nepal, various issues. Available at www.nrb.org.np

_____, Multi-Purpose Budget Survey (1985).

_____, Unified Directives, various issues. Available at www.nrb.org.np

Pradhan, Krishna Kumar, “Development Finance” in Nepal Rastra Bank in Fifty Years. Nepal Rastra Bank. (2005). 113 – 136. Available at www.nrb.org.np

from management, finance or economics background but priority sector requires knowledge in agriculture, energy or rural financing which lacks among most of the employee.

- Banks are profit motive institutions. Since there is the cap in interest rate i.e. base rate plus two, they charge in priority sector lending, banks are more induced in lending more profitable sectors.
- Deposit Insurance and Credit Guarantee Corporation has not provided effective services till date on credit. As the institution itself is new, there are no clear guidelines regarding credit insurance.
- As agricultural loan is required more on rural areas where most of people have low financial literacy, the approach of lending from BFIs is less in those areas resulting low demand of agricultural loan.
- Higher operating cost.
- Dependency on weather and overproduction of crops.
- Policy Recommendations
- Policies should be directed towards facilitating rather than regulating.
- Percentage or amount should be fixed more specifically to these sectors.
- Manpower training should be incorporated in credit policy guidelines of each BFI in order to develop skilled manpower.

Corporate Social Responsibility- Nepalese Perspective

● Pratibha Thapa*

Concept of Corporate Social Responsibilities (CSR)

Corporate Social Responsibility indicates the responsibilities of an organization for the social and environmental impacts of its business operations. It is the continuing commitment by a business to behave ethically and contribute to economic development while improving the quality of life of the workforce and its families as well as the local community and society at large.¹ It means treating the stakeholders of the firm ethically or in a responsible manner.² It is obligations of the firm to society, or more specifically, the firm's stakeholders- those affected by corporate policies and practices.³ The concept of CSR is based on the fact that an organization operates in the society and uses its resources; therefore, it has some moral responsibility towards the society. It is the concept that as an organization has to pay back/compensate for using the resources of the society. A healthy society cannot be imagined in absence of healthy business organizations and vice versa. This article aims to explain the concept of Corporate Social Responsibility (CSR), its benefits, its legal obligation and its practices in Nepal.

Practice of CSR seems to have been started from very primitive time in Nepal. Our ancestors used to construct *Dharmashala*, *Padhero*, *Chautaro*, etc for the convenience of the travelers/pilgrims during their travel from one place to another or while going for pilgrimages, when there was no any means of

transport. Further, *Sankhadhar Sakhwa*, an ancient merchant and a national hero of Nepal, freed the people of Kathmandu from their debts and started a new era known as Nepal Era (*Nepal Sambat*) for which he can be symbolized as a pioneer in CSR activities in Nepal.

CSR thus cannot be considered new to Nepalese society. In recent practice, regulated sectors like banks and financial institutions and some big corporate houses seem to practice CSR in Nepal. It seems that organizations are either participating in the CSR activities due to legal provisions for it or participating in such activities as a part of philanthropic perspective and pervasive concept of CSR as charity. There are no any standards or norms for CSR in Nepal and most of the CSR activities seem to have been carried out with philanthropy. The voluntarily practiced CSR activities also seem to be guided by the concept of charity. However, the concept is gradually changing as activities like environmental cleaning, financial literacy, have been practiced as CSR in recent days.

CSR can be explained using a simple pyramid known as Carroll's CSR Pyramid. It explains four responsibilities of an organization regarding CSR. As per the pyramid, CSR has economic responsibility as its base which means profit must come first to the business. Economic responsibilities state that business must be profitable and it is the only way for survival and for providing long-term benefit to the society. Legal

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank.

¹ Definition by The World Business Council for Sustainable Development

² Definition by Hopkins (2003)

³ Definition by Smith (2003)

responsibilities state that business must ensure its compliance with all the applicable laws and regulations. Similarly, ethical responsibilities state that business should act morally and with ethics. Lastly, the philanthropic responsibilities state that business should give back to the society. The above figure shows Carroll's CSR pyramid – the pyramid of four responsibilities.⁴

In CSR two diverging schools of thought are found. First states that it is only the regulations which can be effective for implementing CSR. Second states that CSR should be implemented voluntarily by the organization i.e. the organization should itself feel CSR as its responsibility rather than burden. In Nepal, the big corporate houses seem to have been practicing CSR philanthropically and the banking sector seems to practice them due to legal requirements from the regulatory body.

Benefits of CSR

CSR is very essential and beneficial for an organization as well as its stakeholders. It might not be a legal requirement but operating in ethical way with social responsibility is important. CSR is win-win situation for all the stakeholders. There are numerous benefits of CSR; few of them have been listed below:

1. It enhances the public image of the organization. It enhances the brand recognition in the

society which is beneficial to the organization ultimately.

2. It results sustainable business environment.
3. It promotes protection of consumer rights; human rights and rights of employees.
4. It promotes environmental protection.
5. It results competitive advantages and profitability to the organization.

Legal provisions of CSR

In Nepal, the Government of Nepal and Central Bank of Nepal- Nepal Rastra Bank (NRB) have addressed the legal aspects for CSR activities to the industries and banks and financial institutions (BFIs), respectively.

Nepal Rastra Bank in its Unified Directvies, 2075 Directive 6(16) to the Bank and Financial Institutions has required them to allocate at least one percent (1%) of *net profit* and deposit the same in a separately created CSR fund. The fund allocated is to be utilized in the subsequent fiscal year.

The areas of utilization of the fund have been categorized in the following manner;

- ❖ Direct and indirect use of fund in programs related to education, health, disaster management, environment protection, cultural promotion, infrastructural development in remote areas, and improvement in earning capabilities of socially backward groups, financial literacy and customer protection. Projects ought to be chosen through proposal with public notice by extremely recognized organizations working in the related field.
- ❖ Direct expenditure towards providing grant for education and health of backward classes or expenditure in construction of infrastructures, buying of vehicles and cost of operating them, etc. for organizations working towards the same cause.
- ❖ Direct and indirect expenditure towards achievement of goals set in the 17 areas recognized by the Sustainable Development Goals, 2016-2030.

⁴ CSR Pyramid, Archie B. Carroll, (1991)

- ❖ The cost borne by BFIs while setting up a Child Day Care Centre for their employees
- ❖ Direct expenditure towards providing grant for orphanages; children organizations and old age homes established other than for business purposes.

Bank and Financial Institutions should not use the funds for branding purpose but they can use their name in their CSR activities as courtesy. Also, they should not restrict the utilization of funds to a specific geographical area and subject matter. Further, the utilization of the fund should not be made so as to acquire personal or political gain in any manner to the BOD members. They are required to implement internal procedure for implementation of CSR fund via BOD. The BFIs should disclose the provisions of the CSR fund & expenditure from CSR fund in the Notes to Account of their annual financial statements.

As per the recent circular of NRB, commercial banks and national level financial institutions should spend minimum 10% from the fund separated for CSR, in each province to promote activities promoting financial literacy.⁵

As per the Industrial Enterprises Act, 2016, the industries have to contribute to the fund as required. The Act has made it mandatory to allocate at least 1% of the annual profit to be utilized towards CSR. The CSR requirement is applicable to all medium, large, cottage and small industries having annual turnover more than NPR 150 million. The fund created for CSR is to be utilized on the basis of annual plans and programs in the sectors that are prescribed under the Act, which are yet to be specified by the Act.

International Organization for standardization (ISO) has published a set of voluntary standards for helping the organization to implement CSR. As per, ISO 26000 - Social responsibility: Business and organizations do not operate in a vacuum. Their relationship to the society and environment in which they operate is a critical factor in their ability to continue to operate effectively. It is

also increasingly being used as a measure of their overall performance. ISO 26000 provides guidance on how businesses and organizations can operate in a socially responsible way. This means acting in an ethical and transparent way that contributes to the health and welfare of society. ISO 26000:2010 provides guidance rather than requirements, so it cannot be certified to unlike some other well-known ISO standards. Instead, it helps clarify what social responsibility is, helps businesses and organizations translate principles into effective actions and shares best practices relating to social responsibility, globally. It is aimed at all types of organizations regardless of their activity, size or location. The standard was launched in 2010 following five years of negotiations between many different stakeholders across the world. Representatives from government, NGOs, industry, consumer groups and labour organizations around the world were involved in its development, which means it represents an international consensus.⁶

Practice of CSR

In recent years, CSR has been practiced by most of the organizations in Nepal, especially regulated sectors like Banks and Financial Institutions (BFIs) and the big corporate houses. The CSR activities in Nepal have philanthropic perspective in general. Child and women developments, religious activity, games and sports activities, blood donations are considered as the areas for CSR activities. Hence, there seems to be a misconception in Nepal that CSR is limited to charitable projects.

Some organizations like BFIs, Nepal Telecom, Himalaya Airlines, Surya Nepal, etc has been involved in CSR activities consistently. Some of the CSR activities practiced by Nepalese organizations as stated in their websites are stated below:

- Nepal Bank Limited provided cash assistance to Shree Sipateenghare Sanskrita Madhyamik Bidhyalaya –based in Sindhupalchok for the reconstruction of 2 storey building which was devastated in the mega earthquake -2015.
- Rastriya Banijya Bank Limited handed over a cheque to the chairman of Muskan Sewa Nepal

⁵ NRB Circular 18/075/76 dated 08/11/2075

⁶ International Organization for Standardization

located at Sipadole, Bhaktapur to prepare residence for homeless and orphan children. It also organized Financial Literacy Campaign to the people affected from the Budhigandaki river in Durbhung, Gorkha as a part of bank's corporate social responsibility initiative.

- Nabil Bank partnered with Association of St. Mary's Alumnae Nepal (ASMAN) to support the education and nutrition of burn victims.
- Everest Bank has been undertaking different welfare activities to preserve cultural heritage of the country as a part of its Corporate Social Responsibility. In this endeavor, the bank recently distributed dustbins to Shree Budhanilkantha Temple with the objective to maintain cleanliness inside the Temple Premises.
- Nepal Investment Bank Limited has donated to United Nations High Commissioner for Refugee Agency (UNHCR) as a part of its ongoing support for providing educational supplies for Bhutanese refugee students. The organization has been working on securing the rights and well-being of Bhutanese refugees in Nepal for almost two decades now.
- The Bagmati River Clean-Up campaign has been a social initiative of Nepal Telecom focusing on environmental protection. The company on a weekly basis has been sending bulk SMS to its customers inviting them to participate in the campaign held each week and also donates cleaning material and resources required for the campaign.
- Himalaya Airlines associated with TEWA, a philanthropy organization, has been contributing one round-trip flight ticket of worth NPR 50,000.00 to its grant making program: Walk-a-Thon.
- Surya Nepal Private Limited (SNPL) has been practicing an Integrated CSR Strategy in the four main areas of community empowerment, tourism, ecological conservation and health with a stated objective of "Creating Enduring Value for the Society", and have been conducting CSR activities namely, SNPL

Asha, SNPL Khelparyatan, SNPL Prakriti and SNPL Suswasthya.

The above stated CSR activities show that in recent years, Nepalese business organizations have been highly aware and involved in the CSR activities. However, it seems that most of the business organizations in Nepal assume giving donations to support needy people, school, colleges, hospital, religious activities and sponsoring sports only as CSR. There is no doubt that philanthropy is considered as a part of CSR in Nepal. Other aspects of CSR such as gender equality, eco-friendly product, conducive working environment, etc. have been still under shadow. In Nepal, it seems that organizations wait for some bad event to occur and then take steps in the name of CSR.

The practice of CSR may differ quite substantially from country to country. Our neighboring countries India and China follow unique CSR practices. In India, CSR has been clearly stated in its Companies Act. In fact, India is the first country in the world to make CSR mandatory. Businesses can invest their profits in areas such as education, poverty, gender equality, and hunger. In the year 2017, CSR expenditure in India further rose with corporate firms aligning their initiatives with new government programs such as *Swachh Bharat* (Clean India) and Digital India, in addition to education and healthcare, to foster inclusive growth.⁷

Few years earlier, Chinese companies used to say that their responsibility towards society is nothing but their economic performance. When the concept of CSR was included in corporate law, this set in motion a group of industry leaders, mainly state-owned enterprises to issue their first CSR reports. Even though China has similar CSR dimensions as other developed countries, in a certain way, China's CSR practices are unique. For example, a particularly Chinese dimension in which companies ease national employment pressures by providing increased job opportunities that would not otherwise exist may not be viewed as a dimension of CSR by more developed countries.⁸

⁷ Corporate Social Responsibility in India, Dezan Shira & Associates; India Briefing (2017)

⁸ Winds of Change: Corporate Social Responsibility in China, J. Sarkis, N Ni, Q Zhu ; Ivey Business Journal (2011)

Conclusion

The concept of CSR is based on the fact that an organization operates in the society and uses its resources; therefore, it has some moral responsibility towards the society. Organization has to pay back to the society for utilizing its resources rather than making profit from the use of the resources of the society. It is win-win situation for all the stakeholders and hence beneficial to all. It can be stated that Bank and Financial Institutions regulated by NRB and industries under Industrial Enterprises Act, 2016 are legally bound for CSR in Nepal so far. Other organizations have been practicing CSR haphazardly, and there is no any set standard for that.

Though Nepalese organizations are aware of the CSR, they have philanthropic perspective in general. In fact, the CSR in Nepal is at early stage of development compared to its neighboring countries and rest of the world. The other aspects of CSR such as the responsibilities toward the stakeholders, like consumers, employee, and environment besides being profit-centered, are rarely practiced. It is important that Nepalese organizations should understand that CSR also involves fair business practices, employee-oriented human resource management, economical use of resources, environmental protection, financial literacy etc.

In Nepal, there is a trend that CSR emerge out in situation of hardships and especially during disasters as was seen during the devastating "Gorkha Earthquake" and floods & landslides that pinches Nepalese people time to time. There is a need that Nepalese Organizations, Government of Nepal and the society at large develop a broad view of CSR. The stakeholder perspective of CSR

should be practiced along with the philanthropic perspective so that sustainable development can be achieved. It should be well understood by all that with a good practice of CSR, sustainable business can be created. Sustainable business is beneficial to both the business and all of its stakeholders. CSR should not be taken as legal obligation only, but also as a self-regulating business practice.

Further, in absence of standards and norms for CSR in Nepal, uniformity and ethical practices can be rarely observed. Many organizations seem to take CSR as burden. They view CSR as regulatory requirement rather than responsibility towards society. This has resulted in CSR funds to be concentrated in philanthropic areas. There should be some norms and standards for the proper utilization of the CSR fund rather than spending them in areas mere for fulfilling regulatory requirements. It should be ensured that the real target groups are benefited from the CSR activities as per their objectives rather than being misused by some groups with vested interest. Further, Nepalese Organizations should adopt ISO 26000:2010 voluntarily to the extent possible as standard and base to CSR in absence of any other standards.

Recent days trends of CSR activities and importance given to it by the organizations have raised a ray of hope. Though CSR in Nepal is at crawling stage, it can be hoped that a better practice can be observed in future so that it can be compared to that of international practices. The regulating agencies and the practitioners; if both assume their respective responsibilities; the creation of sustainable business fulfilling its CSR aspects will be possible.

Economic Challenges and Way Forward

● Prem Prasad Acharya*

Background

Nepal is making its efforts to accelerate economic development along with the political stability. Current economic situation of Nepal shows the moderate macro financial outlook for the ongoing fiscal year and ahead.

The performance of real sector largely depends on the production of agriculture, investment climate and output production. The agriculture sector alone occupies around 28 percent share in GDP. The climate of investment and industrialization largely depends on the policy reforms of the government and the situation of infrastructure in this sector. The investment climate is being gradually improved in the last few years. The monetary sector is the sector which lubricates the economy through the channelization of funds for investment. The banking sector is the main pillar for the monetary management which is being gradually expanded and modernized. However, this sector is facing different ups and downs in different time periods. This sector is facing the situation of shortage of loanable fund problem since last year. The government is the main guardian of the economy. The activities of the government largely influences the overall activities of the economy. The overall management and allocation of capital expenditure, which is assumed to be a main driver of economic development, couldn't be improved as expected. The external sector is also vulnerable facing the large trade deficits. However, the foreign exchange reserve is being in a comfortable situation. The overall economic

scenario shows the generic situation of the economy.

Real Sector

Economic Growth

The overall economic growth of Nepal remained low in the recent decades. The growth rate averaged 4.3 percent over the last 10 years. However, in the last two years, it remained quite higher than previous (above 6 percent). The government of Nepal had targeted to achieve growth of 8.0 percent for the fiscal year 2075/76. It will be achieved if the available resources could be properly exploited along with the full utilization of capital budget of the government on timely manner. The developing scenarios of the economy will support for achievement of the targeted growth. Agricultural sector is the major driver of economic growth. Favorable monsoon and increase in agricultural production will propel high economic growth. Similarly, smooth supply of power in the industrial sector will boost industrial production. Service sectors like health, education, trainings, logistics, among others are also in favorable situation. The IMF, WB, ADB and other development partners had also forecasted for high growth (above 6 percent). However, major challenge is to reform of the overall economy and attain sustained economic growth.

Level of Saving

Nepal is currently facing low level of saving since long time. Most of the income goes for the consumption purpose and remains low volume for

* Deputy Director, Nepal Rastra Bank.

the saving. In general, the saving ultimately goes for investment and income generation. As the volume and portion of saving is low, investment remains low leading to low capital formation. Without the proper capital formation, the high and sustainable economic growth can hardly be achieved. The trend of income utilization pattern shows that 85 percent of total income goes for the consumption and only 15 percent remains for the saving purposes. The increase in the level of saving and making that portion of saving channelized to investment is of great challenge.

Level of Investment

The domestic and international investment are low in Nepal. The source of domestic investment is domestic saving. As the portion of domestic saving is low, the volume of investment remains low. Similarly, the source of foreign investment is foreign investment in the form of foreign direct investment, portfolio investment, investment in shares and others. As Nepal is adopting pegged exchanged rate system with India, the space for international flexibility remains limited. The volume and portion of FDI is also low indicating lower level of foreign investment. This is mainly due to the limitation of FDI in some sectors and policies not being materialized in line with the FDI friendly climate.

Resource Gap

The demand for the resources always remains high in underdeveloped and developing countries like Nepal and Nepal is no exception to it. The sources of loanable funds is limited while demand is increasing due to different reasons like federalism, urbanization, aspirations of the people, political scenarios and other factors. The aspiration demanding huge amount of investment is difficult to cope up with.

Productivity

Productivity refers to production per input. If production per input is greater than previous, it is termed as productivity increment. The structure of economy, policies, machines, resources and available trend determines productivity. Policies are not foreseeable and structure is not technology

friendly in every sector of the economy. The modes of production is also of traditional type. This is the main challenge in case of productivity.

Monetary Sector

Banking Development

The banking sector development of Nepal seems adequate and growing fast. The history of modern banking goes back to the period of NBL establishment in 1994 B.S. After the liberalization stance of 2040s, joint venture (combined banks of Nepal and Foreign) and different private-owned banks were opened. This helped to increase the number of financial institutions in the country. In the latest situation, we are focusing on the strong, stable and sound banking system. So, the merger and acquisition stance has been introduced. On this scenario different BFIs were merged and acquired. The stance of merger along with policy to increase the capital base is making the banking system more robust and sound. According to the latest statistics of NRB (November 2018) there are 28 commercial, 33 development, 24 finance companies and 69 microfinance institutions in the country. They are providing banking services through their 7218 branches and variety of service delivery modes. The people who are receiving the banking service per branch is 4024. This shows the adequate development of banking sector in the country.

Interest Rate Fluctuation

Maintaining the interest rate stability is the key challenge in the banking sector of Nepal. Supply of money and demand for money are the key determinants of interest rate. In the context of Nepal, the supply of money is from both the domestic and foreign sources. In the domestic front, domestic production, income, assets are the key factors. The value and the volume of these factors are limited and cannot be increased in a short span of time. The share in this front is weak in the supply mechanism of money. Similarly for Nepal, the remittance is the major source of foreign exchange earnings. The volume of which had increased remarkably after the restoration of democracy in Nepal mainly after 2050s. The interest rate in the banking sector is fluctuating in the recent years. The central bank had introduced

the interest rate corridor mechanism to guide the short term interest rate which will ultimately guide the long term interest rate in a desirable direction.. However, the problem of interest rate fluctuation is persisting in the banking sector. The ultimate solution lies only in collaborative efforts of the government, the central bank, the BFIs and the business sectors.

Financial Deepening

The financial deepening is increasing as the bank branches & varieties of services are being expanded in the recent time. Among 753 local levels, commercial bank branches have opened their branches in 677 local levels (Upto Mid Nov 2018). The overall deposit account had reached to 24.3 million and loan account 1.33 million. The number of ATMs reached to 2920. The total deposit amount is Rs. 2953 million and credit amount is Rs. 2621 million. This shows the increasing trend of financial deepening.

Vulnerabilities

The banking sector of Nepal is facing different problems. The capital base is still not strong. Further, the operations, IT management systems are also need to be improved. In this situation, the vulnerabilities are persisting in the banking sector of Nepal. However, the banking sector is providing services in prompt manner absorbing some shocks like earthquake of 2072.

Other Financial Institutions

The other sectors like Insurance, Capital Market, Employee Provident Fund, Cooperatives and other are also operating their activities in Nepal. The proper regulation and good governance are the main issues in those sectors. A proper coordination among the regulators will also make financial sector more robust and sound.

Government Sector

Trend of Current Expenditure

The government has to maintain regular activities for smooth functioning of the economy. The expenses have to be made for these activities and expenses have to be incurred. The volume of current expenditure is increasing every year in case of Nepal. This type of expenditure is inevitable. However, the proper rationing of the expenses is of utmost importance.

Capital Expenditure

The capital expenditure is the main driver of economic development, the volume of which shows the low volume. There are three major problems in capital expenditure. One is low allocation, next is the low expenditure and expenses in the eleventh hour. The third one is compromise in quality. The government should make proper arrangements to solve the existing problems of capital expenditure through the amendment of policies, procedures and structures of expenditure disbursements.

Capacity to utilize the resources

The available resources should be adequately utilised for the high and sustainable economic development. Policy weaknesses and institutional hurdles are major concerns for the optimal utilisation of resources. The model of public private partnership is also being not materialized properly. The government should make policies to boost up the human capabilities through training and upgradation of technologies to utilize the available resources.

Taxation

Tax is the major source of income for government revenue. The taxation system of Nepal is being more and more complex. The tax compliance and administrative hurdles are the major problems in case of Nepal. The tax system should be tax payer friendly. But, these situation couldn't be improved.

There are not appropriate number of participation in the tax system of Nepal. Among them non filer and non response error are also being increasing in the last few years. Similarly, the tax collection is also based upon the imported items. Major volume comes from customs and taxes on imported goods. The existing challenges of tax system should be addressed through the government initiation. To improve in the tax system the focus should be given to make tax friendly environment to include more and more people in the tax basket along with the suitable policies and procedures.

Volume of International Assistance

The assistance comes in the form of budgetary and non budgetary. The non budgetary assistance is the

major challenge in context of the government. The volume of foreign assistance is around 3 percent of GDP which is very low. The next thing in the foreign assistance is the weak disbursement pattern. The assisting agencies and government impose different conditions while giving the assistance in the form of loan and grants. But, those conditions should be in line with the benefit of the nation. Otherwise, the assistance could be the burden for the recipient country. This type of problem is the major problem in the context of Nepal.

External Sector

Volume and Trend of Imports

This is the age of globalization and liberalization. No one country can exist without international relations and trade. Nepal has taken the membership of WTO, SAFTA, BIMSTEC and other agencies. The theme of those institutions is to make free flow of domestic and international goods and services across the borders. The exports to GDP ratio was 10 percent and import to GDP ratio was 25 percent along the 15 percent with trade deficits in 2004/05. But, it slowed down in the latest time 2074/75. The exports/GDP ratio slowed to 2.7 percent, the import/GDP ratio reached to 41 percent and the trade deficits/GDP ratio had reached to 39 percent. This situation reveals that the export competitiveness of Nepal has deteriorated tremendously. The volume of import is being increased more rapidly. The imported goods are of high value and consumable goods where as the exported items are of low valued primary and intermediate goods. To make the trade deficit corrected, we should rationalize the imports. The capital goods and infrastructure related items should be encouraged to imports and restrictions should be imposed to the luxurious goods and cosmetic items.

Volume and Trend of Exports

The volume of exports shows the low level in Nepal. It is only 81.19 billion in 2074/75 with the growth rate of 11.1 percent. The export of Nepal couldn't be increased as expected despite the different policies like Trade Policy 2072 and NTIS 2073. The major problem is in the production of huge volume of goods and trade friendly environment in the country. Weak institutional settings and

infrastructure are compelling for the low volume of exports. To increase the exports we must focus on production, removing the export related barriers, diversify the market and products and make access to different markets for our products.

Remittance as a Source of FER

After the restoration of democracy in Nepal the foreign employment became more attractive for the Nepalese youths. Most of the youths intend to go abroad for the foreign employment and other opportunities. This has increased the inflow of remittances for the country. The increasing volume of remittance (The remittance reached to 755 billion in 2074/75 with remittance to GDP ratio 26 percent) has lubricated the economy in many ways. The first and foremost benefit of which is the economic well being of the remittance receiver. It also helps the economy as well through the proper maintenance of adequate level of liquidity, maintaining CA surplus and BOP surplus, along with the FER high and sustainable position. In addition, the remittance has helped to maintain the external sector stability like exchange rate, BOP, trade financing among others. In the coming days, we should encourage formal channel of remittance, making the remittance to encourage for the investment in the productive sectors and making them (remittance senders and receivers) well informed about the risks of informal processes of remittances.

CA Deficits

Due to high volume of imports and low level of exports the current account is facing problem of huge deficits (Rs.245 billion in 2074/75). The receipt items in BOP sheet are limited and the expenses items are of huge volume. This has widened the gap between receipts and payments which pose to CA deficits. To reduce the gap appropriate measures like boosting up the exports and limiting the unnecessary imports is of utmost importance.

Pressure on BOP

The proper and systematic record of inflow and outflow of incomes and expenditure of a country reveals the balance of payment. The payment for the imported goods and services demands huge volume of money. The receipts from the exports

and other sources is weak. Due to this the BOP is facing the pressure. The BOP remained surplus by 960.2 million in the FY 2074/75 .

Pressure on FER

The foreign exchange is the major backbone for the developing countries like Nepal. This helps to manage the imports and other types of obligations like the payment of government debts, expenses of government and other general peoples. In Nepal, the FER is facing the persistent pressure due to increasing trend of payments for the goods and services from abroad. To make the foreign exchange in desired level some measures like reducing the passport facility of 2500 USD per person to 1500 USD and making PAN number compulsory who are demanding USD 5000 or more for different purposes.

Way Forward

1. The future prospects of Nepal seems positive. The political scenario is directing towards the stability after the promulgation of new constitution in 2072 and elections of local levels, province and central. The newly developed political scenario ensures the stability for the economic development. This will enable for the inclusive, sustainable, high, equitable and justice oriented economic growth. However, the emerging new challenges and existing structural challenges should be addressed by the proper initiation in all the sectors of the economy.
2. Reforms on financial management is the key factor for the smooth functioning of the economy. government and service delivery, which is being continuously improved in the recent days. The implementation of federalism and formation of local and province government will enforce the synergy effect in development paradigm. Responsibilities and development appetite are being created for the local bodies. This demands the proper reforms in laws and adequate guidelines for their functioning. The sole effort of the nation should be focused on such type of works.

3. The reforms in different sectors and their interlink ages are highly demanded. The transparency in policies and their far sightedness is the key factor for the investment. Without huge investment it is impossible to make production in desired level. Development of infrastructures for transportation, trade, hydro, tourism are of utmost importance. The quality investment in proper sector accelerates the production. The modernization and commercialization is of utmost importance to increase productivity in the agricultural sector. Industrial reform is the prerequisite for the industrial development. The service sector should be competitive for the delivery of the service. In this juncture, reform agendas should be made and implemented in those sectors.

Conclusion

The overall situation of Nepal seems favorable even-though some macroeconomic indicators are not in favour as far as our expectations. Some of the challenges in the external sector like huge trade deficits and slow growth rate of remittance are being the major issues of concern. Similarly, prolonged structural barriers are also being major hurdles for the smooth functioning of the economy. However, in the recent days, the internal environment is moving towards the favaroubleness. The political situation is moving towards the stability along with the strong and committed government for economic development. The National Planning Commission had made 25-year long term vision of the nation which had kept the long term vision of "Prosperous Nepal, Happy Nepali." Some national pride projects are in the process of completion. All these scenarios will reinforce the economic performance towards the good climate for investment, increase income and job opportunities and circular flow of income. The reforms made on the economic scenarios will reinforce high and sustainable economic growth. This will give the base for upgradation of the nation to developing country by 2022 and middle income country by 2030. All these improved situations will ultimately lead to prosperous Nepal and increase the happiness of the people.

Budget Deficit and Sources of Deficit Financing in Nepal

● Prof. R.K. Shah, Ph.D*

Abstract

Developing countries usually mobilize part of their resources by borrowing from internal as well as external sources to finance their development activities. These sources gradually build up the debt stock of the country. Such debt stock demands regular debt servicing, that is, principal and interest payment, which consumes scarce resources that can be used for financing development. Therefore, excessive deficit and heavy borrowing to finance that deficit drain out the resources of the developing countries. Nepal recorded a government budget deficit equal to 6.40 percent of the gross domestic product (GDP) in 2017. Government budget in Nepal averaged -3.18 percent of GDP from 1999 until 2017, reaching an all time high of -0.90 percent of GDP in 2014 and record of -6.40 percent of GDP in 2017 (MoF, 2017). The general objective of this study has to analyze the deficit budget and deficit financing. This study is descriptive as well as analytical in nature. This study is based on secondary data.

Key words: Fiscal deficit, deficit financing, fiscal indicators, primary deficit, trend and growth

Introduction

Budget is the financial statement of the government consisting of expected revenues and expenditures during a particular period, usually a financial year. When revenue matches with government expenditure, the country has the balanced budget. On the other hand, when government revenue

exceeds government expenditure, the country has the surplus budget. As against this, when government revenue falls short of government expenditure, the country has the deficit budget. Most of the developing countries have a deficit budget. They have very weak revenue base with the consequence that their domestic resource base falls short of the requirement to finance development activities. The governments of these resource-crunch countries, thus, have to look for sources of funds other than the financial supports that they can receive internally and externally to finance such costs. The measures to collect funds to meet these social overheads are defined as deficit financing. Deficit financing can either be internal or external. It, thus, includes acquisition of funds through internal or external borrowings.

Objectives of the Study

The general objective of this study has to analyze the deficit budget and deficit financing. The specific objectives are as follows:

- a) To understand the meaning of deficit budget,
- b) To classify the deficit financing, and
- c) To clarify the deficit budget in Nepal.

Methods and Materials

This study is descriptive as well as analytical in nature. It includes the meaning and classification of deficit budget and deficit financing. It also analyzes the budget deficit of Nepal from FY 2007/08 to 2017/18 in percentage. This study

* CEDECON, TU.

is based on secondary data. Economic surveys, budget speeches, the data of NPC, CBS, etc. are the sources of secondary data.

Types of Budget Deficits

Budget Deficit

When the government expenditure exceeds the government revenue plus foreign grants during the formulation of budget in the country, this type of budget is called deficit budget. In short, it is the revenue gap between total expenditure minus total revenue plus foreign grants.

Deficit budget refers to the excess of public expenditure over the government revenue of a particular financial year.

Budget Deficit = Total Expenditure – (Total Revenue + Foreign Grants)

Foreign grant includes both bilateral and multilateral grants.

Deficit Financing

Deficit financing is used to mean any public expenditure that is in excess of current public revenue. When the government cannot raise enough revenue through taxation and other sources, the expenditure is met through printing new currency notes, which is known as deficit financing.

Deficit financing refers to the excess of public expenditure over the total revenue receipts of the government during a particular financial year by printing new currency notes. (Mankar and Sharma, 2001)

Difference between Deficit Budget and Deficit Financing

When the government expenditure exceeds the government revenue, the gap between expenditure and revenue is called budget deficit. The amount borrowed to finance this gap or deficit budget is called deficit financing. Deficit financing is the process or method of bridging the gap between government expenditure and generated government revenue from taxes and other various other sources. Hence, budget deficit is the gap and deficit financing

is the process of filling this gap.

There are five measures of budget deficit:

(a) Fiscal Deficit

Fiscal deficit is essentially the difference between what the government spends and what it earns. It is the gap between the government's total spending and the sum of its revenue receipts. It represents the total amount of borrowed funds required by the government to completely meet its expenditures.

When total expenditure of the government exceeds total revenue of the government, this is called fiscal deficit. This is difference between expenditure and revenue. It can be represented as:

Fiscal Deficit = Total Expenditure – Total Revenue.

(b) Net Fiscal Deficit

Net fiscal deficit is obtained when we subtract loans and advances from gross fiscal deficit. It can be represented as:

Net Fiscal Deficit = Gross Fiscal Deficit – Loans and Advances

(c) Revenue Deficit

Revenue deficit is the difference between the revenue expenditure and the revenue receipts. When a country runs a revenue deficit it means that the government is unable to meet its recurrent expenditures from its recurring income.

Revenue deficit is the deficit in which recurrent expenditure exceeds the total revenue of the government. It can be represented as:

Revenue Deficit = Recurrent Expenditure – Total Revenue

(d) Primary Deficit

A primary deficit is the deficit which is derived after deducting the interest payments and adding the interest income components from the fiscal deficit of any budget. It can be represented as:

Primary Deficit = Fiscal Deficits – Interest Payments + Interest Income

It is simply fiscal deficit minus net interest payments. This measure is also referred to as *Gross Primary Deficit (GPD)*.

(e) Net Primary Deficit

Net primary deficit is obtained by subtracting *Loans and Advances* from primary deficit. It is equal to fiscal deficit less interest payments plus interest receipts less loans and advances. It can be represented as:

$$\text{Net Primary Deficit} = \text{Fiscal Deficit} - \text{Interest Payments} + \text{Interest Incomes} - \text{Loans and Advances}$$

In another way,

$$\text{Net Primary Deficit} = \text{Primary Deficit} - \text{Loans and Advances}$$

Budget Deficits in Nepal

With its development initiation and role of the state in the economy, Nepal's financing is not taking place to suit the imbalance. Year by year budget deficit is increasing in terms of amount as well as percentage of GDP. The revenue management and resource mobilization aspect is not so challenging if we observe the trend and potential capacity of revenue generation. However, the aggregate spending requirement of the government will be increased in future. If the trend of deficit continues, it will expose so many hurdles in our economy. Table-1 depicts that the overall scenario of Nepalese budget deficit for the last twelve years.

Table 1: Budget Deficit in Nepal as percent of GDP

Fiscal Year	2007/08	2008/09	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18
Government Revenue	12.1	13.2	14.5	14.9	14.7	16.0	17.5	18.2	19.1	20.5	23.1
Government Expenditure*	18.4	19.8	22.2	21.8	21.6	22.2	21.2	20.3	25.1	31.2	31.7
Budget Deficit	-4.1	-4.1	-5.0	-3.5	-3.6	-3.4	-1.5	0.0	-4.0	-7.6	-8.6

*Included capital and recurrent expenditure

Government budget is an itemized accounting of the payments received by the government (taxes and other fees) and the payments made by the government (purchases and transfer payments). A budget deficit occurs when a government spends

more money than it takes in. The opposite of a budget deficit is a budget surplus.

Nepal recorded a government budget deficit equal to 6.40 percent of the country's gross domestic product (GDP) in 2017. Government budget in Nepal averaged -3.18 percent of GDP from 1999 until 2017, reaching an all time high of -0.90 percent of GDP in 2014 and record of -6.40 percent of GDP in 2017.

Various Effects of Fiscal Deficits

The budget deficit will impact on several aspects of Nepalese economy such as inflation, consumption, saving, investment, capital formation, liquidity, treasury, cash flow management and so on. There are two theoretical bases of budget deficit. The first is the impact of budget deficit on aggregate demand. The second is the effect of budget deficit on macro-economic imbalances. Fiscal deficit is associated with various macroeconomic indicators like inflation, overall growth, trade deficit and capital deficit. Certain economic factors, like crowding-out effect, are also associated with fiscal deficit. Effects of fiscal deficit are discussed below:

Effects on Aggregate Demand

Objectives of budget deficit are similar to those of fiscal policy. Fiscal policy is related to the management of aggregate demand. The other component of macroeconomic policy is the monetary policy. Generally speaking, budget deficit as an instrument of fiscal policy is aimed at boosting aggregate demand. Whenever the economy is in

Source: Economic Survey, FY 2017/18, MoF, 2018.

recession, a deficit budget is formulated to deal with it. In this process, deficit budget is aimed at accelerating economic growth, generating employment opportunities, alleviating poverty and reducing regional disparity. The Keynesian

analysis has two aspects of budget deficits with reference to raising aggregate demand. These are compensatory financing and pump priming. The compensatory financing is aimed at meeting the shortfall in aggregate demand arising from the decline in private spending (both consumption and investment spending). The pump priming view of budget deficit is directed at stimulating the private sector investment, thus, increasing the aggregate demand. The focus of this analysis is that budget deficit is resorted to prop up aggregate demand, which, in turn, is aimed at maximizing the national output.

Effect of fiscal deficit on inflation

Monetarists argue that inflation is a monetary phenomenon while the structuralists school focuses on the structural factor prevalent in a less-developed countries to explain inflationary processes (Ashra, 2004). Enlargement of fiscal deficit in relation to the overall economy increases money supply which, in turn, leads to accelerated inflation. Macroeconomic theory states that persistent fiscal deficit is inflationary (Catao & Terrones, 2005). Sargent and Wallace (1981) support the fact that fiscal deficit increases inflation theories and add that a government facing persistent deficit has to sooner or later finance these deficits with money creation. It produces inflation in the economy.

- **Effect of fiscal deficit on growth**

Great degree of attention has been devoted in both theoretical and empirical literature towards possible impact of different fiscal measures on growth (Adam & Bevan, 2005). While theoretical aspect points out the constraints in government budget where changing one aspect needs to be countered by changes elsewhere. Empirical literature clearly supports the fact that variations in subset items are growth neutral (Gemmel, 2001).

- **Effect of fiscal deficit on trade deficit**

Fiscal deficit has been linked with trade deficit by certain researchers and these two are referred as twin deficits (Tallman, 1991). Budget deficit and trade deficit are twin deficits

of the economy with especial reference to Nepal.

- **Crowding-out effect of fiscal deficit**

Due to an increased government spending there is reduction in private investment and consumption; this is known as crowding-out in economics. The real or direct crowding-out occurs when an increased public investment displaces private capital formation, the real or direct crowding does not depend on the mode of financing fiscal deficit (Solow, 1973). Economists have empirically tested the real crowding-out and found contradictory results. Economists suggested that increase in public capital formation stimulates aggregate demand and, therefore, increases private investment.

- **Democracy and sub-national effect on fiscal deficit**

In a democratic nation, governments and opposing government are the two main factors of a political system that generate myopic and inefficient policies. Political competition assures that the current ruling party can lose in the next upcoming election; this modifies the planning of the government. In democracy, a political bias exists in favor of deficit financing.

- **Effect of fiscal deficit on high interest**

If a government is borrowing money from people as bond or some scheme, the government has to pay high interest after some years. So people will invest their money in government schemes and liquidity of money will come down. Pricing of everything will go down, people will buy fewer things. It will slow down the industrial growth and it will be the deflation in the country. It will make economic growth sluggish. And in the situation of the deflation the government has to pay high interest to the people.

- **Effect of fiscal deficit on GDP**

As the government has no money, the government can't bring any new development scheme. It will become difficult to tackle any

crisis over country. So, GDP growth will come down and ultimately GDP will come down.

Impact of Deficit on Macroeconomic Imbalances in South Asia

This study presents an overview of the extent fiscal situation in South Asian countries. In particular, this paper emphasizes low tax/GDP ratios and inelastic expenditure/GDP ratios which then lead to structurally entrenched fiscal deficits. It also reports on the sustainability of a fiscal and current account in the South Asian countries. Finally, it suggests some important issues in tax reform in South Asian countries. These include explaining and finding antidote for low tax/GDP ratios and analyzing the scope for a VAT.

Macro economic imbalances are generally concerned with export-import imbalances, balance of payment and other major economic indicators and their trend. Price, interest and exchange rate are other important aspects which create macro economic imbalances. Chowdhary (2015) concluded that price effect of deficit financing in Nepal is negative but statistically insignificant. His study also revealed that the increased government expenditure, financed through deficit financing, tends to appreciate the Nepali currency, thus, had a positive effect on exchange rate. In terms of interest rate effect, there was no perceptible influence of the budgetary action on the interest rates in Nepal. The study showed that the price effect was positive in India and Pakistan but negative in Bangladesh and Sri Lanka. There was no effect of budgetary expansion in exchange rate and interest rate in the South Asian countries. The study further revealed that the expansionary fiscal action does not lead to crowding out behavior in these countries (Chowdhary, 2008).

South Asia is again the fastest growing region in the world. The rebound was laid by India, whose growth rate picked up in the second half of 2017 after five consecutive quarters of deceleration. Inflation has increased in South Asia due to vibrant economic activities and higher oil prices. The inflation rates of most countries in the region remain near or below inflation targets. Imports are

growing rapidly but export performance remains disappointing throughout the region. The trade deficits of the three biggest countries in South Asia have widened. As usual, fiscal deficits in South Asia remain large by international standards, and government debt is high in many countries in this region.

Growth in this region is stable or slightly lower. In Nepal growth rate is expected to slow down after a strong re-bounce in 2017. This is partly due to the heaviest flooding. In Bhutan, growth remains solid, on the back of on-going hydropower projects and tourism, but its paces are slowing down. Growth is moderating in 2018 in Afghanistan, Bangladesh, and the Maldives. In Sri Lanka, it is recovering from a low base after a difficult year due to favorable weather (The World Bank, 2018).

Measures for Deficit Financing

- a) Withdrawal of the past accumulated cash balances by the government,
- b) Borrowing from general public
- c) Borrowing from the commercial banks,
- d) Printing new currency notes by the Central Bank
- e) Foreign Aid (Foreign grant + Foreign loan),
- f) Forced saving
- g) Borrowing from the international financial institutions- IMF, ADB, The World Bank
- h) Issuing of government securities
- i) Borrowing from the Central Bank
- j) Borrowing from the non-commercial banks- Provident Fund, Citizen Investment Trust and Insurance Companies,
- k) Purchasing bonds and treasury bills issued by the government.

Impact of Deficit Financing in South Asian Countries

In theory, the budget deficit can be financed by the following four methods. In Nepalese case also, we are applying it in practice. Ministry of Finance with the help of FCGO and Central Bank manages fiscal deficit in formal way.

- **Money Printing:** The government can ask the

central bank to print the money as equivalent to the budget deficit. The printing of money increases the monetary base through an increase in the volume of money in circulation. This will have an adverse effect on general price level of the country.

- **Domestic Borrowing:** The second method of deficit financing is through internal borrowings. The government can issue government bonds and securities and raise funds to meet the deficit. The domestic borrowings may have crowding-out effect, as private investors will find it difficult to compete with the government to attract the domestic savings in the country. This results in the increase in rate of interest in the debt market.
- **Use of Foreign Reserves:** If the government has maintained foreign reserves, it can use such reserves to finance the deficit. This depletes the international reserves of the country with obvious impact on exchange rate.
- **Foreign Borrowings:** The fourth method of deficit financing is foreign borrowings. The government can take loans from the donor agencies and the donor countries to finance the government expenditure. The excessive use of the foreign borrowings can result in the foreign debt crisis.

Macroeconomic Imbalances of Budget Deficit

Each of these sources of deficit financing has corresponding effect on macroeconomic imbalances. It is the borrowing from the Central Bank, leading to the printing of money. Excessive borrowing from the Central Bank leads to the excessive printing of money. Excessive printing of money generates inflation. This is one aspect of macroeconomic imbalances.

Domestic borrowing, other than Central Bank, has the crowding-out effect on private sector investment. The government sector investment is considered to be less efficient compared to the private sector investment. The inefficient use of resources has the destabilizing effect on nation's output.

Excessive use of foreign exchange leads to the depletion of reserves, leading to exchange rate crisis. Exchange rate volatility creates an uncertain economic environment, which destabilizes the domestic economy.

Budget deficit financed from foreign borrowing, sometimes, may put the country in debt trap situation. This causes the balance of payments crisis. It is, thus, clear that budget deficit causes macro-economic imbalances. These are rapid rise in prices, lower output growth, exchange rate crisis and Balance of Payments crisis. In the light of these macro-economic imbalances, the higher level of budget deficit is taken as the national concern. This is also rational for cautioning the government to keep budget deficit within the manageable level.

- **Internal Borrowing**

Deficit financing can be grouped under two headings: internal source and external source. The internal borrowing resorted to meeting the budget deficits has two aspects. The first is borrowing from the Central Bank and the second is the borrowing from other domestic sources. Borrowing from the Central Bank, which is also known as money financing of budget deficit, generates inflation. Deficit financing from other domestic sources such as banks and financial institutions, and household sector displace, the private sector investment through interest rate effect. This is known as crowding-out effect of domestic financing of budget deficit. This has implications for economic growth.

Clearly, excessive domestic financing of budget deficit causes two major macro-economic problems: higher inflation and lower level of output growth. Domestic financing of budget deficit has also implications for monetary policy. This is the rationale for limiting domestic financing of budget deficit.

- **External Borrowing**

External borrowing refers to the borrowing taken from bilateral and multilateral sources.

Bilateral Borrowing: Bilateral borrowing is the borrowing taken from two or more countries in one time, for example: India and China, UK and France, the USA and Canada.

Multilateral Borrowing: Multilateral borrowing is that type of borrowing which are taken from international financial institutions, for example: WHO, ADB, IMF, World Bank, UNFPA, and EU.

- **Printing New Currency Notes**

Deficit budget is fulfilled by printing new currency notes by the Central Bank in the country.

Instruments of Domestic Borrowings

Currently, there are five different instruments of domestic borrowings which are used as a major source of domestic borrowing in the Nepalese practice:

- **Treasury Bills**

Treasury bill is the government's short-term instrument of internal borrowing. It is issued at the discounted auction price and the holder gets the payment in face value after the maturity period. Commercial banks are the target group of this instrument. However, there is a provision that non-competing bidders can also purchase Treasury Bills worth a maximum of 15 percent of the auction amount. Most of the Treasury Bills are of 91 - day maturity period, and others are of 28 days, 182 days and 364 days.

- **Development Bonds**

Development bond is the government's long-term instrument of deficit financing. Although development bonds carry coupon rate, recently a system of auction is introduced for the primary issuance. They are listed in the Nepal Stock Exchange Limited for their secondary transaction. The target group of this instrument is bank and financial institutions.

- **National Savings Certificate**

National Savings Certificate is the

government's medium-term debt instrument of deficit financing. They are targeted at individual savers and generally have a maturity period of 5 years. Institutions are not allowed to purchase the National Savings Certificate.

- **Citizen Savings Certificate**

Citizen Savings Certificate is the latest debt instrument issued by the government to raise funds from the internal sources. The Citizen Savings Certificates issued during the initial phase of their issuances had barred individual from pledging them in banks and financial institutions for loan. Following the lukewarm response from target groups, the government now issues Citizen Savings Certificates without such restrictions. Citizen Savings Certificates are also targeted for households.

- **Special Bonds**

Special Bonds are issued by the Nepal Rastra Bank for special purposes at the request of the Government. All special bonds are non-marketable instruments in character and the individuals cannot purchase them. As an example of special bonds, the Government these days issues special bonds to the businessmen to pay dues owed by the Government in lieu of duty drawback.

Conclusion

Budget deficit is used as an instrument in boosting aggregate demand and also expanding the production capacity of the economy. The objective of doing so, among others, is to maximize the nation's output, create infrastructures and generate employment opportunities. However, persistent excessive use of budget deficit causes major macro-economic imbalances. Of the sources of deficit financing, the level of internal borrowing has the implications of macro-economic stability. Besides, excessive internal borrowing especially from the Central Bank has monetary policy implications. As such the primary objective of monetary policy, i.e. keeping inflation low

will be at risk if budget deficit is financed from excessive borrowing from the Central Bank. In the light of this fact, new arrangements such as granting independence to Central Bank and limit the Government borrowing from the Central Bank are recently made. Clearly, the

size of internal borrowing has implications for macro-economic stability, the crucial basis for sustainable economic growth. Therefore, until economic growth rate takes momentum, we should be extremely judicious while borrowing to finance the budget deficits.

References

- Acharya, K.P. (1998, December). Some micro economics of fiscal deficit reduction: The case of tax expenditures. *IMF Working Paper*, No. WP 00/196. Washington, DC: The World Bank.
- Chowadhary, K. (2015). *Deficit financing in LDCs: Evidence from South Asia*. Wollongong, Australia: University of Wollongong.
- Feltenstein, A., & Iwata, S. (2002, May). Why is it so hard to finance budget deficits? Problems of a developing country. *IMF Working Paper*, No. WP 02/95.
- IMF (International Monetary Fund) (1996, September). *Controfunding budget deficits*. Washington, DC: IMF.
- Ministry of Finance 2014, *Budget speech 2014/15*, Kathmandu, Nepal.
- The World Bank (2018), *South Asia Economic Focus Spring 2018*, Washington, D.C.

Monetary Transmission in a Base Rate Rooted Lending Rate System

● Sarthak Karki*

The Reserve Bank of India (RBI) is switching from a Marginal Cost of Funds based Lending Rate (MCLR) system to an external benchmark based lending rate system from April 1, 2019. This shift in policy was announced via RBI's 'Fifth bi-monthly monetary policy statement for 2018-19' and was based mainly on 'The Report of the Internal Study Group to Review the Working of the MCLR System' which in turn was released for public feedback on October 4, 2017.

A quick remark on the excellent process of policymaking at the RBI seems to be due here. For instance, a major policy shift (in this case a shift out of the MCLR system), involved detailed study of the matter by an expert panel and dissemination of findings (a 121 page report) among the public for feedback with adequate time between circulation and final policy decision.

However, an internal benchmark based lending rate system especially one such as the 'base rate system' seems superior to not only other internal benchmark based lending rate systems such as the MCLR system but also to external benchmark based lending rate systems on logical (a priori), empirical (a posteriori) and practical (psychological & behavioral) grounds.

This article details argument and analysis to justify this fact.

What are internal and external benchmark based lending rate systems?

Banks are in the business of financial intermediation,

i.e. mobilizing funds from the surplus sector and channeling it to economic agents who need these funds. Interest rates are prices which banks pay to depositors and creditors for these funds as well as prices which they receive from borrowers for use of these funds.

Benchmark based lending rate systems seek to make pricing of bank loans organized and transparent. Benchmarking seems especially important for free market economies in which interest rates are market determined because benchmarking supplies key decisional information (about price setting) to economic agents, thereby leading to (near) perfect information – the lynchpin condition required for efficient functioning of a market.

However, internal and external benchmarking systems differ in an important way. While the former is based on, among other things, internal cost of funds, the latter is based on key external interest rates such as the central bank's policy rate for instance. Hence, external benchmarks unlike internal benchmarks are outside control of banks.

Internal benchmarks can be of various types. For instance, the RBI had introduced Prime Lending Rate (PLR) as the internal benchmark for banks in year 1994. 'The Report of the Internal Study Group to Review the Working of the MCLR Based Lending Rate System' describes PLR as "the interest rate charged for the most creditworthy borrowers taking into account factors such as cost of funds and transaction costs." PLR in India was expected to act as a floor lending rate for loans above INR

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank.

2 lakhs. The RBI eventually moved out of the PLR system in year 2003 because of wide variation in PLR, wide variation in spreads and because PLR of banks turned out to be quite inflexible with respect to the general direction of interest rates in the economy.

Benchmark Prime Lending Rate (BPLR) is another type of internal benchmark. The RBI introduced BPLR into the banking industry in April 2003 after dissatisfaction with its PLR system. The RBI internal study group report states that under this system, banks were required to announce their BPLR considering cost of funds, operational costs, minimum margin (to cover regulatory requirements) and profit margin. This system too was dumped in July 2010 due to problems such as excessive sub-BPLR lending (apparently as high as 77% in September 2008) such that sectors outside the purview of the BPLR system were effectively cross-subsidized at the expense of sectors covered by the BPLR system.

The RBI then introduced the base rate system, another internal benchmark based lending rate system, in July 2010. Base rate comprised of the following: i) cost of borrowed funds, ii) negative carry on cash reserve ratio (CRR), iii) unallocatable overhead cost and iv) average return on net worth. Banks were required to announce their base rate which was to be the minimum rate for all loans covered by this system. Actual lending rate also incorporated a borrower-specific premium. The RBI dropped this system in year 2016 because "it led to opacity in determination of lending rates by banks and clouded an accurate assessment of the speed and strength of (policy) transmission."

Nepal Rastra Bank (NRB), the central bank of Nepal, also introduced the base rate system for commercial banks through its Monetary Policy for FY 2012/13. At that time, base rate consisted of following components: i) cost of funds, ii) cost of CRR, iii) cost of Statutory Liquidity Ratio (SLR), iv) cost of operations and, v) return on assets (ROA). At present, the base rate system has been expanded to cover all banks and financial institutions. Also, the NRB has recently removed (through its circular dated December 26, 2018) the ROA component

from calculation of base rate.

MCLR system is yet another variation in the internal benchmark based lending rate system to which the RBI moved on from April 2016. The MCLR system adopted by the RBI states following as the components of a bank's MCLR: i) marginal cost of funds (92% of marginal cost of deposits & other borrowings +8% of return on net worth calculated through any pricing model such as the Capital Asset Pricing Model (CAPM), ii) negative carry on CRR, iii) operating cost and, iv) tenor premium or discount. Actual lending rate in this system is the MCLR plus a spread which captures business strategy and credit risk premium as maturity risk arising from longer duration loans are already factored into MCLR via tenor premium/discount.

The RBI has recently (on December 2018) decided to move on from the MCLR system to an external benchmark based system starting from April 1, 2019. This decision was largely based on findings of the 'Report of the Internal Study Group to Review the Working of the MCLR Based Lending Rate System' which states poor monetary transmission under the MCLR system as a key reason behind this move. For instance, the report finds that monetary policy transmission has been slow and incomplete under both the base rate and the MCLR system. Similarly, it reports that transmission has been significant on fresh loans but muted for outstanding loans, it has been uneven across borrower categories and has been asymmetric over monetary policy cycles such that transmission has been higher during tightening phase and lower during easing phase.

Superior monetary transmission – the chief argument for external benchmark systems

The European Central Bank (ECB) defines transmission mechanism of monetary policy as the process through which monetary policy decisions affect the economy in general and price level in particular. Standard literature on monetary transmission describes various channels such as interest rate channel, asset price channel, credit channel, etc through which monetary policy decisions affect the economy. For instance, Frederic S. Mishkin's (of the Federal Reserve

System) working paper entitled 'The channels of monetary transmission: Lessons for monetary policy' published in the NBER¹ Working Paper Series in February 1996 provides an excellent basic insight into these transmission channels.

The key starting point, common across all channels of monetary transmission, is the impact of monetary policy decisions on short-term nominal interest rates. For instance, an expansionary monetary policy (a cut in policy/repo rate for instance) will first lead to a decline in nominal interbank rates which will then spill over to other nominal money market rates. Mishkin argues in his paper that since prices are sticky in the short-run, this means short-run real rates will decline as well. Furthermore, the expectations hypothesis of the term structure states that long-run interest rate is an average of expected future short-term rates. Therefore, real long-term interest rates too will decline as a result of monetary expansion.

From this point forward, an explanation of how the real economy is affected varies across different channels. For instance, the interest rate channel relies on demand side effects (cost of capital) while the credit channel relies on supply side effects (funds available for lending at banks) for monetary transmission. Similarly, the asset price channel relies on other mechanisms such as 'wealth effect' (which determines consumption spending) and 'Tobin's q' (which determines business investment spending) for monetary transmission.

Superior monetary policy transmission seems to be the chief argument for external benchmark based lending rate systems. This certainly seems to be the major premise based on which the RBI internal study group report (discussed above) recommends a shift to an external benchmark.

Relevant to this point, Dr. Viral V Acharya, Deputy Governor of the RBI, in his excellent monetary transmission paper presented in Aweek Guha Memorial Lecture (November 2016) presents an insightful analysis of the poor pass through from policy rate changes to lending rates under the base rate and MCLR systems in India. For instance,

under the base rate system, the pass through to outstanding loans from the repo rate was around 60% during the tightening phase while it was less than 40% during the easing phase. During periods of monetary easing, banks were found to 'doctor' their base rates as well as their MCLR to prevent these rates from falling in line with the cost of funds. Banks were also found to offset decline in their MCLR by adjusting (upward) their spreads in an arbitrary manner.

However, one cannot help but notice some interesting observations in this analysis. First, the base rate system in India seems to have been designed in such a manner in India that banks could choose between average, marginal and blended costs in calculating their cost of funds. Indeed it seems that this flexibility in choice is what made the base rate system in India 'opaque' (as the expert internal study group report terms it), than the base rate system per se. As base rates present the logic behind pricing of bank loans by breaking down interest rates into various component costs, the base rate system seems rather the antithesis of an opaque system.

Next, external benchmarks are said to be better (more transparent) than internal benchmarks because under the former system, the benchmark interest rate is the same for all banks so that economic agents can quickly compare various loan offers simply by comparing spreads of various banks over this common benchmark. However, economic agents can always do the same under an internal benchmark system such as the base rate system, by comparing different base rates offered by various banks.

Next criticism – that of poor monetary transmission - of the base rate system in particular and the internal benchmark system in general, seems to require a more nuanced analysis. Most policymakers and economists (barring Monetarists and New Classical economists) would agree that a system that allows better monetary transmission is superior and preferable to a system that allows constrained transmission. The New Keynesian position that policymakers (and especially central bankers) have

² National Bureau of Economic Research

informational and capability related advantages which place them in a better position to intervene in the economy also sounds quite valid.

However, the idea that an external benchmark based lending rate system is more appropriate because internal benchmarks such as base rates and MCLR either do not reflect marginal costs or do not adequately reflect changes in marginal costs, seems not correct. The reason is simple - external benchmarks such as central bank policy rates, for instance, adequately represent neither average nor marginal costs for banks. As an example, RBI Deputy Governor Dr. Acharya's paper referred to above states that 90% of total liabilities of Indian banks are in the form of deposits, bulk of which are in the form of term deposits. Banks could of course move interest rates on current and savings account much quickly taking cue from monetary policy stance (and apparently this has not happened as efficiently in India in the last decade as per Dr. Acharya's paper) so as to improve policy pass through and transmission. However, even then, it seems rather natural that the pass through to lending rates is gradual and occurs with a lag because it takes time for average costs of banks (or full costs) to fully reflect this marginal change in cost of funds.

This last point brings to front an important theoretical debate in economics – *the full cost principle vs. marginal cost principle argument*. Indeed, it is in the answer to this important historical economic debate that one can find the most convincing argument in favor of the base rate system.

The theory of value in economics – a brief review of economic history

A walk down the history lane of the field of economics reveals the fact that 'the marginalist method' made a rather late entry into the economics discipline via the economic school now known as Neoclassicism. Before that, Classical economics, the then orthodoxy, argued that because the supply curve of firms was horizontal, demand did not matter in determining price of a commodity. The great Classical economists such as Adam Smith, David Ricardo and J.S. Mill largely subscribed to

the 'cost of production theory of value' which argues that exchange value of a commodity is determined by cost of factors of production employed in the production process.

Karl Marx, the great 19th century economist (who also coined the term 'Classical economics') goes a step further to argue in his most excellent book 'Capital-Volume I' that value of a commodity depends only on labor. A more nuanced analysis of Marxian economics reveals the fact that Marx factored in the cost of other factors of production (capital and land) in terms of labor hours expended in their creation/development at earlier times so that Marx's theory of value too is essentially a cost of production theory of value with the additional (and generally invalid) argument that only labor is the rightful owner of the proceeds from production.

The marginalist method was introduced into the economics discipline by the great Neoclassical economists such as W.S. Jevons, Alfred Marshall, Carl Menger and Leon Walras. Among other things, neoclassical economics argues that the profit maximizing level of output for a firm is the one at which the firm equates marginal cost with marginal revenue.

Mathematically, there is nothing wrong with this argument or the marginalist method. However, empirical evidence has consistently gone against marginal cost pricing and in favor of cost of production theory of value (or full cost pricing).

Full cost pricing vs. marginal cost pricing – empirical evidences

The first major empirical work in this regard investigating pricing strategies and other decisional processes of firms in the real world seems to have been undertaken by R.L. Hall and C.J. Hitch, the findings from which are known today as 'The Hall and Hitch Report.' This report finds, among other things, that firms set their prices based on the full cost principle (average cost plus a 'normal' profit margin) rather than using the mathematically rational marginalist method.

Subsequent studies conducted after this seem to have consistently shown that firms employ full

cost pricing strategy and not marginal cost pricing strategy in real life. The reasons for this seemingly irrational, value destroying behavior of firms are actually quite straightforward: i) Firms do not adequately know their demand curve to employ marginal cost pricing strategy, ii) Full cost pricing is much easier to comprehend and employ.

Jacob Gramlich of the Federal Reserve System and Korok Ray of Mays School of Business state the former as an explanation of why firms are consistently seen to choose full cost pricing in their 2015 research paper entitled 'Reconciling Full-cost and Marginal Cost Pricing.' They argue in their paper that a lower informational burden pushes firms towards the more practical alternative of full cost pricing.

The second reason is probably best explained from the point of view of behavioral economics.

Thalerian behavioral economics and economic decision making

Richard Thaler won the 2017 Nobel Prize in economics for his work on behavioral economics. 'Nudge', an interesting book by Thaler and Cass Sunstein presents scientific insights into the process of economic decision making by people in the real world. In this context, the book introduces an interesting dichotomy – Humans vs. Econs – where humans are everyday people while Econs are economists. The book argues that because most economic models are based on unrealistic assumptions such as perfect information and perfect information processing capability, these models are relevant only for a world of Econs. The world however, is filled by everyday people or Humans who, bounded by limited access to relevant information, limited information processing capability and rush of everyday life, mostly succumb to decisional shortcuts or heuristics.

For instance, most people employ what Thaler terms 'mental accounting' so as to earmark low interest earning money in one's savings account for a future need rather than using that money now to pay off one's much higher interest costing credit card bill, thereby not utilizing a clear arbitrage opportunity. People tend to go for this seemingly less optimal

choice because it acts a check on the possibility of overspending, protects their savings and requires a lot less time and financial management skills on their part to employ.

From the point of view of behavioral economics, it is not difficult to comprehend why firms (managed by Humans and not Econs) prefer the much simpler 'average cost plus a profit margin' (full cost pricing) principle to the marginal cost alternative.

A more practical alternative for smoother monetary transmission

Shifting to the external benchmark alternative seems a very roundabout and unnatural way to ensuring smoother monetary transmission. Because external benchmark interest rates (e.g. policy repo rate or bank rate) do not represent average costs for banks, it seems quite unnatural for them to price their loans based on these rates.

Banks are therefore likely to get around this requirement by arbitrarily increasing their spreads as Indian banks seem to have done to get around the MCLR and base rate system as stated in the report of the expert RBI study group. This suggests that partial solution to the problem of ineffective monetary transmission under the base rate system lies in effective supervision of banks – monitoring their calculation of base rates and setting of spreads for consistency, accuracy and rationality.

Effective bank supervision should also ensure that banks do not selectively pass through change in policy rates to lending rates - another finding of the RBI internal study group report. Banks would naturally be more inclined to quickly pass through policy rate increases while being reluctant to pass through rate cuts. An external benchmark system might not solve this problem because the problem seems to lie in the domain of bank supervision.

One practical (and more straightforward) way to ensure effective transmission under the base rate system might be to require the banking sector to immediately revise its interest rates on deposits in line with changes in central bank policy rates. RBI Deputy Governor Dr. Acharya makes an excellent point in this regard in his monetary transmission

paper. For instance, Indian banks seem to have kept their savings deposit rate unchanged at 4% between October 2011 and July 2017 despite the fact that policy rates had moved significantly from 8.5% in October 2011 to 6% in August 2017.

Requiring all banks to revise their deposit rates in line with central bank policy rate changes might ensure much better monetary transmission. The transmission will of course only occur with a lag as it will take some time for average costs of banks to decline. However, this process would be more natural and therefore more appropriate.

Conclusion

Classical economics as well as modern behavioral economics suggest that firms opt for full (or average) cost pricing rather than marginal cost pricing. Empirical evidence consistently and strongly backs up this proposition. Because base rates do a good job of representing average costs of banks, they seem to be the most appropriate choice to benchmark lending rates. Monetary transmission under a base rate rooted lending rate system can

be improved by taking measures to ensure banks pass through change in central bank policy rates to the interest rate on their deposits in a timely manner. This might involve employing relatively soft measures such as conducting open market operations so as to ensure interbank rates remain within desired limits or using more direct measures such as establishing soft rules for the banking industry to revise its deposit rates in line with changes in monetary policy stance. Effective bank supervision also seems important in this regard to ensure banks calculate base rates in a consistent manner and do not arbitrarily tweak their spreads so as to affect pass through to lending rates following change in monetary policy stance.

Finally, policymakers might have to accept the fact that monetary transmission under this arrangement will take place with a lag because average costs of banks will take some time to be moved. On the positive side though, banks will be able to revise interest rates on outstanding loans (and not only on new loans) more easily under this system and the process will be much more natural rather than enforced.

Periodic Strategic Plan in Nepal Rastra Bank

● Dr. Shankar Prasad Acharya*

Prologue

The strategic approach to management is as old as warfare, and it even has military origins. The term "strategy" derives from the Greek "*strategos*," meaning, "general of the army." Each of the ten ancient Greek tribes annually elected a *strategos* to head its regiment. At the battle of Marathon (490 BC), the *stratego*i advised the political ruler as a council. They gave "strategic" advice about managing battles to win wars. By the time, the job of the *stratego*i grew to include civil magisterial duties as well, largely because of their status as elected officials. From these military roots, strategic planning has always aimed at the "big picture." The focus is on results or outcomes, rather than products or outputs. During the course of development, in the early 1920s, Harvard Business School developed the Harvard Policy Model, one of the first strategic planning methodologies for private businesses. This model defines "strategy" as a pattern of purposes and policies defining the company and its business. A strategy is the common thread or underlying logic that holds a business together. The firm weaves purposes and policies in a pattern that unites company resources, senior management, market information, and social obligations. Strategies determine organizational structure; appropriate strategies lead to improved economic performance.

Through the late 1950's strategic planning's focus shifted away from organizational policy and

structure toward the management of risk, industry growth, and market share. Business calls this approach to strategic planning of the "portfolio model." Predictably, it led to the emergence of industrial conglomerates. The next evolutionary steps led to the industrial economics model, where strategic decisions derive from analyses of competitive power relationships. In this model, the relative power of customers and suppliers, and threats posed by substitute products and services, new industry entrants and market rivals dictate competitive strategies. Through the 1960s, strategic planning became a standard management tool in virtually every *Fortune* 500 company, and many smaller companies as well. The practice of strategic plan formulation and implementation in Nepal is also getting popularity in latest time including Government of Nepal. Nepal Rastra Bank (NRB) started this practice since 2006 that can be deemed as a very short history of formulation and implementation of strategic plan.

Review of Strategic Plan 2006-2010

The first Strategic Plan 2006-2010 envisaged how NRB would move ahead in the given period for the accomplishment of its goals of maintaining macroeconomic stability through sound and effective monetary, foreign exchange and financial sector policies. Strategic planning framework of the bank which was organized into (a) functional strategies, and (b) management strategies with following strategic objectives as presented in Table 1:

* Former Executive Director, NRB and CEO Reewire Nepal (a Pioneer FinTech & Management Solutions Platform)

Table 1: Functional Strategies Pillars and Strategic Objectives

Functional Strategies	Strategic Objectives
Monetary Management	To maintain price and external sector stability
Domestic Debt Management	To accomplish efficiency in domestic debt management through open market operation as an effective instrument of monetary policy
Financial Sector Management	To ensure sound, prudent, accessible, and efficient financial system and maintain stability in financial sector
Foreign Exchange Management	To make the foreign exchange management more effective and efficient for external sector stability
Currency Management	To circulate quality and clean currency throughout the country efficiently as per the demand
Management Strategies	Strategic Objectives
Human Resources Management	To develop and manage human resource for attaining the objectives of the Bank
Research and Statistics Management	To undertake researches relating to NRB's policies and operations and develop internationally acceptable statistical database
Financial Management	To ensure efficient, transparent, accountable and modern financial management system and enhance financial discipline and add value to Bank's operations
Information and Communication Technology Management	Utilize modern information and communication technology (ICT) to facilitate policy decisions and enhance operational efficiency
Legal Affairs Management	Develop an up-to-date legal regime, enhance the level of legal compliance and upgrade and strengthen legal competency
General Services Management	To provide effective general services and strengthen the management of bank's physical assets
Public Affairs Management	To ensure effective and efficient dissemination of information on policies and activities of the Bank

First strategic plan of the Bank had paved the way for moving ahead proactively with planned approach for the strategically important tasks to accomplish for attaining organizational goals. Along this course, nearly 85 percent tasks were completed and the rest were not completed because of irrelevancy of the tasks and other technical reasons.

Review of Strategic Plan 2012-16

The second Strategic Plan 2012-2016 period

ended in December 2016. The second Strategic Plan had given a roadmap to NRB for how to move ahead in the given period of time toward accomplishment of its goals of maintaining macroeconomic stability through sound and effective monetary, foreign exchange and financial sector policies. Following Table 2 presents the strategic priorities of the Bank mentioned in the Second Strategic Plan which were being clustered into seven important pillars as following:

Table 2: Strategic Pillars and Strategic Priorities

Strategic Pillars	Strategic Priorities
Macroeconomic Stability	(a) Improve the effectiveness of monetary policy (b) Strengthen macroeconomic surveillance and enhance the quality of research studies and policy analysis (c) Establish resource center of an international standard
Financial Sector Stability	(a) Strengthen the legal framework for financial sector stability and operations (b) Enhance regulatory and supervisory framework against money laundering (c) Strengthen regulatory framework (d) Strengthen supervisory framework to ensure the safety and soundness of the BFIs (e) Introduce forward-looking approaches in supervision (f) Establish and strengthen supporting institutions for the financial stability (g) Increase financial deepening (h) Enhance financial inclusion
Foreign Exchange Management	(a) Make foreign exchange reserve management more efficient and effective (b) Reform foreign exchange regime to maintain external sector stability
Payment Systems and Mechanisms	(a) Promote efficient and effective payment system (b) Ensure timely supply of bank notes and coins
Human Resources Management and Capacity Development	(a) Strengthen the organizational structure of NRB (b) Strengthen the human resource management system of NRB
Infrastructure Development, Corporate Governance and Customer Services	(a) Create conducive work environment for the delivery of quality services (b) Create sound corporate governance through the strengthening of policies and programs, internal control system and ensuring transparency and accountability
Information and Communications Technology (ICT)	(a) Promote business process automation to improve the efficiency on bank's operations; (b) Improve data management capacity and IT security framework (c) Implement and Upgrade IT related policies and enhance ICT capacity building.

The strategic framework had been framed on 22 strategic priorities with different sets of objectives. These strategic priorities had been grouped into seven important strategic pillars.

There were 201 tasks were set for implementation, out of which 78 percent of the tasks had been accomplished fully and remaining 22 percent tasks were under progress during the plan period implying that these tasks will be completed in due course of time. Few of the irrelevant tasks were aborted or postponed for incorporating in the forthcoming strategic plan.

Strategic Plan 2017– 2021

The Third Strategic Plan 2017 – 2021 of NRB has been formulated based on intensive exercises of workshops, opinion seeking and contemporary experiences including the concurrent macroeconomic policies moves of the country and impact of devastating earthquakes of 2072 BS and its damages in NRB. Basic considerations taken to this plan are (a) emerging economic and financial challenges (b) restructuring of NRB (c) reconstruction of buildings (d) environmental challenges and opportunities, and (c) assurance

of good governance. Considering the existing surrounding and proactive and result oriented future requirements, this plan has envisaged the vision, mission, objectives and strategic moves with core pillars identification in the plan. The brief introduction of the plan has been discussed in the subsequent paragraphs in the paper.

Vision Statement

NRB has set the vision statement to provide clear direction and practices towards achieving its goals and adopt forward looking approach in its service delivery by having a vision as - **“A Modern, Dynamic, Credible and Effective Central Bank”**

Mission Statement

As a dynamic central bank of Nepal, NRB is focused to formulate and implement effective monetary policy as an important tool for stability and growth. Owing to the importance of internal as well external stability, it tries to adopt efficient monetary transmission mechanism of policy instruments to maintain **Macroeconomic Stability** through a mission as **“Maintaining Macroeconomic and Financial Stability for Sustainable Economic Development through Proactive and Effective Monetary and Financial Policies”**

Core Values

Values are the beliefs or ideals shared by the members within the organization and values established as guiding principles for organizational imaging and excellence. Each and every staffs in NRB is expected to exhibit the essence of core values in their day-to-day life while delivering services to its stakeholders. The core values were identified in the first and second five-year strategic plans also and now modified as per the needs of the time. Values set as following, for the Third Strategic Plan 2017-2021 of NRB, are deemed appropriate in the present context of time and necessity. Core Values of the Bank are reflected by a meaningful and symbolic word – **CREATIVE**. This acronym has been elaborated as following:

C: Committed

NRB is committed to achieve the institutional

objectives and goals by delivering quality services to its stakeholders.

R: Responsible

NRB is dedicated to discharge its roles and responsibilities with best efforts and capabilities through continually upgrading skills and knowledge, maintaining effective system of communication and consultations, with a system of reward and recognition for outstanding performance.

E: Efficient

NRB strives for efficiency and effectiveness in achieving the objectives of the organization through embracing changes observed in the domestic as well as international financial markets.

A: Accountable

NRB is committed to ensure accountability and transparency in its activities through good governance practices and public dissemination. The bank maintains integrity in its actions and rational decision making procedure.

T: Team-Spirit

NRB believes in team spirit by adopting participative and collaborative approach in rational decision making and service delivery functions to enhance interdepartmental trust and coordination.

I: Inclusive

The adoption of innovative ideas by NRB shall cater the financial need of all economic segments ensuring financial access, financial literacy and consumer protection for sustainable economic development and inclusive growth.

V: Visionary

NRB is responsible and proactive for overseeing the monetary and financial system of the nation. NRB is committed at developing and implementing visionary policies, programs and decisions and will be prepared to address for the future adjustments with proactive moves embracing change.

E: Equality

NRB is committed to provide equal and fair treatment to all the valued stakeholders. It adheres

to equity and fairness in every policies, functions and services. NRB ensures to uphold integrity by practicing strong moral principles, values and uprightness in its every aspect.

Main Objective

The main objective of the third strategic plan of NRB is to facilitate the attainment of macroeconomic and financial stability and enhance NRB's credibility. Several objectives and strategic pillars with strategies are set with sincere dedication towards achieving organizational goals and accomplishing roles and responsibilities of NRB as envisaged in the Nepal Rastra Bank Act, 2002.

Strategies (Strategic Pillars and Objectives)

Strategic framework of third strategic plan of NRB is built on 4 (four) key pillars, stated as core strategic pillars to ensure achievement of strategic objectives. Also, 7 (seven) other supporting pillars are set which provide a basis to expedite the institutional performance and provide support to these core pillars for achieving the expectations, roles and responsibilities of NRB set in the NRB, Act. Here is a summary of these strategic pillars (with strategic focuses) and associated objectives corresponding to these strategic pillars in the following table.

Table 3 : Summary of NRB's Strategic Plan 2017–21

	Objectives
Core Pillars	
Macroeconomic Stability	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Maintaining price stability ➤ Supporting economic growth ➤ Maintaining robust macroeconomic surveillance system ➤ Strengthening research and forecasting capabilities
Financial Stability and Financial Sector Development	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Strengthening regulatory framework ➤ Strengthening supervisory system ➤ Reforming financial sector ➤ Enhancing financial access and financial inclusion
External Sector Stability	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Strengthening foreign exchange regulatory and supervisory framework ➤ Effective reserve management ➤ Reviewing exchange rate policy and initiating legislative reforms
Sound and Effective Payment System	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Strengthening payment system regulatory mechanism ➤ Developing financial market infrastructure for payment system
Supporting Pillars	
Human Resource Development and Management	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Developing and implementing human resource plan ➤ Strengthening the human resource management system ➤ Overall capacity building
Organizational Management and Development	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Restructuring organizational set up ➤ Improving service delivery system
Infrastructure Development	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Building physical infrastructure ➤ Ensuring business continuity

Information and Communication Technology (ICT) Management	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Developing information and communication technology (ICT) infrastructure ➤ Enhancing efficient information and communication (ICT) management ➤ Upgrading the level of mechanization/automation
Strengthen National and International Relation	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Enhancing information dissemination system ➤ Strengthening cooperation and co-ordination with national and international stakeholders
Legal Compliance and Good Governance	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Strengthening internal legal compliance ➤ Effective planning, programming, budgeting and control ➤ Enhancing proactive risk management practices ➤ Strengthening good governance
Social Responsibility	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Ensuring financial consumer protection ➤ Enhancing financial awareness

Going further deep down to the every nitty-gritty of the priorities and actions plans set in the strategic plan, the third strategic plan of NRB has identified several action plans in a greater detail which can be summarized as following as in the Table 4, Table 5 and Table 6.

Table 4: Descriptive Analysis - Core Strategic Pillars, Priorities and Actions

Core Strategic Pillars				
SN	Pillars	Objectives	Priorities	Actions
01	Macroeconomic Stability	04	10	17
02	Financial Stability and Financial Sector Development	04	11	41
03	External Sector Stability	03	05	14
04	Sound and Effective Payment System	02	03	12
Total		13	29	84

Table 5: Descriptive Analysis - Supporting Strategic Pillars, Priorities and Actions

Supporting Strategic Pillars				
SN	Pillars	Objectives	Priorities	Actions
01	Human Resource Development and Management	03	05	14
02	Organizational Management and Development	02	07	16
03	Infrastructure Development	02	03	13
04	Information and Communication Technology Management	03	08	31
05	Strengthen National and International Relation and Cooperation	02	04	11
06	Legal Compliance and Good Governance	04	07	14
07	Social Responsibility	02	02	09
Total		18	36	108

Table 6: Descriptive Analysis - Overall Strategic Pillars, Priorities and Actions

Strategic Pillars (Core and Supporting)				
SN	Pillars	Objectives	Priorities	Actions
01	Core Strategic Pillars	13	29	84
02	Supporting Strategic Pillars	18	36	108
Total		31	65	198

In nutshell, NRB has set 4 (four) core strategic pillars matching them to NRB Act's objectives and mandates. In order to support these core pillars, NRB further set 7 (seven) strategic pillars for achieving the overall goals of NRB. Under the core pillars there are 13 objectives, 29 priorities and 84 actions determined to achieve the core strategies. Similarly, under the supporting strategic pillars, there are 18 objectives, 36 priorities and 108 actions set for achieving the goals of NRB. Thus for the 5 (five) years period from 2017 – 2021, total numbers of objectives, priorities and actions are set 31 (thirteen), 65 (sixty-five) and 198 (one hundred ninety-eight) respectively.

Epilogue

Strategic plans are normally practiced in any organizations for achieving high priority goals and strategically important requirements by doing things differently and strategically. In this context, Nepal Rastra bank has also started this practice since 2006. Even though such practice of formulating and implementing strategic plan in NRB has a short history, however it has given a meaningful direction in identifying and prioritizing the high value goals and necessities in the bank to achieve them to fulfill the goals and responsibilities set in the NRB Act, 2002. This third strategic plan

has been formulated and approved at the juncture of Financial Sector Strategy set by the Government of Nepal which has expectations from Nepal Rastra Bank to achieve those strategies in it as the high level implementation and monitoring committee is formed at the chairmanship of Governor of NRB. That is why, majority of the related strategies set in the Financial Sector Strategy have also been incorporated in this plan.

Furthermore, this plan has been formulated at the time of huge losses to NRB because of devastating earthquake in 2072 and its aftermath. Lesson learned from this natural calamity, this strategic plan has set several robust infrastructural construction plans including IT and modern buildings with state-of-the-art facilities. Equally, this plan has vision of strengthening macroeconomic, financial and external sector of Nepal for sustainable economic development. And finally, catching up the global moves and innovations, this plan has set vision of promoting digital payments in a secured, safe, reliable and real-time basis to help make the Digital Nepal. In these contexts, this third strategic plan 2017–2021 would be proven as a paradigm shifting plan to Nepal Rastra Bank for achieving prosperous Nepal, if implemented in proper, efficient and timely fashion.

References

- Blackberry P, 1994, History of Strategic Planning, *Armed Forces Comptroller magazine*, vol. 39, no. 1 (winter), pp. 23-24
- Nepal Rastra Bank, 2017 – 2021, *Third Strategic Plan*, Corporate Planning Department, Kathmandu

Are You a Courageous Follower?

● Srijana Shrestha*

Are you a courageous follower? A number of times I have asked this question to my acquaintances, and all of those times the most immediate response I get is a long pause. This discomfort people generally have in identifying themselves as a follower is not uncommon because we understand followers as those who do nothing significant, *they just follow*. Robert Kelley, who introduced the first ever theory on followership, differs to this preconceived notion of followers and contends how important they are. And although the most popular authors and experts on leadership had long appreciated that followers mattered and admitted that ignoring them had been a serious miss out in the extant leadership literature, it was not until Dr. Kelley praised followers in his Harvard Business Review (HBR) article, followership emerged as a distinct area of inquiry. In his book 'The Power of Followership', he has argued that followers do 80% of the work while the leaders only contribute to the 20%. While you might want to differ to the exact share of contribution of both leader and follower as proposed by this management theorist, there should be no debate on his proposition that *'it's the followers who really get things done'*.

Then, why do people have an instinctive discomfort with identifying oneself as a follower?

Our very socialization mechanism conditions followers to obey, reinforcing a follower's identity as timid and passive conformist. This powerful force no doubt transcends to organizations, since they are very well a part of our society. Leadership is what has only mattered, hence studied extensively and accounted as one of the most important factor for organizational effectiveness. So, organizations worldwide invest hugely in developing effective

leadership skills of their employees. If you have ever participated in any leadership training, irrespective of what position you hold in your office the trainers would want you to believe that you are a leader and then teach you what you should or should not do to ensure that you perform effectively as a leader. And, needless to say we are all so engrossed, excited and aspiring to be leaders at all times that we never think how we can perform effectively as a follower.

The purpose of this write up is not to portray leaders as less significant than they are perceived or argue that one need not aspire to become one. Rather, I intend to introduce to you the followers that extant literature defines beyond the traditional understanding of passive and deferent conformists, as active agents instead. This is my endeavor to help us all walk past this instinctive discomfort that we have with the term follower, embrace the identity of a follower and put conscious effort on becoming an effective follower as enthusiastically as we would want to learn to become an effective leader.

Like effective leaders, effective followers are those who productively contribute to organization's success. They are confident and proactive individuals with high self efficacy who view the role of a follower as legitimate, valuable and even virtuous. This is because they understand that both leaders and followers are connected through the common purpose and they need to work in partnership. Effective followers are inspired by their own aspirations rather than any form of extrinsic motivation from the leaders.

And do such types of followers exist? Yes, they do. Even you would want to identify yourself as such a follower, wouldn't you?

* Deputy Director, Nepal Rastra Bank.

If you observe an organization's structure with different positions in the hierarchy and analyze relatively, you can see that if one has subordinates then they have bosses too. This is true for most of us, which explains the dominance of followership in any organization. And, if you believe Dr. Keller like I do when he says that its followers who really get things done, then you'd also agree that organizations will benefit immensely from effective followership. However, just as assuming a role of a leader does not necessarily make anyone a good leader, those in subordinate roles may not necessarily be effective followers either. For leadership roles, we seem to have realized this far long ago. Multi-billion-dollar investment on leadership development training says it all. At the same time, we seem to have missed out on understanding that one needs to learn and develop effective followership as well.

Before we learn more on effective followers, let's look at some other views that substantiate the need for effective followers today. The world has witnessed exponentially remarkable changes in the recent times. Because of these technological advancement, globalization and interconnectedness of economic and political policies, among others, when we talk about organizational environment, we use a new acronym now 'VUCA'; i.e. Volatile, Uncertain, Complex and Ambiguous. Management theorists have begun to claim that organizations should be more fluid in their structures so that they are more adaptive to their dynamic VUCA environment. This might be the newest concept. However, many organizations have already begun to push down their resources, discretion and responsibilities lower in the hierarchy. The role of followers is changing in terms of bearing certain degree of autonomy, taking responsibilities and being accountable. Those who blindly trust their leaders and unquestioningly follow their commands are definitely not viable for the competitive modern organizations. So, organizations should focus not only on teaching employees how to be effective followers but also creating environment and culture where effective followership can foster.

This is also true for the most rigid and strictly hierarchal organizational structures where decision making is centralized. And even though we are looking at strictly hierarchal structures where one might want to hold the leaders and only the leaders

accountable for whatever happens, followers still have a crucial role to play. We have come far ahead of the times when such organizational structures were conceptualized as the most appropriate and effective. Unlike in the days when leaders were 'great men' and probably the exclusive source of information for the followers, the business contexts today no doubt demand for more participative approach of management.

Today, followers have easy access to information and they have become more confident, competent and empowered than before. These followers need to assume more proactive roles even as followers for a number of pertinent reasons. Firstly, expecting perfection from our leaders only contribute to delusion of infallible leader. Human cognitive limitation has long been accepted as a major constraint to effective decision making. Moreover, there are plenty of incidents of bad or failed leadership that explains that followers ought to be cautious to blindly follow their leaders.

Hence, even as a follower, you can neither depend wholly on your leader for making all the important decisions in an organization, nor can you hold only him/her accountable for all the decisions that produce unwarranted results. It is imperative to understand that followers are both accountable and responsible for organization's success as well as failure. It is high time we appreciate the role of effective followers in making successful organizations for we all know that leaders cannot do it alone.

For this article, among several theoretical concepts on followership that there are, I am presenting to you the concept of 'Courageous Follower' proposed by Ira Chaleff. Chaleff says that courageous followers are effective followers, those that are warranted in modern organizations today. He has proposed two critical dimensions of courageous follower, namely:

- Degree of support a follower gives to a leader
- Degree to which a follower is willing to challenge a leader's behavior or policies if these are endangering the organization's purpose or undermining its values.

Hence, courageous followers are those who not only support leaders but can challenge them as well. *So, are you a courageous follower?* Before

you are tempted to answer this question, let me set the context for you. Chaleff has further explained specifically what kind of courage you need to display for identifying yourself as a courageous follower. And they are:

The Courage to Take Responsibility: You might think that as an employee if we are working for an organization, this means we have assumed our responsibility. Chaleff however talks about assuming responsibility for the organization and its activities, which asks for a lot more than just getting a task completed. It requires courage because it makes you responsible not only for your actions and inactions but also for the outcomes. He further adds that it is important for you to assume responsibility for oneself before assuming responsibility for the organization. It talks about proactive personal effort one consciously puts for self development and development of the organization. So, if you have courage to take responsibility, you will take the ownership of the common purpose for which the organization stands and will actively seek to discover or create opportunities to enhance your own capabilities and maximize your value to the organization.

The Courage to Serve: The courage to serve basically relates to supporting the leader. In organization, often one who sits at the top makes all the decisions. However, this does not happen in isolation, there is mostly a series of consultation with those who are placed lower in the hierarchy. I think you can imagine what may happen if those in the followers' roles do not have the right intention. Followers who have courage to serve always stand up for the leader in all of his /her tough decisions. They are connected to the common purpose and therefore are always ready to take up additional responsibilities in order to unburden the leader and serve the organization. It is important to realize that a follower with the courage to serve needs intention, commitment and discipline that are all driven towards pursuing the common purpose.

The Courage to Challenge: Courageous followers, as much as they support their leaders also understand the situations when the leaders need to be challenged and act accordingly. As we have discussed earlier, both leaders and followers work in partnership for achieving their common purpose. So, if as a follower one observes any dysfunctional

behavior from the leader, it is important that the concern is voiced. The courage to challenge also talks about challenging certain behavioral aspects of the leaders such as use of bad language or abuse, which are not uncommon in modern work set-ups. Again, courageous followers need to challenge themselves before challenging the leader for we as human beings are often too quick to blame others for our disappointments or any negative outcomes. The crux of being a follower with courage to challenge is prioritizing organization's purpose and own integrity above organizational harmony and relationship with the leader.

The Courage to Participate in Transformation: There are times when certain behavioral changes that we seek in our leader demand that followers should do more than challenging them. The aspect of transformation is related to both personal transformation of the leader and the transformation of organizational context. Those followers who are particularly close to leaders tend to possess the power to play a crucial role in bringing transformation in leader's unwarranted behavior. Followers with courage to participate in transformation will be alongside their leaders in their journey of transformation persistently supporting them through realistic expectation, positive reinforcement and continuous validation.

The Courage to Take Moral Action: This speaks of the times when there is a mismatch in moral values between the leader and the follower, particularly in case of deviation from values that guide the organization and its purpose. Having courage to take moral action signifies many levels of action such as taking it to the next level or authority, refusing to act upon the direct order or in some cases tendering one's resignation. Taking moral action is very challenging for followers for it involves high personal risk. The followers with courage to take moral actions need to have firm belief that whatever they are doing is the right thing, for which a thorough assessment of options and respective consequences is indispensable.

The Courage to Speak to the Hierarchy: Despite popular theories on suitability of more horizontal organizational set ups for modern times; there are many large organizations, government agencies and corporations that have vertical structures with many layers in hierarchy. In such organizations,

followers with courage to speak to the hierarchy often play an important role in communicating the true picture of the organization, which are vital to making well informed decisions. The followers with courage to speak to hierarchy are those who are well informed themselves and understand that this does not necessarily always require circumventing immediate supervisors. Moreover, they are not only able to effectively communicate through those near the top leaders but also proactive in building informal networks and taking leverage from them.

The Courage to Listen to Followers: Today's knowledge driven organizations require not only dynamic leader-follower relations but also dynamic follower-follower and follower-leader relations. The courage to listen to followers actually talks about the role of leaders in inculcating courageous followership in his/her organization. We discussed earlier on that we assume the role of both leader and follower in an organization. The courage to listen to followers signifies openness to issues that the leader may presume as both functional and tough to handle. Those with courage to listen to followers appreciate and accept their support and welcome constructive challenge.

Yes, there is this stereotypical preoccupation with leadership for leaders get all the attention, recognition and applause. However, as followers we need to understand that we may not be as powerful as a leader we look up to, but we are also not as powerless as we think we are. Organizations only succeed when these powerful leaders are supported by powerful courageous followers, which we must aspire to become.

The only way you can answer whether or not you are a courageous follower is through self assessment. You need to know where you stand in these dimensions of supporting and challenging a leader. It is of utmost importance that you can assess the contexts where either you need to support

or challenge your leader. For example: challenging a specific leader on a specific topic may be healthy, but a pattern of challenging all leaders on all subjects is not. While personal assessment is what gives you an initial outlook, you should also gather feedback from those around you.

When we talk about courageous followers in general, we relate to leader-follower relationship. However, there is something more to it that needs to be understood, and that is: working with other followers. Organizations have more followers than leaders since several followers are working under one leader. Courageous followers need be alert about how followers relate to each other and how they relate collectively to leaders. It is imperative that followers are supported by the fellow followers when they act courageously towards supporting or challenging a leader.

Whether you identify yourself as a leader or a follower, or both at different times, how you display courageous followership behavior and support or dismiss courageous follower will have a huge impact in shaping your organization's culture. If you are on social media, you might have come across a picture of a little boy imitating a posture of two men walking in front of him with their hands clasped behind their back where the caption says "children will follow your example more than your advice". I think the same holds true in organizational context as well. Every time you act courageously as a follower or you respond to courageous followership as a leader, or you support fellow followers in his/her courageous behavior, please remind yourself that many others are watching you, assessing the reward/punishment dynamics of such behavior which will then have huge impact in reinforcing or breaking the stereotype.

Since all of us assume a role of both leader and follower, I hope we become comfortable in the identity of a follower as well and seek to become a follower as effective as we would want to be as leaders.

References

- Chaleff, I. (2009). *The courageous follower: Standing up to & for our leaders*. Berrett-Koehler Publishers.
- Kelley, R. E. (1992). *The power of followership: How to create leaders people want to follow, and followers who lead themselves*. Broadway Business.
- Kelley, R. E. (1988). In praise of followers (pp. 142-148). Harvard Business Review Case Services.

Contribution of WTO for Multilateral Trading System: A Reference of Nepal

● Suman Acharya*

Introduction

In ancient time, international trade was regulated by bilateral agreements between two or more states. During those times, there was the concept of protectionism and states used to impose huge tariff. After the Second World War, General Agreement on Tariffs and Trade (GATT), 1947 concluded. International Conference on Trade and Employment was held in Havana in 1947- 1948, which approved the Charter of the International Trade Organization. Because of the American and British opposition, it never came into force. After the demise of it, GATT became the first global commercial agreement in history which was temporarily established. The eighth round of trade agreement negotiation under GATT, parties agreed not to take any trade restricting or distorting measures and establishment of WTO. The Agreements on Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS), 1994 is designed to protect copyrights, patent, trademark, industrial design, business secrets and similar matters. WTO was formally established in January 1st 1995, with its Headquarters in Geneva, Switzerland. This institution is the key player and most powerful agency of global trade and commercial law. No state can be aloof from it.

WTO was the result of Uruguay Round negotiations (1986-94). Currently, it has 164 countries accompanied by 21 observer

countries and intergovernmental agencies as of March 2019. Nepal became the member of WTO at 23 April 2004. (WTO, 2019) Trade negotiation, implementation and monitoring, dispute settlement, building trade capacity and outreach are the major functions of WTO.

It desires to enhance the standard of living and income, promoting full employment, expanding production, trade and optimum utilization of world's resources. It is in the favor of sustainable development. It desires to bring environment and development together in the world community. It supports developing countries including least developed countries to be a part of world trading mechanism.

Organizational Structures

Ministerial Conference, General Council, Council for Trade in Goods, Council for Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights, Council for Trade in Service, Trade Negotiation Committee and various other Committees form functional body of WTO.

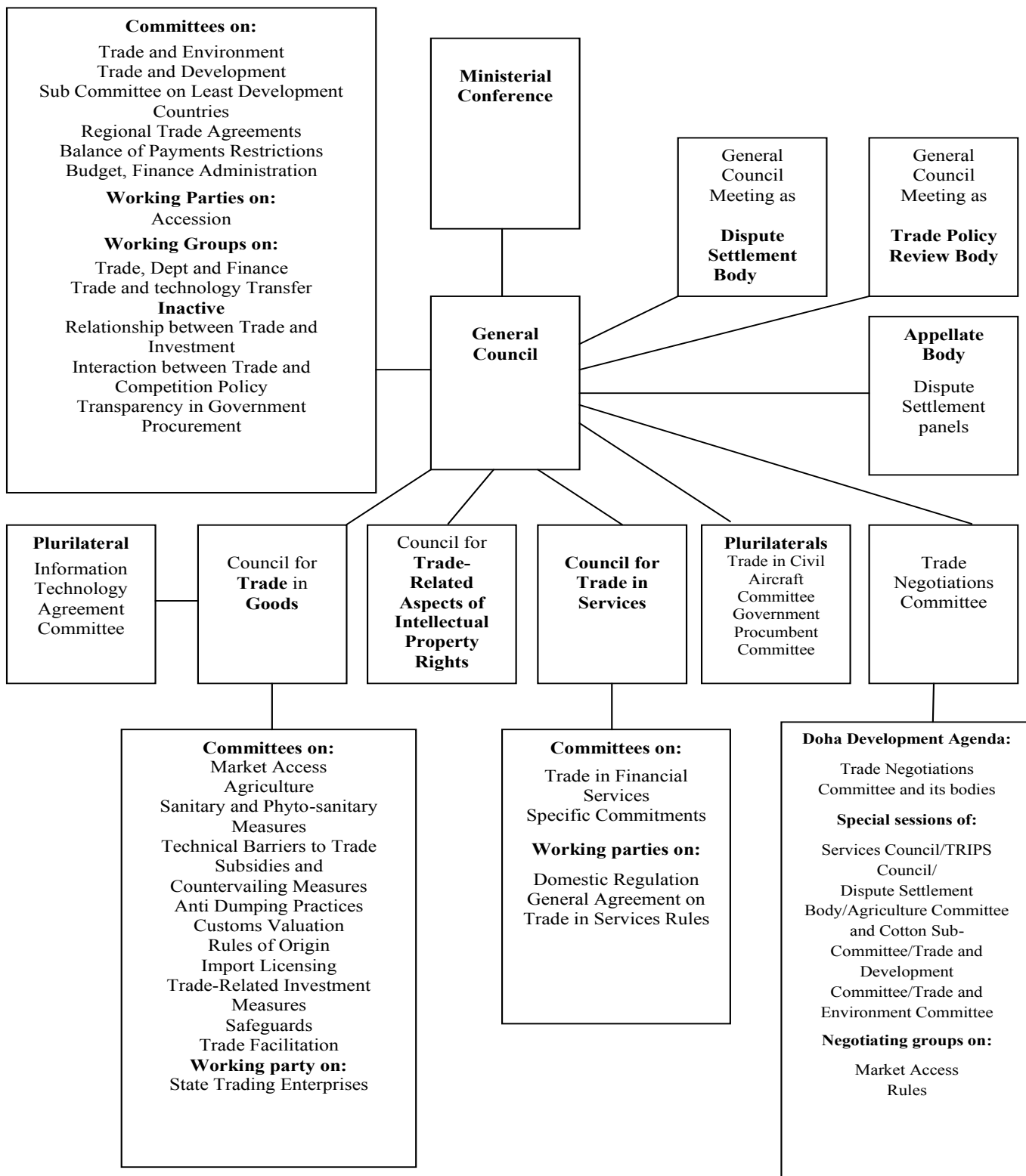
- **Ministerial Conference:** It is the principal decision making body which meets usually every two years. All members' representative participate in the decision making process. It ratifies the decision on multilateral trade agreements.¹ Ministerial Conference is taken place in every two years.²

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank

1 WTO Organization Chart, available at https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/org2_e.htm, visited on 10/23/2018.

2 Article IV, Structure of the WTO under Marrakesh Agreement Establishing the WTO.

Organizational Structures of WTO

(Source: WTO, 2019)¹

¹ WTO Organization Chart, available at https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/org2_e.htm, visited on 10/23/2018.

- **General Council:** This Council makes decision to carry out the functions of the WTO. It has representatives of each member governments. They also work for the ministerial conference. It also decides on the matter of the Dispute Settlement Body and the Trade Policy Review Body. It has the duty to supervise revised agreements, ministerial declarations on goods, service and intellectual property rights related issues. As per necessity, it establishes Goods Council, Services council and TRIPs council etc as subsidiary bodies.³
- **Various Committees:** There are Trade and Development Committee, Subcommittee on Least Developed Countries, the Doha Agenda Committee etc. They perform their task based on mandate. They have to submit report regularly in General Council and Ministerial Conference for policy decision.

WTO and Intergovernmental Organizations

WTO desires for coherence in global economic policy-making through closer cooperation among international institutions, which are reflected from many Agreements, Ministerial Declarations and Decisions. WTO Secretariat maintains working relations with almost 140 international organizations.⁴ In fact, economic policy harmonization and unification

are expected from interagency collaborations.

Moreover, there are numerous group and sub-group in WTO formed for the negotiation of common interest of different countries.⁵ It has been formulated as per international agenda raised in WTO.

Uruguay Round Agreements

This agreement includes Marrakesh Declaration of 15 April 1994, Final Act and Agreement Establishing the World Trade Organization. The Final Act performs as an umbrella agreement. Issues of goods, services and intellectual property, dispute settlement, trade policy review mechanism and the plurilateral agreements are mentioned in annex of the agreement. It also includes schedules of commitments.⁶

General Agreements of Tariff and Trade (GATT)

General Agreements of Tariff and Trade is existed from 1947, which had originally 23 members. There are various round of GATT meeting.⁷ The objectives of GATT are to raise the standard of living of the people, to ensure full employment and a large and steadily growing volume of real income and effective demand, to tap the use of the resources of the world fully, to expand overall production capacity and international trade. Prior than WTO, GATT had 128 countries as a member. Principles of GATT are

3 Eleven Ministerial Conferences are Buenos Aires, Argentina, from 11 to 14 December 2017, Nairobi, Kenya, from 15 to 19 December 2015, Bali, 3-6 December 2013, Geneva, 15-17 December 2011, Geneva, 30 November - 2 December 2009, Hong Kong, 13-18 December 2005, Cancun, 10-14 September 2003, Doha, 9-13 November 2001, Seattle, November 30 – December 3, 1999, Geneva, 18-20 May 1998, Singapore, 9-13 December 1996.

4 The WTO and Other Organization, available at https://www.wto.org/english/thewto_e/coher_e/coher_e.htm, visited on 2/26/2019.

5 Negotiation groups are ACP (62), African Group (43), Asian Developing Members (31), APEC (21), ASEAN (10), Mercosur (4), G-90 (72), Least Developed Countries (36), Small vulnerable Economies (26), Article XII Members (22), Low-income economies in transition (3), Cairns Group (19), Tropical products (8), G-10 (9), G-20 (23), G-33 (47), Cotton-4 (4), NAMA-11 (10), Paragraph 6 countries (12), Friends of Ambition (35), Friends of A-D Negotiations (15), Friends of Fish (11), W 52 Sponsors (109), Joint Proposal (In Intellectual Property) (20) etc. Nepal is a member of groups of Asian Developing Member, G-90 and Least-Developed Countries.

6 Annex 1: Annex 1A: Multilateral Agreements on Trade in Goods: GATT 1994, Must be read with GATT 1947, Other duties and charges (GATT Art. II: 1(b)), Understanding, State trading enterprises (GATT Art. XVII), Understanding, Balance-of-payments, Understanding, Regional trade agreements (GATT Art. XXIV), Waivers of Obligations, Understanding, Concession withdrawal (GATT Art. XXVIII), Understanding, Marrakesh Protocol to the GATT 1994; Annex 1B General Agreement on Trade in Services (GATS); Annex 1C: Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS) (un-amended version); TRIPS Agreement (as amended on 23 January 2017); Annex 2: Annex 2: Dispute Settlement Understanding, Annex 3: Annex 3 Trade Policy Review Mechanism; Annex 4: Plurilateral Trade Agreements: Annex 4(a): Agreement on Trade in Civil Aircraft; Annex 4(b): Agreement on Government Procurement: GPA 1994; Revised GPA, Annex 4(c): International Dairy Agreement

Note: this Agreement was terminated end 1997.; Annex 4(d) International Bovine Meat Agreement
Note: this Agreement was terminated end 1997.

7 Geneva Round, 1947: Tariff concession issues; Annecy Round, 1949: Tariff concession; Torquay Round, 1950: Tariff concessions; Geneva II Round, 1956: Tariff reduction; Dillon Round, 1960: Tariff concessions; Kennedy Round, 1964: Tariff concession and anti dumping; Tokyo Round, 1973: Tariff and non tariff; Uruguay Round, 1986 -1994: Tariffs, non-tariff measures, rules, services, intellectual property, dispute settlement, textiles, agriculture, creation of WTO

trade without discrimination, most favored nations clause, protection through tariffs rather than through import quotas or other quantitative trade restrictions, transparency, tariff binding and reduction, and reciprocity, a stable basis of trade and consultation.

Topic of GATT

- **Agreement on agricultures:** Subsidies under WTO appears in the form of 'Boxes' which consists of traffic light color i.e. green, amber, red; green refers to permitted, amber refers to slow down or be reduced and red refers to forbidden. Conversely, agricultural issue has no red color. Moreover, amber box is there for domestic support exceeding commitment which has to be gradually reduced. Yet, Blue Box allows certain limit of subsidies for production.⁸
- **Standards and safety health regulations:** Government authority has to protect life and health of human, animal or plant life. No discrimination or disguised protection is allowed. There are the agreement of food safety and animal and plant health and safety with product standards in general.⁹
- **Textiles and clothing:** The Agreement on Textiles and Clothing (ATC) and restrictions there under terminated on January 1, 2005. Textiles and clothing is no longer the subject of quotas. Yet, general rules and disciplines under multilateral trading system are applicable.¹⁰
- **Technical barriers to trade (TBT):** Technical regulations, standards, and conformity assessment procedures should be non-discriminatory so that unnecessary obstacles to trade can be removed. Yet, legitimate interest can be protected i.e. protection of
- human health and safety and protection of the environment etc. It recommends to follow international standard.¹¹
- **Trade related investment measures:** Although GATT supports for favorable trade related investment measures, it sometimes recognizes restrictive trade measures. However, the measures which are prohibited by GATT cannot be implemented. It may include the issue of national treatment and quantitative restrictions.¹²
- **Non tariff barriers measures:** It includes the trade restriction from quota, subsidies, rules of origin, import licensing, and pre-shipment inspection etc. It controls the trading content, process and delivery system, which can be both implicit and explicit.¹³
- **Pre-shipment inspection:** Private Company is allowed to check shipment details i.e. price, quantity and quality of goods. It protects national financial interest and compensates inadequacy of infrastructures. It helps to check capital flight and commercial frauds etc.¹⁴
- **Rules of origin:** It is the process of determining national source of a product. Country adopts trading policy of goods based on rules of origin. Taxation and product manufacturing are determined based on the origin of the product.¹⁵
- **Import licensing:** WTO favors simple, transparent and predictable method of licensing process based on timely and abundant public information. Licensing process must be easier and trade friendly. Member country has to notify WTO in case of new licensing process has been introduced.¹⁶

8 Agriculture, https://www.wto.org/english/tratop_e/agric_e/agric_e.htm, visited on 3/7/2019.

9 Sanitary and Phyto-sanitary Measures, https://www.wto.org/english/tratop_e/sps_e/sps_e.htm, visited on 3/7/2018.

10 Textiles, https://www.wto.org/english/tratop_e/texti_e/texti_e.htm, visited on 3/7/2019.

11 Technical Barrier to Trade, https://www.wto.org/english/tratop_e/tbt_e/tbt_e.htm, visited on 3/7/2018.

12 Agreement on Trade Related Investment Measures, https://www.wto.org/english/tratop_e/invest_e/trims_e.htm, visited on

13 Integrated Trade Intelligence Portal (I-TIP)

Improving the transparency of trade policy measures, https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/itip_e.htm, visited on 3/7/2019.

14 Rules of Origin, https://www.wto.org/english/tratop_e/roi_e/roi_e.htm, visited on 3/7/2019.

15 Import Licensing, https://www.wto.org/english/tratop_e/implic_e/implic_e.htm, visited on 3/7/2019.

16 Customs Valuation, https://www.wto.org/english/tratop_e/cusval_e/cusval_e.htm, visited on 3/7/2019.

- **Custom valuation:** Committee on Customs Valuation of the Council for Trade in Goods (CGT) makes the standard for customs valuation. WTO aims for a fair, uniform and neutral system for the valuation of goods based on commercial realities. It rejects arbitrary or fictitious method of customs valuation.¹⁷
- **Anti-dumping:** It is the strategic trading which lowers the price of product in third country than the price of home country. Member country may use retaliatory measure to discourage anti-dumping as reaction.¹⁸
- **Safeguards: emergency protection from imports:** Safeguard action refers to temporary restriction on imports of the product in case of serious injury in domestic industry.¹⁹ However, it has not been implemented by country. Some countries are applying grey area and sunset clause measures; grey area measure refers to voluntary restrain etc whereas sunset clause sets time limits on safeguards.¹⁹

General Agreement on Trade in Services (GATS)

Trade in service has become the agenda of international trade only with the introduction of WTO in 1 January, 1995. Previously, merchandising goods were the subject matter of GATT not a service sectors. The objective of this agreement is similar to GATT which is applicable to service sector only. Based on BOP, service sector represents no more than 20 percent of total trade although it accounts 60 percent of global production and employment. (WTO, 2019) It is not applicable to services supplied to governmental authority and air traffic services.

Modes of supply of service

According to GATS Agreement, service regulations must be administered in a reasonable, objective and

impartial manner. General obligation of GATS is most favored nation treatment and transparency whereas specific commitments are market access and national treatment. Modes of supply in service are as under.²⁰

- **Cross-border supply:** Under this service method, service is provided from home territory to neighboring or other member country. Telecommunication and banking service are the example of cross border supply of service.
- **Consumption abroad:** Under this method, service consumer visits another territory of country i.e. patient, tourist etc.
- **Commercial presence:** Service supplier of one country establishes territorial presence in another country through lease or ownership. Country office or subsidiary company or other chains are established in neighboring or other third country.
- **Presence of natural persons:** It consists of movement of professional like teacher, doctor, employee from one country to another depending upon citizenship, permanent employment and bilateral agreement etc.

Trade Related Intellectual Property Rights (TRIPS)

The Agreement on TRIPS was concluded in 1994 as a part of Uruguay Round Agreement, which covers technical innovation and the transfer of technology from one country to another. It protects economic and moral rights of the owner of the intellectual property. World Intellectual Property Organization (WIPO), Paris Convention for the Protection of Industrial Property and the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works are recommended by the TRIPS agreement as well. The scope of this agreement is as below.²¹

17 Anti-dumping, https://www.wto.org/english/tratop_e/adp_e/adp_e.htm, visited on 3/7/2019.

18 Article XIX, GATT Agreement.

19 Safeguards measures, https://www.wto.org/english/tratop_e/safeg_e/safeg_e.htm, visited on 3/7/2019.

20 Definition of service trade and mode of supply, https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/cbt_course_e/c1s3p1_e.htm, visited on 3/7/2019.

21 Intellectual Property: Protection and Enforcement, https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/agrm7_e.htm, visited on 3/7/2019.

- **Copyright:** It extends copyright to computer program and rental rights as literary works. Performer and producers have exclusive copyrights for fifty years. It complements other copyrights related treaty.
- **Trademarks:** It has recommended protecting trademark and service mark both; where trademark is applicable for trading goods and service mark is applicable for trading of service sector.
- **Geographical indication:** It doesn't only establish location of special product but also identifies special features of the product's origin.
- **Industrial Designs:** Under the TRIPS Agreement, industrial design is protected for at least 10 years. No other manufacturing and other company can copy design for specified time limit, which protects industrial rights.
- **Patents:** The patent of technology is protected for at least 20 years. It can be refused to protect for public order or morality or medication if commercial exploitation is negative to the society.
- **Integrated circuits layout designs:** TRIPS recommends topographies or integrated circuit designs to protect for at least 10 years.
- **Undisclosed information and trade secrets:** Trade secrets and other undisclosed information are protected if they have commercial value. However, secrecy measure must be strong. Even the data and information submitted to the government and regulators must be protected from unfair commercial use.
- **Curbing anti-competitive licensing contracts:** The owner of a copyright, patent or other form of intellectual property right can issue a license to make limited use of patent, design etc. However, licensing contract can restrict competition or technology transfer further.
- **Enforcement:** Under this provision, intellectual

property rights law must be stronger and tough. The procedure of protection must be fair and equitable. It shouldn't be costly, complicated and unreasonable time limits or unwarranted delays. Prosecutorial, administrative and judiciary measures must be established.

- **Technology transfer:** It is special provision for developing and least developed country. Developed country provides incentives for their companies to transfer technology in those privileged country.
- **Transition arrangements:** It has recommended developed country, developing country and least developed country to comply TRIPS Agreement within one year, five year and eleven year respectively. However, the time period for developing country has been extended to 2013 in general and 2016 for pharmaceutical patents and undisclosed information.

WTO Dispute Settlement Process

Dispute Settlement Body is the session of the General Council, which decides on recommendations of Dispute Panel and the Appellate Body. It follows reverse consensus method which directs a losing party to make law, regulations, and policy under international standard. The Understanding on Rules and Procedures Governing the Settlement of Disputes or Dispute Settlement Understanding (DSU) annexed to the Final Act signed in Marrakesh in 1994 is applicable for dispute resolution process of WTO.²²

Its decision is binding. It does not have any coercive mechanism but voluntary mechanism of implementation. It can use the suspension or other similar tough decision for the purpose of execution of final decision. Under WTO dispute settlement, first of all, dispute settlement through consultation is highly encouraged. Member state has to come into consultation within 30 days. If so is not possible within 60 days, complaining party can request for the establishment of panel. However, conflicting party voluntarily follow any mechanism of peaceful

22 A Unique Contribution, https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/disp1_e.htm, visited on 3/7/2019.

settlement of dispute i.e. good offices, conciliation, mediation and arbitration etc.²³

Panel reports may be considered adopted after the issuance of 20 days. Unless otherwise mentioned it has to be adopted within 60 days. Panels normally consist of 3 persons of appropriate background and experience from countries not party to the dispute. Secretariat is used to maintain the list of such persons according to their experience. It has also the provisions of appeal. For this appellate body is established consisting 7 members which is based on panel report and interpretation. Appellate proceeding should not exceed more than 60 days from the decision day of appeal. If there is no any other consensus, the decision of appellate panel should be accepted by 30 days of decision unconditionally.

The recommendation of appellate body should be immediately implemented. If it is not possible reasonably in certain time period, it can be waited for some days. This decision has to be made within 45 days for the decision of Dispute Settlement Body and within 90 days for the decision of arbitration.

If there is no implementation, compensation or suspension is made duly. DSB will grant enforcement time for further 30 days. If parties agree to do something within negotiation, it can apply in their consent of disputant parties. The disagreement of suspension will be further decided by arbitration committee.²⁴

Trade Policy Review and Plurilateral Agreements

Trade Policy Review Mechanism makes surveillance of national trade policies. Review process of member country varies from country to country, which is based on the share of participation

in international trade. Under this agreement, WTO grants member country the authority to conclude new agreements and rules based on voluntary decision. It is not multilateral agreement rather a specific agreement i.e. the Agreement on Government Procurement, International Dairy etc.

Nepal's Accession to WTO

From 23 April 2004, Nepal has been initiating to make policy, legal and institutional reform process. All the commitments should be gradually transcribed in law. Based on the Working Party Report and Schedule of Specific Commitments in Service, it prepared Revised Legislative Action Plan, 2011. It has agreed to implement the commitment of trade sector, service sector and intellectual property rights sector. Foreign investment in banking sector has already been adopted in legislation of Banks and Financial Institution Act. All the subjects of GATT are accepted by Nepal, which has to be implemented gradually to make its trading system compatible with international standard.

Nepal has to implement service related commitment as well. There are professional service, business service, multi-modal courier service etc. Nepal has to liberalize these sectors gradually. Intellectual property is required to protect under TRIPS Agreement.

Nepal also made systematic commitments on price control, free export-import, gradual phasing-out of additional duties and charges, non discriminatory domestic tax system etc. In fact, all the agreement adopted by WTO should be gradually implemented by Nepal within the framework of special and differential treatments.²⁵ As a least developed country, it has additional time limit and special and differential treatment under WTO regime.

23 Approximate time frame of WTO Dispute Settlement Process, https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/displ_e.htm:

	Consultations, mediation, etc
45 days	Panel set up and panelists appointed
6 months	Final panel report to parties
3 weeks	Final panel report to WTO members
60 days	Dispute Settlement Body adopts report (if no appeal)
Total = 1 year	(without appeal)
60-90 days	Appeals report
30 days	Dispute Settlement Body adopts appeals report
Total = 1y 3m	(with appeal)

24 Vide Dispute settlement at https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/dispu_e.htm, visited at April 27, 2013.

Opportunities

With the membership of WTO, country including least developed country, may get market access, transit rights, special and differential treatments, policy stability, access to global market, source of foreign investment, effective dispute settlement, opportunity of new area of business, fair competition, protection and promotion of domestic industries, capacity building of domestic institution, source of technical assistance, establishing global network, opportunity of liberalization and privatization, and longer time period for the implementation of WTO Rules etc.²⁶ Nepal's Second Trade Policy Review was covered from 2012 to 2018 recommended political stability, macroeconomic stability, conducive trade and environment, energy and infrastructure development, improved economic diplomacy, governance reform, trade facilitation, aid for trade and e-commerce as opportunity area.²⁷ It was submitted in WTO under trade policy review of Nepal program in 2018.

Challenges of WTO Membership

WTO not only grants opportunity but also poses challenges to member country. If efficient and competitive practices are not implemented, employment can be transferred from developing to developed country. Developing countries have little institutional capacity, poor educational activities and poor negotiation skills. In the absence of quality and

specialization in goods and services, weak country cannot compete with international actors of trade and commerce. Patents rights can be controlled by Multinational Companies. There can be increasing poverty and wide gap of distributive justice in developing and least developed country. With the lack of competitive character of human resources, there can be marginalization of domestic human resource. Displacement of indigenous industry and service, replacement of domestic product and control in governance system are some of the problem for developing countries. Weak implementation of law, lack of competitive goods and services and abuse of intellectual property rights are the challenges for least developed and developing country of the world.

Conclusion

As WTO follows rules based system, it is the forum of world community for free and unhindered trade across the globe. It has the areas of trade in goods; trade in service, trade related intellectual property rights, dispute settlement bodies and trade policy review mechanism. Nepal has to formulate new policy and enact necessary legislation along with the amendment of existing legislation to make it compatible with WTO standards. As least developed countries, it has challenges to compete with the product and service of developed countries. Thus, capacity enhancement is necessary for developing and least developed countries.

25 Vide trade policy review of Nepal, https://www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/g381_e.pdf, visited on 3/7/2019.

26 Vide Van Grassek, Craig, (2013), The History and Future of the World Trade Organization, WTO Publications.

27 Trade Policy Review of Nepal, pp.22-24, https://www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/g381_e.pdf, visited on 3/7/2019.

Summary of Balance of Payments

(Rs. in Million)

Particulars	2016/17		2017/18 ^R		2018/19 ^P	Percent Change During Eight Months	
	Eight Months	Annual	Eight Months	Annual	Eight Months	2017/18	2018/19
A. Current Account	-6306.9	-10130.6	-154990.8	-245216.7	-191125.0	2357.5	23.3
Goods: Exports f.o.b.	54166.4	82127.5	60887.0	93305.2	71555.2	12.4	17.5
Oil	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	-	-
Other	54166.4	82127.5	60887.0	93305.2	71555.2	12.4	17.5
Goods: Imports f.o.b.	-620351.7	-977945.8	-756031.7	-1227874.0	-933442.5	21.9	23.5
Oil	-74125.7	-121413.8	-100600.3	-172243.2	-136001.2	35.7	35.2
Other	-546226.0	-856532.0	-655431.4	-1055630.8	-797441.3	20.0	21.7
Balance on Goods	-566185.4	-895818.3	-695144.6	-1134568.9	-861887.3	22.8	24.0
Services: Net	3729.0	2891.3	-2451.7	2066.3	-12302.7	-165.7	401.8
Services: credit	101457.2	158264.9	110209.5	177473.0	124619.3	8.6	13.1
Travel	36198.8	58526.9	43464.7	67094.6	47584.9	20.1	9.5
Government n.i.e.	15986.0	25533.6	11557.4	22461.5	18404.0	-27.7	59.2
Other	49272.4	74204.3	55187.4	87916.9	58630.4	12.0	6.2
Services: debit	-97728.3	-155373.6	-112661.2	-175406.7	-136921.9	15.3	21.5
Transportation	-28678.3	-46884.9	-40574.7	-63251.3	-46646.1	41.5	15.0
Travel	-50640.2	-79926.9	-50827.0	-79596.5	-61492.2	0.4	21.0
O/W Education	-20740.6	-35024.9	-24482.0	-38089.5	-32174.8	18.0	31.4
Government services: debit	-529.2	-1331.9	-1937.2	-2483.5	-3890.6	266.1	100.8
Other	-17880.5	-27229.8	-19322.3	-30075.4	-24893.1	8.1	28.8
Balance on Goods and Services	-562456.4	-892926.9	-697596.3	-1132502.6	-874190.0	24.0	25.3
Income: Net	13428.6	30995.1	3414.4	22614.9	20369.2	-74.6	496.6
Income: credit	31945.0	51958.8	42313.0	69142.8	52073.1	32.5	23.1
Income: debit	-18516.4	-20963.8	-38898.6	-46527.9	-31703.9	110.1	-18.5
Balance on Goods, Services and Income	-549027.8	-861931.9	-694181.9	-1109887.6	-853820.8	26.4	23.0
Transfers: Net	542720.9	851801.3	539191.2	864670.9	662695.8	-0.7	22.9
Current transfers: credit	544761.6	855708.8	543074.7	870475.7	669787.3	-0.3	23.3
Grants	61470.8	114663.9	38698.6	61262.4	46575.8	-37.0	20.4
Workers' Remittances	449991.6	695452.4	471855.4	755058.6	582191.4	4.9	23.4
Pensions	33299.2	45592.6	32520.7	54154.7	41020.1	-2.3	26.1
Other	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	-	-
Current transfers: debit	-2040.7	-3907.6	-3883.5	-5804.8	-7091.5	90.3	82.6
B Capital Account (Capital Transfer)	10026.6	13362.7	11943.2	17721.8	11556.9	19.1	-3.2
Total, Groups A plus B	3719.6	3232.1	-143047.6	-227494.9	-179568.1	-3945.8	25.5
C Financial Account (Excluding Group E)	15745.6	26639.5	18593.1	102842.1	57061.4	18.1	206.9
Direct investment in Nepal	8354.0	13503.9	14244.2	17512.8	6662.6	-	-53.2
Portfolio Investment	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	-	-
Other investment: assets	-21534.8	-48690.6	-29472.0	-40289.9	-24956.0	36.9	-15.3
Trade credits	-821.4	-9005.3	-426.2	4193.5	4806.2	-48.1	-1227.8
Other	-20713.4	-39685.3	-29045.8	-44483.4	-29762.2	40.2	2.5
Other investment: liabilities	28926.4	61826.1	33820.8	125619.2	75354.8	16.9	122.8
Trade credits	12138.0	24381.3	25051.7	54534.9	19794.9	106.4	-21.0
Loans	24008.0	56109.2	23713.8	84441.4	45361.7	-1.2	91.3
General Government	18572.7	44787.1	21094.5	81178.9	42289.8	13.6	100.5
Drawings	28121.0	62601.7	31434.7	99768.1	49801.2	11.8	58.4
Repayments	-9548.3	-17814.6	-10340.2	-18589.2	-7511.4	8.3	-27.4
Other sectors	5435.3	11322.0	2619.3	3262.5	3071.9	-51.8	17.3
Drawings	5741.7	11688.6	3389.8	5317.1	5270.2	-41.0	55.5
Repayments	-306.4	-366.5	-770.5	-2054.6	-2198.3	151.5	185.3
Currency and deposits	-7195.8	-18812.0	-15350.6	-13339.9	10084.0	113.3	-165.7
Nepal Rastra Bank	21.2	231.9	-216.7	-178.6	55.8	-	-125.7
Deposit money banks	-7217.0	-19043.9	-15133.9	-13161.3	10028.2	109.7	-166.3
Other liabilities	-23.8	147.7	405.9	-17.2	114.2	-1806.0	-71.9
Total, Group A through C	19465.2	29871.6	-124454.5	-124652.7	-122506.7	-739.4	-1.6
D. Miscellaneous Items, Net	23359.9	33422.5	84374.0	112273.0	73605.2	261.2	-12.8
Total, Group A through D	42825.1	63294.1	-40080.5	-12379.7	-48901.5	-193.6	22.0
E. Reserves and Related Items	-42825.1	-63294.1	40080.5	12379.7	48901.5	-193.6	22.0
Reserve assets	-41867.3	-61591.9	40642.5	13350.4	49341.3	-197.1	21.4
Nepal Rastra Bank	-35344.5	-61879.3	4080.9	-25781.8	83390.9	-111.5	1943.5
Deposit money banks	-6522.9	287.4	36561.7	39132.2	-34049.7	-660.5	-193.1
Use of Fund Credit and Loans	-957.8	-1702.3	-562.0	-970.7	-439.8	-	-
Changes in reserve net (- increase)*	-50020.9	-82106.1	24729.9	-960.2	58985.4	-149.4	138.5

P= Provisional

* Change in reserve net is derived by netting out reserves and related items (Group E) and currency and deposits (under Group C) with adjustment of valuation

नेपाल राष्ट्र बैंकको ६४ औं वार्षिकोत्सवको
उपलक्ष्यमा प्रभावकारी मौद्रिक नीतिको तर्जुमा तथा
कार्यान्वयन मार्फत कुशल र सुशासित वित्तीय
प्रणालीको विकास एवम् समग्र वित्तीय स्थायित्व कायम
गरी मुलुकले परिलक्षित गरेको समन्यायिक,
समावेशी र दिगो आर्थिक विकासको
लक्ष्य प्राप्तिमा सहयोग पुर्याउन
सदा समर्पित रहने प्रण गर्दछौं ।

नेपाल राष्ट्र बैंक
परिवार